

5621

VERHANDELINGEN,
UITGEGEEVEN DOOR DE
HOLLANDSCHE
MAATSCHAPPYE
DER
WEETENSCHAPPEN,
TE
HAARLEM.
XVIII. DEEL.

VERHAANDLINGEN
TUSSEN
HOLLAND EN
MAATSCHAPPIJ

WESTINDIËN

H A L L E

XVII

ACHTTIENDE DEEL.

VERHANDELINGEN,
UITGEGEEVEN DOOR DE
HOLLANDSCHE
MAATSCHAPPYE
D E R
WEETENSCHAPPEN,
T E
H A A R L E M.
XV III. D E E L.

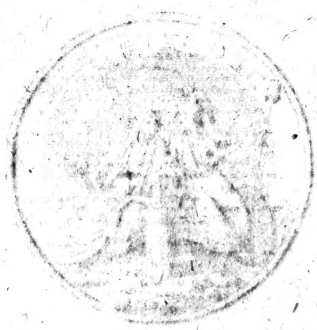
T E H A A R L E M,
By J. B O S C H,

Drukker van de Hollandsche Maatschappye
der Weetenschappen, 1778.

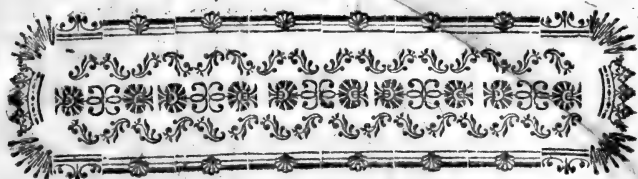
*Met Privilegie der Ed. Groot Mog. Heeren Staaten
van Holland en West-Vriesland.*

VERWAARDING
1870
MAATSOCHT
WET
1870
1870
1870

1870
1870
1870
1870
1870
1870

VOORBERICHT

VAN DE

HOLLANDSCHE MAATSCHAPPYE
DER WEETENSCHAPPEN,

OPGERICHT TE HAARLEM.

Met de Uitgaave van dit Agt-
tiende Deel der Verhandelin-
gen onzer Maatschappye, is
het zoo spoedig niet gegaan,
als zy gaarne gewenscht had. Aller-
hande hindernissen, doch buiten haare
schuld, zyn de oorzaaken geweest van
deeze onaangenaame vertraaging. Het

* 3 ont-

brak haar niet aan voorraad tot het drukken van het volgende Deel: men is'er reeds aan bezig. Dan het was toch gevoeglykst, zo het eenigfints geschieden kon, dat dit Deel in het licht kwam, eer het Negentiende uitgegeeven wierd. — Haar troost is, dat het niet weder zal gebeuren; dat zy dit door haare maatregelen meent voorgekomen te zyn. — Zy hoopt, dat de gewichtige Inhoud der Verhandeling, die hiermede het licht ziet, den Leezer wegens het lang wachten zal schadeloos stellen.

Wat de geschiedenis van deeze Maatschappye, sedert de uitgaave van het Tweede Stuk des Zeventienden Deels, belangt, daar van kan ten deele het *Programma*, door haar, wegens het voorgevallene op haare jaarlyksche groote Vergadering van 21. Mey 1777. uitgegeeven, verslag doen.

Het luidde woordelyk in deezer voege:

, **D**e Vergadering van de Hollandſche Maatſchappye
 , der Weetenſchappen , opgericht te Haarlem ,
 , gehouden op den 21. Mey 1777. heeft

. I. , Geoordeeld over de ANTWOORDEN , ingekomen
 , op haare VRAAGEN , waarvan

A. , De *eerſte* in het Jaar 1771. voor de *eerſte* ,
 , en in het Jaar 1773. voor de *tweede* reize opgegeeven ,
 , en waartoe men in het Jaar 1776. noch eenige *Supple-*
 , *menten* verlangd heeft , was : *Daar het door de onder-*
 , *vindinge bekend is , dat 'er uit de Natuurlyke Geſteld-*
 , *heid , en andere omſtandigheeden der Rivieren van ons*
 , *Vaderland , voornaamlyk van den Neder-Rhyn of Lek ,*
 , *zekere gebreken noodzaaklyk voortvloeyen , waardoor*
 , *aan den eenen kant derzelver Kanaalen , tuſſchen de-*
 , *zelfde of ſoortgelyke Dyken beſlooten , te eeniger tyd*
 , *onbekwaam zouden kunnen worden , om , behoudens de*
 , *veiligheid der aanpaalende Landen , dezelfde hoeveel-*
 , *heid Waters aftebrengen ; en aan den anderen kant de*
 , *Dyken , in buitengewoone gevallen , zoo van Is-dam-*
 , *men , als andersints , in gevaar gebragt worden van*
 , *te bezwyken ; — zoo word gevraagd : — Kunnen*
 , *die gebreken zelve , of ook derzelver gevolgen , door*
 , *anders middelen , dan door Afleidingen , voorgekoomen*
 , *worden ? zo ja , welken zyn dan die middelen ? —*
 , *Maar , indien één of meer Afleidingen de eenigſte mid-*
 , *delen zyn mogten , waardoor zoodanig oogmerk op eene*
 , *duurzaame wyze bereikt kon worden , zyn dezelve ,*
 , *naar de gelegenheid der Landen , mogelyk ? zo ja ,*
 , *waar , en op welke wyze moeten zy dan gemaakt wor-*

, den ? en kunnen zy veilig ondernomen worden , zonder
 , de vaarbaarheid der Rivieren te benaadeelen ? Men
 , onderftelt by deeze Vraage het fluiten der Bywegen
 , langs den Boven-Rhyn , als het eerfte en natuurlykfte
 , middel , om niet alleen de Vaarbaarheid der Rivieren ,
 , bovenwaarts , te behouden ; maar ook tevens eene ge-
 , regelde verdeeling tufchen de Takken te weege te bren-
 , gen ; des men by het beantwoorden niet noodig hebbe
 , in aanmerking te neemen die buitengewoone boeveel-
 , heid van Water , dewelke men , federt eenige jaaren ,
 , door het openliggen der Bywegen , op den Neder-Rhyn
 , en Yffel , ondervonden heeft.

, Zy heeft geoordeeld , dat Zy aan den Schryver van
 , het Antwoord , onder de Zinspreuke : UIT LIEFDE VOOR
 , HET VADERLAND , die by opening van het Billet bevon-
 , den is te zyn CORNELIS ZILLESSEN , te Schoonhoven , den
 , Prys van eene *goude Medaille* moest toewyzen. —
 , Dan , Zy heeft tevens befloten , om aan den Schryver ,
 , die tot Zinspreuke gebruikt heeft : ZYT WYS EN VOOR-
 , ZICHTIG , enz. eene *Zilvere Medaille* , als een *Accessit*
 , te geeven , by aldien dezelve goed vind , binnen den
 , tyd van ZES weken , naa de eerfte bekendmaakinge
 , van haar *Programma* in de publicyque Nieuwspapieren ,
 , vryheid tot het openen van zyn Billet te geeven ; ook
 , zal zyn Antwoord , doch zonder het daar bygevoegde
 , *Supplement* , mede ter drukperfe gebragt worden.

B. . De *tweede* Vraag , in het Jaar 1774. voorge-
 , fteld , is bevonden niet voldoende aan het oogmerk der
 , Maatfchappye beantwoord te weezen. Zy was : *Wel-*
 , *ke Boomen en Planten , door ondervindinge onfeilbaar*
 , *bevonden ter geneezinge van Ziekten , heeft de goede*
 , *Voorzienigheid aan onze Zeven vereenigde Gewesten en*
 , *geassocieerde Landfchappen gefchonken ?*

C. Zy

C. , Zy heeft geoordeeld , dat op de Vraag: *Welke Boomen , Graanen , Wortels , Peulvruchten , of Planten , ons noch by aankweeking onbekend , zou men met vrucht in ons Land kunnen invoeren ; en welken van dezelve , en van de geenen die wy bezitten , kunnen naar de gesteldheid der lucht en gronden , met het meeste voordeel , tot voedsel van Menschen en Dieren , in onze Gewesten geteeld worden ?* In het Jaar 1772. voor de eerste , en in het Jaar 1775. voor de tweede reize opgegeeven (behalven de twee Antwoorden voor het Jaar 1775. by haar ontvangen , het ééne onder de Zinspreuke : *Virtus sibi ipsa præmium* , en het tweede ondertekend : *De wondren die natuur in haaren boezem sluit , rukt arbeid , tyd en drift ten duistren kerker uit ;*) — deeze reize gééne Antwoorden zyn ingekoomen , dewelken den Prys verdienden ; en is derhalven beslooten , de *goude Medaille* toetewyzen , aan den Schryver onder de Zinspreuke : *Virtus sibi ipsa præmium* , — en een *Zilvere Medaille* , als een *Accessit* , aan den Auteur van het Antwoord , ondertekend : *De wondren , die Natuur enz.* — indien dezelve Schryver binnen den tyd van zes weeken naa de eerste bekendmakinge van dit *Programma* in de *publycque Couranten* , aan de Maatschappye gelieft te veroorlooven zyn toegezonden Billet te openen. Doch by het openen van het *eerstgenoemde* Billet , onder de Zinspreuke : *Virtus sibi ipsa præmium* , bevonden zynde , dat de Schryver was wylen de Heer JOB BASTER , in leven waardig Lid van deeze Maatschappye , en de Wet aan gééne *Leden* veroorlooft , den Eereprys der Maatschappye weg te draagen , kan Zy de gemelde *goude Medaille* ook niet aan de geenen , die zyn recht verkreegen hebben , doen geworden.

D. , Over de ANTWOORDEN op de Vraage : *Welke Boomen , Heesters en Planten zyn'er , behalven den Helm (Arundo Arenaria) , en den Sleedoorn (Prunus Silvestris) , dewelken op de Zandduinen , ter weeringe der zandverstuivinge , kunnen geplant worden ? Kan men ook cenige andere Planten aan onze Zee-stranden , met voordeel gebruiken ? Zyn daarmede hier te lande al eenige Proeven gedaan , en welke is de uitkomst daarvan geweest ?* zynde geoordeeld , is beslooten de goudse Medaille te geeven aan den Schryver van het Antwoord onder de Zinspreuke : *Ter weering van 't verstuivend Zand , zoekt kruid en plant in 't Vaderland ;* waarvan by opening van het Billet gebleeken is de Schryver te zyn de Heer JOANNES LE FRANCO VAN BERKHEY , *H. N. Lector , en Med. Doctor te Leiden :* voorts eene Zilverse Medaille als een *Accessit* aan te bieden op de bovengemelde voorwaarde , aan den Schryver van het Antwoord , in het *Fransch* geschreeven , onder de Zinspreuke : *Namque aliæ , nullis hominum cogentibus , ipsæ sponte sua veniunt &c.* Ook zal Zy , als een *Accessit* , mede doen drukken het Antwoord , onder de Zinspreuke : *Utilitati publicæ ;* dan by het zelve is géén Billet gevonden , dus kan Zy aan den Schryver , hoe gaarne Zy wilde , gééne Zilverse Medaille , ten bewyze van haare agtinge geeven.

E. , De ANTWOORDEN op de Vraage : — *Welke is de waare reden van het verminderen onzer Zee-vischeryen , ten minsten op sommige plaatsen , kort voor onze Wal ? En van waar kooft het , dat de Visch van tyd tot tyd aldaar hoe langer hoe verder in Zee loopt ?* — overwoogen zynde , is beslooten die Vraag nog eens op te geeven ; ten einde vollediger Antwoorden , zoo veel mogelyk met bewyzen gestaafd , te bekoomen voor het Jaar 1778.

II. , De Maatschappy heeft vervolgens beslooten , tot eene VRAAG , om beantwoord te worden voor het Jaar 1780. voortstellen :

1.) , Welken zyn de geschikste en gereedste middelen in ons Land , tot verbeteringe 1. van het VERSTAND , en 2. van het HART en de zeden van GERINGE LIEDEN , zoo in de Steden , als ten platten lande , byzonder om dezelve daardoor tot meerder naarstigheit , aantemoedigen en te gewinnen ?

2.) , En uit het byzondere Fonds , (volgens bekendmaking in het Programma 1773.) door éenen der Heeren Directeuren gevestigd , stelt zy voor om te beantwoorden voor het Jaar 1779 de Vraag : Welke is de waare natuur der ZEEVLAMMEN ? Hoedanige Uitwerkingen brengen zy te wege , en welken zyn de beste Middelen , om derzelver naadeelige gevolgen voor te koomen ?

III. , Ook heeft de Maatschappy beslooten , om , daar Zy nu het genoegen heeft , van , gedurende den tyd van vyfentwintig Jaaren , het Vaderland gediend te hebben , haaren aanhoudenden blaakenden yver voor het Gemeenebest te betoonen , met de proef te nemen , of Zy niet eenen byzonderen tak van haar zou kunnen geheel en al schikken , om , door het belooven en geeven van Pryzen , den Koophandel , Land- en Akker- bouw , Fabriquen , Vischeryen , enz. enz. in ons lieve Vaderland , en de Colonien van onzen Staat , aantemoedigen en te bevorderen ; waartoe elk , die 'er deel in neemt , twee Ducaaten jaarlyks zal fourneeren ; waarvan Zy binnen kort een uitvoerig Programma , behelzende haar ontwerp daar van , en eene uitnoodiging , aan alle regtgeaarte Liefhebberen van het Vaderland , om

, om daar in deel te neemen , aan het licht zal geeven.
 , En worden alle de Heeren *Directeuren* , — benevens
 , alle de Heeren *Leden* van de Hollandsche Maatschap-
 , pye der Weetenschappen , die in deeze oprichtinge zul-
 , len gelieven deel te neemen , — verzogt , om zoo-
 , danige ordentlyke perfoonen , zonder onderscheid van
 , rang , hoe genaamd , die mede daarin willen deelen ,
 , by *provisie* aan te neemen , en den *Secretaris* daarvan
 , kennis te geeven.

IV. , De Vraagen , door deeze Maatschappye by
 , voorgaande *Programmata* bekend gemaakt , zyn :

A. , *Welke is de nuttigheid der ZIELKUNDE (Psycho-
 , logie) in de opvoeding en bestiering van den Mensch ,
 , en met opzicht tot het geluk der Maatschappye ? En
 , welke zou de beste manier zyn , om die schoone Wee-
 , tenschap te volmaaken , en haaren voortgang te bewor-
 , deren ?* In het Jaar 1775. opgegeeven , om te beant-
 , woorden voor het begin van 1778.

B. , *Welken zyn de beste middelen , om voor de Dy-
 , ken , aan de ZUIDER-ZEE geleegen , op de minst kost-
 , baare wyze VOORLAND aan te winnen , of , daar
 , reeds Voorland is , het zelve te bewaaren ?* In het
 , Jaar 1773. voor de *eerste* , en in het Jaar 1776. voor
 , de *tweede* reize opgegeeven , om te beantwoorden voor
 , het begin van 1778. — Zy heeft verklaard te vereis-
 , schen , dat men haar vooral melde , welken de *minst-
 , kostbaare* middelen zyn , al ware het , dat de uitwer-
 , king daarvan niet zoo spoedig genooten mogt worden.

C. , De *derde* Vraag is in het Jaar 1774. opgegeee-
 , ven , maar onbeantwoord gebleeven zynde , den 21.
 , Mey 1776. wederom voorgesteld , en om genoegzaa-
 , men

, men tyd ter beantwoordinge te geeven, daar toe verleend de tyd tot voor *primo* January 1784. Zy luidt: Kan men, behalven de Koffy, Suiker, Cacao en Katoen, in de West-Indische Volkplantingen van den Staat, ook eenige andere Planten, Boomen ofie Gewassen met voordeel aanleggen, welken geschikt zyn tot Levensmiddelen, ofte in gebruik kunnen weezen in Manufactuuren en Fabriquen van dit Land? De Proeven, eenige jaaren geleeden met den INDIGO, hebben in zoo verre niet beantwoord, terwyl men deszelfs Culture ondervonden heeft voor de gezondheid der Negeren naadeelig te zyn; maar zyn 'er dan niet wel anderen? zo ja: welken?

D. , De Vraag: Kan men den juisten tyd en geboorte der TEXELSCHÉ ZEE-GATEN, uit echte Historische bewyzen, bepaalen? Welken zyn de voornaamste Veranderingen, die dezelve ondergaan hebben? En van welken invloed is dit een en ander op de Zuyder-Zee en het Ye, mitsgaders op de Kusten en Zeeoeweringen der Provinciën, welken aan deeze Wateren paalen? In het Jaar 1776. opgegeeven, om te beantwoorden voor het Jaar 1778.

E. , De Vraag, in het Jaar 1776. voorgesteld, om te beantwoorden voor het begin van 1779, is: De ongelykheeden der TRAWANTEN VAN JUPITER te verklaren uit hunne wederzydsche Aantrekkingen; — de Massen of Grootheden van deeze Trawanten te bepaalen uit hunne waargenomene onregelmatigheeden; — hoe dikmaals en binnen welke tyden de ongelykheeden, daaruit ontstaande, voorvallen?

, Het zal der Maatschappye aangenaam zyn , wanneer
 , de Schryvers hunne Antwoorden , zoo veel mogelyk is ,
 , bekorten , door alles daar van af te laten , 't geen niet
 , volstrekt tot de hoofdzaake , die zy vraagt , behoore.

, Alle de *Antwoorden* op de *Vraagen* , en *Opschriften*
 , der *Billetten* , moeten *niet* met de eigene hand des
 , Schryvers geschreeven , nogte met derzelve eigenen
 , naam , nogte met meldinge van hunne Woonplaatse ,
 , *maar* met eene Zinspreuke , ondertekend , en met een
 , verzegeld Billet , het welke dezelfde Zinspreuk tot op-
 , schrift heeft , waarin des Schryvers Naam en Adres ,
 , door hem eigenhandig geschreeven , vol - uit gemeld
 , zyn , aan C. C. H. VANDER AA , *Secretaris dee-*
 , *zer Maatschappye* , zeer leesbaar geschreeven , in het
 , *Nederduitsch* , *Fransch* ofte *Latyn* , FRANCO gezon-
 , den worden.

, De *Prys* , gesteld op ieder van de bovengenoemde
 , *Vraagen* , voor den geenen , die haars oordeels dezel-
 , ve best beantwoord , is eene *Goude Medaille* , op den
 , gewoonen Stempel der Maatschappye geslaagen , met
 , den naam van den Schryver , en het jaartal op den rand.
 , Doch zal het den geenen , dewelke den *Prys* behaa-
 , len zal , ofte een *Accesfit* zal bekoomen , niet vry
 , staan , zyne *Verhandeling* , dewelke zoodanig bekroond
 , is , het zy in het geheel ofte ten deele ; het zy apart ,
 , ofte by eenig ander Werk , te doen drukken , zonder
 , de uitdrukkelyke toestemming van deeze Maatschappye
 , daartoe verkreegen te hebben."

Op gemelden 21. Mey 1777. zyn
ook door de Maatschappyy aangesteld tot
DIRECTEUREN,

D E H E E R E N

DEMETRIUS, *Prince van Gallit-
zin, extraordinaire Envoyé van haa-
re Ruskeizerlyke Majesteit, enz. enz.
in 's Hage.*

Mr. JOACHIM RENDORP, *Heer
van Marquette, Schepen en Raad
der Stad Amsterdam.*

Mr. PAUL LE LEU DE WILHEM,
*Heer van Drongelen, Schepen en
Raad der Stad Haarlem.*

**Mr. GYSBERT ADRIAAN PA-
TYN**, *Schepen en Raad der laatst-
gemelde Stad.*

JERE-

JEREMIAS VAN RIEMSDYK, *Gouverneur-Generaal van Nederlands Indien*; nu reeds overleeden.

Mr. YSBRANDUS JOHANNES FABER VAN RIEMSDYK, *Raad in de Vroedschap*, en nu ook *Schepen deezer Stad*.

REINIER DE KLERK, toen *Directeur-Generaal*, nu *Gouverneur-Generaal van Nederlands Indien*.

Mr. JACOB CORNELIS MATTHEUS RADERMACHER, *Raad extraordinair van Nederlands Indien*. — EN

JOHANNES MATTHIAS ROSS, *Directeur van Bengalen*.

Tot LEDEN de Heeren

M. MOREAU, *Conseiller a la Cour des Aides de Provence, Historiographe de France, a Paris*.

Mr. M

Mr. M. TYDEMAN, *J. U. D. &*
Prof. op de Hooge Schoole te Utrecht.

NIC. WILH. SCHROEDER, *Pro-*
fessor in de Oostersche Taalen en
Antiquiteiten te Groningen.

G. J. BEUTH, *Med. Doctor, Prof.*
artis Obstet. te Cleve.

Mr. WILLEM HENDRIK VAN
 HASSELT, *te Zutphen.*

D. H. GALLANDAT, *Med. Doctor*
en Lector te Vlissingen.

FERDINAND DE JEAN, *Medic.*
Doctor te Leyden. EN

AGGE ROSKAM KOOL, *Koopman*
in de Beverwyk.

Sedert het uitgeeven van voorgemelde
Programma, aan de Heeren *Directeuren*
 gebleeken zynde, dat de Schryver van
 het Antwoord, onder de Zinspreuke:
 ZYT WYS EN VOORZICHTIG, enz. was de
 Heer CORNELIS REDELYKHEID, *Wiskon-*
XVIII. Deel. * * ste-

senaar enz. in 's Hage; — Van het Antwoord: DE WONDREN, DIE NATUUR IN HAAREN BOEZEM SLUIT, enz. de Heer **W. VAN HAZEN**, *te Leyden*; — Van dat over de *Zandverstuivinge*; NAMQUE ALIÆ, NULLIS HOMINUM COGENTIBUS enz. de Heer **DENTAN**, *Citoyen de Geneve*, woonende in 's Hage; en — van het geen getekend was met de Zinspreuk; UTILITATI PUBLICÆ, de Heer **NICOLAAS MEERBURG**, *Hortulanus des Kruidtuins van 's Lands Universteit te Leyden*: zoo hebben dezelve Heeren *Direcſteuren* aan gemelde Schryveren, de *Zilverre Medaille*, volgens het *Programma* doen ter hand ſtellen; ook aan den Heer *Meerburg*, om dat zyn Billet, *alleen by zeker toeval*, der Maatschappye niet was in handen gekoomen.

En gemerkt de Maatschappye, volgens haar *Programma* van dat Jaar, beſloten had eenen Tak van haar met den naam van haaren *Economischen Tak*
te

te schikken, om door het opgeeven van Pryspraagen, en het geeven van Eerepryzen of Belooningen, den *Koophandel*, *Land- en Akker-bouw*, *Fabrycquen*, *Zeevaart en Visfcheryen*, enz. in ons lieve Vaderland en de Colonien van deezen Staat op de fterkste wyze, die haar mogelyk was, aantemoedigen en te bevorderen; — heeft zy ook daar van een afzonderlyk *Programma* aan het licht gegeeven. — Naadien dit Ontwerp nu is tot stand gekoomen, en deeze *Economifche Tak* reeds eene zeer aanzienlyke gedaante heeft verkreegen, en ten dien einde reeds de *Naamlyften*, *Pryspraagen*, by de Algemeene Vergadering vastgefteld, *Aanspraaken* enz. zyn uitgegeeven, oordeelt de Maatschappy niet noodig, dat laatstgenoemde *Programma*, als nu meer voor den *Oeconomifchen Tak* in het byzonder behoorende, hier by weder te plaatsfen.

Het verhandelde op de Groote Vergaderinge van 21. Mey 1778. is vervat in het volgende *Programma*, daar van door de Maatschappy uitgegeeven.

, **D**e Hollandsche Maatschappy der Weetenſchappen ,
 , opgericht te Haarlem , heeft in haare Vergade-
 , ring van den 21. Mey 1778.

I. , Geoordeeld , dat

, A. , Op de Vraage van de *Nuttigheid der Zielkunde*
 , (*Psychologie*) , enz. , best geantwoord is door den
 , Schryver van het Antwoord , onder de Zinspreuke :
 , *Hunc igitur terrorem animi , tenebrasque necesse est ,*
 , *Non radii solis , neque lucida Tela Diei discutient ,*
 , *sed naturæ species , ratioque.* LUCRET. *de Rerum Nat.*
 , Lib. I. Dewelke by opening van het Billet bevonden
 , is te zyn de Heer JEAN TREMBLEY , *demeurant à Ge-*
 , *neve , rue des Chanoines* ; aan denwelken Zy dan ook
 , den prys van de *Goude Medaille* heeft toegewezen.

, B. , Onder de Antwoorden op de Vraage van het
 , *aanwinnen van Voorland voor de Zuider-Zee-Dyken* ,
 , in het Jaar 1773, voor de *eerste* , en in het Jaar 1776,
 , voor de *tweede* reize opgegeeven , heeft Zy de *Goude*
 , *Medaille* toegekend aan den Schryver , die tot Zin-
 , spreuke van zyne Verhandeling gebruikt had : *Studio*
 , *& Industria* ; en is by het openen van het Billet be-
 vonden

vonden , dat dezelve was Mr. MATTHYS SMIT ,
 , meede-Volmagt der vyf deelen Zee-dyken buitendyks ,
 , en Dyks-Gedeputeerde van het Nieuwe Bildt te Fra-
 , neker.

C. , Ook zyn de Antwoorden op de Vraage van de
 , vermindering der Zeevisch , ten minsten op sommige
 , plaatsen , kort voor onze Wal , allen als onvoldoende
 , afgekeurd.

D. , En op de Vraage van de *Texelsche Zeegaten* ,
 , gééne Antwoorden ingekoomen zynde , stelt de Maat-
 , schappy deeze Vraag noch eens voor , om te beant-
 , woorden voor 1781. Zy luid aldus: *Kan men den*
 , *juisten tyd en geboorte der Texelsche Zeegaaten , uit*
 , *echte Historische bewyzen , bepaalen ? Welken zyn*
 , *de voornaamste Veranderingen , die dezelve onder-*
 , *gaan hebben ? En van welken invloed is dit een en*
 , *ander op de Zuider-Zee en het Ye , mitsgaders op de*
 , *Kusten en Zee-weeringen der Provinciën , welken aan*
 , *deeze Wateren paalen ?*

II. , De Maatschappy stelt voor , om te beantwoor-
 , den voor het Jaar 1781.

a. , *Hoe verre kan men thans de natuurlyke Histo-*
 , *rie des Dampkrings van ons Vaderland , uit de Mete-*
 , *orologische Waarneemingen , op Zwaanenburg geno-*
 , *men , vergeleeken met die van andere plaatsen , op-*
 , *maaken ?* Men bedoelt byzonderlyk , dat men hieruit
 , aantoonen : 1.) Welke de doorgaande , of meest ge-
 , woone gevolgen van het Weder zyn , die men naa het
 , vermeerderen of verminderen van de zwaarte of dicht-
 , heid van den Dampkring , dat is , naa het ryzen of
 , daalen van den Barometer , als mede naa de verande-
 , ringen

, ringen van Warmte en Koude , en van de kracht en
 , streek der Winden , op verschillende tyden van het jaar
 , en plaatsen , waarneemt ? 2.) Of de verandering van
 , Wind en Weder hier te lande ook somtyds eenen zeke-
 , ren loop houde ? 3.) Welken invloed de verschillen-
 , de stand der Maane op dezelve hebbe ? 4.) Of 'er
 , aan de verschillende standen der Planeeten ook eenigen
 , invloed op den Dampkring is toe te schryven ? 5.)
 , Welke overeenstemming 'er is tusfchen de verschillende
 , Afwykingen van de Compasnaalden en de Weers-ver-
 , anderingen ? 6.) Welke regelen 'er uit deeze waar-
 , neemingen kunnen worden afgeleid , volgens welken
 , men in sommige gevallen , eene aanstaande verandering
 , van Wind en Weder met waarschyndykheid kan vooruit
 , zien ? Men zag hier ook gaarne bygevoegd : of 'er ,
 , behalven deezen , ook eenige andere Voortekenen voor
 , aanstaande Weers - veranderingen in ons Vaderland waar-
 , genomen worden ? zo ja : welken ?

b. , En uit het byzondere *Fonds* , (volgens bekend-
 , maaking in het *Programma* 1773.) door éenen der
 , Heeren Directeuren gevestigd , stelt zy voor om te be-
 , antwoorden voor het Jaar 1780. de Vraage : *Welken*
 , *invloed heeft de droogmaaking van Water - plasfen op*
 , *den staat van ons Land ? Welken zyn de nuttige ,*
 , *welken de naadeelige gevolgen ? En wat eischt in het*
 , *laatste geval de voorzichtigheid , ter voorkoominge van*
 , *dezelve ?*

III. , De Vraagen , door de Maatschappye voor-
 , maals opgegeeven om noch te beantwoorden , zyn :

A. , *Kan men , behalven de Koffy , Suiker , Cacao*
 , *en Katoen , in de West-Indische Volkplantingen van*
 , *den*

, den Staat , ook eenige andere Planten , Boomen ofte
 , Gewassen , met voordeel aanleggen , welke geschikt
 , zyn tot Leevensmiddelen , ofte van gebruik kunnen
 , weezen in Manufacturen en Fabriquen van dit Land ?
 , De Proeven , eenige jaaren geleeden , met den INDI-
 , GO , hebben in zoo verre niet beantwoord , terwyl men
 , deszelfs Culture ondervonden heeft , voor de gezond-
 , heid der Negers naadeelig te zyn ; maar zyn 'er dan
 , niet wel anderen ? zo ja : welken ?

, In het Jaar 1774. voor de eerste , en in het Jaar
 , 1776. voor de tweede reize opgegeeven , om te be-
 , antwoorden voor 1784.

B. , De Ongelykheeden der TRAWANTEN van
 , JUPITER te verklaaren uit hunne wederzydsche aan-
 , trekkingen ; — de MASSEN of GROOTHEEDEN van
 , deeze Trawanten te bepaalen uit hunne waargenome-
 , ne Onregelmatigheeden ; — HOE DIKMAALS en BIN-
 , NEN WELKE TYDEN de Ongelykheeden , daar uit ont-
 , staande , voorvallen ?

, In het Jaar 1776. voorgesteld , om te beantwoorden
 , voor het Jaar 1779.

C. , Welken zyn de geschiktste en geredste midde-
 , len in ons Land , tot verbeteringe 1. van het VER-
 , STAND , en 2. van het HART en de zeden van GE-
 , RINGE LIEDEN , zoo in de Steden , als ten platten lande ,
 , byzonder om dezelve daar door tot meerder naarstig-
 , heid aantemoedigen en te gewinnen ?

, In het Jaar 1777. opgegeeven , om te beantwoorden
 , voor het begin van 1780. En

D. , *Welke is de waare natuur der ZEEVLAMMEN?*
 , *Hoedanige Uitwerkingen brengen zy te wege , en wel-*
 , *ken zyn de beste Middelen , om derzelver naadeelige*
 , *gevolgen voor te koomen ?*

, Voorgesteld in het Jaar 1777. om te beantwoorden
 , voor het Jaar 1779."

De *Voorwaarden* zyn de gewoonen ,
 die ook reeds boven op *bladz. xiv.* ge-
 meld zyn , en daarom hier niet behoe-
 ven herhaald te worden.

Op denzelfden 21. Mey van dit loo-
 pende Jaar zyn ook by de Maatschappye
 benoemd tot *Directeuren* ,

D E H E E R E N

Mr. HERMAN GERLINGS , *Schepen en*
Raad der Stad Haarlem , enz. enz.

CORNELIS PIETER BARON VAN LEYDEN,
Vryheer van Warmond , Schepen en Raad
der Stad Haarlem.

WILLEM ANNE LESTEVENON , *Sche-*
pen en Raad der Stad Haarlem.

JOAN

JOAN FREDRIK D'ORVILLE, *Schepen en Raad der Stad Amsterdam.*

Mr. JEAN DEUTZ, *Schepen en Raad der Stad Amsterdam.*

FRANS JACOB HESHUYSEN, *Commisfaris van bovengemelde Stad.*

Mr. ERNESTUS EBELING, *Advocaat enz. meede te Amsterdam.*

Mr. WILLEM EMMERY DE PERPONCHER DE SEDLNITZKY, *Heer van Wolphaartsdyk geëligeerde Raad in het Eerste Lid van hun Ed. Mogenden de Heeren Staaten's Lands van Utrecht.*

GEERLACH THEODORUS VAN DER CAPPELLEN, *Heer van Schonauwen, beschreeven in het Lid van de Heeren Edelen en Ridderschappen's Lands van Utrecht.*

GERARD AARNOUD TAATS VAN AMERONGEN, *Heer van Schalkwyk, beschreeven in het Lid van de Heeren Edelen en Ridderschappen's Lands van Utrecht.*

Mr. DANIEL CORNELIS DE LEEUW, *Raad in de Vroedschap der Stad Utrecht.*

Tot *Leden* , de Heeren

. . . . DENTAN , *Citoyen de Geneve* ,
woonende in 's Hage.

MELCHIOR HURTER , *toen te Amster-*
dam, thans woonende te Schafhausen.

. . . . ACHARD , *Lid van de Koning-*
lyke Academie te Berlin.

J. BALLEXSERD , *Burger van Geneve* ,
woonende te Parys.

JEAN SENEBIER , *Ministre du St. Eyangile*
& Bibliothecaire de la Ville de Geneve.

JOHN HOPE , *M. D. M. & Botan. Pro-*
fessor te Edenburg.

Eindelyk , hoewel met Icedweezen ,
moet de Maatschappy het verlies mel-
den , 't geen zy geleeden heeft in drie
haarer *Directeuren* , met naamen , de
Heeren

JOHANNES BACHERACHT , Oud-Secon-
de op *Bengalen* , te *Batavia* gestorven.

Mr.

Mr. Is. SWEERS, *Oud-præsideerend Schepen en Raad der Stad Amsterdam, mitsgaders Bewindhebber van de Oost-Indische Compagnie*, — aldaar in de maand Juny 1777. in den ouderdom van 69 jaaren en bynaa 6 maanden overleeden. — Als mede

NICOLAAS WILLEM KOPS, *Koopman alhier*, in den ouderdom van 58 jaaren en 10 maanden, binnen deeze Stad op den 5. October 1778. gestorven. Van welken laatsten wy nu melden kunnen, dat zyn Ed. de *Directeur* is, van wien in het *Programma* van 1773, en vervolgens alle jaaren melding is gedaan, dat door denzelven een *Fonds* is aan de Maatschappy gegeeven, om jaarlyks daaruit eene byzondere Pryspraak op te geeven en te beloonen.

Ook zyn van haare *Leden* gestorven de Heeren:

SAMUEL

SAMUEL GOTTLIEB GMELIN , op zyne Reize na *Persien* in het jaar 1774. ongelukkig om het leven gekoomen. — JOHANNES GEORGIUS MODEL , in 1775. te *Petersburg* overleeden. — P. DE LAVAUX , *Collonel ten dienste van deezen Staat* , in Augustus 1776 : Van welker dood de Maatschappy niet , dan naa het uitgeeven van het voorgaande Deel heeft kennis gekreegen. — Vervolgens de Heeren JOHANNES NETTIS , in den ouderdom van 69 jaaren en omtrent 9 maanden , den 15. February 1777. — Mr. L. TH. GRONOVIVS , oud ruim 47 jaaren , in Augustus 1777. — A. V. HALLER , den 16. October 1708. geboren , en den 12. December 1777. te *Lausanne* overleeden. — F. B. ALBINUS , in den ouderdom van byna 63 jaaren , den 23. Mey 1778. gestorven. — En PETRUS BURMANNUS , den 24. Juny 1778. oud 64 jaaren en vier maanden , ten grave gerukt.

De Maatschappij vleit zich, aanhoudende te toonen, dat het haar ernst is, *God en het Vaderland te dienen*; en vertrouwt, dat het haar daarom op den duur ook aan gééne Begunstigers en Medehelpers zal ontbreeken.

Uit naam der Maatschappij,

C. C H. V A N D E R A A.

HAARLEM,
den 2. December 1778.

NAAM-

N A A M L Y S T
DER TEGENWOORDIGE
H E E R E N
DIRECTEUREN

V A N D E

HOLLANDSCHE MAATSCHAPPYE
DER WEETENSCHAPPEN ,

GESCHIKT NAAR DE ORDE DES TYDS.

MR. CORNELIS ASCANIUS VAN SYPESTEYN,
*Raad in de Vroedschap, en Burgemeester der
Stad Haarlem, enz. enz. den 21. Mey 1752.*

MR. ANTONIS SLICHER, *Raad in de Vroedschap,
en Burgemeester van dezelve Stad, enz. enz. den
21. Mey 1752.*

MR. JOOST HUYGHENS, *Raad in de Vroedschap,
en Schepen der gemelde Stad, enz. enz. den 21.
Mey 1752.*

MR. JAN THEODORUS KOEK, *Raad in de Vroed-
schap en Schepen der gemelde stad Haarlem, enz. enz.
den 21. Mey 1752.*

MR. JAN HENDRIK VAN DAM, *Oud-Secretaris der
gemelde Stad, enz. enz. den 10. Jan. 1753.*

ZYNE DOORLUCHTIGE HOOGHEID

W I L L E M ,

PRINS VAN ORANJE EN NASSAU , 's LANDS
ERFSTADHOUDER , ETC. ETC. ETC.

Aan wien door de Heeren Directeuren de Tytel van
PROTECTOR *deezzer Maatschappye*
is opgedragen , den 31. July 1754.

Mr. CORNELIS AARNOUT VAN BRAKEL , *Raad*
in de Vroedschap en Schepen der stad Haarlem , Hoog-
Heemraad van Rhymland enz. enz. den 31. July 1754.

Mr. JAN FREDRIK PARVÉ , *Raad in de Vroedschap*
en Schepen der gemelde Stad , Rentmeester van Rhy-
mland , enz. enz. den 15. July 1755.

ANTONI KUIITS , *Raad in de Vroedschap en Bur-*
gemeester der stad Haarlem , enz. enz. den 1. Fe-
bruary 1757.

Mr. JAN DIEDERIK PAUW , *GEBORE HOEUFFT ,*
Heer van Buttingen en Zandvoort , Heemstede , Riet-
wyk en Rietwyker-oort , Raad in de Vroedschap en
Schepen der stad Haarlem , enz. enz. den 1. Februa-
ry 1757.

ZYNE DOORLUCHTIGE HOOGHEID

LUDOVICUS ERNESTUS , *Hertog van Brunswyk -*
Wolfenbittel , Veldmaarschal van het Roomsche Ryk
en der vereenigde Nederlanden , Gouverneur van 's Her-
togenbosch , enz. enz. den 22. Mey 1758.

ZYNE

ZYNE DOORLUCHTIGE HOOGHEID

CAREL, *Prins van Nassau Weilburg, Generaal en Collonel van een Regiment, ten dienste deezer Landen, enz. enz. den 22. Mey 1758.*

Mr. ABRAHAM PERRENOT, *Raad der Domeinen van Zyn Hoogheid, enz. den 20. Juny 1758.*

Mr. G. P. BOUDAAN, *Burgemeester en Raad der stad Amsterdam, enz. enz. den 21. Mey 1761.*

Mr. PIETER VERMEULEN, *Raad in de Vroedschap en Schepen der stad Haarlem, den 21. Mey 1761.*

OTTO FREDERIK, *Graave van Lynden, Heere van Nederhemert en de Voorst, Amptman van de Overbetuwe, enz. enz. den 5. February 1765.*

ADOLPH JAN HESHUYSEN, *Raad in de Vroedschap, en Schepen der stad Haarlem, den 5. February 1765.*

JAN HOPE, *Schepen en Raad der stad Amsterdam, Bewindhebber van de Oost-Indische Compagnie, enz. enz. den 5. December 1765.*

JEAN GYSBERTO DECKER, *Schepen en Raad der stad Haarlem, den 21. Mey 1766.*

W. H. BARON VAN ROUWENOORT, *Heer van den Ulenpas, Ridder van de Duitse Orde, enz. enz. den 21. Mey 1770.*

Mr. DANIEL RADERMACHER, *Heer van Nieuwerkerke, Oud-raad der stad Middelburg. Bewindhebber der Oost-Indische Compagnie ter Kamere Zeeland, enz. enz. den 21. Mey 1771.*

Mr.

Mr. ABRAHAM CALKOEN, *Heer van Kortenboef*,
enz. enz. den 21. Mey 1772.

Mr. JAN VAN LOON, *Oud-Secretaris der stad Amster-*
dam, enz. enz. den 21. Mey 1772.

Mr. RUTGERUS PALUDANUS, *Raad in de Vroed-*
schap, en *Oud - Hoofd - Officier de stad Alkmaar*,
enz. enz. den 21. Mey 1772.

Mr. CORNELIS VAN LENNEP, *enz. te Amsterdam*,
den 21. Mey 1772.

Mr. PIETER VAN BLEISWYK, *Raadpensionaris en*
Groot-Zegelbewaarder van Holland en West-Vries-
land, *Curator van 's Lands Hooge Schoole te Leiden*,
enz. enz. in 's Hage, den 24. Mey 1773.

Mr. ZACHARIAS HENRIC ALEWYN, *Heer van*
Myn den en beide de Loosdrechten, *Schepen en Raad*
der stad Amsterdam, enz. enz. den 24. Mey 1773.

CORNELIS JACOB VAN DER LYN, *enz. enz. te*
Amsterdam, den 24. Mey 1773.

Mr. IMAN WILLEM FALCK, *Raad van Nederlands*
Indien en Gouvern. van Ceylon, den 25. Mey 1774.

Mr. JAN JACOB HARTSINCK, *Chartermeeester by*
het Edel Mog. Collegie ter Admiraliteit te Amster-
dam, den 25. Mey 1774.

ANDREAS EVERARDUS VAN BRAAM HOUCK-
GEEST, *Heer van de Haare*, den 25. Mey 1774.

JACOB PHILIP, *BARON VAN BOETSelaar*, *Heer van*
Nieuwveen, *beschreeven in de Ridderfchap van Holl.*
en West-Vriesl. enz. enz. den 22. Mey 1775.

Mr. ALEXANDER HIERONYMUS ROYER ,
Secretaris van hun Edele Groot Mog. enz. enz. den
22. Mey 1775.

GEORGE FREDERIK , BARON THOE SWARTSENBURG
EN HOHSLANDSBERG , *Grietman van Menaldema-deel ,*
en Curator van de Academie te Franeker , enz. enz.
den 21. Mey 1776.

Mr. NICOLAAS FAAS , *Schepen en Raad der stad*
Amsterdam , enz. enz. den 21. Mey 1776.

Mr. JOACHIM FERDINAND DE BEAUFORT ,
van Duiwendyke , Drost van Ysfelstein , enz. enz.
den 21. Mey 1776.

Mr. HENDRIK HERMAN VAN DEN HEUVEL ,
Griffier van het Hof van Justitie te Utrecht , enz.
enz. den 21. Mey 1776.

PRINS DEMETRIUS VAN GALLITZIN , *Etraordina-*
ris Envoyé van baare Rus-Keizerlyke Majesteit by
hun Hoog Mog. den 21. Mey 1777.

Mr. JOACHIM RENDORP , *Heer van Marquette ,*
Schepen der stad Amsterdãam , enz. enz. den 21.
Mey 1777.

Mr. PAUL LE LEU DE WILHEM , *Heer van*
Drongelen , Schepen en Raad der stad Haarlem , den
21. Mey 1777.

Mr. GYSBERT ADRIAAN PATYN , *Schepen en*
Raad der laatstgemelde Stad , den 21. Mey 1777.

Mr. Y S.

Mr. YSBRANDUS JOHANNES FABER VAN RIEMSDYK, *Raad in de Vroedschap en Schepen der stad Haarlem*, enz. enz. den 21. Mey 1777.

REINIER DE KLERK, *Gouverneur Generaal van Nederlands Indiën*, enz. enz. den 21. Mey 1777.

Mr. J. C. M. RADERMACHER, *Raad Extraordinari van Nederl. Indiën*, enz. enz. den 21. Mey 1777.

JOHANNES MATTHIAS ROSS, *Directeur van Bengalen*, enz. enz. den 21. Mey 1777.

Mr. HERMAN GERLINGS, *Schepen en Raad der stad Haarlem*, enz. enz. den 21. Mey 1778.

CORNELIS PIETER BARON VAN LEYDEN, *Vrybeer van Warmond*, *Schepen en Raad der stad Haarlem*, den 21. Mey 1778.

WILLEM ANNE LESTEVENON, *Schepen en Raad der stad Haarlem*, den 21. Mey 1778.

JOAN FREDRIK D'ORVILLE, *Schepen en Raad der stad Amsterdam*, den 21. Mey 1778.

Mr. JEAN DEUTZ, *Schepen en Raad der stad Amsterdam*, den 21. Mey 1778.

FRANS JACOB HESHUYSEN, *Commisfaris van bovengemelde Stad*, den 21. Mey 1778.

Mr. ERNESTUS EBELING, *Advocaat enz. enz. te Amsterdam*, den 21. Mey 1778.

Mr. WILLEM EMMERY DE PERPONCHER DE
SEDLNITZKY , *Heer van Wolphaartsdyk , geëli-
geerde Raad in het Eerste Lid van hun Ed. Mogenden
de Heeren Staaten 's Lands van Utrecht , den 21.
Mey 1778.*

GERLACH THEODORUS VAN DER CAPELLEN ,
*Heer van Schonauwen , beschreeven in het Lid van
de Heeren Edelen en Ridderfchappen 's Lands van Ut-
recht , den 21. Mey 1778.*

GERARD AARNOUD TAATS VAN AMERON-
GEN , *Heer van Schalkwyk , beschreeven in het Lid
van de Heeren Edelen en Ridderfchappen 's Lands van
Utrecht , den 21. Mey 1778.*

Mr. DANIEL CORNELIS DE LEEUW , *Raad in de
Vroedschap der stad Utrecht , den 21. Mey 1778.*

N A A M L Y S T

V A N , D E

TEGENWOORDIGE

H E E R E N

L E D E N ,

NAAR ORDE VAN HET INKOMEN.

C. C. H. VANDER AA , *Leeraar der Gemeente , toegedaan de Onveranderde Augsburgsche Confessie , binnen deeze stad Haarlem , Secretaris deezer Maatschappye , den 21. Mey 1752.*

JAN ENGELMAN , *Med. Doct. Opziener van 's Gemeene-Lands Werken van Rhyndland , en Schout van Sparendam , den 6. Juny 1752.*

Mr. A. WEIS , *Professor te Leiden , den 22. Augustus 1752.*

J. D. GAUBIUS , *Professor te Leiden , en Lyf-Medic. van Zyne Doorl. Hoogheid den Heere Prinse Erfstadhouder , enz. enz. den 22. Augustus 1752.*

HENRICH FLORENS SYBEL , *Predikant te Kleef , den 22. Augustus 1752.*

JOANNES NICOL. SEBASTIANUS ALLAMAND ,
Professor te Leiden , den 10. January 1753.

JAN SNELLEN , *te Rotterdam* , den 10. January 1753.

JOAN GEORGE HOLTZHEY , *Oud Munt - Meester van de Provincaale Munt te Utrecht* , enz. enz. den 10. January 1753.

CAROLUS CHAIS , *Predikant in 's Hage* , den 10. January 1753.

Mr. P. LYONNET , *Advocaat in 's Hage* , den 10. January 1753.

Mr. JAN FRANCOIS DRYFHOUT , *Advocaat in 's Hage* , den 15. July 1755.

LEONARDUS OFFERHAUS , *Professor te Groningen* , den 15. July 1755.

JOHANNES DAVID HAHN , *Professor te Leiden* , den 15. July 1755.

JAN SCHIM , *Koopman te Maasfluis* , den 15. July 1755.

LAURENS PRAALDER , *Mathematicus te Utrecht* , den 15. July 1755.

LUDOVICUS CASPARUS VALCKENAAR , *Professor te Leiden* , den 15. July 1755.

HERMANNUS VENEMA , *Professor te Franeker* , den 22. Mey 1758.

NICOLAUS YPEY , *Professor te Franeker* , den 22. Mey 1758.

DAVID RUHNKENIUS , *Professor te Leiden* , den 22. Mey 1758.

Mr. NICOLAAS BONDT , *Advocaat te Amsterdam* , den 22. Mey 1758.

Mr. JAN DE GROOT , *Advocaat in 's Hage* , den 22. Mey 1758.

DIRK KLINKENBERG , *Ordinaris Klerk ter Secretarje van Holland* , den 22. Mey 1758.

J. FREDER. MARTFELDT , *Collonel van de Artillerje , ten dienste van deezen Staat , in 's Hage* , den 20. Juny 1758.

WILLEM ALBERT BACHIEËNE , JOH. ZOON , JOH. HENDR. BROEDER , *Predikant in de Gereformeerde Nederduitsche Gemeente , en Prof. te Maastricht* , den 22. Augustus 1758.

A. V. GHERT , *'s Lands Medicinæ Doctor der Barrenie van Breda* , den 21. Mey 1759.

JOHANNES CASTILLON , *Professor in de Mathesis , enz. enz. te Berlin* , den 21. Mey 1760.

PETRUS CAMPER , *A. L. M. Philosoph. & Medic. Doctor , & Professor. R. S. Lond. Sec. &c. &c.* den 21. Mey 1760.

C. A. KLOEKHOF , *Med. Doctor en Burgemeester der stad Kuilenburg* , enz. enz. den 21. Mey 1760.

SALOMON DE MONCHY , *Med. Doctor en Professor te Rotterdam* , den 21. Mey 1760.

JACOB VAN LIL . *Stads Heelmeester te Rotterdam* , den 21. Mey 1760.

G. TEN HAAFF, *Heelmeester te Rotterdam, en Steensnyder te Delft*, den 21. Mey 1760.

DAVID DE GORTER, *J. Z. Med. Doctor en Profess. Lys-Medicus van haare Rus-Keizelyke Majesteit, enz. enz. te Zutphen*, den 21. Mey 1761.

MARTINUS VITRINGA, *Predikant te Arnhem*, den 21. Mey 1761.

JACOBUS HOVIUS, *Medicinæ Doctor te Amsterdam*, den 21. Mey 1761.

JOHANNES FREDERICUS HENNERT, *Professor te Utrecht*, den 21. Mey 1761.

GERARDUS FRIDERICUS MULLER, *Historiographus Rusficus, Academ. Imper. Scient. Petropol. &c. &c.* den 21. Mey 1762.

JOHN PRINGLE, *Medicinæ Doctor te Londen*, den 21. Mey 1762.

EWALDUS HOLLEBEEK, *Professor te Leiden*, den 24. Mey 1763.

HERMAN DE GORTER, *Med. Doct. te Amsterdam*, den 24. Mey 1763.

LAMBERTUS BIKKER, *Med. Doctor te Rotterdam*, den 24. Mey 1763.

JOHANNES PETSCH, *te Ysfelstein*, den 24. Mey 1763.

JACOB VANDER HAAR, *Heel- en Hand-Arts van de stad en het Hospitaal der Hoofdstad's Hertogenbosch*, den 24. Mey 1763.

GEORG VAN STENGEL, *Gebeime Staats-Raad en Kabinet Secretaris van Zyne Keurvorstl. Doorl. van de Paltz, enz. enz.* den 21. Mey 1764.

JOHAN DAVID MICHAËLIS, *Philosoph. Professor Ordinarius op de huoge Schoole te Göttingen, &c. &c.* den 21. Mey 1764.

JOHANNES OOSTERDYK SCHACHT, *Medicinæ Doctor en Professor op de Academie te Utrecht,* den 21. Mey 1764.

JAN TAK, *Medicinæ Doctor te Leiden,* den 21. Mey 1764.

M. MESSIER, *Astronome, attaché au dépôt des Plans de la Marine de France,* den 21. Mey 1764.

J. J. BLASSIERE, *Philosoph. Doctor, Mathematicus in 's Hage,* den 21. Mey 1764.

CHARLES BONNET, *Lid van den Raad van Geneve, en van verscheide geleerde Genootschappen,* den 5. February 1765.

JOSUA VAN IPEREN, *Predikant te Batavia,* den 5. February 1765.

GEORGIUS COOPMANS, *Medicinæ Doctor te Franeker,* den 5. February 1765.

S. C. KRIEL, *Medicinæ Doctor te Batavia,* den 5. February 1765.

M. DE LA LANDE, *Lid van verscheide Geleerde Genootschappen, enz. enz. te Parys,* den 3. December 1765.

GUALTHERUS VAN DOEVEREN , *Med. Doctor en Professor te Leiden* , den 3. December 1765.

Mr. PETRUS BONDAM , *J. U. D. & Professor te Utrecht* , den 3. December 1765.

WENCESLAUS JOHAN GUSTAV KARSTEN , *Professor in de Philosophie en Mathesis te Halle* , den 21. Mey 1767.

JACQUES DE STEHLIN , *Perpetueel Secretaris van de Keizerlyke Academie der Weetenschappen te Petersburg* , den 21. Mey 1767.

JOHAN CAREL PALIER , *Professor en Predikant in 's Hertogenbosch* , den 21. Mey 1767.

MARTINUS SLABBER , *Bailluw en Secretaris van Baarland en Bakendorp , Secretaris van Oudelande , Lid van de Zeeuwfche en Keurvorstel. Saxifche Phyfcaalfche Maatfchappyen* , den 21. Mey 1767.

CORNELIS PLOOS VAN AMSTEL , JACOB CORNELISZ. , *Directeur van de Academie der Tekenkonst der stad Amsterdam* , enz. enz. den 24. Mey 1768.

DIONYSIUS VAN DE WYNPERSSE , *A. L. M. Professor in de Philof. Astron. en Mathesis* , op de hooge Schoole te Leiden , den 22. Mey 1769.

JEAN HENRY VAN SWINDEN , *Philofoph. Doctor en Professor* , enz. enz. op de hooge Schoole te Franeker , den 22. Mey 1769.

JOHANNES FLORENT. MARTINET , *A. L. M. Philof. Doctor* , en Bedienaar des H. Euangeliums te Zutphen , den 22. Mey 1769.

CHRISTIAAN BRUNINGS, *Inspecteur Generaal der Rivieren van Holland en West-Vriesland, en Opziener van 's Gemeenen - Lands Werken van Rhyndland, enz. enz. op het huis Zwaanenburg, den 22. Mey 1769.*

JOHANNES FRANCISCUS CLEMENS MORAND, *Ridder, Doctor en Professor in de Medicynen, enz. enz. te Parys, den 21. Mey 1770.*

ROGERUS JOZEPHUS BOSCOVICH, *Professor in de Mathesis te Milaan, den 21. Mey 1770.*

PAULUS FRISI, *Professor in de Mathesis te Milaan, den 21. Mey 1770.*

A. BRUGMANS, *Philosoph. & Mathes. Professor Ordinarius, op de Academie te Groningen, den 21. Mey 1770.*

FRIDERICUS ADAMUS WIDDER, *Philosoph. Doctor en Professor, op de Academie te Groningen, den 21. Mey 1770.*

ALLARDUS HULSHOFF, *A. L. M. & Philosoph. Doctor, Leeraar der Doopsgezinden te Amsterdam, den 21. Mey 1770.*

AARNOUD VOSMAER, *Directeur van het Kabinet van Zyne Doorluchtige Hoogheid, den Heere Prinse van Oranje, enz. den 21. Mey 1770.*

MATTHIAS VAN GEUNS, *Med. Doctor en Professor te Harderwyk, den 21. Mey 1770.*

BOUDEWYN TIEBOEL, *Apotheker te Groningen, den 21. Mey 1770.*

DAVID

- DAVID VAN GESSCHER, *Heelmeeſter, enz. enz. te Amsterdam*, den 21. Mey 1770.
- M. LE MARQUIS DE ST. SIMON, den 21. Mey 1771.
- Mr. FREDERIK ADOLPH VANDER MARCK, *J. U. D. Profeſſor te Lingen, enz. enz. den 21. Mey 1771.*
- EDUARD SANDIFORT, *Med. Doct., Anat. & Chirurg. Profeſſor te Leiden*, den 21. Mey 1771.
- ENGELBERTUS MATTHÆUS ENGELBERTS, *Bedienaar des Heiligen Euangeliums te Hoorn*, den 21. Mey 1771.
- ALEXANDER PETRUS NAHUYS, *Medic. Doctor en Profeſſor te Utrecht*, den 21. Mey 1771.
- MAXIMILIAAN JACOB DE MAN, *Med. Doctor en Archiater te Nymegen*, den 21. Mey 1771.
- JOH. FRED. CLOSSIUS, *Medic. Doctor in 's Hage*, den 21. Mey 1771.
- PYBO STEENSTRA, *Philofoph. Doctor, Lector in de Wis- Zeevaart- en Sterrekunde te Amsterdam*, den 21. Mey 1771.
- Mr. JAN VAN LIER, *Ontfanger Generaal van het Landſchap Drenthe, enz. enz. te Affen*, den 21. Mey 1772.
- GEORG BRUGMANS, *Med. Doctor, Burgemeefter, enz. enz. te Dockum*, den 21. Mey 1772.
- P. BODDAERT, *Med. Doctor, Oud-Raad der ſtad Vliſſingen, Lid van verſcheide Academien, enz. enz. te Utrecht*, den 21. Mey 1772.

Mr.

Mr. HENRICUS JOHANNES ARNTZENIUS,
J. U. D. & Professor te Groningen, enz. enz. den
21. Mey 1772.

Mr. GERARDUS NICOLAUS HEERKENS,
J. U. D. Lid van de Arcaden te Romen, van de Aca-
demie van Cortone, van Vlisfingen, en Correspondent
van de Academie des Bellés Lettres te Parys enz. enz.
te Groningen, den 21. Mey 1772.

C. G. WAGLER, *Med. Doctor, Hofmedicus van zyne*
Doorl. Hoogheid, den Heere Hertog van Brunswyk-
Wolfenbittel, enz. enz. den 21. Mey 1772.

BENJAMIN CARRARD, *Ministre du St. Ev. à*
Orbe, Cantons de Berne & Fribourg, en Suisse,
den 21. Mey 1772.

FRANCOIS HEMSTERHUIS, *Commis van den*
Raad van Staaten, enz. enz. in 's Hage, den 21.
Mey 1772.

JOHAN GOTTLOB WILHELMI, *Predik. te Diebsa*
in den Opper-Lausnits, Lid van verscheide Maat-
schappyyen, enz. enz. den 21. Mey 1772.

JOH. BURMANNUS, *Med. Doctor, en Botan. Profes-*
for enz. enz. te Amsterdam, den 24. Mey 1773.

NICOLAUS LAURENTIUS BURMANNUS, *Med.*
Doctor en Botan. Professor, enz. enz. te Amsterdam,
den 24. Mey 1773.

PETER JONAS BERGIUS, *Professor Histor. Natur.*
&c. &c. te Stokholm, den 24. Mey 1773.

JOHAN ESAIAS SILBERSCHLAG, *Koninglyke*
Pruisfische Opper-Consistoriaalraad en Opper-Bouw-
raad,

raad , Directeur der Reaal-Schoole , eerste Predikant en Lid van de Koninglyke Pruisfische Maatschappy der Weetenfchappen te Berlin , enz. enz. , den 24. Mey 1773.

N. J. DE NECKER , *Botanicus en Historiographus van Zyne Keurvorftelyke Doorluchtigheid van de Paltz . Ordinaris Lid van hoogst-derzelve Academie te Mannheim , enz. enz. den 24. Mey 1773.*

HUGO WILLIAMSON , *Med. Doctör en Profeflor te Philadelphia , enz. enz. den 24. Mey 1773.*

GEORGE WILLEM STEIN , *Hof-medicus van Zyne Doorluchtigheid , den Heere Landgraaf van Hessenkassel , enz. enz. te Kassel , den 24. Mey 1773.*

WOLTER FORSTEN VERSCHUIR , *Med. Doctör te Amsterdam , den 25. Mey 1774.*

J. F. W. JERUSALEM , *Vicepræfident van 't Confift. en Abt van Riddagshauzen , enz. enz. te Brunfwyk , den 22. Mey 1775.*

JOH. THEOD. ROSSYN , *A. L. M. Philof. Doctör , Philof. & Mathef. Profeflor te Utrecht , enz. enz. den 22. Mey 1775.*

ANTONY PORTAL , *Leeraar der Geneeskunde van de hooge Schoole te Montpellier , van het Koninglyke Genootfchap der Weetenfchappen , en Voorleezer der Ontleedkunde , enz. enz. den 22. Mey 1775.*

. . . . LOUIS , *Secretaire de l'Academie de Chirurgie , &c. &c. à Paris , den 22. Mey 1775.*

IMAN JACOB VAN DEN BOSCH , *Medic. Doctör in 's Hage , den 22. Mey 1775.*

ADOL-

ADOLPHUS YPEY, *A. L. M. Philos. en Medicinæ Doctor, & Botanices Lector, enz. enz. te Franeker, den 22. Mey 1775.*

JACOBUS ROCQUETTE, *Medic. Doctor, en Lector in de Anatomie, Chirurgie en Vroedkunde, enz. enz. te Haarlem, den 22. Mey 1775.*

JOH. FRED. MIEG, *Predikant te Heidelberg. enz. enz. den 22. Mey 1775.*

C. HOEFMAN, JANSZ. *Medicinæ Doctor, en Lector in de Vroedkunde, enz. enz. te Alkmaar, den 22. Mey 1775.*

JOANNES LUBLINK, DE JONGE, *Directeur der Maatschappye tot redding van Drenkelingen enz. enz. te Amsterdam, den 22. Mey 1775.*

JOHANNES MUNNIKHOFF, *Chirurgyn, enz. enz. te Amsterdam, den 22. Mey 1775.*

FLORENTIUS VERSTER, *Med. Doctor in 's Bosch, den 21. Mey 1776.*

GADSO COOPMANS, *Professor te Franeker, enz. enz. den 21. Mey 1776.*

J. DE VRIES, *Anat. & Chirurg. Lector te Leeuwarden, den 21. Mey 1776.*

. . . . MICHAIN, *Astronome de la Marine de France, den 21. Mey 1776.*

H. J. COLLIN, *Conseiller Imp. & Royal a la Regence de la Basse Autriche, & Physicien de l'Hopital Pazmannien a Vienne, den 21. Mey 1776.*

MAR-

MARTINUS VAN MARUM, *A. L. M. Philos. & Med. Doctör, Physices & Matheſeos Lectör, DIRECTEUR van het Kabinet der Natuurlyke Zeldzaamheeden deezer Maatschappye, enz. enz. te Haarlem, den 21. Mey 1776.*

JERONIMO DE BOSCH, JERONIMUSZ. *Eerste Clercq ter Secretarye te Amsterdam, den 21. Mey 1776.*

EVERARD PIETER SWAGERMAN, *Chirurgyn te Amsterdam, den 21. Mey 1776.*

M. MOREAU, *Conseiller à la Cour des Aides de Provence, Historiographe de France, a Paris, den 21. Mey 1777.*

Mr. M. TYDEMAN, *J. U. D. & Professor op de hooge Schoole te Utrecht, den 21. Mey 1777.*

NIC. WILH. SCHROEDER, *Professor in de Oostersche Taalen en Antiquiteiten te Groningen, den 21. Mey 1777.*

G. J. BEUTH, *Medic. Doctör, Professor artis Obstet. te Cleve, den 21. Mey 1777.*

Mr. WILLEM HENDRIK VAN HASSELT, *te Zutphen, den 21. Mey 1777.*

D. H. GALLANDAT, *Medic. Doctör, en Lectör te Vlisſingen, den 21. Mey 1777.*

FERDINAND DE JEAN, *Medic. Doctör te Leiden, den 21. Mey 1777.*

AGGE ROSKAM KOOL, *Koopman in de Beverwyk, den 21. Mey 1777.*

... DEN-

. . . DENTAN, *Citoyen de Geneve*, woonende
in 's Hage, den 21. Mey 1778.

MELCHIOR HURTER, *toen te Amsterdam*, thans
woonende te Schafhaufen, den 21. Mey 1778.

. . . ACHARD, *Lid van de Koninglyke Aka-*
demie te Berlin, den 21. Mey 1778.

J. BALLEXSERD, *Burger van Geneve*, woonende
te Parys, den 21. Mey 1778.

JEAN SENEBIER, *Ministre du Saint Evangile*
& *Bibliothecaire de la Ville de Geneve*, den 21.
Mey 1778.

JOHN HOPE, *M. D. M. & Botan. Professor te*
Edenburg, den 21. Mey 1778.

D R U K F E I L E N

TE VERBETEREN

In het XVII. Deels 2. Stuk.

Bladz. 232. reg. 13 van bov. staat 397. moet zyn 307.
- - - - - 1 van ond. - - 1. - - - 7.
- - 233. - - 6 van bov. - - 6. - - - 5.
- - - - - 7 - - - - 28. - - - 24.
- - 235. - - 8 van ond. - - *dezelve*, laat dit uit.

NATUUR- EN GENEESKUNDIGE
VERHANDELING

VAN DE

ORZAAKEN, VOORBEHOEDING, en
GENEEZING der ZIEKTEN, uit de
NATUURLYKE GESTELDHEID van
het VADERLAND voortvloeiende,

D O O R

IMAN JACOB VAN DEN BOSCH,

Med. Doctor te 's Hage, Lid van de Keizerlyke Academie der
Natuuronderzoekeren, van het Keurvorstelyk Institut te Göt-
tingen, en van de Keurmentfische Akademie der fraaije
Weetenschappen, thans Lid van de Hollandsche
Maatschappij der Weetenschappen te Haarlem.

TEN ANTWOORDE OP DE VRAAGE,

Door de Hollandsche Maatschappij der Weetenschappen in
den jaare 1770 voor de eerste en in 1772 voor de twee-
demaal voorgesteld, om voor 1775 te beantwoorden:

*Welken zyn de Ziekten onder de Menschen, die uit de
Natuurlyke Gesteldheid van het Vaderland voort-
vloeijen? Hoe kan men zich tegen dezelve
beboeden? En door welke Middelen
kunnen zy geneezen worden?*

Aan welke Verhandeling den Prys der Goudens
Medaille, hier op gesteld, is toegewezen.

Non quod non omni tempestatum genere, omnis ætatis,
omnis habitus homines per omnia genera morborum
ægrorent & moriantur, sed quod frequentius tamen
quædam eveniant. Ideo utile est scire unumquemque,
quid, & quando maxime caveat.

CELSUS in *Prefatione*, Lib. II.

Qui *Artem Medicam recta investigatione consequi valet*, is primum quidem *Anni Tempora in considerationem adhibere debet*, quid horum quidque possit. Neque enim quidquam habent simile, sed cum inter se plurimum differunt, tum etiam propter varias, quæ in eis contingunt, mutationes. Deinde vero ventos, tum calidos, tum frigidos, præcipue quidem eos, qui omnibus sunt communes, ac deinceps eos qui cuique regioni sunt familiares. Quin etiam *Aquarum Facultates animo reputare oportet*. Quemadmodum enim gustu & pondere, ita & facultate singulæ plurimum differunt. Quare, si quis ad urbem sibi ignotam pervenerit, is ejus situs curam habere debet, ut cognoscat quomodo ad ventos aut solis exortum sit exposita. Neque enim easdem vires habet, quæ ad septentrionem & quæ ad austrum sita est, ut neque ejus, quæ ad exorientem solem aut occidentem spectat. Et hæc quidem optime animo concipienda sunt, & quomodo ad aquas habeant, num palustribus & mollibus utantur, an duris & ex sublimi ac saxosis locis scaturientibus, sive salsis ac coctis difficilibus. Terra etiam ipsa inspicienda, nudane sit & aquis careat, an densa & irrigua, & an cavo loco sita sit & æstuoso, an vero sublimi & frigido. Hominum quoque victus Ratio, quanam maxime delectantur, inspicienda, an potui & cibis & otio dediti, an exercitationibus & laboribus gaudeant, & an edaces sint & a potu sibi temperent.

Et ex his singula reputare oportet. Hæc enim præcipue quidem omnia, aut certe plurima, probe qui agnoverit, cum ad urbem sibi ignotam pervenerit, eum neque morbi regioni familiares, neque communium, quæ sit natura, latere poterit, ut neque in eorum curatione hæsitare, aut aberrare, possit. &c.

HIPPOCRATES de Aere Aqua & locis.

I N H O U D

D E R

HOOFD- EN ONDERDEELEN.

Algemeene INLEIDING, en overweeging deezer Vraag in 't algemeen, §. I, II. *bladz.* 1-4.

Overweeging, hoedanig deeze stoffe te behandelen, benevens de wyze van derzelve verdeelinge, §. III. *bl.* 5-9.

Moeilykheden, welke zich in het opmaaken der ziekten enz. opdoen, §. V, VI. *bl.* 9-12.

Verdere zwaarigheden, uit de gemeen-gemaakte PROGRAMMATA voortvloeiende, §. VII. *bl.* 12-16.

EERSTE LID. VAN DE ZIEKTEN, WELKEN UIT DE NATUURLYKE GESTELDHEID VAN HET VADERLAND VOORTVLOEIJEN. §. VIII-XII. *bl.* 16-27.

Vershil deezer *Ziekten* in onderscheidene *Steden* en *Landen*, §. XIII-XVIII. *bl.* 27-30.

Betrekelykheid deezer *Ziekten* tot het *Vaderland*, §. XIX. *bl.* 31.

Aanmerkingen omtrent derzelve aloude en tegenwoordige gesteldheid , §. XX. *bl.* 31 — 33.

Aloude gesteldheid der *Nederlanden* , §. XXI, XXII. *bl.* 33 — 36.

COROLLARIA. *bladz.* 36 , 37.

Veranderde en hedendaagsche gesteltenis van het *Vaderland* , §. XXIII — XXVI. *bl.* 37 — 50.

Van de geschiktheid der Ziekten in het gemeen , by de Geneeskundigen *Zaaden der Ziekten* genoemd , §. XXVIII. *bl.* 51 , 52.

Van den *oorsprong der Ziekten* in het gemeen , of de aanleidende oorzaken derzelve in het byzonder , §. XXIX. *bl.* 52 — 55.

Van de *Lucht* , als oorzaak van de Ziekten der *Nederlanderen* , §. XXX — XXXIII. *bl.* 55 — 62.

Van de *Hemelsche Lichaamen* , met opzicht tot den *Dampkring der Nederlanden* , §. XXXIV. *bl.* 63 — 77.

COROLLARIA. *bl.* 77 — 79.

Van de *Verbevelingen* , met opzicht tot den *Dampkring der Nederlanden* , §. XXXV. *bl.* 79 — 84.

COROLLARIA. *bl.* 85 , 86.

Vervolg van dit Onderwerp , §. XXXVI — XLIII. *bl.* 87 — 107.

COROLLARIA. *bl.* 107 — 109.

Van het *Climaat* , of *Luchttreek der Vereenigde Nederlanden* enz. §. XLIV. *bladz.* 109 — 114.

COROLLARIA. *bl.* 114 — 116.

Van

Van de *Jaargetyden*, met opzicht tot den Dampkring des Vaderlands, §. XLV — XLVIII. bl. 116 — 127.

COROLLARIA. bl. 127 — 129.

Onderscheidene Berichten aangaande de Ziekten der *Jaargetyden*, §. XLIX. bl. 129.

I. Berichten van de Ziekten, in de onderscheidene *Jaargetyden*, in de Landen van den HELIUS, §. L — LII. bl. 130 — 137.

II. Van de Landen aan de uitwaterende Rivieren, *Maas*, *Rbyn* en *Yffel* enz. gelegen, §. LIII — LIX. bl. 138 — 153.

Van den *Gelderschen Yffel*, en een gedeelte van *Overyffel*, §. LX — LXIII. bl. 153 — 161.

Van den *Neder-Rbyn*, en van de *Betuwe*, §. LXIV, LXV. bl. 162 — 165.

Van het Land van *Arkel*, en van de *Vyf-beeren Landen*, §. LXVI, LXVI*. bl. 166 — 170.

Van de *Ablasserwaard*, §. LXVII. bl. 171.

Van den *Lopikerwaard*, het Land van *Stein*, den omtrek van dien, en den *Krimpenerwaard* §. LXVIII. bl. 172 — 185.

III. Van de *Maassteden*, §. LXIX — LXXI. bl. 185 — 195.

Van de Binnensteden enz. in *Delfland*, §. LXXII. bl. 185 — 221.

Van *Rbynland*, de Steden en Dorpen daar onder begreepen, §. LXXIII. bl. 222 — 228.

Van *Amstelland*, enz. §. LXXIV. bladz. 228, 229.

Van *Gooiland*, §. LXXV. bl. 230, 231.

Van Noord-Holland, §. LXXVI — LXXIX.
bl. 231 — 241.

IV. Wegens Friesland, §. LXXXI — LXXXIII.
bl. 242 — 251. en Groningen, §. LXXXIV.
bl. 252 — 256.

V. Van de *hoogere* en verder van de Zee verwy.
derde Landen, §. LXXXV — LXXXIX. bl.
257 — 267.

COROLLARIA. bl. 263 — 268.

Van het *Verscbit* van den Grond der Nederlanden,
met opzicht tot den Dampkring, §. XC — XCII.
bl. 268 — 273.

COROLLARIA. bl. 274.

Van de *Natuur* of *Aart* van den Grond, §. XCIII
— XCVIII. bl. 275 — 284.

Van het *roeren* van den Grond, §. XCIX. bladz.
284 — 286.

Van den *hoogen* Grond, §. C. bl. 286 — 293.

COROLLARIA. bl. 293, 294.

Van den *laagen* Grond, §. CI — CXIII. bladz.
294 — 320.

COROLLARIA. bl. 320 — 323.

Welke *Ziekten* uit deeze bezwaarde en vogtige
luchtgesteltenis voortkomen, §. CXIV — CXXI.
bl. 323 — 338.

COROLLARIA. bl. 339 — 341.

Van de *Wateren*, zoo der Zee, als der *Rivieren*,
Poelen en *Meeren*, §. CXXII — CXXX. bladz.
342 — 355.

COROLLARIA. bl. 355 — 357.

Van

Van het *Aantal der Menschen* in de groote *Steden* enz. §. CXXXI. bl. 357 — 364.

COROLLARIA, bl. 364 — 366.

Van de *Levenswyze*, met opzicht tot den *Dampkring*, §. CXXXII — CXXXIV. bl. 366 — 371.

COROLLARIA. bl. 371, 372.

Van de *Voedsels*, ten aanzien van derzelve *bereiding*, enz. benevens de onderscheidene *Brandstof* met opzicht tot den *Dampkring*, §. CXXXV — CXXXVII. bl. 372 — 378.

COROLLARIA. bl. 378, 379.

Van de *Ambachten*, *Konsten* en *Koophandel*, of *onderlingen Handel*, met opzicht tot den *Dampkring*, §. CXXXVIII — CXL. bl. 379 — 387.

Andere zaaken hier toe betrekkelijk, §. CXLI. bl. 388 — 394.

COROLLARIA. bl. 394 — 396.

AANHANGSEL over de *Epidemique Ziekten*, §. CXLII. — CXLV. bl. 396 — 412.

COROLLARIA. bl. 412, 413.

Van de *Spyze* en *Drank*, als de tweede algemeene *Hoofdbron* van de *Ziekten* van het *Vaderland*, §. CXLVII — CLX. bl. 414 — 442.

COROLLARIA. bl. 443.

De *Gevolgen* hier uit in *zwakken*, *Kinderen*, en een *stilzittend leeven* leidenden, ontstaande, §. CLXI — CLXVI. bl. 444 — 464.

Van de *ontydige en onbekwaame Geneesmiddelen*,
§. CLXVII. *bl.* 464 — 468.

Van de *Zaaken*, die van buiten aangebragt worden,
§. CLXVIII — CLXXII. *bl.* 468 — 473.

COROLLARIA. *bl.* 474.

Van de *beweeving en rust*, als *oorzaak* van de *Ziekten* van het *Vaderland*, §. CLXXIII — CLXXV.
bl. 475 — 482.

Verdere *Zaaken*, hier toe betrekkelijk, §. CLXXVI,
CLXXVII. *bl.* 482 — 486.

COROLLARIA. *bl.* 487 — 489.

TWEEDE LID. VAN HET ONDERLINGE VERBAND DER
ZIEKTEN, UIT DE NATUURLYKE GESTELTHEID VAN HET
VADERLAND VOORTVLOEIJENDE, §. CLXXVIII, CLXXIX.
bl. 490 — 494.

Van de *Morbi Hæreditarii* of *Erfziekten*, §. CLXXX
CLXXXI. *bl.* 495 — 499.

Van het *onderlinge verband* der *Morbi Endemici*, of
Land-Ziekten; of de eigentlyk gezegde *Ziekten*,
welke uit de *Natuurlyke Gesteldheid* van het *Vaderland*
voortvloeijen, §. CLXXXII — CXCII. *bladz.*
500 — 521.

I. Nader *betoog* van het *onderlinge verband* van
eenige *sleepende Ziekten* in den *buitensten omtrek*
des lichaams, §. CXCIII. *bl.* 521, 522.

II. In de *inwendige oppervlakte*, van de geenen,
die de *Longen* aandoen, §. CXCIV, CXCV.
bl. 522 — 525.

SCHOLION. *bl.* 525 — 531.

- iii. In de *eerste wegen*, §. CXCVI. bl. 531—534.
 iv. In de *grootere en kleindere Bloedvaaten*, §. CXCVII. bl. 534—536.
 v. In de *Weivaten*, §. CXCVIII—CCI. bladz. 537—539.
 vi. In het *Herffengestel* en de *Zenuwen*, §. CCII, CCIII. bl. 540—544.

Van het onderlinge verband van de *Ziekten* van de *Jaargetyden*, §. CCIV—CCXVIII. bladz. 545—568.

DERDE LID. HOE MOET MEN ZICH VOOR DEZELVE BEHOEDEN. §. CCXIX, CCXX. bl. 569—573.

Van de verbetering der *Lucht*, ter *voorbehoedinge* van de *Ziekten* der *Nederlanden*, §. CCXXI—CCXXIII. bl. 573—585.

Van de *Spyze* en *Drank*, ter *voorbehoedinge* van de *Ziekten*, §. CCXXIV—CCXXIX. bl. 585—609.

Van de *Voorbehoeding*, met opzicht tot de kwaalyk toegediende *Geneesmiddelen*, §. CCXXX. bladz. 609—620.

Van het tegengaan der *befmettende Vermogens*, met opzicht tot de *Voorbehoedinge*, §. CCXXXI—CCXXXII. bl. 620—629.

Van de *Beweeing* en *Rust* of *leedigheid*, met opzicht tot de *Voorbehoeding*, §. CCXXXIII. bl. 629—634.

Van de *Kleeding*, met opzicht tot de *Voorbehoeding*, §. CCXXXIV. bl. 634—636.

Hoedanig deeze *Bestuuringen* tot eene *wezendlyke Voorbehoeding* strekken? §. CCXXXV. bladz. 636—642.

Van

Van de *Geneeskundige Voorbehoeding*, §. CCXXXVI.
bl. 642 — 644.

BESLUITENDE AANMERKINGEN, §. CCXXXVII. bl.
645 — 647.

VIERDE LID. HOE MOET MEN DEZELVE GENEZEEN ?
§. CCXXXVIII, CCXXXIX. bl. 648, 649.

Van het *wel kennen* der *Ziekten*, met opzicht tot de
Geneezing, §. CCXL. bl. 649, 650.

Van het *wel onderscheiden* der *Ziekten*, §. CCXLI.
bl. 651 — 654.

Van het *wel gebruik maaken* van de *Regelen* der *Voor-
behoedinge*, §. CCXLII. bl. 655.

Van de *geneezing* der *Ziekten* door *bekwaame* en
gepaste Geneesmiddelen, §. CCXLIII, CCXLIV.
bl. 656 — 658.

Van de *geneezing* der *allereenvoudigste Ziekten*,
uit de *belette Doorwaassening* ontstaande, §.
CCXLV, CCXLVI. bl. 658 — 666.

Van de *verbetering* der *verslymde* of *verdikte Wei-
Vogten*; de *verdicking* der *al te dunne*, en de
vereening en *vaster vermenging* der *te los za-
menhangende* en *geschifte Vogten*, en het *grui-
zige gedeelte des Bloeds*, §. CCXLVII. bladz.
666 — 680.

Van de *verbetering* der *onderscheidene scherpten in
het Bloed*, §. CCXLVIII. bl. 680 — 693.

Van de *verbeteringe* der *enkelvoudige Ziekten* in
de *vaste deelen*, * §. CCXLIX. bl. 694 — 697.

Van

(*) Het woord BYVOEGSEL, dat op bladz. 694. aan het
hoofd van §. CCXLIX. gevonden wordt, is een drukfout, 't
welk aan het begin van de noot (t) moet gelezen worden.

Van het *openen* der *verstopte Klieren*, §. CCL. bl. 697 — 699.

Van het *versnellen* van den *vertraagden omloop* des bloeds, §. CCLI. bl. 699 — 701.

Van het *verminderen* der al te groote drift der *Vogten*, enz. §. CCLII. bl. 701 — 703.

Van het *herstellen* van het *gebrekkige*, en de *noo- dige veelheid* der *goede Vogten* enz. §. CCLIII, CCLIV. bl. 703 — 706.

Van de *geneezing* der zamengestelde *sleepende Land- Ziekten* (*Morbi Endemici Chronici*,) waar onder

I. Die van den *uitwendigen omtrek* des lichaams: als

1. De *Rheumatismus chronicus Scorbuticus* en *inveteratus*, §. CCLV. I. bl. 706 — 711.

2. De *Rheumatismi particulares*, als *Kies- en Tand- pyn*, *Hemicrania*, *ruissen der Ooren*, de *Mor- bus crassus HIPPOCRATIS*, de *Podagra* en *Ischia- dica* behooren. *ibid.* II. bl. 711 — 717.

II. Die welke de *Longen* aandoen: als

1. Verscheidene soorten van *Asthmata*; hoedaanig het *asthma pituitosum*, *spasmodicum*, *cachecti- cum*, *epidemicum*, met die, welke uit byzonde- re *Trafiquen*, *uitslag*, en *uitwendige drukking*, voortgebracht worden, §. CCLVI. bl. 717 — 724.

2. De *Teeringen*: zoo *Erfhelyke*; als die
Uit *voorasgaande Bloedspuwingen*, ofte
Uit *eene koude vogtige Luchtgesteldheid*, ofte
Catarrhi maligni,

Verwaarloosde Verkouwdheden,

Verplaatste Ziektestof; dan wel

Uit *Asthmata* voortkomende, gebracht worden:
§. CCLVII. bl. 724 — 730.

Dewelke vervolgens in haare byzondere omstan- digheden voorgesteld, en met een *EPICRISIS* beslooten worden. bl. 730 — 749.

III. In

III. In de *Eerste wegen*, hoedanig

1. De verflapping van de vleezige deelen in de Keel enz. §. CCLVIII. I. bl. 749, 750.
2. De belette doorzwelging, *ib.* II. bl. 750, 751.
3. De *Tusfis stomachalis, convulsiva & Hypochondriaca* enz. *ibid.* III. bl. 751, 752.
4. De *Cardialgiæ chronica*, *ib.* IV. 752, 753.
5. De Colyk van Poitou, *ib.* V. bl. 753—756.
6. De *Diarrhœæ mucosæ & Dysentericæ*, *ibid.* VI. bladz. 757.
7. De *Stranguriæ catarrhales*, enz. *ibid.* VII. bl. 757—762.

IV. In de *grootere en kleinere Bloedvaaten*, de geneezing der *Hæmorrhagiæ spontaneæ* in zich bevattende, §. CCLIX. bl. 762.

Waar van die

1. In het gemeen, *ibid.* I. en
2. In het byzonder, *ib.* II. bl. 763. gelyk het Neusbloeden *ex hepaticæ*, *ibid.* I. der hebbelyke of dikwyls wederkeerende Bloedspuwing, *ibid.* 2. der *hæmorrhagia uteri*, *ibid.* 3. bl. 764. en die van de *hæmorrhoides*, *ibid.* 4. bl. 765. worden aangewezen.

V. Onder de *gebreken der Weivogten* doen zich voornamentlyk op :

1. De Waterzucht, §. CCLX. bl. 765. zoo in het gemeen, wegens de *Hydrops anasarca* en *ascitis*, met de geneeswyzingen, daar toe behoorende, *ibid.* I. bl. 766—774. als in het byzonder, wegens de *Hydrops pectoris* en *ovariorum*, als *uteri*, de *Leucophlegmatia*, *tympanitis & hydrocele*, *ib.* II. bl. 774—783.
2. De *Fluor albus*, *ibid.* 6. bl. 783, 784.

3. De *Ulceræ cacoethæ*, *ib.* 7. *bl.* 784, 785.
4. De *Uteri prolapsus*, *ibid.* 8. *bl.* 785.
5. De *Rachitis*, Engelsche Ziekte, *ib.* 9. *ibid.*
6. De Winterhanden en Wintervoeten, *ib.* 10. *bl.* 786, 787.
7. De Kanker in alle zyne byzondere geneezingen, volgens vroegere en laater middelen en waarnemingen, §. CCLXI. *bl.* 787 — 796. benevens de Waterkanker, *ib.* IV. *ibid.*

VI. In het Zenuwgestel :

De Beroerten, §. CCLXII. *bl.* 796, 797.

De *Hæmiplegiæ* en Lamheden, §. CCLXIII. *bl.* 797, 798.

De *Epilepsiæ*, Vallende Ziekten, §. CCLXIV. *bl.* 798 — 803.

De geneezing der *Koortfen*, tot deeze Afdeelingen behoorende enz. §. CCLXVI. *bl.* 803, 804.

Van de geneezing der *Ziekten* in de onderscheidene *Jaargetyden*, of de *doorgaande Ziekten* der *Nederlanden* enz. §. CCLXVII. *bl.* 804, 805.

Waar onder de tusfenpoozende *Koortfen*, zoo van het *Voorjaar*, §. CCLXVIII I. *bl.* 805, 806. als van het *Najaar*, *ib.* II. *bl.* 806.

Onder welken de eenvoudig tusfenpoozende *Koortfen*, *ib.* I. *bl.* 808, 809.

het verschil der geneezinge tusfen die van het *Voorjaar* en die van den *Herfst*, *ibid.* 2. *bl.* 809, 810.

de byzondere behandeling der *Zeeuwfche Koortfen*, *ib.* 3. *bl.* 810, 811.

als mede die van de *Geinundeerde Landen*, *ib.* 4. *bl.* 811 — 813.

en der *Febres Quartanæ malignæ* en gewoone *Quartanæ*, *ib.* 5. *bl.* 814.

De geneezing der *Febres continuæ remittentes*, *putridæ* & *ardentes*, §. CCLXIX. bl. 813, 814.

der *Cholerae*, §. CCLXX. bl. 814.

der *Diarrhœæ* en *Dysenteriaë*, §. CCLXXI. bl. 815, 816.

der Geelzucht, §. CCLXXII. bl. 817, 818.

Van het *Erysipelas Urticatum*, §. CCLXXIII. bladz. 818.

Van die der *Ziekten* van den Winter, of der ontstekene *Ziekten*, §. CCLXXIV. bl. 818—821.

Van de *Febres catarrhales*, *ib.* I. bl. 821.

Van de *Anginae catarrhales*, *ib.* II. bl. 821—823.

Van de *Peripneumoniae nothæ*, *ib.* III. bl. 823.

Van de *Catarrhi maligni*, Verkouwdheid, enz. *ib.* IV. bl. 824.

Van de geneezing der *Febres continuæ*, *Ephemerae Synochi simplices* & *putridæ*, met haare onderscheidingen nopens de voorgaande, als mede der *Febres hemitritææ* & *nerveæ*, die van den Zomer doorgaans uitmaakende, §. CCLXXV. bl. 824, 825.

Van de *Aphthæ*, of Sprouw, §. CCLXXVI. bladz. 825.

THEOREMA PRACTICUM. bl. 826.

Van de geneezinge der besmettende Vermogens, en daar onder de *Kinderpokjes*, enz. §. CCLXXVII. bl. 826, 827.

Van de heimelyke *Ziekte*, §. CCLXXVIII. bl. 828, 829.

Van de *Watervrees*, §. CCLXXIX. bl. 829, 830.

Van de *Schurft* enz. §. CCLXXX. bl. 830.

Van de *Wormen*, wegens haare byzondere soorten en middelen daar tegen, §. CCLXXXI. bl. 831.

Van den *Steen*, §. CCLXXXII. bl. 832.

BESLUIT. §. CCLXXXIII. bl. 832.

A N T W O O R D

O P D E

V R A A G :

Welken zyn de Zickten onder de Menschen , die uit de natuurlyke gesteldheid van het Vaderland voortvloeijen ? Hoe kan men zich tegen dezelve behoeven , en door welke middelen kunnen zy geneezen worden ?

VOORGESTELD DOOR DE

HOLLANDSCHE MAATSCHAPPY
DER WEETENSCHAPPEN
TE HAARLEM.

Algemeene Inleiding , en Overweging deezer Vraage in het algemeen.

§. I.

De Vraage is groot , en van eenen meer dan gewoonen inhoud ; en , om in alle haare byzonderheden volkomen te behandelen , naar het oordeel van voornaame Geneeskundigen , eerder het werk van eenen gantschen

XVIII. Deel. A fchen

fchen leeftyd, en der vereende Waarneemingen van alle de Geneesheeren in ons Vaderland, dan van een enkel Mensch. — En dus veel eer de voltooiing van veele zwaare Boekdeelen, dan van eene enkele bepaalde Verhandeling. — Hoe groot en uitgebreid dezelve ook zy, zóo nuttig is zy echter voor de gemeene Maatschappij der Nederlanderen. Want, offchoon dezelve in haaren eersten aanleg die rype volkomenheid niet erlangen mogte, zóo is het nogthans te hoopen, dat dezelve door welgedaane en agter een volgende Waarneemingen eenmaal aan die begeerte zal kunnen voldoen, welke men by derzelver uitgave daar in beoogde; te weten, de bewaaring der gezondheid van onze Medeburgen, en de afweering van veele onheilen, welken hen thans drukken. — Zy is en blyft derhalven eene aandagtige overweginge dubbel waardig. — In het algemeen toch zyn de Stervelingen, na den Zonden-Val, aan veele ziekten en elenden onderworpen; en geen Land is 'er, of het heeft nevens zyne algemeene, ook zyne byzondere kwaalen, welke naar de byzondere gesteldheid van het zelve, en de onderscheide levenswyze daar in plaats hebbende, van eenen verschillenden aart zyn: door welke toevalligheden de Ziekten, schoon in geslagt veelal overeenkomende, nogthans in soort merkelyk van den anderen onderscheiden, ofte in geduurzaamheid langwyliger zyn. —

§. II. Dergelyke byzonderheid (§. I.) bespeurt men in onderscheidene Landen. Want zoo zyn de Inwoonders van JAPAN aan een zonderling *Colyk*, en een byzonder soort van *Kinderpokjes* anderhevig (a). Die van SURINAMEN aan eene byzondere Ziekte, *Beillac* genaamd; als mede aan eene andere, de *Koek* en *Klem* gehieten, onderworpen (b). Die van de BERBICES aan een *eigenaartig soort van Pokken* (c). De ZWITZERS aan *Kropgezwellen* en *Breuken* (d); en wat van dien aart in andere Landen meer mogt gevonden worden (e). — Welke Ziekten, schoon aan die Landen eigen zynde, nogthans haaren voornaamen grondslag hebben in de byzondere gesteldheid der Lucht en derzelver Verhevelingen, benevens de voortbrengfels van het Land, en de levenswyze der Inwoonderen. — Men mag dan billyk denken, dat de Maatschappy in haar voorstel omtrent de Ziekten, welke uit de natuurlyke gesteldheid van het Vaderland voortvloeyen, niet zoo zeer het oog hebbe op algemeen doorgaande Ziekten, voor zoo verre die tot de algemeene

(a) KEMPFER *Beschryving van Japan*, p. 459.

(b) *Hedendaagsche Staat van America*, II. D. p. 575.

(c) *Dezelve*, p. 604.

(d) *Tegenw. Staat van Zwitserland*, I. D. p. 131. A. HAL-
LER *Opuscula Patolog.* Laufann. 1755. p. 16, 53.

(e) L. STOKKE *over de kroynende Ziekten der Nederlanderen*, §. 7. p. 3.

ne Volkziekten (*Morbi Epidemici*) behooren; welke alleen voor eenen tyd plaats hebben, en daar na geheel ophouden, ofschoon dezelve hiervan niet geheel kunnen uitgesloten worden, vermits zy fomtyds haaren voornaamen voortgang, aanwas, verspreiding, of zelfs haar begin, aan die zelfde medewerkende oorzaken verschuldigd zyn, die de eerstgenoemde doorgaans plegen voort te brengen of te bevorderen: maar voornamelyk op die geene, welke uit bekende oorzaken, in de voorgestelde Vraage opgenoemd, min of meer geduurig, ofte op bestemde tyden, worden waargenomen. — De bepaling *onder de Menschen*, fluit de uitwerkingen dier zelfde vermogens, op de lichamen der Beesten, uit; niet zelden die der menschen voorgaande, en door getrouwe geneeskundige Waarneemers nu en dan met vrugt geboekt. — Overvloedig blyft intussen de taak, om het hart van ieder Vaderlands lievenden Geneesheer ter bearbeiding van deeze nuttige stoffe op te wekken en gaande te maaken; waarin zig niemand den tyd zal kunnen beklagen, welken hy in het wel doorzien, overwegen en schikken derzelve zal besteed hebben; onder welken wy ons ook genoopt vonden onze kragten in het wettig stryden naar den opgehangen prys te beproeven.

Overweging hoedanig deeze Stoffe te behandelen, benevens de wyze van derzelve Verdeeling.

§. III. Om deeze uitgebreide stoffe wel en naar het oogmerk dezer Maatschappye te behandelen, zal het voornamelyk aankomen, om de zaaken in de opgegevene Vraage voorgesteld, in eene geschikte order voor te dragen; want hier in misfende, zal men bezwaarlyk het vereischte doel kunnen treffen.

§. IV. Het schynt wel in den eersten opflag, dat men, handelende van Ziekten, welke uit de natuurlyke gesteldheid van een Land voortvloeijen, datzelve als het voornaame onderwerp, waar op alles rust en van afgeleid moet worden, zoodanig doe voorkomen, dat men de Ziekten daar in plaats hebbende, in haar onderling verband des te duidelyker beschouwe. Langen tyd had ik in deeze begrippen verkeerd; en, de Verhandeling op deezen leest geschoeid, byna voltooid, van oordeel zynde, dat, indien men het wel zoude doen, men op deeze wyze handelen moest, naardien de gemeene *Geographie* niet toereikende zynde, dezelve door byzondere opgaven en nadere omschryvingen behoorde opgehelderd te worden: vooral, om dat voornaame Geneeskundigen van die zelfde meeninge

ninge waren ; en veelen op deeze wyze gehandeld hadden. — Want zoo beschreef de Engelsche Geneesheer RUSSEL de Stad ALEPPO zoo naauwkeurig , dat 'er byna niets ontbrak , 't geen het geneeskundig oog eenig licht konde byzetten (*f*). De Heer MALOIN tekende veele byzonderheden aan , betreffende de Stad van PARYS , en de levenswyze haarer Inwoonderen , in het beschryven van de jaarlyksche doorgaande Ziekten derzelve (*g*). De Hooggeleerde Heer VAN DOEVEREN deet zulks ten aanzien van den grond , welken de *Groningers* bewoonen , in het optellen van de gezonde hoedanigheden dier Stad (*h*) ; zoo wel als zynen Leerling GOUT gedaan hadde , ten aanzien van haaren ongezonden en zieken staat (*i*). — De Ridder PRINCLE kende 'er ook de waarde van ; zoo , dat niet alleen de grond en het onderaardsche water naby de oppervlakte des Aardryks ; maar zelfs een belommerd Dorp , het afvallen van de bladeren in den Herfst ; ja het meerdere deksel , en de ligging , zyne oplettenheid niet ontsnapten.

(*f*) In zyne *Beschryving* over die Stad.

(*g*) Dans les *Memoires de l'Academie R. des Sciences* , depuis 1746. jusqu'a 1754. —

(*h*) V. *Sermon Academic. de Sanitat. Groning. præfidiis ex urbis naturali Historia derivandis* , Diët. 1770.

(*i*) *De morbis Regioni Groningo-Omlandicæ maxime familiaribus eorumque causis præcipuis*. Groning. 1762.

ten (k). — Van gelyken handelt de Heer VAN GEUNS breedvoerig over deeze wyze van uitvoeren, in zyne Nederlandsche Vertaalinge der beneden aangehaalde *Academische Redenvoeringe* des evengenoemden Hoogleeraars VAN DOEVEREN (l). Hier by voegende het nuttig Plan der Waarneemingen in FRANKRYK op hoog gezag ingevoerd, om door de Geneesmeesters van de byzondere Hospitaalen, het geheele Ryk door, eenpaariglyk gevolgd te worden (m); en van welke heilzaame onderneeming en uitvoering men reeds de gewenschte vrugten door den druk ziet gemeen gemaakt (n). — Allen drukten zy in deezen de voetstappen van den Vader der Geneeskunde, HIPPOCRATES, voor aan op den rug van den tytel deezer Verhandeling geplaatst. — Dan hoe fraai en nuttig deeze arbeid ook schynen mogte, zoo heb ik, wegens de veelheid

(k) In zyne *Beschryving van de Legerziekten en die der Garnizoenen*, in verscheide taalen gedrukt.

(l) Bladz. 6.

(m) Dezelve, bladz. 10.

(n) Te weten *Recueil d'Observations de Medicine des Hopitaux Militaires*, fait & redigé par M. RICHARD DE HAUTESIERCK, &c. a Paris 1766. waar in de Beschryvingen van de Steden Montpelier door den Heer FOURNIER, van Chalon sur Saône door den Heer DE LOISY, van Toulon door den Heer DE LA BERTHONIE, van Ryffel door den Heer DESMILLEVILLE, van Bitske door den Heer LANDUETTE, van Straatsburg door den Heer RENAUDIN, enz. waar van de Uittreksels te vinden zyn in de *Natuur- en Geneesk. Bibliotheek* van den Hooggel. Heere E. SANDIFORT, VII. D. p. 227 en 451.

heid der onderscheidene voorwerpen meer en meer gezien, dat wanneer men de daarin voorkomende veele gelyke, of van den anderen verschillende zaaken, niet altoos in het waare oogmerk beschouwt, men dikwyls ongevoelig van het wezendlyke doeleinde, te weten de Ziekten enz. afgetrokken; of door de veelheid der voorwerpen in meerdere of mindere verwarring gebragt wordt. — Hierom heb ik voegzaammer geoordeeld, alleen het nodige ter opheldering van de Ziekten, uit die byzondere omftandigheden voortvloeiende, te melden; terwyl het byzondere van elke Stad en Plaats, allengskens tot meerdere volmaaktheid gebragt zynde, door den tyd zoude kunnen dienen tot zamenftelling eener *Historia Medico-Geographica - Belgii*, dewelke door geduurige aanvulling, haare rypere volkomenheid zoude kunnen verkrygen. —

De Vraage zelve betreffende, zoo kan die bekwaamelyk in de Vier volgende voornaame Hoofddeelen worden afgedeeld, te weten

- I. *Welke de Ziekten zyn, die uit de natuurlyke gesteldheid des Vaderlands voortvloeijen?*
- II. *Hoedanig het onderlinge Verband zy, welke de Ziekten tot de natuurlyke gesteldheid van het Vaderland hebben.*

III. *Wel-*

III. Welke de wyze zy, hoedanig zich voor dezelve te behoeden. En ten

IV. Door welke middelen zy kunnen geneezen worden?

Moeilykheeden, welke zig in het opmaken der Ziekten, enz. opdoen.

§. V. Indien wy van naauwkeurige Sterflijsten uit de onderscheidene Steden der Vereenigde Nederlanden, en aan welke Ziekten overleden, voorzien waren, hoedanige sedert het jaar 1755. van 's Hage, en 1771. van Rotterdam, zyn opgemaakt en uitgegeven; dan zoude de beantwoording van eene Vraage, als deeze, ook naar het oordeel van de Schryvers der *Bibliothèque des Sciences & des beaux Arts*, min moeijelyk vallen, en aan mindere zwarigheden onderhevig zyn. — In tegendeel doen zig nu veele beletsels op, welke door gebrek aan genoegzaame Waarneemingen, niet gemakkelyk zyn uit den weg te ruimen. — Boven dien dringt de Maatschappy op betoogde waarheden aan: want vermits de Antwoorden by de eerste opgave deezes Vraage; om die voor het einde van het jaar 1771. te beantwoorden, te veel op willekeurige onderstellingen steunden,

zonder het zeggen door Schriften te staaven , zyn dezelve , zonder toewyzing van den uitgeoefden Eeren-prys , aan haar oogmerk onvoldoende bevonden.

§. VI. In deeze gesteltenisse der zaaken , blyven 'er maar twee wegen open. De *eene* , die van getrouwe Berigten door kundige Artsen in de byzondere Steden , Landen en Plaatsen gemaakt ; de *andere* , die , der vergelykinge van deeze , of der Ziekten daar in vervat , met gelyke waarneemingen van onderscheidene tyden. — Van beide deeze middelen heb ik my voornamelyk in het behandelen deezer stoffe bediend : en wel nopens het eerste , voor zoo veel met de geheimhouding bestaan konde , gebruik gemaakt van zoo veele Berigten van geoeffende Geneeskundigen , en andere Liefhebberen der Natuurkundige Weetenschappen in ons Vaderland , my van tyd tot tyd medegedeeld ; uit welken ruimen voorraad de voornaamste byzonderheden , omtrent de landsgesteltenisse , bezigheden , levenswyze en misbruiken , benevens de Ziekten , meerder of minder hier uit voortvloeiende enz. , zoo verre de aart der stoffe zulks lyden konde , in eene *Systematische* order voorkomen ; waar uit in het tweede Lid , dezelfde , volgens haare byzonderste verdeeling , in haare byzondere *Clasfen* gebragt worden. — Ten aanzien van het ander middel , doen zig niet weinig zaaken op , die met de byzondere gesteldheid van
dit

dit ons Vaderland wonderbaar overeenkomen. — De beste Waarneemers toch in deezen opzichte waren de groote HIPPOCRATES in de *Griekſche Eilanden*; en niet min de reeds overleden onvermoeide HUXHAM in *Engeland*. Menſchen zoo beroemd door hunne kundige oplettenheid, als beproefde trouwe; en welken hunnen voornaamen leeftyd in het navorſchen van Ziekten, uit de geſteltenis van hun Land en Luchtsveranderingen, doorbragten. — De gunſtige omſtandigheden, waar in die Landen met de onze overeenſtemmen, nagaande, beſpeurt men byna dezelfde Luchtgeſteltheid, ten aanzien van de waterige Verhevelingen, aan veele veranderingen onderworpen; en met de byna Westelyke en Zuidwestelyke ligging der *Griekſche Eilanden*, in welke HIPPOCRATES de Geneeskunſt oeffende; en die van *Portsmouth*, in welke HUXHAM geduurende eenen reeks van 20 jaaren (o), zyne Waarneemingen te boek ſtelde. — Waar by de weerkundige Waarneemingen met toepaſſing op de Geneeskunde, door F. HOFFMANN zoo naauwkeurig gadegeſlagen (p); en de Waar-

nee-

(o) Te weten van het jaar 1728 tot 1748. onder den naam van *Observationes de Aëre & Morbis Epidemicis*, 1752. te Londen gedrukt; of onder den naam van *Opera Physico-Medica*, door G. C. REICHEL te Leipzig 1764. uitgegeven. Waarby een *Supplement* van den Heer J. C. HUXHAM, vervattende de jaaren 1749 tot 1752.

(p) *Observationes Barometrico-Meteorologicae*, &c. M. R. S. Tom. V. p. 15. edit. in Folio.

neemingen van andere wakkere Mannen, by iedere byzonderheid te noemen; insgelyks het hunne kunnen toebrengeu. En by aldien het aan iemand toefchynen mogte, dat de waarneemingen van die landen en plaatfen niet voegzaam op de onzen konnen toegepast worden, zoo wete hy, dat de menfchelyke Natuure (niet zoo veranderlyk als de menfchen zelve,) onder dezelfde betrekkelykheden altoos dezelfde zy, en op dezelfde wyze altoos lyde en werke; het geen voornaame Mannen onwederfpreekelyk be-
toogd hebben (q).

*Verdere Zwaarigheeden uit de gemeen-
gemaakte PROGRAMMATA
voortvloeiende.*

§. VII. Ten aanzien van het ftrikte van de voorgestelde Vraage, en de zoo dikmaal daar van gedaane herhaaling in de *Programmata*, zoo fchynt het uit de woordelyke opgave derzelveu te moeten volgen, dat al het geene, dat anderen gedaan hebben, in deeze Verhandeling moest gemyd worden. Het geen denkelyk met dit oogmerk zal zyn gefchiedt, om alle lastige en
ver-

(p) CE. GAUB. *Institut. Patbol. Medicin.* §. 20. -- J. HUXHAM *Ofer. &c.* Tom. I. p. 192.

verveelende langwyligheid, en alle zulke zaaken, die niet *direct* behooren tot het stuk, 't welk de Maatschappij beoogt, te vermyden: gelyk Hun Edelen zig met deeze eigene woorden uitdrukken.

— Maar aan den anderen kant overwegende, dat het deeze aanzienlyke voorzittende Mannen om waarheid te doen is, als die geen genoegen neemen in willekeurige onderstellingen, zonder het zeggen met Schriften enz. te staaven (§. V.); zoo schynt het onvermydelyk te moeten volgen, dat men van eens anderen arbeid wel degelyk gebruik maaken moet. Weshalven ik de vryheid neeme, voor en alear ik dit zwaarwigtig werk nader van naby aanvatte, deeze hoogaanzienlyke Vergadering eerbiedig voor te houden, dat het my na lang arbeidens toegescheenen heeft, een werk van dit gewigt, niet alleen met het aanhaalen van den arbeid van anderen te moeten staaven; maar zelfs des noods met den zamengetrokken zin, somtyds met de eigene woorden van ervaren Mannen; of zulken, welken zich op eenig byzonder deel van deeze Vraage hebben toegelegd, te moeten bevestigen; ten einde eenmaal een zoo vast fundament gelegd worde, dat de voltooiing van dit zwaarwigtig gebouw, zonder instorten of weder opgraven geschieden zoude. — En, naardien de Vraage omtrent de Ziekten, welke uit de natuurlyke gesteldheid van het Vaderland voortvloeijen, verkeert, waar in buiten tegenspraak de *Lucht* en de

de *Grond* de eerste en voornaamste plaats beslaan moeten ; zoo heb ik ook gemeend , dat deeze beide *Artikels* niet ter loops moesten behandeld worden , het oordeel van de eerste Geneesheeren hier mede instemmende ; te meer , alzoo volgens den Heer MARTINET dit stuk tot dus verre , wegens den invloed op de gesteltenis van ons Vaderland , nog niet volkomen door iemand beschreven was (r). Weshalven ik het zelve als den grondslag , waar op alles neder komen moet , zoo sterk en zoo omstandig betoogd hebbe , als tot eene Geneeskundige Verhandeling van deezen aart noodig scheen. — Om deeze reden heb ik dan ook gebruik moeten maken van de onvergelykelyke *Verhandeling over de Lucht* , van den onsterfelyken BOERHAAVE ; van de onvermoeide *Waarneemingen* van den wydberoemden P. VAN MUSSCHENBROEK ; van het allesovertreffend *Ziektekundig Onderwys* van den grooten GAUBIUS. En , konde ik hier de fraaije *Proeve over de Lucht* , van den alomgeprezen J. BASTER , en de nuttige *Verhandelingen* van den Heere L. STOKKE , welke met den onvermoeiden en bovengenoemden P. VAN MUSSCHENBROEK , de Luchts-Verhevelingen in deeze Landen zoo lange hebben waargenomen

(r) *Hollandfche Maatschappy der Weetenfchappen* , XI. Deel , 2. stuk , p. 71.

men (s), agterwege laten ; en zwygen van den vlyt , dien de Ridder PRINGLE zes jaaren lang met zoo veel opmerking in deeze Landen , zoo omtrent de Ziekten , als derzelver oorzaaken , heeft te boek gesteld ; of het merg uit de doorwrochte *Verhandeling* van den Hooggeleerden Heere VAN DOEVEREN , boven (§. IV.) aangehaald ; en de welgeslaagde *Waarneemingen* des Heeren DE MAN , alleen vooronderstellen ; dan zoude immers dit gewichtig Stuk die volledigheid niet bekomen hebben , welke het zelve ter betooging van het onderlinge verband schein te vereisfchen. — Deeze langwyligheid mishaage intusfen der Maatschappye niet ; naardien dezelve van gelyken in andere Verhandelingen naar gelang der stoffen toegelaaten is , terwyl Dezelve gelieve te overwegen , dat de aart der Vraag niet alleen voor Verftanden van den eerften rang en kundigheid , maar ook voor ieder haarer Medeburgeren , zy ingericht ; en dat minderen onder hen van Taalkennis en Boekeryen ontbloot , aan de aangehaalde plaatsfen weinig hebben ; daar zy nu , behaagt deeze arbeid aan het oogmerk ! de zaaken zelve in eene onafgebrooken order beschouwen , en zig ten hunnen nutte en verbeeteringe van dezelve bedienen kunnen.

In

(s) Zie deszelfs *Beginfels der Natuurkunde* in de Voorreden.

In vertrouwen dan op de billykheid, en het doorziende oordeel van deeze Hoogaanzenlyke Vergaderinge, en met eenen oprechten wensch, dat myne pogingen strekken ter bevordering van de Eere Gods, en van het welzyn des Vaderlands, agtervolgens de Zinspreuk deezer Maatschappye, beginne ik dit Werk terstond met de optellinge der Ziekten zelve.

E E R S T E L I D,

VAN DE ZIEKTEN, WELKEN UIT DE
NATUURLYKE GESTELDHEID VAN
HET VADERLAND VOORTVLOEIJEN.

§. V I I I.

Op de Vraage, *Welken zyn de Ziekten, enz.* antwoorde ik: allermint *Morbi acutissimi* (zeer haastige Ziekten), in de Geneeskunde zoo genoemd; allermest *Morbi ex impedita perspiratione oriundi* (Ziekten uit belette doorwaasfeming ontstaande); minder zuivere ontsteeke Ziekten, *Morbi merè inflammatorii*,
over

over het geheel genomen ; meerder gemengde *ex indole catarrhali & inflammatoria*, plurimum *mucosa* (van eenen zinkingagtigen en ontstee-ken, doch meest van eenen slymagtigen aart,) onderling zamenloopende. — Veele *Morbi Chronici*, langduurige of sleepende Ziekten, uit verwaarloozing van de eerste beginselen dier on-heilen, welken uit belette doorwaasfeming ont-staan ; min genoegzaame geneezing der vooraf-gegaane *Morbi Acuti*, of kwaalyk - begrepen gróndoorzaaken ; of wel uit den vogtigen grond, huizen, enz. behoeflige levenswyze, gebrek aan beweging, enz. voortspruitende.

§. IX. Dan by aldien men de Ziekten, welke uit de natuurlyke gesteldheid van het Va-derland voortvloeijen, en tot de opgenoemde *Clasfen* (§. VIII.) behoren, uit de lystén, wel-ke van het meerder getal dier Ziekten gewagen, waar aan de overledenen gestorven zyn, en uit de medegedeelde Berigten, tot dit Werk gezon-den ; mitsgaders uit de byzondere Verhandelin- gen van eenige bepaalde Ziekten, enz. opmaa-ken moet, kan men zeggen, dat de Ziekten der Nederlanderen uit de opgegevene oorzaaken bestaan in :

Aam - of Engborstigheid, *Asthma*.
 Aambeijen, zoo blinde als vloeiende ; *Hæmor-
 rhoides tam coecæ, quam apertiæ seu fluentes*.

Bedorven Eetlust , zoo wel in verminderinge ,
Appetitus depravatus , *Anorexia* , *Dysforexia* ;
als buitengewoone : te weten , *Voracitas* ,
Bulimia.

Belette doorzwelging , *Deglutitio Vitiata*.

Beroerte of Geraaktheid , *Apoplexia*.

Blaauwe Zugt of Blaauw-schuit , *Scorbutus*.

Bloedstortingen uit eene inwendige oorzaak , *Hæ-*
morrhagiæ spontaneæ , waartoe behooren :

Bloedspuwen , *Hæmoptoe* , *Hæmoptosis* , *Hæ-*
moptysis.

Neusbloeden , *Hæmorrhagia-narium*.

Bloed-vloeijen , *Hæmorrhagia uteri* ; ter-
wyl die der Darmen , boven reeds by de
Aambeijen gemeld is ; waar toe hier me-
de die van den *Penis* , uit dezelfde oor-
zaak voorkomende , te brengen is.

Bof , de Bof ; *Parotides maxillæ , colli & Pa-*
rotidum Intumescencia.

Boort , *Cholera*.

Breuken , *Herniæ*.

Buikloopen , onderscheidene , als :

Van Slym , *Diarrhoeæ & Dysentericiæ mucosæ*.

Van Wormen , *Diarrhoeæ verminosæ*.

Van Gal , *Diarrhoeæ & Dysentericiæ biliosæ*.

Colyken van verscheiden aart ; als :

Gal-Colyken , *Colicæ biliosæ*.

Worm-

Worm- of Slym-Colyken, *Colicæ verminosæ.*

Graveel-Colyken, *Colicæ nephriticæ.*

Colyk uit opvulling van de vaten der Inge-
wanden, *Colicæ infarctorum Viscerum* ;
van welken aart mede zyn

De Aambeijen-Colyk, *Colica hæmorrhoida-
lis*, zelden zonder ontsteking verzeld.

Engelsche Ziekte, of Lendenvang, *Rachitis.*

Geelzugt, *Icterus.*

Hartkloppingen, *Palpitationes cordis.*

Hoofdpyn en Hoofdzweer, *Cephalæa & Cepha-
lalgia.*

Kinkhoest, *Tussis convulsiva.*

Koortsen van verscheiden soort ; als :

Anderendaagsche Koortsen, *Febres tertianæ.*

Afgaande Koortsen, *Febres intermittentes.*

Brandende Koortsen, *Febres ardentes.*

Bluts-Koortsen, *Febres petechiales.*

Dagelyksche Koortsen, *Febres quotidianæ.*

Eendagsche Koortsen, *Febres ephemeræ.*

Derdendaagsche Koortsen, *Febres quartanæ.*

Geduurige, of gestadige Koortsen, *Febres
continuæ.*

Geduurige of wederkomende Koortsen, *Fe-
bres continuæ remittentes* ; of zoogenaam-
de Rotkoortsen, *Febres putridæ.*

Half anderendaagsche Koortsen, *Febres se-
mitertianæ.*

Gierst - Koortfen , *Febres miliares.*

Knoest - gezwellen en Kankers , *Tumores scirrhosi & carcinomatosi.*

Kramptrekkingen , *Spasmi.*

Kwaadaartige Zweeren aan de Beenen , *Ulcera cacoëtha.*

Kwaadsappigheid , *Cacochymia , Cachexia , Cacochylia.*

Maag - pynen , Maag - krampen , *Cardialgiæ , Cardiogmus.*

Misdragt , Miskraam , *Abortus.*

Moeilykheid in het Wateren , *Stranguria , tam symptomatica , quam idiopathica.*

Mouweeters , in de Vischers op de Zuider - Zee aan de handen , door het zoute water als anders.

Ontsteeken Ziekten van verscheidene soort , als :

Oog - ontsteekingen , *Ophthalmiæ , Sorophthalmiæ.*

Ontsteekingen der Keel , *Anginæ : zoo*

Zinkingagtige , *Anginæ catarrhales ; als*

Waare ontsteekene , *Anginæ inflammatoriæ.*

Ontsteekingen der Longen en Ribbenvlies , *Peripneumoniciæ & Pleuritis.*

— der Lever , *Hepatitis.*

— der Nieren , *Nephritis , tam vera , quam spuria.*

— der Blaas en Ingewanden , dikwyls met den anderen verzeld , en in de opvulling der vaten

vaten van de Ingewanden bovengemeld ,
gegrond; *Inflammatiō Intestinarum & Vesicae.*

Roodloop , boven onder de Buikloopen reeds
opgenoemd.

Slapheid der Vezelen , Vaten en Ingewanden ,
Debilitas Fibrarum, Vasorum & Viscerum.

Slymziekten , *Morbi mucosi.*

Teeringziekten , zoo

der Longen , *Phthises pulmonales* ; als
der Ingewanden , *Phthises abdominales* ; als
uit Zinkingen ontstaande , *Phthises catarrhales.*

Traagheid , Lusteloosheid ; *Torpor , Defectus Irritabilitatis.*

Vaaren , *Uredines, Varices.*

Vallende Ziekten , *Epilepsia.*

Verkoudheid , *Gravedo, Coryza.*

Verlammingen , *Paralyses.*

Verstoppingen in verscheidene lichaamsdeelen ,
als : *Obstructiones Vasorum & Viscerum* ,
voornamelyk der Bovenbuikszyden , *Mala Hypochondriaca.*

Vrysterziekte , *Chlorosis* ; en daar uit ontstaande
Defectus Menstruorum.

Uitslag van verscheiden aart , als :

Dauwworm , *Herpes serpens.*

Roodhond , Roodjonk , Roodvonk , *Rubeola.*

Roos , onderscheiden in :

Ontsteeken Roos , *Erysipelas phlegmonodes.*

Bel- of Blaar Roos , *Erysipelas bullatum.*

Brandnetel - Roos , *Erysipelas urticatum.*

Springend , of Heilig , of St. Anthonis -

Vuur , *Ignis sacer* , *Lata plaga* , *Erysipelas exulcerosum.*

Schurfdheid , *Scabies.*

N.B. Of hier de Mazelen en Kinderpokjes toe moeten gebragt worden , is twyfelagtig volgens §. II. Dan , in de betrekking , welke zy tot zekere Luchts - gesteldheid hebben , kan men dezelve volgens HUXHAM (u) hier niet van uitfluiten.

Water - Kanker , *Cheilocace seu Labrosulcium.*

Waterzugt van verscheidene deelen , als :

over het geheele Lichaam , *Anasarca.*

van den Onderbuik , *Ascites.*

van de Eijernesten , *Hydrops Ovarii.*

van het Scrotum , *Hydrocele.*

Wierblindheid , *Coecitas a fuco.*

Winddoorn en Beenvreeters , *Spina ventosa &*

Caries ossis.

Winterhanden en Wintervoeten , *Perniones.*

Witte

(u) Tom. I. pag. 130. B.

Witte Vloed der Vrouwen, *Fluar albus*, *Leucorrhoea*.

Zenuw-Ziekten, *Morbi nervorum*.

Zinkingen, of Zinkingagtige Ziekten, *Morbi catarrhales*, en anderen, die daar van afhangen, hoedaanigen zyn

Tandpyn, *Odontalgia*; zoo gemeen in ons Vaderland.

Oorpyn, *Otalgia*; zoo uitermaaten pynlyk.

Zinking-pynen, *Dolores rheumatici*; als daar zyn:

Rheumatismus universalis, uit belette onzichtbaare uitwaasfeming ontstaande;

Lumbago, Lenden-jigt, het *Spit* genaamd.

Arthritis, Jigt.

Podagra, Flerezyn.

Ziekten der Kraamvrouwen, waar onder de zoo moeilyke

Zog-verplaatsingen, met alle derzelve zamenloopende toevallen.

§. X. Deeze Lyst is naar de orde van het *Alphabeth* opgesteld, in navolging der Lysten van 's HAGE. — Denkt men, dat dezelve te uitgebreid zy; en dat de Ziekten, welke uit de natuurlyke gesteldheid van het Vaderland voortvloeijen, in een korter bestek behoorden

zamengetrokken te worden , geeve ik zulks gaarne toe ; en bekenne , dat die bekwaamelyk zouden kunnen gebragt worden :

I. *Tot de Ziekten , welke haaren oorspronk hebben uit belette doorwaasfeming ; en dan zouden hier toe behooren ,*

1. Alle de *Morbi rheumatici & catarrhales , inflammatorii faucium , pleuræ & universi corporis ;* haar opzigt hebbende tot de fchielyke verandering der lucht , of van den byzonderen dampkring des lichaams , ontblooten , enz. ofte eene aanhoudende vogtige luchtgesteldheid.

2. In eenen meerderen of minderen trap , veele *Morbi cutanei* , verscheidene foorten van Koortfen , enz.

II. *Uit die Ziekten , welke ontstaan uit verflapte Vezeldraden , en alles wat daar van afhangt ;* tot haaren grond hebbende het misbruik van warme dranken ; en het bewoonen van eenen laagen vogtigen grond , vogtige huizen , flapvertrekken , enz. gevoegd by een ftilzittend of min werkzaam bewegend leven , aan een groot aantal Ziekten zoo veel voedsel gevende.

III. *Tot de veranderingen der Jaargetyden , aan veele wifelvalligheden onderhevig , welke op zich zelve niets buitengewoons inhouden ; maar , by de eerfte Artikels gevoegd , die de grond-*

grondzaaden opleveren , waar uit de hebbelykheid in de lichaamen der menschen tot grooter samenstellingen gebooren worden , veel beduiden.

iv. Ten laatsten *tot de Levenswyze* , welke in de *excesfen* aanleiding tot zuivere ontfteekene Ziekten in voornaame deelen geeven ; hoedani-ge men meest in de groote Steden en onder het vermogenste aantal der Inwoonderen bespeurt ; minder onder het gemeen en ten platten Lande , dan in sterk arbeidenden , gewaar wordt. Als in het ontbeeren van geschikt voedsel , of min bekwaam te verteeren spyzen , kwaadsappigheid en opvulling der vaten en werktuigen veroorzaakende.

§. XI. Dan by aldien men behoorlyk gade slaat , dat die kwaalen , welke met dit viertal van verdeelingen , en het geen 'er wegens de beweging , verval van Handwerken , Koophandel , enz. zoude kunnen bygevoegd worden , ontstaan , in de opgegevene algemeene lyst voorkomen ; zoo zal het verschil zoo groot niet zyn , als men zich daar van in den eersten opslag verbeeldde ; en men zal in de eerste opgave dit voordeel hebben , dat men de Ziekten in eene volgende order , onder haare byzondere Letter , vinden kan.

§. XII. Het zy , hoe het zy , zoo is het buiten alle tegenspraak , dat die zelve Ziekten ,

welke in de opgegevene Lyst gevonden worden, insgelyks in andere Landen bekend zyn; en dat alleenlyk derzelve veelheid of geduurzaamheid, of meer zamengestelde aart, haar tot een voorwerp van byzondere opmerkzaamheid maaken. — Men moet hier omtrent echter zoo onverschillig niet denken, dat men, op den naam van de *Ziekten der Nederlanden* te hooren noemen, zich zelve verbeelden zoude, dat die zonder onderscheid, in alle Steden en Landen dezelfde zyn. — Daar is byna geene *Provincie*, laat ik'er byvoegen *Distric*, Stad of Dorp, of men wordt hier omtrent een merkelyk verschil gewaar; het geen die geenen best zullen toestemmen, die in onderscheidene deelen des Vaderlands de Geneeskunst geoeffend hebben. — En, dit verschil is zoo wezendlyk, dat sommige Ziekten, welke niet gekend worden in de eene, gevreesd worden in de andere streek. En, dat die *Provincien*, welke doorgaans voor *gezond* gehouden worden, een aantal dooden jaarlyks uitleveren, aan zodanige Ziekten overleden, welke in zulken, die men voor *ongezond* te boek stelt, en als zodanigen beschouwt, niet gevonden worden. Men maakt zich dan veel te enge begrippen van de Ziekten der Nederlanden, wanneer men die alleenlyk brengt tot *Tusfenpoozende Koortsen* in den Herfst, *Jigt*, *Scorbut* en *Maagkwaa*len der Vrouwen (v); of de *slepende Ziekten* der-

(v) *Tegenw. Staat der Vereen. Nederlanden*, I. D. bl. 11.

Herzelveu alleen tot den *Scorbut* bepaalt (w); vermits 'er geen Land is, waar in de zamenloopende oorzaken, tot talryker Ziekten, by de aangeboorene hebbelykheid, menigvuldiger, dan in het zelve zyn, als in het vervolg omstandiger blyken zal. —

Verskil deezer ZIEKTEN in onderscheidene STEDEN en LANDEN.

§. XIII. Volgens de medegedeelde berigten, bespeurt men weinige of geene Voorjaars-Koortsen te *Dordrecht*; minder dan elders, te *Schiedam*; en men bevindt die zeer zagtzinnig te *Maasfluis*. Dezelve zouden in het jaar 1770, 1771 en 1772. genoegzaam in het *Schermer-Eiland* niet vernomen zyn: insgelyks minder te *Deventer* en in *Overysfel* wezen, dan elders. — Te *Groningen* kan men in tegendeel weinig onderscheid ontdekken tusschen de afgaande Voorjaars-Koortsen, en die van den Herfst. — En te *Nymegen* heeft men, sedert jaaren, weinige of geene *Febrestertianæ* of *quartanæ*, op haare byzondere en bepaalde tyden vernomen. — Daar en tegen worden die te *Rotterdam* gemeenzamer gehouden, dan op andere

(w) L. STOKKE. Kwynende Ziekten der Nederlanderen.

dere plaatfen; en gezegd zeer gemeen te zyn te *Weesp*, te *Naarden*, te *Edam*, aan de zuidelyke zyde van *Friesland*, te *Campen*, enz.

§. XIV. Zoo gemeen de Najaars-Koortfen in ZEE-*LAND*, VLAANDEREN, in de *Overmaasche Eilanden*, en in FRIESLAND zyn, zoo spaarzaam bespeurt men die, buiten overstromingen, in de *Betuwe*, en andere van de Zee verwyderde Landen; daar die intusfen dikwerf gewoon zyn te *Geertruidenberg*; langwylig somtyds te *Dordrecht* en te *Maasfluis*, enz. aanhouden.

§. XV. Zeldzaam zyn de Teeringen in ZEE-*LAND*, en in de *Eilanden*, door den HELIUS, of den gemeenen *Maas* en *Rhyn-mond* (x),
ge-

(x) Tot dit geneeskundig oogmerk verdeelt men het *Vaderland* best om de gelykwerkende oorzaaken:

1. In de Landen van den HELIUS, waar toe STAATS-VLAANDEREN, een gedeelte van HOLLANDS BRABAND, PRINCELAND, de WILLEMSTAD, het *Eiland* van OVERFLACQUÉ en GOEDEREDE, benevens de *Overmaasche Eilanden* van VOORNE en PUTTEN, enz. behooren, welke Landen, benevens de *Provincie* van ZEELAND, dit gedeelte van het Vaderland uitmaaken, het geen voor heen door de vereeniging van de *Maaze* met de *Schelde* geheel, en nog voor het grootste gedeelte, bewaterd wordt. SMALLEGANGE *Kronyk van Zeeland*, p. 26, 27, 28.
2. In de Landen aan de *uitwaterende Rivieren* van *Maas*, *Waal*, *Yffel*, *Rbyn* en *Lek* gelegen.
3. In dat gedeelte van de *Provincie* van HOLLAND enz. 't welk tuffen den gemeenen *Rbynmond* en het *Vlie* gelegen is.

4. In

gemaakt , ten minsten zoo niet , dat men die voor eene hoofdziekte aanmerken kan ; daar zy het meerendeel van HOLLAND aandoen , en het voornaamste aantal Dooden op de gegeevene Lysten van 's Hage en Rotterdam beslaan , en veelen in FRIESLAND en OVERYSSEL wegsleepen.

§. XVI. De Rot-Koortfen , die den eenen tyd meer , den anderen tyd minder voorkomen , zeldzaam te Dordrecht , en minder gemeen te Rotterdam (y) , dan in Amsterdam , Haarlem , Leiden en 's Hage zyn ; insgelyks zeldzaamer te Hoorn , Monnikendam en Edam , dan te Alkmaar , zig vertoonen ; houden sedert het Jaar 1757. te Nymegen niet op , schoon door dezelve voorbystroomende rivier , als de gemelde Maas-Steden , bewaterd. Zy zyn gemeen in het Land van Altena , in FRIESLAND , GRONINGEN en OVERYSSEL ; dikwyls aldaar met Petechien verzeld. — Zy zyn bovendien in FRIES-

4. In de Provinciën van FRIESLAND en GRONINGEN.

5. In de Hooge Landen die van het Landschap DRENTHE en Hooge VELUWE , een gedeelte van het Sticht van UTRECHT , de Majorij van 's Bosch , en de Baronnij van BREDA uitmaakende.

(y) Niettegenstaande dit berigt van eene zeer ervaren hand ons toegekomen is , schynen de jaarlyksche Doodlysten van Rotterdam zulks te wederspreken , gelyk uit de vergelyking derzelven tegen die van andere plaatsen duidelyk blykt ; indien men maar op de egtheid derzelven staat maken kan.

FRIESLAND zeer gevreesd , en , met den naam van *nieuwe Ziekte* , en in OVERYSSEL met dien van *Brand-ziekte* bestempeld , welke men in ZEELAND byna niet kent ; en alleen maar zeer spaarzaam vernomen wordt. In STAATS-VLAANDEREN ontdekt men die meest in de *Militairen* , en zy worden gezegd ten minsten niet *Epidemicè* te grasfeeren.

§. XVII. Dusdanig is het ook gelegen met de *belette Doorzwelgingen* , die in ZEELAND , VLAANDEREN en te *Nymegen* zeldzaam zyn ; doch zeer gemeen bevonden worden te *Middel-harnis* , te *Maasfluis* , in FRIESLAND , te GRONINGEN en in OVERYSSEL. Ja zoo gemeen in NOORD-HOLLAND , dat , volgens de Waarneemingen van wylen *Doctor GRASHUIS* , de derde zieke in NOORD-HOLLAND daar aan overleedt.

§. XVIII. Welk verschil ik op gelyke wyze omtrent de ontsteekene Ziekten , den Rooden Loop , de *Podagra* , het Colyk van *Poitou* , de Kanker en de Waterzugt , betoogen konde : dan deeze uitweiding tot de verhandeling der Ziekten zelve behoorende , zal het genoeg zyn het voorgegeeven onderscheid met deeze duidelyke staa- len te hebben gewettigd.

Betrekkelijkheid deezer Ziekten tot het
VADERLAND.

§. XIX. Wat men door het *Vaderland* te verstaan hebbe, heeft de *Maatschappy* in haare *Programmata* verklaard; te weten de *Vereenigde Nederlanden*, benevens de *geassocieerde Landschappen*. — En ten opzigte van de *Natuurlyke Gesteldheid* derzelven, kan men niet anders, dan den *byzonderen Grond*, *deszelfs Ligging*, *Aart*, *Grenspaalen*, *Verhevelingen*, *Voortbrengfels*, *Inwoonders*; en, wat deezen tot hun *nooddrift* van doen hebben, of van anderen hebben *aangenomen* en *overgeërft*, verstaan. — Deeze Landen en derzelver *Bewoonders*, in de onderscheidene betrekkingen, maaken de onderwerpen uit, waar omtrent deeze stoffe verder verkeereren moet. —

Aanmerkingen omtrent derzelver aloude en tegenwoordige Gesteldheid.

§. XX. Het *Vaderland* in zyne natuurlyke gesteldheid aangemerkt, heeft van zeer vroege tyden af tot op den tegenwoordigen tyd veele veranderingen ondergaan; en het ondervind dit nog dagelyks: waarom eene eenvoudige overwe-

weging van het verschil in die beide opzigten een aanmerkelyk licht in de volgende Verhandeling verspreiden kan ; en veeler verwondering doen ophouden , *waarom 'er nu meer Ziekten zyn in een Land , van zulken bepaalden en kleinen omtrek* , het geen eertyds zulke kloeke gasten en onverschrokken Helden voortbragt , die den schrik der Vyanden onder de *Romeinsche* heirbenden uitmaakten ; en altoos uitgemunt hebben in sterkte en dapperheid : ja zoo veele roemrugtige Mannen in allerlei kloeke daaden , konsten en weetenschappen hebben uitgeléverd , dat zy magtige Ryken daar in den loef hebben afgestoken ; en onder minderen de onverfaagtheid zelve gevoed. Daar het 'er nogthans , ten aanzien van voornaame stukken der Natuurlyke gesteldheid , hun opzigt tot den Grond en de Lucht hebbende , niet gunstiger eertyds , dan heden ten dage uitzag ! Uit welke beschouwing men teffens zal kunnen opmaken , dat de natuurlyke gesteldheid van het Vaderland niet genoegzaam zy , om de Ziekten , zonder toevlugt tot de *Levenswyze* te neemen , uit dezelve op te maken , welke zoodanig met dezelve zamenloopt , dat de meeste en voornaamste Ziekten daar van afhangen. Ja van verre de meeste Geneesheeren gehouden wordt , meer dan de lucht te schaden. Waarom men te meer verpligt is , om van de gegevene vryheid der Maatschappy gebruik te maaken ; om , *zoo veel van de Levenswyze ,*
doch

doch niet meer by te voegen , als tot verklaring van het verband der ziekten uit de natuurlyke gesteldheid des Vaderlands noodig was. — De zaaken behoeften zoo hoog niet opgehaald te worden. — Een verschil van 100 jaaren en minder zoude genoegzaam zyn. Dan, naardien de gapingen nu zoo veel te grooter zyn , is het bewys dies te krachtiger , dat de grond-oorzaak niet in de lucht en den grond alleen gelegen zy ; maar wel degelyk ook in het missen van de natuurlyke gehardheid tegen dezelve , en het meer verzwakken dier vermogens , welke de radicale sterkte moesten ter wereld brengen. —

Aloude Gesteldheid der NEDERLANDEN ,
enz.

§. XXI. Volgens TACITUS , lag het Eiland der Batavieren (dit was dan het voornaamste hooge en drooge Land , om nu van de Generalitets of Geassocieerde Landen niets te repen) tusfchen de Moerassen in , of bestont grootendeels uit laag en moerassig land. Dikwyls werdt het door de rivieren overstroombd , en voor eenen tyd onbewoonbaar gemaakt. Het lag veeltyds zoo dras , dat het nauwlyks betreden werdt , zonder dat 'er de voetstappen in staan bleven , en daar de grond een weinig vaster schein , gaf hy echter een hol gedreun , als 'er op gestampt werdt ;

zoo dat sommigen (in dien tyd al) getwyffeld hebben , of zy deeze landstreek land of geen land noemen moesten (z). — De beschryving , die PLINIUS van de Cauchen doet , gaat nog verder ; als , die dagelyks van het water omringd , geen vee noch melk tot voedsel hadden , door geen boomen omringd wierden , 't slyk met de handen vergaderd , en meer door den wind , dan door de zon gedroogd , hun tot spysbereiding en verwarming van hunne doorgevroorene en verstyfde ingewanden strekte ; of anderen drank hadden , dan van regenwater , dat ze in groeven in het voorhuis van den regen vergaderden. Welken nochtans deeze hunne vryheid voor de slaverny der Romeinen niet verwisfelen wilden (a). — Ja , de volkeren van J. CÆSAR , op de Eilanden , door den vloed gemaakt , beschreven , zouden alleen van eyeren en visch geleefd hebben.

§. XXII. Veele zaaken loopen 'er echter zamen , die eene zeer groote omwenteling in de omstandigheden van dien tyd by den tegenwoordigen maaken. Want zoo waren de *Batavieren* harde en ruwe menschen , grof en groot van ligchaam , opgewassen tegen de ongemakken van de lucht en het weder , zich zelve met de jagt , zelf van

(z) *Vaderlandsche Historie* , door J. WAGENAAR , I. Deel , pag. 5 en 6.

(a) Lib. XVI. cap. I. — J. A. KNOOP *Tegenwoordige Staat van Friesland* , pag. 8.

van wilde dieren ophoudende, en gehard ten oorlog (b): onder anderen zeer kuisch, zoo dat men byna van geen hoerery onder hen hoorde (c). Jong te huwen was onder hen niet gewoon, schandelyk was het voor een jongeling beneden de twintig jaren trouwverbintenis aan te gaan. Met de Maagden werdt ook lang gewagt (d). Men paarde Jongelingen en Maagden van gelyke jaaren en grootte; — ook werden de Zuigelingen aan geene voedsters betrouwd. Elke Moeder zoogde haar eigen kroost. Zoo lang ze in hunne kindsche jaaren waren, welke vry lang by hen duurden, gingen zy zelfs in de felste koude moeder-naakt: ouder geworden, kleedden ze zich met een rok van beestevellen, — met een gesp of doorn om den hals vastgemaakt; voor het overige ongedekt, lagenze geheele dagen om den haard. — De dragt der Vrouwen was geenzins van die der Mannen onderscheiden; alleenlyk, gebruiktenze doorgaans een linnen hoofd-deksel: — ook gingenze met bloote hals en armen (e). Zy bewoonden houten-hutten, niet dicht nevens elkan- der geplaatst, van een ruime werf omringd, veelyds op opgeworpene-hoogten, doorgaans slegts van stroo dakken voorzien (f): — zynde zeer
 erva-

(b) *Vaderlandsche Historie*, l. c. p. 15.(c) *Ibidem*, pag. 16.(d) *Ibidem*, pag. 22.(e) *Ibidem*, pag. 17.(f) *Ibidem*, pag. 19.

ervaren in het zwemmen (g). — Hunne spyze was zeer eenvoudig: zy aten wilde appelen, melk, boter en kaas; uit wilde haver en garst kookten zy pappen; ook gebruikten zy hun eigen tam vee, en het wild, 't welk zy in de bosfchen opvingen, tot voedsel (h). Hun drank bestond uit een kookfel van garst, of ander graan en water, welk in smaak eenigzints naar wyn zweemde (i).

C O R O L L A R I A.

Uit welke opgave wy de volgende zaaken leeren:

1. Dat deeze vroege bewoonders, uit gezonde sterke ouders op eenen volkomen ouderdom gewonnen, hunne kracht en sterkte door geboorte en voedsel ontfangen hebbende, noodwendig als sterke fchepsels ter waereld hebben moeten komen; en in de eerste aankweeking van het leven daar in bestendig hebben moeten voortgaan.

2. Dat de verdere opvoeding hen tegen alle koude en ongemakken van de lucht gesterkt, en tegen dezelfen als ongevoelig gemaakt hebbe.

3. Dat

(g) *Vaderlandsche Historie*, l. c. pag. 20.

(h) *Ibidem*, pag. 21.

(i) *Ibidem*, pag. 22.

3. Dat de noeste yver in het volvoeren van hunne bezigheden hen bewaarde voor ledigheid.

4. Dat hunne wooningen, verre van vogtig te zyn, op verhevenheden gebouwd, allezins van verfrissende winden omringd wierden, en voor stilstaande dampen bevryd bleven.

5. Dat hunne spyze eenvoudig en voedzaam was, het bederf tegengaande, en hun drank niet verzwakkende, of de maag en ingewanden, ten zy by misbruik, bedervende.

6. Dat de ongelegenheden van het weder hun de bezigheden benemende, de koude door het verblyf aan den haart gemaatigd werdt.

7. Dat de liefhebbery tot zwemmen hun, in plaats van koude baden, veele ongesteltheden heeft kunnen wegneemen. En

8. Eindelyk, dat zy door hunne vreedzame levenswyze en zamenwooning, weinig aan gemoedsbewegingen onderhevig waren, welke zoo veel voedsel aan verscheide gebreken geven.

*Veranderde en hedendaagsche Gesteltenis van
het VADERLAND, enz.*

§. XXIII. Van den anderen kant doen zig veele zaaken op, die grootelyks van deeze opgave afwyken, welke nu te beschouwen zyn.

1. Zyn de *Vereenigde Nederlanden* federt dien tyd veel van gedaante veranderd; als door het verloop van derzelver hoofd-rivieren, het stoppen van derzelver monden (*k*), en het verhoogen van derzelver bedden (*l*), waardoor de uitwatering van tyd tot tyd, by hoog boven water bezwaarlyker, en de doorbraaken der dyken menigvuldiger geworden zyn. Terwyl deeze overvloed, toen het land voorheen door geen dyken bepaald, of het water gekeerd werdt, zich onbelemmerd by den wykenden vloed ontlastte; of, wanneer dit niet spoedig geschiedde, vertrokken de vroegere bewoonders uit dit land hooger op, en verlieten het zelve; 't welk nu geen plaats hebben kan.

2. Hebben de menigvuldige watervloeden dit land op veele plaatsen van een gescheurd, waar door veele binnen zeën, en groote binnen stroomen in wyde boezems gevormd, de be-
schik-

(*k*) Voyez le Marquis de ST. SIMON, dans l'*Histoire de la Guerre des Bataves & des Romains*, d'après *César*, & sur-tout dans la *Preface*, p. VI-XIX & XXXIV. [Een werk zoo nuttig voor de aloude en veranderde gesteldheid van het Vaderland, dat het wel waardig ware, ten minsten de Voorreeden, in het *Hollands* gekleed, en met de bygevoegde Kaarten verlicht te zien. Hier door zoude de *Vaderlandsche Historie* kunnen worden opgehelderd, en veele overgeblevene twyfelingen door kundige kenners vereffend worden.]

(*l*) *Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen*, I. Deel, pag. 735 -- 739-741 -- 750. Insgelyks de *Verbandeling* van den Heere C. L. DE PAGNIET, enz. *Nieuwe Vaderl. Letteroeffen.* V. Deel, n. 6. p. 263. 4.

schikking der duinen ontmanteld, en de evenredigheid van het water tot het overgebleven land byna in gelyke veelheid gebragt is (*m*).

3. Ligt dit land, te weeten aan den Zee-kant, door het ryzen der Zee en het verhogen der rivierbedden, doorgaans eenige voeten laager dan de gemiddelde oppervlakte der Zee (*n*), waar door de grond, uit de Zee opgespoeld, veelal *moerig*, *veen-* en *voosagtig* zynde, op veele plaatsen nat, moerasfig en vogtiger blyft, dan voorheen; en, het water zeer naby of langer op de oppervlakte des aardryks behoudende, meerder dampen van eenen onzuiveren aart onbelemmerd opgeeven moet.

4. Zyn door het uitbaggeren der *veen-* en *moeragtige* stoffen, de poelen op veele plaatsen vermeerderd; of weder droog gemaakt zynde, is de grond op deeze plaatsen verlaagd, waardoor de uitwaasfemende dampen, door den wind minder kunnende verdreeven worden, in deeze drooggemaakte landen meerder hangen blyven. — Het Land, voornamelyk HOLLAND en FRIESLAND (*o*), dus vol van water, hier en daar

(*m*) Zie GABBEMA over de *Nederlandsche Watervloeden*, Gouda 1703.

(*n*) *Memorie van Professor VAN DE WYNPERSSE*, enz.

(*o*) Men kan zich hier van een allerduidelykst denkbeeld vormen uit de Hoog-Heemtraads Kaarten, die alle, verkleind, in den *Tegenwoordigen Staat van Holland* voorkomen; gelyk die van *Friesland* by J. H. KNOOP, l. c.

daar stilltaande , bovendien omringd van Zeën ; doorsneden van rivieren en vaarten , de akker- en weilanden vol slooten , in den winter , en tot aan den zomer dikwyls toe , veelal onder water staande , waar van veelen die stillstaan , de rotting en stank vermeederen ; kan het niet anders zyn , of alle deeze zamenloopende oorzaaken , door de moeilyke uitwateringen , by hooge rivieren , of lange waterleidingen , in groote boezems geholpen of vermeederd , moeten oorzaak tot dampen geeven , welken gewoonlyk regen verwekken , doch ook wel mist of nevel , en veelyds die stinken.

5. De gelegenheid van deeze landen aan de Zee , de voortbrengfels van het land , het verzenden van deeze , het ontfangen van andere noodwendigheden , de beletsfels hier by ontstaande , en het beproeven van de middelen om zich zelve van den noodigen voorraad te voorzien , hebben door den uitgebreiden koophandel veele vreemdelingen tot zich getrokken , eene aanmerkelyke verbastering onder de landzaaten gemaakt , en door het bezoeken der vreemde landen en gewesten , veele zeden en gewoonten , met opzigt tot spyze en drank , kleeding , en afwyking van de vaderlyke eenvoudigheid , als ook veele ziekten , tot hun gevolg gehad. — De Huwelyken missen ook veel van de bovengenoemde

de geregeldheid (p), en naar maate van deeze is 'er ook eene mindere sterkte in het nakroost.

— De gewoonte van zelve de kinderen te zogen, geraakt ook meer in onbruik, dan voorheen. — Terwyl op de kuisheid der jeugd heden, zoo weinig in deeze als in andere landen, roem te dragen is.

6. Het gering getal Steden werdt, by de aankomst der Romeinen in deeze landen, door verscheiden sterkten, zoo tot legerplaatsen, als koornschuuren-vermeerderd. Na het verdryven derzelve, en den toeneemenden welvaart door de bevestigde vryheid, werdt het getal der eersten dermaaten vermeerderd, dat men weinig gelyk daar van in andere landen zal kunnen bybrengen. — Veele Steden werden by de toeneemende menigte te klein. Zy werden allengskens vergroot; of de huizen, voorheen tot één gezin geschikt, door verscheidenen bewoond; de kelders by veelen niet uitgezonderd. — De eerste aanleg der Steden was eng beperkt, de straten in de meeste naauw, meer voor den gang, dan voor het ryden geschikt. Het getal der huizen werdt in grootere Steden door het be-timmeren der erven, en het maaken der gangen en sloppen, of liever *saloppen*, bovendien ver-groot;

(p) Zie de Heer LE FRANÇO VAN BERKHEY, *Natuurw. His-torie van Holland*, III. D. 4. ft. p. 1098.

groot; alle vertrekken in de afgelegenste hoeken of nauwe steegen bewoond; en, by het weren der verwarmende zonneſtraalen, en verfrifſende lucht en winden, de bovengenoemde onzuiverheid vermeerderd. — Door dit vergrooten der Steden, werden, by de meerdere *Cloaquen* en vuilnis van verſcheidene ſoort, oock langer en moeilijker waterleidingen, hier en daar ſtilſtaande, gebooren.

7. Als een gevolg van het vermeerderen der inwoonders, en het vergrooten der ſteden, moesten de ambagten en zittende beroepen, by het verkoopen van zulke waaren, als 'er tot kleeding, deksel en anderen nooddrift des lichaams enz. vereiſcht worden, toeneemen; en dit alles onvermydelyk volgen.

8. Veele *Traſiquen* verzelden deezen ſteeds toeneemenden welvaart, van welke deeze boven geene voedsel aan lighaams gebreken gaven. — De ruime toevloed van vlugtende vreemdelingen in de voorgaande Eeuw enz. om de zagte en gematigde Regeering deezer landen, vryheid van geweten, begeerte van de vrugten der Hollandſche zegeningen te ſmaaken enz. herwaards aankomende, vermeerderden den bloei en welvaard van ſommigen deezer.

9. Het verval van deezen (N°. 8.), het zy door het vermeerderen derzelven; of het te on-

onagtzaam behandelen van voorheen bloeiende *Trafiquen*, ten tyde van voorspoed, by de geenen, welken den welvaart voorheen vermeerderd hadden; of het te zeer begeeren naar waaren, in andere landen vervaardigd; deden, gelyk zy wel eer den bloei en welvaard der steden zoo zeer vermeerderden, by den kwynenden koophandel (N°. 5.), veelen dier Werklieden, door gebrek aan dagelykschen arbeid in dezelve hun bestaan vindende, verarmen. — Uit welke ledigheid en gebrek van gewoone of nodige beweging, droefgeestigheid, traagheid, vadzigheid, voedsels tot veele gebreken gevende, veroorzaakt werden: deezen zoo wel als de kwynende winkelier, door te grooten aantal vermeerderd, door te veel kunstgreepen benadeeld, en door gebrek aan de vorige winsten, te weinig vertier hebbende, by het uitborgten, door onvermogen aan genoegzaame penningen, mangel aan beweging, missen te zamen by deeze duure tyden, die voedsels, welken zy eertyds in eene ruime maate konden genieten (q). —

Waar (by men ten 10. Als

(q) Dit is maar een kleine schets, tot dit geneeskundig ontwerp genoegzaam. — Maar wie hier van een vollediger denkbeeld begeert, die leeze de doorwrochte Verhandelingen des Heeren VAN DEN HEUVEL, ROGGE en ZILLESSEN, in het XVI. Deel deezer Verhandelingen te vinden, alwaar men ook de rede van de allengskens toeneemende duurte, enz. met duidelyke verwen zal zien afgemaald.]

10. Als een onvermydelyk gevolg van den Koophandel naar de afgelegene Oosterfche en Westersche deelen, voegen kan, de manschap, welke daar toe uit vreemde landen nodig is, en niet zelden die kwaalen of aanstekende ziekten, ten minsten derzelve zaaden medebrengh, welken ter zyner tyd uitspruiten, en hun vermoegen, zoo wel onder dezelve, als in de landen, uit welken zy herwaarts kwamen, doen gevoelen. — Waar by de natuurlyke grenzen deezer landen, ten oosten aan het vaste land paalende, van gelyken door de jongste aangelegen Krygsheiren en vreemde Troepen, by welke talryke hoopen men doorgaans besmettelyke ziekten ziet grasfeeren, veele zulke vermogens den landzaaten zyn medegedeeld, wier woede noch niet ophoudt. —

§. XXIV. Men belge zich deezen uitfchap niet. — De vraag verkeert omtrent ziekten, enz., waar van de bronnen by den verschillenden stand moeten overwogen worden. — Beschouwt men dit alles (§. XXI. 1-10.), dan moet 'er heden een aanmerkelyk verschil by den eerften, voorgaanden en tegenwoordigen stand, ten aanzien van fterkte, welvaart en langzaame vermindering, in verscheide takken plaats hebben; waar uit eene zeer van den anderen verschillende levenswyze geboren is. — Zoo dat *eenigen*, welken door noesten vlyt verkregene fchat-

schatten bezittende , door het vriendelyk wederzydsch onthaal , door allerlei keurige geregten herhaalde maalen opgedischt , te lang ver-
toeven aan de maaltyden , gebrek aan beweging enz. , zich te veel gezond voedsel bezorgen. Daar *anderen* , door gebrek aan de nodige penningen , zich bezwaarlyk van dagelyksch onderhoud kunnen voorzien. Terwyl men genoodzaakt is *een derde soort* hier by te voegen , welken het uitwendig aanzien des lichaams , enz. naar gelang der vermogens , meer dan gezonde voedsels behartigen ; en van gelyken in die gevolgen deelen , welken doorgaans daar mede verzeld gaan. — Deeze dingen zyn het dan , die de bestendige overweging en de nauwkeurigste naavorsching , geduurende het gantsche be-
loop deezer Verhandeling schynen te vorderen. Waar door men tevens de beschuldigingen der vreemden , over de ongezondheid en onvrug-
baarheid van dit land , best wederleggen kan ; die dit land als *ongezond* , en *van eenen korten leeftyd* uitmaken ; vermits , in weerwil van alle de opgenoemde veranderingen van den grond (N°. 1-4.), jaarlyks menschen van hoogen ouderdom in het zelve onder de dooden gevonden worden : 't geen door den Wel Edelen Gestrengen Heer Burgemeester DIERQUENS , uit de Sterflysten van 's *Hage* , allerduidelykst (r) is be-

(r) Men zie de *Verzameling van nauwkeurige Lysten* , opge-
maakt

beslist. Uit welke blykt , dat 'er jaarlyks meer menschen van eenen hoogen ouderdom , dan in andere landen , overleden zyn ; 't geen door andere getuigenissen (*s*) , en byzondere ingekomene berichten , uit onderscheidene plaatsen des Vaderlands , nader bevestigd is (*t*). — Des niet alleen de grond , en de veranderingen op denzelfven , enz. maar ook het gebruik van mingeschikte spyzen en dranken , gebrekkige bewegingen , enz. als de voornaamste medewerkende oorzaken der meest kwynende Ziekten moeten gehouden worden. — Is men begeerig , de re-

maakt uit de oorspronkelyke Registers , enz. in 's Hage by H. C. GUTLING 1774. en aldaar §. XXXV-LVIII. p. 15 , 20.

(*s*) *Verbandelingen van de Holl. Maatschappy der Weetenschappen* , III. Deel , pag. 126 , 127.

(*t*) Dus meldt men uit de GRAVE , dat het getal der oude lieden , van 70 , 80 ja 90 jaaren , ten opzichte der inwoonderen , groot zy. — Het getal der jaarlyksche dooden , tegen het getal der in- en opgezetenen van de Stad en het Schependom CULENBORG , is , eenige jaaren door malkanderen gerekend , als één uit vyfendertig , naastby. — MAAS-SLUIJS hadt in de laatste opschryving (1771 .) 5873 menschen : alle jaaren stierven 'er doorgaans 50 menschen , 50 jaaren door een gerekend , de *Epidemie* van 1761. hier van uitgezonderd zynde. Veelen , ja de meeste oude menschen sterven te SLUIJS , byna zonder ziek te worden , in den winter , byzonder als die zeer streng is , alleen uit hoogen ouderdom. — Te WARMOND stierf op het einde van dit jaar een man van 105 jaaren. — 't Getal der dooden te HAARLEM jaarlyks gemiddeld 800 zynde , en dit gemultipliceert met 33 , maakt 25400 , 't getal der inwoonderen uit. — In de BEVERWYK zyn de menschen gezond , welgemaakt , sterk en vrugtbaar : men vindt 'er van 80 en 90 jaaren , maar van 100 en daar boven is zeldzaam.

rede van deeze fchynftrydigheid vereffend te zien, men hoore by het bovengemelde, wat CELSUS ten zynen tyde van die geen, welken lang voor hem geweest waren, voortbragt; en dan zal alle zwaarigheid dienaangaande verdwynen: *Verifimile est*, zegt hy, *inter non multa auxilia adverfæ valetudinis, plerumque tamen eam bonam contigiffe ob bonos mores, quos neque defidia neque luxuria vitiaverint*; men voege 'er *inopia* & *abusus potionum aquofarum calidarum* by; en, dan zal alles gevonden zyn.

In het jaar 1774. kwam te HOORN by een aanzienlyk Heer een man van 82 jaaren, die te Oostzaandam woont, doch in Langendyk gebooren is, alwaar hy jaarlyks komt, anderhalf uur ver gaan, en keerde alzoo weder te rug: hebbende den voorigen winter nog op fchaatsen gereeden. Hy hadt maar eens van zyn leven ziek geweest aan de Roos: dronk nooit fterken drank of wyn, noch koffy of thee, maar ligt bier. — In de bedyking van den *Huigenwaard*, hadt die zelve Heer op zekeren tyd een man gezien, en met denzelven omgegaan van 108 jaaren, en meer dan één van 90, en diep in de 80 jaaren, die allen gezond waren, en zeer wel kondengaan. — Het getal der dooden tot dat der levenden, wordt te HARLINGEN tufchen $\frac{3}{4}$ en $\frac{1}{2}$, of het gemiddelde van $25\frac{3}{4}$ gerekend. — Des dan de fterfte in deeze opgenoemde plaatfen veel minder is, dan op andere plaatfen; en veel minder ook in Noord-Holland, dan de Heer STRUIK gegist hadde, en men in de aangehaalde Lysten van 's Hage, en die van den Wel Edelen Geftrengen Heer Directeur PALUDANUS in het XIV. Deel deezer Maatschappye, pag. 588, 593 enz. zien kan. — Terwyl men de Nieuwspapieren dagelyks van menfchen, in hoogen ouderdom overleden, uit alle deelen des Vaderlands hoort gewagen. —

§. XXV. Het ontbreekt heden zoo min als ooit aan wakkere Mannen , van allerlei rang en staat , welken gezonde lichaamen en goede hersenen bezitten. — Daar is ook noch geen mangel aan kloeke gasten , met sterk gespierde lichaamen en goede knuisten voorzien , gelyk de Heer LE FRANCO VAN BERKHEY omstandig van de *Hollandfche natie* beweezen heeft ; en ook omtrent de overige *Provincien* plaats heeft , op welken veelerlei kwaalen deezer Eeuw weinig vat hebben. De Hooggeleerde Heer VAN DOEVEREN vindt de gestalte der tegenwoordige *Groningers* gelyk aan die der *Germanen* , door TACITUS beschreeven (u). En in wat *Provincie* van dit Gemeenebest , zal men geen soortgelyken aantreffen. —

§. XXVI. Men gaa wat verder voorwaarts , en aanschouwe de schilderyen op de Schutterskamers , in de *Nederlanden* alom voorhanden ; en men zal bevinden , dat de gezondheid niet sterker in al haar vermogen konde verbeeld worden. — Men beschouwe dan ook teffens den disch dier tyden , op gelyke tafereelen afgemaald. Een stuk vleesch , wild of visch , 't geen de gragige weiden , het woud , de zee en rivieren , zoo mildelyk uitleveren ; met allerlei eetlust verwekkend moes , ooft en tuinvrugten. — Een glins-

(u) *Serm. Acad.* p. 42. *Nederl. Vertaaling* , bl. 45.

glinsterende teug in eenen hoogen kelk , met een citroenschil daarin vlottende , of een beker en drinkkan daar by afgeschetst , terwyl de Hollandfche kaas zelden vergeten werdt , herlevendigen den difch dier tyden en den aart der voedfels die zy gebruikten. — Alles was dus ingericht ter voeding van hunne fpierige lichaa-men , toerekende ter veraangenaaming van hunnen fmaak , verfrifing van hunne vermoeide leden , en verlevendiging van hunnen geest. — De wyn werdt minder , ook van aanzienelyke lieden , gebruikt ; de meest bevoorregte drank was doorgaans goed voedzaam bier. — Dage-lyks door den bloeienden koophandel , het bevorderen van hunnen fcheepvaart , en het vermeerderen van hunne inkomsten bezig , hadden zy weinig gelegenheid de vrienden-maaltyden , als by enkele plegtige tyden , bytewoonen. — Zy waren vyanden van ledigheid , hadden begeerte naar overwinst , en daarom ftreedt zulks tegen hunne belangen. Men was dan by zich zelve doorgaans met weinig te vrede ; terwyl de overige tyd in dat geen , 't welk de winst doende bezigheden vorderden , befteed werdt ; het welk als aangebooren ter weereld kwam , en in de egte naneeven noch kennelyk is. —

§. XXVII. In het kwynen echter van den voorheen zoo bloeienden koophandel , weder-vaart deezen Landen niets vreemds boven ande-
XVIII. Deel. D ren,

ren , als die in veele Ryken het hoofd hangen laat. Ziet men hier by op de duurte der levensmiddelen , de aanhoudende sterfte onder het Rundvee , waar door de voortbrenghels hier van schaars , of voor den gemeenen man niet te bekomen zyn , zoo is de middelmaat voor deezen niet zoo mogelyk te vinden , als die voorheen zeer algemeen konde plaats hebben. — Gelukkig zyn zy , die door eene geschikte levenswyze , onder eene maatige beweging des lichaams , de vrugten der Voorvaderen , ofte hunner handen arbeid , of winst doende bezigheden , onder gebruik van de maatige verkwikking des levens , met eene ongestoorde vergenoeging genieten mogen ; of naar het byzonder vermogen geen gebrek aan het noodzaakelyke vindende , het aangenaame en het verkwikkelyke , ofte alleen het nuttige zamen paaren kunnen , waar by het zeggen van HORATIUS niet ten onregte geldt :

*Vivitur parvo bene , cui paternum
Splendet in mensa tenui salinum.*

De meeste *gecaracteriseerde* voorwerpen in deeze beschouwing ondergaan dan voornamelyk de gewoonlykste gevolgen van die veranderingen , welke uit de tegenwoordige gesteldheid van deeze Landen in alle haare medewerkende omstandigheden voortvloeijen.

Van de geschiktheid der Ziekten in het gemeen, by den Geneeskundigen ZAADEN DER ZIEKTEN genoemd.

§. XXVIII. Maar, zal men naar behooren over den aart der Ziekten der Nederlanderen van naby oordeelen, men zal hier toe die hulpmiddelen by de hand moeten neemen, welken in alle ziekten vereischen gekend te worden, en van de noodige kundigheden dien aangaande onderrecht moeten zyn. — Om hier in wel te slagen, dient men vooral toegerust te zyn, met de kennis dier wetten, welke de Goddelyke Maker van deeze kleine Wereld, het Menschen Lichaam, voor altoos in dezelve gelegd heeft; uit welke zekere geneigdheden voortkomen, die het voortbrengen der ziekten begunstigen, zoo wanneer eene overeenkomstige beledigende oorzaak daar by komt. Welke geneigdheden doorgaans *προθυμιαν* voorschikkende worden genoemd: Daar en tegen alle beledigende oorzaaken, met zoodanige vermogens begaafd, die ziekten kunnen voortbrengen in een lichaam, 't welk door een zaad bekwaam of voorbereid is, *medewerkende* *προκαταρκτη* geheten worden; — waar van de kennis dier vermogens ook die der zaaden der ziekten uitmaakt. Hoedanig nu deeze werken op het lichaam, en het lichaam op dezelve, ag-

tervolgens deszelfs onderscheiden jaaren , kunne , gesteldheid of *getemperdheid* , levenswyze , jaargetyden , enz. heeft de Hoogleeraar GAUBIUS in zyn *Pathologisch onderwijs* zoo volledig uitgevoerd , dat men daar van bezwaarlyk een zamengetrokken denkbeeld mededeelen kan , maar dit Leerstuk in dat doorwrochte werk aanbeveelen moet , in alle zyne deelen , aldaar op te speuren (v). De Nederlandsche Leezer kan veele zaaken , tot het zelve betrekkelyk , in de Verhandeling van den Heer Dr. STOKKE , *over de kwynende Ziekte der Nederlanderen* , vinden (w) ; en de *Verhandeling over de werkzame Natuur* , van den Heere J. MACQUET , deswegen opslaan (x).

Van den OORSPRONG DER ZIEKTEN in het gemeen , of de aanleidende oorzaaken derzelven in het byzonder. —

§. XXIX. De Bronnen , waar uit de aanleidende oorzaaken , of de vermogens , welken ons nadeelig zyn , gebooren worden , komen of uit den mensch zelve voort , of uit de zaaken,

(v) *Instit. Patbol. Med.* §. 75-78.

(w) §. 107. p. 67 enz.

(x) *Verhandeling. van het Zeeuwfche Genootfchap te Vliffingen* , I. Deel , p. 161 enz.

ken, die hem omringen, of van buiten aandoen. Wanneer deeze vermogens ieder in zynen kring wel werken, of het hunne toebrengeu, blyven wy by de gezondheid bewaard: in tegendeel, kwalyk of tegenstrydig werkende, kwynen wy, of worden door ziekte overvallen. — De zaaken, welke ons van buiten aankomen, worden doorgaans *niet natuurlyke zaaken* genoemd, of *middelsoortige*, welke uit zich zelveu noch voor, noch tegen de natuur, noch heilzaam, noch schadelyk zyn; maar alleen door gebruik of misbruik zodanig worden kunnen (y). Tot deeze zaaken worden doorgaans gebragt de *lucht*, de *spyze* en *drank*, *bewoegung* en *ruste*, *slaapen* en *waaken*, *gemoeds-aandoeningen* en *te rug geblevene nodige ontlasting*; waar by sommigen niet ten onregte gevoegd hebben de *van buiten aangebragte zaaken*, onder welke de *kleederen*, aan zoo veele veranderingen onderhevig, en het *misbruik der Geneesmiddelen*, behooren. — Deeze zaaken worden *niet natuurlyke* gezegd, in tegenstelling van de *byzondere geartheid des lichaams*, *deszelfs hebbelykheid* en de *aangeboorene geschiktheid der deelen*, welke den mensch eigen zyn, en daarom *natuurlyke* zaaken genoemd worden. En ofschoon zy uitwendig en veranderlyk zyn, zoo hangen nothans het leven en de gezondheid, zoo wel als de ziekten en de dood

(y) H. D. GAUBIUS l. c. §. 420.

dood, van dezelve af. — Tot de *eerste* en voornaamste behooren wel en voornaamelyk de *lucht* en de *voedsels*, tot onderhoud van het dierlyk leven noodzaakelyk, als ook de *bewee- ging* en de *ruste*, enz. naardien geen mensch zonder genot derzelve leeven kan; maar veel eer door eene beurtelingse afwisseling daar van, bestaan en onderhouden moet worden. — De Ouden merkten de lucht zoodanig aan, die noemende *occultus vitæ cibus & animæ pabulum*; de verborgene spyze des levens en het voedsel der ziele. — En om de veelvuldige veranderingen, welke zy telkens en geduurig ondergaat, hielden zy die, als de ryke baarmoeder der ziekten. Zoo zegt HIPPOCRATES: *Morbi oriuntur tum ex viciis ratione, tum ex aëre, cujus inspiratione vivimus* (z): de ziekten komen voort, deels uit de levenswyze, deels uit de lucht, door welker inademing wy leven. — Hy was ook in deeze oeffening zoo verre gevorderd, dat hy stellig zeggen konde: dat, *hoedanig ook de gesteltenisse des weders ware*, zoodanig ook de *geaartheid der ziekten zyn zoude* (a). — Deeze hoofdbronnen dan van dat

(z) *De Natura Hominis*, Sect. III.(a) *Lib. de Humoribus*, Sect. VII. & *Aphorism.* 8. Sect. III. En wil men de gegrondheid van zyne kunde in deezen tak der voorzeggende Geneeskunde leezen, men zie alle die plaatsen, welke de beroemde HUXHAM met zoo veel vlyt by een

dat belang zynde , moeten nader van naby beschouwd worden.

Van de LUCHT, als oorzaak van de Ziekten der Nederlanderen.

§. XXX. De *Lucht* , zoo noodzaakelyk tot het leven der menschen , als vrugtbaar in de voortbrenging der ziekten , deelt niet weinig , met opzigt tot het Vaderland , in de oorzaken der ziekten van het zelve mede. Want zoo wel met de spyze , als inademing , van binnen in het lichaam gevoerd wordende , gelyk zy het zelve van buiten omringt , wordt men derzelve veranderingen niet onverschillig gewaar (*b*). Geen deel bevindt dit echter meêr dan de Longen. De Aamborstigen deelen het schielykst in deeze veranderingen ; de *Epileptici* , *Nephritici* , *Melancholici* en *Podagrifici* ondergaan derzelve veranderingen niet ongemerkt : daar de meeste Koortsen ook aan dezelve worden toegekend (*c*).

1. Vol-

verzameld , en voor de tweede afdeeling zyner *Morbi Epidemici* geplaatst heeft. *Conf. Oper. Physic. Med.* Tom. I. p. 189-191.

(*b*) H. D. GAUBIUS l. c. §. 422.

(*c*) G. B. VAN SWIETEN in *Indice rerum ad Commentaria ad H. BOERHAAVE Aphorismos de Cogn. & Cur. Morb. ad vocem AERIS DOTES.*

1. Volgens de byzondere plaats , welke deeze Landen op den Aardkloot beflaan , tusſchen de lengte van 21 gr. 15 minut. en 23 gr. 30 minuten , en de breedte van 51 gr. 10 min. tot 53 gr. en 25 minuten , volgens de kaart van W. A. BACHENE ; en dus in het gemaatigſte van de Noorder luchtſtreek gelegen zynde , is zy wegens de byzondere geſteldheid deezer landen aan veele veranderingen onderworpen. — Derzelve ſtranden hebben zulk eene richting , dat zy aan de woede van den weſtelyken *Æolus* meest bloot liggen. Dit ſoort van winden heeft door het geweld , het geen zy op de toomlooze golven oeffenen , door hunne voortſtuwende en onſtuimige kracht aangezet , deeze Landen dermaaten beſtookt , dat de opgenoemde veranderingen (§. XXIII. N°. 1. 2.) daar uit gebooren zyn , waar door verſcheidene landen zoodanig eene richting verkregen hebben , dat zy meest allen West-noordwest zeewaarts , of Oost-zuidoost landwaarts liggen , zoo dat de Zuid-weste winden op 't meerendeel van derzelve dyken , gelyk de Noord-weste op derzelve duinen en andere gedeelten , vlak aandringen ; waar toe de ſtrecken Zuid-zuidwest en Noord-noordwest , ook het hunne toebrengen , en alle de landen , in deeze richting gelegen , hoedanig verſcheidene gedeeltens van den HELIUS (§. XV. not. x.) , het benedenſte gedeelte van *Zuid-Holland* , voornaamlyk de Eilanden van *Voorne* en *Putten* ,
de

de *Stryensche Waard*, het Eiland *Dordrecht*, een groot gedeelte van het land van *Altena*; en door de Haarlemmer-Meer en het Y, de landen daar tegen overgelegen; insgelyks een voornaam gedeelte van de *Provincie Friesland*, een gedeelte van *Overyffel* en *Gelderland*, geweldige aanvallen moeten uitstaan (*d*); en naar maate van de ruimere boezems of binnen-zeën, een aamerkelyk verschil van den gevallen regen in de onderscheidene steden en landen plaats hebben. (*e*).

2. De *Lucht*, bovendien aangemerkt als eene vloeistof, bevat veelerlei soort van zaaken in zich, en werkt naar maate der veelvuldige

OOR-

(*d*) Vergeleken met J. LE FRANCO VAN BERKHEY, *Natuurh. Historie van Holland*, I. Deel, p. 418.

(*e*) Volgens de Waarneemingen van wylcn den Heere P. VAN MUSSCHENBROEK, is het verschil van den gevallen regen uit een gemiddeld jaar in de volgende steden in deeze order, als: te *Utrecht* 24 duim R. te *Leiden* 29 $\frac{1}{2}$, te *Haarlem* 24, in 's *Hage* 27 $\frac{1}{2}$, te *Delft* 27, te *Dordrecht* 40, te *Middelburg* 33, te *Zierikzee* 27, te *Harderwyk* 27, en in de *Vlaamsche Eilanden* 24 duimen; dan, of dit van de *Azores*, dan van *Staats Vlaanderen* moet verstaan worden, heb ik na alle onderzoek niet kunnen ontdekken. Wat een aamerkelyk verschil 'er in den gevallen regen, op een' kleinen afstand, als te *Haarlem*, *Sparendam* en *Halfwegen* plaats hebbe, kan men uit de Waarneemingen van J. NOPPEN, in het I. Deel der *Verhandelingen deezer Maatschappy*, p. 398-403. afneemen. [Terwyl dit blad gedrukt word, berigt men ons, dat gelyk men in *Engeland* op onderscheidene en ook op aamerkelyke hoogten boven de oppervlakte der aarde, een groot verschil in de gevallen regen bespeurd; men thans op *Zwanenburg* nauwkeurige waarneemingen daaromtrent doet.]

oorzaaken en veranderingen (§. XXIII. N°. 3 en 4.) in deeze landen in eene meer zamengestelde rede; en, met meer vermogen dan elders. — De verschillende zaaken, welke deeze hoedaa-nigheid uitmaaken, worden van de wydberoemde Heeren BOERHAAVE (f) en GAUBIUS (g) tot de volgende gebragt: als tot de *Hemelsche Lichaamen*, de *Verhevelingen*, de *Luchtstreek* of het *Climaat*, de *Jaargetyden*, het *verschil van den Grond*, derzelve hoogten, laagten, vlakten; de *Zeën*, *Meeren*, *Poelen*, *Rivieren*; de *Planten*, *Dieren*, *onderaardsche Stoffen*; het *getal der Menschen in de groote steden*, de *levenswyze*, *spyze en drank*, de *brandstof*, de *handwerken*, *konsten*, *koophandel*, en *veele andere zaaken meer*.

§. XXXI. Dit *Artikel* (§. XXX. N°. 2.) konde naar de veelheid der onderwerpen kortelyk doorloopen en overwogen worden: en, was het voor eene enkele plaats tot eene algemeene beschouwing geschikt, men konde vry wel, om de veelheid der zaaken, die te verhandelen zyn, volstaan; met te zeggen, overeenkomstig de *Leere van den grooten BOERHAAVE* zelve (h):

I. Dat

(f) H. BOERHAAVE *Instit. Med.* §. 752.

(g) H. D. GAUBII *Institut. Patbol. Med.* §. 442.

(h) *Instit. Med.* l. c. secundum proprios Commentarios ex editione A. HALLERI & M. DE LA METTRIE.

1. Dat het *Climaat* bestaat uit de lucht, de *ether*, en alle de hemelsche lichaamen, welken *perpendicular* boven ons geplaatst zyn.

2. Dat het *Saijoen*, of het verschil der jaar-getyden, afhangt van den verschillenden zonestand boven deeze landen.

3. Dat het *Aardryk* zandig, moerasfig, *bitumineus* of zwavelagtig, of met andere onderaardsche stoffen beladen zy. —

4. Dat de *Zee* eene verzameling van zout, rivier- en hemelwater zy; en, behalven dat, een bitter *bitumen* in zich hebbe, 't welk men door overhaalen (*distillatio*), niet vernietigen kan, maar in de disteleerhelmen, verzeld van een' onaangenaamen reuk, hangen blyft.

5. Dat de *Bergen* de verhevenste vlakten van den Aardbodem uitmaaken, op welken de lucht het minst met schadelyke uitwaasseringen besmet zy, enz.

6. Dat de *Meeren* groote vergaderingen van stilstaande wateren zyn. — Dat *Poelen*, van dien zelfden aart, een kleinder kom bevatten.

7. Dat de *uitloozende Rivieren* gedeeltelyk uit zoet en zout water bestaande, de *Zee*, de *Meeren* en de *Poelen*, agtervolgens de proeven van HALLEY, in een' bepaalden tyd, en gegeven trap van warmte, onderscheiden uitwaassemen.

8. Dat

8. Dat de *Dampen* vogtig en waterig zyn ; en me in tegendeel uitwaasfeming noemt eenen droogen damp , hoedanige van gebrande zwavel , of die van eenig rottend dier opgaat ; en dat zulken eigenlyk die van het Aardryk zyn.

9. Dat de *Verhevelingen* die veranderingen zyn , welke men in de ondermaansche Lucht verneemt , enz. En dat deeze volgens hunne byzondere gesteldheid , aantal of veranderingen , tot de medewerkende oorzaaken der ziekten van het Vaderland zamenloopen.

§. XXXII. Dan , vermits alle deeze zaaken eene zoo aanmerkelyke , en van den anderen verschillende gelegenheid opleeveren , als : *het bezwaar van water in den winter op de binnenlanden , en de uitgebreide plassen van Zee , Rivieren , Meeren en Poelen , enz. het verschil van den grond , de aart der delfstoffen , de uitgebreide slikken by den wykenden vloed , de veelheid der menschen in de steden , enz.* schynt dit stuk , om het beoogde nut der Maatschappye , welke de ziekten uit de natuurlyke gesteldheid des Vaderlands wil afgeleid hebben , niet ter loops te moeten behandeld worden. — De Schryver der *Wysgeerige Bespiegelingen* enz. wist zelf : *dat men , om zich met vrucht in de kennis van de gebreken enz. der volken te oeffenen , in de eerste plaats diende onderregt te zyn van den staat der volkrykheid , der uitgestrektheid van den be-*
teel-

veelden grond, en de natuur van het klimaat; en als dan moest overgaan nopens de wyze van zich te voeden, en de middelen, die ieder volk heeft weeten uit te denken, om zyne meer of min dringende behoeften te voldoen, enz. En zoo veel te meer ligt 'er de natuur-geneeskundige wetenschap aan gelegen, om de zaaken, welke de onvermydelyke uitwerkingen opleveren, die de bronnen der land- en volk- en doorgaande ziekten uitmaaken, met haare levendige en eigenaartige verwen af te maalen.

§. XXXIII. Naar gelang van het eigenaartig verband, zoude deeze order de geschiktste zyn, welke

1. Het *verschil van den Grond*, zoo wel van boven, als in deszelfs boezem of ingewanden, zoo aanmerkelyk in deeze landen; benevens deszelfs *hoogten, laagten, vlakten, Zeën, Meeren, Poelen en Rivieren*; by de *Planten en Dieren*, als een natuurlyk gevolg derzelven onderscheidentlyk voorstelde.

2. De uitwerking, welke de *hemelsche lichhaamen* op de verschillende gesteldheid van deeze beneden planeet; en de *Verhevelingen*, door hun vermogen voortgebracht, gaande gemaakt, bewogen en *geconcentreerd* hebben; — waar uit het byzonder *klimaat*, en de onderscheidene *jaargetyden* met betrekking tot de landen, welken

ken die van het *Vaderland*, of de *Vereenigde Nederlanden*, en de *Geassocieerde Landen* uitmaaken. En eindelyk,

3. Het getal der *Menschen in de groote steden*, de *levenswyze*, *spys en drank*, de *brandstof*, de *handwerken*, *konsten en wetenschappen*, *koophandel*, enz. opgeven.

§. XXXIII. Dan, naardien in eene *Pathologische Verhandeling*, hoedaanige deeze, de oorzaaken der ziekten afzonderlyk moeten voorkomen, dewelke daarna, uit het zamenloopende verband, tot haar geheel, of alle de aanleidende en medewerkende oorzaaken teffens, moeten afgeleid worden; zal het 'er weinig op aankomen, welke order men in deeze houde; en men zal volkomen kunnen berusten in die geene, welke de bovengenoemde groote Mannen zelve gehouden hebben; en door hunne uitgebreide verklaringen, zoo by monde, als by geschrifte, hebben aan den dag gelegd. — Om deeze rede kan men de *hemelsche lichamen*, voor zoo verre die betrekking tot dit land hebben, in de eerste plaats beschouwen. —

*Van de HEMELSCH E LIGHAAMEN ,
met opzigt tot den Dampkring
der Nederlanden.*

§. XXXIV. Groot is het vermogen , welk de *hemelsche lighaamen* op den bewoonden aardkloot hebben (*i*) , naardien de voornaamste uitwerkingen van menschen , dieren , plantgewaschen , en de inwendige boezem des Aardryks , zoo wel als deszelfs oppervlakte , van hunne onderscheidene hoedaanigheden afhangen ; en , gelyk zy dit op den gantschen aardbodem doen , zoo hebben zy ook hun bepaald vermogen op dit klein gedeelte van *Europa* , in welke het Vaderland , enz. gelegen is. — Het byzondere , dat hier omtrent moet in acht genomen worden , heeft zyn opzigt tot de ligging deezer Landen , en hunne uitwendige gesteldheid (§. XXX.). — De zonderlinge *dampkring* , hier uit gebooren , doet de gewoone uitwerkingen zeer verschillen ; gelyk zy op hun beurt denzelven aan veele veranderingen doen onderworpen zyn. — Het geen hier uit tot het geneeskundige behoort , wyzen de waarneemingen van opmerkzaame Geneeskundigen uit.

1. Ten

(*i*) Gen. I: 14, 16, 18. R. MEAD *de Imperio Solis & Lunæ* Cap. I. en anderen.

I. Ten aanzien van de Zon heeft

a.) RAMAZZINI (k) en F. HOFFMANN (l) opgemerkt dat deeze een byzonder vermogen in verscheidene soorten van Koortsen heeft.

b.) De verwisfelingen van den dag en van de nagt, benevens die der jaargetyden, zoo van den zomer, als van den winter, hangen van deeze af; en offchoon deeze Landen dit met alle anderen gemeen hebben, zo heeft dit zyne byzondere betrekking op de Nedertanden. HIPPOCRATES heeft het gevaarlyke der beide Zonnestanden, en het nog meer gevaarlyke der Nagts-
eve-

(k) Oper. omn. p. 71. §. V. Constit. Epid. edit. Londin. 1717. ubi inquit: „ Vespere ut plurimum (febres duplices tertianæ in constitutione vernali & æstiva) exacerbabantur illa stipante magno symptomatum Satellitio, veluti vomitione, anxietate, capitis dolore, vertigine, in nonnullis stupiditate, in aliis mentis emotione; quod autem non raro mihi observatum est, magna erat virium nocturna prostratio, ac interdum cum asphyxia, ut proximi Silicernio viderentur, mane cuncta hæc remittebant oriente sole, ad cujus matutinos radios, e lectulis exfurgentes se exponebant, ac vitalis spiritus ex inexhausto illo luminis, & caloris fonte veluti potabant.

(l) „ Solis effectus, qui alias non fatis prædicari potest, in hoc imprimis admirandus est, quod ad illius cursum morbi nunc quiescant, nunc impetum resumant. Ita diligenti constat experiëntiâ, sub ortu solis febres synochas, circa meridiem tertianas adoriri, circa pomeridianum verò tempus quartanæ, & vesperi catarrhales solennem paroxysmum exerunt capiuntque incrementum. Idem tenendum de fluxionibus, doloribus gravativis, & tumoribus quæ mala circa vespertinum tempus maxime exacerbantur. loc. citato, Tom. V. pag. 72, 73. §. XIII.

eveningen niet te vergeefs aangetekend (m). — De *Phthifici*, *Hedici*, *Podagrici*, *Hypocondriaci*, enz. die aan slepende kwaalen kwynen, worden dezelve in deeze landen meer dan te wel gewaar. Het geen men voor alles in het oog behoort te houden, zyn de menigvuldige waterdeelen, waar mede deeze landen doorsneden en omringd zyn; en de uitwerkingen, die dezelve en alle de behoudende deelen onderling op malkanderen hebben. — Welker veelheid by het aanluiken van het lieflyk morgenligt, de verwarmende stralen der zonne veelyds dien tegenstand biedt, dat zy dat verkwikkelyke niet altoos kunnen doen gevoelen, het geen zy naar den aart der byzondere jaargetyden in andere landen gewoon zyn te doen, en in drooger gedeelten van het Vaderland ook uitwerken: om welke rede zy ook reeds doorgebroken zynde, zelfs op den helderen middag worden ingetrokken, waar uit die schielyke veranderingen gebooren worden, welke by het *Climaat* (§. XLIV.) zullen worden genoemd. — Gelyk die

(m) Ac maximi periculi piena sunt ambo solstitia, præcipueque æstivum. Periculosissima etiam ambo æquinoctia existimantur, maxime vero autumnale. Sect. III. p. m. 71. lin. 7. — gelykerwys hy die getrouwelyk in zyne waarnemingen heeft opgemerkt en geboekt. Als *Lib. Epidemiorum I.* In Thaso ad autumnum circiter æquinoctium, & sub vergiliarum occasum &c. In Thaso ante autumnum, &c. cum GALENI *Commentariis* in hæc loca. Classe III. p. 101. H. & p. 107. F. sexta *Juntar.* edit.

die geene, welken uit de bewerking der zonne op het aardryk, met wat 'er op en in is, by de jaargetyden (§. XLV.) voorkomen.

2. Van geen minder vermogen is de uitwerking der *Maane* op de lichaamen der menschen; inzonderheid der geenen, welken aan zekere ongesteldheden onderworpen zyn.

a.) De Schryver van het Leven van VERULAMIUS verhaalt, dat deeze voortreffelyke Letterheld, by de *Maan-eclips*, offchoon hy niets van dit verschynfel wist, telkens in eene flauwte viel; welk zonderling vermogen BALLONIUS, in het jaar 1573. reeds opgemerkt hadde (n) geschied te zyn; en van RAMAZZINI (o) door een groot getal menschen, welken in de nagt van den 21. January 1693. na de *Maan-eclips* stierven, en sommigen door eenen schielyken dood overvallen wierden, bevestigd is.

b.) Veele andere Ziekten zyn 'er, welke haare veranderingen gewaar worden; vooral die geene, welke uit opvulling der vaten ontstaan, als Slym- en Wormziekten, enz. Behalven de *Epilepsia* en *Chorea Sancti Viti*, heeft de beroemde MEAD, zoo uit zyne eigene als andere waarneemingen, hier toe gebragt de aanvallen van

(n) *Oper. omn. Medica*, Tom. I. pag. 25. cum pag. 32. Venet. 1734.

(o) *l. c.* pag. 109. § xv.

van Krankzinnigheid, Draaijingen in het hoofd, *Vertigo*; *Adfectus Hysterici*, *Paralyses*; Bevingen van handen en voeten, *Artuum Tremores*; *Mulierum Profluvia*, *Hæmorrhagiæ periodicæ*, *Sanguinis sputum*, *Hæmoptoë*; *Fluor albus*, *Ulcerum conditio*; *Renum dolores*, Nierweê; en eindelyk het wonderbaare leerstuk der *Crisis* (p). Anderen brengen hiertoe de Waterzugt, dikke Buiken, uitzettingen in de Klieren, *Scrophulæ*; Hoofd- en Maag pynen, *accēs* van Steen-toevallen; en volgens WEBFERUS verscheidene gevallen van Beroerte (q); waar by men, mogelyk niet zonder grond, de *Abortus* zoude kunnen voegen. — Wylen de Ridder ROSEN VAN ROSENSTEIN heeft de aandoeeningen der Maane op de Wormlyders als zeker betoogd (r); en geen minder gewigt heeft men in het Vaderland omtrent deeze waarheid bevonden (s). — Hoe groot moet dan het vermogen van dit lichaam niet zyn, op de ongesteldheden van veelen; van welk foort in dit land zoo een ruime voorraad is; van RAMAZZINI (t) onder

(p) *De Imperio Solis & Lunæ*, Cap. II. Welk geheele Hoofdstuk met eene opmerkzame leezing diende vereerd te worden.

(q) F. HOFFMAN. l. c. §. xv, xvi.

(r) *Handleiding tot de Kennis en Genezing van de Ziekten der Kinderen*, p. 440, 443, 446. voornamelyk in de noot *.

(s) Confer. J. J. VAN DEN BOSCH, *Historia Constitutionis Epidemicæ Verminoſæ &c.* Leid. 1769. §. cvi: v. p. 382.

(t) *Oper. Omn.* l. c. pag. 121.

onder den algemeenen naam van *Zwakken* begreepen, welken derzelve veranderingen by de volle en nieuwe Maan ondervinden, wanneer deeze met de Zon omtrent in eene lyn staat met de aarde, 't welk ten tyde van de nieuwe maan geschiedt; waar door de lucht door haare zwaarte zoo wel naar de Zon als naar de Maan opryzen moet; gelyk de Zee op zulke tyden doet, maakende een springvloed (*u*). — RAMAZZINI heeft, wel is waar, in weerwil van het vermogen der Maane op de Ebbe en Vloed en Zee-golven, van gelyken eenige veranderingen in de zwaarte der lucht vermeenende te moeten verneemen, geene wezendlyke veranderingen in de kwik-colom kunnen gewaar worden (*v*); 't geen van MEAD aan de verschillende Winden, by de nieuwe en volle Maan waaijende, toegekend wordt (*w*). Gelyk de Heer MUSCHENBROEK mede ten aanzien van de zwaarte der lucht ook weinig verandering vernomen heeft; zeggende: „Schoon de werking der „Zonne en Maane op den Dampkring weinig „is, door de geringe zwaarte van de lucht, „is 'er evenwel eenige, te weten by de nieuwe „Maan, waar door 'er noodzaakelyk eene ge- „duu-

(*u*) MUSCHENBROEK *Beginzels der Natuurkunde*, enz. Leiden 1739. II. Deel, §. 1770. pag. 893.

(*v*) *Lib. cit.* pag. 216, 217.

(*w*) *Lib. cit.* pag. m. 193. edit. Leidenf. 1750.

„duurige beweging in de lucht moet zyn” (x).

— Doch offchoon de verandering in den Dampkring, door de geringe zwaarte van de lucht, by de nieuwe en volle Maane gering zy, en 'er geene aanmerkelyke verandering in de hoogte der kwik bespeurd worde, zoo volgen nogthans de Ebbe en Vloed zoo geregeld haare veranderingen, dat het hoogste water altoos by de nieuwe en volle Maan de Springvloeden maake. —

Daar echter by zwaare Vloeden eene wezendlyke verandering in de zwaarte der kwik vernomen wordt, die daarom niet zonder rede, buiten andere zamenloopende oorzaaken, aan de verminderde zwaarte der lucht worden toegekend. Dus heeft J. HUXHAM, den 18. en 19. January 1728. te *Portsmouth* waargenomen, dat de *Barometer*, wanneer het water zeer hoog vloei-
de, op 28 duimen en 5 linien daalde (y). In den storm van het jaar 1762. stondt de *Barometer* den 30. Maart te *Amsterdam* des avonds op 28 duim en 3 linien, daar hy den 12. December 1747. wanneer die yslyke Storm in onze *Provincien* gevoeld werdt, te *Zwanenburg* 28 duim en ééne linie tekende; en de Heer MUSCHENBROEK den stand des *Barometers* op den 19. January des jaars 1735. toen zoo veele schepen in *Texel* en elders bleven, bevonden had-
de

(x) *Beginzels* enz. §. 1770. pag. 893.

(y) *Lib. citato*, Tom. I. pag. 35 & 45. not. B.

de op $27\frac{1}{2}$ duimen te staan, dat nagenoeg 28 duimen en ééne linie in Engelsche duimen be- draagt (z): naar welke die te *Zwanenburg* en te *Amsterdam* gedaan worden (a). — Maar
boven-

(z) *Uitgezogte Verhandelingen* enz. by HOUTTUIN, VI. deel, pag. 148. [By den laatsten Storm van den 14 en 15 Novem- ber heeft men wel die laage daaling van den *Barometer* niet vernomen. Men schreef alleen uit *Maasfluis*, dat de *Thermometer* van FAHRENHEIT, die weinig dagen geleden 35 graden tekende, den 13. des avonds op 56 graden stondt: dat de Gebouwen daar nat uitgeslagen waren: dat de *Thermometer* gedurende den storm van 40 tot 44 graden heeft gestaan, en de *Barometer* niet beneden 28 Rhylandische duimen; het welk overeenkomt met 10 linien onder het teken *Veranderlyk*: dat de Wind, gedurende 14 a 15 uren dat hy woei, niet breder, dan West-Noord-West, en slegts een oogenblik Noord-West geweest zy. — Te *Amsterdam* werd de *Barometer* door den Heer Dr. SCHAAP den 13. des avonds op 28 duim en 11 linien waargenoomen; den 14. des morgens op $28, 9\frac{1}{2}$; des middags 28, 11; des avonds 29, $2\frac{1}{2}$: — den 15. des morgens, middags, en avonds 29, 5; die den 18. tot 29, 0 daalde: de *Thermometer* klom niet hoger, dan tot 55 graden des middags. — Deeze storm viel in met de quartier maan, voor welken aanhoudende Oostelyke win- den waren voorafgegaan. — En offschóon dit niet *directt* tot het Geneeskundige en de beantwoording deezer Vraag behoort, zoo verdient het nogthans opmerking, om in voort- gelyke gevallen op alle zamenloopende en verzelggaande om- standigheden naauwkeurig te letten, ten einde zoo veel mo- gelyk door dezelve de Geneeskunde toe te lichten; 't geen men reeds met verlangen uit de vrugtbare penne van den Natuur-vorschenden LE FRANCO VAN BERKHEY te ge- moet ziet.]

(a) [Het ware te wenschen, dat de waarneemingen met *Barometers* en *Thermometers* altoos met dezelve werktuigen waren gade geslagen, van welke de Rhylandische duimen omtrent eene zoo goede maat houden als die van *Engeland*; daar nu in tegendeel de waarneemingen van de zwaarte der lucht in Engelsche duimen gescheiden, 't geen in vergelyking van de voorgaande, en de overeenbrenging van de tegen-

woor-

bovendien hangen eenige Verhevelingen, als de Regen, de Sneeuw en Hagel grootelyks in deeze landen en die van het Noorden van de Maane af: 't geen men voornaamentlyk des winters bespeurt. Want, wanneer het weder, ten tyde van de nieuwe - of volle - of quartier - maan verandert, zoo valt 'er geduurig regen of sneeuw voor, of dooi in (b). — Van den anderen kant zwelt het water, zelfs by stil weder, buitengewoon in den zomer zonnestand, de zoogenaam-

woordige, zoo geene verwarring, ten minsten altoos eenige moeilykheid in de berekening veroorzaakt. — Het verschil van Engelsche en Rhylandsche duimen bestaat hierin, dat 31 Engelsche duimen omtrent 2 linien hooger staan, dan de 30 duimen Rhylands, waar op de *Barometers* voorheen gemaakt werden. — De Heer SCHAAP heeft zyn *Barometer* beschreeven in de *Vaderlandsche Letteroefeningen*, II. Deel n. 8. pag. 334. *Mengelw.* En eene vergelyking van Engelsche en Rhynd. duimen in eene bygevoegde plaat laten afbeelden.

De onderstaande vergelyking van verscheide voetmaaten, is ons in 1775. door den Heere J. F. MARTINET, van den zelveu toegekomen.

Vergelyking der Voetmaaten, waar van de Duimen, verdeeld in 10 en 100 gelyke Deelen, dusdanig berekend zyn:

<i>Astronom. of Konings voet.</i>	<i>Parysche voet of Fransche palm.</i>	<i>Engelsche voet.</i>	<i>Rhylandsche voet.</i>	<i>Amsteld. voet.</i>
12 D. 86. een duim 1, 7½.	12 D. 62. een duim 1, 05½.	11 D. 85. een duim 0, 98½.	12 D. 20. een duim 1, 01½.	11 Duim. een duim 1.

Dusdanig deeze Voetmaaten vergeleken tot de Amsteldamsche Voetmaat, kunnen dezelve tot de Rhylandsche Voetmaat overgebracht worden.]

(b) MUSSCHENBROEK *Introduit.* §. 2310. p. 966.

naamde St. Jans Vloed verwekkende. Gelykerwys in die plaatsen, alwaar een hooge val van water en gelyke vloed plaats heeft, als in *Zeeland*, enz. 'er doorgaans meêr wind by den opkomenden vloed vernomen wordt: een natuurlyk gevolg van de beweging des waters, als een *Ventilator* werkende. — Niettegenstaande echter de min zichtbaare uitwerking, ten aanzien van de ligtere of zwaardere lucht, by de gewoone verandering der maane, zoo hebben nogthans naauwkeurige Geneesheeren opgemerkt, dat 'er, zoo wel als 'er eene kennelyke uitzetting in de weeke en verstopte deelen by de volle en nieuwe maane plaats hadde, 'er van gelyken

c.) Eene tegengestelde werking by de quartier maane was waargenoomen. — RAMAZZINI heeft eene doorgaande Ziekte beschreven, welke by het afneemen der Maane toenam (c). BENNET heeft opgemerkt, dat die Ziekten, welke uit eene scherpe wei ontstaan, by de eerste quartieren, of wanneer de maan zich met hoorns begint te krommen, vooral die nagten, welke de nieuwe maan voorgaan, niet zelden verslimmeren (d); te weten allerlei uitslag: en dat by de laatste quartieren het water in het lichaam toeneeme, 't geen alle die Ziekten,

(c) *Lib. citato*, pag. 121. §. LIII.

(d) *Theatrum Tabidorum*, p. m. 38, 39. edit. Leid. 1742.

ten, als de *Coryza*, *Lethargus*, *Asthma*, *Catoche*, *Cacochymia*, *Biliofa* enz. bevestigen.

Hoedanig nu de Maan dit op de lichaamen der Menschen te weeg brenge, en welke de rede van deeze tegenstrydige uitwerkingen zy, is even zoo duister te verklaaren, als de gewoone Verschynfels, die daar van in de wateren en den dampkring opgenoemd zyn. F. HOFFMANN heeft gemeend zulks te kunnen afleiden uit de verslapping der vaste deelen, zoo door de uitzetting, als door de vogtigheid, waar door de uitwaasfeming belemmerd wordt, en 'er eene ophooping van bloed en vogten geschiedt enz. (e). Doch, wat behoeft men in eene zaak als deeze verdere bewyzen by te brengen, daar de uitwerking van dit hemelsche lichaam, volgens de berigten van *Zutphen*, zich op de Runderen zelfs deedt gevoelen (f); de heilige Bladeren van
Maan-

(e) „Luna crescente tumores ampliari supra fuit demonstratum. Evenit hoc non alia ex ratione, quam quod partium tonum relaxat tam rarefactione, quam humiditate, unde perspiratio suspenditur & humorum sanguinis & feri fit accumulatio. Luna vero decrescente perspiratio acquirit vires, & exinde tonus fibrarumque robur confirmatur. Et hæc causa est, cur optime medicamentorum usum homines tunc perferre possint, quippe eo tempore bona est evacuatio, bona etiam venæsectio, quæ tunc maxime infervit præservationi.” Tom V. pag. 76. §. xxxix. vergeleken met G. BALLONIUS in *Lib. citato*, Tom. I. pag. 131. & R. MEAD, *Lib. cit.* pag. 192 & seqq.

(f) Dus schreef men in October 1771. „Wat de Veepest aangaat, die woedt rondom deeze Stad wederom heel sterk; doch de beesten, die in de stad en op de stads weiden zyn,

Maanzieken gewagen; en de invloed van deszen Planeet van de Heidensche Volken zelfs erkend is, welken Haar ter hulpe van Zwangere en Kraamvrouwen enz. aanriepen, en de gewoone maandelyksche Zuiveringen aan de uitwerking derzelve toekenden. Van hier

Casto fave Lucina!

En het bekende

Luna vetus vetulas purgat, nova luna puellas.

3. Behooren hier toe de *Constellatien*, *Conjunctien* en *Aspecten* der overige hemelsche lichaamen en Planeten.

a.) HIPPOCRATES heeft voor allen den op- en ondergang der eersten aanbevolen waar te neemen (g): en GALENUS heeft geleerd, dat elk byzonder Geneesheer daar op agt geven moest (h); en dat, indien de invloed derzel-

ve

„zyn thans nog bevrydt; maar een groot half uur van hier te
 „Luchem, daar die voorheen niet geweest is, in 't dorp Voorst
 „naar Dieren, Latbem, Doesburg, Angelo, en verder naar het
 „Cleeffsche, zyn de Beesten of verkogt, of aan de ziekte ge-
 „storven, en het steekt hoe langer hoe meer aan. NB. Het
 „is particulier, dat deeze plaage meest invalt met de nieuwe
 „Maan en het eerste quartier; en wel meest als de wind Zuid of
 „Zuidwest is; doch by het ander quartier van de maan weinig
 „of hier of daar maar een enkeld beest aandoet” enz.

(g) „Siderum quoque ortus observandi, præcipueque can-
 „culæ, deinde arctus & vergiliarum occasus”. Sect. III. p.
 m. 71. lin. 9. — ut & Sect. IV. p. 7. lin. 31. —

(b) *Commentar. in Lib. I. Epidemior. l. c.*

ve niets ware, elk jaar dezelfde gedaante hebben zoude, 't geen nogthans niet geschiedt (*i*).

b.) GOAD en KOOK hebben opgemerkt, dat men niet zoo zeer de *adspecten*, welke de Maan met de planeten heeft, in agt neemen moet, als wel de onderlinge *adspecten* der overige planeten tot malkanderen, hoewel men hier onder de maane niet vergeten moet; dewelke gezegd wordt van een groot vermogen te zyn in het vermeerderen of verminderen van de kragten der planeten, waarom de Ouden dezelve den naam van Heerschereffe gaven, niet onduister daar mede aanwyzende, dat de verandering des weders van dezelve afgang.

c.) KEPLERUS heeft stellig aangetekend, dat de *adspecten* der planeten eene gansche verandering in de verhevelingen te wege brengen, en in de veranderingen van het weder niet weinig gelden (*k*). Eindelyk

d.) Worden de planeten niet alleen gehouden op den anderen te werken, en hun vermogen in vermeerdering en vermindering onderling mede te deelen, maar boven dien op eene wonderbaare wyze de lichaamen der menschen aan te doen, 't geen door veelerlei ondervinding

(*i*) *Commentar. in Lib. II. Prorrheticor.*

(*k*) *Meteorolog. S. Astron. & Tract. meteorolog. vel apud F. HOFFMANN Dissert. citat. Tom. V. §. VII. pag. 72.*

ding kennelyk is (1). — Op dat ik echter niet fchyne my zelve en myne Landgenooten in eene verborgene *Astrologifche* befchouwing in te wikkelen, reeds voor lange van ALBERTUS, AVERRHoes, APOLLONIUS, en anderen veroordeeld, en van mynen wydberoemden Leermeester P. VAN MUSSCHENBROEK, altoos voor ydel gehouden en opentlyk verklaard, wil ik my liever vergenoegen dit splinterig stuk by de bronnen zelve, waar uit ik deeze gebreklike fchets heb opgegeven (m), ter verdere nafpeuring en onderzoek aan te beveelen, en mynen Vaderlander alleen te herinneren, dat

WAN-

(1) F. HOFFMANN l. c. §. viii.

(m) F. HOFFMANN *Differt. fæpius citata; de Siderum & Astrorum in corpora humana influxu*, vergeleken met R. MEAD *de Imperio Solis & Lunæ*, pag. m. 196. uit welken ik deeze aanmerkelyke plaats moet mededeelen: „Deinde hoc sciendum est, suas quæque vires sortita esse & reliqua sidera, quæ quamvis Solis Lunæque actionem non æquent, conspirant tamen variis modis ad horum *influxus* in corpora nostra augendos vel minuendos” &c. — Zoo wel als de nadrukkelyke woorden van den allesopmerkenden BOERHAAVE: „Ut autem singularia hæc & raro contingentia, hy spreekt van eenige (Chemifche Natuurwetten,) fiant, operari imprimis poterunt Cometæ, Meteora, Planetarum adfpectus, stellæ forte ipsæ. Quorum notabiles possunt esse actiones, ratione adtractionis repulfusve, tum & respectu caloris, lucis, frigoris denique & intuitu ipsorum effluviõrum, quæ gerant & emittunt. Omnino equidem virtute omnium eorum.” — *Elem. Chemiæ*, Tom. I. pag. 196. — En daar zulke welafgerechte verftanden deeze waarheid niet alleen in levenlooze lichaamen, maar ook in die der menschen erkend hebben, wie zal dan het zegel der waarheid aan derzelver bevindingen niet vrywillig hegten willen!

wanneer *Saturnus* in eenig *aspect* gestaan, of het teken van den Kreeft doorloopen hebbe, zy nevens anderen doorgaans meer koude hebben gevoeld.

C O R O L L A R I A.

I. Uit overweeging van de zaaken, in dit Artikel uit getrouwe waarnemingen in de Natuur en Geneeskunde opgegeven, moeten alle vooroordeelen vallen; en het menschelyk vernuft, niet altoos het ware hoe, *to quomodo*, kundende begrypen, liever zwygen, dan tot den einde toe den Almagtigen vinden: een gewoon gevolg van de meeste Natuurwetten. — Waar uit volgt, dat, schoon veele zaaken, uit de gewoone werkingen van gelyke oorzaaken in den zamenloop der dingen, zich laten verklaren, 'er nothans veele zyn, welke tot de gewoone eigenschappen van de lucht en den dampkring niet kunnen gebragt worden; maar tot de verborgene eigenschappen (§. XXXV.) behooren.

II. Dat, gelyk de Zon door haare meêr verschillende betrekkingen en uitwerkingen, als eene medewerkende oorzaak in veele ziekten, uit de natuurlyke gesteldheid des Vaderlands voortvloeiende (§. XXXIV. 1. 6.), moet worden aangemerkt; het ander groote lichaam wederom

derom eerder de ongesteldheden in het lichaam reeds zynde , doet toeneemen en aanzet. — Waar uit de regelen ter voorbehoeding naar die verschillende betrekkingen moeten in agt genomen en ter uitvoer gebragt worden. — Opmerkende Geneesheeren zullen de opgenoemde veranderingen en uitwerkingen veelmaalen in hunne Lyders hebben waargenomen ; en die onder de eerst - beginnende Konstoefenaars op deeze verschynfels , welken noch uit den aart der ziekte noch uit hunne geneeswyze voortvloeijen , letten , zullen doorgaans van zelve den weg gewezen zien , hoe zy zich , omtrent zoodanige voorwerpen , zoo ter geneezing , als voorbehoeding , te gedraagen hebben.

III. Vermits de ervarenis van alle tyden het vermogen en den invloed niet alleen van de Zonne en van de Maane , maar ook van de overige hemelsche lichaamen , zoo Gesternten , Planeten , derzelve zamenstand , en wat van dien aart meer zyn mag , op der Menschen lichaamen onbetwistbaar bevonden heeft ; zoo was 'er niets vuuriger te wenschen , dan dat dit duister stuk eenmaal door getrouwe waarneemingen die rypheid verkreege , welke andere gedeelten der Natuurkunde , en dat der Verhevelingen , in ons Vaderland bekomen hebben : waar toe , in navolging van J. HUXHAM , de veranderingen der Maane by de weerkundige waarneemingen konden gevoegd worden : ofte , gelyk in den
be-

beginne op den huize *Zwaanenburg*, de waarnemingen der Planeten by die der Maane en des Weders: deeze door berekening, zoo gemaklyk gemaakt wierden, gelyk in de gemeene Tydwyzers, omtrent het op en ondergaan der Zonne en Maane, en de verandering der laatste geschiedt, dat men zonder het moeilyke, en voor veelen bezwaarlyke der Sterre-kunde aan te leeren, den stand der Planeten, haare *conjunctien* en *aspeccien* onderling dagelyks zien en onderscheiden konde, het geen voor allen uit het Werkje van den Heer DE LA LANDE niet even gemaklyk is: ten einde daar uit de opgegeven uitwerkingen, en het waare verband in de ziekten nader te leeren onderkennen, om de voorbehoeding en genezing derzelve naauwkeuriger in agt te neemen.

Van de VERHEVELINGEN, met opzigt tot den Dampkring der Nederlanden.

§. XXXV. De *Lucht*, door de hemelsche lichaamen, den grond en de wateragtige deelen bewerkt, brengt de *Verhevelingen*, of den zogenaamden *Dampkring* voort. — Deeze zyn *waterige* of *vuurige verhevelingen*, en *luchtige*, of de *Winden*. — De bekende eigenschappen der lucht (*cor. II.*) hangen van deeze voornaamenlyk af. — Men dient ze daarom in alle
 haa-

haare omstandigheden, by de Natuurkundigen grondig te onderkennen (n); en, ten aanzien van het Geneeskundige, de Verhandelingen van de Heeren BASTER (o), STOKKE (p), en GAUBIUS naa te zien (q).

1. Tot de *waterige* behooren de *regen, dampen, vogtige uitwaasfemingen, mist, dauw* enz. welke met malkanderen dat geene uitmaken, het welk men den vogtigen *Dampkring* noemt. De Heer LE FRANCO VAN BERKHEY heeft die van HOLLAND omftandig beschreeven (r).

2. De *vuurige Verhevelingen* komen insgelyks omftandig voor in de Natuurkundige Werken boven aangewezen. Ik zal 'er alleen byvoegen:

a.) Dat, *gelyk het onweder veel vermogen heeft op de gistende vogten, of het zuivel der runderen en andere zaaken meer, het zelve ook van groote uitwerking is op den dampkring, en door middel van deezen op de lichaamen der menschen.*

(n) Men zie de werken van den Heere P. VAN MUSSCHENBROEK, enz. voornaamenlyk zyne *Introductio*, cap. 44. pag. 1090 & seqq.

(o) *Geneeskundige Proeven over de Lucht. Holl. Maatsch. der Wetenschappen*, III. Deel, pag. 42.

(p) In zyne *Verhandelingen over de Galziekte, en kwynende ziekte der Nederlanderen*.

(q) In *Institut. Patholog- Medic.* §. 422 -- 445.

(r) *Natuurlyke Historie van Holland*, I. Deel, het gantsche 6. Hoofdstuk.

schen. — Want offchoon het dikwyls heilzaam is , en den dampkring van zyne zwavel en olieagtige deelen zuivert , en dien verkoelt , zoo wordt men fomtyds eene zeer schielyke verandering na het zelve gewaar (s). —

b.) Behalven dat *veele aandoenlyke gestellen*, voor en alear de opbruifching uitgebursten is, eene groote verandering in hunne lichaamen ondervinden. — Eindelyk maaken ten

3. De *Winden* de laatste , en met de eerste de hoofdoorzaak uit van den *byzonderen dampkring* der *Nederlanden*. Deeze zyn het , die de lucht met alle haare behoudene deelen herwaarts en derwaarts heenvoeren ; en , naar derzelve byzonder vermogen en eigenschap , heilzaam of nadeelig zyn. De bekende waarheden wederom vooronderstellende , zal ik alleen aanmerken :

a.) Dat , agtervolgens de Tafel van den Heere P. VAN MUSSCHENBROEK (t) van de

(s) *Hollandsche Maatschappy* , X. Deel , 2. stuk , pag. 161. alwaar Professor PALLIER een verschil van 20 graden in den tyd van 2 uren , den 20. July 1767. te *Wel* en *Amerzode* waargenomen , heeft medegedeelt. — Na het onweder van den 18. Juny 1774. wanneer de *Thermometer* 88 graden in de schaduwe , en 112 in de zon voor het onweder getekend hadde , stondt hy na den gevallen hagel des morgens op 64 graden alhier in 's *Hage* op myn plaats.

(t) *Beginzels* enz. §. 1757. pag. 881. *Introductio*, §. 2591. pag. 1111.

de Winden, die uit een gemiddeld jaar eene streek jaarlyks waaijen, de Weste wind 77 dagen, en de Zuidweste wind 78 dagen waaijen; te zamen een getal van 155 dagen uitmaakende. De Noorde wind 42 dagen, de Noordweste wind 33 dagen; te zamen 75 dagen. Waar by de Noord-ooste wind gevoegd zynde, die 43 dagen heeft, het getal der Westelyke en Noordelyke winden 233 bedraagen. Terwyl de Ooste wind 53, de Zuide wind 33, en de Zuidooste wind alleen 26 dagen heeft; zynde byna eens zo veel Noorde dan Zuidooste winden, die een agtste en een halve gedeelten van het geheel uitmaaken, en altyd, zelfs in den zomer, koud zyn, waarvan de redenen in de plaatsfen, beneden (u) aangehaald, kunnen opgespoord worden. —

b.) De eigenschappen van deeze winden kan men in de *Geneeskundige Proeve* van den Heere Dr. BASTER omstandig nagaan (v). Korteits halven zal ik alleen overneemen :

i. Dat de *Weste winden* alhier zoo dikwyls *regenagtig* zyn, om dat zy de wolken met zich uit de Noord zee tot ons voeren; en dat ook doorgaans die winden, die uit zee landwaards aanwaaijen, vogtig zyn; 't geen van gelyken de Zuidwestelyke winden doen, uit de Noord zee

(u) MUSSCHENBROEK *Beginzels* enz. §. 1758 -- 1762. pag. 884--886. *Introductie* §. 3592-2600. p. 1111-1115.

(v) *Hollandsche Maatschappy*, l. c. p. 48-60.

zee en de wyde monden van de Schelde, Maas en Rbyn, (de breede en uitgestrekte Haarlemmer Meer en Zuider zee,) de dampen aanbren- gende, waar over zy heen waaijen: gelyk zy in den winter niet zelden dooi; en warm zynde, onweder veroorzaaken: om dat de lucht, over de zee hangende, warmer is, dan die van het land, welke zy door deeze winden herwaarts aanblaazen (w).

2. Dat de *Noorde winden* in de *Nederlan- den* doorgaans *koud, onaangenaam en onvrugt- baar* zyn, vermits zy uit koude gewesten, de ketens der bergen overgetogen, en aldaar door de sneeuw verkoud, tot ons overkomen: waar te- gen men die Ryken warm houdt, welken van deeze guure gasten bevryd blyven. De boo- men, niet wyd van de Noord zee geplant, groeijen ook zelden weelderig, en bereiken geene merkelyke hoogte (x).

3. Dat de *Ooste winden* in de *Nederlanden* *koud zyn en doorgaans vorst aanbren- gen* (y).

4. Eindelyk dat de *Zuide winden* de *warm- te aanbren- gen*, de *lucht onbevallig, onaange- naam en duister maaken*, de *lichaamen verzwak- ken en voedsel tot dofheid, droefgeestigheid, op- sty-*

(w) MUSSCHENBROEK *Beginzels*, enz. §. 1547. N. 4. pag. 785. *Introductio*, §. 2596. p. 1112.

(x) *Introduct.* §. 2597. p. 1113.

(y) *Ibidem*, §. 2598. p. 1114.

flygingen , huidkwalen en andere gebreken geeven , verwekkende in den Zomer , wanneer zy nadenmiddag waaijen , doorgaans Donder (z).

5. Ten laatsten , dat de *winden* in de *Nederlanden* doorgaans in de *lente* , *zomer* en *herfst* met de *zon* *ontwaaken* , ofte een *weinig* na *derzelve* *opgang* *opwakkeren* , en *tegen* den *avond* *liggen* *gaan* , ten zy de *dampen* uit de *poelen* en *flooten* *opstygende* , en door *hunne* *veerkragt* de *lucht* *gaande* *maakende* , *wind* *verwekken*. Des *avonds* *nogthans* *opstekende* , word de *lucht* en het *water* *verkoeld* , waar door *minder* *dampen* *opryzen* , en de *kragt* van den *wind* *verzwakt* en *weggenomen* wordt (a).

6. Wordt men nog *gewaar* , dat de *wind* by den *klimmenden* *vloed* , ter *plaatse* , alwaar een *aanmerkelyke* *val* en *aanwas* van *water* *plaats* heeft , *in* *kragten* *toeneemt* , 't *geen* na den *verschillenden* *tyd* van *hoogte* , ook een *merkelyk* *verschil* in *deszelfs* *gelyktydig* *vermogen* in *verscheidene* *Nederlandsche* *steden* *geven* *kan* , en in het *doen* der *waarneemingen* of *vergelyken* *derzelve* *tegen* den *anderen* , *mogelyk* *dient* in het *oog* *gehouden* te *worden*.

(z) *Ibidem* , §. 2599. p. III 4.

(a) *Ibidem* , §. 2600. §. III 5.

COROLLARIA.

Uit deeze Natuurkundige Waarneemingen blykt :

I. Dat de *koude en vogtige winden* het *mee-rendeel van het jaar waaijen*, en *noch geen derde part alleen voor drooge en warme winden overblyft* ; die dan nog dikwyls , door onweder gevolgd , eene schielyke verandering in den dampkring veroorzaaken (*b*).

II. Hoewel men niet ontkennen mag , dat men uit de Tafel van wylen den Heere P. VAN MUSCHENBROEK aangaande de winden , die te *Utrecht* waaijen , geenzints tot elke byzondere plaats der *Nederlanden* besluiten kan. Dan , geene andere gedrukte waarneemingen hebbende , als die van N. DUIN (*c*) ; het Tafeltje van CRUQUIUS van 1733 - 1736. te *Sparendam* (*d*) , en van den huize *Zwanenburg* , in de *Verhandelingen deezer Maatschappye* , wegens *Haarlem* ; van *Amsterdam*

(*b*) Het getal der regenagtige of natte winden was te *Utrecht* eenige jaaren agter den anderen waargenomen in de volgende rede tot malkanderen. Te weten 203 *Weste winden* , 135 *Zuidweste winden* , 61 *Zuide winden* , 27 *Zuidooste* , 32 *Ooste* , 20 *Noordooste* , 54 *Noorde* , en 61 *Noordweste winden*. MUSCHENBROEK *Beginzels* , enz. pag. 785. N. 4. *Introductio* , &c. pag. 997. N. 4.

(*c*) *Natuur en Sterrekunde* over de jaaren 1739 - 1742.

(*d*) MUSCHENBROEK *Beginzels* enz. II. D. p. 883 , 884.

dam, die van den Heere Dr. SCHAAP (e); van de stad *Vlissingen*, door den Heer D. MULDER (f); van *Zierikzee*, van den Heere J. BASTER (g); en eindelyk die van *Wyk te Duurstede* van den Heere D. DE GORTER (h); van welke men de vyf laatsten alleen tegen die van den huize *Zwanenburg* toetsen kan: zal men zo lang in dit gebrekkige moeten berusten, tot-dat men eenmaal overreed zyn zal van die nuttigheid, welke HIPPOCRATES zo duur in zynen tyd reeds aanbeval, om in elke plaats, waarin men de Geneeskunde oeffent, zich op derzelver gesteltenis toe te leggen; en in elke byzondere streek door gelyke, en met den anderen overeenkomende *instrumenten*, de lucht en den dampkring zoo nauwkeurig zal hebben gade geslagen, dat men alle derzelver waarnemingen met den anderen zal kunnen vergelyken (i).

§. XXXVI.

(e) In de *Uitgezogte Verhandelingen* enz. van het jaar 1761 tot 1764. en in de *Vaderlandsche Letteroeffeningen*, sedert het jaar 1768. tot heden.

(f) *Verhandelingen van het Zeeuwfch Genootfchap te Vlissingen.*

(g) Insgelyks in de *Verhandelingen van het Zeeuwfch Genootfchap* geplaatst.

(h) *Nederlandsche Bibliothek*, I. Deel. De voorige opgaven van den gevallen regen zyn te vinden in de *Geneeskundige Bibliothek*, VI. Deel, p. 719. VIII. Deel, p. 247. 706. 912. en IX. Deel, p. 227. 475. 697. 920.

(i) In weerwil van deeze gebrekkige vergelyking, en de moeilykheden, die zich in de overeenbrenging van de waarnemingen te *Amsterdam*, tegen die van den huize *Zwanenburg*, enz.

§. XXXVI. De zaak echter wel ingezien zynde , is het verschil , over het geheel genomen , of , wat de waarneemingen in het gemeen betreft , zoo groot niet , als het in den eersten opslag schynt. De woorden van den Heer MUSSCHENBROEK zelveu behooren daarom zoo veel te meer alhier gelezen te worden. „ Ik „ heb , zegt hy , te *Utrecht* eenige jaaren ag- „ ter een de winden waargenomen en aangete- „ kend ;

enz. opdoen ; en die de Heer LE FRANCO VAN BERKHEY , om de redenen daar van in zyne *Natuurlyke Historie van Holland* , I. Deel, p. 383. gegeven , van dit werk hebben doen afzien , heeft men nogthans , zoo goed men konde , hierin zoeken te slagen : welke keurige en nuttige arbeid de Maatschappy verschuldigd is aan den noesten vlyt van den Heere F. VESTER , *Med. Doct.* te 's *Bosch* , die dit werk , ten verzoeke van den Heere J. F. MARTINET , gewillig voor my op zich genomen heeft. Men kan deeze vergelyking zien in de *Bylagen* , onder de letter A, B, C, D, E, F. en men zal wel ras van derzelver nuttigheid overreed worden ; en met verwondering zien , hoe zeer veele waarneemingen in verscheidene steden met malkanderen overeenkomen , en 'er nogthans een merkelyk verschil in verscheidene opzigten plaats hebbe , die den grond tot een byzonder soort van ziekten in die plaatsen leggen , en een wezendlyk verschil in ziekten , op gelyken tyd plaats hebbende , veroorzaaken moet. — Gelukkig ware het , indien men zich in alle deeze plaatsen van gelyke werktuigen bediend hadde , 't geen een ongelooflyken arbeid in de uitrekening zoude gespaard hebben , en de waarneemingen gemakkelyker met malkanderen hadt doen overeenstemmen , waar aan nu mogelyk het verschil toe te schryven is. — De Heer SCHAAF heeft zyne waarneemingen met eenen expres daar toe vervaardigden *Thermometer* gedaan , in de *Vaderlandf. Letteroeff.* V. Deel , N. 6. pag. 256. Mengelw. beschreven ; welke schaal van die van FAHRENHEIT , doorgaans tot het doen van weerkundige waarneemingen in de Nederlanden gebezigt wordende , merkelyk verschilt. —

„ kend ; naderhand veele jaaren met een verge-
 „ lykende , bevond ik , dat het getal van win-
 „ den , welken jaarlyks door een waaijen , byna
 „ bepaald was , zoo dat 'er alle jaaren bykans
 „ evenveel Weste , Ooste , en andere winden
 „ woeijen ; hierom heb ik dezelfde winden van
 „ veele jaaren by een gevoegd , en hun getal
 „ door het getal der jaaren gedeeld , waar door
 „ ik het getal van een middeljaar gekregen heb ,
 „ het welk vry net bevat , hoe veel dagen in
 „ een jaar elke wind waait ; men zal het bevin-
 „ den , dat deeze getallen zeer weinig van de
 „ waarheid zullen afwyken , indien men nauw-
 „ keurig aantekent , welke winden dagelyks een
 „ gantsch jaar door gewaaid hebben : deeze lyst

„ is

De winden , die op den huize *Zwanenburg* zyn waargeno-
 men , zyn door den Heer LE FRANCO VAN BERKHEY met een
 taai geduld tot geregelde Tafels gebragt , die zeer veel licht
 aan dit gewigtig gedeelte der Verhevelingen byzetten. —
 Het verschil , dat deeze Natuuronderzoeker in de winden ,
 hier waaijende , tegen de opgave van den Heer MÜSSEN-
 BROEK gevonden heeft , bestaat meest in de Noordooste win-
 den , waar van hy de rede teffens aanwyst : doch van den
 anderen kant bevestigt , dat de Zuidweste en Weste win-
 den , van Zuidwest tot West-Zuidwest , en West-Noord-
 West of Noordwest , zoo veele dagen hebben gewaaid , als
 alle de andere te zamen. Ten anderen , dat 'er in elke
 maand insgelyks eene geregelde orde in de foorten van win-
 den hebbe plaats gehad. Men zie deezen nuttigen arbeid in
 nette Tafels afgeschetst , en doorleeeze dit allernuttigst hoofd-
 stuk in het I. Deel zyner *Natuurlyke Historie* , p. 378 -- 443.
 — Terwyl voor die geenen , welken dit kostbaare Werk
 missen , een kort uittreksel deezer nuttige waarneemingen in
 de *Bylagen* , letter G. te vinden is.

„ is dan voor *Utrecht* , mogelyk wel voor de
 „ zeven *Provincien* , het geen ik evenwel niet
 „ voor onfeilbaar hier te berde breng , om dat
 „ ik tot nog toe (zynde in het jaar 1739.) te
 „ weinig waarneemingen , overal door ons gant-
 „ sche Land gedaan , bezitte”. Het getal der
 „ winden in dagen hier op latende volgen , gaat
 „ hy dus voort :

„ Vergelykende de waarneemingen van de
 „ Heeren L. STOKKE , gedaan te *Middelburg* ;
 „ STEENBERGEN te *Dordrecht* ; DE GORTER te
 „ *Harderwyk* ; VAN SWIETEN te *Leiden* ; en
 „ van de Heeren van het losfelyk gezelschap te
 „ *Haarlem* , met de myne te *Utrecht* , bevin-
 „ de ik weinig onderscheid , en byna altyd de-
 „ zelfde winden in alle deeze plaatsfen te waai-
 „ jen ; met deeze uitzondering nogthans , dat ,
 „ wanneer de wind *Zuidwest* waait , men hem
 „ dikwyls wel een' halven dag eerder te *Middel-*
 „ *burg* , dan te *Utrecht* heeft : in tegendeel ,
 „ heeft men den *Noorden* en *Noordwesten* wind
 „ eerder te *Harderwyk* en *Utrecht* dan te *Mid-*
 „ *delburg* : de *Westelyke* en *Oostelyke* winden
 „ hebben wy byna te gelyk : het gebeurt wel ,
 „ dat een zachte *Zuidweste* wind in ZEE-
 „ LAND bespeurt wordt , welke niet tot *Utrecht* toe
 „ doordringt ; gelyk ook onze *Noorde* , *Noor-*
 „ *delykste* en andere winden niet altyd tot ZEE-
 „ LAND toe doordringen : maar alle winden van
 „ den tweeden , derden en vierden trap van

„kragt en grootheid, zyn aan de *Provincien*
 „van *HOLLAND, ZEELAND* en *UTRECHT* ge-
 „meen” (*k*): en dit is voor het geneeskun-
 dige en het tegenwoordig oogmerk genoeg.

§. XXXVII. Een zeer natuurlyk gevolg van de Winden is het vermogen, 't welk zy op de zwaarte van den dampkring, of der luchtcolom, en door middel van deezen op de lichaamen der menschen hebben (*l*). — Men heeft in de *Nederlanden* eene verandering van byna 3 duimen, te weeten van 27 tot 30 duimen op de kwik in de *Barometer*-pyp; zynde byna een tiende van het geheel; 't geen een verschil van gewigt in de luchtcolom van 215 ℔. en omtrent van 3000 of 3200 ℔. op het lichaam van een mensch van middelbaare grootte uitmaakt (*m*); waar door eene groote verandering op de in- en uitwendige oppervlakte deszelven lichaams ontstaan moet. — Voor dit oogmerk is het genoeg dit te weeten:

1. Dat

(*k*) *Natuurk. Beginf.* II. Deel, §. 1757. p. 881. [In de vergelyking der waarneemingen, in de *Bylagen* geplaatst, zal men de grootste verandering over 's *Hage* bevinden. Deeze waarneemingen van wylen den Heere *GABRY* zyn my naderhand geworden.]

(*l*) *J. BASTER* op de aangehaalde plaats, pag. 61 -- 71. *HALLER* en *LA METTRIE* *Commentarien* over de *Institut. Physiolog.* van *BOERHAAVE*, §. 753. in 't Latyn en Fransch. *HUXHAM Oper. Phys. Med.* Tom. I. *Prolegom.* p. 5 - 12.

(*m*) *P. VAN MUSSCHENBROEK* *Introduct.* Tom. II. §. 2076. pag. 843.

1. Dat de *Noorde* en *Ooste* winden doorgaans de kwik het hoogste doen klimmen ; dat zulks insgelyks een koudere lucht , of met dampen en uitwaasfemingen vervuld , en door den wind niet bewogen , te wege brengt ; en dat zy de lucht zwaarder maaken. De laagste stand wordt in deeze landen , te *Leiden* , geduurende 30 jaaren in October , November , December , January , February en Maart waargenomen.

2. Dat de *Lucht* in tegendeel door sterke winden en opbruifschingen der dampen en uitwaasfemingen , die de lucht-colom uit haare plaats stooten , en een ydel maaken , ligter wordt , 't geen insgelyks de regen en de warmte doen ; als , van welke de eerste de lucht van haare dampen en uitwaasfemingen zuivert ; de andere de lucht uitzet en yler maakt , waar door die ligter worden moet , en de lichaamen minder drukken ; en dat zulks in deeze Landen door de Weste en Zuidweste winden doorgaans geschiedt.

De gevolgen hier van zyn :

a) Dat wy ons zelve doorgaans lugtig en fris bevinden , als deeze winden N°. 1. waaijen : wyl zy de lucht van de kwaade dampen zuiveren , en dikwyls oorzaak zyn , dat daar door besmettelyke ziekten ophouden en verminderen.

b.) Doch dat aan den anderen kant sommige ziekten door deeze winden veroorzaakt of verslimmerd worden ; gelyk Jigtige en Podagreu-

ze lyders , of die met koude zinkingen gekweld zyn , ondervinden ; welken de Noorde winden door verzwaaring van haare ongemakken , dikwyls een of twee dagen van te voren , gewaar worden en voorzeggen kunnen.

c.) Zoo hebben het Teeringagtigen , Engborstigen , *Hæmophici* , met zulken wind erger , wanneer men ook de meeste *Pleurisfen* , Longen Borst-ziekten , *Squinancien* , kwaade Keelen , *Rheumatismi* , Ontstekingen der Oogen , Verkoudheden , geduurende zulke winden gewaar wordt (n).

d.) Dat de andere winden N°. 2. zeer na-deelig zyn voor de *Hypochondriaci* , *Hysterici* , zoogenaamde Zenuw-zieken , en die veel met Hoofdpyn bezet zyn : insgelyks voor alle *Morbicutanei* , Huidziekten , als *Lepra* , *Scabies* enz. om dat zy de uitwaasfeming verminderen ; om welke rede wy dan ook log en traag zyn ; waarom zy niet zelden lang aanhoudende besmettelijke ziekten , als kwaadaartige , anderdaagsche en derdendaagsche Koortfen (o) , doordien zy de lucht met dampen vervullen , begunstigen.

§. XXXVIII. De uitwerkingen eener zwaardere Lucht zyn :

I. Dat

(n) J. BASTER l. c. p. 53. HUXHAM l. c. p. 12 & 181.

(o) Dezelve op de aangehaalde plaats , p. 53. 54. HUXHAM l. c. p. 18. 103 & 184. H. D. GAUBIUS l. c. p. 430. n. 2.

1. Dat deeze de lichaamen van alle zyden gelykelyk omvangende, en evenmatig drukkende, door haare veerkracht, de voortstuwing der vogten, en de bewerking der vaten, het best bevordert, waar door het onderling evenwigt hier beiden bewaard wordt; de bloedsomloop, benevens de adembaling, de natuurlyke warmte en daaruit voortvloeiende gezondheid, in haare beste kracht zyn (p).

2. Dat, gelyk een zwaardere lucht gelykelyk werkende, zoo heilzaam zy, en zoo gemakkelyk verdraagen wordt, dat zy zelfs de gezondheid bevordere; en die door ongesteldheid kwynen, hier door tot genezing komen. Van gelyken, dat, wanneer zy met meerder geweld eenig deel aandoet, 't zy door deszelfs vaatjes te zamen te drukken, te vernauwen, de vogten daar uit te dringen, en in andere deelen, die meerder ruimte hebben, te doen overgaan, schaden konne. En wanneer dit in cenen hevigen graad aan de longen geschiedt, zo wordt daar door de omloop van het bloed belemmerd, de wederstand van het hart vermeerderd, andere deelen bezwaard, en veelerlei nadeel toegebracht, waar uit *Pleuritides*, *Peripneumoniae*, enz. ontstaan kunnen, die boven §. XXXVII. 2. b.) opgenoemd zyn (q). — En vermits
wy

(p) H. D. GAUBII *Instit. Patbol.* § 432. 433.

(q) *Idem ibidem*, §. 434. *Haud illepidè HUXHAM*, „ nec
„ in-

der vaatjes of buisjes, of verwydering van derzelve mondjes ontstaan; en gezwellen, uitstorting van vogten enz. (v) gebooren worden.

§. XXXX. De gevolgen van eene *vogtige lucht*, niet zoo zeer van den onderscheiden gevallen regen, als wel van vogtige winden, en stilstaande wateren in laage landen (w) afhangerende, veroorzaaken lang aanhoudende, even als eene lichtere lucht,

I. Minder drukking van de uitwendige oppervlakte des lichaams, waar door de buizen van haare uitwendige onderschraaging worden beroofd (x); hunne vezeldraaden met de vogtigheid der lucht doortrokken en doorweekt zynde, zwellen, worden gerekt; waar door

a.) Slapheid, ontspanning, minder veerkracht, traager pols, traagere beweging, en min genoegzaame afscheiding en bewerking der vogten in de vaten bevat, gebooren worden, naar maate de *Vis inertiae* vermeerderd (y).
Van hier

b.) De

(v) H. D. GAUBII *Instit. Patbol.* §. 435.

(w) Wyl volgens de aanmerkingen van HUXHAM, zwaare regens de lucht, naar uitwyzing der *Hygrometers*, eerder drooger maaken en zuiveren, enz. en dikke nevel of stofregen die voornaamentlyk vogtig maakt. Tom. I. p. 136. met J. BASTER, p. 83.

(x) H. D. GAUB. *l. c.* §. 430. N. I.

(y) *Idem ibidem*, N. 2, 3. §. 429, 430. N. 5. & J. BASTER *l. c.* pag. 84--88.

b.) De vogten door het overtollig water te veel verdund zynde, vermeerdering van weien wateragtige vogtigheden, die, door verzwakking der vaste deelen, het bloed en andere levensvogten traag en onvermogenend maken, ontbinden en verstompen, en in groote veelheid ingezogen; de natuurlyke onzichtbaare uitwaasfening der huid en der longen beletten; waar uit loomheid, traagheid, droefgeestigheid, kortademigheid, hoest, *Peripneumonia notha* (z) & *vera* (a); ruimer ontlasting door utrachelingen, pis, stoelgang, verzameling van water in het celwyze weeffel en in de inwendige lichaams-holligheden, taatheid, scherpte, traagheid van het bezwaarde lichaam, koorts, *Rheumatismus*, kwaadsappigheid enz. gebooren worden (b).

c.) Uit gebrek van genoegzaame beweging van de longen door het bloed, mindere wryving, warmte, kooking of spysverteering, gebrek aan voeding, waar uit koude gesteldheid en slymziekten, *Intemperies frigida*, *Gluten spontaneum*, *Morbi mucosi*, enz. verstomping der zintuigen, kwyning der dierlyke beweging, verzwakking van het zenuwgestel, en onvermogen tot alle de verrigtingen voortkomen (c).

2. De

(z) H. D. GAUBIUS *l. c.* §. 429. 430. n. 5. J. BASTER *l. c.* p. 87. 88.

(a) G. B. VAN SWIETEN *Comm.* Tom. II. p. 713.

(b) H. D. GAUBIUS *l. c.* n. 5.

(c) *Idem ibidem l. c.* n. 4. 6. J. BASTER *l. c.* pag. 85. 86. L. STOKKE §. 275. 276.

der vaatjes of buisjes, of verwydering van derzelve mondjes ontstaan; en gezwellen, uitstorting van vogten enz. (v) gebooren worden.

§. XXXX. De gevolgen van eene *vogtige lucht*, niet zoo zeer van den onderscheiden gevallen regen, als wel van vogtige winden, en stillstaande wateren in laage landen (w) afhangerende, veroorzaaken lang aanhoudende, even als eene lichtere lucht,

I. Minder drukking van de uitwendige oppervlakte des lichaams, waar door de buizen van haare uitwendige onderschraaging worden beroofd (x); hunne vezeldraaden met de vogtheid der lucht doortrokken en doorweekt zynde, zwellen, worden gerekt; waar door

a.) Slapheid, ontspanning, minder veerkracht, traager pols, traagere beweging, en min genoegzaame afscheiding en bewerking der vogten in de vaten bevat, gebooren worden, naar maate de *Vis inertiae* vermeerderd (y).
Van hier

b.) De

(v) H. D. GAUBII *Instit. Patbol.* §. 435.

(w) Wyl volgens de aanmerkingen van HUXHAM, zwaare regens de lucht, naar uitwyzing der *Hygrometers*, eerder drooger maaken en zuiveren, enz. en dikke nevel of stofregen die voornaamentlyk vogtig maakt. Tom. I. p. 136. met J. BASTER, p. 83.

(x) H. D. GAUB. *l. c.* §. 430. N. I.

(y) *Idem ibidem*, N. 2, 3. §. 429, 430. N. 5. & J. BASTER *l. c.* pag. 84--88.

b.) De vogten door het overtollig water te veel verdund zynde, vermeerdering van weien wateragtige vogtigheden, die, door verzwakking der vaste deelen, het bloed en andere levensvogten traag en onvermogen maken, ontbinden en verstompen, en in groote veelheid ingezogen, de natuurlyke onzichtbaare uitwaasfening der huid en der longen beletten; waar uit loomheid, traagheid, droefgeestigheid, kortademigheid, hoest, *Peripneumonia notha* (z) & *vera* (a); ruimer ontlasting door utrachelingen, pis, stoelgang, verzameling van water in het celwyze weeffel en in de inwendige lichaams-holligheden, taatheid, scherpte, traagheid van het bezwaarde lichaam, koorts, *Rheumatismus*, kwaadsappigheid enz. gebooren worden (b).

c.) Uit gebrek van genoegzame beweging van de longen door het bloed, mindere wryving, warmte, kooking of spysverteering, gebrek aan voeding, waar uit koude gesteldheid en slymziekten, *Intemperies frigida*, *Gluten spontaneum*, *Morbi mucosi*, enz. verstomping der zintuigen, kwyning der dierlyke beweging, verzwakking van het zenuwgestel, en onvermogen tot alle de verrigtingen voortkomen (c).

2. De

(z) H. D. GAUBIUS *l. c.* §. 429. 430. n. 5. J. BASTER *l. c.* p. 87. 88.

(a) G. B. VAN SWIETEN *Comm.* Tom. II. p. 713.

(b) H. D. GAUBIUS *l. c.* n. 5.

(c) *Idem ibidem l. c.* n. 4. 6. J. BASTER *l. c.* pag. 85. 86. L. STOKKE §. 275. 276.

2. De *Koude* by de *vogtigheid* gevoegd zyn-
de , worden alle genoemde gevolgen (*a. b. c.*)
in een hooger trap vermeerderd , moeilijker
overwonnen , en al het vermogen aan de natuur
onttrokken (*d*) ; waar uit , deeze luchtsge-
feldheid eenigen tyd aanhoudende , *Squinancien* ,
verkoudheden , scherpe zinkingen , afgaande en
aanhoudende rot en zenuwkoortfen (*Febres ca-
tarrhales , intermittentes , putridæ & lentæ ner-
vosæ continuæ*) , kinkhoest by de Kinderen ,
en *Scorbutus* , allergewoonst ontstaan (*d**) .

3. In tegendeel *zwaare hitte* by de vogtig-
heid zich voegende . wordt aan de vaste deelen
de grootste verflapping toegebracht , de poren en
uitwaasfemende buisjes geopend , de vogten naar
binnen gelokt , verdund , in vreemde vaatjes of
buisjes , die van een benedenrang zyn , toege-
laaten ; waar uit zy , doorgang vindende , uit-
spatten , of de terug gebleven schielyk tot ver-
rotting neigen : van waar uitzetting , als die lang
duurt van buiten , verschrikkelyk zweeten , ont-
lediging der inwendige deelen , verval van krag-
ten , besmettelyke rot- en pest-koortfen (*Febres
continuæ putridæ*) galziekten , buik- en roode-
loop , anderdagsche en derdendagsche koortfen
voortkomen (*e*) .

4. Dat

(*d*) *Idem ibidem l. c. n. 7.*

(*d**) J. HUXHAM *l. c. p. 14. n. 2.* J. BASTER *p. 107.*

(*e*) *Idem ibidem l. c. n. 8.* J. BASTER *l. c. p. 96.*

4. Dat uit overweging van alle deeze bovengenoemde uitwerkselen, eene *vogtige lucht* enz. aan de zwakke tedere jeugd, de vrouwelyke kunne, koude vogtige gestellen, en aan flappe en met water en slym vervulde lichaamen zeer naadelig is (f).

5. Dat eene *warme lucht* door tegenovergestelde uitwerkselen, als bekwaam om de vogtigheden tot zich te trekken, de lichaamen wel droogt en droogende versterkt, maar teffens van vloeibaare sappen berooft, verdroogt, en eene ontstekene en zwartgalagtige taaiheid in dezelve verwekt, enz. (g).

6. Eindelyk, dat eene *ligte warme en vogtige lucht* in veele uitwerkingen onderling overeen komen. Insgelyks eene *zwaare koude en drooge lucht*. En dat, naar den verschillenden zamenloop deezer eigenschappen, de nadeelige uitwerksels vermeerderd, verminderd, of afgeweerd worden; en een gelyk verband tusfchen eene al te yle en dikke, of mindere en meerdere *veerkragtige lucht* plaats hebben (h).

§. XLI. Betreffende de *beweging der lucht*, weete men voor het Geneeskundige :

(f) §. 1. Dat

(f) Idem *ibidem* l. c. n. 9. HUXHAM l. c. pag. 14. n. 2. & pag. 184.

(g) Idem *ibidem* §. 431.

(h) Idem *ibidem* §. 436. cum §. 423, 424, 246, 427. HUXHAM l. c. p. 12. n. 1. 18. n. 2. 18f, 183, 185.

1. Dat eene ligte lucht door beweging kan zwaarder gemaakt en verbeterd worden, gelyk de zwakken door ryden, vaaren, schommelen, hobbelen, en allerlei aangewende beweging, waar door eene meerdere drukking, en dus eene zwaarder persende lucht gemaakt en ingeademd wordt, ondervinden.

2. Dat kragtige winden het zelfde op onze lichaamen doen, als eene vermeerderde of zwaarder lucht.

3. Dat eene schielyke verandering van ligter in zwaarder, en van zwaarder in ligter, veele ongemakken, voornaamentlyk in zwakken te wege brengt, welken deeze veranderingen niet kunnen ondergaan, zonder in verscheidene gevaarlyke en naauwlyks te genezene ziekten te vallen, ten zy de lucht verandere.

4. Dat de winden, door hunne voortstuwende kragt, den warmen dampkring van ons afdryven, en dien met hunne koudere vervangen, de onzichtbaare uitwaasfemingen, en het zweet, hier door verminderen en beletten, en oorzaak tot veele ziekten, hier uit ontstaande, geven: van gelyken eene warme en vogtige lucht met veel nadeel tot ons brengen (*i*).

§. XLII.

(*i*) J. BASTER *l. c.* p. 59.

§. XLII. De waarneemingen van F. HOFFMAN opzettelyk daar toe gedaan (*k*), als ook die van anderen, stemmen hier volkomen mede overeen. En naardien der Geneeskunde zoo veel aan dit slag van voorraad gelegen ligt, en zy niet genoeg van dezelve kan voorzien worden, zoo late ik die des eersten alhier vertaald volgen.

Dezelve heeft, in zyne Geneesoefeningen, nauwkeurig opgemerkt:

„ I. Dat, indien de *Zuidweste winden* lang regeeren met eene dikke en vogtige lucht, en de kwik-colom in de *Barometer*-pyp lang in een laagen stand blyft, de kinderen veelal aan weigtige ontlastingen, zoo door den neus, als met hoesten en den stoelgang, onderhevig waren; op welken tyd ook *achores*, uitslag op het hoofd, vogtige ooren, en traanende of leepoogen zeer toenamen. En, het geen opmerkelijk was, dat de wormen in deeze onderwerpen vrugtbaar voortteelden, waaruit naderhand verscheiden soort van rotkoortsen, teering en stuipagtige aandoeningen voortkwamen: waarom hy niet zonder rede dagt, dat de wormen tot de voorgaande ziekten moeten gebragt worden, vermits de bevinding leert, dat zy in sommige jaaren

(*k*) *Observationes Barometrico-meteorologicae*, Cap. VII. Tom. V. pag. 29.

jaaren menigvuldiger en nadeeliger zyn , dan in anderen (1).

2. Dat , onder die zelve luchtgesteldheid , die geenen , welken met flymagtige vogten bezet zyn , benevens de teeringagtigen , eene meerdere vermoeidheid der leden , en grooter verval van kragten gewaar worden ; en dat zy , welken de beenen gezwollen zyn , of die opgezette buiken hebben , op dien tyd ook meer ongemak lyden , dan wanneer de lucht helder is. Dat zelfs op dien tyd de uitwendige kliergezwellen , hoedanig de *Scropulæ* , ook veel meer toeneemen , en dat de zwangere Vrouwen eene veel ongemaklyker , bezwaarlyker , en opgezetter dragt hebben.

3. Dat die geenen , welken lopende zweeren hebben , of vuile weiagtige ontlastingen ondergaan , van welken aart zyn de *fluor albus* , *gonorrhœa* , *tam benigna* , *quam maligna* , buitengewoone stoelgang en zweeren , 't zy dat dezelve versh , ofte verouderd zyn , natte schurft , puisten in het aangezicht , onder eene lang aanhoudende natte bewolkte lucht , meerder vogten ,

(1) Men vergelyke hier mede J. J. VAN DEN BOSCH *História Constitutionis Epidemicæ* , &c. Waar uit blykt , dat deeze doorgaande Wormziekte , met zoodanig eene luchtgesteldheid begonnen , over de drie jaaren geduurd heeft. Men zie ook de *Dissertatio* van ROEDERER EN WAGLER , *de Morbo mucoso* , Gotting. 1762. en anderen.

ten , schoon met minder pyn , dan onder eene drooge en heldere lucht , uitwerpen.

4. Dat alle aandoeningen van het zenuwgestel , en zwakheden des hoofds , welke uit traagheid en verstoppingen der vogten haaren oorspronk hebben , waar toe men brengen kan hardhoorigheid , zwak gezigt , koude en *rheumatische* zwellingen van het hoofd , verlammingen , zwakheid van geheugen , en zelfs de vallende ziekte , by eenen laagen stand van de kwik , onder eene meer dan gewoone vogtige zuidelyke lucht , veel slimmer zyn.

5. Dat 'er wyders , volgens zekere bevinding , onder eene aanhoudende vogtige en zuidelyke luchtsgesteldheid , met weinig wind verzeld , eene groote geneigdheid is tot voortbrenging van rotkoortsen , waar door het dikwyls gebeurt , dat by zoodanig eene aanhoudende luchtsgesteldheid , overvloedige mazelen , *Febres catarrhales* , & *catarrhales malignæ* met *petechien* en *purperoleken* zich vertoonen , enz. —

6. Dat men niet stilzwygende voorbygaan kan , dat de slaap insgelyks onder zoodanig een dikke , warme en vogtige lucht , bedwelmend , onrustig en bezwaard worde , verzeld van veele benaauwdheden ; en in zulken , die daar toe geschikt zyn , gevolgd door de *nagtmorrie* : dat de eetlust bovendien traager , en de spysvertearing minvermogende is.

7. Dat het opmerkelyk is, dat die geenen, welken in eenig pees- of vliezig deel aanmerkelyk verwond of beledigd zyn, zoo dat eenig hard lidteken, voornaamentlyk aan het hoofd en de voeten, overgebleven is, zoo dikwyls het weder van helder in bedompt, of in het tegenovergestelde veranderd, groot ongemak, als jeukte, pyn, spanning, en steeking in die deelen ondervinden; zoo dat zy als een geduurige *almanach* by zich dragen, waar door zy de toekomstige veranderingen des weders naauwkeurig weten te voorzeggen; het geen de Likdoorns bevestigen, en door het geval van een steen in de blaas aangedrongen wordt; waar uit men het vermogen der door de winden veranderde lucht op de lichaamen duidelyk onderkennen kan.

8. Dat de geduurige en oplettende bevinding aan hem bevestigd heeft, dat jigtigen en *podagreusen*, of die aan andere langduurige ongemakken of koortsen en sleepende ziekten kwynen, geene genoegzaame kragten bekomen, noch herstellen kunnen, ten zy de *Barometer* haaren laagen stand verlaatende opklimt, en de lucht van vogtig in helder verandert, wanneer men terstond eene zichtbaare verandering bespeurt, de nodige ontlastingen door de uitwaasfeming en andere wegen gemakkelyker geschieden, de eetlust hersteld, en de slaap geruster wordt.

9. Dat

9. Dat hy dikwyls in zyne Geneesoeffening heeft aangetekend , dat alle soorten van pynen , zoo hoofdpyn , tandpyn , als *podagra* , heviger en zwaarder , en ook de ademhaling in de zydwee moeilyker , en de spanning op de borst grooter wierden , wanneer koude , drooge en veerkragtige winden lang hadden geblaazen , en 'er eene volkomen heldere lucht waargenomen werdt. In tegendeel dat allen , die volkomene Teeringen en borstkwaaen hebben , en die door wreede pynen gekweld worden , gelyk ook die aan uitdroogende koortsen en bloedspuwen onderhevig zyn , onder een benevelde natte en regenagtige lucht het draaglyker hadden , en zoo veel smerkten niet uitstonden , dan wanneer de Noordooste winden bliezen ; overeenkomstig met het zeggen van RHazes (*m*) , waarom ook de herfst den zenuwagtigen en op de borst bezetten , om deeze winden zeer nadeelig is (*n*).

10. Dat de eetlust by heldere veerkragtige winden veel sterker is , de frisheid en levendigheid van geest met alle de zielsvermogens toeneemen , en het gantsche lichaam vlug worde ;

(*m*) Lib. V. *de Re Medica* , cap. 4. „ Ab aquilonaribus ventis ille custodiendus est , qui in pectore asperitatem sentit , vel tussim patitur , vel quibus pulmo aut pectus debilis est : hic enim si aerem attraxerit frigidum , ad tussim , vel ad sanguinem spuendum velociter pervenit.”

(*n*) Conf. HIPPOCRAT. *Aphor.* 17. sect. III. CELSUS lib. II. cap. I. p. 44. edit. Leid. 1746.

de spysverteering gemakkelyker geschiede, en de slaap meer verfrische. Daar in tegendeel eene zeer vogtige en dikke luchtgesteldheid lang aanhoudende, het verstand stomp, en het lichaam vadzig maakt.

II. Dat 'er, wanneer hevige Noordooste winden de warme en vogtige dagen, voornaamentlyk in den herfst, vervangen, veele kwaade en nadeelige zinkingen, voornaamentlyk die het hoofd en de keel bezetten, ontstaan; van waar de verkoudheid, kiespyn, hoest, jigt, veelen van het zwakkere soort hevig plegen aan te vallen."

§. XLIII. Het Vertoog over de nuttigheid der waarneemingen met den *Barometer*, in de Praetyk der Geneeskunde door den Heer BERRYAT (o), kan ook met vrugt op dit onderwerp worden gelezen: in het welk de *Dyentericus* den toekomenden regen met de helderste lucht doorgaans een etmaal van te voren wist te voorzeggen; terwyl hy door geweldiger snydingen in den buik, grooter verzwakking van de maag, menigvuldiger afgang en zekere zwaarmoedigheid, waar van hy geen reden geven konde,

(o) *Uitgezogte Verhandelingen* enz. IV, Deel, pag. 149-165. Uit de *Mém. de Mathem. & de Physique*, Tom. II. p. 452. — HIPPOCRATES heeft verscheidene waarneemingen van dit slag, nopens de naderende vogtigheid, regen en winden, enz. te vinden in *Lib. de Humoribus* p. m. 19. lín. 10. Sect. II.

de, naauwkeurig gewaarschouwd wordt. — In de waterzugtige verminderden de uitwerpfels, in plaats van te vermeederen, en luisterden naauwlyks naar de allerkragtigste middelen. De benaauwdheid in de borst, de zwaarte over het geheele lichaam, de styfheid der kuiten en andere toevallen namen zeer sterk toe. Het geen alles zoo wel met den stand des *Barometers* over een kwam, dat de Schryver, zonder de lyderes te zien, verscheiden maalen haaren man de verandering voorspelde, die hy vinden moest, 't geen nooit mislukte enz. — CH. BENNET heeft verscheidene nadeelen in de Teeringagtingen by de onguurheid des weders, zoo van aanhoudenden regen, barre winden, schielyke verandering derzelve, enz. (*p*); als by den regen, hagel en sneeuw, in hun die bloed spuwen (*q*), waargenomen. — Al het welk door een aantal andere waarneemingen zoude kunnen bevestigd worden, waar van de opgegevene tot genoegzaame voorbeelden strekken.

C O R O L L A R I A.

I. Van alle deeze opgegevene uitwerkingen van de gewoone eigenschappen der lucht en der
win-

(*p*) *Lib. citato*, p. 90.

(*q*) *Ibidem*, p. 98.

winden, welke hun bepaald vermogen aan allen die onder dezelve leven, doen gewaar worden; en die van de tyden van HIPPOCRATES af (r.), tot heden toe eenstemmig bevestigd zyn; zoo is het byzondere, met opzicht tot de *Nedertanden*, voornaamentlyk gelegen in het aantal, of de veelheid van zekere bepaalde winden (§. XXXV. 3. a.), welke meest van eenen kouden en vogtigen aart zyn, om daar uit tot de byzondere ziekten bepaalde gevolgen te trekken. — Waar uit

II. Natuurlyk volgen moet, dat de zaaden dier ziekten, welke hunnen oorsprong verschuldigd zyn aan verminderde onzichtbaare uitwaasfening, vermeerderde ophooping der vogten, en opvulling der grooter en kleiner vaten, en beurtelingsche vernauwing derzelve, als allerlei foort van *Zinkingen*, *Rheumatismi*, *Verkoudheden*, *Keelontstekingen*, *Febres catarrhales*, *Peripneumonie nothæ & veræ*, *Hoofd-Kies- en Tand-pynen*, *ontstekingen der Oogen*, enz. in aandoenlyke gestellen (§. XLI. 3.), by andere zamenloopende oorzaaken hier meêr dan elders begunstigd worden: en dat die geenen, in welken die zaaden der ziekten reeds vrugtbaar uitgesprooten zyn, als in *Asthmatici*, *Phthisici*,
He-

(r) Men zie de plaatsen, boven pag. 54. not. a. aangevezen: insgelyks het derde boek zyner *Aphorismi*, en veel andere meer: gelyk ook *Celsus Lib. II. cap. 1 &c.*

Hemoptici, Hypochondriaci, Hysterici, Nephritici, Podagrici, Hydropici, enz., zoo wel by een hooger als laager stand des *Barometers*, eene gevoelige gewaarwording daar van ondergaan moeten.

III. Dewyl het aantal der sleepende of kwynende ziekten, uit hoofde van deeze byzondere gesteldheid des Dampkrings, ten aanzien van de Verhevelingen, enz. beneden nog nader te verklaren, in deeze landen aanmerkelijker is dan elders; en de uitwerking van eene zwaarder en ligter lucht, nevens het vermogen der byzondere gesteldheden van den dampkring, ten nutte van sommige lyderen, met vrugt is waargenomen; zoo kan men de voortzetting daar van, in elke bepaalde ziekte, den Nederlandsche Geneesheeren niet genoeg aanbeveelen.

Van het CLIMAAT of LUCHTSTREEK der Vereenigde Nederlanden, enz.

§. XLIV. Het *Climaat* der *Vereenigde Nederlanden* is, naar gelang van de lucht, de *aether*, en alle de hemelsche lichaamen, welken *perpendicular* boven dezelve zyn (§. XXXI. 1.), van de andere landen zeer onderscheiden, wegens haare byzondere ligging aan de Noordzee,

zee, in het gematigdste van de Noorder luchtstreek (§. XXX. 1.), de aart en natuur van dèrzelver doorsnede laage veen- en moerige gtonden (§. XXIII. 1 - 4.), zoo losser als vaster, meêr of minder water zeer groot op eenen kleinen afstand (§. XXX. 1.), en de daar mede veele en verschillende uitwaasfemingen (§. XXXI. 7.), de werking der hemelsche lichaamen op deeze menigvuldige dampen en waterdeelen (§. XXXIV. 1. b.), benevens de invloed, dien zy behalven deeze op de verandering des weders, der verhevelingen en der winden hebben, zoo wel als het daar aan verknocht aantal der byzondere bepaalde winden en der eigenschappen (§. XXXIV. 2. b, c. 3. a, b, c.); waar door ons land aan die schielyke en tegenstrydige veranderingen onderworpen is, dat 'er een aanmerkelyk onderscheid van koude en hitte, van droogte en vogtigheid in plaats hebbe, welke in andere landen niet zoo kennelyk bespeurd wordt; zoo zelfs, dat wanneer wy door de zwaarste hitte worden aangedaan, de grootste verandering op handen zy (§. XXXV. 2. b.); waarom Dr. STOKKE schreef: „ On-
 „ ze lucht is somtyds des zomers by Zuide en
 „ Zuidooste winden 80 ja 90 graaden warm,
 „ volgens de schaal van FAHRENHEIT. —
 „ Deeze byna versmagtende warmte, welke niet
 „ minder is dan onder de Keerkringen, wordt
 „ veelmaalen door eenen spoedig opkomenden
 „ barren Noordelyken wind vervangen, doen-
 „ de

„ de den *Thermometer* niet zelden tot den 50.
 „ graad en laager daalen : zoo dat men den ee-
 „ nen dag gaat baden , om zich te verkoelen ,
 „ en den volgenden dag by het vuur zit , om
 „ zich te verwarmen (*s*), welke spoedig op-
 „ komende koude eene groote stremming in de
 „ verwarmde dampen , die als dan met menigte
 „ uit den grond opstygen , veroorzaaken moet ,
 „ als die nu inkrimpende zwaarder worden , en
 „ veeltids nederdaalen in de gedaante van ee-
 „ nen dikken nevel of mist , welke zeer koel
 „ is ” (*t*). Waar uit verscheiden soorten van
 Koortsen , *Pleurissen* , *Peripneumonïæ* , *Squi-*
nancien , verkoude Hoesten en *Rheumatismi* ,
 zeer dikwyls ontstaan (*u*). — Het geen ver-
 der tot het luchtgestel of *climaat* der *Nederlan-*
den betrekkelyk is , dient in zyn geheel in de
 boven (§. XXXVI. 1.) aangehaalde plaatfen ,
 en in de waarneemingen van den Huize *Zwa-*
nenburg , te worden nagezien , in welke men
 veele byzonderheden nopens dit stuk , en veele
 schielyke veranderingen in de daaling van den
 kwik enz. bevinden zal. — Ik zal 'er alleen
 maar byvoegen :

1. Dat

(*s*) Over de kwynende Ziekten der Nederlanderen , pag. 74. §. 118. vergeleken met den Heere BASTER l. c. p. 41. 42. not.

(*t*) Dezelve , §. 119.

(*u*) Voyez M. RAULIN des *Maladies occasionnées par le promptes & frequentes variations de l'air* , considéré comme *atmosphère terrestre* , a Paris 1752.

1. Dat 'er, niet tegenstaande de enge paa-
len van dit gezegend land, een wezendlyk ver-
schil van koude en warmte, op gelyken tyd, in
de Zuidelykste en Noordelykste gewesten plaats
heeft (v). — De Wel Ed. Gestrenghe Heer
[A. A. VAN IDDEKINGE, *Burgemeester der stad
Groningen, enz. enz.*] een opmerkzaam onder-
zoeker van de Natuur, en inzonderheid van de
Kruidkunde, heeft my verhaald, dat het meer dan
eens is waargenomen, dat wanneer de Hofvyver
in 's HAGE, by stil weder, des nagts maar even
met ys overdekt was, de jongens dien dag te
GRONINGEN op schaatsen reden. — Dat Hy
te *Middelburg* in den Tuin van wylen den Hee-
re *Burgermeester* en *Bewindhebber* MATTIAS-
SEN, *Caapsche* bollen, een voet diep in den
grond staande, weelig heeft zien wasfen, wel-
ken het te GRONINGEN buiten de kassen niet
houden konden, en op die diepte in den grond
zouden verrotten. — Dus ziet men ook, dat
de groenten op den platten grond in VLAANDE-
REN en ZEELAND eer haare volkomenheid heb-
ben, dan in gemelde *Provincie*, 't geen, ten
opzichte van het Raap- en Koolzaad, zeer kern-
nelyk is. —

2. Dat men zich ook in elk onderscheiden
deel van ons Vaderland aan die byzondere eigen-
schap

(v) L. STOKKE *l. c.* §. 117. p. 73 enz. vergeleken met den
Heer BASTER *l. c.* pag. 41, 42. not. 121, 122, 124.

schap van luchtstreek gewent, en aldaar zo wel als elders gezond leeft; terwyl zich echter de schielijke verandering van tegenovergestelde eigenschappen, in de ongestelden en zwakken, en die 'er niet aan gewoon zyn, als vreemden, en die van de eene plaats naar de andere verhuizen, niet onverschillig doet gevoelen. — Dit getuigen de Geneesheeren in de *Garnizoen* steden, welken doorgaans de meeste ziekten verneemen onder Krygslieden, die door verwisseling der *Garnizoenen*, van drooger naar vogtiger, en van hooger naar laager steden komen; zelfs op zulke tyden, wanneer onder hunne stedelingen geene wezendlyke, veel min *epidémique* ziekten plaats hebben. —

3. Dat de lucht zeer zuiver en doordringende in de BEVERWYK zy, zo dat menschen, die aldaar, vooral uit groote steden, metter woon komen, somtyds groote moeite hebben, om 'er zich aan te gewennen, en wel eens koortsen krygen; 't geen waarschynlyk aan de hooge zeeduinen daar omstreeks is toe te schryven. Stedelingen, bezet met Borstkwaalen, vinden daar de lucht te zwaar, en krygen sterker aandoening. De menschen zyn 'er wel gemaakt, gezond, sterk, vrugtbaar, enz. Die te *Bergen, Schoorl, Camp, Limmen, Heilo, Oesdom* en op dergelyke hooge plaatsen geboren, en tot hooge jaaren gekomen zyn, en naar een Meer, of staande water, gaan wonen, wankelen in 't

begin in hunne gezondheid. — Vreemdelingen en binnenlanders ondervinden ook duidelyk, dat de lucht te *Harlingen* merkelyk kouder is, dan in de meeste, zoo niet alle *HOLLANDSCHE*, en in de binnenlandsche plaatsen van *FRIESLAND*; waar over zy klaagen, wanneer zy zich aldaar nederzetten, of eenigen tyd ophouden: 't welk aan den vryen toegang der zee-winden, en West-Noordweste koude ligging toegeschreven wordt, waar door het geboomte aan den zeekant der stad in 't geheel niet, en aan de landzyde, in den omtrek der stad, slegts tot zekere hoogte opschieten wil.

C O R O L L A R I A.

I. Uit de byzondere luchtgesteldheid der *Nederlanden* is dan de eigentlyke oorzaak af te leiden, van die schielyke veranderingen, (§. XLIV.) in den dampkring, en op de lichaamen der menschen, welke nogthans door gewoonte in gezonden, zonder merkelyk nadeel, kunnen gedragen worden; doch in de bovengenoemde onderwerpen (§. XLIII. COR. II.) zoo wel den aanwas als het toeneemen hunner kwaalen zeer bevorderen: schoon zy anderzints niet altyd schaden, ten zy andere zamenloopende oorzaaken daar

daar by komen (*w*). Gelykerwys dit afgeloo-
pen jaar noch versch bewezen heeft, waarin wel
schielyke en tegengestelde veranderingen hebben
plaats gehad, zonder dat 'er merkelyke ziekten
op gevolgd zyn.

II. Als een gevolg van de onderscheidene
graaden van warmte en koude in de Zuidelyke
en Noordelyke *Provincien* enz. zy men, ten
aanzien van de voorbehoeding, oplettend, om
groote veranderingen niet schielyk of onverschil-
lig, zonder opzicht op den tyd des jaars, den
zwakken en aandoenlyken aan te raaden.

III. Uit overweeging van N°. 2. zoude
eene wezentlyke nuttigheid kunnen vloeijen in
het verwisfelen der *Garnizoenen*, van welke
de langzaame veranderingen naar de naastgelege-
ne plaatsen, wegens de gewoonheid van de by-
na gelyke lucht en gronden, minder nadeel den
Krygsman toebrengen kunnen, dan wanneer die
van zeer van den anderen verschillende, als van
zoete naar zoute gronden enz. geschieden.

IV. Ook

(*w*) De Hoogel. Heer GAUBIUS deeze bronnen ope-
rende, lost de zwarigheden, welke daar onvermydelyk uit
moesten voortvloeijen, dus op: „Nimirum nativitate &
„ consuetudine durantur corpora, ut maligna aera non mo-
„ do innoxie ferant, sed semel affuefacta vel facilius quoque
„ quam mitiorem insolitum. Ipsa inconstantia & frequens
„ variatio saepe pro remedio est, quo vis nociva obtundatur.
„ Magnis demum subitisque mutationibus difficillime resis-
„ titur.” *l. c.* §. 445.

IV. Ook dient de kennis der *Climaten*, gelyk zy van groote nuttigheid in de Geneeskunde is, wegens de byzondere behandeling der ziekten, overeenkomende die byzondere luchtgesteldheid (*x*), zoo ook ten opzichte der *Vereenigde Nederlanden*, enz. in acht genomen te worden, ten einde de geneezing der ziekten naar deszelfs byzondere hoedaanigheid in te rigten, en niet onverschillig alle geneezingen, in andere Landen gebruikelijk, na te volgen.

Van de JAARGETYDEN, met opzicht tot den Dampkring des Vaderlands.

§. XLV. De *Jaargetyden*, die in de *Nederlanden*, door alle de oorzaaken, welke by het *Climaat* (§. XLIV.) opgenoemd zyn, veele veranderingen ondergaan, maaken in de *Nederlanden*, by de nadering en afwyking der zonnestraalen, een verschil van by de 20 graden uit. — Hier door wordt buiten twyffel eene groote verandering, zoo wel in *Menschen*, *Dieren* en het *Aardryk*, als in den *Dampkring* zelve, voortgebragt. Deeze is uit dien hoofde anders in den zomer, als in den winter; in de lente als

(x) Confer. F. HOFFMANN. *Diff. Medica de medendi methodo varia pro Climatum diversitate*, Oper. Supplem. II. p. 544.

als in den herfst. — Want , in den winter , wanneer de oppervlakte van het water bevroren is , waasfemt 'er byna niets uit dan water alleen : terwyl andere beginsfels , als de zouten . de vuurdeelen ($\Phi\lambda\omicron\gamma\iota\sigma\omicron\nu$) , en het aardryk , naauwlyks uitwaasfemen (y). Het aardryk wordt fomtyds door de sneeuw als toegesloten en overdekt , hoewel zeldzaamer in deeze landen ; zoo dat al wat van het zelve als dan opgeheven wordt , enkel water is. De zoute , olieagtige en aardagtige deelen , worden dan in den schoot der aarde bewerkt (*geconcentreerd*) , aldaar vermenigvuldigd , en by een verzameld , of opgehoopt. Maar wanneer in den voortyd de vogtige warmte het aardryk ontbindt , het water ontdooit , en alle lichaamen van planten , dieren , menschen , enz. als uit eenen diepen slaap opwekt , gaande maakt , en de poren opent en ontsluit , zoo worden dezelve tot eene sterker uitwaasfeming en uitdamping genoopt ; en de lucht , die des winters behalven water weinig vreemds bevatte , maar de zuiverste was van het gantsche jaar , zoo dra de geslooten planten en dieren enz. ont-

(y) Dit is te verstaan van vriezende Winters , en niet zoo zeer van opene , want vermits de dampkring dan zwaarder is , kan zy meerder dampen en uitwaasfemingen behouden. — In den winter is de dampkring koud , dikker en zwaarder in dit land ; derhalven zal des winters eene groote menigte van dampen en uitwaasfemingen hangen blyven , en dan ook aanleiding tot ziekten uit belette doorwaasfeming , uit *opwelling* der vaten geeven.

ontluiken, met uitwaasfemingen vervuld (z), welke aanleiding tot de algemeen doorgaande ziekten geeven, die in den winter by aanhoudende vorst geheel ophielden.

§. XLVI. Wat uitwerking nu deeze verschillende luchtgesteldheid, ten opzichte van de byzondere jaargetyden, op de Ziekten zelve hebbe, kan men, in de beneden aangehaalde plaatfen (a), omftandig nazien. — Men is wel overal en ten allen tyde aan ziekten onderhevig, maar men wordt zelden zoo door ziekten aangetast, als in den voor en natyd, wanneer de lucht met dampen en uitwaasfemingen vervuld is. En vermits die in deeze landen, zoo veel in aart en natuur van elkanderen verschillen, zoo zyn de ziekten, naar het verschil, behalven de gewoone verscheidenheid van het voor- en najaar, overeenkomstig den byzonderen *Spiritus Rector* (b), of reukgevendenden geest dier

(z) Confer. H. BOERHAAVE *Element. Chemicæ*, Tom. I. pag. 498.

(a) HIPPOCRATES *Lib. Aphorismor.* III. Aphorism. 20--24. — CELSUS *Lib. II. cap. I.* — F. HOFFMANN *Part. III. cap. VII. §. XX. seq.* Tom. I. pag. 266. ut & *Operum Supplem.* II. *Differt. de aeris intemperie multorum morborum causa*, §. XIV - XVIII. pag. 433. cum H. BOERHAAVE *Aphorism. de cogn. & cur. morb.* §. 747, 748. ut & G. B. VAN SWIETEN *Commentar.* Tom. II. pag. 507 - 510. &c.

(b) Wat men door den *Spiritus Rector* te verstaan hebbe, is af te neemen uit H. BOERHAAVE *Elem. Chemicæ*, Tom. I. p. 324. 484. MUSSCHENBROEK *Beginzels enz.* §. 1490. n. 1-18. pag. 731. en STOKKE *over de kwynende Ziekten der Nederlanden*, §. 171--199.

dier uitwaasfemingen, en de byzondere eigenschappen der lucht hier op werkende, insgelyks van den anderen onderscheiden. — De herfst is doorgaans koud en vogtig, aan veele veranderingen, by de koele avond- en nagtftonden, onderworpen, van CELSUS en de ouden zeer wel aangemerkt (c): want niet tegenstaande de ziekten op alle tyden van het jaar ontstaan kunnen, zoo vallen nogthans de meeste in den herfst voor, naardien het als dan op den middag warm, en des nagts en des morgens, zoo wel als des avonds, koud is; waar door de lichaa-men, wegens de middagwarmte worden ontsloten, en schieelyk koude vatten; want de lichaa-men der menschen en der dieren, benevens het aardryk, als dan nog blyvende uitwaasfemen, wordt

(c) „ — Autumnus plurimos opprimit. Nam fere meridianis temporibus calor: nocturnis atque matutinis, simulque etiam vespertinis, frigus est. Corpus ergo & æstas, & subinde meridianis caloribus relaxatum, subito frigore excipitur. Sed ut eo tempore id maxime fit, sic quandoque evenit noxium est.” *Libr. citato, loco citato, p. 42.* — En HIPPOCRATES hadt, wegens de gelykheid der aandoeningen, welke de wormen des avonds met die in den herfst hebben, den avond by deezen vergeleken, zeggende: „Lumbrici tenues ascarides dicti, vespere maxime, cui analogia quodammodo respondet autumnus, infestant.” *Lib. de morb. vulg. II. vergeleken met Lib. VI. n. 15.* in welke plaatsen GALENUS de verwisseling der jaargetyden geheel op de veranderingen van den dag en van den nagt toepast: „Diem namque toti anno proportione respondere censet, ut matutino tempori ver simile sit, meridiæ æstas, vesperi autumnus, nocti hyems.” in *Lib. II. de morb. vulg. Comm. I. classe III. Fol. 157. n. 15. G.*

wordt deeze uitwaasfeming, by den vallenden avond, door de hangende dampen, welke in deeze laage landen menigvuldig zyn (§. XLIV.) en niet altoos kunnen opklimmen, verminderd; en onze lichaamen door dezelve aangedaan: weshalven de geschiktheid tot het voortbrengen van ziekten in den herfst ruim zoo vrugtbaar zyn moet. — Dit verschil van den dag, zoo wel in de jaargetyden als in het *Climaat* (§. XLIV.) gelegen, heeft dan niet alleen zyne betrekking tot den meerderen of minderen graad van koude; maar voornaamentlyk tot de doorwaasfemingen, aan veele veranderingen in de verwisseling van den avond en den morgen, den nagt en den dag, onderworpen (*d*): welke veranderingen, offchoon zy niet schynen gevoeld te worden, nogthans zoo wezendlyk zyn, dat de dierlyke lichaamen, 't zy die in de vrye lucht verkeerren, ofte zich in hunne schuilhoeken, staljen of huizen ophouden, de uitwerkingen daar

van,

(*d*) Conf. H. BOERHAAVE *Elem. Chem.* p. 150. — SANC-TORIUS en J. DE GORTER hebben waargenomen, dat men van den herfst- tot den winter- zonnestand minder dan een pond uitwaasfemt, *Med. Statica*, Lib. I: cap. I. & *de Perspiratione insensibili*, Aphor. LXXXI. pag. 365. van welke de waarneemingen des laatstgenoemden Hoogleeraars, die dit stuk voor de Nederlanden met zoo veel vlyt en arbeid een reeks van jaaren onderzocht, en daaraan zoo veel lichts bygezet heeft, wel van nader by mag doorbladerd worden. Daar intusfchen de Nederlandsche Leezer genoegzaam licht by de Heeren STOKKE *l. c.* §. 150, 151. en BASTER *l. c.* pag. 41, 42, 47. emtrent het betoogde ontfangen kan.

van , zelfs op de bedden gewaar worden (§. XXXVII. 2. b. XLII. 9. & XLIII.); welke zoo veel te gevoeliger treffen , naar dat zy zwakker lichaamen aandoen ; of door haare verwisfelingen meer van den anderen verschillen.

§. XLVII. Agtervolgens deeze onderscheidene bewerking op de lichaamen der menschen enz. (§. XLV.), naar de verschillende luchtgesteldheid , en de eigenschappen , welke haar verzellen , zyn dan de ziekten , naar de onderscheidene jaargetyden , welke in deeze landen doorgaans worden waargenomen , in het algemeen : *Morbi inflammatorii & catarrhales ; Febres rheumaticæ , intermittentes , remittentes cum apparatus primarum viarum ;* gelyk meede *Synochi simplices & putridæ.* — Waar omtrent men aan te merken hebbe , dat de ziekten van het *Vaderland* , enz. tot de verschillende jaargetyden behoorende , zoo wel hier als elders , haaren voornaamen grond hebben in de verschillende Zonnestanden (*Solstitia*), naar welken de graad der ziekten veelal evenredig is met de warmte van den voorgaanden zomer ; gelyk de ziekten van het voorjaar door de koude van den winter bepaald worden (e). En vermids het van algemeene bevinding is , dat men sedert een geruimen tyd veel later voorjaaren , of langduuriger

(e) H. D. GAUBII *Instit. Patbol. Med.* §. 848.

riger koude en vorst gehad hebbe, als wel in vorige tyden; zodanig, dat 'er dikwyls in de maanden April en Mey nog zeer koude dagen en nagten, met vorst en schraale noorde en ooste winden verzeld, gevoeld werden; zoo heeft dit ook een merkelyk verschil in de ziekten van het voorjaar gegeven. Vogtige en zeer zagte winters maken nothans altyd eenige uitzondering in het laatste geval, en geven gelegenheid tot voortbrenging der ziekten, welke (§. XLII. 1.) reeds opgenoemd zyn. —

I. De *Winter* is de eigen tyd der *Inflammatien*, welke voorvallen, wanneer de menschen de koude schroomende, zich niet zoo zeer uitwendig dekken, als inwendig met spyzen en heete dranken verwarmen, de *circulatie* des bloeds aanzetten, en de uitwaasfeming vermeerderen; en zich als dan aan den tocht of koude lucht, zonder genoegzaame beweging blootstellen; waar door de uitwaasfeming dan schielyk ophoudt; en derzelve stoffe met het bloed als naar binnen gedreven wordt; terwyl de huid, door de koude geprikkeld, zich te zamen trekt; waar door *catarrhi*, zinkingen, zoo gewoone verkouwdheden, als met hoest verzeld, ontstaan, die niet anders zyn, dan ligte roosagtige ontstekingen van de *membrana Scheideriana*, of *glandulae tracheales* en *pulmonales* (het vlies, dat van binnen de neus, enz. bekleedt, als mede de kliertjes van de luchtpyp en der longen);
en

en uit dezelfde oorzaak insgelyks *Pleuritides*, *Peripneumoniae*, *Rheumatismi*, en andere *Febres inflammatoriae* voortkomen. Terwyl *Aplexia* & *mortes subitaneae*, Beroerten en schielijke of haastige dood, in dien tyd voorvallen; en niet min gemakkelyk uit de gezegde oorzaaken af te nemen zyn. — Ook behooren tot den winter veele ziekten, gesprooten uit niet wel genezene najaarsziekten: gelyk de *Hydropes*, waterzugt, *Asthmata*, benaauwde borst, en andere, die van verstopte ingewanden haaren oorsprong hebben.

2. Het *Voorjaar* is de bloeityd der *Tertianae vernaes*, welke doorgaans zich zelve geneezen; en door welke de natuur poogt eenige verstoppingen (veel ligt *in cerebello*) los te maaken, of zekere zuiveringen in deszelfs afscheidend sap te verrigten: waarom zy gevoeglyk *salutares* (heilzaam) genoemd kunnen worden. — Als dan vallen ook byzonder de *Peripneumoniae nothae*, *Hæmoptois* met derzelver gevolg, de *Phthises*, benevens *Icteri* en *Diarrhoeæ*, als zoo veele bewyzen van de poogingen der natuure voor, om zich te ontlasten van het overtollig bloed en vogten, door het zwaarder wintervoedsel opgezameld, en zich door de eerste warmte uitzettende.

3. De *Zomer* is veelal de gezondste; en behalven de Teeringagtigen en andere kwynenden, zyn'er weinig zieken; ondertuschen worden

den die geenen, die volsappig zyn, en in de Lente geene ontlasting noch ziekten, die hen ontledigden, gehad hebben, maar eetende en drinkende gebleven zyn, niet zelden door eene schielyke Beroerte uit het leven gerukt, welke door eene bersting van een bloedvat in de hersenen ontstaat, even als in de koude des winters geschiedt; doch aan tegenstrydige uiterlyke oorzaaken is toe te schryven: vermits de gantsche *massa* van het bloed als nu, door de warmte wordt uitgezet, en vlugger geworden zynde, in meerder *volumen*, ofte uitgebreidheid, naar het hoofd wordt gedreeven; daar des winters de koude het bloed naar binnen jaagt, en de tedere vaatjes der hersenen, welke deeze meerder kragt niet weêrstaan kunnen, bersten. In beide gevallen heeft eene volbloedigheid of veelsappigheid plaats, 't zy die voltrekt tot de veelheid der vogten, of betrekkelijk tot de vernauwing der vaten gebragt wordt. De eene wordt *Plethora absoluta*; de andere *Respectiva* genoemd. Wanneer de Zomers echter heet zyn, vallen niet zelden *Febres ardentes* en *Choleræ* voor.

4. Ondertuschen is het *Najaar* eigentlyk de oogst der krankheden (§. XLVI.), wier zaaden in den zomer gestrooid zyn; overtreffende alle de saisoenen in vrugtbaarheid, gevende jaarlyks *Tertianæ simplices & duplices*, *Quartanae*, *Febres remittentes*, *Febres abdominales*

&

Biliofa, ook *Icteri*, *Colicæ* & *alvi profluvia*; te hardnekkiger en van kwaader toevallen verzeld, naar maate de voorafgaande zomer meerder en langduuriger hette gegeven hebbe. Het zy dat het bloed, het welk gedurende de warmte zynen loop naar de binnendeelen gehad heeft, en door te sterker uitwaaseming genoeg ontlast wierdt, om de ingewanden niet te beledigen, nu door de eerste verandering der guurder morgen- en avondstonden, derwaarts vlugt; en door het dagelyksch voedsel nog vermeerderd: terwyl de ontlasting door de huid verminderd, de ingewanden bezwaard, en in hunne werkingen vertraagd worden, die de gevoelige natuur dus prikkelende gaande maaken, om, vol wanorder, zich te ontslaan van het geen haar belast; naar welke de verwekte toevallen verscheiden zyn moeten, naar de verscheidenheid der meest aangedaane deelen, en het overwigt der stoffen in de *massa* van het bloed. Het zy dat de voorgegaane warmte, eensdeels alle de vogten tot neigende verrotting gebragt hebbe, en anderdeels ook meer bekwaame stoffen daar toe in de eerste wegen hebbe doen voortkomen; waar door het bloed met scherper stoffen uit het *Systema venæ portarum* daar onder gebragt, bezwangerd wordt; waar uit de *motus intestinus* (inwendige beweging) vermeerderd wordt; en de daar uit voortkomende hitte, by gebrek van doortogt door de onzichtbaare uitwaaseming, tot

zoo verre aangroeit, dat zy de koorts, die zelden goedaartig zyn kan, maar naar gelang van de broeiende eigenschap der lucht, en den aart der medewerkende oorzaaken, (boven reeds meermalen genoemd, en beneden by de *Gronden* en *Wateren* enz. nog nader te beschouwen) heviger werken moet.

§. XLVIII. Deeze ziekten zyn het, die gewoonlyk de onderscheiden jaargetyden volgen; en uit de natuurlyke gesteldheid van het Vaderland voortvloeyen. Terwyl andere *Epidemique* ziekten, welke eene niet altyd tegenwoordige oorzaak of besmetting nodig hebben, tot dit artikel en de opgegevene vraage niet schynen te behooren: hoewel men, voor zoo verre die betrekking hebben op de laage gronden, de overstromingen, en de naby gelegenheid der landen aan anderen, enz. uit de medegedeelde berigten ook niet ongemerkt zal kunnen voorbygaan. — Alleenlyk is hier nog aan te merken, dat de ziekten, welke hier als gewoone zyn opgegeven, die wetten niet zoo houden, zonder dezelve immer te overschryden, vermits men ook in alle jaargetyden zulke ziekten vindt, welke tot andere saizoenen behooren, met de waarnemingen van HIPPOCRATES, en die van alle tyden ten vollen overeenstemmende. Het geen byzonder eigen is aan de tuschenkomende najaarskoortsen, *Febres intermittentes autumnales*: voor-
naa-

naamentlyk de derdendagsche *quartana*, die niet zelden in den winter te duchten is, zynde wel de hartnekkigste, veelal voortkomende uit tegengegaane herfstkoortsen.

C O R O L L A R I A.

I. Offchoon de ziekten der jaargetyden van algemeene waarneemingen zyn, door HIPPOCRATES zoo nauwkeurig beschreven; en door CELSUS zoo meesterlyk aangevuld (§. XLVI. not a.), dat 'er bezwaarlyk iets nieuws, ten aanzien van het algemeene, is by te voegen; zoo zyn dezelve, om de verschillende lands en luchtgesteltenissen (§. XLIV.), in deeze landen zeer verschillende.

II. Van dezelfde waarde zyn die der voorname zonnestanden, dewelke om den aart der ziekten in deeze landen, als *Morbi catarrhales, rheumatici & arthritici*, op die tyden zeer gemeen zyn, door de schielyke veranderingen, welke dan dikwyls plaats hebben.

III. Om welke rede (I. en II.), en om de koelder en laater voorjaaren (§. XLVIII. 4.), de regel van CELSUS niet altoos kan doorgaan (f), te weten: dat de Lente de gezondste

(f) „ Igitur saluberrimum ver est: proxime deinde ab hoc hyems: periculosior æstas, autumnus longe periculosissimus.” l. c. pag. 42.

ste zy, daar aan volgende de Winter, gevaar-
lyker de Zomer, allergevaarlykst de Herfst.
Vermits de meeste menschen doorgaans in deeze
landen in het voorjaar en in de lente sterven;
gelyk een ieder uit de sterflysten van 's Hage
zien kan; en was men van ruimer voorraad in
deezen voorzien, zoo zoude dit, buiten *epide-*
mique ziekten, den meesten tyd blyken; en
de gezondste maanden veelal die van den zomer
zyn; zoo zelfs, dat die van *July*, *Augustus*
en *October*, voor de Teeringen in 's Hage (g),
de minst schadelyke bevonden worden.

IV. Offchoon het *annus climactericus* tot
elk byzonder mensch betrekkelijk zy, en in ee-
nen gezonden geneeskundigen zin kan verklaard
worden (h), zoo leeren nogthans sommige
waarneemingen, dat het 10. jaar de meeste of
het grootste aantal der dooden verschaft heb-
be (i).

V. Dat, uit overweging van den aart der
meeste ziekten, uit de verwisfeling der jaarge-
tyden, in betrekking van de lucht en den damp-
kring aangemerkt, dezelve veelal tot de belem-
mer-

(g) *Verzameling van nauwkeurige Lysten*, enz. §. XCVIII.
pag. 35.

(h) Conf. F. HOFFMANN *de annorum climactericorum rationali*
medica explicatiōe, Tom. V. pag. 89.

(i) *Verzameling van nauwkeurige Lysten*, enz. §. XXVII.
pag. 13.

merde onzichtbaare uitwaaseming , uitzetting der vogten , en ontaarting derzelveu , uit berooving van hunne edelste vermogens , of bezwangering met nadeelige en schadelyke enz. te brengen zyn.

VI. Alhoewel de ziekten der jaargetyden , naar de onderscheidene land - en luchts - gesteltenisse , en den daar uit ontstaanden eigen dampkring , doorgaans van eenen algemeenen aart zyn : zoo zyn zy nothans naar de byzondere landen , steden en plaatsen merkelyk van den anderen verschillende.

*Onderscheidene Berigten aangaande de
Ziekten der JAARGETYDEN.*

§. XLIX. Alhoewel ik deeze lyst in eenen zamengetrokken zin zoude kunnen mededeelen ; gelykerwys (§. XIII - XVII.) hier reeds eene proeve van gegeven is , zoo schynt het , om het zonderling belang , ten aanzien van het onderscheidene in elke byzondere plaats te onderkennen , niet ondienstig te zyn , dat men de berigten van de verschillende plaatsen des Vaderlands , agtervolgens de gemaakte verdeeling , alhier volgen laate.

Berigten van de Ziekten, in de onderscheiden JAARGETYDEN, in de Landen van den HELIUS.

§. L. De Ziekten, welke men des winters in de steden en landen van den HELIUS (§. XV. not. x. i.) heeft, zyn zulke, als overal door koude en belette doorwaasfeming ontstaan; hoedanige zyn Verkoudheden, *Pleuritides*, *Peripneumoniæ veræ & nothæ*, *Anginæ*, en voornaamentlyk *Rheumatismi*, Koortfen enz.

1. Is de *Winter* evenmatig en zagt, zonder merkelyke schielyke verandering in het tegenovergestelde, dan zyn 'er doorgaans weinig zieken te *Middelburg*. — Heeft men natte koude winters met veel mist, welke men echter te *Middelburg* en in gantsch ZEELAND nimmer zo zwaar noch zoo langduurig verneemt, dan in HOLLAND, dan regeeren 'er veele *Peripneumoniæ*, *cum vel sine Pleuritide*. Valt echter de vorst schielyk in met een zeer strengen Noordoosten wind, zyn de *Pleuritides & Anginæ inflammatoriæ* zeer gemeen: ja, het is my, schreef de Heer [E. P. VAN VISVLIET], in den winter van het jaar 1768. gebeurd, dat ik in 3 dagen 15 diergelyke lyders kreeg, waar van ik binnen den 4. dag reeds vier verloor, en nogthans was ik niet van de ongelukkigsten myner
me-

medebroederen. — De waarneemingen van *Vlissingen* van den jaare 1768. geven de zelfde ziekten, by deeze byzondere genoemde luchtgesteldheid op (k). „ De Heelmeesters „ getuigden zoo veele aderlaatingen in *January* „ verrigt te hebben, dat onder hen reeds be- „ jaarde mannen niet heugden, in veele jaaren, „ in zoo korten tyd, zoo veele gedaan te heb- „ ben; — veele bejaarde lieden stierven aan „ *beroerten*. Die herstelden, behielden eene „ lammigheid aan de een of andere zyde. De „ voornaamste ziekten zyn geweest zinkingen, „ moeilyke hoesten, ontsteekingèn van het rib- „ benylies en der longen, ” enz.

2. De *Anginæ catarrhales* komen in het *Voorjaar* dikwyls voor te *Zierikzee* (l). In- zonderheid heeft men in het voorjaar van 1771. veele *Peripneumonix* en Verkoudheden gehad. — In het voorjaar ziet men doorgaans met het begin van *April*, tot op het laatst van *July*, *Febres vernaes*, *tertianaes simplices & duplices*, ook *Febres ephemeræ* grasfeeren, welke meer of min *frequent* zyn, na dat 'er veel of weinig Ooste winden waaijen; want die waaijende, zo

zy

(k) *Verhandelingen uitgegeeven door het Zeeuwfch Genootfchap te Vlissingen*, I. Deel, pag. 625 seq.

(l) [De Heer BASTER heeft my kort voor zyn Eds. dood nog een tafeltje van weerkundige waarneemingen laaten toekomen, waarop de ziekten te *Zierikzee* van dien tyd teffens genoteerd staan. Zie *Bylage H.*]

zy maar niet al te vinnig zyn, worden de meesten alhier als dan weggevaagd, zelfs in alle jaargetyden.

3. In *drooge* en *heete Zomers* beginnen reeds met *Augustus* de *Febres autumnales biliosa, continuæ remittentes*. — Dit zelfde berigt men van *ZUIDBEVELAND*, alwaar in de stad *Goes*, in het najaar dikwyls de zoogenoemde *Galcoortsen*, meêr op *heete* en *drooge*, dan op *vogtige zomers* volgen; en van den zelfden aart zyn in de stad, als op het land. In het jaar 1771. waren 'er tot verwondering, geduurende den kouden zomer, en natten herfst, weinig *Galcoortsen*, of *Febres intermittentes* te *Zierikzee* geweest: — van gelyken werden die weinig in het Eiland van *I helen* op dat jaar gevonden; en die 'er waren, werden spoedig door een *vomitiv* hersteld. — Geduurende den zomer van het jaar 1771. had men ook geen de minste zieken in de *Wilmstad* en het gantsche omliggende land bespeurd.

4. In de maand van *October* beginnen gewoonlyk de *Febres quartanæ*, welke zelden, wanneer die wel behandeld worden, langduurig zyn: ten zy dezelve gevolgen zyn van een kwaaden levensregel, na eene voorafgaande *Galziekte*; gelyk maar al te dikwyls gebeurt. — Hoe meer water 'er valt, hoe minder zieken 'er zyn, (*cæteris paribus*), vooral in het najaar; 't geen men rekent reeds van half *Augustus* tot half

half *November* te geschieden: want zoo men na drooge, doch koele zomers natte en opene winters hebbe, zyn de *Morbi catarrhales*, *Peripneumonix*, *Anginæ malignæ*, zeer frequent. Hoe minder *Febres autumnales biliosæ*, of zogenaaemde Galziekten men in het najaar in ZEE-LAND heeft, hoe meerder *Febres putridæ* in den voorwinter hier grasfeeren, in welke de *Potentia animata* de allerverschrikkelijkste toevallen verwekken (m). Want hoe natter jaaren, hoe meer *Insecten*, en dus ook hoe meer wormen. Ja het is een gemeen spreekwoord geworden: *veel vliegen weinig zieken*.

§. LI. In het eiland van *Tholen* zyn de ziekten van den zelfden aart; als in het *voorjaar* uit belette doorwaasfeming ontstaande. — In den *zomer* zyn 'er weinig zieken, en dan nog meest huidkwaalen, als *herpes*, *scabies* enz. — In den *herfst* Galkoortfen; waar van 't eene jaarfaizoen zeer onderscheiden is van het andere: by heete zomers zyn dezelve hier ook algemeen en moeiljelyker te genezen, duurende dan wel tot in *November*; wanneer men meest dubbelde anderdagsche koortfen heeft, die dan meest den ganschen winter kwellen. —

§. LII.

(m) [De Heer VAN VISVLIET heeft my in een' brief zoodanig eene *epidemie* medegedeeld, welke in 1769. zeer veel woede aanreichte.]

§. LII. In het eiland van *Overflacqué* heeft dezelve rede plaats (n). In de *Wilmstad*, hier tegen over gelegen, heeft men in het voorjaar *Febres tertianæ*, *Pleuritides*, *Peripneumonia*

(n) Confer. J. J. VAN DEN BOSCH *lib. citat.* in welk werke men eene doorgaande beschryving van drie agtereenvolgende jaaren vindt. — De *Peripneumonia nothæ* schynen althans zeer gemeen aldaar te zyn in het voor- en somtyds in het najaar. —

[By het overgeven myner Verhandeling, durvde ik weinig byzonderheden van dit volkryk Eiland en dat van *Goederede* melden, of myne waarneemingen zoo dikwerf aanhaalen als anders wel nodig was; om niet bekend te worden: hierom heb ik spaarzaam en altoos in den derden Perfoon daar van gesproken, daar ik in tegendeel den arbeid van anderen zoo mildelyk voortbragt: 't geen ik van gelyke wegens de opgave van 's *Hage* wilde in acht genomen hebben, om dit zelve aldaar niet te herhaalen. — In deeze *Historia Epidemica &c. te Leiden* by S. en J. LUCHTMANS gedrukt, komt Cap. I. §. XI-XVI. pag. 1-16. een driejaarig beloop der ziekten voor, welke in beide de genoemde Eilanden hebben plaats gehad; dewelke, offchoon die met wormen verzeld gingen, hun wesen daarom niet veranderden. —

In het byzonder kan ik melden, dat ik geduurende elf jaaren, in welken ik een bloeiende praëtyk aldaar geoëffend hebbe, maar eenmaal *petechien* met *miliaria* gezien hebbe in eene Dame, die van de *Wilmstad* naar *Sommelsdyk* gekomen was om haare Moeder te zien, en denkelyk uit die plaats het smet hadde mede gebragt: welk geval ik in alle zyne omstandigheden, p. 111-120. beschreven hebbe. — De Rotkoortsen werden door geene *petechien* agtervolgd, en waren niet besmettelyk, p. 53. — In weinigen hebbe ik de *miliaria rubra* gezien, en zoo myn geheugen niet mist, maar eenmaal egt. Zoo dat die ziekten, welke in het artikel van *Nymegen* enz. staan te volgen, geduurende myn verblyf op die Eilanden, aldaar onbekend waren. Voorleden jaar heb ik gehoord, dat soortgelyke Koortsen zich te *Ooltgensplaat* hadden geopenbaard, en veele menschen hadden aangetast; waar van ik geen omstandig berigt mededeelen kan. Men noemde die even als in *OVERYSSEL* (§. VIII.) de *Brandziekte*.

Ver-

niæ &c. , in het najaar *Febres remittentes bilio-
sæ*, *Diarrhœæ* &c. ; waar by [de Heer Dr.
W. VAN NOORT] aanmerkt geobserveerd te
heb-

— Verder kan ik wegens *Dirksland* melden , dat de *Pleuritides* , welke ik pag. 16. aangestipt hebbe , eene groote slagting onder de bewoonders van dat Dorp hebben aangeregt ; gelykerwys uit de doodlyst in de *Bylagen* lett. I. blykt , 't geen voor een dorp zeer aanmerkelyk is. De rede is , buiten de geene die ik aldaar opgegeven hebbe , niet gemakkelyk te verklaren. Ik kan alleen melden , dat dit Eiland geen boomen op de dyken heeft , en de groote Dirkslandsche polder zeer open , en met de voorliggende polders naby de Zee enz. ligt ; maar dit hebben andere polders met deeze gemeen.

— Voor het overige my op de verdere byzonderheden in de Verhandeling zelve verlatende , stappe ik , om alle onnodige uitwydingen te vermyden , hier van af ; met een woord alleen aanwyzende , dat over de ziekten van deeze afdeeling verscheiden nuttige zaaken voorkomen by LEVINUS LEMNIUS de *Occultis naturæ miraculis* , een *Zierikzeenaar*. JACOB SMEURS , een *Axelenaar* , schreef een Tractaatje over de Koortfen te *Middelburg* 1685. gedrukt , in het welk buiten het *Cartesiaansche* leerstelsel , weinig byzonders over de ziekten van STAATS - VLAANDEREN voorkomt ; hoewel de genezing beneden ter haarer plaatse met lof zal vermeld worden. Nog is 'er een Tractaatje van JACOB VAN DER GRAGT , over de *Vlaamsche en Zeeuwsche Koortfen*. . . . . Van beter samenstel is de *Verhandeling van de jaarlyks in den nazomer hier te lande* (te *Middelburg* in *ZEELAND*) *in zwang gaande ziekte* , bekend onder den naam van *GALZIEKTE* , door wylen de Heer Dr. STOKKE , te *Utrecht* 1742. gedrukt , 't geen uitverkogt zynde , wel met een tweeden druk mogt vereerd worden. Ook heeft de Heer P. DE WIND van deeze ziekte in de *Nederlandsche Vertaaling van J. LIND* , *An Essay on Diseases incidental to Europeans in hot climates* , with the method of preventing their fatal consequences , &c. *London*. 1768. verslag gedaan , waar van ik de vertaaling uit *Supplement. III. secundæ Decadis Commentarii de rebus in scientia naturali & medicina gestis* , pag. 405. also my dit werkje zelf niet voorgekomen is , mededeel : in welk hy dezelve beschryft , „ als eene ziekte , welke zich jaarlyks , by het begin van den herfst , vooral na heete Zomers , ge-
I 4 woon-

hebben, geduurende een reeks van 22 jaaren, dat de lichaamen aldaar bestand zyn; om koud

woonlyk als eene aanhoudende koorts, met galagtige brakingen, vertoont; na den derden of vierden dag in eene dubbelde anderendagsche koorts verandert, de inwoonders ontrent den 14. dag verlaat, den vreemdelingen langer kwelende: dat de *Dysenterien* deeze *epidemie* vervangen, en de geschiktheid tot deeze ziekte op het einde van October zagter wordt, ten zy die geenen, die voormaals aan de koorts hebben ziek geweest, somtyds door eene eenvoudige anderendagsche, maar van eenen zagteren aart, worden aangedaan. De Galkoortsen worden door een braakmiddel in den beginne toegediend, en naderhand door verkoelende middelen best geneezen; de anderendagsche koortsen daarentegen vereischen op het einde van October volstrekt den *cortex Peruvianus*." De Heer PRINGLE heeft in het I. en VII. Hoofddeel van zyne *Legerziekten* enz. gewag gemaakt van de gelegenheid en ziekten van *Sluis in Vlaanderen, Walcheren, Nieuwland, Zuidbeveland en Bergen op den Zoom* enz. Ook is 'er eene *Dissertatie te Altorf* gedrukt, de *Febre Zeelandica*; welke ik na veel moeite niet heb kunnen magtig worden. — Gelykerwys men in het eerste Deel der *Verhand. van het Zeeuwsche Genootschap* de ziekten van een gantsch jaar, te weten 1768. beschreven vindt: waar mede men wel hadde mogen voortgaan, en den gevallen regen blyven waarneemen; die beide in de volgende waarneemingen agtergelaaten zyn. En eindelijk in het jongste XVI. Deels 2. stuk der *Verhandelingen* deezer Maatschappye, de *Waarneemingen over het beloop, en de geneeswyze van de voorgekome Ziekten van zyn Hoogheids Regiment ORANGE GELDERLAND, geduurende deszelfs garnizoen te Sluis in Vlaanderen, beginnende met April 1773. tot het einde van April 1774. waar agter eene Verhandeling over de Voorbeoeding*; door JACOB DACHS, Chirurgyn major van het tweede Bataillon van het voorschreve Regiment, pag. 117-220. — De Heer J. VEIRAC, myn opvolger te *Sommelsdyk* en het Eiland van *Overflacque*, thans *Med. Doctor te Rotterdam*, en *Lid van het Bataafsche Genootschap der Proefondervindelyke Wysbegeerte* aldaar, heeft in het eerste Deel dier *Verhandelingen*, pag. 433 en verv. eene *doorgaande Gal- of Kwylkoorts*, welk in het jaar 1768 en 1769. door zyn Ed. in het zelve is waar-

en vogtig weder, zonder de minste ziekte, te kunnen weêrstaan. —

Van

genomen, beschreven, en tegereeder medegedeeld; om dat, zoo veel aan Hem bewust was, geen geneeskundig Schryver, tot heden toe, daar van gewag gemaakt hadde: waar omtrent ik, wegens de kortheid van dit bestek, alleen aan te merken hebbe, dat zoo verre my toeschynt, dit de zelfde soort van Koorts geweest zy, welke in myne *Historia Epidemica* enz. van dat Eiland, Cap. III. Sect. IV. §. LXI-LXIII, pag. 241-245. voorkomt, en onder de gedaante van eene *Febris catarrhalis biliosa, rheumatica en nervea*, by onderscheidene tyden in het jaar 1761 en 1762. zich opdeed; en door gantsch Europa gevoeld, en van veelen waargenomen en beschreven is: en dat boven dien de kwyling gantsch geen ongewoon, maar een gewoon verschynfel in die soort van *Morbi catarrhales* is: waarom ik my alleen vergenoegd hebbe, (deeze ziekte als bekend vooronderstellende) J. BALL, *the mordern practice of Pbysic*; en de *recensie* daar van in de *Commentarii de rebus in scientia naturali & medicina gestis*, Vol. X. part. II. pag. 255. uit J. HUXHAM aantehaalen. En nopens de *Salivatie* my dus uit te drukken: *De Salivæ vero copiosiori in fine morbi affluxu, diuque aliquando protratto, sæpe sæpius dubitavi, utrum vermium symptoma, num vero criticè morbum solvens considerandus esset; quamvis nequaquam obstem, quo minus eandem criticè plerumque in similibus casibus evenire posse credam*, p. 242. — Het eerste voorbeeld, dat ik hier van §. LXII. p. 243. aangehaald heb, was de Predikant ten dien tyde te Ooltgensplaat, zeer verre van de slijken van den hals en de Scharre-zee verwyderd; maar die waarschynelyk uit de toenmaalige luchtgesteldheid, met de beschrevene vanden Heer VEIRAC, p. 444. en die gewoonlyk dit soort van Koortfen voortbrengt (§. XL. 2.), zeer wel overeenkomende, ziek geworden was. — HUXHAM heeft deeze ziekte op verscheidene plaatsen aangetekend; als by de *constitutie* van 1734 en 1735; en om niet al te lang te zyn, op het jaar 1737. agter welke hy die met eene nauwkeurige beschryving, en van gelyken met eene nog uitvoeriger *Dissertatie* vereert; gelyk hy ook in zyn tweede Deel, cap. VII. de *Febricitantibus & nervosis*, met eene uitvoerige Verklaring, ten nutte der Geneeskunde, heeft gelieven te beschryven. — Zoo wel in de eerste, pag. m. 175. als in de andere, pag. 89. en in de Neder-

*Van de Landen aan de uitwaterende Ri-
vieren van MAAS, RHYN en
YSSEL, enz. gelegen.*

§. LIII. Te *Dordrecht* zyn in de Stad, het Eiland, en den voorliggenden *Zwyndrecht-ſchen waard*, behalven de gewoone *Morbi acuti*, veele *Febres bilioſæ*; doch zelden *putridæ*, die ook meer op het land dan in de ſtad vernomen worden, alwaar de tuſſenpoofende Koortſen

landſche Vertaaling van deeze Verhandelingen, onder den tytel van *Proeve over de Koortſen* enz. te *Amſterdam* by P. Conradi 1771. pag. 106. uitgegeven, hielt hy geene ontlaſting van gunſtiger voorspelling, dan eene ruime kwyling zonder ſprouw; enz. — CHRISTIANUS RÖPER ED ABRAHAM FLEMNIUS GASTO ſchreeven en verdedigden te *Halle* 1702. eene *Differtatie*, de *Salivatione critica in Morbis acutis & chronicis*, gelyk SAMUEL THEOD. QUELMALZ een *Programma* te *Leipzig* 1748. uitgaf, de *Phyſiſmo febrili*; beide te vinden in Tom. I. *Diſputationum ad morborum hiftoriam & curationem facientes, quas collegit, edidit & recensuit ALBERT. HALLERUS, Lauſanna* 1757. *Differtat.* XXVII & XXVIII. p. 443 & ſeq. In de eerſte vindt men dit verſchynſel van de tyden van HIPPOCRATES tot dien tyd: in de laaſte de gewoonheid van het zelve in *Morbis epidemicis catarrhalibus & verminofis* — Het verdere, dat deeze ziekte betreft, kan de Leezer in de *Bylage* lett. I. vinden; om door te lang vertoeven, het wezendlyke oogmerk, dat in den text te verhandelen is, niet uit het oog te verliezen. VINCENTIUS KETELAAR, mede een Geneesheer te *Zierikzee*, ſchreef een *Traſtaatje de Aphthis noſtratibus, ſeu Belgarum* Sprouw, agter HARRIS *de morbis infartum*, te *Amſt.* by J. Waasbergen 1736. en elders gedrukt; welke hy als een ziekte aan ZEELAND, zoo niet eigen, ten minſten zeer gemeen, toekent.]

fen fomtyds al zeer hardnekkig worden gezegd in het najaar plaats te hebben. — Verder heeft men in het najaar anderdagsche koortsen, dikwyls overblyfzels zynde van de *Morbi acuti*, wanneer de lyders zich niet wel laten genezen, of geenen goeden levensregel houden; gelykerwys de *Morbi acuti* ook wel *per crisin imperfectam* in *tertiana* & *quartana* &c. veranderen.

§. LIV. De ziekten, welke te *Geertruidenberg* enz. in het voorjaar regeeren, worden gezegd in *Peripneumonïæ*, *Pleuritides*, *Rheumatismi* enz. te bestaan, welke drie fomtyds het geheele jaar doorloopen, fomtyds sleepende worden; en door een of ander toeval in *Febres vernaes intermittentes* veranderen. — Zelden heeft men zeer kwaadaartige heete Koortsen, (*Febres ardentes malignæ*) in den zomer. — Het najaar geeft hier veele *Febres intermittentes autumnales*, die dikwyls zeer kwaadaartig zyn.

§. LV. In tegendeel wordt 'er uit de *Langstraat* berigt, weinig onderscheid te zyn in de ziekten van den zomer en van den winter; doch die meest het geheele jaar door aldaar regeeren, worden gezegd in *Febres catarrhales* te bestaan, welke in het najaar moeilyker genezen worden.

§. LVI.

§. LVI. In het Land van *Heusden* en *Altena* worden de meeste ziekten in het voorjaar opgegeven te zyn : Keel'ontsteekingen of Verkoudheden, Hoest; ook Gal- en tuffenpoozende Koortfen; en veele die ontstaan uit fcherpe zinkingagtige ftoffen, als *Febres rheumaticæ cattarrhales*, veele jigtige pynen, puisten, *Dysenteria*, of verrotte buikloopen, Rotkoortfen, gemeenlyk met een zwarten uitflag. — De meeste ziekten in het najaar zyn *Pleuritides*, hoesten, *Febres erraticæ*, en voorts Koortfen, gelyk die in het voorjaar regeeren.

§. LVI*. Van 's *Bosch* is geen volledig bericht ingekomen, waar uit men met grond over den waaren aart der ziekten aldaar, en in dezelfs omtrek oordeelen kan. De Heer [J. VAN DER HAAR] heeft de gelegenheid dier stad zo gunstig opgegeven, in tegenftelling van dien tyd, in welken de Heer PRINGLE aldaar verkeerde, en waarfchynelyk van zyne onderhorige *Chirurgys* wel naar waarheid, van wegens de toenmaalige *inundatie*, zal onderrecht zyn, dat men daar op, zoo wel als op die van andere landen en fteden, konne ftaat maaken: daar het echter niet waarfchynelyk is, dat alle gewoone oorzaken van ziekten aldaar thans zoodanig zouden ophouden, dat 'er niet nu en dan ook eens eene ligte *epidemie* zoude plaats hebben, gelyk uit andere gedeeltens van het Vaderland blykt. —

Want

Want ofschoon het volgens het berigt voor zeker gehouden wordt, „ dat verschillende winden en luchtgesteldheden aan verschillende gesteldheden van menschen voordeelig en nadeelig zyn kunnen, om dat zy de doorwaasfeming en verteer- ring der voedsels veel of weinig kunnen helpen : als mede dat eene stillstaande vogtige en rotagtige lucht in 't algemeen zeer nadeelig zy, zoo worden hier nogthans geene byzondere ziekten aan toegekend : alzoo min, als dat, wanneer by enkele warme dagen, het zoogenaamde *Moeras* des avonds wel eens stinkt, waar uit men niet heeft kunnen opmaken, dat dit in die stad, even zoo min als de stank te *Amsterdam*, ziekten heb- be aangebragt ; en de stad noch gezonder zyn zoude, indien de straten en gooten meer zuiver gehouden, en van een paar duizend hon- den geledigd werden”. Uit dien hoofde heeft men :

„ 1. Van *Febres miliars* en *petechiales* zel- den gehoord, en schoon die al eens voorko- men, hebben die hier toch niet meer dan elders te beduiden.

2. In 26 jaaren heeft men geene byzondere noch algemeen heerschende ziekten, buiten de jaaren 1747, 1748. gezien, door de *inundatie* boven gemeld veroorzaakt.

3. Zenuw - colyken, anders het colyk van *Poitou* genaamd, had men in de stad of in de

Ma-

Majorie nooit gezien. Alleenlyk was het meer dan 10 jaaren geleden (17de 71), dat 'er; volgens [Prof. PALIER,] in de maand Maart een koude dag was, welke koude des anderen dags in eene groote warmte veranderde. Het geen zulk een uitwerksfel hadde, dat dien morgen in eene kinderschool in de *Majorie* 16 of 18 kinderen ziek werden. — Verdere omstandigheden was men vergeten. — Van besmetting wist men niets.”

4. Een ander berigt is my van die zelfde hand door den Heer [Dr. DE MAN] toegekomen; het geen ik, om evenwel iets aangaande het beloop der ziekten aldaar te melden, niet wel te rug houden kan. Dus luidt het woordelyk: „ De Heer [YPEY] van *Franeker* heeft „ my [J. VAN DER HAAR] onlangs geschreeven, dat by hem de *aphthæ* in de Rotkoortsen niet ongemeen waren; en hy ook van [Dr. KLOEKHOF] van *Culenborg* vernomen hadde, dat de Rotkoortsen aldaar met de „ Sprouw scheidden.”

„ Desgelyks schreef my op het einde van het „ jaar 1772. [J. VAN DER HAAR] uit 's *Bosch*: „ Galagtige Rotkoortsen hebben in het voorjaar „ en geduurende het waaijen van koude winden „ hier vry gemeen geheerscht, en verminderden met de maand van Juny, doch hielden „ en houden nog niet geheel op. Veele oude „ en zwakke menschen zyn 'er aan gestorven:

„ dee-

„ deezē konden ook in het geheel geene ont-
 „ lastende middelen verdraagen. Ik heb 'er
 „ eenige weinigen behandeld , en gezien , dat
 „ sommigen in 't begin der ziekte over eene lig-
 „ te ontsteking , met uitslag aan het verhemelte ,
 „ die toch na twee dagen van zelve weg ging ,
 „ klaagden. Deezē kregen vervolgens veel als
 „ eene bolle zwelling in den vetrok , in den
 „ hals , en onder de kin ; *witte of bruine sprouw* ,
 „ en zoo 'er de Hik-op by kwam , of vooraf-
 „ ging , zyn ze meerendeels gestorven. Eene
 „ van deezē , zynde een jong Vrouwspersoon ,
 „ kreeg den 19 dag de sprouw , en deezē duurde
 „ by verwisfeling tot den 26 dag ; den 46 stierf
 „ zy , vermoedelyk aan eene verzwearing in de
 „ hersenen.” „ Uit de aangehaalde *Misfive* moet
 ik dit volgende uit de Berichten van den Heere [J.
 VANDER HAAR,] nog *excerpeeren* : „ Schurft weet
 „ ik niet , dat , buiten voorafgaande besmetting ,
 „ zoo als in de Hospitalen veel gebeurt , ooit
 „ op deezē ziekte (Rotkoorts) , en uit haaren
 „ eigen aart , gevolgd is ; maar wel vuile ver-
 „ zweeringen en verstervingen. In onze *Ma-*
 „ *jorie* plagt voorheen al dikwyls een door-
 „ gaande Loop te heerschen ; maar het schynt ,
 „ of deezē koortsen algemeener , en in plaats
 „ van den loop gekomen zyn.” Dit laatste ,
 schryft de Heer [DE MAN,] „ komt ook niet
 „ myne waarneemingen overeen. [Zie myne
 „ *Verhandeling* , bladz. 58. in not. ”] En dus
 ook

ook met alle de waarneemingen, die van deeze verdeeling, wegens de Berigten *van de uitwa-terende Rivieren*, volgen. De Heer PRINGLE heeft de ziekten, by de *inundatie* van de *Majorie*, in zyne *Beschryving der Legerziekten*, naar de Fransche Vertaaling, (pag. 93 · 104.) beschreeven. Van gelyken S. GRAINGER in *Historia febris anomale Batavæ, annorum 1746, 1747, 1748, &c.*

§. LVII. Van *Nymegen* enz. heeft men de volgende berigten ontvangen.

1. Zuivere ontsteeken ziekten (§. VIII.), met eenen altoos vollen en radden polslag, zonder eenige afluatingen of *remissiones*, zyn zeldzaam te *Nymegen*, en in deeze gantsche Landstreek; terwyl de ziekten, waar in men eenige ontsteeking gewaar wordt, doorgaans iets *catarrhaals* of rotagtigs by zich hebben, en min of meer in het begin afluaten. Invoegen dat de Heer [J. M. DE MAN], geduurende zyne agtienjarige practyk, niet boven twee of drie zuivere *Pleuritides* aldaar ontmoet hebbe.

2. Voor- en najaars Koortsen, waar onder men *tertianæ* en *quartanæ* begrypt, heeft men sedert jaaren op haare byzondere tyden weinig of niet vernomen. De *quartanæ* byna in het geheel niet; gelyk de *tertianæ* zich hier aan het voorjaar niet verbinden, maar in het midden
van

van den zomer, vooral in den nazomer, en in het begin van het najaar 1771. zich by wyze eener lichtere *epidemie*, hebben laten zien, (wanneer byna geene van dit soort in dien tyd in de Landen van den HELIUS enz. (§. L-LII.) bespeurd werden;) vervroegende telkens haare byzondere *paroxysmi*, en vertoonende alzoo haare geneigdheid, om, wanneer men dezelve niet tegen ging, in elkander te loopen, en eene aanhoudende Rotkoorts (*Febris continua putrida*) te veroorzaaken (p). — Voor het overige wordt men sedert het jaar 1756. doorgaans gewaar, dat de Rotkoortsen, welke men na dien tyd aldaar in eenen meerderen of minderen trap waargenomen heeft (q), zich verheffen, en toeneemen. — De *Petechien* voegden zich niet zelden by deeze koorts (r). Het zelve wordt ook van de *Exanthemata miliaria* gezegd; waarom de Heer DE MAN van meeninge is (s), dat de Heer PRINGLE, in de aangehaalde noot, vergeleken met CAROLUS STRAK (t), *de miliaria rubra*, met de blutskoorts

(p) *Verhandeling over de kwaadaartige Rotkoorts, ofte beschryving der Ziekte, welke in het laatst van 1770. en den volgenden jaare 1771. gegrassfeerd heeft te Maurik in den Ampte van Neder Betuwe, door M. J. DE MAN, M. D. enz. te Nymegen 1772. p. 12.*

(q) *Dezelve, pag. 56.*

(r) *Dezelve, pag. 37.*

(s) *Dezelve, pag. 40. in de aanmerking.*

(t) *Dezelve, pag. 38, 39.*

koorts (*petechiæ*) vermengd, en dien kleinen uitflag voor de *petechien* genomen hebbe. — Dan voornaamentlyk hebben zich deeze *miliaria rubra* by de Rotkoorts vereenigd, in het jaar 1768 (u), zonder dat nogthans die Heer, zoo min als by de *petechien*, hier door genoodzaakt werdt eenige wezendlyke verandering in zyne gewoone behandeling ter geneezing te maaken: indien men slegts uitzondere het leggen eener Spaansche Vlieg-pleister in den nek (v).

3. Den *Rooden loop*, eene ziekte voormaals in het najaar zoo gemeen aan deeze stad, heeft men sedert dat de Rotkoortsen gegrasfeerd hebben, immers sedert de laatste 10 jaaren, byna niet bespeurt, waar van de waarschyndelyke rede in de beneden aangehaalde plaats (w) verklaard is: gelykerwys die der voorigen by den *hoogen Grond* enz. beneden nader zullen opgenoemd worden.

4. Komt de *Netel-koorts*, of het *Erysipelas urticatum* in deeze stad zeer dikwyls voor: waar van CELSUS, *de Pustulis varii generis*, Lib. V. cap. 28. schryft: *circa totum corpus, partemve aspreto fit, similis his pustulis, quæ ex urtica vel sudore nascuntur*, εζανθήματα, *Græci*
 20-

(u) *Dezelve*, pag. 40. Vergeleken met de *Holl. Maatschappy der Wetenschappen*, XII. Deel, pag. 91. *Berigten*.

(v) *Dezelve*, pag. 40.

(w) *Dezelve*, pag. 58, 59.

vocant, eaque modo rubent, modo colorem cutis non excedunt, &c. SYDENHAM beschryft deezèn uitslag nader, dien noemende, „eene *alia Erysipelas species, raro occurrens*” (x). — „Dan ik heb die, schreef de Heer [DE MAN], die 'er het berigt van mededeelde, in myne agttienjarige practyk (17⁸ 72) mogelyk meer dan honderdmaalen gezien, en al zoo gemeen gevonden, als dat *Erysipelas*, het welk hy, als meer gewoon zynde, pag. 278 beschryft. Ik weet niet, of zulks elders in de *Nederlanden* insgelyks plaats hebbe, dan of het iets byzonders zy, 't geen onze stad eigen is (y). De meesten alhier, waar in men deezèn uitslag bespeu-

(x) [Oper. universa, pag. 279. edit. Leid. 1754.

(y) [Ik heb deezèn uitslag wel nu en dan gezien, maar nimmer zoo dikwyls, dat die eene doorgaande ziekte schein uit te maaken: Om echter met meer zekerheid hier van iets te kunnen berigten, heb ik met andere Konstgenooten daar over gesproken, onder anderen met den Heer A. WESTERHOF, die my zeide, deeze ziekte nu en dan wel *sporadicè*, maar nooit *epidemicè* te hebben waargenomen. De geneigdheid tot galagtige ontartingen in die stad enz. in tegendeel die van ontsteekingen in deeze, kan daar mogelyk de oorzaak van zyn. — De Baron VAN SWIETEN heeft deeze ziekte met de beschryving van SYDENHAM mede aangehaald in zyne *Commentarien*, Tom. II. pag. 401. ad §. 733. *Aphorism. de cogn. & cur. morbis &c.* en aldaar gemeld, dezelve op gelyke wyze te hebben zien ontstaan, zoo wel des zomers als des winters; en nu en dan zelfs in reeds bejaarde mannen zoo wel als vrouwen. — Hy had zich dikwyls verwonderd over het schielyk verdwynen, en de van gelyken onverwagte wederkomst van deezèn uitslag in weinig uren; waar van hy een voorbeeld in een vrouw van vyftig jaaren opgeeft.]

speure, krygen denzelven niet van eenigen verhittenden drank, maar *absque ulla προφασει*, en gevoelen weinig of geene krankheid daar onder, geneezende ook van zelfs, zonder eenige middelen. Sommigen nogthans, schoon weinigen, ondervinden ten tyde, dat de vuurigheid naar binnen gekeerd is, eene benaauwdheid *circa praecordia* (aan het hart), walging, pyn en zwaarte in het hoofd; ja somwylen flauwten, (een gewoon gevolg in allen uitslag,) tot dat de brandende en jeukende puisten of builen wederom te voorschyn koomen."

5. Het getal der dooden, welken in de onderstaande jaaren, binnen de stad *Nymegen*, begraven zyn: de oude Mannen nogthans en de Vrouwen van het Burger-gasthuis, als ook de Jooden, die hunne byzondere begraafplaatsen hebben, en waar van bezwaarlyk een lyst te bekomen zyn zoude, daar niet onder begrepen, was als volgt:

In het Jaar	zyn begraven,	daar onder gerekend,
1771.	303 Lyken,	107 Kinderen.
1772.	422 - -	182 - -
1773.	444 - -	220 - -
[1774.	336 - -	135 - -] (2).

§. LVIII.

(2) Dus in 1771. ruim een derde, en in 1772. byna de helft kinderen. Ook in het laatstgemelde jaar 119 menschen, en daar onder 75 kinderen meer, dan in het voorgaande jaar

§. LVIII. De Ziekten van het *Quartier* van NIMEGEN (a) zyn even dezelve, als die (§. LVII.) van de stad *Nymegen* zyn opgegeven, namentlyk, *sereuse* Zinkingen, *Rheumatismi*, *Tusses*, *Odontalgia*, *Cephalalgia*, *Angina*,

gestorven zyn; onaangezien men in 1772. een vry fraajier zomer en najaar gehad hebbe. — Van waar nu een zoo zichtbaar verschil in het getal der dooden ontstaan zy, zal men niet lang behoeven te vragen, wanneer men overweegt, dat :

1. De evengemelde fraajie zomer en najaar de vaste deelen hebbe losgemaakt, de vogten ontbonden, en de lichamen voorgeschikt tot de Rotkoorts; (welke tot noch toe te *Nymegen* geregeerd heeft, en door ons gantsche land meer algemeen schynt te worden). Want in het jaar 1772. hebbe de Vlek- en Rot-koortsen, vooral onder de schaamele gemeente, met vernieuwde en zelfs vermeerderde kragten dermaate het hoofd opgestoken, dat de Heer [DE MAN] somtyds zes en zeven, daar aan in één huisgezin (1773.) liggende, geteld hebbe, terwyl hy echter geenen lyder verloor, welke door deeze ziekte bezogt, zyne hulpe by tyds gevraagd hadde. — Ook waren onder de geenen, die door deeze Rotkoorts werden aangetast, veelyds arme werklieden, welken te veel eerzuchts bezaten, om zich of aan de *Diaconie*, of aan de Wykmeesteren tot noodigen onderstand aan te geeven; doch echter geen middelen hadden, om van *Doctor* of *Medicynen* gebruik te maaken, en dienvolgens zonder bekwaame hulpe der konst gebleven zyn.

2. Dat, wanneer zulk eene algemeene ziekte heerscht, welke beide ouden en jongen aandoet, het niet te verwonderen is, dat de laatsten den grootsten tol betaalen; en alzoo het getal der gestorvene kinderen in deeze twee jaaren zoo merkelyk verschilt: want

a. Zyn de meeste menschen van gedagten, dat 'er voor de kinderen, ziek zynde, niet te doen is, maar de natuur zich zelve redden moet, en dienvolgens bekwaame en tydige hulp verzuimen in te roepen.

b. Weigeren de meeste kinderen de vereischte middelen in te neemen.

gine, *Pleuritides* &c. *catarrhales*: gelyk ook Rotkoortfen; welke op de eene plaats en tyd *Sporadicè* en op de andere *Epidemicè* gevonden worden. — En dit laatste had in December 1771. met nadruk plaats in het dorp *Drumel*, tusfchen *Maas* en *Waal*; werwaards de Heer DE MAN, toen, op nieuw en hoog bevel van Hun Ed. Mog. de Gedeputeerde Staaten deezes *Quartiers* werdt afgezonden, en aldaar bevond: „ dat

6. Worden hunne ziekten, dewyl zy veeltids niet klaagen konnen, waar het hun fcheelt, te laat gekend en onderkend. — Terwyl in 't gemeen deeze tedere fpruiten in hunne tedere jaaren, veelvuldige krankheden, waar aan volwasfenen zelfs niet onderworpen zyn, ondervinden moeten: gelyk de fterflysten bevestigen, dat de gevaarlykste leeftyd beneden de vyf jaaren zy.

3. Dat dezelfde ziekte met een gelyk geweld, het volgende jaar door, hebbe gewoed: en als toen den meerderen en minderen Burgerftand mede niet onaangeroerd gelaaten hebbe; maar onder anderen ('t geen zyne opmerking verdient) in eene zekere familie, binnen den tyd van zes maanden, zeven perfoonen wegfleepte; maakende daar door, in het overige van deeze *Provincie* en elders, zoo veel geruchts, dat fommigen zwaarigheid ftellende, binnen deeze muuren te vernagten, aan geene zyde der riviere hun verblyf gingen neemen.

4. Dat in dat zelve jaar 1773. by opgamelde Koortfen, zich noch de Kinderziekte voegde, en allerwege, niet zonder deezen en geenen weg te rukken, in zwang ging. — Doch ook ten

5. En eindelyk, dat, in het daar op volgend jaar 1774, geene kinderziekte meer befpeurd werd; en de woede der Rotkoortfen mede merkelyk afnam.

(a) Het is bekend, dat het *Quartier van NYMEGEN*, buiten eenige daar onder forterende Heerlykheden, beftaat in het RYK, het *Land van tuffen MAAS EN WAAL*, de *OVER-BETUWE*, *NEDER-BETUWE*, en de *TIELER- en BOMMELER-WAARDEN*.

„ dat die ziekte , zynde in aart en toevallen een en dezelfde met die van *Maurik* , onder een getal van ongeveer 200 huizen , sedert de maand Maart tot den 20. November van dat jaar , 129 personen van verscheiden ouderdom en kunne , aangedaan heeft , waar van 'er nog 42 meer of min laboreerden ; 59 hersteld en 28 overleden waren. — Ook hadt men [dien Heer onderwegen] berigt , dat die zelfde koorts te *Alphen* , *Lith* , *Herrewaarden* , en in vyf huizen te *Yzendoorn* , welke alle tot deeze nabuurschap behooren , was overgegaan. Met betrekking van *Drumel* was het twyffelagtig , of men die *grasfeerende constitutie* , niet van een medegedeeld smet zoude moeten afleiden : althans in de maand Mey des voorgaanden jaars 1770. was aldaar zekere arme Vreemdeling met een ylende koorts , gekomen ten huize van eenen CLAAAS ROELOFSE , en van daar , na eenige dagen , in yling (gelyk men meent) weggeraakt ; waarop , kort daar na , alle drie de Kinderen van gezegde ROELOFSE op gelyke wyze zyn krank geworden ; en van dien tyd af eene gelyke krankheid in voorsz. Dorp is waargenoomen , zonder dat de ingezetenen daar op in het eerste acht gegeven , of vreeze daar voor betoond hadden. Andere redenen zullen by den *laagen Grond* worden opgegeven” (b).

§. LIX.

(b) *Verhandeling van de kwaadaartige Rotkoorts* enz. p. 60, 61. [terwyl dit berigt uit de woordelyke opgave van den Heere DE MAN is medegedeeld.]

§. LIX. De ziekten , welke in de *Grave* in het voor- en najaar meest regeeren , worden mede gezegd *catarrhale* Koortfen te zyn , die door eene belette uitwaasfeming veroorzaakt zyn-
de , verzeld gaan met Hoofd- en Keel- pyn , Zydweê , Colyk , of pyn in eenig ander gevoelig , vliezig , zenuwagtig gedeelte , waar op zich de fcherpe ftof heeft nedergezet , overeenkomende dus met de voorgaande §. LVII, LVIII.
— En alhoewel by de opgenoemde ziekten , doorgaans geene byzondere ontfteeking zy , vindt men echter *Morbi verè inflammatorii* , *Pleuritides* en *Peripneumonix* , waar in herhaalde aderlatingen nodig waren , en het bloed telkens ontfteeken bevonden werdt. De rede hier van kan in den *droogeren Grond* , beneden te verklaaren , gelegen zyn. — *Phthifes pulmonales* zyn byzonder ten platten lande menigvuldig , en dienen meerendeels toegefchreven te worden aan verzuimde Verkouwdheden ; waar door verftoppingen in de Longklieren , *exulceratien* (§. XLVII. 1 , 2.) zonder , doch meest met voorafgaaande bloedspuwingen , ontftaan. — Men ondervondt mede , dat , offchoon de *Epidemien* zoo menigvuldig en langduurig niet zyn , als in de nabuurige fteden , de Gal- en Rot-koortfen echter thans meêr in zwang gingen , dan voorheen ; en vermits de geneeswyze niet merkelyk verfchilde van die der *intermitterende* , zoo oordeelde men die van foortgelyken aart te zyn ,
en

en dat de eerste daarom minder waren : met het berigt van *Nymegen* (§. LVI. n. 1.) dus mede instemmende. — Sedert het jaar 1761. hadden hier geene *Dysenterien* geregeerd. By de Rot-Zenuw- en kwaadaartige Koortfen hadt de Heer [DE LA GENESTE] nooit *miliaria*, maar wel *petechien* gezien.

— *Van den GELDERSCHEN YSSEL, en een gedeelte van OVERYSSEL.*

§. LX. Van *Doesburg* meldt men, dat, offchoon 'er somwylen geen meer ziekten, dan op andere plaatsfen, regeeren; echter wanneer 'er *epidémique* ziekten zich in den voor- en nadyt laten zien, het doorgaans *catarrhale* ziekten of tusschenpoozende Koortfen zyn. — De ziekten worden gezegd, volgens eene zeventien jaarige bevinding, veel te verschillen van die van het platte land; in welken tyd [Dr. F. D. VANDER MARK] geene *contagieuse* ziekten heeft aangetroffen, die verder hebben doorgedrongen. — 't Geen men van het platte land niet zeggen konde. — Men schryft dit toe aan de voordeelige ligging van deeze stad, als van geen muuren, of hooge wallen omringd, en geene voorliggende boschen of bergen ten oosten hebbende; zoo dat de zuiverende winden van alle kanten kunnen doorwaaijen: maar om even deeze

reden moeten de *catarrhale fluxien* hier zoo gemeen als elders zyn. In het zuiden en westen heeft men den ouden en nieuwen Yssel voorbyloopende, waar door de lucht mede zeer gezuiverd wordt; 't geen *Zutphen* en *Deventer*, en andere aan deeze rivieren gelegene plaatsen van gelyken gebeuren mag. — Op het platte land hadt men in den zomer van het jaar 1771. veele Rotkoortsen, waar van de oorzaak toegeschreeven wordt aan de langduurige overstroming van dien tyd: als eene koude vogtige lucht, voornaamentlyk armoede en gebrek van het nodige lichaams-voedsel en beweging, doorgaans tot haar gevolg hebbende, gelyk beneden nader blyken zal. —

§. LXI. Onder de ziekten welke tot deeze *classe* van *Zutphen* opgegeven zyn, worden geteld:

1. *Febres rheumaticæ, vel catarrhales benignæ, malignæ, Tusses convulsivæ puerorum*, die zeer hardnekkig waren, schoon nu en dan een *vomitif* ingegeven werdt.

2. Onder de *Morbi acuti* worden genoemd *pleuritici, inflammatorii, rheumatici & Pleuritis spuria*; eenige die met een *Febris putrida* gepaard gingen, naardien zy zich in den beginne als eene *Pleuritis* opdeden, in welke het afgetapte bloed gantsch ontbonden, en met eene

groe-

groene en geele korst, gelyk als lil, bedekt was; ook eenige, die uit wormen haaren oorspronk namen, (of met dezelve verzeld gingen;) dewelke geloosd zynde, alle de toevallen aanstonds verdweenen. Nooit, schreef de Heer [Dr. E. DE VRIES], in eene plaats geweest te zyn, alwaar zoo wel in kinderen als in oude menschen, de wormen zoo menigvuldig huisvesteden, als in deeze stad: ja in kinderen zelfs van noch geen jaar oud, had zyn Ed. Lindwormen ontdekt; en bezat een Lindworm van eenige ellen lang, uit een Kind van noch geen twee jaaren oud. Weinig menschen waren daar ter plaatse van die gasten bevryd. Of dit aldaar eene Landziekte zy, of van het water zyn oorspronk hebbe; dan van het sterk koffy en theedrinken afhange, (hoewel men dit overal doet), durvde die Heer niet bepalen. —

3. *Peripneumoniae nothae*, doch meest by oude lieden; *verae* in anderen; die (al weder), in eenigen verzeld waren met eene *Febris putrida*, zoo als boven (1.) van de *Pleuritici* gemeld is. Altemaal blyken (1, 3.) van den algemeenen *catarrhalen* aart (§. LVII. 1.) aan deezen oort; en, dat de ontsteekene ziekten ook hier veelyds van eenen zamengestelden aart zyn.

4. Zuivere *Morbi inflammatorii* worden 'er echter ook opgegeven; doch veel meêr *Febres putri-*

putridæ biliosæ cum vermibus (met wormen wederom verzeld), van welke dit berigt gewaagt, benevens tusfenpoozende, zoo alle-, als anderdagsche en derdendagsche Koortfen; welke byzonder in het voorjaar van 1771. gegrasfeerd hebben. — Men woont hier in een gezond *climaat*, en heeft weinig nood van *epidemicque* ziekten, als by zeer hoog water, zoo van het broekwater, als van de overstromingen van den Yssel; byzonder dan, als men een warm voorjaar heeft, met een Zuiden wind, en niet veel koude; ofte een Noorden of Noord-oosten wind, ofte eenen Oosten wind, gelyk men in het jaar 1761. en het daar aan volgende, zeer veele Rotkoortfen hadde. Waar van de beschryving, om de rede boven gemeld, in de *Bylagen* letter L. voorkomt, zynde een soort van *Febris catarrhalis, maligna & nervea* geweest. —

§. LXII. De meest algemeene en voornaamentlyk in het oog loopende ziekten in OVERYSSEL, zyn *Morbi catarrhales*, uit belette doorwaasfeming voortkoomende, als: *Tusfes*, *Anginæ*, *Rheumatismi* &c. welke des voor- en des najaars, ook in het begin van den zomer, schoon minder dan des winters, zeer gemeen zyn onder armen en ryken, vooral te *Campen*, *Zwolle* en *Vollenhoven*, in dat *Drost-ampt* en in de andere, naby de *Zuider-Zee* gelegene, plaat-

plaatsen : en teffens , hoewel minder , door de geheele *Provincie*.

1. *Campen* en deszelfs omtrek heeft met de nabuurige *Provincien* de *Febres vernaes & autumnales intermittentes* ; dewelke nogthans te *Zwol* , en door de geheele *Provincie* , minder zyn dan elders. Te *Deventer* zyn die evenwel in het voorjaar 1771. tot in den zomer waargenomen. Ook zyn 'er de *Morbi inflammatorii* (mogelyk uit de noordelykste ligging van deeze stad ,) gemeen ; gelyk de *Pleuritides* , welke men door de geheele *Provincie* ook niet zeldzaam , doch meest onder de boeren vindt , dewelke aan hunne levenswyze worden toegeschreven. — Des zomers heeft men *Synocha putrida* , onder de gemeenen en landlieden. — In het najaar *Febres quartanae & quotidianae* in soorten zeer gemeen , doch niet zoo hardnekkig als in andere *Provincien*. De Galkoortsen , schoon niet zeldzaam in deeze *Provincie* , zyn minder , om dat de gewoone oorzaken , als uitwaasfemingen van meeren en moerasen , benevens langduurige overstromingen enz. sedert veele jaaren , hier geen plaats hebben gehad. 'Er gaat geen jaar voorby , of men heeft in deeze *Provincie* , althans te *Zwolle* , in de maand van *Augustus* en wat laater , eenige lyders aan het bord (*cholera*) en den loop ; maar deeze zyn zoo weinig , dat men die hier niet als eigene ziek-

ziekten, uit dit land voortkomende, opgeveeri wil. —

2. Rotkoortfen, veelmaalen met *petechien* verzeld, hier Brand-ziekte (§. XVI.) genoemd, zyn in OVERYSSEL, schoon niet algemeen onder allerlei foort van menschen, menigvuldig; waar aan, het gantsche jaar door, menschen sterven. — Meest heeft men deeze ziekte te *Deventer*, minder te *Campen*, allerminst te *Zwolle*; en aldaar naauwlyks, behalven by minder foort van menschen en zeer geringe lieden: doch in den omtrek van *Zwolle*, zelfs aanstonds buiten de poorten, (waar mede het Berigt van *Doesburg* (§. LX.) overeenstemt,) is deeze ziekte ook vry gemeen; en verder door de geheele *Provincie* op plaatsen, alwaar nooit overstromingen gevonden worden, dewelke omstreeks *Campen* en *Hasfelt* het meest plaats hebben, die dan mogelyk het hunne toebrengen. —

3. *Febres scarlatinæ*, *Erysipelas*, en eenige andere uitslag heeft de Heer [J. H. STOLTE] nu en dan waargenomen; ook die ziekte, welke Prof. DE HAAN (*Division. Febr.* pag. III. §. 7.) beschreven heeft: doch die veel heviger te *Weenen*, dan in OVERYSSEL gevoeld werdt. — Te *Zwol* regeerde in het jaar 1774. (c),
ee-

(c) Volgens schryven van den Heer [Dr. DE MAN] van den 6. November 1774. aldaar ontboden zynde.

eene ziekte, welke men Roodvonk noemde, en waar aan veele menschen stierven. „ Uit het relaas, [zegt die Heer, 't geen my daar van gedaan is,] kan ik niet anders bemerken, dan dat het de beschreven Rotkoorts te *Maurik*, (§. LVII, LVIII.) geweest zy, met de *purpura rubra*, of roode gierst-puistjes, anders *Friezel* genoemd, verzeld. Daar wordt nog veel bloed vergoten, en spaarzaam braakmiddelen, maar veele *purgatien* gebruikt: *Utinam ocyus saporent.*” Waar mede de gedagten van den Heer [STOLTE] in het bovenstaande Berigt, (in dato den 10 October 1773.) instemmen; te weeten: „ [De Burgermeester FEITH] plagt veel van den *Friezel* te spreken. Ik heb die Ziekte nooit gezien, en twyffel of zyn Wel Ed. Gestr. ook eene *Febris scarlatina urticata*, of anderen uitslag voor de *Friezel*, welke de *Febris miliaris* is, gehouden hebbe.” — [In het najaar 1775. werdt die wederom vernomen. Zy was minder goedaartig, dan die by SYDENHAM voorkomt; maar niet zoo kwaadaartig, als die van den Heer DE HAAN, *Lib. citat.* pag. 25, 26. van 's *Hage* beschreven is].

§. LXIII. Deeze Ziekten (§. LXII. 1, 2, 3, 4.) worden wel gedeeltelyk aan eene vogtige lucht, en eene schielyke verandering des weders, zo by dagen, als by nagten, toegeschreven, welke men overal in het voor- en najaar

jaar in deeze *Provincie* heeft , voornaamentlyk te *Campen* , te *Zwolle* , te *Vollenhoven* , en in de nabuurige aan zee gelegene plaatsen ; benevens de vogtige uitwaasfemingen van de laage moerige landen daar omstreeks , en te *Hasfelt* enz. beneden by den *laagen Grond* nader te beschouwen : terwyl de ryp met de luchtsgesteldheid , de landlieden veel aan die ziekten (§. LXII. 1.) doet onderhevig zyn ; onder welke men , om die zelfde reden , dikwyls een ligte koorts , verzeld met zwaarte in het hoofd , pyn in den rug , in de armen en in de beenen , uit belette doorwaasfeming ontstaande , waarneemt , welke zy *Roos* noemen. — Waarom men uit die zelfde oorzaaken bastaard - long - ontsteekingen , *Peripneumoniæ nothæ* , onder oude lieden , omstreeks de aan zee gelegene plaatsen vindt. — De Kinkhoest heerscht op sommige tyden onder de kinders algemeen , langzaam van de eene plaats tot de andere voortgaande ; en na verloop van eenige jaaren wederkomende. — Mogelyk , denkt men , doen dezelve oorzaaken , welke de *morbi catarrhales* voortbrengen , iets tot deezen hoest ; schoon dezelve in de maag hare voornaamste zitplaats hebben , en , door de middelen hier op te bestuuren , best geneezen worden. — Men geloof ook niet , dat deeze luchtsgesteldheid , het water en de gronden , of het voedsel en de levenswyze iets toegebragt hebben tot den rooden loop , welke in het jaar

1747. te *Zwolle* in den voorzomer begon, en voornamentlyk in deeze stad, zynde te *Deventer*, in 't geheel niet, en te *Campen* veel minder waargenomen wordt, grasfeerde; en zoo doodelyk voor eene menigte menschen was. Waar van beneden by de *Zaaken, die van buiten aangebragt worden*, nader. — De Roode Loop van *Campen* in 1736. is door Dr. VALK; in een Nederduitsch Tractaatje 1745. te Haarlem gedrukt; en die van *Zwolle* en *Genemuiden*, door Doctor BODDE, mede in het Nederduitsch beschreeven; en beiden van den Heer DEGNER door eene omstandige aanhaaling vermeldt (d). — De dooden-lyst van *Deventer* sedert het jaar 1743. en van *Zwolle* sedert het jaar 1766. benevens een lyst van zieken, welken een zeer kundig Doctor te *Oostmarzum* en daaromstreeks van Mey 1772. tot Maart 1773. behandeld heeft, zyn in de *Bylagen* op de letters M. N. O. geplaatst: waar uit men over het beloop der ziekten aldaar eenigermaate oordeelen kan.

(d) *Historia Medica de Dysenteria contagiosa quæ 1736, Neomagi & in vicinis ejus pagis grassata fuit.* Traject. ad Rhen. 1754. pag. 77, 315, & 211. seq.

— Van den NEDER-RHYN en
van de BETUWE.

§. LXIV. De Berigten van *Arnhem* en *Wageningen* worden ingewagt (e). Van *Wyke te Duurstede* heeft men geen kunnen bekomen. — Inmiddels kan ik, volgens schryven van den Heer [DE MAN] by voorraad

1. Voor zeker berigten : „ dat *waare ontsteekingen* aldaar zelden werden vernomen, maar dat de meeste ziekten van eenen *catarrhalen* aart waren ; ” ’t geen met de berigten van *Nymegen* en de meeste van deeze afdeeling, ten vollen overeenstemt.

2. Van *Culenburg* worden die gezegd niet beslissende te zyn, om daar iets met zekerheid tot het geheel uit op te maaken ; naardien het twyffelagtig is, of eene ziekte, welke een kleinder aantal menschen treft, den naam eener algemeene ziekte verdient: terwyl *Historien* van volkziekten in kleinder steden, en min uitgestrekte landstreeken, uit weinige waarneemingen ge-

(e) [Wat moeite de Heer MARTINET, en daar na de Heeren DE MAN en STOLTE hebben aangewend, om my tot een vollediger opgave van deeze Stad en *Distrikt* in staat te stellen, zoo is alles door de drukke *praetyk* van een der *Aesculapen* aldaar, dikwils hier om verzocht, agterwege gebleeven ; ’t geen anders met weinig omslag gemakkelyk had kunnen geschieden.]

gemaakt, de Geneeskunde dikwyls te veel verwarren, en gebrekkige regels aan de hand geven. — Alleen herinnert men zich niet, in de laatste 30 jaaren binnen *Culenburg* uitflag te hebben gezien, die den naam van *Petechien* ontwyffelbaar verdiende. De Heer C. A. KLOEKHOF heeft de geleerde Waereld niet min, als het Vaderland, met zyne zoo fraaije als geleerde Verhandeling van *de doorgaande ziekte in 1741. te Culenburg*, onder den titel van *Historia Febris epidemicæ Culenburgensium, anni MDCCXLI.* Traject. ad Rhen. 1747. verpligt.

[„ Na alle hoop, in weerwil van veele aangewende moeiten en kosten, opgegeeven te hebben, doet zich eindelyk de Heer Dr. J. T. VANDER VEECHEN, toevallig met het volgende berigt op (f).

I. Te *Arnhem, Veluwe, Veluwen-zoom*, enz. en in de *Betuwe*, zyn thans geene byzondere Ziekten van buitengewoone Koortsen; als hier en daar eene *tertiana, Rheumatismi, Pleuritides* en *Peripneumonix*; doch alle ligt in het geneezen. Deezen zomer had deeze Heer een enkel huisgezin gevonden, door eene Rotkoorts, of *Febris putrida*, aangetast; dewelke by dat huisgezin gebleven is: des men de lucht niet

(f) In dato den 21. September 1776.

niet zoo zeer, als wel de ongeschikte levenswyze, welke ontaarting in de Gal en daar uit volgende *Diarrhœa putrida* te wege brengt, voor de oorzaak deezer aansteeking te houden hebbe.

2. Thans waren 'er verscheide *intermitterende* Koortsen, die wel niet zuiver afliepen, naardien zy geen streek hielden; echter waren zy zonder den minsten uitslag, ofte gelykenis naar *petechien*.

3. *Febres erysipelatosæ* waren in het geheel dit jaar niet vernomen. De meeste Ziekten in deezen streek (1.) ontstonden meerendeels uit eene ruwe en slegte levenswyze, waar by de lucht het haare kan gevoegd hebben, zoo als men uit het geweld der Kinderziekte oordeelen mag, die zich door de geheele Stad thans verspreidde, zoo wel als in deeze rondom liggende gewesten; en die zich niet wel liet geneezen, om dat deeze ziekte het meest onder de Kinderen woedde, en wel meest met blaauwe en zwarte vlekken verzeld ging, waar aan de meesten den elfden dag stierven. De Inënting ging 'er sterk, en met *succes* in zwang; alzoo dat de Soldaaten, deeze kunst mede magtig zynde, hunne Kinderen zelfs inënteden met een naald en draad, waar door men meende, dat het groot gewin der Inënting zoude afflaan." —]

§. LXV. In de *Betuwe* weet men buiten overstromingen, weinig van tusfenpoozende Koortfen, die op een' gezetten tyd van het jaar plaats hebben. — Alleen meldde de Heer [R. G. BARTZ, 17¹¹/₅ 73. voorheen *Predikant* te *Ommeren* enz. thans te *Leerdam*], dat 'er voor eenige jaaren een soort van aansteekende ziekte hadde plaats gehad, van pyn in de keel verzeld; en dat maar op weinige dorpen. — In het jaar 1771. hadden tusfenpoozende Koortfen in de *Betuwe* geheerscht, met groote benaauwdheid gepaard, zoo dat de menschen tot stikkens toe benaauwd waren, welke men waarschynelyk aan de overstroming van de *Betuwe* in de jaaren 1770 en 1771. toeschreef. Gelyk men dit beneden by de *laage Landen* omstandiger zal kunnen nagaan.

1. Te *Buren* heeft men na de overstroming, in den winter van 1769 en 1770. eene Rotkoorts gehad, die veelen wegsleepte.

2. De kwaadaartige Rotkoorts te *Maurick* werdt op hoog bevel door den Heer J. M. DE MAN, in de boven aangehaalde Verhandeling, (§. LVII. 2. not. p.) beschreven.

— *Van het Land van ARKEL en de
VYF HEEREN LANDEN.*

§. LXVI. In het voorjaar vindt men hier gemeenlyk veele menschen aan *continueele*, *remitterende* alle- en anderdagsche Koortfen, en somtyds uitflag-koortfen, ziek liggen; ook wel aan ligte *Inflammatien* in de keel en borst onderworpen; veelen aan *Diarrhoea*, en in het najaar ook aan veele keel- en borst-ontsteekingen, verkoudheden, sterke hoesten, *rheumatique* pynen en *continueele* koortfen onderhevig; doch de meeste ziekten zyn hier niet kwaadaartig, zeldzaam *epidemisch*; en wanneer 'er die al gevonden worden, duuren zy gemeenelyk niet lang; verschillen ook in 't eene voor- of najaar zeer; het welk van het veranderlyk saisoen afhangt. — En dat hier niet veele gevaarlyke ziekten plaats hebben, wordt verzekerd uit de jaarlykse sterflysten te kunnen worden opgemaakt, als die het eene jaar van het andere weinig van elkanderen verschillen. — Het beloop der ziekten van deezen nazomer, uit Gal- of Rotkoortfen met wormen verzeld, wordt met verlangen te gemoet gezien. [De Heer Dr. A. BLOM heeft zich, op myn verzoek, door den Heer G. KOLFF, thans *emeritus Predikant* te Spyk, de moeite wel willen geven, deeze ziek-

te

te enz. mede te deelen : en vermits dit berigt veele byzonderheden , de stad *Gornichem* betreffende , behelst ; zoo hebbe ik liever dit stuk in zyn geheel in de *Bylagen*, letter P. willen plaatsfen , dan van het zelve hier eene gebrekkige inlassing maaken. — Men kan uit het zelve zich een nader begrip vormen van de ziekten , welke jaarlyks min of meer aldaar worden waargenomen. —]

[§. LXVI*. „ Van de *Vyf Heeren Landen* heeft de Heer Dr. C. P. SMITSBERGEN, die te *Leerdam*, en in dezelfen, de Geneeskunst oeffent, het volgende berigt gegeven (g).

i. Waterachtige landen in deezen streek, ja zelfs dezulken, die sedert veele jaaren niet geïnundeerd zyn geweest, veroorzaaken by de opgezetenen veele *scorbutique* Ziekten, *Peripneumoniæ nothæ* en *Morbi catarrhales* : in tegendeel kwamen *Hæmoptoë*, *Pleuritides*, *Peripneumoniæ veræ*, *Phrenitides*, *Paraphrenitides*, en *Anginæ inflammatoriæ* ; spaarzaam voor. De *Vomitus cruentus* was daar en tegen dikwyls onder de Lyders vernomen, zoo wel als de *Anginæ fungosæ*, altoos eindelyk met een doodelyk gevolg : waar toe mogelyk het misbruik van Coffy

(g) Door den bovengemelden Wel Eerw. Heer R. G. BARTZ, in dato den 21. en 22. September 1776.

Coffy en Thee, als de *Glandula oesophagi* verzwakkende en relaxeerende, ten laaftten zoodanige *fungeuse* uitwaffen verwekt, onder de voorschikkende oorzaaken kunnen geteld worden.

2. Wat de Rotkoortfen aanbelangt, derzelver getal zoude groot zyn, als men de *Chirurgyns* gelooven konde, die dikwyls eene *Ephemerera* by den gemeenen man daar voor willen doen doorgaan. Wat my betreft, schreef de Heer SMITSBERGEN, ik heb 'er nog weinige ontmoet, als in het jaar 1764. te *Heikoop*, als wanneer de Lyders by den eersten aanval huiverig en rillig werden, met daar op volgende vliegende hitte. De pols was byna als die van een gezond mensch; de tong zagt, vogtig, en met eene geele groene korst bezet; aanstonds volgde 'er eene schielyke verzwakking op. —

3. *Morbi endemici* heeft men hier niet, ten zy men de *Scorbutus* hier onder rekenen wil; maar *epidemici* thans veel. Sedert *Augustus* zyn hier veele *Febres intermittentes autumnales* geweest, die de aandagt van deezen Heer meer dan op voorgaande jaaren hebben gaande gehouden (*h*). In den beginne lieten zy zich bezwaar-

(*b*) [Dit is dit jaar de algemeene klagte, niet alleen van de voorjaars-koortfen (§. LXVIII. 4.), maar ook van de najaars-koortfen, als uit verscheidene volgende *Artikels*, en myne eige bevinding aan den *Leidsendam*, te *Voorburg*, en genige weinige alhier in 's *Hage* gebleken is.]

zwaarlyk van eene *Febris continua* onderscheiden, wegens haare langduurige en verdubbelde aanvallen; vermits zy naauwlyks tuffenpoosden, of de koude en koorts verheften zich terftond wederom, dewelke eindelyk beginnende zagter te worden, en te *intermitteeren*, haare waare natuur deeden kennen. Genoegzaam alle lyders klaagden over zwaare hoofdpyn, bitterheid van den mond, met eene vuile beslagen tong, en afkeer van eeten: alle kenmerken van eene *materies putrida biliosa* in de eerste wegen, die naar binnen gevoerd zynde, de oorzaak der ziekte uitmaakte: om welke reden de *Vomitiven* uit *Ipecacuanha*, *Tartarus emeticus* en *Oxymel sciluticum* nu en dan herhaald, een ongelooffelyke menigte bedorven gal van onder en van boven ontlasten, met uitneemend *effect*; ja dikwyls met gevolg van eene volkomen herstelling. By sommigen werden na den zesden of agtsten dag *hæmorrhagiæ narium* waargenomen; en *in sexu sequiori* de *menstrua* (i) met goed gevolg: daar in tegendeel de aderlatingen meer nadeel dan vrugt deeden. By Vrouwen, in welke de Heer SMITSBERGEN wist, dat

dee-

(i) Aan den *Leidsendam* vloeide in *Augustus* eene Vrouw na den dood, dewelke aan de gevolgen van eene *Febris catarrhalis*, waar in het bloed sterke bewyzen van ontsteking hadde gegeven, nogthans met alle tekenen van eene volkomene *crisis*, op den 9. en 11. dag in de *Urine*, *subcomatosè*, waar uit zy ontwaakende door eene hevige fluiptrekking, overleeden was.

deeze *fluxus* naby was, en die klaagden over spanning in den nek, of pyn in de lendenen, tragtte hy deeze ontlasting te bevorderen, niet door zoogenaamde *Emmenagoga*, om dat de meesten de *Impetus* en *Velocitas circulationis* vermeerderden; maar door *Emollientia laxantia topica*, *Epispastica*, *pediluvia*, *frictiones partium inferiorum*, altoos met gewenscht *succes*.

4. De *Recidivæ sporadicæ* hadden om deezen tyd hier nog plaats. Deeze Heer had 'er sommigen onder handen, by wien de Koorts, door al te vroegtydig gebruik van de *Kina*, *gesupprimeerd* was, en die thans eene *tertiana duplex* hadden. Deeze elendige menschen, (dus luidt het berigt,) gaan en staan kwynende, klaagen zeer over benaauwdheid voor het hart, en pyn in de maag. Hy behandelde ze niet anders als door openende en resolverende middelen, doch in de geneezing vorderde zyn Ed. tot nog toe weinig" (k)].

— *Van*

(k) Best slaagde ik in bovengemelde plaatsen, na *iterative* ontlastingen van boven en van onderen, met een sterk *decoc-tum corticis Peruviani*, onder welker gebruik de Lyders eerst wel schenen agteruit te gaan, zoo dat eenigen als wezenloos en sommigen doof werden; maar door het bestendig en aanhoudend gebruik volkomen te regt kwamen. Gelyk de ziekte in eenigen, als een bewys van de onvolkome *crisis*, door de Sprouw scheidde, onder welken ik niemand verloor heb. — Het volgend kwynen werdt in behoefligen door een soort van *Spiritus Mindereri*, uit gemeenen Azyn, of Wyn azyn, met gezuiverde, ten minsten witte, *Cineres clavellatæ* ge-

— Van den ALBLASSERWAARD.

§. LXVII. Wegens den *Alblasferwaard* berigt men, dat de inwooners, als meest aan de dyken, en dus hooger land, dan in de steden en doorgaans ten platten lande, bewoonende, zeer weinig aan ziekten onderworpen zyn. Althans zouden hier geene gewoone ziekten in het voor- of najaar, buiten Verkouwdheden, plaats hebben, ten zy het land *geinundeerd*, of met water bezwaard ware: gelyk in den winter van 1770 en 1771. wanneer men veele brandige Koortsen, Kinderpokjes en ontfteekene *Pleurisfen* in de borst en elders bespeurde. — Door het bewoonen van dit hooger staal, zouden deeze menschen wel minder aan de gevolgen van 't bewoonen van eenen laagen en vogtigen grond onderworpen zyn; uitgenomen de Roos, die nog al veelmaalen onder hen plaats heeft, doch zelden van gevolg is: dewelke by de verkoudheden enz. gevoegd, het bestaan der *Morbi catarrhales*, en de *apparatus primarum viarum* (§. XLVII.) enz. bevestigen. —

gesatureerd, bestaande; en lepelsgewyze, met 3 of 4 deelen water verdund ingegeven, doorgaans naar wensch overwennen. —]

— Van

— *Van den LOPIKER WAARD , het Land
van STEIN , den omtrek van dien ,
en den KRIMPENER WAARD.*

§. LXVIII. De Berigten van deeze streeken zyn als volgt :

[1. Te *Ysfelstein* en daar omstreeks heerfchen in den winter en in 't begin van het voorjaar veele *catarrhale* en *rheumatique* Ziekten , onder welken , in omtrent 6 jaaren aan den Heer Doctor J. E. LYKLAMA A NYEHOLT , die het berigt hier van , ter vervulling van het openstaande gebrek , zeer geredelyk (1) gegeven heeft , weinige zuivere *inflammatoire* zyn voorgekomen. Daar in tegendeel de meeste Koortfen , zoo in het voor- als najaar , vry zuiver *intermitteeren* , en in het najaar van het galagtige foort zyn. — In het laatst van het jaar 1770. tot in den winter van 1771. grasseerden hier by aanhoudenheid in-een-loopende Galkoortfen , die zeer tot Rotkoortfen neigden ; en veele *patienten* laboreerden aan wezendlyke Rotkoortfen , by de meesten met *petechien* verzeld. Deeze waren zoo besmettelyk , dat het zelden gebeurde , dat als 'er een in een huis aan ziek lag ,

(1) [Volgens fchryven van den 4. Augustus 1776.]

lag, het gansche huisgezin niet aangetast werde. — Zelfs die maar eens of tweemaal by de zieken kwamen, werden ziek. — Sedert had die Heer dezelve byna in het geheel niet meer vernomen."]

[2.] Te *Oudewater* hadden, behalven de gewoone voor- en najaars-koortsen, sedert 5 a 6 jaaren (m) veele Rotkoortsen plaats gehad, die zeer brandig en zelfs besmettelyk waren. — Ziekten, uit belette doorwaasfeming, zyn hier, gelyk in alle wateragtige landen, vry gemeen.

[3. De voor- en najaars ziekten worden

a.) Van *Gouda* mede opgegeven in *Febres vernaes* en *autumnales* te bestaan; terwyl de *Morbi inflammatorii*, als *Phrenitides*, *Anginae*, *Peripneumonie*, *Pleuritides*, *Colicæ inflammatoriae*, *Rheumatismi*, enz. hoewel die meestentyd des winters en in het voorjaar regeeren, nogthans door het geheele jaar gezien worden; naardien de schielyke verandering van *Weder* daar zeer veel invloed op heeft, en men alle tyden van het jaar in dit land aan die veranderingen is blootgesteld. Wat voor het overige de *Febres continuæ inflammatoriae* betreft, welke niet plaatselyk haar voornaamste geweld oeffenen en na die plaats genoemd worden, zyn alhier niet

(m) Volgens berigt van *December* 1771.

niet menigvuldig, hoewel 'er nothans meer dan eens *inflammatoire* Ziekten behandeld worden, welke niet tot een der bovengemelde gevoeglyk konden gebragt worden. — En wat voor het overige den aart der ziekten betreft, zoo leert de bevinding, dat de voorjaars ziekten veelal overhellen tot het *inflammatoire*; en in de behandeling daar op acht moet gegeeven worden, niet tegenstaande men te gelyk moet zorgen, dat de eerste wegen van hunne bedorvene stoffen ontlast worden, en in zoo verre eenigzints gemengd kunnen worden gerekend. Daar en boven *intermitteeren* de *Febres intermittentes* veel al vry zuiver, zoo men dezelve behoorlyk behandelt. Daar en tegen loopen de *Febres autumnales* zoo zuiver niet af, maar moeten veel al onder de naam van *Febres tertianæ duplices*, of *Febres continuæ remittentes* gebragt worden, gaande ook wel tot *Febres malignæ* over, en verdienen somtyds zelf den naam van *Febres tertianæ malignæ*; die dan in den beginne wel afloopen; maar ook indien men niet op zyn hoede is, in een of ander *access*, doodelyk zyn. Deeze kwaadaartigheid der najaars koortsen heeft niet altoos plaats, maar is voornamentlyk gebleken in den jaare 1761 en 1762. wanneer dezelve *epidemisch grasseerden*: van welke de Heer Dr. A. VERRYST (die dit omstandig berigt (n))

ZOO

(n) [In dato den 31. July 1776.]

zoo gunstig als volvaardig my wel heeft willen mededeelen) in zyne aantekeningen (*sub litt. A.*) in de *Bylagen* letter Q. ons onderrigt: na welke jaaren men tot heden in deeze Stad geene zoo veelvuldige kwaadaartige Najaars koortfen gezien heeft; hoewel jaarlyks alhier eenigen van dit kwaadaartig foort getraeteerd worden. Wat nu de *Febres malignæ cum petechiis*, enz. betreft, (waar omtrent ik onderzoek gedaan hadde,) zoo herrinnerde zich deeze Heer twee aanmerkelyke *Epidemien*, die geduurende zyn *practyk* te *Gouda* gezien werden: en welke ziekten onder den naam van *Febres putridæ malignæ* voorkomen: omtrent welke eerste *Epidemie* in den jaare 1763 en 1764. die Heer zich *refereerde* aan zyne aantekeningen (*sub litt. B.*), in de *Bylagen* letter R. gevoegd. En welke tweede *Epidemie*, van het begin van den jaare 1773. tot de Lente van den jaare 1775. geduurd hebbende, in veele opzichten overeengestemd heeft met de voorgaande, nogthans met dit onderscheid, dat de *Cortex Peruvianus* en de *Vesicatoria* met grooter *succes* zyn geapliceerd dan in de voorgaande; en dat na het beteugelen van die gevaarlyke ziekte, de volkomen herstelling veel spoediger gevolgd is: ook werden 'er uitwendig veele *abscessen* en *gangrænæ* gezien, die men *criticæ* noemen mag, herstellende de Lyders daar op zeer gelukkig. *Aphthæ* intuschen zyn zeldzaamer in deeze, dan in de vorige

rige geweest; hevige *Convulsiones* hebben daar en tegen in den Heer VERRYST zelve en in anderen in *statu morbi* plaats gehad. Voor het overige is het aan deezen Heer overtuigend gebleeken, dat deeze ziekte zoo wel *contagieus* geweest zy, als de eerste, niet alleen in anderen, maar ook in zyn Ed. zelve, die door het geweld derzelve in de maand van *Augustus* van het jaar 1774. in het uiterste gevaar gebragt was: maar door de wyze *directie* van den wydberoemden Hoogleeraar VAN DOEVEREN, gelukkig hersteld werdt. — By eenigen waren *Petechien* gezien, hoewel derzelve getal ten opzichte der overigen gering geweest zy. Voor het overige heeft deeze *Epidemie*, zoo wel als de vorige, voornamentlyk de onvermogenste ingezetenen aangetast, waar van de redenen ligtelyk kunnen worden opgemaakt, zynde dezelve voor veelen doodelyk geweest (o).

b.) De

(o) [De Heer VERRYST schreef my, by wyze van *Supplement*, den 12. October dezes jaars, wanneer dit blad gedrukt werd, het volgende: „Wat deeze Stad betreft, zoo hebben wy dit jaar meerder Voor- en Najaarskoortsen gehad, dan ik sedert den jaare 1761 en 1762. alhier gezien hebbe. Die, van dit Voorjaar, zyn wederom zuiver *intermitteerende* geweest, en van geene kwaadaartige gevolgen, op de gewoone wyze, met eenen goeden uitslag behandeld: maar de Koortsen van dit najaar zyn kwaadaartiger geweest, dan ik dezelve sedert de bovengenoemde jaaren getraeteerd hebbe; het welk over het algemeen moet verstaan worden. 'Er zyn 'er geweest met eene zoo schielyke verzwakkinge, dat ik op het tweede *acces* den *Cortex* heb moeten geeven: waar om-

b.) De *Febres scarlatinæ erysipelaceæ* hebben ten tyde van deezen Heer een en andermaal geregeerd, maar niet kwaadaartig: hoewel zyn Ed. in den jaare 1771. berigt is, dat het Dogtertje van Ds. BLAAUW aan het Roodvonk overleden was; [welk geval de Wel Eerw. Heer BLAAUW, om evenwel iets aangaande de ziekten van deeze stad te melden, my omstandig ter dier tyd heeft medegedeeld, als die door den Wel Eerw. Heer J. VAN SPAAN tot het opgeven van een berigt van Gouda was verzogt: 't welk ik echter toen niet heb kunnen verkrygen.] —

c.) De

omtrent ik wederom ondervonden hebbe, dat 'er niets het poeder van dit middel te boven gaat; en omtrent eene zoo groote kwaadaartigheid niets op den *cortex Peruvianus*, buiten het zelve te vertrouwen is. Drie *Decoctums* van deezen Koortsbast, op wiens deugd ik volkomen konde staat maken, en wel yder van twee oncen, tot de *colature* van XIV. oncen, zeer lang gekookt, na het tweede *acces* toegediend, en voor den derden aanval uitgebruikt, konden niet beletten, dat het derde *acces* met eene zoo groote hevigheid te rug kwam, dat men niet anders dan den dood te gemoet zag, *ægro perpetuis ferè convulsionibus concusso, frigidisque sudoribus perfuso, pulsû celerrimo, debilissimoque, ore biante, ipsoque nulla sensus indicia præbente*, tot dat na het appliceeren van vier *Vesicatorien* en één *Enema*, uit den *cortex Peruvianus*, het *acces* omtrent 12 uren geduurd hebbende, de Lyder, zynde een sterk man van omtrent 40 jaaren, tot zich zelve kwam, en de koorts remitteerde; waar op hem terstond de *cortex in pulvere*, en wel tot twee oncen in de *remissie*, met een allergewenscht gevolg door my werdt toegediend. Heden is onder myne behandeling eene Juffrouw van 72 jaaren, dewelke sedert eenige dagen door een hevige *acces* van Koorts, met geduurige flauwten overvallen werdt, aan welke terstond, na het eerste *acces*, met veel *succes* den *cortex Peruvianus* hebbe toegediend."]

c.) De gewoone voor- en najaars Ziekten in de bygelegene Dorpen, zyn veel al met die van de Stad overeenkomende; maar ten opzichte van de *Febres intermittentes autumnales* verdient aangemerkt te worden, dat dezelve in de Drooggemaakte Plasfen en derzelve omtrek te *Hazerswoude*, *Waddinxveen*, *Boskoop*, enz. sedert eenige jaaren hevig gewoed hebben, waar omtrent de Heer VERRYST zich voornamentlyk tot deeze twee laatste Dorpen bepaalde, om dat zyn Ed. de Lyders aldaar van tyd tot tyd zelve hadde *gevisiteerd*, en dus het beloop van die ziekten hadde kunnen nagaan. Nooit hadde zyn Ed. de *Febres autumnales intermittentes malignæ* heviger zien woeden, dan in de maanden *Augustus*, *September* en *October* van den jaare 1775. wanneer het grootste gedeelte der inwoonderen van *Waddinxveen* en *Boskoop* door dezelve werd aangetast. Zy vertoonden zich onder de gedaante van *Febres tertianæ*, *Tertianæ duplices*, *Febres continuæ remittentes*, *Hemitritææ*, enz. De Aderlatingen waren veelal verderfelyk, en werden in het geheel niet in het werk gesteld. Na den eersten aanval gaf zyn Ed. een *Emeticum* of *Laxans*; en op de minste tekens van kwaadaartigheid, zelf dikwyls na den tweeden aanval, den *cortex Peruvianus* tot twee oncen, ja zelf tot drie oncen in de eerste 24 uren, zonder het minste nadeel. De *Enemata* uit den *cortex Peruvianus*, daar dezelve van boven niet kon

kon in gekregen worden , deeden ook uitmun-
tenden dienst (p), als mede de *Vesicantia*. De
cortex Peruvianus tydig in een behoorlyke hoe-
veelheid toegediend , keerde zoo gelukkig het
geweld van die kwaadaartige koorts af , dat alle
de Lyders daar door behouden wierden , het geen
die Heer wel wenschte ook te kunnen getuigen
omtrent de *Febres putridae malignae* hier voor
gemeld , gelyk de beroemde Ier'sche Dr. J. SIMS
in zyne schoone Verhandeling *Observat. on Epi-
dem. Disorders* , pag. 273. Lond. 1773. van de
Febres nervosae putridae , of *malignae* aangete-
kend heeft , geen Lyder , aan wien de *cortex
Peruvianus* behoorlyk gegeven was , verlooren
te hebben (q).

d.) Wat

(p) [Derwyze slaagde ik allergewenscht in de Rotkoortsen
van *Overflacqué* enz. in de jaaren 1760-1763. en verloor 'er
geenen , by welken ik tydig geroepen werd. Men zie myne
Historia Constitutionis Epidemicæ , enz. Cap. II. sect. I. §. xxix.
not. k. pag. 35, 36.]

[(q) In bovengemelden brief (nót. o.) schreef die zelve
Heer nog het volgende : „ Ten opzichte van de koortsen in
de Droogmakeryen : dezelve hebben wederom van dit najaar
sterk geregeerd , en regeeren nog te *Waddinxveen* en *Boskoop* ,
ook te *Hazerswoude* , *Zevenhuizen* , enz. hoewel te *Boskoop* en
Waddinxveen niet zoo kwaadaartig als in 't voorleden najaar.
Mischien heeft daar ook toe gecontribueerd , dat ik aan de
Chirurgyns van die plaats en geraden hebbe , wanneer zy zien ,
dat de koortsen van eenen kwaadaartigen aart zyn , terstond ,
voor en aleeer 'er gevaar plaats heeft , na het geven van een
Vomitif of *Laxans* , tot den *cortex Peruvianus* over te gaan ,
waar van de *Chirurgyn* SOUMAIN te *Boskoop* in 't voorleden
najaar , en de *Chirurgyn* DE NICK te *Waddinxveen* in dit na-
jaar , met gewenscht succes , op myn aanraden , gebruik ge-
maakt hebben , wanneer zy door die koorts aangetast , op

d.) Wat de *Febres putridae malignae* in de omliggende strecken betreft. 'Er heeft na de overstroming van den *Crimpener Waard*, door de doorbraak in den Lekkendyk, in 't begin van den jaare 1760. een *Febris putrida maligna* geregeerd, en in de jaaren 1760, 1761, 1762. te *Stolwyk*, *Bergambagt*, *Ammerstol*, enz., waar door veelen weggerukt zyn. Te *Gouderak* heeft 'er insgelyks in den jaare 1761. een *Febris*

het tweede *accès* tot dezelve zyn overgegaan; en dus niet alleen gelukkig het gevaar ontweken, maar het gebruik van den *cortex Peruvianus* eenige weken aanhoudende, en te gelyk eene voorzigtige levenswyze 'er byvoegende, volkomen hersteld gebleven zyn, en geene *atteinte* van *recidiven* gehad hebben. Ik denk, dat men in die plaatsen, alwaar dezelve in het najaar zoo hevig woedden, nog wel de *cortex Peruvianus*, als een *Propylaxis* tegen de *Febres continuæ remittentes*, *Febres tertianæ duplices*, of tegen die *Febres tertianæ soporosa* zal dienen te gebruiken; hoewel het te vreezen is, dat veele menschen, voornamentlyk op de Dorpen, gezond zynde, bezwaarlyk tot eenige voorbehoeding van dien aart zullen té disponeeren zyn. Te *Zevenhuizen* in dit najaar een en andermaal visiteerende, heb ik aldaar ook die koortsen aangetroffen. Behalven in en omstreeks die *Droogmakeryen*, heb ik ook in dit najaar te *Swammerdam*, *Bodegraven*, *Sluipwyk*, *Haastrecht* en *Gouderak*, die *Febres intermittentes malignæ* gezien, gelyk ook te *Bergambagt*; hoewel het my toefchynt, dat dezelve aldaar maar eenige weinigen hebben aangetast, en niet zoo algemeen aldaar geregeerd hebben, als in de bovengenoemde plaatsen. Tegenwoordig behandel ik ook een *Lyder* even buiten deeze stad, die my toefchynt een *Febris quartana maligna* te hebben; waarom ik, na hem een *Emeticum* en *laxans* gegeven te hebben, terstond tot den *cortex Peruvianus* ben overgegaan. De redenen, waarom in deeze *remitterende* koortsen de *cortex Peruvianus* zoo veel voortreffelyker uitwerkingen heeft, dan in de *Febres putridæ malignæ*, kunnen gelezen worden by den grooten *MORGAGNI de Sedib. & caus. Morb. Lib. V. Epist. LXVIII. pag. 441. n. 2 en 3* waar aan ik my gedrage.

bris putrida maligna gewoed , waar van (*sub litter. C.*) in de *Bylagen* letter R. eene aantekening hier by gevoegd is. Eindelyk in den jaare 1763. te *Moordrecht.*]

[4. Te *Schoonhoven*, in den *Krimpenerwaard* aan de Lek, tegen over den *Alblasferwaard* gelegen, zyn de meeste voorvallende ziekten, en niet die men nu en dan behandelt, den ganschen tyd van het jaar, gaande en wederkomende Koortsen, *Phrenitides*, *Anginæ*, enz. Deeze Koortsen zyn, volgens de waarneemingen van den Heer Dr. W. VAN LIL (q), (die deeze gaping, daarom verzogt zynde, ook zoo bereidvaardig als de beide voorige Heeren heeft gelieven te vervullen) zoo wel in het voor- als in het najaar *inflammatoor* bevonden; zoo dat zelf die geene, dewelke in het najaar aanvangen, en tot het voorjaar doorloopen, in den beginne meer van een ontsteekenden aart zyn, dan die in het voorjaar een aanvang neemen. Ook vondt die Heer de doorloopende Koortsen hartnekkig in de behandeling, gelyk dit voorjaar hem zulks nog geleerd had in een jongeling van 21 jaaren, welke in *November* van het verlopen jaar 1775. reeds een anderdagsche koorts hadde, hoe sterk hy purgeerde, en twee à driemaal adergelaten was, de aanval nogthans even vinnig bleef, 't welk

(q) [Van den 11. *Augustus* 1776.]

welk duurde tot in de maant *Maart* van 1776. wanneer de *Cortex Peruvianus*, volgens de onderstaande *formule* hem gegeven zynde, de vierde fles eerst deeze koorts overwon (r).

a.) In het voorjaar 1762. regeerde alhier in de stad een gelyke *Febris maligna cum petechiis*, (zoo als boven door den Heer Doctor VERRYST van Gouda enz. in 1763 en 1764. is opgegeven.)

b.) In

[(r) R. Cortic. Peruvian. $\mathfrak{z}$ ij. Rad. Serpentar. Virgin. Rad. contrajervæ a $\mathfrak{z}$ ß. Flor. centaur. min. Fol. Trifolii fibrini a. m. j. Sal. tartar. $\mathfrak{z}$ ß. Vini albi Gallici pint. iv. F. Decoctum. Omnia bora poculum.] [Men heeft dit jaar algemeen geklaagt over de hardnekkigheid der voorjaars-Koortfen, zonderling ook in 's Hage en deszelfs omtrek. Sommige woedden tegen alle middelen; terwyl de *cortex Peruvianus*, zelfs in de hardnekkigste, meer kwaad dan voordeel aanbragt: anderen daar en tegen, met de medicynen ophoudende, genazen van zelfs. De geschikteste wyze was, met *pulvis Cornacini* om den anderen dag te laxeren, en tusschen beiden met *Spiritus Mindereri* of andere middelslagtige vogten en zouten, als *Sal Glauberi* enz. voort te gaan. — Onder andere zieken behandelde ik deezen zomer een behoefligen Boerenknecht van *Soetermeer*, welke sedert den herfst van het voorleden jaar aan een dierendagsche Koorts gekwynd, zyn welvaaren vermedicineerd, en in plaats van te vorderen, een dikken, harden en opgespannen buik daar uit bekomen hadde. Hy herstelde volkomen, zoo van de koorts, verouderde verstoppingen, en daar uit ontstaanen dikken buik, door de *Spiritus Mindereri vulgaris*, boven reeds gemeld, waar van hy ook alle uur een lepel, met twee of drie lepels water verliengd, innam, en met de tweede fles tot zyne volle en volkomen gezondheid geraakte.]

b.) In de stede *Nieuupoort*, gelegen in den *Abblasferwaard*, was deeze ziekte hevig: Men vernam, dat die Lyders, welken doof werden, het spoedigste herstelden (s). De verdere *Symptomata* kwamen met die van *Gouda*, enz. overeen; en de behandeling ter geneezing, op gelyke wyze geschiedende, herstelden de meesten. —

c.) In den jaare 1767. regeerde 'er eene *Febris biliosa*, welke door *emetica*, in den beginne gegeven, best te ondergebracht werd.

d.) In 1774. regeerde 'er eene *Febris scarlatina* in de stad, en was ook gemeen aan de overzyde van de rivier, te *Grootammers* en *Langerak over Lek*.

e.) In 1775. openbaarden zich, na dat de *intermitteerende* voorjaars Koortsen geëindigd waren, *continueele* of aanhoudende Koortsen; welke wel eens schielyk afliepen, hoewel sommigen echter lang aan dezelve sukkelde; vooral, wanneer de *Cortex Peruvianus* niet overvloedig gegeven werd.

f.) In dit Jaar 1776. zyn in deeze Stad *Schoonhoven* veele *Febres biliosæ*, als mede in *Langerak over Lek*: de Lyders klaagen over walging, zonder braaken; pyn of ligtheid in het hoofd; de pols is klein en zwak; de Lyder bevindt zich nu.en dan koud of warm; de Tong
ziet

[(s) Vergeloken met §. LXVI*. nom. 4. not. c.]

ziet wit; hy kan niet zweeten, is brandig; de eetlust is weg; de *Urin* helder; by sommigen rood; de mond heeft een bittere smaak enz. (t). Deeze Heer had aan sommigen *Emetica* gegeven, welke niets goeds deden: best herstelde hy dezelve door *Decoëtia aperientia* en *Laxantia*. Daar na gaf hy *Mixturæ* uit *Rheum* met *Absorbentia* & *Salia* [media], vooral *Sal Mirabilis Glauberi*, met behoorlyk vogt gemengd. De *Syropen* in de *Mixturæ* walgden de Lyders, dus hy weinig van dezelve daar in deedt. — Na de zuivering van de eerste wegen gaf hy den *cortex Peruvianus in forma Decoëti*, of in Pillen, na dat de lyders medicynen gebruiken konden. — In de thans grasfeerende *Febres biliosae* openbaaren zich op den 6. of 8. dag bladders met waterig vogt, by sommigen op de armen of beenen; meest op bedekte plaatsen. Dan, zoo ras de lyders beginnen te zweeten, zyn dezelve weg, en laaten geene jeukte of eenig ongemak over.

g.) De *Febris quartana* werdt veel gevonden onder de boeren daggelders, welker werk het is het land te bearbeiten, vooral in het voor- en najaar. De *Rheumatismus* valt mede dikwyls voor onder de boeren dykwerkers, vooral by inbraken of overstromingen.

b.) Be-

[(t) Gelyke ziekten heb ik in deeze maand *Augustus* en *September*, in de bovengemelde Dorpen (§. LXVI*. nom. 3. not. a.), doch weinige in 's Hage gezien en behandeld.]

h.) Belangende de onderhoorige plaatsen, heeft de Heer VAN LIL in 1762. te *Ammerstol* eene *Febris putrida*, die in sommigen kwaadaartig was, en overeen kwam met de bovengemelde in het berigt van *Gouda*, behandeld, welke van gelyken te *Grootammers*, aan de overzyde der rivier vernomen werdt.

— Van de MAASSTEDEN.

§. LXIX. De meest heerschende Ziekten worden van *Rotterdam* en deszelfs omtrek gemeld te bestaan :

1. In Verkoudheden, *Pleuritides* en *Peripneumonice nothæ*, *Anginæ*, en *Febres intermittentes*, die hier ook zeer gemeenzaam zyn, byzonder in de lente en in den herfst. *Febres* en *Morbi inflammatorii veri* zyn zeldzaamer. Buiten de dagelyksche en schielyke verandering van de lucht en het weder, van warmte en koude, droogte en vogt enz. (§. XL.), worden deeze ziekten voornamentlyk toegekend aan het openliggen der stad, (vooral aan de Noord- en Noordwestzyde,) den vryen doorgang der lucht en buitengemeene doorspoeling van versch en stroomend rivierwater; waarom de kwaade Keelen hier ook meer *Anginae catarrhales*, dan waare ontsteekene zyn, en best zonder veel aderslaaten geneezen worden. —

2. In de Jaaren 1771, 1772, 1773 [en 1774] zyn tusfen het derde en vierde gedeelte menschen, volgens de gemeengemaakte Doodlysten in de *Rotterdamsche Courant*, aan de Teering, (zeker uit eene der voorafgaande genoemde oorzaaken, of verwaarloosde verkoudheden, voortgebracht,) overleeden. Door dezelfde oorzaaken is eene belette ongevoelige uitwaasfeming ook meer gemeen. Waar aan ook mischien al mede dikwyls toeteschryven is, dat de tusfenpoozende Koorsen ligtelyk weder koomen: gelyk deeze in het voorjaar beter met *Sal polychrest*, *Antimonium Diaphoreticum*, en *Rob Sambuci*, dan met *cortex Peruvianus* geneezen worden; ja onder het gebruik van denzelven meermaalen wederkeeren: zoo heeft het tegendeel in het najaar plaats.

3. De nabuurschap van deeze stad met de Zeeuwsche steden enz. door den menigvuldigen koophandel, dien zy onderling met elkanderen hebben, en die gelegenheid geeft tot over en weder reizen, acht men de zekere rede te zyn, dat de tusfenpoozende Koortsen, die zy vaak medebrengeu, en daarom *Zeeuwsche* genoemd worden, in deeze stad gemeenzaamer zyn dan elders: waarom de *Galkoortsen* en *Diarrhoeae putridae*, volgens een ander berigt, onder de meest heerschende Ziekten van deeze *Classe* gehouden worden.

4. En , offchoon 'er op den eenen tyd meer , en op den anderen tyd minder Rotkoortfen , in *Rotterdam* worden gemeld voor te komen , zouden zy 'er nothans minder gemeen zyn dan in 's *Hage* (v) , *Leiden* , *Haarlem* en

(v) De vergelyking van de Doodlysten van deeze Stad , tegen die van 's *Hage* , zouden dit kunnen besliffen , indien die naauwkeurig (§. XVI. not. y.) opgenomen waren. — Men zie dezelve van beide deeze plaatsen in de *Bylagen* , letter S en T. en trekke 'er dat gevolg uit , 't geen het getal der Dooden oplevert. [En vermits dit getal zoo merkelyk van elkanderen verschilt , zoo heb ik , terwyl dit blad ter drukpersfe stont overgegeven te worden , nader aan den Hooggel. Heere S. DE MONCHY hier over geschreeven , die my op den 11. Sept. 1776. antwoordde : — „ Dat men in het geheel geen staat maaken kan op de doodlysten , vermits de Bedienaars ter begraaftenisse de ziekte op de *Secretarie* naar gising of beste weten opgeven. In dit jaar had zyn Hooggeleerde , ten verzoeke van den Heer Secretaris , die daar omtrent redres wilde maaken , zyn Wel Eds. gevoelen schriftelyk opgegeven , en daar in op eene overtuigende wyze aangetoond de onmogelykheid , om ooit daar in te kunnen reüseren , behalven ziekten van eene kennelyke besmetting , of *Epidemicè* grasfeerende. Dus zyn Ed. my raadde geen besluit , dan wettig , daar uit te trekken. ” — Myns wettens worden de lystten in 's *Hage* op geene andere wyze zamengesteld , uit welke het nothans overtuigende blykt , dat 'er minder Rotkoortfen in die jaaren zyn opgegeven : en zy zyn ook in der daad weinig onder het betere deel der inwooneren. Ik heb sedert het jaar 1768. dat ik in deeze plaats de geneeskunst geoeffend hebbe , (tot de helft van dit jaar 1776.) maar eenmaal een waare Rotkoorts met *petechien* gezien ; maar eene waare *Febris nervea* , en alleen eenmaal de *Miliaria rubra* , welke in dien tyd onder het gemeen , uitwyzens de sterflysten , wel zullen plaats gehad hebben : en dus kan het zyn , dat zulke ziekten minder onder het bereik van zoodanige Geneesheeren vallen , die over het vermogender gedeelte der inwoonderen de practyk oeffenen. Want offchoon de oorzaaken tot rotting in 's *Hage* , *Leiden* , *Haarlem* , enz. geschikter mogten zyn dan te *Rotterdam* , zoo is de geneig-

en *Amsterdam*; ja zelfs had men in eene 36 jaarige practyk geene buitengewoone ziekten vernomen. Dus algemeen doorgaande Ziekten, behalven Kinderpokjes, Mazelen en het Roodvonk, 'er zelden waargenomen worden: 't geen aan de bovengemelde gunstige ligging dier stad wordt toegeschreeven. Waarom by tyden van besmettelyke ziekten in deeze landen, de Pest-ziekten zelve hier minder gewoed hebben, en ook minder gevaarlyk zyn geweest.

5. Bespeurde men echter ten dien tyde, dat de *Febres putridæ* veel meer in de binnenstad, dan in de buitenstad waargenomen worden, om dat de meesten van de kleine gemeente wonen in de laage huisjes van de binnenstad, welken door het hoog opmaalen van het binnenwater, uit-

neigdheid tot *Morbi catarrhales*, volgens het berigt zelve, alhier zeer gemeen; en de Gal- en Rotkoortsen, *Scorbutus* en *Diarrhæa putrida*, volgens berigt van wylen den Hooggeleerden Heer Prof. W. VINK, de meest heerschende ziekten uitmaakende. Dewelke met de eerste in een loopende, ligtelyk gelegenheid geven kunnen tot voortbrengen van zodanige ziekten onder het minder gedeelte der inwoonderen, als in de volgende artikels van *Delftsbaven* en *Vlaardingen* staan te volgen. Welke oorzaken door het groot aantal menschen, waar van beneden ter zyner plaatse, in kleine en bekrompene wooningen, en meerendeels in ongeschikte wyken van de oude stad, by die geenen, die by nom. 5. opgenoemd zyn, grootelyks tot het voortbrengen en vermenigvuldigen van die ziekten kunnen medewerken. — Voor het overige maaken de Teeringen een groot deel onder de jaarlykse Dooden uit; gelyk my de Heer J. LE FRANCO VAN BERKHEY, volgens zyne ontfangene berigten, verzekerd heeft zodanig te zyn. —]

uittermaaten vogtig zyn , en gelyk [volgens schryven van den Hooggeleerden Heere S. DE MONCHY] de Heer PRINGLE overtuigend bewezen heeft , dat niets meer tot die ziekte aanleiding geeft , dan die vogtigheid en gebrek aan vryen doortogt van de lucht door veele boomen.

§. LXX. Te *Delfshaaven* , *Schiedam* , *Vlaardingen* , enz. (als hebbende met *Schiedam* eene zelfde ligging en levensmanier , in de vaart zoo ter Koopvaardy , als ter Visfery op Groenland , Ysland , ten Haring , Zalm enz. het spinnen in de lynbaanen , netten breijen , en taa- nen , buiten de Branderyen , enz. de gewoone bezigheden dier steden- en vlekkelingen uitmaakende ,) worden

I. De gewoone ziekten van het voor- en najaar gemeld , veelal onder de *Classe* der *Inflammatoren* , als *Peripneumoniæ* en *Pleuro- peripneumoniæ nothæ & veræ* niet zeldzaam te zyn ; (men denke aan al den zwaaren arbeid , die tot de Branderyen en Scheepmaakeryen , enz. behoort ; 't geen in alle die plaatfen , alwaar zwaar tillen , draajen en torsfen , enz. den gestadigen arbeid uitmaakt , gewoon is.) — De Koortfen loopen het meest uit op *continueele* of *Galkoortfen* , en *Febres rheumaticæ : intermitteerende* heeft men hier minder , en die wyken voor weinig middelen. — Anderdagsche Koortfen , zoo

in het voor- als najaar, zyn zeldaamer, en gemakkeliker te geneezen, en derdendagsche Koortfen zyn te *Schiedam* byna onbekend.

2. De buitengewoone ziekten, die sedert tien jaaren [1771] te *Schiedam* geheerfcht hebben, zyn geweest in de jaaren 1763. en 1765. Mazels; in den jaare 1763. en 1768. Kinderpokjes; in het jaar 1768. te gelyk met de Mazelen eene lelyke Rotkoorts, die zeer algemeen was, en met erge kwaade Keelen verzeld ging. — In het najaar van 1769. openbaarde zich ook alhier een *Synochus putrida*, die zelfs het jaar 1770. door geduurd, en veele menschen onder de arme gemeente aangetast en weggesleept heeft, welke eenigzints kwaadaartig en besmettende was. Gelyk die zelfde Ziekten in en omtrent dien tyd in deeze omliggende strecken geregeerd heeft. —

[Om dit *artikel* zoo veel mogelyk met de voorige en volgende Berigten eenstemmig te krygen, heeft de Heer Dr. KEUCHENIUS (x) het onderstaande *Supplement* door den Wel Eerw. Heer G. SOETENS my doen toekomen.

3. Sedert 15 jaaren heeft men hier in *Schiedam* weinig zuivere *intermitteerende* anderdagsche Koortfen in het voorjaar gehad, meer ligte
in-

[(x) In dato den 18. September 1776.]

inflammatorie of van een' gemengden aart ; doch meer *catarrhale*, gelyk *Peripneumoniae nothæ*, *Pleuritides*, *Tusses*, en veele *Rheumatismi* : minder *Anginae*.

4.) Eveneens ontmoet men in het najaar die zelfde soorten van Koortfen het meest, weinige zuivere *tertiana*e, en zeer weinige *quartana*e : maar daarentegen zyn onze Koortfen dan meer *continuae remittentes* en *biliosae*. *Febres putridae*, met *petechiae* of *miliaria*, zyn hier zeldzaam.]

[§. LXX*. Volgens een laater en eigen berigt

1. Van *Delfshaven*, zyn de voor- en najaars ziekten niet zeer menigvuldig, en meest uit belette doorwaasfeming ontstaande.

a.) In het voorjaar komen aldaar ook dikwyls voor *Zydwee*, valsche Long-ontstekingen, *Rheumatismi* enz. by welke de koorts altyd ge-
duurig of ongeregeld verpoozende is.

b.) De najaars koortfen zyn doorgaans menigvuldiger en hardnekkiger : beginnende hier, gelyk meest overal, dikwyls zeer hardnekkig, en zyn dan allerbezwaarlykst van *continuae* te onderkennen ; na eenige aanvallen worden zy geregelder, ontstaan dikmaals uit, of volgen op Galkoortfen, 't welk, inzonderheid tegenwoordig, (volgens fchryven van den Heer Doctor
W.

W. SERVAAAS) (y), hier plaats heeft: zynde fomtyds in sommigen zoo hevig, dat zy na Rotkoortfen zweemen, en van den gemeenen man daar voor gehouden worden.

c.) Eigentlyke Rotkoortfen had die Heer, geduurende elf jaaren, maar tweemaal zien regeeren; doch niet, dan onder het geringfte en morsfigfte flag van menschen. Zeer zelden hadde hy eenige Blutsvlekken, of rooden Uitslag 'er by verzeld gezien, 't geen zyn Ed. aan de zuivere gesteldheid der lucht, en de behoorlyke voorzorge toeschreef.] — Van gelyken berigte in het byzonder

[2. Van *Vlaardingen*, de Heer Doctor A. VAN DEN HAM (z), ('t geen den *Catarrhalen* aart aan deezen oort verder aanwyst,) dat de aanmerkelykste ziekten, welke zyn Ed. aldaar had waargenomen,

a.) In het voorjaar onder de *continue remittentes*, en wel in het byzonder tot de *Febres catarrhales* behoorden: waar van veele, door eene geschikte levenswyze en *resolveerende* middelen, goedaartig blyven en schielyk afnemen: doch eenige van die, op dezelfde wyze aanvallende, beginnen gemeenlyk op den 4. en 5. dag,

(y) Van den 15. September 1776.

(z) In Augustus 1776.

dag, in hevigheid der toevallen te verergeren; en vertoonen zich zodanig, dat zy van sommigen *Febres continuæ ardentes, biliosæ, putridæ* enz. genoemd worden. Waar by men aan te merken hebbe, dat hier nog by eenigen eene inwendige *Chirurgicale practyk* plaats heeft, waar door de Ziekten Naamen en *Indicatiën* ontfangen; hoewel dezelve niet anders dan *Febres catarrhales* zyn, welke wegens haare *prædomineerende* oorzaak, *biliosæ* kunnen genoemd worden; en die eenige jaaren gegrasfeerd hebben: in welke de toevallen tegen den avond verergeren, en gemeenlyk om den anderen dag, (volgens het gewoone beloop der *Febres catarrhales*, (§. XXXIV. 1. not. 1.) zwaarder zyn.

b.) Voorts heeft men eenige zuivere *intermittentes tertianæ* in het voorjaar, waar toe de slymig gerookte en gezouten visch en voedfels, gelegenheid verschaffen; dewelke, door de *primæ viæ*, zagt en gestadig van haare slymige *faburra* te zuiveren, en door *resolventia salina & amara*, volkomen en schielyk reduceeren.

c.) In 't midden van den zomer vindt men hier geene wezenlyke Ziekten, als de eerste week na het inkomen van den nieuwen Haring; wanneer bovengemelde Heer heeft waargenomen, dat eenige menschen aangetast werden met eene *cholera humida, simul cum eruptione pustularum in cute scabiëi ad instar*, welke door het

gebruik van *Antiphlogistica*, vooral *ex Rheo cum nitro*, binnen 24 uuren eindigden, waar na de *appetit* vermeerdert, en de gezondheid beter dan te vooren genooten wordt. Zyn Ed. schreef de oorzaak aan den groenen Haring toe.

d.) In het najaar regeeren, behalven eenige *Dolores arthritici*, *Ischiatides*, *Gravedines*, *Inflammationes internæ*, inzonderheid *Pleuritides* & *Anginæ* en de *Haemorrhæus*, doch *sporadicè*; terwyl eenigen, die met sleepende ziekten gekweld zyn, dan vallen en sterven.

e.) Eindelyk verneemt men hier in den winter veele *Rheumatismi* en *Arthritides vagæ*: waar toe de winter-vaart gelegenheid verschaft, uit hoofde dat veelen zich des nachts *officiï causa* aan koude en vogtige lucht moeten bloot stellen.]

§. LXXI. Te *Maasfluis* heeft men

1. In het voor- en najaar zulke Ziekten, die uit belette doorwaasfeming ontstaan, als Verkouwdheden, alle- en anderdagsche Koortfen, welke gemakkelyk door eene goede levenswyze geneezen worden.

2. In het midden van den winter heeft men hier ziekten met anderen gemeen.

3. De *Anginæ catarrhales* beginnen hier omtrent Maart, geneezen gemakkelyk, en zyn zelden kwaadaartig.

4. In

4. In het jaar 1761. heeft men hier in *Augustus* en *September* zeer veele Galkoortsen gehad, waar aan veelen gestorven zyn. Het getal der Dooden was in dat jaar 270, (in het jaar 1760. 130, en in 1762. 150,) dus 140 meêr dan in het voorgaande jaar: hoewel het waar is, dat de Kinderziekte in dat jaar, (waar van beneden ter zyner plaats,) gewoed hebbe, maar het getal is ook 140 meêr. De Aderlatingen en Purgeermiddelen waren in deeze koortsen nadeelig; de Braakmiddelen waren van veel dienst; en het spoedig gebruik van den *cortex Peruvianus* heeft veelen het leven behouden. —

Van de Binnensteden enz. in DELFLAND.

§. LXXII. De ziekten, die gewoonlyk te *Delft* in het voor- en najaar heerschen, hangen hier zoo wel als elders, van de byzondere luchtgesteldheid af. Dan, vermits dit berigt omstandig handelt over deezen invloed, van welken boven op zyn plaats verslag gedaan is, kan men den arbeid van deezen nauwkeurigen Arts in zyn geheel en naar waarde, om de veelheid der zaaken, hier niet mededeelen. Waarom ik het noodige tot het tegenwoordige gebruik er alleen uit overneemen zal.

[1. Men ontmoet in het algemeen, die van eenen ontsteeken, van eenen gemengden, doch wel byzonder die van een *catarrhalen* aart zyn, gelyk *Anginae*, *Tusses*, *Peripneumoniae nothae*, *Rheumatismi* (a).]

a.) *Pleuritides*, ontsteeking in de Long, kwaade Keelen, heete Koortfen, en allerlei soort van heete Ziekten, heeft men hier by aanhoudende zwaare lucht (§. XXXVIII.), inzonderheid, wanneer zich by deeze zwaarte eene te groote hitte of koude vogt voegt.

b.) *Hysterische* en *Hypochondrische* aandoeningen, remitteerende en intermitteerende Rotkoortfen, langzaame Zenuwkoortfen, enz. wordt men 'er, by eene tegengestelde lucht, (§. XXXIX. XL.) gewaar.

c.) De zwaardere en koudere lucht, door twee oorzaaken, als van koude en hitte, vogt en droogte, (§. XXXVII. c. XXXVIII. 2. XXXIX. 1. XL. 1, b, c. 2.) meer vermogen krygende, werkt ook hier als elders, in de eerste betrekking gunstig tot ontsteekene Ziekten; koude en vogt tot eene snotterige slymerigheid, *Anginae catarrhales*, *Rheumatismi*, Hoest,

Ec.

(a) [De *Artikels* nom. 1 en 2. zyn, als een *Supplement* op dit berigt, door den Heer Doctor J. VERBRUGGE, des verzogt, den 23. Augustus 1776. als mede het berigt van de molen, op aanraaden van PETRUS FORESTUS, aan de stadsvesten, in de noot (d) medegedeeld.]

Febres intermittentes putridæ, lentæ nervosæ, catarrhales, enz.

d.) De warme en vogtige lucht, het broei-
nest van veele Ziekten (§. XL. 3. 6.), lang
aanhoudende, werkt wederom tot allerlei soort
van hevige en sleepende Kwaalen.

e.) De drooge en heete tot Bort, Buik-
loopen, Gal-colyken, en hardnekkige Najaars-
ziekten; waar uit genoegzaam opgemerkt kan
worden, wat ziekten te *Delft* in onderscheide-
ne tyden waargenomen worden. Zy worden
hier, als elders, by lange aanhoudenheid van
dezeifde luchtgesteldheid, of schielyke verande-
ring zelve (§. XLI. 3.) voortgebracht.

[2. De najaars-koortfen *intermitteeren* in
het algemeen zuiver, doch loopen wel eens in
elkander, wanneer geene behoorlyke zorge in
het vroegtydig uitdryven der zieke stoffe wordt
in acht genomen: anderszints heeft men alhier
sedert 10 a 12 jaaren niet dan *sporadicè* Rot-
koortfen zien grasfeeren. *Petechiæ* of *Miliaria*
komen om die rede byna nooit voor.]

a.) De *Febris petechialis* is, na lang aan-
houdend vogtig weder, verzeld van warmte, of
gevolgd van groote hitte, nu en dan wel gezien:
ook nu en dan wel eene *Febris miliaris*; maar
is (volgens dit berigt) nooit *Epidemicè* ver-
nomen.

b.) De *Febres nervæ* hebben sedert eenige jaaren meer plaats dan voor deezen; dewelke doch in het eene jaar veel heviger zyn dan in het ander. Dit jaar (1771.) waren die doorgaans zeer ligt, en van weinige kwaade toevallen verzeld; en ook zoo besmettelyk niet, als wel op andere jaaren. De Wel Ed. Gestrenge Heer [Doctör W. VERBRUGGE,] die 'er dit berigt van gaf, had gezien, dat zy by sommige jaaren zeer besmettelyk waren; zoo dat alle huisgenooten van het zelfde gezin die ziekte kregen, en de oppassers zelve daar niet van verschoond bleven. Zy duurden meest 20 of 21 dagen lang: eenigen had zyn Wel Ed. behandeld, die na dien tyd een dag twee of drie beterden, en dan op nieuws weder instorteden, aan dezelfde koorts, en echter genazen. — Veelen herstelden zonder *crisis*, anderen kregen een zwaar zetsel in het water tegen den 20sten dag: anderen verzweeringen: doch meest werdt men geen *crisis* gewaar. — Verscheiden, die deeze ziekte op haar hevigste ondergaan hadden, kwamen als wezenloos uit dezelve (b), zoo als 'er deeze Heer verscheiden hadde behandeld, die doch allen te recht kwamen, wanneer de kragten, na het gebruik van goede voedsels, begonden toe te neemen.

c.) D₂-

(b) [Vergeleken met de berigten van de *Lopiker* en *Krimpeur Waarden*.]

c.) *Dysenterien* had deeze Heer nooit *epidemie* zien grasfeeren : wel nu en dan een enkele , doch zonder gevolg van besmetting.

3. Men vond weinig onderscheid tusfen de ziekten van de stad en het omliggende land , als alleen in de *Districten* van nieuwe Droogmaakerijen : inzonderheid in de eerste jaaren ; en wel allerbyzonderst , wanneer het land pas boven komt , welke landen dan zeer ongezond zyn ; en in alle welke strecken zeer kwaadaartige en meest Rotkoortsen hebben gegrassieerd — (c).

4. Men is van meeninge in de stad gezonder lucht , dan wel elders in te ademen , als zynde zeer luchtig , van buiten met geen boschen omringd ; geheel doorsneden van water , dat niet stilstaat , maar door geduurige beweging wordt levendig gehouden. De stad is zoo doorsne-

(c) [Behalven de berigten van *Gouda* wegens deeze nieuwe drooggemaakte Landen (§. LXVIII. 2. 6. not. p.) zoo hebben dit deezen jaare 1776. allergevoeligst ondervonden de Dorpen by en aan de jongst drooggemaakte Landen omtrent *Berkel* gelegen ; als het dorp van deezen naam , *Bleiswyk* , *Bergsenboek* en *Hillegondsberg* : in welk eerste in de maand van September zeven lyken te gelyk boven aarde stonden. Mogelyk hebben de nog drooggemaalen wordende Veenlanden van *Bleiswyk* enz. het hunne hier toe gebragt. Ook is het niet onwaarschynelyk , dat de nabyheid van deeze even bovenkomende landen , aan andere naby gelegene Steden , als *Gouda* , *Rotterdam* en *Delft* , benevens de Dorpen daar tusfen gelegen , mede door deeze uitwaasseringen een grooter aantal zieken en dooden hebben ondervonden , dan andere steden en plaatsen , verder hier van verwyderd.]

sneeden van water, dat 'er maar een kleine straat gevonden worde, die niet aan het water uitkomt. Zy is (boven dien) niet volkryk, noch dicht bewoond; de straten zyn altoos schoon; de rioolen worden zuiver gehouden, en hebben hier maar een korten loop, om de meenigte van gragten, waar door de lucht hier zoo niet besmet wordt met stinkende uitwaasfemingen, als wel in volkryke steden, in welke meerder en vuiler rioolen, vuiler straten enz. gevonden worden. — Deeze stad is sedert korte jaaren met boomen beplant, die groot geworden zynde, zeker de huizen en de stad zelve bedompter maaken zullen: of nu de stad door deeze beplanting (nog) gezonder worden zal, kan alleen door de posteriteit beoordeeld worden (*d*).

§. LXXIII.

(*d*) De gelegenheid van *Delft* schein, naar de meening van den beroemden PETR. FORESTUS, den eersten grondlegger van de beschaafde geneeskunde aan Hollands hooge School, toen ter tyd, wanneer hy de praëtyk in deeze stad oeffende, schoon van dezelfde structuur zynde, zoo gunstig niet: 't geen ik om het geschiedkundige, en het verband der zaaken, niet voorby kan te melden, zonder de eere van mynen getrouwen Berigter in het minste te verkorten. — Althans zoo klaagde hy hier over met opzet, in Lib. VI. *de Febribus cum morbis epidemicis publicè grassantibus*, obs. IX. in Scholio, nom. 21. pag. m. 162. edit. Francofurtensis 1623. — schoon ik vooraf toestaaf, dat niet alle epidemien, welke hy *pestilential* noemt, zoodanige geweest zyn, 't geen eene zwakheid van den tyd was. Te weten (*): *Ceterum civitas Delpbensis cum*
in

(*) Men vergelyke hier mede het volgend *Artikel* van *Leiden*, welk hier genoegzaam licht aan geven zal. En
van

§. LXXIII. Van 's Hage berigt men ,

I. Dat zoo veel te algemeener de ziekten uit belette doorwaasfeming in het voor en najaar ,
en

in loco profundiore sita sit , & aquas non currentes aut fluentes habeat , & fossæ non sint amplæ , nec latæ , imo angustæ , per quas aquæ transeant , & moveantur , sit ut aquæ tam immotæ permanentes in civitate , potissimum calore æstivo & canicula exoriente putrescant , ita ut halitum quendam putridum , maleque olentem emittant , qui facile a transeuntibus sentitur : unde & aer facile quoque inficitur : ita , ut experientia observavi , ut vix decem aut plures anni transeant , quin cives aliquo modo vel peste vel pestilentialibus febribus officiantur. Hinc quoque pestis , de qua nunc agimus , statim canicula exori-

wanneer men dit *Scholion* van FORESTUS voort leest, zal men aldaar zelfs bevinden, wat hy voor pestziekten gehouden hebbe. Want het water van *Alkmaar*, zyn geboorte-stad, zuiverder en dunder zynde, dan dat van *Delft*, wordt by hem voor de rede gehouden, dat de eerste stad minder aan de pest onderworpen was, die boven dien ruime straten, en meer doortogt in het water hadde; zoo dat zy dat jaar, waarin de *Epidemie* te *Delft* woedde, van dezelve, behalven eene Vrouw van 30 jaaren, bevryd bleef, die (let wel) door eene *pestilentiale* koorts werdt aangevallen, *absque caractere veneni, cum fluxu alvi symptomatico, una cum delirio, perdurante octo dies, etiam vermes ejiciens, cumque tres dies sine loquela esset, ac sacerdotibus cura derelicta videretur, surditate superveniente, mox fluxu cessante, juxta Aphor. 28. lib. IV. — ad mentem redire cæpit, atque nostro præhabito prognostico, adbibitis optimis remediis, eadem curata fuit.* Waar uit, en uit het geen hy vervolgens van de jaaren 1562 en 1563. bybrengt, schynt te blyken, dat het doorgaans *Febres catarrhales malignæ* of *nerveæ*, geweest zyn, hoedanige boven reeds zoo dikwyls vermeld zyn, en welke in de Vrouw te *Alkmaar* ook met doofheid verzeld ging. — De *Epidemien*, in dit zelfde VI. Boek, obs. IV, V, VI. enz. voorkomende, met Wormen verzeld, en onder de gedaante van *Febres lente* zich vertoonende, bevestigen zulks nader. —

en by alle gunstige gelegenheden zyn; en, uit deeze oorzaak ontstaande, met waare ontsteekingen verzeld gaan; het geen het bloed door de kennelyke *crusta inflammatoria*, meêr dan met eene

oriente magis civis depopulata est. Hac de causa, uti Physicus, hujus urbis gubernatores admonui, ut tempore æstatis ferventissimo aquæ ductus æpius aperire jubeant. Rectè etiam molam ad mœnia constituerunt, non alia de causa, quam ut aquas per urbes moveret, quo minus putredinem acquirant. Et quamvis aquæ impuriore etiam sibi nigriores ex Veenlandia, in urbem ab una parte transferuntur, fortasse ob crassiorem substantiam ad cerevisiam coquendam aptiores sunt. Interea pars terrestris coquendo absuntitur, & melioris saporis redditur, ut hæc cerevisia non solum Hollandis, sed & aliis vicinis gratior, a multis expectatur, atque ad exterarum regiones evebatur.

„ Dat de Stad laag gelegen zy, de wateren stilstaande, de
 „ gragten naauw, de beweging in en door dezelve gebrek-
 „ kig, waar door het water in den zomer-en de hondsdagen
 „ stinkt, van de voorbygaande gemakkelyk te onderkennen:
 „ [een gewoon gebrek van de meeste binnensteden, vooral
 „ tot deeze afdeeling, als 's Hage, Leiden enz. behoorende.]
 „ zo dat hy by bevinding waargenomen hadde, dat 'er naauw-
 „ lyks tien of meer jaaren voorby gingen, dat de inwoonders
 „ niet door eene of andere ziekte wierden getroffen, gelyk
 „ in de *Epidemie* van 1557., (by welke hy opzettelyk van
 „ deeze gelegenheid gewag maakt;) die tersfond met het
 „ begin der hondsdagen de stad meêr ontvolkte. Waarom hy,
 „ als Stads Doctor, de Regeerders dier stad verzogt, dat zy by
 „ heete zomers, de sluizen [te *Delfshaven*,] dikwyls zou-
 „ den openzetten. Gelyk zy ten zelfden einde een molen
 „ aan de stads vesten hadden opgerecht, om het water in ge-
 „ duurige beweging te houden. Terwyl het onzuiver Veen-
 „ water, van eene zyde van de stad inkomende, van hem
 „ beter tot het brouwen van smeerig bier gehouden werd,
 „ dan dat het zelve nuttig voor de stad zyn zoude.” —

De *Epidemie* van 1557. was *pestilential*, uit de Pest-builen
 obs. X. en andere kwaadaartige toevallen obs. XI. XII. XIII.
 en XIV. kennelyk; op schraal gewas, gebrek aan en duurte
 van koorn, (als naar gewoonte volgende) te *Voorburg* eerst
 ontsteeken, en van daar door de Warmoeseniers en Zandschip-
 pers overgebracht. — Deeze *Epidemie* was zwaar; want,
 wanneer, volgens het eigen verhaal van P. FORESTUS (pag.

eene *crusta mucosa*, uit de ader gelaten, bevestigd; 't welk, hoe zeldzaamer dit in andere steden plaats heeft, hier zeer gemeen is: aan welke medewerkende oorzaken de menigvuldige

Tee.

m. 160.), Hy, door de Regeerders der stad *Delft* herwaards uit *Alkmaar*, met eene openbaare belooning, ter hulpe der elendigen ontboden zynde, ter stad ingekomen was, ontmoetten Hem reeds zeven begraaftenissen, in de korte tusschen-spacie van de Haagpoort tot de oude Kerk, en het huis van zynen vriend JOHANNES HEUTERUS: en hy voegt 'er by, dat het Kerkhof zoodanig met lyken was opgepropt, dat de hoogte daar van den muur, die de Kerk omringde, evenaarde. Van welk opgehoopt Kerkhof hy nader obs. XXV. in *Scholio*, pag. m. 182. gewag maakt, na dat hy obs. XXIV. in *Scholio*, pag. 181. gemeld hadde, dat deeze Pest van Mey 1557. tot November 1558. geduurd hadde, zeggende, dat Hy, benevens zyn medebroeder in de Geneeskunde, CORNELIUS ERICIUS, door den *Magistraat* gevraagd was, wat in deeze zaak best te doen stond; terwyl eenigen geraden hadden dit Kerkhof met kalk en mopsteen te overdekken: anderen, dat het met steenen zoude bestraat worden: zy daar en tegen geraden hadden, dat het zelve met aarde overdekt, en in dezelve een menigte gras-zaad geworpen wierde, op dat het gras wasfende, de openingen der aarde zouden gesloten worden; en door het dikke gras, de aarde vaster geworden zynde, deeze smet minder mogte uitspruiten: door welken uitgevoerden raad de Pest op geenerhande wyze is wedergekomen, als by de belegering van *Haarlem* in 1573." — Waar uit het vorige beredeneerde teffens de nodige opheldering bekomen kan. — Die van 1562. bestont uit *Febres Synochæ* met Mazelen en Kinderpokjes verzeld, obs. XLVI.; en die van 1580. uit *Febres catarrhales* met *Anginæ malignæ*, obs. III. waar aan veelen stierven. — Wat nu de *Epidemie* van 1557. betreft, daar schynt de stad zop zeer geen schuld toe gehad te hebben, als wel de besmetting uit *Voorburg* aangebragt. — De meerder doorvaart sedert dien tyd, kan die nogthans gezonder gemaakt hebben; gelyk my onderrecht is, dat door de sluizen te *Delfshaven* dagelyks water in gelaten wordt; maar van de molen is geen blyk of bewys meer te vinden. [De Heer Doctor J. VERBRUGGE heeft op myn verzoek hier omtrent alle mogelyk onderzoek te vergeefs gedaan.

Teeringen, welke in deeze plaats gevonden worden, waarfchynelyk toe te fchryven zyn, dewelke ligtelyk uit verwaarloosde verkoudheden, die doorgaans met ligte ontsteekingen in den beginne verzeld gaan, dermaaten toeneemen, dat zy hier zoo wel als te *Rotterdam*, een aanmerkelyk getal dooden, aan deeze ziekte overleden, uitmaaken. — Naardien 'er, volgens de berekening van den Wel Ed. Geftr. Heere Burgemees-

daan. Zyn Wel Ed. fchreef my den 30. Augustus 1776. het volgende: — „ In een Memorieboek van Heeren Burgermeesteren en Regeerders deezer stad van den jaare 1537 tot 1595, wordt niet dan melding gemaakt van eene steene molen, genaamd *Frans Koeken molen*, staande op 'der steden vesten tegen de Breed-steege over, door twee particuliere luiden gekogt van 't oude Gasthuis alhier in den jaare 1537. Van deeze molen is thans niet meer over; en het blykt geenzints uit dit Memorieboek, dat dezelve tot een Watermolen, veel minder tot gebruik van de *pestilentielle* ziekten, waar van U Wel Ed. meldt, gediend heeft. Ook vindt men aantekening van eene vereering van 200 gulden voor de *inventie* van het nieuwe werk in de Watermolen op het Duivelsgat, doch dewelke ook geenzints tot dat oogmerk fchynt geftigt geweest te zyn: nogthans wordt my gemeld, dat in het *Privilegie*-boek van deeze stad te vinden is een Handvest d' Anno 1450 waar by vergund is eenige Watermolens te mogen maken, die door het maalen het water zouden roeren, en doen komen uit de veste in de Delfte.” —] Deeze *Privilegie* of Handvest is mede te vinden in de *Beschryving van Delft* 1729. by R. BOITET gedrukt, uit welke blykt, dat dezelve door PHILIPS van Bourgongen enz. gegeven zy, en wel met oogmerk, om het stilltaande water in de gragten in beweging te brengen. Hoedanig dit toen ter tyd met onvolmaakter werktuigen van dit soort, als uit vaste kappen bestaande, en op vloten in het water geplaatst, geschiedde, kan men in die zelve *Beschryving*, nevens de vergunning daar toe, pag. 623, 625, omftandiger lezen.]

meester DIERQUENS (e), geduurende 19 jaaren, 4194 Menschen door deeze ziekte weggerukt, van 24836 gestorvenen, worden opgegeven; het geen omtrent een zesde gedeelte van het geheel bedraagt. Terwyl dit getal te *Rotterdam*, volgens de gemeen gemaakte lysten (f), na genoeg tot een vierde klimt. — Het is waar, dat op de lysten van 's *Hage*, geduurende die jaaren, boven dien 195 dooden aan Longeziekten, en 1846. aan Borst-ziekten overleden, voorkomen: maar gelyke Ziekten worden van *Rotterdam* op deeze lysten onderscheiden gemeld; gelyk men die op deeze ziekten nader zien kan. — In weerwil van deeze meenigvuldige ontsteekene kwaalen, verneemt men alhier zoo veel te minder Ziekten, die aan den zomer en den herfst toegekend en elders ondervonden worden.

2. Men ziet 'er enkele *Choleræ* en *Diarrhœæ*; zeer weinige *Dysenterie*; spaarzaam *intermitterende* Koortsen; doch by gunstige gelegheden meerder *continuæ remittentes*, onder het minder deel der inwoonderen, die dan doorgaans die gevolgen als elders hebben; en naar de onderscheidene behandelingen, en de byzondere

(e) *Verzameling van naauwkeurige Lysten* enz. §. XCV, XCVI. pag. 34, 35. vergeleken met de generale lysten 1, 2, 4. voor de volgende.

(f) *Bylagen*, lett. T.

dere luchtgesteldheid in byzondere foorten van Koortfen overgaan, naar welke zy den naam van rot-, heete- en bluts-koortfen enz. ontfangen. Want zoo geeven

3. De jaarlyksche Dood-lysten (§. XXIV. not. 7.) geen groot getal aan Koortfen overleeden op. Die van de onderstaande jaaren behelzen alleen deeze dooden, aan de gespecificeerde Koortfen overleeden, als in

	aan Koortfen	Galkoortfen	Heetekoortf.	Purperk.
1771.	52.	4.	54.	33.
1772.	75.	16.	53.	55.
1773.	35.	7.	47.	15.
[1774.	38.	5.	18.	5.
1775.	60.	17.	25.	8.

en 19 aan *Scarlatina* p

Waar omtrent men echter bekennen moet, dat het twyffelachtig zy, wat men door heete koortfen, *Fievres ardentes*, in de lysten van de aangehaalde *Bibliotheque* enz., in eenen zuiveren geneeskundigen zin te verstaan hebbe; naardien het niet waarschynelyk is, dat alle de dooden, onder deezen naam van ziekte opgegeven, aan eigentlyke *Febres ardentes* overleden: maar waarschynelyker, volgens n°. 2. naar de byzondere opvatting van *Febres continuæ*, *catarrhales*, *exanthematicæ* enz. waar van 'er in de lyst

ten

ten dikwyls melding gemaakt wordt, moeten gehouden worden. — Het gantsche beloop der Ziekten eindelyk

4. Betreffende, kan men uit de even genoemde sterflysten afneemen: van welke, om niet te omslagtig te zyn, door alle die lysten in zyn geheel mede te deelen, den korten inhoud in eenen samengetrokken zin, op de aangehaalde plaats in de *Bylagen* lett. S. nader kan gezien worden (g).

[§. LXXIII*.

(g) [Om de rede boven (§. LII. not. n.) gemeld, durfde ik by het overgeeven deezer Verhandeling niets meer van deeze plaatsen aanroeren, toen ter tyd berustende in de medegedeelde bylage: sedert dien tyd, door het bekomen der waarneemingen van wylen den Heer Mr. P. GABRY, aan welke echter twee jaaren ontbraken, die in de jongste maand October door des overleden Heer Broeder my gunstig gesuppleerd zyn, kan men nu een vollediger berigt van de ziekten van deeze Vorstelyke Hofplaats opgeven. — Door deeze tweederlei verzameling van lysten, zoo van de Dooden uit de *Bibliothèque des Sciences & des beaux Arts*, van den jaare 1757. tot deezen tegenwoordigen tyd toe; als mede van de aantekeningen der Ziekten van de jaaren 1747 tot 1768, agter de *Weerkundige Tafels* van wylen den Heere Mr. P. GABRY, kan men een vry uitgebreid begrip verkrygen van de ziekten, welke in dien tyd hier plaats gehad hebben, en van de woe- de, die zy den eenen tyd meer, den anderen tyd minder, hebben aangerecht. — Men kan op de laatste zoo veel te meer staat maaken, om dat ik in het zekere onderrecht ben, dat deeze opgave eerst door een gezelschap van voornaame *Doffaren*, als de Hooggel. Heeren OUWENS, DE HAEN, VELSE en den zeer geleerden Heer Dr. WESTERHOF, zyn zamengefeld; en daar na door den laatstgenoemden Heer alleen zyn opgegeven. En, offchoon 'er eenige afwykingen in de gelyktydigheid der Ziekten, in de Sterflysten en de aantekeningen der ziekten agter de *Weerkundige Waarneemingen* voor-
ko-

[§. LXXIII*. Voor nader berigt kan ik thans melden :

1. Dat de *Bof*, in het voorjaar 1772. hier zeer algemeen is waargenomen : eene byzondere *Rheumatismus*, by koude voorjaaren, niet ongemeen. En, dat de koude voorjaaren, eenigen tyd, veele ziekten uit belette doorwaasfening hebben verwekt. Dat boven dien de zomer-ziekten, geduurende myne inwooning in 's *Hage*, federt 1768. zeer maatig zyn geweest. Dat, behalven de Kinderpokjes en Mazels, beneden op haar plaats te melden, het Roodvonk in het laatst van 1775. zeer gewoed heeft, en nog niet geheel ophoudt. — Onder anderen heb ik een Kind behandeld, 't welk door deeze ziek-

komen mogten, zoo wyzen zy toch teffens de foort der ziekten nagenoeg aan : waar uit men ook eenigermaate over de echtheid der *Haagsche Sterflysten* oordeelen kan. — Om nu van deezen arbeid het rechte gebruik te maaken, zoo heb ik, wegens mynen bekrompen en verftreeken tyd, en de beproefde kunde van den Heere Doctor F. VERSTER, die zynen vlyt aan de *vergelyking der Weerkundige Waarneemingen, der Sterflysten van 's Hage en de Ziektelysten van Amsterdam*, zoo meesterlyk besteed heeft, deezen volkomen bundel van jaarlyksche waarneemingen gezonden, met verzoek eenige vergelyking omtrent dezelve te maaken : en, naardiën in dit gansche *Artikel van de ziekten der jaargetyden*, de jaaren 1761 en 1762. benevens de jaaren 1768, 1771 en 1772. het meest *gecaracteriseerd* zyn, zoo heb ik Zyn Wel Ed. teffens verzocht hier op voornamentlyk acht te geeven. — Welken arbeid ik dan ook volkomen als den zynen voordraage; terwyl ik 'er alleen die geringe aanmerkingen op maaken zal, welke volftrekt tot het verband der Ziekten behooren. Men vindt dezelve onder de *Bylagen* lett. U.]

ziekte aangetast zynde, bloed waterde, en daarna door eene *Afcites*, met daar op volgende *Anasarca* bezogt werdt; zoo dat het *Scrotum* tot eene buitengewoone grootte zwol, en men genoodzaakt was den *penis* te *scarificeeren*, ter ontlasting van de *Urine*; welk Kind nogthans volkomen hersteld is. — Veelen, die in den beginne niet wel behandeld werden, kreegen *parotides*; sommigen, doch weinigen verzwellingen in den gehoorweg; de meesten, wanneer de stof niet behoorlyk uitgewerkt was, ondraagelyke pynen in armen en beenen, met hevige zwelling verzeld, die naar eene zwaare *Leucophlegmatia* geleek. Deezen, welken in den beginne behoorlyk *geëvacueerd* en naar tydsomstandigheden met verkoelende middelen behandeld werden, ofte in welken het bloed geene bewyzen van ontbinding gaf, genazen gelukkig, wanneer, naa de eerste ontlastingen van boven en van onderen, van stonden aan gegeven werden *Mixture* uit *Extr. cort. Peruviani* met *Rheum* enz.

2. De Voorjaars-koortsen waren dit voorjaar (1776.) zoo als boven (§. LXVI. 3. h.) gemeld is, moeilyker, dan naar gewoonte, te behandelen: in tegendeel, waren de Najaars-koortsen zeer maatig; zoo dat de *Apothekers* klaagden, na de maand *Juny*, minder dan in voorige jaaren te doen gehad te hebben; niettegenstaande de steden *Rotterdam*, *Delft*, *Haar-*

lem, Amsterdam, en de naby gelegene Dorpen ten oosten en zuiden van 's Hage, (behalven het geen van Gouda en Schoonhoven enz. reeds berigt is,) zeer veel Zieken hadden (h). — Onder eenigen aan Najaars-koortfen *laboreerende*, heb ik drie perfoonen, welke aan de ziekte van de Droogmaakeryen ziek waren, behandeld; van welken één van Soetermeer was gekomen, en den anderen, zyn' makker, deeze ziekte had aangezet. De eerste genas zonder *recidif*, alleen door het gebruik van een sterk *Decoctum corticis Peruviani* met *Elixir Vitrioli* en *Syrupus acetositatis citri*: de laatste was die geen, waar van ik boven (§. LXVI*. 4. not. k.) gewag maakte; en die in het eerste *recidif*, geduurende

(b) De rede van dit verschil kan mogelyk gelegen zyn in de meêr Zuidelyke en Noordelyke Winden, welken uitwyzens de Waarneemingen in deeze plaats, menigvuldiger dan elders worden waargenomen: van welke de laatste, terwyl de landen in den zomer rondom 's Hage allezints droog zyn, en geene schaadelyke uitwaasfemingen herwaarts aanjaagen; in tegendeel, de doorwaasfemingen van de allerwegen groenende kruinen, benevens den lieffelyken geur van de bloemen en kruiden der menigvuldige Buitenplaatfen aanblaazen: daar wederom van den anderen kant deeze Hof-plaats in den winter de uitwaasfemingen van de Noord-Zee, en den vogtigen dampkring van de in den winter onder water staande polders, aan de Zuidelyke zyde voor dezelve gelegen, met tegenovergestelde Winden ontfangen moet. Gelyk ook het openliggen van de voornaamste straatén, byna op de hoofdwindstreeken uitkomende, den vryen toegang der Winden onverhinderd toelaaten. — Al het welk mogelyk te wege brengt, dat de nadeelige gesteldheid der gragten, beneden op haar plaats te noemen, minder nadeel dan in andere plaatfen aubrenge.

de dien tyd , eens drie , en ten andermaale agt dagen , dermaate krank lag , dat hy eer de gedaante van eenen dooden , zonder gevoel of beweeging , dan van eenen levenden vertoonde ; hoewel hy echter mede volkomen hersteld is.

3. Kan ik ten bewyze van het *prædomineerende inflammatoore* melden , dat ik in de maand *Augustus* van dit zelve jaar , wanneer verscheidene steden en plaatsen (2.) door Gal- en Rotkoortsen werden bezocht , en deeze hier spaarzaam vernomen werden , allersterkste blyken van ontsteeken bloed , in eenige lyders , welken ik toen ter tyd behandelde , vernomen heb : onder welken een Heer en eene *Dame* van hooge jaaren zich bevonden , door de beginselen eener ontsteekene beroerte aangetast ; in welke herhaalde , en kort op den anderen volgende zwaare aderlatingen nodig waren , om het geweld der ziekte aftewenden. Zonderling bleek dit in eene Vrouw , welke , in dien tyd , aan eene gewoone *intermitteerende* Gal-koorts eenige weeken ziek geweest zynde , na eene duidelyk aangewezene aderlating , benevens vier Spaansche vliegen tefens , by andere verkoelende middelen , volgens de *curatio antiphlogistica* voortvloeiende , eene zodanige hevige aanval van woede des nachts onderging , dat ik my genoodzaakt vond eene tweede zwaardere aderlating te laten verrichten ; die door den *Chirurgyn* zoo *serieus* werdt uitgevoerd ,

voerd, dat ik des morgens, myne lyderes komende zien, verwonderd was, over de veelheid van het afgetapte bloed, my verbeeldende dat 'er meêr dan één mensch was adergelaaten. 't Welk, hoe sterk deeze aderlating mogte gedaan zyn, nogthans van deeze gunstige uitwerking was, dat de lyderes, die in denzelfen nacht, door geen vier menschen konde gehouden worden, des morgens by haare volkomene kennis wedergekomen zynde, geene verdere aanvallen meer gehad heeft, en tot haare volle gezondheid is geraakt. Meer andere Voorbeelden zoude ik hier kunnen bybrengen, wilde ik uit het bezondere tot het algemeene niet besluiten: ook zoude ik de bovengemelde voorbeelden niet hebben aangehaald, ten ware de bevinding my en myne Kunstgenooten de waarheid in het algemeen daar van geleerd had; die my teffens verzekerd hebben, hoe dikwyls eene aderlating hun onvermydelyk geweest is in *continuæ remittentes*, die op andere plaatsen, gelyk boven meer dan eens gebleeken is, doorgaans schadelyk zyn. — Het kan zyn, dat het *Stationare*, by den Geneeskundigen bekend, het zyne hier toebrengt: en wanneer de doorgaande ziekten uit *Morbi exanthematici & catarrhales* bestaan, gelyk uit de verwisseling van de eene in de andere veelmaalen blykt; en de *metastasis ad caput vel viscera abdominalia* geschiedt, waar van dit najaar niet alleen in deeze plaats, maar ook in veele ande-

re , genoegzaame voorbeelden zal opgeleverd hebben in kwynende Koorts-lyderen , in welken de *cortex* vrugteloos zal zyn beproefd , zoo zullen de aderlatingen zoo wel in die , als in deezen onvermydelyk bevonden zyn , om den ondraagelyken last in het hoofd , en den *apparatus primarum viarum* , veelal in eene roosachtige ontsteeking bestaande , te overwinnen.

4. Van *Scheveningen* is my een omstandig berigt toegekomen , 't welk ik , om dat het veele byzonderheden in zich vervat , en het wezen der Ziekten op Zee-dorpen zeer natuurlyk uitdrukt , in zyn geheel in de *Bylage* lett. V. mededeele ; ten einde men daar uit over andere Zee-dorpen oordeele.

5. Van de *Westlandsche Dorpen* zyn my veele berigten beloofd , maar weinige ingekomen : die , welke my geworden zyn , kan ik om wezendlyke byzonderheden niet achter houden. — In het gemeen kan ik melden , dat 'er dit jaar meêr Koortsen te 's *Gravezande* en te *Wateringen* , dan te *Loosduinen* geregeerd hebben ; en dat de Ziekten van dit laatste Dorp veelal met die van 's *Hage* overeenstemmen. — Een zonderling geval zag ik voorleden jaar (1775.) in een Tuinman , in de maand van November , dewelke in dien tyd aan eene *Febris catarrhalis biliosa subcomatosa* ziek lag ; waar in alle de bewyzen van het *bilieuſe* , zoo ten aanzien van de

Gal, door gestadig overgeven by de *paroxysmus febrilis*; het *catarrhale* en *rheumatique*, ten aanzien van het ontsteekene; en het *comatose*, als een gevolg van den gemengden aart, zamenliepen: waar van ik zelden gelyk heb gezien; en die, by de middelen, op de dagelyksche en duidelyke *indicatien* gegrond, hem telkens toegediend wordende, nogthans zeven adertlatingen nodig had, om zyne volkomene gezondheid te bekomen.

a.) Van *Monster* is my het volgende berigt door den *Chirurgyn* en *Practisyn* E. C. DE KONNIGH toegekomen:

„Aangaande het beloop der Ziekten, gedurende myne praktyk, komt my voor, dat in de maanden January, February en Maart de Ziekten meest *inflammatoor* zyn, uitgezonderd by opene en natte winters, gelyk wy in het najaar van 1773 en 1774. hadden, wanneer alhier eenne *Febris rheumatica calida* heerfchte; welke kwaadaartig was, en waaraan de lyders gemeenlyk den 4^{den} of 5^{den} dag stierven, en zelden den 9^{den} dag behaalden. Deeze Koorts veranderde in het voorjaar van 1774. in een volkomene Rotkoorts, die van eenen besmettenden aart was, en eenige huisgezinnen aanstak; doch met het midden van den zomer verminderde. — In de *Lente* zyn de Koortsen zuiver *intermitteerende*; en in den *Zomer*, byzonder by aanhou-

houdende zuidelyke warmte, van eenen rotachtigen aart: doch die van het *najaar* zyn in het gemeen, zelfs tegenwoordig anders gesteld. Zy komen eerst in de gedaante van *tertianæ* voor, (en gelukkig, als men die in dat tydperk kan overwinnen;) vervolgens als *tertianæ duplices*, welke somtyds toelaaten, dat men eene *paroxysmus* kan doen ophouden; terwyl de andere voortduurt, en verder toeneemende, in eene *Febris continua remittens*, en somtyds in een Rotkoorts overgaat."

b.) Van *Ter Heide* is door denzelfven dit berigt gegeven:

„Alhier zyn de Ziekten, zoo wel als de arbeid, voedfels, levenswyze en luchtgesteldheid [van andere Dorpen] onderscheiden. — In het gemeen wordt aangemerkt, dat de Noorde winden, die doorgaans een streek meer of minder noordelyker dan te *Monster* zyn, in het voorjaar alhier zeer gemeen waaijen: in welken tyd, te weeten in de maanden Maart, April, Mei, en half Juny, de Mansperfoonen zwaaren arbeid, en dat altyd op het open strand, doen; door welken de poren tot sterker uitwaasfeming genoopt, en door den vryen toegang dier schraale winden weder geslooten worden; waar door *inflammatoore* en *rheumatique* Ziekten natuurlyker wyze ontstaan moeten. — In den Zomer zyn de mannen meest allen ten Haaring-vaarende.

Maar zonderling muntte het jaar 1770. in ziekten uit, wanneer in dit Dorp eene Rotkoorts heerfchte, by welke al het geene waargenomen is, wat de Heer DE MAN van de Rotkoorts door den druk gemeen gemaakt heeft. Deze Koorts had, volgens opmerking van mynen berigter, de volgende oorzaak: De Vee-pest (namentlyk) welke ten dien tyde sterk heerfchte, nam veele runderen weg; van welker vleesch aan deeze ziekte gestorven, vier of vyf huisgezinnen zich rykelyk voorzien en overmatig gegeten hadden. En dewyl deeze huisgezinnen groot van familie en klein behuisd waren, boven dien met een gering bestaan bedeed, zoo werkten alle middelen gereedelyk mede, om deeze ziekte voort te zetten. De talryke maagfchap, welke deeze zieken dagelyks kwam zien en opspafen, veroorzaakte, dat dezelve wel haast onder den ganschen Burgerftaat verspreidde. Deeze koorts duurde van het begin van dat jaar, en liep eerst volkomen ten einde in den nazomer. Myn Berigter meldt, niet te kunnen nalaaten van deeze ziekte verflag te doen; of dit mogelyk tot waarfchouwing voor het toekomende dienen mogte. (Men zal beneden in het Hoofdstuk van de *fpyze* en *drank*, foortgelyke waarneemingen van *Delft* ontmoeten, en aldaar die aanmerkingen vinden, welke dit stuk nader zullen kunnen ophelderen.) Gansch anders zyn de ziekten van het Vrouwvolk, het welk een

zittend leven leidt , tot het maaken van Haring-
wand , terwyl de mans in zee zyn , en voor ge-
woon voedsel meest gedroogde Schol met brood
en Thee nuttigen , waar door zy onderhevig
zyn aan *Hysterike* kwaalen , *Indigestien* , *Oede-
mateuse* zwellingen , *Kwaadsappigheid* , en wat
meer van dien aart zyn mag ; doch hebben ge-
woonlyk geene ziekten , welke men volkomen
onder de *inflammatoore* kan brengen. ”

c.) Van de *Lier* heb ik het volgende be-
rigt door denzelfden , volgens schryven van den
Chirurgyn J. VERSCHUUREN , ontvangen.

„ Dat 'er dit jaar weinig Voorjaars - koortsen
hebben geregeerd ; en dat de weinige , die 'er
waren , zuiver *intermitteerende* zyn geweest. In
het najaar waren 'er meer zieken ; doch van ee-
nen zeer verschillenden aart. Sommigen kreegen
eene *Febris continua* , anderen eene *Febris con-
tinua remittens* , die in eene *Febris intermittens*
veranderde , en wel de gemakkelijste was. Som-
mige waren geneegen in een te loopen , onder
welke Hy een man behandeld had , die over-
leeden is aan een Rotkoorts , by welken Hy te
laat gehaald was , en die geen geneesmiddelen
of vogt wilde gebruiken. Sommige waren van
den beginne zuiver *intermitteerende* gebleven ,
tot de volkomene herstelling toe ; behalven en-
kelde , die in eene *Febris quartana* zyn veran-
derd , welke men anderzints in het najaar be-

komt uit Koortfen , die *continueel* fchynen te zyn. Verder luidt het berigt , dat de koortfen , zoo lang deeze *Prædizyn* in de *Lier* gewoond had , nooit gemakkeliker te geneezen waren geweest , dan in dit najaar (1776.) Verdere toevallen was hy niet gewaar geworden.”

5. De Ziekten te *Ryswyk* en te *Voorburg* komen met die van 's *Hage* veelal overeen; behalven dat die in het laafte Dorp fomtyds van eenen meer zamengeftelden aart zyn , en min of meer deel hebben in die ziekten , welke in de Droogmakeryen van *Soetermeer* , enz. hebben plaats gehad ; doch minder dan aan den *Leidsendam* , welk dorp nader daar aan grenst , en ten oosten ruime Veenplafsen voor zich heeft.

a.) Van *Voorburg* is my een berigt van eene aanfteekende ziekte , mede door het eeten van vleefch van beesten aan de Veepest gestorven veroorzaakt , door den *Chirurgyn* J. C. DURING medegedeeld , toegekomen ; 't welk , om deszelfs uitgebreidheid , in zyn geheel onder de *Bylagen* letter W. kan geleezen worden. — Onder andere lyders , behandelde ik in de maand van September deezes jaars een ouden grysaard van 85 jaaren , aan eene *Pleuritis inflammatoria* , in welke drie aderlatingen met goed gevolg nodig waren , ter verkryging van eene gewenfchte geneezing. Ligte beginfels van Sprouw openbaarden zich in deezen , die echter van geen gevolg

volg waren. — Een niet gemeen geval zag ik in eene Vryster, die by elke *paroxysmus febrilis*, welke drie en viermaal op eenen dag ongeregeld aanvielen, met buitengemeen opzwellen van den buik, door eene geweldige ylhoofdigheid aangevallen werdt, welke by het doorbreken der koorts bedaarde. De aderlatingen enz. waren hier zoo wel nodig als in den eersten; ofschoon het bloed in deeze niet zuiver ontsteeken was, maar meer den *apparatus primarum viarum* en eene roosachtige ontsteeking, *ex indole catarrhali & inflammatoria*, te kennen gaf: in de ontlastingen werdt een worm gevonden. — By eenen lyder heb ik ligte *petechien* ontdekt, die aan eene *Febris catarrhalis satis complicata* ziek lag; doch nevens de twee bovengemelde mede tot zyne volkomene gezondheid geraakt is.

b.) Aan den *Leidsen-dam* waren de Ziekten dit jaar niet min zamengesteld, gelyk uit eenige staalen, boven (§. LXVI*. 3. not. h, i.) reeds aangehaald, genoegzaam gebleeken is. — Zy waren van verscheidene soort: sommigen ondergingen *Febres soporosa subcomatosa*: andere scheenen van het soort der *Febres nervea* te zyn: weder andere behoorden tot de *continua remittentes*: doch zy waren meest alle van eene moeiljelyke geneezing en langzaam *crisis*. De tong bleef in deeze lyders vogtig, die van den beginne wit was; en, dat *coriaceum* niet vertoonde, welk op andere tyden niet ongewoon by

by foortgelyke koortfen vernomen werdt. De Sprouw werdt zeldzaam , dan in zulken , welken van den beginne niet wel behandeld waren , beſpeurd : gelyk de *hik* , die in de Ziekten van 's *Bosch* (§. LVI*.) doorgaans doodelyk was , onder myne behandeling , niemand heeft weggeſleept. Dit toeval was buitengemeen ſterk in een man , die aan deeze ziekte krank lag ; en in wien geene zichtbaare *evacuaciones criticae* , dan door het vogt , het welk uit de Spaanſche Vlieg-plaaſters ontlaſt werdt , voor den 20^{ſten} dag in de *Urine* verſcheenen ; overeenkomende met de waarneemingen van J. HUXHAM , J. BAL , en myne bevinding in de doorgaande ziekten van *Overſlacqué* enz. boven reeds vermeld (§. LII. not. n.). Het zelve werdt door een *Lindius* uit R. *Ol. amygdal. dulcium* ℥i. & *camphoræ* ℥i. ut F. *Lindius* , om alle uren van het zelve een eijerlepeltje te neemen , gelukkig geſtild. — Dit en andere *Symptomata* , als een opgezette buik , moeilyke waterloozing , ja volkomene belemmering van dezelve , met daar mede verzelde gaande *Colica inflammatoria* , drukten genoeg het wezen deezer ziekten uit ; als uit eene *infarctus viſcerum* beſtaande , met het zamengeſtelde , het welk de byzondere geſteldheid van deezen zomer uitleeverde : waar uit men verder over derzelveſ beloop oordeelen kan , en teffens begrypen , dat de aderlatingen hier niet altoos hebben kunnen vermyd worden. —

c.) De

c.) De Ziekten te *Stompwyk* verscheelden weinig van die van den *Leidsen-dam* ; maar kwamen veelal met dezelve overeen , zoo als my de *Chirurgyn* P. BURGERHOUT aan den *Leidsen-dam* berigt heeft , die verscheiden lyders met my op het laatste , in zyne standplaats , heeft behandeld.

d.) Van *Soetermeer* is my een omstandig berigt beloofd ; maar als noch niet ingekomen. Voor zoo ver myn onderzoek strekt , kan ik melden , dat na het droogmaaken van de Veenplassen omstreeks dit aanzienlyk Dorp , de koortsen , by gelyke gelegenheden ontstaande , zeer veel woede hebben aangerecht : en schoon zy in graad thans minder zyn , echter noch niet geheel ophouden , en heden veelal in *quartanæ* overgaan ; van welke het getal dit jaar zoo menigvuldig is geweest , dat het gemeen die wel op honderd bepaalde , waar van ik 'er verscheiden behandeld heb , deeze gemakkelyker , geene moeilyker in de geneezing zynde.

e.) De Ziekten van *Voorschooten* hadden geen verschil met die geenen , welke van *Delft* (§. LXXII. 1, 2.) zyn opgegeven , zoo als my de *Chirurgyn* en *Practizyn* VAN LIS aldaar , op het voorlezen van die *artikels* , verklaard heeft.]

*Van RHYNLAND, de Steden en Dorpen
daar onder begreepen.*

§. LXXIII. Volgens de berigten van *Rhynland*, zyn de Ziekten in het voor- en najaar de gewoone, algemeen bekend; ten zy by byzondere *Epidemien*. —

1. Van *Leiden* berigt men, dat de gewoone Ziekten in het voorjaar, wanneer de vloeibaarste deelen door de koude verdikt zyn, de Koortfen aanhoudende, en met zwaare ontsteking op de hersfenen, keel, borst en ingewanden bevonden werden verzeld te gaan. — Die van het Najaar bestaan in Gal-ziekten, *Diarrhœæ*, en eene enkele *Dysenteria*; *Colyken*, *Pleurisfen*, *Rheumatismi universales*, vallende op de borst, keel en hersfenen; ook anderdagsche en dubbelde anderdagsche Koortfen. — Sedert jaaren heeft men geene Ziekten, die *epidemicè* regeerden, (buiten de *Variolæ &c.*) waargenomen. — [By wyze van *Supplement* is my het volgende van mynen zelfden Berigter toegekomen, in *dato* den 30. September 1776.

a.) Dat de Voorjaars-koortfen in deeze stad en derzelve omtrek zich meest bepaalen tot *Febres duplices tertianæ & catarrhales*, in welke

ke de *paroxysmus* om den anderen dag zwaarder is; en dat 'er zeer weinige *inflammatoore* Ziekten vernomen worden.

b.) Dat de *Febres autumnales* meest uit *intermittentes biliosæ* bestaan, en dat 'er weinige *continuae*, doch meest *quartanae* dit jaar regeerden; dewelke, volgens de behandeling van deezen Geneesheer, door *Spiritus juniperi & succus express. citri recent. ad part. equal.* een uur voor de *paroxysmus* gegeven, meest overwonnen werden.

c.) Dat na het jaar 1773. geene *Epidemie* bespeurd was, buiten de *Variolæ*, die toen sterk *gegrasfeerd* hebben, als een uitslag zonder koorts, Roodvonk genaamd. *Petechiæ* waren zeldzaam geobserveerd.] De geweldige Ziekte in de jaaren 1669 en 1670. welke zoo veele braave Leidenaars en Vaderlanders ten grave deed daalen, was volgens meening van den Ridder PRINGLE (i), geene Pest-ziekte, gelyk die door den in zynen tyd zoo beroemden Hoogleeraar SYLVIVS en anderen te boek gesteld is; maar alleen een kwaadaartige Galkoorts, dewelke op eenen heeten en droogen Zomer, waarin weinig regen gevallen was, volgde. — De gelegenheid dier Stad is anderzints niet zoo on-

(i) *Maladies des Armées*, Part. III. Chap. IV. §. IV. pag. m, 296.

ongunstig, om deeze en andere ziekten van derzelve ligging alleen af te leiden, zynde vry luchtig en hooger dan andere steden, uitwyzens de Waterpeil aan de muuren van de binnengragten, voornamentlyk op het Rapenburg gelegen. De oude en nieuwe Rhyne en oude Vest hebben een laager staal: maar dit zelfde heeft in 's Hage enz. plaats. De meeste overlast (welke ik, geduurende myn *Academisch* verblyf in dezelve heb opgemerkt,) bestaat in het hooge opgezette boezem-water van *Rhynland*, en de groote plas van de *Haarlemmer-Meer*, welke deeze Stad, door noordelyke winden herwaarts aangedreeven, lyden moet. Men moet dan de Ziekten, die op verscheidene tyden in deeze Geleerdheids-zetel hebben plaats gehad, meêr toeschryven aan de byzondere luchtgesteldheid, en moeste ik 'er niet byvoegen, aan de verkeerde behandeling van eenen anderzints grooten Man, die door zyne beschaafde welsprekenheid het puik van *Europa* tot zich getrokken, en eenen algemeenen roem verworven hadde; en, buiten zyn eigen geliefd Leerstelsel, anderzints voor een geleerd man van zynen tyd moet gehouden worden (k). De Heer PRINGLE heeft de reden

(k) Conf. L. SCHACHT *Orat. funebr. in obitum Nobilissimi, Clarissimi, Expertissimi D. FRANCISCI DE LE BOE SYLVII &c. in Oper. omn. Medic. F. DE LE BOE SYLVII, ex editione D. ELZEVIER &c. Amstel. 1679. pag. 924. cum A. HALLERI Method. Studii H. BOERHAAVE, pag. 518, 616, 894.*

reden daar van in de beneden aangehaalde plaats verklaard ; gelyk men uit de samengetrokken schets van deeze Ziekte een ander begrip dies-aangaande bekomen kan (1).

2. In het jaar 1769. hebben in de Dorpen *Rhynsburg*, *Voorschooten*, *Oestgeest* en *Warmond* eenigen gelaboreerd aan *Febres biliosæ putridæ*, van welken eenigen, door deeze Ziekte aangetast, aan eene *Dysenteria* stierven ; ofschoon de Stad daar van bevryd bleef.

3. Heete en vogtige zomers en najaaren verwekken te *Haarlem* als elders Rotkoortsen. — Het jaar 1771. is een slegt jaar voor *Docto-*

ren.

(1) [Deeze *Epidemie* werd door die van 't jaar 1669. voorafgegaan, en door dien zelfden Hoogleeraar in *libro citato*, Tract. IX. pag. 794 - 814. beschreeven, gelykerwys J. VAN DER MARCK en SIMON VAN ASSENDELFT die tot een voorwerp hunner *inaugurale Disertation* genomen hebben : de eerste onder den titel *de Febre nuperrime epidemica*, Leid. 1668. 4. de andere *de Febre quadam epidemica*, Leid. 1668. 4. beide te vinden in A. HALLERI *Method. studii Medici*, pag. 617. zoo even aangehaald. — Deeze Ziekte was volgens den gemelden Hoogleeraar F. DE LE BOE SYLVIUS eene *Febris intermittens tertiana, tum simplex, tum duplex*; en die eindelyk in eene *continua intermittens* overging, §. XIX - XXII. — Gaarn wilde ik deeze met de volgende *epidemien* in eene noot mededeelen ; maar vermits dezelve veele bladzyden beslaan zouden, heb ik voegzaamer geoordeeld, de zaakelyke uittreksels daar van onder de *Bylagen* lett. X. te plaatfen, ten einde de oordeelkundige Leezer, uit vergelyking van deeze met andere soortgelyke doorgaande ziekten, oordeele, wat 'er al of niet van derzelve kwaadaartigheid te houden zy ; en of dezelve niet voornamentlyk in de min geschikte behandeling moet gezogt worden. —]

ren, *Apothekers* en andere *Ministri mortis* geweest. — Een en andere enkele *Dysenteria* is 'er gezien; doch zeldzaam, en van geen het minste kwaad gevolg. — Sedert eenige jaaren heeft men geene buitengewoone Ziekten gehad; zoo men hier van uitfluit den Rooden Loop, eenige jaaren geleden; die van A°. 1702; en die menigvuldige Rotkoortsen van den jaare 1727; en in het voorjaar van 1733. de heerschende Borst- en Keel-ontsteekingen; en na den jaare 1740. de Kinderpokjes. — De Ziekten van de *Epidemie*, by het *Artikel* van *Leiden* door J. DE KOKER beschreven, deeze Stad zo wel als andere Steden van HOLLAND en ZEELAND aandoende, was zo wel als die van 1750. op heete en drooge voorafgaande zomers volgende; overeenkomende met al het geen van *Zomer-epidemien* in deeze afdeeling is opgegeeven; zoo als men de laatstgenoemde in de onder aangewezen Beschryving nader inzien kan (*m*). — In het midden van deezen zomer had men groote hitte uitgestaan; zoo dat de lucht als verhit, zonder regen of verfrischende winden, oorzaak gaf, dat de stilstaande wateren op veele plaatsen eenen merkelyken stank van zich gaven; overeenkomende met de gewoone gevolgen, welken by het onderling verband zullen worden opgenoemd.

De

(*m*) *Hollandsch Magazyn*, I. Deel, 2. stuk, pag. 342. te Haarlem by J. BOSCH 1752. gedrukt.

— De Pest-ziekte, by de belegering van deeze Stad voorgevallen, heeft P. FORESTUS in zyne Waarneemingen omstandig beschreven, en die byzonderheden, welke het geneeskundige, ten aanzien van de luchtgesteldheid, betreffen; als ook die geene, welke langduurige belegeringen doorgaans verzellen, naauwkeurig aange- teekend (n).

4. In de *Weteringen* en andere oostelyke Dorpen van de Haarlemmer-Meer, heerschen inzonderheid veele Gal- en Heete-koortsen, by heete en drooge zomers. — De *Rheumatismi* zyn hier zeer gemeen; vooral in het voorjaar: ook ontdekt men hier dikwyls de Geelzugt, en wel meest in het najaar. — Veele Voorjaars-koortsen heerschen hier, maar noch oneindig meer in het najaar; zelfs op gewoone tyden, minder na vogtige dan na heete zomers. De inboorlingen, offchoon zy gemeenlyk alle jaaren voor een' korten tyd, de Koorts krygen, worden echter nooit zo fel door dezelve aangetast, als zy, die van buiten inkomen. — De mees- te menschen, die alhier gebooren zyn, krygen Dierendagfche-koortsen, en zyn altoos op de been, ja zelfs op straat, behalven alleen dien dag, dat zy door de koorts genoodzaakt worden het bed te houden. — Natte seizoenen leve-
ren

(n) Obj. XXVI. Lib. vi. pag. 182, 183.

ren hier , even gelyk in *Zeeland* , dikwyls Rotkoortfen uit ; evenwel zyn die hier niet zeer kwaadaartig of gevaarlyk ; zelden wordt 'er iemand door weggesleept. — De tufchenpoozende koortfen zyn hier zeer algemeen.

— *In AMSTELLAND , enz.*

§. LXXIV. De Ziekten in *Amstelland* zyn , als het fraaiste stuk behelzende , dat my over dit onderwerp is toegekomen , om deszelfs algemeenen en naauwkeurigen inhoud , bereids by de algemeene opgave van de Ziekten van de *Jaargetyden* (§. XLVII, XLVIII.) geplaatst ; uit welke men over dit gedeelte van de *Nederlanden* teffens oordeelen kan. Terwyl die van de beroemde Wacrelstadt , in dit gedeelte des Vaderlands gelegen , in de *Uitgezogte Verhandelingen* , te *Amsterdam* by HOUTTUIN uitgegeeven , van de jaaren 1759 tot 1765. te vinden zyn : van welke een zaaklyk Uittreksel onder de *Bylagen* lett. Y. voorkomt , 't welk met de berigten van andere Steden kan vergeleken worden. — Verscheidene geweldige *Epidemien* vinde ik van deeze Stad te boek gesteld. Want behalven die geenen , welken by *Leiden* gemeld zyn , en deeze Stad , nevens andere Hollandfche en Nederlandfche Steden troffen , gewaagt P. FORESTUS (o).

I. Van

(o) Obs. II. Lib. vi. in scholia , pag 152.

1. Van eene kwaadaartige *Pestilentielle* en besmettelyke Keel-kwaal, die volgens aanteeke-ning van JOHANNES TYENGIUS, beroemd *Geneesheer* aldaar in dien tyd, in het jaar 1517. zoo doodelyk was, dat zy, wanneer binnen zes of agt uren geene bekwaame middelen werden aangewend, voor de zestien of twintig uren den dood aanbragten: en dat 'er niemand ont-kwam, indien 'er geen kundig Arts te hulp ge-roepen werdt.

2. In het jaar 1727. heeft in deeze Koop-stad eene geweldige Galkoorts gewoed, die zoo doodelyk was, dat zy byna naar eene Pest-koorts geleek; en zelfs dien naam by andere Volken verkreeg. Men kan de Beschryving hier van, door den Heer TRONCHIN mede-gedeeld, in de beneden aangehaalde plaats om-standiger nagaan (p).

3. In het jaar 1731. regeerde alhier insge-gelyks eene hevige Coiyk-ziekte, met Stuipen en andere toevallen verzeld; van welke men ee-ne beschryving vindt in de *Bibliothèque de l'Eu-roppe* (q).

(p) *Uitgezoozte Verhandelingen* enz. II. Deel, pag. 598.

(q) *Janvier, Fevrier & Mars* 1732. pag. 29-77. 143-171. & 282-312.

— In 't GOOILAND, enz.

§. LXXV. *Morbi acuti*, als *Pleuritides*, *Peripneumonix* enz. vallen te *Muiden* en *Weesp* zelden voor, als by groote hitte: meêr *Peripneumonix nothæ* en *Asthmata*; voornamentlyk onder die lieden, welken Graanen en Steenkoolen bewerken, gelyk de Molenaars, Koorndragers enz. — Tusfenpoozende-koortfen van het voor- en najaar, heeft men hier met andere *Districten* gelyk, en van denzelfden aart; doch zelden hartnekkig bevonden; ligt wykende voor den *cortex*. — *Dysenterien* had de Heer, die dit berigt gaf, nog niet waargenomen: *Petechien* zeer weinig; doorgaans *Sporadicè*, en van geen kwaaden aart.

1. Te *Nederhorst den Berg* hoort men nu en dan wel eens in het voorjaar van Tusfenpoozende koortfen; doch niet veel.

2. De meeste Ziekten zyn geduurende 6 jaaren (1771.) te *Naarden*, als in het omliggende land, Tusfenpoozende-koortfen geweest; die, offchoon zy noch hartnekkig, noch *epidemisch* waren, echter zoo eigen aan deeze Landstreek zyn, dat zy het voornaame gedeelte der *Morbi acuti* uitmaaken; terwyl 'er niet dan zelden *verè inflammatorii* voorkomen. —

[3. Dezelfde *Epidemie*, welke te *Leiden* van het jaar 1669 tot 1670. zoo veele woede aanrechtte, werdt mede op deezen tyd te *Weesp* gevoeld: gelyk men afneemen kan uit de Beschryving van dezelve door F. DE LE BOE SYLVIVUS, boven §. LXXIV. aangehaald, gegeven; en aldaar, §. CLXXXI. in 4°. pag. 825. vermeld.]

— In NOORD-HOLLAND, enz.

§. LXXVI. In de *Beverwyk* heeft men dezelfde Ziekten als op het hooge Land deezer Provincie. — Doorgaans meer Herfst-koortsen dan in de Steden, byzonder in de groote, die hier landwaarts in liggen. De Heeren, die aan deezen lustigen oort hunne Buitenplaatfen hebben, en welker dienstboden in het najaar aan Gal- en Rot-koortsen laboreeren, meldt men, schryven zulks ten onrechte aan de ongezondheid der lucht toe; niet denkende aan het onmatig gebruik, 't welk deezen dikwerf van spyze, drank enz. maaken. — Beneden zal het verband klaarder by de Wateren enz. kunnen gezien worden. — In de Dorpen aan de *Noord-Zee* meldt de Heer A. ROSKAM KOOL, uit den mond van eenen kundigen Geneesheer vernomen te hebben, regeeren doorgaans meer Ziekten, dan elders; bestaande doorgaans in *Rheumatis-*

mi, en zulke, die veroorzaakt worden door hard en zuur voedsel, onagtzaame morfige levenswyze, ontydig en onmaatig drinken van oud zwaar bier, enz.

§. LXXVII. In 't gemeen worden

1. Te *Alkmaar* gezegd, veele Rotkoortsen te regeeren, welke men te *Hoorn*, te *Monnikendam*, en te *Edam* zelden ontmoet; en die aldaar, volgens het medegedeelde berigt, ook niet gevaarlyk zyn. — Te *Edam* had men in het jaar 1771. 'er maar ééne in een zwak Man gevonden, die 'er door weggesleept is; men zoude zich moeten pynigen, om meer dergelyke voorbeelden zich te binnen te brengen. — Wanneer op warme en vogtige zomers eene schielyke koude volgt, ontdekken zich in het najaar veele Koortsen te *Alkmaar*, met eene *materies putrida* in de eerste wegen, hier Galkoortsen genaamd. — De Voorjaars-ziekten zyn tusfenpoozende, meest overblyffels van de najaars-ziekten. — De koudste saisoenen zyn hier de voordeeligsten, (buiten andere reden om de weekheid der vezelen;) en die het meest de lucht myden, de ongelukkigsten. — De koude mist (hier *Zeevang* geheeten,) dikwerf het warme weder vervangende, is echter ten hoogsten te duchten; en het is byzonder, dat 'er in het jaar 1771. waar in dezelve weinig of niet ver-

vernomen is , zoo weinig ziekten zyn geweest , als een der *Doctoren* berigt aldaar ooit gezien te hebben.

In het byzonder kan ik

2. Melden, volgens een nader berigt [van den 8. *November* 1774. door den Heer J. DU BOIS HOOLEWERF,] dat

1. Onder de dagelyksch voorkomende ziekten te *Alkmaar*, de *Rheumatismi* het meenigvuldigst zyn. *Pleuritides*, *Peripneumoniae*, en *Phrenitides*, waren zyn Ed. maar enkele, en dus weinige, voorgekomen: verder ontmoette men van de overige ontsteekene Ziekten nu en dan ook al eenige. De *Anginae* zouden wel zoo veele *catarrhofae* als *inflammatoriae* zyn. — Omtrent de *Morbi inflammatorii* ondervond zyn Ed., dat die hier ligter tot *resolutie* te brengen waren, dan die geduurende zyn verblyf te *Utrecht* behandeld werden. — Zeer zelden vereifchten 'er in die van *Alkmaar* meer dan eene aderlating gedaan te worden: het welk aan de zwakkere lichaamen, de weekere vezelen, en den vogtigen grond toegeschreven wordt. — Waarom deeze Geneesheer van oordeel is, dat 'er aan de Kinder-ziekte, wanneer dezelve *epidemicè* grasfeert, minder, dan wel in andere plaatsen zullen sterven.

2. 'Er zyn somtyds jaaren, wanneer in den nazomer en in den herfst veele Gal-koortfen regeeren, die al dikwyls meenigvuldig voorkomen, en veelen wegfleepen, byaldien men niet tydig gehaald wordt, noch dezelve behoorlyk behandelt; wanneer zy wel eens in *Febres putridæ* veranderen, of de Ziekte - stof *per metastasin* naar de hersfens voeren. De vooroordeelen in het behandelen van deeze ziekte zyn zeer groot: men is zeer angstig en verschrikt, als men spreekt van *Emetica* en *Purgantia*; en vooral van het gebruik der *Kina*. De Heer HOOLWERF zette dit gelukkig door, en het ging hem naar wensch." —]

3. Wegens de *Epidemique* Ziekten gewaagt P. FORESTUS,

a.) Van doorgaande kwaadaartige Koortfen met Wormen verzeld, die van *Augustus* tot *November* 1553. regeerden (r).

b.) van eene Keel-ziekte, die in *October* 1557. geheele familien wegraapte; zoo dat 'er in twee of drie weeken meêr dan tweehonderd menschen aan gestorven zyn. Deeze ziekte nam by wyze van een Zinking haar begin, met eene zeer langzaame doch kwaadaartige Koorts, die naderhand toeneemende, als eene oogenblikke-lyke

(r) Observ. IV. Lib. vi. pag. 154.

lyke verstikking dreigde , en terstond de borst aandeed , met zulk eene benaauwde ademhaaling , dat de zieken terstond schenen te sterven. — Weinigen ontkwamen , wanneer'er eene aanhoudende Koorts by kwam : naauwlyks bereikten zy den 9^{den} of overleefden den 14^{den} dag. Die , welke tot den 17^{den} dag leefden , werden het best genezen (s).

c.) Andere *Epidemien*, als die van Pokken en Mazelen (t), min tot dit oogmerk dienende, ga ik voorby. Alleenlyk kan ik niet verzuimen te melden, dat de berugte Zweet-ziekte, (*Sudor Anglicus* genaamd,) dewelke, na een gedeelte van *Europa* doorloopen, en eindelyk in *Gelderland*, *Overysfel* en *Utrecht*, zonderling te *Amsterdam* en *Haarlem* zich vertoond hebbende, *Alkmaar* en de *Waterlanders* verschoonde (u).

§. LXXVIII. Te *Edam* heeft men veele Voorjaars-koortsen, ontstaande uit een lymachtigheid in de vogten, of bedorven Gal. — Nog meer Najaars-koortsen, haaren oorspronk hebbende uit de zwakheden der lichaamen, die dus meer by het gemeen zich ontdekken, als wel by

(s) *Ibidem* Obs. I. pag. 150.

(t) *Ibidem* Obs. XLI, XLII & XLIV. pag. 192-104.

(u) Conf. P. FORESTI Lib. VI. obs. VII. schol. & obs. VIII. pag 157 & 158.

by aanzienlyke lieden, welken des zomers meer ooft eeten, en des avonds een glas rooden wyn drinken: waar door deezen het verlies der dunne vogten door de uitwaasfeming, en het fcherp worden der Galle, onweetend voorkomen. —

Wanneer men groote hitte in *July* en *Augustus* heeft, en daar op eene koude in *September* volgt, regeeren 'er een ongelooflyk getal koortfen in de Stad, waar aan men dikwyls zes perfoonen in een huis heeft zien ziek liggen. —

Vreemdelingen worden fterker daar door aangetaft, doordien zy fterker zyn, dan de inboorlingen, die zwakker van deelen zyn, dikwyls buiten den tyd der aanvallen hun werk doen, en maar eens te bedde gaan liggen, (even als van de *Weteringen* berigt is,) wanneer zy aankomen. —

Weinig baat een braakmiddel, wegens de vastzittende flymstoffen in de maag, zoo men die niet daags te vooren los maakt met een middel uit *Rob Jambuci* ℥ss. *Aceti scillitici* ℥v.

Aq. Meliffa ℥ij. — Aderlaaten in de najaarskoortfen is hier, zoo niet doodelyk, ten minften zeer gevaarlyk; wordt dikwyls van flauwte gevolgd; brengt niets voort, dan een zeer langzaame herftelling, en eene fchielyke inftorting, wanneer men zich daar na waagt uit te gaan, en aan guur weder te vroeg bloot ftelt. — *Rheumatismi*, en zeer veel in getal, heeft men meest in het voorjaar. En wanneer men de *frigidi* en *validi* niet wel onderscheidt, gelyk alhier dik-

wyls

wyls niet geschiedt door min bedreven *Apothekers* en *Chirurgyns*, doet eene ontydige aderlaating den dood straks aankomen, gelyk men meêr dan eens gezien heeft: naardien de kragten der Lyderen zeer ras verbrooken zyn. — By de *Rheumatismi* heeft men veele *Pleuritides spuria*. — Men weet niet, ten minsten niet meêr dan éene waare *Pleuritis* in eenige jaaren te *Edam* ooit gezien te hebben. — Onbedrevenen zegt men, zien dikwyls aldaar een pyn in de zyde voor eene *Pleuritis* aan. Zy haspelen dan lang, en veel met den lyder, dien zy met een enkeld *purgans* hadden kunnen helpen; als zynde niet anders, dan eene *Rheumatique* stof. — Men ziet ook somtyds *Peripneumonïe nothæ*, minder *veræ* (v).

§. LXXIX. Ten aanzien van de oostelyke Dorpen, vindt men geen onderscheid in de Tusfenpoozende-koortsen. — In verscheidene Dorpen aan de *Zuider: Zee* heeft men geen andere Ziekten gevonden, dan in de bedykte Meeren. — In de binnen-dorpen heeft men in eenige jaaren tweemaal na eenen strengen Winter de *Febris miliaris* zien grasfeeren (w). —

Edam

(v) In het najaar van 1773. regeerden 'er te *Edam* veele Galkoortsen, dewelke tot in December voortduurden.

(w) [In de *Wormer* stonden, volgens berigt van den Wel Eerw. Heere MARTINET van den 8. Mey 1775. negen lyken

Edam kreeg 'er ook een weinigje van. In het jaar 1771. heeft men 'er aldaar maar twee lyders aan gevonden. By de *Febres miliares* heeft men alhier nooit *Petechien* gezien. — *Purmerland*, zoo dicht aan *Waterland* liggende, denkt

boven aarde, en 27 lagen ziek aan eene Rotkoorts, die veel benaauwdheid in de keel gaf, en zich ook te *Edam* aan twee echte lieden, door de meid, die hersteld was, besmet zynde, ontdekte, en welke hen twee dagen na elkanderen heeft weggerukt; doch scheenniet verder te gaan, ten minsten niet met die toevallen. Men had dezelve twee jaaren te *Edam* nu en dan gehad, wanneer de lyders aanstonds buiten kennis geraakten: ook deezen winter meêr onder het gemeen vernoomen. Die ze toen kregen, herstelden; ze scheenen goedaartiger. To *Edam* had men enkele Voorjaars-koortsen gehad.

De Rot-koortsen te *Wormer*, waren door besmetting van *Wormerveer*, alwaar die Koortsen voornamentlyk regeerden, en by het schryven van het berigt (21. Mey 1775.) nog heerfchten, naar het gemeen gevoelen overgebracht: alwaar dezelve al vroeg in het voorjaar begonnen waren. De eene *Dokter* zeide, dat het Rot-koortsen waren, de andere niet. De *Chirurgyn* noemde het Gal-koortsen, die evenwel, naar zyn voorgeeven, tot Rot-koortsen overgingen. 't Geen op het zelfde uitkomt, en uit de doodelyke toevallen, beneden beflist wordt. Het getal der doodelyken was niet zeker te bepalen: te *Wormerveer* was het zelve nogthans merkelyk meêr, dan te *Wormer*. 'Er stierven meêr aan deeze ziekte, dan 'er van herstelden: in een huishouden zyn Vader en Moeder daar aan gestorven, en de Zoon en twee Dogters gebererd: een *Chirurgyn* is 'er zelfs door besmet geraakt, en daaraan overleden; een *Chirurgyns* knecht ook besmet, maar hersteld. Naar het zeggen van den *Chirurgus* zoude aderlaaten voor de patienten doodelyk zyn. — De ziekte heeft ook by sommigen veele lichaams-verrottingen gemaakt: verder waren 'er stuiptrekkingen en slaapen mede verzelde: stuiptrekkingen werden doodelyk bevonden; maar de slaap bragt herstel tewege. Hoewel men te *Wormerveer* een tegengesteld geval heeft hooren verhaalen.]

denkt men niet, dat boven het laatste iet voor uit hebbe (x).

§. LXXX.

(x) Te *Purmerend* regeerde in 1773. eene Rotkoorts, die, volgens ontfangen berigt, echter van weinig aanbelang geweest is.

Van meerder nasleep was de *Rheumatismus* te *Volendam*, dewelke in den winter van het jaar 1773. ontstaan was, en veel overeenkomst had met de *epidemie* van *Overflacqué* [§. LII. not. n.] naardien de *Lyders* veele wormen by zich hadden. Volgens berigten van den [Wel Eerw. Heere *MARTINET*] van den 14. Augustus 1773., vondt een *Medicus* van *Edam* vier menschen door deeze ziekte aangetast, die hen eenige *Medicynen* toediende: doch sedert welken tyd men *Doctor* en *Geneesmiddelen* vaarwel gezegd, en alles aan de natuur overgegeven had. Dus verre (1773.) waren 'er van de 200 *lyders* maar 4 of 5 gestorven, welken deeze kwaal of in eenen hoogen graad hadden, of andere toevallen daar by ondergingen. Deeze ziekte was een *Rheumatismus*, die met geweldige pynen, in sommigen als een op de vliezen van het hoofd, by anderen tevens op die des geheelen lichaams aanviel: zynde gewis besmettelijk, naardien de oppassers, of liever de huisgenooten allen, wanneer zy ergens een huisgezin aandeed, de een voor, de ander na te bedde raakten: Die gezond uitgingen, bragt men uit *Texel*, *Amsterdam* enz. ziek te huis. [Men rekent, volgens berigt van den 29. Juny 1775. dat 'er ten minsten 250 of 300 die pynelyke krankheid ondergaan hebben. Men twyffelde toen, of 'er meer menschen aan gestorven waren; hewel men 'er 8 of 10 personen genoemd heeft; doch welken men meent, dat andere toevallen daar by gehad hebben.] De *Volendammers* kon men in 't begin niet beweegen eenige middelen te neemen. Zy gaven voor, dat zy altoos driemaal instortten, zonder welk niemand, naar hun voorgeeven, genas. Men geloofde dit niet, hoe zeer zy waanden niet ten vollen hersteld te zyn, ten zy ze het derde *recidif* hadden doorgestaan. Men schreef dit toe aan onachtzaamheid: want, een weinig beter zynde, aten zy te veel, en gingen te vroeg uit, wandelende op hunnen open kouden *Zeedyk* enz. 't welk zy niet konden gelooven schadelijk te zyn. — Eindelyk middelen moettende gebruiken, vonden zy meest soelaas in eenel aderlating en purgeermiddel. Want de Heer [*MARTINET*] hen afkeerig
zien

§. LXXX. Te *Hoorn*, *Enkhuizen*, enz. heeft men dezelfde ziekten uit belette doorwaasfeming ontstaande, waaruit verkoudheden voortkomen, onder den naam van *Raucedines aphoniacæ*, *catarrhofæ*, *rheumaticæ*; die in naamen verschillen, naar maate de zondigende stoffen de vaste en vloeibaare deelen aandoet; veroorzaakende koortfen, wanneer die op de vloeibaare deelen vallen, van allerlei foort, goedwillig, meest in het voorjaar. — Op de vaste deelen vallende, komen hier uit voort *Dolores arthritici*, *rheumatismi* enz. verwekkende zwaare pyenen en verstyvingen in de spieren en banden, welken meest buiten koorts of ziekten zyn. — De Koortfen hier uit voortkomende, zyn in het voorjaar meest goedwillig; in de herfst meest tyds van veel aanbelang, gewigtig, en fomtyds kwaadaartig, en by geval besmettelyk: thans (1772.) ondervindt men alhier zwaare anderen-dagsche en dubbelde anderen-dagsche koortfen, waar

ziende van *Dozor* en *Chirurgyn*, raadde deeze middelen den geenen aan, in welken hy een zwarte beslaage tong ontdekte. Het eerste zag zyn [Wel Eerw.] op de proef gelukken; en men was 'er altoos gereed toe.

Te *Zaandam* worden de *Morbi acutissimi* onder de min gewoone ziekten geteld.

De Dooden te *Zaandyk* waren in

1771 — 86.

1772 — 42.

waar van sommigen geheel afloopen, sommigen *continueel* zyn met verheffingen, vergezeld van braakingen en sterke afgangen, onder den naam van *Cholerae* bekend; ook *Morbi putridi*, die gekend worden uit de *pulsus parvus & debilis*, dunnen afgang, *leve delirium*, pyn in het hoofd, slaapeloosheid, en in anderen een *Coma somnolentum*, of slaapziekte, waar aan sommigen doch weinigen tot nog toe sterven; wordende denkelijk veroorzaakt door voorgaande zomer-hitte, ons land oneigen, en gevolgd door het eeten van onmaatige, en by 't gemeene volk, van onrype fruiten, in een tyd, wanneer de verkoe-ling in de lucht, en de koude, door het gebruik van koude vrugten, in de maag en darmen, meesttyds in de lichaamen der menschen haaren rol spelen (y).

— In

(y) In het jaar 1768. regeerde mede te *Scbellinkhout* eene kwaadaartige ziekte, volgens ontfangen berigt daar van onder de *Bylagen* letter Y. geplaatst.

In Augustus 1774. openbaarde zich vangelyken eene aansteekende Ziekte op het eiland *Marken*, door een der Stuurlieden met twee zyner Matroozen, die naauwlyks van de Buis-reis waren t' huis gekoomen, aangebragt; vermoedelyk door een *Munsters* Jongeling, welke het eerst op de Buis was ziek geworden, aangesteeken. Een der Matroozen had, volgens zyn eigen opgave, een ligt en aanval deezer ziekte ondergaan; en offchoon hy geen maaltyd verzuimd hadde, nogthans deeze ziekte, aan land gekomen zynde, zyner Vrouwe ten eersten aangezet, 't geen in dat mensch wonderlyke verschynfels voortbragt, welke in geene andere lyders derwyze zyn waargenomen, bestaande in eene zwaare *Melancholie*, die zelfs tot vertwyffeling oversloeg, zynde echter door

— *In FRIESLAND, enz.*

§. LXXXI. Van het jaar 1769 tot 1771.
bespeurde men

1. Aan den Zuidhoek van FRIESLAND, bepaaldelyk binnen de stad *Stavoren*, meerder *Morbi acuti*, voornamentlyk *Peripneumoniae* & *Pleuritides*, dan wel voor dien tyd; het welk
men

de geneezings-wyze van mynen Berigter weder volkomen hersteld. De Stuurman had de ziekte aan zyn huisgezin, bestaande uit twee gebroeders, eene oude moeder en zuster, overgezet, waar van de drie oudsten de ziekte op de allerswaarste wyze hebben ondergaan, welke echter alle vyf herstelden. Van 53 Zieken onder de bestuuring van mynen Berigter, zyn 'er alleen vyf overleeden, niet tegenstaande een derzelven reeds met den dood te worstelen lag, wanneer hy by denzelven geroepen werd. — Ten aanzien van het beloop deezer ziekte, klaagden de lyders gemeenlyk over zwaare koude en rilling door het geheele lichaam, welke in den eenen kort, in den anderen langzaamer in groote hitte overging; wanneer zich zwaare pynen, voornamentlyk in het hoofd, op de borst, in de dyen, kuiten en scheenen, openbaarden. Eene geheele slaapeloosheid volgde, tot dat de ziekte byna op zyn hoogste was: dan, na de volkomen *crisis*, sliepen de lyders onophoudelyk, verzeld met eene zwaare of ligte doofheid, (overeenkomende met alle de berigten, die van de *Febres nervae* zyn medegedeeld;) sommigen dronken onophoudelyk: anderen wederom klaagden, dat zy het drinken niet konden nederzweigen, en genoodzaakt werden om alleen een mondvul teffens te gebruiken: dit hield na weinig dagen op, wanneer de lyders veel vogts gebruikten, en de benaauwdheid eensklaps verdween. — Op den tweeden dag was de tong wit beslaagen, die dan geel, vervolgens donkerbruin, en eindelyk geheel zwart werd. — Deeze toevallen verzelden in den beginne der ziekte meest alle

men denkt aan de kouder Noorde winden , toen plaats hebbende , (te moeten toegeschreeven worden. — De *Febres catarrhales* waren toen ook menigvuldiger. — De gewoone Ziekten van *Frieland* zyn , volgens gevoelen van den Heer [Dr. W. REUCHENIUS,] *Febres intermittentes* , en wel *tertianæ simplices exquisitæ vel duplicatæ* ; *Tertianæ dimidiatæ vel hæmitritææ* , in andere gedeelten des Vaderlands niet zeer gewoon ; ter plaatse , alwaar ik geduurende 11

jaa-

alle de lyders , welke op het laatst noch zoo zwaar , noch langduurig waren. Want in den beginne ging het spoedig , wanneer de ziekte den 11. dag op haar hoogste toppunt was : gemeenelyk werd dit den 13. en 15. dag eerst waargenomen ; daar werden 'er zelfs behandeld , waar in de scheiding der ziekte eerst den 21. dag geschiedde. — In het begin der ziekte waren de lyders voor eenigen tyd van hun verstand beroofd ; dat naderhand zoo niet vernomen werd , ten zy in die geenen , die wat al te lang aan één gerust hadden. — Er waren ook ; die , byzonder aan het onderlyf , purper- vlekken hebben gehad ; ook gierst gewyze puistjes , welke meest allen gestorven zyn. — Drie lyders van mynen Berigter werden met heftige pynen in de borst aangetast ; doch zyn gelukkig , door veel ragchelen van dikken slym en etterachtige fluimen , weder tot voorgaande gezondheid gebragt : twee der zelve hadden veele jaaren *gelaboreerd* aan engborstigheid met een wanschaapen couleur in het aangezicht , dewelke van veelen voor teeringachtigen werden aangezien ; zynde echter volkomen van deeze engborstigheid onder die ziekte verlost geworden. —

Ten aanzien van de geneezing werden de Lyders , wanneer de krachten zulks toelieten , door het poeder van de *Radix ipecacuanbæ* van boven *geëvacueerd* , op welke doorgaans overvloedig braaken van een taaijen dikken slym , groene en geele bedorvene gal- stoffen en kleine wormen volgden , niet zelden met stank verzeld. Verre de meesten loosden onder het *purgeeren* menigvuldige wormen , met eenen ondraagelyken

jaaren de Geneeskunst goeffend heb, zyn die maar weinige maalen my voorgekomen; [en in 's Hage, maar eenmaal, door my behandeld;] welke te *Stavoren* veelmaalen zeer gevaarlyk zyn. Gelyk de anderen op alle tyden van het jaar voorkomen, zoo wel als de *Quartanae*, welke in deezen Zuidhoek zeer gemeen en hardnekkig zyn; voornamentlyk onder de Boeren en 't gemeen buiten de Stad; zagtzinniger en minder in de Stad zelve. — Deeze Heer had *Lyders* behandeld, welke met dezelve één, twee en drie jaaren hadden *gelaboreerd*, zonder merkelyk verlies van kragten in veelen; doordien zelfs de eetlust, in eenigen, op den koortsdag goed was, en de spysverteering naar behooren vol-

ftank, ook geheele nesten van maaden. Na de ontlasting van boven, werdt den volgenden dag een sterk *Infusum* van de *Fol. Sennæ*, *Fruktus Tamarindorum*, *Manna*, *Sal tartari*, *Nitrum*, *Sal polychrest*, *Pulv. rad. Rhei* gegeven; met welke of soortgelyke middelen myn Berigter zeer wel geslaagd is. — Voor den onlydelyken dorst; werden gelyke verkoelende middelen uit *Salpeter*, *Sal polychrest*, *Spirit. Nitr. dulcis*, *Rob Ribesiorum* enz. toegediend. — wanneer geen braaking naar genoegen volgde, werden by de laxeer-middelen een weinig braak-poeder, met het *Oxymel scilliticum*, gevoegd. — Voor die met zwaare pynen bezet, ofte ylhoofdig waren, werden groote *Vescicatorien*, als in den nek, tusschen de schouderbladen, op de scheenen, aan de kuiten enz. aangelegd, en doorgaans eenige dagen open gehouden. — De koortsen werden tegengegaan met sterke afkookfels van de *cortex Peruvianus*, *Tamarinden*, *Manna*, *Rhabarber* enz. naargelang der ziekte, en naar dat de verandering derzelve zulks vereischte. [Volgens een nader berigt van den 18. Mey 1775. waren 'er 6 menschen aan deeze koorts overleeden; en, gelyk deeze ziekte min of meer zonder tusschenpoozen aangehouden hadde,

volbragt werdt. De meesten werden hersteld door sterk en aanhoudend gebruik van den koortsbast; anderen, welken hier aan niet wilden gehoorzaamen, storteden, na één, twee of drie weeken op het langste van de koorts bevryd geweest te zyn, weder in.

2. De *Quartane* schynen te *Harlingen* goedaartiger te zyn, naardien kwaadaartige derdendagsche koortsen, die men te vooren zelfs door de *Kina* niet heeft kunnen bedwingen, dikwyls, in het Voorjaars-saisoen, van zelve slyten.

3. De *Morbi acuti febriles* zyn aan deezzen zuidhoek in het algemeen, volgens bevinding

zoo duurde dezelve op dien tyd nog, maar was toen zoo kwaadaartig niet, dan voorheen; gelyk 'er naderhand geenen aan overleeden zyn. De meesten der gestorvenen zyn in *January* en *February* of *Maart* overleeden, en deezzen behoorden onder de morsfige lieden van het Eiland, (19 Juny 1775. —) Ongevaar zyn 'er 78 menschen van hersteld; onder welken 'er ten minsten 20 geweest zyn, die geene *Medicynen* gebruikt hebben. — De inwoonders van het Eiland worden gerekend omtrent in 800 menschen te bestaan, de Kinders daar onder begrepen; zoo dat die geenen, welken nog die koorts hebben, gelyk 'er toen noch verscheiden waren, ruim ('t voorige getal zamengerekend) het agtste gedeelte van de inwoonderen uitmaakten. —]

'Er is van gelyken een fraai berigt van *Wieringen* ingekomen, 't welk, om veele byzonderheden daar in vervat zynde; en het eiland van dien naam betreffende, op verzoek van twee voornaame Leeden, tot het luisterryk'lichaam van de *Hollandsche Maatschappye der Weetenschappen* behorende, onder de *Bylagen* by letter *Z.* geplaatst is.

ding van mynen geëerden Berigter, niet menigvuldiger, dan in andere *Provincien*. De *Morbi epidemici* grasfeeren hier ook eveneens: van gelijken is het gesteld ten aanzien van de *Morbi chronici*, (waar van beneden). — *Febres putridæ* regeeren, sedert jaaren, te *Stavoren, Harlingen, Francker, Dokkum, Leeuwaarden* en eenige andere plaatsfen, zonder ophouden; voornamentlyk de *petechiales*, in enkelden met de *miliares* hier mede verzelde, zeer gevaarlyk. — Men vindt deeze ziekte in eene of verscheidene der opgenoemde plaatsfen; en meest onder het geringste en onreinste volkje, 't welk weinig verschooning van kleederen heeft, kleine huisjes bewoont, en de ruwste kost eeten moet. — In den tyd van vyf jaaren had men die te *Stavoren* niet gezien.

§. LXXXII. Behalven de bekende *Epidemische* Ziekten, welke men op sommige tyden ziet grasfeeren, op anderen weder in 't geheel niet, en welke men op zyn tyd ook hier ontmoet, als *Variolæ, Morbilli, Febres petechiales malignæ, Tusfes convulsivæ infantum*, enz. kan men in 't algemeen omtrent de gewoone ziekten aanmerken:

I. Dat men te *Harlingen* dezelfde Ziekten der saisoenen ondervindt, als in de overige *Nederlandsche Provincien*, welke men gemeenelyk

lyk verdeelt in *Febres autumnales* & *vernales*. — Dus ziet men hier, van de eerste soort, jaarlyks

a.) *Choleræ*, *Dysentericæ*, *Colicæ* & *Febres intermittentes tertianæ* & *quartanæ*. Deeze ontstaan vroeger in den Zomer; duuren langer in den Winter, naar maate de groote hitte en vogtigheid des zomers, de vogten meêr tot rotting geschikt en de uitwaasfeming meêr en kragtiger belemmerd heeft. Het jaar 1771, gaf hier van klaar bewys; naardien men in dien kouden vogtigen zomer alhier eene algemeene gezondheid genoot; genoegzaam geene Gal- of Herfst-koortfen ontdekte; en niet dan eenige ligte Rot-koortfen onder het gemeen vernam; welke meer uit eene verstopte uitwaasfeming, dan oorspronkelyke scherpte in de vogten scheenen te ontstaan.

b.) Van de tweede soort heeft men jaarlyks in den winter allerhande soorten van *Febres inflammatoricæ*, als *Febres ardentes*, *rheumaticæ* & *Rheumatismi acuti*; hoewel niet menigvuldig: niet zelden *Febres erysipelatosæ* & *catarrhales*, welke vroeger ontstaan, langer duuren, meer of minder met ontfteeking verzeld, of meer naar het *catarrhale* en *putride* hielden; naar maate de koude de vogten verdikt, de vaten vernauwt, of de vogtige en ongestaadige lucht, de uitwaasfeming des lichaams meer be-

lemmert, en aanleiding geeft tot het vergaaderen van scherpe vogten. — Terwyl men in den loop der heete Ziekten (*Morbi acuti*), inzonderheid die van een rottigen aart zyn, hier dikwils *Aphthæ* ontmoet; en drooge winters aldaar de gezondsten gehouden worden.

2. Voor het overige beginnen aldaar

a.) Met het *Voorjaar* doorgaans *Anderendagsche-koortfen* (*Febres intermittentes vernalis*), Buikloopen, Verkoudheden, *Pleuritis*, Keel-ontsteekingen enz. ligter of zwaarder, naar de gesteltenis van het voorgaande seizoen; doch niet zeer gevaarlyk, wanneer de vereischte hulpmiddelen worden aangewend. — Omtrent deezen tyd sterven veele lieden aan eene *Peripneumonia notha*, ofte aan sleepende kwaalen, waar mede zy lang gefukkeld hebben. — Zulken, welken in het voorgaande jaar, of na eene heete ziekte, of aan eene andere oorzaak kwynen, loopen dan ook het grootste gevaar.

b.) In de *Zomersche* maanden heeft men hier naauwlyks eenige ziekten: ten ware dat zulks door een byzondere *Epidemie* veroorzaakt wierde. Maar

c.) De *Herfst* geeft hier overal vry zwaare Galkoortfen, die echter in het gemeen niet zeer gevaarlyk zyn, wanneer zy wel behandeld worden, doch wel eens in eene langduurige

Der:

Derdendagfche - koorts , inzonderheid wanneer de *Kina* gebruikt is , eindigen. *Dysenteriae oruentae* behandelt men fomwylen in den herfst ; doch zelden gaan deeze *Epidemice* door , en zyn zelden gevaarlyk. — *Febres miliares* worden hier zelden gezien , als in enkele Kraamvrouwen. —

d.) De *Winter* is , even als de *Zomer* , op zich zelfs aan deezen oort tamelyk gezond ; doch wanneer de Herfst-ziekten wat hevig geweest zyn , heeft men met derzelve overblyfelen dikwyls vry wat te doen. 't Geen ten naastenby de jaarlyksche omloop is , waarop men hier eenigen staat maaken kan. Hoewel toevallige *Epidemien* hier fomtyds , gelyk natuurlyk is , groote afwykingen geeven.

e.) Heerfcht 'er eene *Epidemifche* ziekte by de nabuuren , zy gaat de harde Friefen niet voorby , maar bezoekt die ook gemeenelyk wat laater : het welk mogelyk toetefchryven is , aan de meenigte van *Zee-winden* , waar voor men open ligt ; en die , deeze lucht geduurig ververfchende , de befmettelyke dampen landwaarts indryven en verftrooijen. Evenwel kan men niet ftellen , dat eene ziekte herwaarts overgekomen , veel gemakkelyker afloopt , dan by anderen. — De meest bekende en gevreesde *Epidemifche* Ziekten zyn hier de *Febres Petechiales* , welke onder het gemeen bestendig den

naam van nieuwe ziekte draagen: eene zeer on-eigene benaaming; doch die mogelyk uitdrukken wil, dat men deeze gevaarlyke ziekten altoos, met dezelfde ontroering, als eene nieuwe plaage beschouwt. Dezelve houdt hier byna nooit volkomen op; hoewel ze op verre na niet altoos even besmettelyk is. Mogelyk ontmoet men die meest in en na zeer warme zomers: doch zoo dra zy begint te woeden, schynt het saisoen weinig of geene verandering meer te geeven. Men heeft die over agt of negen jaaren met allerlei weder, met koude, warmte, droogte en vogtigheid, onveranderlyk zien volharden. Eene sterke en aanhoudende vorst, met Ooste en Noordooste winden, schein zelfs voor deeze Ziekte niet gunstig te zyn: voor het overige laat de groote verscheidenheid van toevallen, die haar verzellen, nauwlyks toe, dat 'er in 't gemeen iets van verzeekerd worde. — Men acht, dat zy mogelyk door naauwkeurige Waarneemers, beter, dan men tot nog toe gedaan heeft, zoude kunnen onderscheiden en in soorten verdeeld worden. 't Schynt, zegt men, dat zulks zoude te pas komen, ten aanzien van die Rotkoortsen, welke onder het gemeen uit morsigheid en bedorven voedsel ontstaan, en met deeze koortsen veel gemeenschap hebben. Die Rotkoortsen hebben eene duidelyke oorzaak, terwyl men aan den anderen kant, geene rede weet te geeven, waarom de *Febris petechialis* op sommige tyden

tyden zoo veel algemeener en kwaadaartiger is , dan op andere tyden. De oorzaak van dit verschynfel is even duister , als die , welke slegts in enkele jaaren Pokjes en Mazels voortbrengt ; terwyl deeze by andere gelegenheden , het een of ander huisgezin aantasten , maar zich niet eens door de buurt verspreiden. — Vermits het hier de plaats niet is , deezen duisteren knoop te ontwikkelen , moet het weinige , dat men hier van zeggen kan , tot eene volgende Afdeeling bewaard worden.

§. LXXXIII. Nadere Berigten van de *Friesche* binnensteden , *Francker* , *Dokkum* , *Leeuwaarden* , *Bolsward* , *Sneek* (z) , enz. heeft men tot heden niet kunnen bekomen , maar worden , op haar tyd , met verlangen ingewagt.

— In

(z) [Van *Sneek* en het *Heeren-Feen* zyn , na de bekrooning deezer Verhandeling met den gewoonen Eere-prys , eenige Berichten ingekomen , welken , offchoon zy niet aan alle vereischten tér vervulling van de gaapingen deezer aanzienlyke *Provincie* voldoen , echter naar het oordeel van mynen geëerden Berigter van *Harlingen* [te weten den Heer *Medicinae Doctor S. STINSTR*A] noodig waren , ten einde het onderscheid tusschen de Zee- en Land-ziekten naar behooren op te geeven. Want dus was den inhoud van Zyn Eds. schryven den 20. Maart 1775 : „ Ik kan niet nalaten aan te merken , dat in elke der *Provincien* byzonderheden aan te merken zyn , die de oplettenheid vorderden van kundige Waarneemers , zo wel aan de Zee , als binnenlands wonende.

Een

— *In GRONINGEN, enz.*

§. LXXXIV. De gewoone Ziekten van GRONINGEN en OMMELANDEN, zyn volgens de oorzaaken, die daar van beneden by de *levenswyze* zullen worden opgegeeven, uit de medegedeelde Berigten

1. Veele Gal- en Rot-koortfen, die fomtyds kwaadaartig zyn, en niet zelden met uitflag verzeld gaan. By het gemeen heeft men, behalven Rotkoortfen, Geelzugt, uit opstoppingen in het gedarmte ontstaande.

2. In

Een Boer in FRIESLAND is een geheel ander mensch, dan de Stedeling: zoo als zyne taal verschilt, verschilt zyne levenswyze. De Boeren verschillen zoo wel in taal als in zeeden. De Boeren in de *Zeven-wolden* zullen van de Boeren op de kleigronden verschillen. Die op de kleigronden woonen, op het zoogenaamde *Oude-land*, verschillen van die van het *Bilt*, een strek aan 't Noordwest-gedeelte deezer *Provincie* door de Zee aangespoeld, en door eene *Hollandsche colonie* bevolkt: de levenswyze in den Zuidhoek omtrent *Hindelopen* en *Molquern*, verschilt weder van onze Boeren; gelyk de taal van deeze drie soorten steeds van elkander gescheiden blyft, en van verschillenden oorspronk is.] — Weshalven ik het gebrekkige van myne opgave in den schoot der Ed. Maatschappye nederleggende, dezelve verzoeke hier omtrent het min volkomene, dat in myne opgave en die myner Berigteren ontbreekt, door den tyd, in eene nadere uitnodiging verder gelieve te voltoojen. Voor het overige
was

2. In het gemeen heeft men veele Zinking ziekten, Borst- of Long-Teeringen, met Verkouwdheid en zagten hoest beginnende, Bloedspuwen, Jicht-ziekten, enz.

3. De *Peripneumoniæ nothæ* heeft men hier zelden, dan by bejaarden, onder het gemeen; en dan nog even zoo algemeen, als de *Anginæ catarrhosæ*. Geene van die beiden zyn in het voorjaar van 1771. hier zonderling geweest.

4. *Te*

was het getal der dooden, naar het eerste berigt, te *Harlingen* in de stad geweest, in

1771.	—	—	—	283.
1772.	—	—	—	300.
1773.	—	—	—	283.
1774.	—	—	—	252.

Zynde dus in deeze 4 jaaren minder, dan in de voorige 8. Des zomers het getal der inwoonders op 7000 gerekend, thans $\frac{1}{5}$; indien op 8000, omtrent $\frac{1}{9}$ van het geheel: hoewel men door de minder vertiering, door de weeveryen in deeze laatste jaaren, minder vreendingen tot deeze *Fabryk* in de stad gehad hebbe, die in het voorjaar uit *Munsterland* overkomen, en met den herfst weder vertrekken; die, schoon ze jonge lieden zyn, en de lyst der stervenden zelden vermeerderen, hier omtrent echter behooren in aanmerking te komen. — Ondertussen hebben de *Variolæ* in de 2 laatste jaaren sterk omgegaan; aan enkelden werd die door de *inoculatie* medegedeeld. Zy had over het geheel eenen gunstigen loop in deeze stad."

Ten aanzien van de koude lucht te *Harlingen*, bevestigde myn Berigter zyne Eds. gedachten met de volgende aanmerking:

4. *Febres catarrhales* van beide foorten zyn hier bekend: ook zyn de *Petechiae* fomtyds *Epidemifch*; zelfs in deezen nazomer en in den herfst (1771.), zonder merkelyk gevaar, in het begin der *Febres biliofae*, vernomen.

5. Doorgaans vindt men hier weinig onderscheid tusfchen de afgaande Voorjaars- en Herfstkoortfen: ten minften op verre na zoo veel niet als men van elders hoort. Eene aanhoudende zagte ontlasting der eerste wegen feilt zelden een gelukkigen uitflag of geneezing te geeven. Nauwlyks

king: „Dat namentlyk de regen en stormwinden van den winter van 1775. op sommige tyden verwiffeld met strenge koude en vorst, wel is waar geene byzondere ziekten hebben veroorzaakt, doch de laatste maanden van het zelve meer *Arthritides* doen zien, dan naer gewoonte: verscheidene Borstkwaalen zyn 'er oogenschynelyk zoodanig door in Teeringen verergerd, dat 'er de lyders reeds onder bezweeken zyn, of eerstdaags staan te bezwyken.”] — Indien de *Historie* der Ziekten van FRIESLAND door deeze noot niet wezendlyk ware opgehelderd, zoude ik de drukpers deeze noodige uitbreiding niet gevergd hebben.

[Het berigt van Sneek, zal voornamentlyk by den *Laagen grond*, de *Levenswyze* enz. werken moeten, alwaar het best zal kunnen geplaatst worden; en dat van het *Heeren - Feen* onder de *Bylagen* letter Aa. in zyn geheel voorkomen, als veele byzonderheden behelzende, welke geene zamentrekking lyden kunnen.

„Uitwyzens de oorzaaken, in het evengenoemde Berigt opgegeeven, en beneden nader te verklaaren, is het natuurlyk afteleiden, dat in en om de steden *Sneek*, *Ylst* en *Sloten*, *Gal-* en zelfs *Rot.* koortfen, (of by en in *Franeker*, en de verdere hoogere, en tot den graan-oogst geschikte gedeelten deezer *Provincie*, zoo genaamde *Stoppel-ziekten* of *Herfstkoort-*

lyks heeft men ooit in die ziekten de *Kina* noodig. Men weet ook, dat het ontydig gebruik daar van wel een en andermaal eene *Hepatitis* veroorzaakt hebbe. — Buiten dien is die ziekte hier byna geheel vreemd. Evenwel weet men ook, wanneer die ziekte hebbelyk geworden is, zich met voordeel van den *cortex* te bedienen. Ervaaren Kunstoeffenaars bedienen zich met goed gevolg van een *Alkali fixum* by de zelve. — Na voorafgaande zuivering is de *Kina* meer veilig te gebruiken. Doch hoe moeilyk zyn de Najaars-koortsen, vraagt men in ZEELAND, te

ge-
 koortsen,) volgens een twintigjarige bevinging, het gantsche jaar door gemeen zyn, weshalven de Koortsen, in dit gedeelte des Vaderlands, van allerlei soort, zoo wel tusschenpoozende, anderendagsche als aanhoudende Zinking-Roos-Gal- en Rot-koortsen, zeer gemeen worden waargenomen. Ontsteekings-koortsen zyn mynen Berigter tot heden toe zeldzaamer voorgekomen; zoo dat zyn Ed. meende zeker te zyn nog nimmer dertig lyders daar mede behebd gevonden te hebben, niettegenstaande hy wel duizend of meer gevonden had, welke om eenige (somyds geweldige) pyn in de *Hypochondria* gezegd en geloofd werden de *Pleuritis* te hebben; terwyl het by de uitkomst gebleken is, dat verre de meeste lyders slegts Gal- of wel Rot-koortsen, met pynelyke spanningen gepaard gaande, ondergingen, en als zodanigen behandeld, regelmatig tot voorgaande gezondheid geraakten: al waren 'er zelfs *expectorationes* (zoo als men het noemde) *sanguinolenta* mede gemengd, gelyk zyn Ed. zelfs binnen de stad Sneek verscheidene gevallen gehad hadde, waar in door de lyders een menigte bloeds ter keele uitgeloozd werd, en welke meer dan genoeg *geëclateerd* hebben, om dat hy tegen den zin der naastbestaanden en verdere omstanderen (zelfs die zich voor Ziekte-kundigen uitgaven,) verhinderde, adertingen in het werk te stellen, om reden Hy dezelve als srydig tegen zyne *indicatie* aanmerkte.”]

geneezen ? Het antwoord is gereed : te weeten , naar belang van de byzondere behandeling wegens derzelve aart (§. LII. not. n. p. 135 , 136.) en de onderwerpen , waar in die huisvesten : naardien zy te *Hulst* ook gemakkelyk geneezen werden.

6. Het verdere , dat de ziekten van *Groningen* betreft , kan uit de Verhandeling van wylen den Heere *Doct̄or Gout* (*a*) , en de *Academische* Redenvoering van den Hoogleeraar *VAN DOEVEREN* (*b*) worden afgenomen ; waar uit duidelyk blykt , dat de Najaars-koortſen te *Appingedam* , *Delfzyl* en andere Noordelyke en Noordoostelyke Landſtreeken deezer *Provincie* , ruim zoo zwanger zyn van Najaars-Galkoortſen enz. als in de *Provincie ZEELAND* ; waar van de rede beneden zal aangewezen worden : gelyk ik zulks boven dien uit den mond van een geloofwaardig getuige vernomen heb , van welken een naauwkeurig berigt te wagten is — (*c*).

— *In*

(*a*) L. c. pag. 45 , 46.

(*b*) L. c. pag. 37 , 45 - 50. *Nederlandsche Vertaaling* , pag. 39 , 49 - 55.

(*c*) [Dit Berigt is ook den 3. Maart 1775. door den Wel Eerwaarden Heer *JACOB ZWART* , toen Predikant te *Appingedam* , thans in de *Wilmſtad* , toegezonden ; waar van de byzonderheden op haare plaats werken zullen. — De Ziekten in dezelve opgegeven , zyn :

1. Onder

— In de Hooger of verder van de
Zee verwyderde LANDEN.

§. LXXXV. Volgens Berigten bespeurt men thans veel meêr Teeringachtige Ziekten, Bloedspuwen, *Rheumatismi* enz. in DRENTHE, dan wel in voorgige tyden; anders weet men niet, dat hier eene byzondere Landziekte plaats hebbe. Doch nu sedert 10 of 13 jaaren, heeft men dan op het een dan op het ander Dorp eene *Febris putrida*, welke te *Dwinglo* in het jaar 1773. zeer gewoed heeft.

§. LXXXVI.

1. Onder de haastige ziekten, *Catarrhale*-koortsen, zod goed als kwaadaartige, het geheele jaar door gemeen; waar van de laatste somtyds met ontsteeking der Longen, maar meermaals met eene rotachtige bederving in de eerste wegen verzeld gaan: Ziekten met *inflammatie*, vooral op de borst; bespeurt men voornamentlyk van *November* tot *Juny*. In den herfst meest na heete zomers, ziet men dikwyls een menigte van *irreguliere* koude koortsen, die toch zelden kwaadaartig zyn; maar na genoegzaame ontlastingen van galachtige slym, het zy door de natuur of konst, spoedig geneezen.

2. Behalven een groot getal Rot-koortsen, die sedert het jaar 1770. in het *Oldampt* en ook hier omtrent gewoed hebben, zyn 'er geene *Epidemische* ziekten waargenomen.

3. Onder de *Merbi chronici* zyn de *Phtisies catarrhales* al vry gemeen; belette doorzwelging zeer zeldzaam; waare kanker ook niet gemeen; de *Carcinoma uteri* wordt in Vrouwen boven de 45 jaaren nu en dan waargenomen; aan den *Tumor albus*, waar van het laatste gebrek dikwyls een gevolg is, laboreeren veele Vrouwen, doch deeze kraamen wederom voorspoedig, en een naauw bekken is hier een raar verschynfel.

§. LXXXVI. Te *Coeverden* regeeren in het voor- en najaar meest al Rot-koortfen, die men acht uit de laage ligging der omstreeks gelegen Moerasfen te ontstaan. — Voorts doorgaans zwaare verkoudheden, — veele *Pleuritides*, die de gemeene man door sterken arbeid of verhitting zich op den op den hals haalt. — Soms tyds regeert hier een zoogenoemde heete Koorts of *Brandziekte*, die voor besmettelyk gehouden wordt: in veele jaaren echter hoort men 'er soms tyds niet van klaagen. — In het steedje *Ommen* en deszelfs *Carspel* heeft, geduurende ongeveer den tyd van 15 of 17 jaaren, by tusfenpoozen van een en twee jaaren eene zwaare *Brandziekte* geheerscht, waar door eene meenigte van menschen, ja geheele huisgezinnen in korte dagen zyn weggerukt, waar van men de oorzaak niet heeft

Verscheidene soorten van Waterzugt vindt men, maar meest die uit versloppingen der ingewanden ontstaat. Het is

4. Aanmerkelyk, dat de bewoonders van deeze laage en waterachtige landen, ten zuiden *Appingedam*, die men haast voor *Ambibia* heeft te houden, geene byzondere hebben, of ook aan geen meer ziekten onderhevig zyn, dan die van het hoo-ge land ten noorden; het geen ook waar is ten opzichte van die langs de dyken wonen, maar met *Vreemdelingen* geenzints doorgaat: men ziet veeltys *Soldaten* van het garnizoen van *Delfzyl* en *Werklieden* uit *Westpbaalen* aan langduurige ziekten sukkelende, die nogthans door de enkele verandering van lucht, in hun *Vaderland* spoedig geneezen: doch men moet ook teffens aanmerken, dat de eersten, door het menigvuldig eeten van *Zeevisch* en leedigheid, en de laatsten, door het liggen op vogtige gronden enz. hier toe voornamentlyk oorzaak geeven.]

heeft kunnen nagaan ; welke ziekte de sterkste menschen in drie of vier dagen wegnam , of drie vier dagen daarna als met den dood deed worstelen , doch daar over komende , dezelve als een geraamte hadden uitgeteerd , en ten minsten een half jaar deden sukkelcn , eer zy tot verhaal kwamen ; welken echter naderhand wederom , zonder eenig gebrek , in voorigen staat herstelden. — Van deeze en die van *Gramsbergen* zal 'er beneden insgelyks gelegenheid zyn nader berigten te geeven.

— *Op de VELUWE.*

§. LXXXVII. Genoegzaame Berigten heeft men insgelyks van deezen oort als nog niet kunnen bekomen ; men moet zich voor het tegenwoordige met dat van *Barneveld* , en het aangrenzende *Amersfoort* vergenoegen , tot dat zich gunstiger gelegenheden opdoen.

1. Te *Barneveld* wordt van de *Morbi* , tot deeze Classe t' huis behoorende , alleen berigt , dat aldaar veele waare en valsche *Pleurisfen* , vooral onder de Boeren voorkomen , welke men aan schielyke ontblooting wyt , wanneer zy heet zyn ; of dat zy zomers gaan leggen slaapen in het gras onder het lommer.

2. De meest gewoone Ziekten, welke doorgaans te *Amersfoort* gevonden worden, zyn zulke, welke uit beletting der ongevoelige uitwaasfeming worden voortgebracht, als *Febres catarrhales*, *Anginæ*, *Pleuritides*, *Peripneumonia nothæ*, Zinkingen op de tanden enz. De *Morbi rheumatici*, dan hier dan daar vallende, en toevallen voortbrengende, naar den aart van dat deel, waarop de stoffe valt, en welk aangedaan wordt; als de Keel-ontsteekingen, Zwellingen der klieren van den hals enz. zyn daar van geen de minste in getal, en dat wel het gansche jaar door; doch echter wel meest in den herfst, wordende dezelve doorgaans in den beginne met den naam van verkoudheid bestempeld. — *Morbi inflammatorii* plagten voorheen meer gezien te worden dan heden, in welker plaats zich sedert eenige jaaren meer *Febres putridae* hebben openbaard, na welke de eerste niet zoo ontdekt waren. — In de twee laatst voorledene jaaren zyn 'er veele *Febres intermittentes* geweest, voornamentlyk in de lente en in den herfst, die zich in den beginne als *Febres biliosae continuae* voordeeden, doch niet gevaarlyk of langduurig waren, wanneer zy wel behandeld werden, schoon dezelve buiten het gebruik van den *cortex Peruvianus* niet wyken wilden. En deeze hebben zoo wel in het voorjaar, vooral in den jaare 1773. als in het najaar plaats gehad, zonder dat men eenig merkelyk verschil in de kwaadaartigheid

heid tuffen die van het voor- of najaar heeft konnen befpeuren. In dit voorjaar zyn 'er weinig of geene vernomen. De *Febres putridae malignae* hebben hier in den jaare 1772. fterk gewoed ; gelyk ook nader in den herfst van 1773. Zeer veele menfchen zyn daar door weggerukt ; zoo dat de fterf lysten van die beide jaaren merkelyk grooter zyn, dan van andere jaaren. Deeze Ziekte heerfchte voornamentlyk by de gemeene lieden ; echter zyn gegoede en aanzienlyke en wel gegoede lieden 'er ook door aangestast ; hoewel de aanfteeking als dan by de medebewoonders in het zelfde huis zoo erg niet was , en zoo zeer niet doorging ; terwyl by de gemeenen in zodaanige huisgezinnen , daar deeze koortfen post vatteden, het geheele huisgezin daar door werd aangestoken , zoo dat 'er fomtyds zes en meer in één huis aan ziek lagen. — De *Diarrhæa cruenta* heeft hier in de jaaren 1746 en 1747. ongemeen fterk gewoed , zoo dat 'er toen veele menfchen aan gestorven zyn (d). Na dien tyd heeft men 'er ten minften , als van eene doorgaande ziekte , niet van gemerkt : of 'er toen eenige klaarblykelyke oorzaak was, waar door deeze kwaal aangefteeken werd, heeft men by

(d) In het jaar 1747. regeerde gelyke *Dysenterie* op de Dorpen *Loenen, Appeldoorn, Beekbergen, Vafen, Eppen* enz. op de VELUWE, wërwaarts door de Staaten van het Kwartier van *Arnhem* twee *Doctoren* en één *Chirurgyn* afgezonden werden ; van welke *Dysenterie* J. H. DE GNER *lib. cit.* pag. 207. not. c. gewag gemaakt heeft. —

by gebrek van berigt niet kunnen ontdekken. — *Tusjis clangosa infantum* heeft in het jaar 1773. voornamentlyk in den zomer en in den herfst, zeer sterk, en eenigermaate *epidemicè* te *Amersfoort* gegrasfeerd; terwyl het schein, dat 'er iet besmettelyks in was, vooral wanneer gezonde kinders by zieke kinderen kwamen; schoon meerderen van jaaren, of volwasenen, 'er niet door werden aangedaan. — Dat het getal der Dooden te *Amersfoort* in 1772. wanneer de Rotkoortsen sterk regeerden, ongemeen grooter geweest zy, dan in de twee voorige jaaren, kan men uit de volgende medegedeelde Lysten eenigermaate afneemen, waar by men dient aan te merken, dat dit getal door de gestorvenen aan de Kinderpokjes, op dat jaar insgelyks zal vermeerderd zyn. — De dooden van de Jooden, welke in deeze plaats mede nog talryk gevonden worden, zyn niet mede op de Lysten gesteld, wyl men daar van geen nette opgave heeft kunnen bekomen. — Men begroot het getal der Inwoonderen alhier op omtrent 8000 menschen, 't geen denkelyk niet vergrootende zal opgegeven zyn.

Lyst der Gestorvenen te Amersfoort in de Jaaren

1770.	—	—	—	237.
1771.	—	—	—	276.
1772.	—	—	—	419.
1773.	—	—	—	336.

— *In de Stad en het overige van het*
STICHT van UTRECHT enz.

§. LXXXVIII. Van dit gedeelte van het VADERLAND kan ik als nog geene Berigten mededeelen: de volstrekte bepaaling om persoon en oogmerk te openbaaren, hebben te *Utrecht* en te *Wyk te Duursteede* alle herhaalde poogingen doen mislukken. — Gelyk lot heeft men te *Harderwyk* ondergaan, offchoon in deeze eenvoudige Berigten geen geheim altoos verborgen ligt; ofte eenig nadeel omtrent de Berigters te vreezen is, wier naamen des begeerende kunnen gesecreteerd blyven. — En alle de berigten by den anderen genomen, kunnen niet anders, dan een ruwe schets opleeveren, welke door den tyd moet volmaakt worden.

— *In het Hooge van de MAJORIE*
van 'sHERTOGENBOSGH, enz.

§. LXXXIX. De Ziekten deezer lieden, welker levenswyze enz. beneden nader blyken zal, bestaan meest in *Pleurisfen*, bastaard-*Pleurisfen*, zwaare *Verkoudheden* (zelden plagt 'er de *Teering* te zyn, die nu evenwel federt eenige jaaren voet wint), belette doorwaasfe-

ming , kwaadaartige en befmettende *Koortfen* ; *epidemifche* Ziekten zyn 'er zeer zeldzaam ; en wanneer men die verneemt , openbaaren zy zich meest onder de armften en geringften , voortkomende uit het kwaad voedsel , uit de armoedige en morsfige levenswyze , en uit gebrek van verfche lucht in de huizen enz. — Heerfcht 'er eene *epidemique* befmettelyke Ziekte , zoo worden die menfchen doorgaans van 's Lands wege , en op order van den Raad van Staaten , van een of meer Geneesheeren voorzien , en met het noodige te hulp gekomen. Geduurende den tyd van 20 jaaren heeft één of tweemaal onder de armfte menfchen een *Dysenterie* geheerfcht , welke men aan één , twee of drie weeken eeten van witte Kool , die 'er van *Dongen* gebragt werd , heeft toegefchreeven. Om de 2 , 3 of 4 jaaren heerfcht op het een of het ander Dorp fomwylen wel eens eene *Rotkoorts* ; doch meest by arme Boeren , Spinders of Weevers , zonder dat men hoort , dat 'er meer-vermogenden door worden aangetast ; welke rede aan de bovengemelde voorzorge van 's Lands Vaderen voornamentlyk is toetefchryven.

De Berigten van de BARONNIE van *Breda* , en van het MARQUISAAT van *Bergen op den Zoom* , dikwyls door vermogende Begunftigers verzogt , mede noch niet ingekomen zynde , moeten , als de voorigen , tot eene gunftiger gelegenheid wagten.

C O R O L L A R I A.

Alle deeze meerdere of min volkomene Berigten , die volstrekt noodig waren , zoo wel in haare veelheid , als somwylen in derzelve uitgebreidheid , mede te deelen , om de voorheen gestelde waarheden te bevestigen , leeren dan , buiten alle tegenspraak ,

I. Het algemeen heerschende van het *Catarrhale* (het Zinkingachtige) in *Morbis acutis* (in heete of doorgaande ziekten) , boven het *inflammatoire* (het ontsteekene) , in verre de meeste plaatsen der NEDERLANDEN (§. VIII.) buiten groote en welvaarende Steden.

II. Het ongelooflyk verschil , dat 'er is , in byzondere , ja niet verre van malkanderen gelegene plaatsen (§. XIII tot XVI.) , dat te bewyzen was.

III. Niettegenstaande zekere bepaalde ziekten , uit de byzondere luchtgesteldheid , naar de verschillende *Jaargetyden* , in de NEDERLANDEN even als elders gebooren , hoedanige voornamentlyk in den winter , die , welke uit belette doorwaaseming ontstaan , en in den herfst de zoogenaamde Galkoortsen zyn ; en dat het overtuigende gebleeken zy , dat *drooge* en *heete zomers* de vrugtbaarste doorgaans in het voortbrengen derzelve bevonden wierden , terwyl de te-

gen - overgestelde hoedanigheden van *koelte* en *vogt* , die byna geheel deeden agterblyven , of alleen spaarzaam zich lieten gevoelen ; zoo is 'er nogthans een verbaazend verschiil ten aanzien van het aantal , den graad en den aart der laatsten , niet zoo zeer uit de byzondere gesteldheid van de lucht , in de onderscheidene *jaargetyden* werkende , als wel die van den *Dampkring* , naar de onderscheidene ligging der Landen , Steden en Plaatsen , enz. zoo als de onderscheidene *Berigten* hebben opgegeeven , en de volgende *Artikels* nader bevestigen zullen.

IV. Hoe zeer de aangenoomene Leerstelsels , de byzondere begrippen , en de ingewortelde vooroordeelen , veelmaalen het wezen der Ziekten dermaaten veranderd , bedorven en verslimmerd hebben , dat de waare gedaante derzelve zoo dikwyls eenen verkeerden naam verkreeg , die nogthans niet , dan aan gewoone en bekende oorzaaken warentoe te schryven ; zoo hebben latere en betere waarneemingen op de natuur der Ziekten en beschaafder Ziekte - kunde (*Pathologie*) gegrond , genoegzaam doen blyken , dat die zelfde ziekten , op eene redelyker wyze behandeld , de aangehaalde slagtingen ontgingen , tot eene gemakkelyker geneezing kwamen , en de Waarneemers in hunne welgelegde gronden niet deeden misfen , of in hunne pogingen feilen.

V. De nuttigheid der byzondere waarneemingen, nooit genoeg aangepreezen, om uit het byzondere eenmaal tot het waare eenvoudige te geraaken : waar toe de Vader der Geneeskunde reeds den grond gelegd heeft, om uit de byzondere ziekten van *onderscheidene jaargetyden*, behoorlyk te boek gesteld, die waarheden te onderkennen, welke in soortgelyke omstandigheden egte geneeskundige regels aan de hand gaven, waar van hy zich niet alleen, maar allen die na hem wel hebben waargenomen, en zyne schriften verklaard, zich met vrucht wisten te bedienen, en die tot den huidigen dag tot overvloedige bewyzen strekken.

VI. Hoewel 'er mogelyk noch te weinig waarneemingen wegens het *annus climactericus*, of volgens de waarneemingen in 's Hage, aangaande het *tiende jaar* (§. XLVIII. COR. IV.) voorhanden zyn, zoo is het nogthans opmerkelijk, dat 'er in het jaar 1762. byna door geheel EUROPA, zich eene *Febris catarrhalis* hebben doen gevoelen; en dat 'er in het jaar 1772. meest overal meer menschen, dan op andere jaaren, gestorven zyn (e).

Van

(e) [Hoe gaarn ik hier eene generaale Doodenlyst wilde laten volgen, van alle de Waarneemingen in de *Vereenigde Nederlanden* medegedeeld, gelyk ik by de overgifte myner Verhandeling voornemens was, en my daar toe de hulp van bekwaame en vermogende Vrienden niet ontbroken heeft,

*Van het Verschil van den GROND der
NEDERLANDEN , met opzicht
tot den DAMPKRING.*

§. XC. De *Grond* der NEDERLANDEN heeft zyne onderscheidene betrekking tot den Dampkring (§. XXXV.), na dat dezelve in haare oppervlakte of boezem gesteld is , naar welke zy , volgens het verschil der dieren , planten , of delf-stoffen , verschillende dampen en uitwaasfemingen opgeeft. — Want daar , by voorbeeld , niets dan hei of gras wast , of daar de grond met weelig kool- of raap-zaad , graan-akkers , malsch vlas , hooge hennipstruiken , loof-ryke aardappelen , tabak , enz. voorzien is ; de moestuinen en lustige Buitenplaatsen met hooge en laage boomen , heesters , bloemen en moeskruiden pryken , of de landen boschryk zyn ; zal daar een groot verschil in de uitwaasfemingen plaats

zoo heb ik , om het gebrekkige van deezen arbeid ; hier van moeten afzien ; my vergenoegende met het geen de Heer L. FRANCQ VAN BERKHEY daar van in zyn III. Deels vyfde stuk het 8. hoofdst. pag. 1741 enz hier van heeft opgegeeven ; in die hoope , dat men eenmaal het getal der dooden tot dat der levenden , zoo ver mogelyk , in elk jaar opgeeven zal ; ten einde men door den tyd over de min of meer doodelykheid , en al of niet gezondheid der byzondere plaatsen , met betrekking tot de *Ziekten van de JAARGETYDEN in de Nederlanden* , zal kunnen oordeelen , waar toe ik een iegelyk de ver-eischte lust , yver en opgewektheid toewensche !]

plaats hebben (*f*). Men weet dat HALEs, door zyne Proeven, het onderscheid van eenen welbeplanten grond, tegen eenen die onbebouwd ligt enz. duidelyk heeft beweezen. Volgens zyne waarneemingen en die van den Heer KEIL zoude een Zonnebloem 24 oncen daags uitwaasfemen, daar een Mensch slegts 31 oncen in 24 uren verschaft: des de uitwaasfeming eens mans is tot die van de zonnebloem, als 141 tot 100 (*g*). — Wat zullen dan niet sterk belommerde plaatsen en boschryke strecken opgeeven (*h*). Maar bovendien zyn deeze uitwaasfemingen weder onderscheiden in den *Spiritus Rectior*, zoo kenne-lyk in het hooi, de roomsche- en paarde-boonen, in de linde-bloefels enz. Ja zoo krachtig, dat de Zee-lieden, voor en aleer zy het land ontdekken, uit den byzonderen opgaanden geest der planten, van de nabyheid der naderende stranden oordeelen (*i*). — Lommerryke boschen laten haare bladeren in den herfst vallen; deezen gaan allengskens over tot verrotting, en geeven hunne uitwaasfemingen insge-lyks

(*f*) BOERHAAVE *Element. Chemie*, Tom. I. pag. 470.

(*g*) MUSSCHENBROEK *Beginfels* enz. §. 1495. pag. 738.

(*b*) Het geen te meer opmerking verdient, wyl sommige deezer geconcentreerde uitwaasfemingen het lichaam treffende, schaadelyk bevonden zyn; gelyk de Heer LE FRANCO VAN BERKHEY in zyne *Natuurk. Historie van Holland*, I. Deel, pag. 319. aangaande den honings-dauw uit Ype bladeren, beweezen heeft.

(*i*) BOERHAAVE *l. c.* pag. 484.

lyks op. — Opmerkzaame Geneesheeren gaven op alle zulke zaaken acht. HIPPOCRATES voegde doorgaans by de beschryving zyner Ziekten, ook de plaats waar zy ziek lagen. Zoo spreekt hy van eenen, die in den Tuin van *Dealcis* ziek lag (*i*). RAMMAZZINI handelt omftandig van veele zaaken hier toe betrekke-lyk (*k*). Weshalven dit voornaam *Articul* onder de *oorzaaken* van de *Ziekten* der NEDERLANDEN geenzins moet vergeeten worden.

§. XCI. Want zoo geeft men als eene oorzaak der Ziekten te *Nymegen* op, het dagelyks wandelen der inwoonderen in 't *Kelfkens Bosch*, eene digte en by wyze eener *berceau* overdek-kende plantage, om zich te verlustigen; blyvende het water aldaar na regenachtig weder een tyd lang onder de boomen staan, 't geen met de afgeval- len bladeren rot en verderft; en alzo een vogtigen Dampkring voortbrengt (*l*). Gelyke oor-

(*i*) *Lib. Epidem. Sect. III, ægr. 3.*

(*k*) *Oper. anat. pag. 364, 365.*

(*l*) M. J. DE MAN *Verhandeling van de kwaadaartige Rot-koorts te Maurik* enz. pag. 58 in de noot. — Wat de Boschen hier omstreeks te wege brengen, kan men afneemen uit zeker berigt, dat op een Adelyk Huis, rondom tusschen de boomen, en een uur gaans oostwaerts van *Nymegen* gelegen, sedert eenige jaaren verscheidene perfoonen, zo die tot het huisgezin behoorden, als anderen, welken aldaar voor eenen tyd kwamen logeeren, aan de Rot-koorts overleeden zyn. —

oorzaaken kunnen in 's Hage werken, door het naby gelegen, en anderzints verrukkend aange- naam Bosch, en de onvergelyke *Scheveningsche* Weg, wegens de veelheid der ziekten, welke men aldaar, boven andere plaatsen, uit opvul- ling der vaten ontstaande, waarneemt. Van ge- lyken kan dit te *Alkmaar* en te *Haarlem*, enz. alwaar zwaare Plantagien naby de steden gevon- den worden, plaats hebben. De Ridder PRIN- GLE maakte deeze aanmerking omtrent de klein- ste Dorpen (m). — Wat *Alkmaar* betreft, zoo wordt het, zegt men, door de bevinding bevestigd, dat 'er jaarlyks aldaar meer Zieken gevonden worden, dan in andere Steden van NOORD-HOLLAND; en dat ook dezelfde soort aldaar kwaadaartiger is op gelyke tyden, dan in andere steden; 't geen bleek in de doorgaande Ziekte van den Maand *Juny 1770* — *Juny 1771*. (n). Welke in de *Militairen* veel al-

ge-

(m) „ Les fermes & les plus petit Vilages sont couvert „ d'arbres, qui non seulement empeche l'air de circuler, „ mais encore lui laisse au moyen de la transpiration de la ter- „ re une certaine humidité.” *Malad. des Armées*, pag. 5.

(n) PETRUS FORESTUS achtte ten zynentyde *Alkmaar* reeds gezonder dan *Delft*, om reden daar van boven (§. LXXII. n. 4. not. d.) reeds gegeven, en volgens een berigt, door een getrouwe en zeer naauwkeurige hand my van deeze Stad toegekomen, werden de beweegredenen ter verdediging van de gezondheid van *Alkmaar*, uit de taale der Voorouderen aangeroerd, ter gelegenheid van een *Request* aan *Prins WIL- LEM den Eersten*, om onderstand te verzoeken voor zekere Schoo-

gemeender was, dan te *Hoorn*. Te *Enkhuizen* was die insgelyks minder dan te *Alkmaar*, doch vry meêr dan te *Hoorn*. — De *Krygstieden* zouden dan ook om deeze rede vreezen, om in *Alkmaar* in *Garnisoen* te leggen, om de meenigvuldige ziekten, die 'er jaarlyks onder hen plaats hebben, en sommigen weg sleepen, zoo als in het jaar 1770. geschiedde. — Te *Haarlem* zouden ook meêr *Rotkoortsen* in zwang gaan dan te *Rotterdam*. — In hoe verre echter dit zeeker gaa, durve ik om de rede by (§. LXIX. n°. 4. not. v.) gemeld, niet naader bepaalen. — Of dit ook hier aan het hout toe te schryven zy, zoude eene vergelyking van de jaarlyksche Dooden, en aan welke Ziekten overleeden, by eene wel opgemaakte menigte inwoonders, best kunnen beslissen. Te *Alkmaar* loopen andere oorzaaken zamen. — Te *Haarlem* weder andere. Des men die alle te gelyk in overweging neemen moet.

§. XCII.

Schoole te *Alkmaar*, alwaar meêr dan 900 Klerken voorheen geweest waren, als zynde te aanmerkelyk, om dezelve met stilzwygen voorby te gaan, (*Privilegien van WILLEM den I. in dato den 11. Maart 1575. of Privilegien van Alkmaar* in fol. pag. 65) luidende aldus: „Die *Supplicanten* verzwigen van de zoete lucht tot *Alkmaar*, zulks dat de pest, wanneer andere steden daar mede gekweld worden, zelden tot *Alkmaar* opryst, of daarinne van buiten gebragt zynde, haast *ceffeert* en ophoudt.” Weshalven de *Ziekten der jaargetyden* van deeze Stad aan andere oorzaaken schynen toegeschreeven te moeten worden; zoo als beneden by de *Wateren* eenigermate nader zal kunnen aangewezen worden. —

§. XCII. De gansche HOLLANDSCHE *Kust* is, gelyk die van *Walcheren*, *Schouwen*, *Goereë* en *Voorn* tot boven *Alkmaar* beplant; doch nergens vindt men echter in NOORD-HOLLAND meer hout, dan tusfen *Haarlem* en *Alkmaar*. Van *Buiksloot* tot *Enkhuizen* is het meest of alleen open land. — De veele Buitenplaatsen van *Walcheren*, welke van *Middelburg* tot *Domburg* genoegzaam een keten van Buitenplaatsen uitmaaken, zyn doorgaans wel zwaar beplant, en met hooge opgaande boomen voorzien; die gezegd worden minder te kunnen schaden, wyl genoegzaam alle deeze plantagien met ruime wandeldreeven doorsneedden zyn, die een vryen doortocht voor de winden openlaten, en dus minder bedompt kunnen zyn. Groote vlakten vindt men in tegendeel onder *Aagtekerke*, *Meliskerke*, *Marienkerke*, *Domburg*, *West-Cappel*, *Grypskerke*, *Soutelande* en *Koudekerke*. — In ZUID-BEVELAND reket men 20, 000. gemeten weiland, de Boomgaarden daar onder begreepen; 30, 000. gemeten zaailand, en het overige bosch. Meer byzonderheden zoude ik hier kunnen byvoegen; doch welke, door de veelheid, hinderen zouden. Voor het overige vindt men het meeste laag hout op sommige hoogten, en langs de gemeene wegen voor de bouw en weilanden; en den meesten lommer by sommige Dorpen. Weshalven men zoo wel den grond, gelyk de Heer PRINGLE te recht aanmerkt, als de gebrekkige doorwaasfeming moet gade slaan.

C O R O L L A R I A.

Om te weeten, in hoe verre de bosfchen na-
deelig zyn, dient men op te merken:

I. Aan welke zyde van de ftad of dorp enz.
zy gelegen zyn.

II. Welken wind zy keeren.

III. Hoe dicht zy beplant zyn.

IV. Uit welk foort van boomen zy bestaan,
en wat hunne uitwaasfeming te wege brengt;
wanneer de bladen levendig zyn, en wanneer
zy rotten.

V. Het gruppelen en verder rein houden
der bosfchen.

VI. Hoedaanig de gronden, waar in zy ge-
plant zyn (o).

— *Van*

(o) [Dit dient men in acht te neemen, zal men zich uit
de fchynfrydigheden ontwarren, en het waare van het val-
fche fchiften; naardien het by alle Natuurkenners vast
ftaat, dat de plant-gewaffen, en dus ook de boomen, het
vermogen hebben om eene bedorvene lucht te verbeeteren,
waarom voornaame Geneeskundigen verfche takken van boo-
men, als die van Roozen, Populieren, Moerbezien, Willig-
gen en Water-planten, als de fterkfte uitwaasfeming ver-
fchaffende, in water gezet, ter verbeetering van de lucht in
de vertrekken, by aanfteekende en heete Ziekten, hebben
aangepreezen. (BOERHAAVE *Aphorism. de cognosc. & cur. morb.*
§. 605. num. 1. eum G. L. B. VAN SWIETEN *Commentar.*

TOM.

— Van de NATUUR of AART
van den GROND.

§. XCIII. Ten aanzien van de *Natuur* of *Aart* van den *Grond*, zoo is die wyders onderscheiden in *klei*, *zand*, *veen* of *moer-gronden*. Van welken de *kleilanden* als de vetste, minder uitwaasfeming doorlaaten; maar ook het gevallen water langer op hunne oppervlakte behouden.
— De *zandgronden* zyn doorgaans de hoogste, laa-

Tom. I. pag. 119, 120. Vergeleeken met de *Institut. Medic.* §. 1031. des eersten, met de verklaringen van HALLER en DE LA METRIE op deeze plaats.

De Heer FRANKLIN verzekert door langduurige ondervinding, dat de lucht van de boschen in *America* niet ongezond zy: want „wy *Americanen*, zegt hy, hebben overal onze „buitenplaatsen in het midden der boschen, en daar is geen „Volk op den aardbodem bekend, dat eene betere gezondheid geniet, en dat vruchtbaarder zy, dan wy.” (*Experiences & observations sur differentes especes d'air, traduites de l'Anglois de M. PRIESTLY &c. a Berlin & a Paris 1775. Gazette Litteraire, Juin 1775. pag. 292, 293, alwaar veele voortreffelyke zaaken voorkomen.* —

Van gelyken heeft de Wel Edele Gestrenge Heer Burgemeester L. P. VAN DE SPIEGEL te Goes, de goedheid wel willen neemen, om my in het midden van andere beezigheden te vereeren met het fraay Vertoog over de verbeterde lucht van ZEELAND, sedert het verbieden van de *Zelneeringe*, en de vergunning van boomen voor een ieder om zyn eigen land te mogen planten; welke Verhandeling onder de *Bylagen*, lett. Bb. te leezen is. — Het komt 'er dan op aan, hoe en op welke wyze men de boschen tot vermaak enz. gebruike; en op welke tyden van het jaar en van den dag zulks geschiede. —

laatende het gevallen water gemakkelyk door; en formige *veen* en *moergronden*, om de zwavelachtige en *arsenicale* dampen en uitwaasfelingen, de nadeeligste (*p*). — Alle deeze dingen hebben wederom hunne betrekking op den Dampkring, naar dat zy door veel menfchen en dieren beflaagen zyn, en naar dat de landen gemest en de gronden op verfcheidene wyze geroerd worden.

§. XCIV. Veele landen in het Vaderland zyn *laag*, *nat* en *moerasfig* (§. XXIII.) waar door de lucht met waterige dampen, die men te recht

In het gemeen is het zeker, dat

VII. Digt belommerde bosfchen in den zomer de uitwaasfeming des lichaams doen verminderen, wanneer men, warm zynde, zich daar in begeeft: en dat

VIII. Die zelfde bosfchen in den herfst en in den winter, door de afgevallen verrotte bladeren en dampen, die, wegens gebrek van genoegzaame doorblaazing (*ventilatio*), hangen blyven, op deeze wyze, als eene bedorvene lucht werken, hoe heilzaam over het geheel de groene kruinen de lucht in den zomer verfriffen en zuiveren mogen.]

(*p*) Over den aart deezer dampen en het fcheikundig onderzoek van de *veen-* en *moer-stoffen* kan men nazien *Elemens de Chimie* &c. par Mr. DE MACHY, Tom. IV. pag. 266. num. IV. & R. A. VOGEL *Institut. Chemia*, §. 97. Voornamentlyk met de aanhaalingen van STAHL en BECCHERUS aldaar opgegeeven. Vangelyken de Heer J. LE FRANCO VAN BERKHEY, die in zyne *Natuurl. Historie van Holland*, I. Deel, pag. 503. en II. Deels 2. stuk, pag. 503 - 550; 594, 595, 628. omftandig over dit onderwerp gehandeld heeft; waar in teffens de nieuwfte fcheikundige Waarneemingen van den onvermoeiden Heer *Dofter* TEN HAAFF gevonden worden.

recht *Vapores arsenico - sulphurei* noemt , en welken in de Veen - gronden in meenigte zyn , vervuld wordt ; 't welk de daaglyksche ondervinding aan allen , *die Turf branden* , leert ; terwyl de scheikunde derzelve vlugheid bewyst : dewelke , hoe flegter en brakker die is , hoe meer zy van die dampen uitgeeft (*q*). Dit ondervinden de armsten onder de Veen - lieden , by welken van de 10 huisgezinnen wel 9 zyn , die nooit hout branden , maar altoos turf ; die , naar maate zy armer zyn , ook flegter en brakker turf branden : en waar van men den stank , al liggen 'er somtyds maar 3 aan het vuur , dikwyls , in hunne huisjes inkomende , niet verdraagen kan. — Deze dampen nu blyven in den Dampkring hangen , en zweeven , voornamentlyk in de uitgebaggerde poelen , laag by den grond , want hunne diepte verhindert , dat de wind langs de aarde zo vry als elders gestaadige verfrissing in de lucht bezorge ; waar door dezelve tusfchen de gebouwen en boomen , benevens de hooge dyken als beslooten worden gehouden , voornamentlyk dan , wanneer 'er weinig wind is : maar deeze lucht omringt de menschelyke lichaamen , dringt daarin door , en wordt onophoudelyk ingeademd ; het welk niet wel anders

(*q*) *Hoe veele teedere gestellen , zegt deeze evengemelde Schryver (II. Deel , pag. 507 , 508.) onder het Juferschep worden niet zelden flauw en doodelyk benaauwd , door een klein koeltje zwaveligen turf.

ders dan flapheid in de vaste deelen en fcherpte in de vloeistoffen kan verwekken. En hier van fchynt af te hangen, dat de vezeldraaden der maag en darmen, voor de spyzen en dranken meêr wykende dan in drooge landftreeken, haare *capaciteit* grooter wordt; waar door dan de *voracitas*, welke algemeen is, en door opletten den befpeurd wordt, moet gebooren worden; welke by de meeste dusdaanig gestelde onderwerpen niet wel anders voortbrengen kan, dan eene *πληθώρα ἐκ κακῶν χυμῶν*. — Maar, wanneer deeze plaats heeft, dan zyn de bloedvaten met kwalyk bereid bloed, en de ingewanden met ontaarte fappen opgevuld. En, dit fchynt de voornaame bronwel van veele doorgaande *Landziekten* te zyn. — Want niet alleen ligt in deeze opvulling der vaten en ingewanden het algemeene zaad der genaamde Scheurbuik, het welk door het gebruik van ligt rottende of ligt garftig wordende spyzen, gepaard met te weinig beweging, uitspruit, en die veeldaantige ziekte voortbrengt, die de moeder is van eene menigte byzondere kwaalen, als *Catarrhi maligni*, *Hæmoptifis*, en daar uit volgende *Phthifis*, *Viscerum obstructions*, *Tumores scirrholi*, *cancerofi*, *Oedemata*, *Hydropes*, *Ulcera cacoëtha*; welke alle hier *frequent* gevonden worden; maar ook veroorzaakt deeze zelfde lichaams-*constitutie*, als eene algemeene voorbereidende oorzaak, wanneer 'er eene aanzettende (*causa proca-*
thar-

thardica) by komt, die ziekte, welke hier omstreeks in de byzondere jaar-faisoenen, min of meer *epidemicè* regeeren.

§. XCV. De plaatsen in het Vaderland na-gaande, welke van *Veen* en *Moer* haare be-naaming hebben gekreegen, zyn zoo menigvul-dig, en te veel om hier alle aan te haalen. Men kan de voornaamste in de *Verhandelingen deezer Maatschappye* zelve nazien, en met de byzon-dere Schryvers, welke daar van gehandeld heb-ben, hier over raadpleegen (s) — Alle die tegenwoordig noch Turf uitleeveren, of welker gronden voor een gedeelte van dit moer ontlee-digd zyn, of welke het zelve noch in haaren boezem bevatten, behooren dan tot dit soort. — Een voornaam deel van ZUID-HOLLAND, inzonderheid AMSTELLAND, en wegens de bedykte Meeren NOORD-HOLLAND, zyn van deezen aart; niet minder FRIESLAND enz. in veele op-zigten: en wat zal men 'er meer opnoemen, daar het Vaderland aan den Zeekant enz. veelal laag, moerasfig en vogtig is; drooge Veenen geeven doch minder naadeelige uitwaasfemin-gen op.

§. XCVI.

(s) Het XI. Deels 2. stuk, pag. 145, 146 en 147. Verge-leeken met de *Natuurlyke Historie van Holland*, van den Heer LE FRANÇO VAN BERKHEY, zo wegens de gronden van SCHOU-WEN, ZUIDHOLLAND enz. dewelke in het II. Deels 1. stuk, zonderling die van HOLLAND, zoo wegens haare benaamin-gen als aart, in het Derde hoofdst. p. 71 enz. voorkomen.

§. XCVI. De *veengrond* is in de *Weteringen* uittermaaten zwavelachtig. Men heeft dikwyls in het wandelen, als de dag heet wordt, den zwavelstank naauwlyks kunnen verdraagen, waar door het zilver nergens zoo schielyk beslaat dan hier: door de veenlanden gaande, gelykt het in den tyd van een kwartier uurs naar lood; en in de huizen beslaat het ook, hoewel veel langzaamer, in korten tyd. — Te *Kalflagen*, *Leimuiden*, *Zevenhoven*, beslaat het zilver op verre na zoo schielyk niet, en te *Nieuwveen* weinig. — Te *Monnikendam*, *Edam*, en *Hoorn* beslaat het zilver, doch nimmer zo schielyk als te *Amsterdam*. Het glad en gebruineerd zilver beslaat schielyker, dan het geen wit geschuurd is met puijsteen en karnemelk. In de *Purmer* en *Beemster* is het even zoo met wit zilver gelegen: in de *Beverwyk* bespeurt men nooit eenig beslag. — Te *Naarden* wordt het zilver gezegd nooit te beslaan; insgelyks te *Nederhorst den Berg*, en het yzer niet meer dan op andere plaatfen te roesten: in tegendeel sterk te *Weesp*. De rede hier van moet in den grond gezogt worden. — Het Land onder *Weesp* is, ten opzichte van dat van *Naarden* en *Muiden*, uit de natuur het allerlaagste van bodem; bestaande voor een gedeelte uit eene kleiachtige, en voor het meeste uit eene derryachtige en zeer losse spongieuse, en op sommige plaatfen moerasfige *substantie*; zynde zeer voch.

vochtig en waterachtig , en bestaande voor het grootste gedeelte uit droog-gemaakte Polders , voornamentlyk by de streek van *Abkouw* , het *Gyn* , de *Bylmer* en *Bylmer-meer* , en in het zoogenaamde *district* van den *Broek* , in welke oorden men tegen den regen-tyd des avonds , en wel in het najaar , gestadigen damp en nevel gewaar wordt ; dewelke met meer of min salpeterachtige deelen vermengd is. — Waarom dan ook veele *Morbi chronici* hier hun vaderland hebben , welken uit vogtige en onzuivere uitwaasfemingen geboren worden , als *Scorbutus* , *Phthisis* , *Tabes* , *Affectiones hystericae* , *Morbi nervosi* , *verminosi* ; *Arthritis* , *Rheumatismi* , *Dolores colici* , *Deglutitiones depravatae* enz. waar van *Weesp* , van de drie GOOILANDSCHE Steden , voornamentlyk wordt aangedaan. Terwyl deeze lyders het gunstiger vinden te *Naarden* , *'s Graveland* , *Hilversum* , *Laaren* , *Blaricum* , *Emenes* , enz. uit hoofde , dat dit hooge en meest afgezande landen zyn , welken de schaadelijke en nadeelige uitwaasfemingen als een spons inzuigen die deelen oplossen door de versterkende en verwarmende kracht , welke in die zandgronden gevonden wordt , eene goede *perspiratie* aan onze vaten veroorzaaken ; en dus eene goede *concoctie* , *chylificatie* en verdere *circulatie* voor de overige dierlyke huishouding bezorgen. — Alle deeze vogtige streeken grenzen voornamentlyk aan de *Bylemmer-meer* , alwaar door den bank de *Scorbutus* nog al meer

grasfeert , gelyk de *Naarder* , *Floster* en *Abkouders Meer* , en om die streek , wel voor de ongezondste mag gehouden worden.

§. XCVII. AMSTELLAND is tusfchen het *Ye* , de *Meer* en de *Vaart Kost verlooren* laag , moerasfig en veenachtig , liggende 's winters veel dras , en zelfs het gedeelte tusfchen de *Meer* en de *Sloterdyker-weg* , is in den winter dikwyls met water bedekt (nader by *Haarlem* is dit 's winters doorgaans). Dit zelfde heeft plaats tusfchen de nieuwe *Meer* en den *Amstel* , waar van het gedeelte , dat tusfchen die *Meer* en den *Amstelveenschen weg* ligt , 's winters mede veel water behoudt ; terwyl in *Amstelveen* noch geveend wordt. — De *Bylmer* en *Weesper ban* , gelyk ook *Ouderkerk* , moeten , de gronden enz. betreffende , geacht worden , genoegzaam met het overige van *Amstelland* overeen te komen. — *Nigtevegt* is meêr klei- dan veenachtig in deszelfs grond. — Des de geheele landstreek , welke hier door *Amstelland* beteekend wordt , laag , broekig en moerasfig is ; gelyk de weeke grond der *Stad* , op dit gedeelte van het *Vaderland* , in het aanleggen van huizen , en andere voornaame gebouwen , over bekend is , om zich een denkbeeld van de gemakkelyke en bezwangerde uitwaasfemingen uit deezen losfen , moeren veenachtigen grond te vormen. — Dit is nogthans niet van gansch *Amstelland* te verstaan ; want daar dit aan het *Gooiland* grenst , wordt de

de grond langzaamerhand zandiger, als hebbende het GOOILAND geenen anderen dan de Heide. Ook is aan de grenzen van het STICHT de grond, gelyk van *Nigtevegt*, kleiachtiger. — *Waverveen* is meest uitgebaggerd, en gaat voort met verder in water veranderd te worden, gelyk ook *Vinkveen* enz. wier naamen de gronds-gesteltenis genoegzaam uitwyzen.

§. XCVIII. De *Wormer* heeft een veenachtiger grond dan de *Purmer*, die klei bevat. Gelykerwys men uit het min beslaan der metalen in de *Beverwyk*, over de hooger en laager strecken van het Vaderland oordeelen kan. Zonderling ontdekt men dit in de *Provincie* van OVERYSSEL, die by *Campen*, *Zwolle*, *Hasfelt*, en andere plaatsen naby de *Zuider-Zee* gelegen, uit laage groenlanden (Broeken, Maarzen, Vlierden enz. geheeten), bestaat; alwaar ook groote Veenen zyn, en de groenlanden een moerigen grond hebben; maar deeze veenen zyn des zomers zoo droog, sedert veele jaaren door waterleidingen afgetapt, dat haare uitwaasfemingen de lucht niet ongezond maaken kunnen; zynde voor het overige verreweg meest zand, en hier en daar klei of gemengeld. De grond in het *Vollenhoofsche* is doorgaans veenachtig, liggende wel de kant naar *Steenwyk* en *Oldemarkt* het hoogste; agter *Hasfelt* is de grond laag en veenachtig; naar *Campen* laag en weide grond; naar *Deventer* klimt

de hoogte, zynde *Holten* naar *Hellendoorn* bergachtig; doch naar den kant van *Rysfen* ten noord-oosten laag, veenachtig en moerasfig; ten oosten naar *Goor* enz. hooger.

Van het ROEREN van den GROND.

§. XCIX. Betreffende het *roeren van den grond*, zyn'er verscheiden doorflaande bewyzen die zulks bevestigen. De plaats by *RAMAZZINI* opgegeeven, kan hier in voor andere den voorrang hebben (*t*). Laat ik 'er alleen byvoegen, dat zeker *Tuinman*, die telkens, wanneer hy in een geroerden grond arbeide, of in geopende vooren pootte of plantte, ziek wierd, en met dikke beenen, *Catarrhi*, *Koortsen*, enz. overvallen, na dat hy, uit *OVERYSSEL*, tusfen de *Haarlemmer Meer* en het *Ye* arbeide; waar door hy dit zyn beroep verlaaten moest. — Naderhand in dienst van een voornaam Heer getreden, en in langen tyd geen *Tuinwerk* hebbende verrigt, leidde hy voor zyne *Mevrouw* een klein *Bloemstukje* op een versch geroerden grond, in eene aanzienlyke plaats van *HOLLAND*, en werd door dezelfde ongemakken overvallen. — Meer diergelyke voorbeelden, zeide hy, my te kun-

(*t*) *Oper. omn.* pag. 364, 365.

kunnen opgeeven. Wat moet dan niet den Akkerlieden en Boere gasten, in het vroege voorjaar, of in de lente en in den herfst, wanneer het aardryk ontsloten is, of geopend zynde nog uitwaasfemt (§. XLVI.), wanneer het zelve door het ploegyzer vroeg en laat geroerd wordt; vooral, wanneer hunne maagen niet met behoorlyk voedsel voorzien zyn, ten nadeele van hunne lighaamen wedervaaren? Tot het roeren van den grond behoort ook die noodzaaklyke gewoonte, welke in ZEELAND enz. en overal, waar een groote val van Water, door de ebbe en den vloed veroorzaakt, plaats heeft, om de havens en kaaijen, door middel van Spuijen, Sluizen, Sasfen en Mollen, van de nedergeszonke slibbe te ontlasten en te zuiveren. En, hoe meer die havens en kaaijen met week flyk voorzien en vervuld zyn, zo veel meer zal de grond geroerd worden door het water, 't welk door het ophaalen der schutdeuren met geweld voortgestuwd wordt, en als op een *planum inclinatum* door zyn eigen zwaarte nedervallende, eene geweldige schuuring maakt, zoo dat die weeke stoffen daar door los geraaken en uitgedreeven worden; het welk by heete zomers, door den byzonderen *Spiritus Rector* deezer gronden, niet alleen een zeer onaangenaamen reuk verwekt, maar ook, by zaamenloopende omftandigheden, grootelyks kan medewerken tot voortbrenging van tusfenpoozende koortfen en

epidémique ziekten. Want, behalven dat dit dagelijks in sommige dier steden door Water-koornmolens plaats heeft, zoo geschiedt zulks by springtyden, eenige dagen voor en na de volle en nieuwe maan, met stilstaan van de koornmolens opzettelyk; het geen een verschrikkelyken stank uitlevert. Onder de redenen, die men van de gezondheid van *Hulst* opgeeft, is deeze, dat men 'er geen stinkende kaai heeft.

Van den HOOGEN GROND.

§. C. Met opzicht tot den *hoogen Grond*, zyn de NEDERLANDEN spaarzaam van Bergen voorzien; zynde de grond der zelveu vry vlak. De Zee-kusten, welke ten Westen liggen, hebben eenige Zand-duinen, doch niet hoog verheven: de hoogste zyn omtrent *Katwyk* en de *Beverwyk* gelegen. FRIESLAND en GRONINGEN missen die, door het maaken der Wadten, of het van een scheuren van derzelveu voorlanden. ZEELAND bestaat meest uit Eilanden, welke aan den Zeekant met Duinen voorzien zyn, waar van die van *Walcheren* by *Domburg* de hoogste zyn; en is aan de Rivieren of binnen-stroomen met dyken omringd, op welkeu geene beschutting van boomen kan geplant worden. De gantsche *Provincie* van HOLLAND is laag, doch vlak; bestaande uit

groot

groote vlakten , weilanden en uitgebreide waterplasfen , tusfchen den kring haarer Steden en de ketens haarer Dorpen. Het *Sticht* van UTRECHT is mede vlak , doch wat hooger ; tusfchen *Reenen* en *Amersfoort* zyn eenige bergen , waarvan de *Amersfoorder berg* de hoogfte is. Een groot gedeelte van GELDERLAND is vlak land , uitgezonderd de *Veluwe* , alwaar eenige heuvels liggen. OVERYSSEL is mede vlak land , uitgenomen eenige heuvels in *Twent*. FRIESLAND en GRONINGEN , met de *Omlanden* , zyn mede vlak land. Weshalven 'er in deeze landen geen oorzaaken zyn , die de winden ftuiten kunnen , als op de genoemde plaatfen ; naardien dezelve vry en onverhinderd kunnen heen en weder bewegen worden (*u*). In OVERYSSEL is het meeste land vlak ; 'er is maar eene berg , waard te noemen , den *Lemererberg* geheeten. Het *Dingspel Zuidveld* is maar hier en daar met geringe heuveltjes bezet en meest vlak land ; dus dat

(*u*) MUSSCHENBROEK *Beginfels* , §. 1757. pag. 880. Deeze opgaafe is uit de aangehaalde plaats van MUSSCHENBROEK medegedeeld , gelyk die ook woordelyk voorkomt in den *Tegenwoordigen Staat der Vereenigde Nederlanden* ; maar , die in *Gelderland* bekend is , weet , dat 'er verfcheiden heuvels zyn , die , met opzicht van de *Nederlanden* , den naam van Bergen wel draagen mogen. Waarom men de opmerkingen van den Heere J. LE FRANCO VAN BERKHEY , omtrent deeze plaats , in zyne *Natuurlyke Historie van Holland* , I. Deel , pag. 382. voorkomende , welke mede op de duinen van WALCHEREN , SCHOUWEN en VOORNE kan toegepast worden , wel dient in acht te neemen.

dat *Coeverden* in 't geheel voor de Noorde winden bloot ligge; te meer, daar de moerasfen zich aan die zyde voor het grootste gedeelte bevinden. Hier door wordt zekerlyk, en door de menigvuldige waterdeelen in dit klein bestek opwaarts steigende enz. en door den laagen grond eene groote nuttigheid gebooren: waar door de dampen en uitwaasfemingen, zoo niet als in valleijen, blyven hangen; gelyk in de bedykte meeren (§. XXIII. n°. 4.) plaats heeft; maar aan den anderen kant ontstaan hier twee ongemakken uit; als

1. *Voor eerst*, dat de *schraale noordelyke winden de lichaamen zonder tegenstand aandoen*: waar door men alleen in den zeer grooten *Schouwens Polder*, die geheel van de Noord-Zee omringd en weinig of niet met geboomte beplant is, en dus gansch open ligt, meer *Pleuritides* enz. gewaar wordt, als in het Eiland *Duiveland*, dat boomryker is en oostlyker ligt; waar door de koele Zee-winden nergens in hunnen loop gestuit worden, maar *direct* en *inmediaat* de menschelyke lichaamen aandoen. Dit zelfde moet in alle de strecken, welke voor die schraale winden bloot liggen, ten aanzien van alle die ziekten, welke uit belette doorwaasfeming ontstaan, plaats hebben: als in het bovenste gedeelte der *OMMELANDEN*, een voornaam gedeelte van *FRIESLAND*, een gedeelte van *OVER-*
YSSEL

YSSEL en GELDERLAND, dat gedeelte van het STICHT en HOLLAND, welk aan de Zuider-Zee grenst, en byna gansch NOORDHOLLAND, het Eiland VOORN, dat van OVERFLACQUE, PHILIPPUS Land en THOLEN; benevens de noordelyke grenzen van STAATS VLAANDEREN en de Steden en Dorpen in en op dezelve gelegen. De particuliere berigten van sommige steden en plaatsen bevestigen dit. Men klaagt zeer te *Harlingen* over de koude lucht en winden, als welke stad door geenerhande beschutsels kan behoed worden. De Noorde winden zyn te *Edam* geweldig koud; te meer, daar de lucht vochtig is, en geen beschutsels voor deeze winden zyn. De stad *Nymegen* is in haare afhellings aan den kouden Noorden en noordelyken wind bloot gesteld; welke gelegenheid onder de oorzaaken van haare steeds aanhoudende ziekten, als de uitwaasfeming belettende, opgenoemd worden. — Te *Dirksland*, in het Eiland van OVERFLACQUE, werden de *Pleuritides* en *Peripneumonice* in 1763. het hevigst vernomen. Te *St. Annaland*, in het Eiland THOLEN, openbaarde zich eene kwaadaartige keel-ontsteking in het jaar 1763. welk Dorp noordelykst ligt; en die vervolgens zich uitbreidde over andere Dorpen in dat Eiland, als mede in de stad *Tholen*. En wel eerst aan de westzyde van het Dorp, onder de kinderen: dezelve hield eenigen tyd op, maar openbaarde zich na omtrent

6 weken weder, als toen aan de oostzyde van het Dorp, wanneer de meeste kinderen daaraan zeer schielyk overleeden zyn. Die des avonds met deeze kwaal overvallen werden, stierven des anderen daags, of den dag daar aan volgende; duurende dezelve in dit Eiland, tot in het voorjaar van 1764. Volgens de berigten, was 'er eene *Angina gangrænosa* onder. Dan deezē werden niet rood, gelyk alle anderen, die ook allen vervelden. By sommigen verzweerden de *Parotides*, het geen langzaam in zyn werking, en die moeilyk tot geneezing kwamen: anderen ontlasteden wormen van onderen en van boven. Deeze ziekte was in 't gemeen verzeld van eene *Febris purpurata*, zynde genoegzaam eene en dezelfde Ziekte, als de Heeren TISSOT en HUXHAM beschryven. — En, let wel! dezelve heeft mede gegrasfeerd onder en in *Stavenisse*, onder *Vosmaer*, *Poortvliet*, *Scherpenisse* en *Tholen*: dan, te *Stavenisse* minder, als te *St. Annaland*; wederom te *Vosmaer* minder, dan te *Poortvliet*; en weder te *Poortvliet* minder, dan te *Stavenisse* en *Scherpenisse*; en te *Tholen* het allerminst: maar voornamentlyk openbaarde die zich allerhevigst aan de noordzyde van het Eiland, namentlyk te *St. Annaland*, 't geen geheel bloot ligt voor de noorde winden, en geenerhande beschutting heeft, als den buitendyk voor de huizen, die beneden denzelven staan; te *Stavenisse* minder; in een gedeelte

van

van de Heerlykheid *Maartensdyk* wel zoo hevig, als te *Stavenisse*; te weten meest alle in een' Polder, die wel de laagste is van deeze Heerlykheid; weinig wederom in deeze smalle Stad zelve." — Des de hevigheid meeren-deels afhangt van de ligging der opgenoemde plaatsen, in oostelyker en westelyker of dieper ligging, of meerdere bedekking: als *Tholen* en *Stavenisse* het oostelykst en westelykst, het eerste door de beplante dyken der noordelykst aangehegte Polders beschut; het ander door het voorgelegen en met stevig geboomte voorzien *Duiveland*, grootelyks gedekt. En *Poortvliet* door zyne dieper ligging, en met meer bebolwerkte kruinen dan *Scherpenisse* zynde voorzien. Al het welk door het beschouwen der naauwkeurigste kaarten van ZEELAND zelve kan worden nagegaan. — Deze Ziekte bepaalde zich meest onder jonge lieden van beide *Sexe*, van één tot 20 jaaren, en weinigen daar boven. De Heer [A. D. VAN CASTEEL] die dit Berigt daarvan heeft medegedeeld, heeft 'er in de 60 behandeld, waar van 'er 5 gestorven zyn.

2. *Ten anderen*, dat de winden hier door veel van hunne veerkracht missen; en, lang aanhoudende, de meermaal genoemde lichtere lucht (§. XXXIX.), en de daar uit voortkomende gevolgen veroorzaaken, waaromtrent de Ridder PRINGLE zoo nadrukkelyk als gegrond zegt:

„ Maar eene andere meer algemeene oorzaak
 „ van de vochtigheid, en het bederf van den
 „ dampkring, is eene gebrekkige doortogt der
 „ winden: daar bevinden zich geene bergen om
 „ de winden te stuiten, en dezelve op de laag-
 „ ste plaatsen te leiden; van daar komt het, dat
 „ de lucht onderhevig is om stil te staan, en
 „ haare veerkracht te verliezen; en dat te meer
 „ naar gelang van het groot aantal buitenplaat-
 „ sen, waranden en andere omheiningen. De
 „ Landhoeven en kleinste Dorpen zyn omringd
 „ met boomen, 't geen de lucht niet alleen be-
 „ let door te dringen, maar ook door middel
 „ van de uitwaasfemingen van het Aardryk, hen
 „ eene zekere vochtigheid nalaat.” Een ieder
 beschouwe dit in zyn Dorp, Buitenplaats, en
 Landhoeve; in welke byzondere plaatsen dit na-
 deel beter zal gezien worden, dan ik dit door
 eene langwylige optelling der onderscheidene
 Dorpen enz. opgeeven kan. — Die zelfde
 oplettende Lyf-arts voegt 'er by: „ Deeze
 „ soort van vochtigheid bevindt zich in eenen
 „ veel minderen graad in de Steden; de straa-
 „ ten, de huizen enz. het geduurig vuur, dat
 „ men 'er maakt, brengt niet weinig toe ter ver-
 „ betering van deeze vochtige uitwaasfemingen;
 „ gelyk de ziekten uit vochtigheid ontstaande,
 „ 'er min gevaarlyk en minder in getal zyn” (v).
 — De

(v) *Maladies des Armées*, pag. 5, 6.

— De eerbied, die een ieder voor deezen grooten Geneesheer hebben moet, laat niet toe, dan dat men met bescheidenheid aanmerke, dat dit, ja! in hooge en drooge plaatsen geschieden moet; maar wanneer men de rede overweegt, die zyn Ed. zelve opgegeeven heeft, van de nabyheid van het water tot de oppervlakte des Aardryks, van den aart der gronden, deszelfs laage ligging, den grondslag der huizen (§ CV. COR. 6.), deszelfs aantal in groote steden of nauwe straaten; het bewoonen van kelders en onderaardsche vertrekken, het slapen in bedsteden boven dezelve, gevoegd by het gebrekkig vuur, dat men in dezelve stookt (§ CXXIV.); en by sommigen het vermeederen van dien vochtigen dampkring, door het wasfen en plasfen in dezelve (§. CXXIII.); dan zal hier eene merkelyke uitzondering plaats hebben; en dit verschil zoo wezendlyk niet zyn in veele binnensteden, voornamentlyk in de afgelegene straaten en agterbuurten, ofte aan stillstaande gragten en stink-flooten, als dit in den eersten opslag schein.

C O R O L L A R I A.

I. Men leere hier uit het nut van den raad, door den Vader der Geneeskunde omtrent de ligging der plaatsen gegeeven, rechtaartig kennen: terwyl ieder Geneesheer in zyn byzondere buurt

of straat zelve, omtrent zekere ziekten niet genoeg oplettende zyn kan.

II. Blykt uit deeze beschouwingen de rede vry duidelyk van de meerdere ziekten, uit bette doorwaasfeming, volgens de onderscheidene jaargetyden, in verscheidene plaatsen des Vaderlands boven anderen; zoo als die uit de byzondere Berigten, hier om te meer afzonderlyk medegedeeld, zyn opgegeeven. Gelyk een iegelyk uit de byzondere meerdere of mindere opene ligging van zyn plaats, en aan die winden meest blootgesteld, afneemen kan.

III. Leeren zy de noodige voorbehoedinge kennen, en alle die middelen vroegtydig in het werk stellen, welke volgens eene gepaste voorbehoeding, in alle de te noemene opzichten, kunnen worden in het werk gesteld. —

— *Van den* LAAGEN GROND.

§. CI. Ten aanzien van den *laagen grond*, en de moeilykheden, hier uit ontstaande, (§. XXIII. 3. 4.), moet het water zeer naby de oppervlakte des Aardryks zyn; waar omtrent de Heer PRINGLE, na dat hy zyne aanmerkingen over de gesteldheid der NEDERLANDEN had laten gaan, zegt: „Eene tweede oorzaak van
„ de

„ de vochtigheid , in der daad niet min opmer-
 „ kelyk , komt van het water , dat onder den
 „ grond vertoeft. Men ontmoet het zelve zoo
 „ na by de oppervlakte , dat wanneer men de
 „ meêr verhevene plaatsen uitzondert , men
 „ nooit eenige slooten aantreft , die bestendig
 „ droog zyn ; dewelke anderzins een gewis ken-
 „ merk van eene gezonde gelegenheid uitleeve-
 „ ren. En , vermits de bovenkorst van deezen
 „ grond ligt is , zoo waasemt de vochtigheid
 „ gemakkelyk door , en vervult de lucht in den
 „ zomer met dampen , zelfs op zulke plaatsen ,
 „ alwaar het water anders niet zichtbaar is.
 „ Zoodanig is de gesteltenis van HOLLANDS
 „ BRABAND , en deszelfs inwoonders zyn aan-
 „ tusfenpoozende Koortfen onderheevig , naar
 „ maate van de diepte of de nabyheid van dit
 „ onderaardsche water ; zoo dat men door ver-
 „ gelyking van het beschouwen der putten al-
 „ leen , over de gezondheid van ieder Dorp ,
 „ oordeelen kan” (w). — Deeze en andere
 „ aanmerkingen , zyn wel in den voorgaanden oor-
 „ log gemaakt , wanneer een groot gedeelte van
 „ *Hollands Brabant* onder water was gezet , door
 „ het opstoppen der Riviertjes enz. zoo dat zy al-
 „ len in eenen volstrekten zin op die Landen thans
 „ niet kunnen betrekkelyk gemaakt worden : maar
 „ uit aanmerking van de laage ligging van het *Va-*
 „ *der-*

(w) *Loc. cit.* pag. 3; 4.

derland (§. XXIII. n°. 3.), en dat het zelve voor het meerendeel, en voor een groot gedeelte van het jaar onder water ligt, zoo mag men nochtans die aanmerkingen van dezelfde waarde houden; als die grootelyks het hunne, zoo in het voortbrengen van *Morbi endemici* als *epidemici*, helpen verschaffen.

§. CII. Want zoo is

1. *Voor eerst* de ligging van alle de vestingen in de Landen van den HELIUS zoodanig, dat derzelve *Environs* kunnen onder water gezet worden, 't geen van die van *Hollands Brabant* reeds gebleeken is, en ten aanzien van die van HOLLAND, FRIESLAND en GRONINGEN insgelyks geschieden kan. —

2. *Ten anderen* liggen alle de oudste bedykte Landen of Polders boven dien 3 à 4 voeten laager dan die jongst beverscht zyn; waardoor, al heeft 'er een' goede waterloozing en hoogen val van water plaats, eene traage aftapping geschieden moet in zulke landen, die uit aangroei en opflikking van verdronkene landen weder herbooren zyn.

3. *Ten derden* zyn de strecken van die uitgebreidheid, dat de tyd tot aftapping door het wyken van het water niet toereikende zy tot eene spoedige loozing, waar uit het water on-

ver-

vermydelyk op de laagste plaatsen in te grootte veelheid op de oppervlakte dier landen verblyven, en in de hoogere zeer naby de oppervlakte deszelveu vertoeven moet. Dit heeft in veele opzichten plaats in de navolgende onderscheiden Landen en strecken.

§. CIII. In 't gemeen is ZEELAND, volgens de woorden van den Heere J. BASTER (x), gelyk het grootste gedeelte van de *Nederlandsche Provinciën*, een waterachtige en laage landstreek. In het byzonder heeft dit in de eene Polder meer plaats dan in de andere. De oudste Polders liggen het laagst.

I. In WALCHEREN is de hoek van *Schellag* het laagste, en *Beekerke*, *Marienkerke*, *Meliskerke* en *Soutelande* zeer laag gelegen. De uitwatering is des winters even als des zomers, en is altoos zeer gebrekkig, doordien 'er voor deeze uitgestrekte bedyking maar vier uitwateringen zyn; als één te *Middelburg*, één in de Haven, één op *Welsingen*, en één te *Terveer*. Dezelve geschiedt door Zee sluizen, zonder behulp van Watermolens, dewelke het water alleen van ebbe uitlaaten, vermits de deuren door den opkomende vloed van zelveu geslooten worden, en weder by den wykenden vloed zich ope-

(x) *Hollandfche Maatschapy* enz. III. Deel, pag. 127.

openen. Zoo ras het water genoeg ontlast is , worden de binnenste valdeuren geslooten en het opperwater blyft in het Eiland. — Maar dit komt in geen vergelyken by het bezwaarend binnenwater in HOLLAND , FRIESLAND , GRONINGEN , en een gedeelte van OVERYSSEL.

2. SCHOUWEN lydt by natte winters , benevens *Walcheren* en *Voorn* veel van het duinwater ; in welk laatste de ontlasting voor de oude polders zeer gebrekkig is.

3. De *Breede-watering* , zynde de grootste Polder in ZUID-BEVELAND , ontlast zich , zonder Watermolens , door de Sluizen *ter Lugt* , te *Cattendyke* , en te *Ferfekte* , om die van het overtollige hemel-water te bevryden , wanneer oostelyke winden laage ebben geeven ; 't welk nothans niet belet , dat de zoogenaamde *Poel* of *laage weiden* in den winter met water bezet blyven.

4. In het eiland van THOLEN zyn *Maartensdyk* en *Poortvliet* door hunne watermolens veel verbeterd ; maar wanneer langduurige stilte of harde vorst plaats hebben , dan blyft men ook aldaar bezwaard tot in Maart ; daar men voor het gebruik der Watermolens somtyds tot diep in den zomer bezet bleef : het geen men nu by goede gelegenheden in twee of drie weeken ontlasten kan.

5. De

5. De overige Landen van den HELIUS (§. XV.), tot HOLLAND behoorende of daar aan grenzende, worden, behalven hunne laage ligging, door boven- of opperwater, door den gemeenen *Maas* en *Ryn-mond* moetende ontlast worden, somwylen ook in hunne uitwatering belemmerd. — In het Eiland van OVERFLACQUE liggen de *Dirklandsche Polder* en die van *Grysoort* het laagste; welke door watermolens geholpen worden; 't welk ook in de landen van VOORNE en PUTTEN, benoorden het *Haringvliet* gelegen, geschieden moet.

6. De landen van *Steenbergen* hebben veel bezwaar van het afzakkende hei-water van het hooge van het *Marquizaat*, en de Moerassen tusschen *Bergen op den Zoom* en deeze stad, welke voor het meerendeel hier langs uit moeten ontlast worden.

§. CIV. Dit zelfde heeft plaats in *alle die Landen welke op de boven Rivieren uitwateren.*

1. De Landen in het Eiland van DORDT-RECHT zyn tamelyk hoog van grond; zoo dat die niet, dan somwylen by veele regens in den voor- of natyd, in den *Noord polder* en *Wiel-drecht*, onder water staan.

2. De Landen van de *Zwaluwe* worden door ééne Watermolen geholpen.

3. On-

3. Onder de Landen van de *Langstraat* is de zuidzyde, als 's *Gravenmoer*, meest moerasfig, met heg en willige boomen omringd, het laagste gelegen, en voor het ongezondste gehouden.

4. Het boven-land van *Heusden* wordt door Watermolens geholpen, waar van 'er twee zyn, enz. —

a.) De Dorpen *Vlymen*, *Hedikhuizen* en *Herpt* wateren uit door de *Doeversche* Sluis zonder Molens. — *Baartwyk* raakt zyn water kwyt zonder Molens. — Alle deeze uitwateringen geschieden op de oude *Maas*; doch in geval de overlaat werkt, waar door het water tegen de sluizen staat, kunnen die Landen niet uitwateren, waar door dezelve dan onder water blyven, tot groot nadeel, ja zelfs tot bederf van de eigenaars.

b.) Het beneden-land van *Heusden* kan het water niet gemakkelyk loozen; 't welk met weinig Sluizen alleen, maar meest met Watermolens geschiedt, waar van 'er 10 zyn, enz. — Door alle welke Molens het water wel meest op de *Oude Maas* geloost wordt; welke ook hunne uitwerking niet doen kunnen, als de overlaat by *Drunen* en *Baartwyk* werkt, waar door dan het Land, zelfs het hooge, niet kan droog gehouden worden; verdrinkende dus het gezaaide Winterkoorn, gelyk in de winters van 1770 en

en 1771. nog geschied is , waar door den Landman ongemeen veel schaade getroffen heeft.

5. De Waterstaat van 's BOSCH en deszelfs *Majorie* , kan men buiten de opgaave van den Heere PRINGLE , uit het bovengemelde (§. LVI en XCVII.) genoegzaam afneemen : terwyl de Landen van het *Maasland* de laagste zynde , de zelfde rede aldaar plaats heeft , welke zoo straks van het *Ryk van NYMEGEN* zal opgegeeven worden.

6. De BOMMELER en TIELERWAARDEN bestaan uit Kleiland , veel weiland enz. zynde doorsneden met veele slooten : het water moet 'er uit gemaalen worden in de *Linge* , en in den *Bommelerwaard* , by *Poederoyen* , en elders in de *Maas*.

7. Het *Ryk van NYMEGEN* (§. LVIII. not. a.) ligt voor een gedeelte op de hoogte der Stad van dien naam ; dewelke door haare hooge ligginge en voorby-stroomende verfrissende Rivier , vry gezond , en mogelyk voor de gezondste steden van de Zeven Vereenigde *Provincien* gehouden wordt : terwyl nogthans de afhelling dier Stad , naar den rivierkant , gelegenheid tot vochtigheid in de huizen geeft , die op het hangen van den berg in eene aaneenschakeling zyn geplaatst , en noodwendig de vogtigheden naar zich neemen moeten ; welke van de afloopende
Straa-

straaten, als van de naaste en bovenliggende buuren, met de daar mede verzeld zynde vuiligheden naar beneden zakken, en door de regens derwaars worden heengespoeld, die aldaar stilstaande, gelegenheid tot rottige uitdampingen geeven; dewelke door het opgeeven der rivier of de nevels, die zich, vooral des avonds, of by koele nachten, geholpen door Noorden en noordelyke winden, zich tegen den berg vergaderen, gelegenheid geeven tot de Ziekten, beneden te noemen. — De verdere der opgenoemde landen van dit Kwartier liggen ongelyk laager, en derzelve laagte neemt toe, naar mate men hier van daan met de rivieren meerder naar beneden komt.

a.) Hunne grond is doorgaans *kleiagtig*, en allen zyn zy wederzyds door een Rivier, het zy *Waal* en *Maas*, of *Waal* en *Rhyn*, beperkt; waar door zy jaarlyks aan doorbraak van dyken blootgesteld zyn.

b.) Het *Rivierwater*, dat hier door somwylen inloopt, gelyk ook het *Wel-* en *Regenwater*, maakt den kleiachtigen grond *modderig*, en *zakt natuurlyk van hier naar beneden toe*; invoegen, dat byna alle jaaren de laagere dorpen, als *Wamel*, *Drumel*, *Alphen* enz. in het Land van tusschen *Maas* en *Waal*; *Lynden*, *Ingen*, *Eck*, *Maurik* enz. in de NEDER-BETUWE, en voorts genoegzaam de gansche TIELER- en

BOM-

BOMMELERWAARD daar door in min of meerder trap geïnundeerd worden : blyvende het zelve water aldaar dikwyls zeer lang, tot laat in 't voorjaar staan ; vooral wanneer de Rivieren ter noodige uitloozing te hoog zyn : en om die reden hebben (volgens daar van ontfangene Berigten in December 1771.) de landeryen in de twee laatste jaaren omtrent *Vuuren* en *Dalem*, voor het grootste gedeelte, onbezaaid en onvruchtbaar moeten blyven liggen.

c.) Men begrypt hier uit ligt, dat een en ander, behalven de rottige uitdamping, ten tyde der opdrooging dier Landeryen, de luchtkring, wegen en woningen van deeze inzonderheid laagere plaatsen, vooral by vochtige jaarfafoenen, waterig en koud moeten zyn ; en dienvolgens zeer geschikt, om (hoewel echter de inwooners door de jaarlyksche gewoonte eenigzints daar tegen gehard schynen,) de ongevoelige uitwaasfeming te stremmen. — Van waar de meeste Ziekten, voornamentlyk van eene belette doorwaasfeming, hunnen oorsprong neemen, hoedanig boven (§. LVII.) reeds aangewezen is, en beneden nader blyken zal.

8. Men kan zich van het *Land van Kuik* om de evenredige gesteldheid geene andere denkbeelden vormen.

9. De *Ysfel* vloeit van gelyken by bovengenoemde gelegenheden wel eens buiten zyne oevers,

oevers, waar door het water in de steden, aan dezelve gelegen zynde, wel eens in de straten komt. Gevallen zynde, laat dit eene slibber op de overstroomde landen na; dewelke rottende, oorzaak geeft tot die Rotkoortsen, waarvan boven §. LIII. gewaagd is; gelykerwys de velden des winters door de van boven uit het Graafschap komende wateren veelal onder staan.

10. Een gedeelte der VELUWE ten oosten naar den *Tsfel*, by of omtrent *Beekbergen* en *Appeldoorn*, is veel laager van grond, dan het hoogere en westelyker gedeelte deszelve; en hier en daar met waterplassen overdekt: ja, tuschen *Appeldoorn* en *Hert* loopt midden door de heide een water *de Grift* genaamd, 't welk, wederzyds in zyne dyken beslooten, vry hooger is, dan het naast aanliggende land ten oosten. —

11. De *laage moerige landen naby Campen, Zwolle, Hasfelt*, en de weinige elders in de *Provincie van OVERYSSEL* gelegen, zyn by natte zomers zeer vochtig, en staan in het voor- en najaar en des winters lang onder water. — De Rivieren, ook wel de omleggende Groenlanden, en de buitendyksehe aan den Zeekant, staan by hoog water jaarlyks lang onder; maar dit is maar een kleine streek, en heeft alleen des voor- en najaars en in den winter plaats.

12. De zogenaamde *Camper Eilanden*, gevormd door de verscheiden' armen der uitloopen- de rivier, zyn ligt bedykt, en sommigen, als de *Mantjeswaard* ten noordoosten of de *Peiper* ten zuiden, door 4 à 5 huisgezinnen, doch de middelste, als de *Zuiderwaard* en *Camper Eiland* meerder bewoond. By zwaaren storm of hooge rivier, breeken deeze ligte dykjes wel eens door, en dan loopen ze onder. Men vindt op deeze Eilanden omtrent 50 huizen. In *Camperveen*, of ten zuiden en zuidwesten van het zelve, is het land laag. Gelukkig als *Mastenbroek* molens hadt: nu kan het niet droog worden in het voorjaar, dan by eene laage rivier, wanneer het de fluis of sluizen open zet: — Al het welk hier door de hoogere *Zuider-zee* en westelyke en noordwestelyke winden vermeerderd wordt; [ge- lyk de droevige ondervinding in de jaaren 1775 en 1776. maar al te wel bewaarheid heeft.]

13. Dezelfde betrekking heeft omtrent den *Neder-rhyn*, *Lek* en *Beneden-ysfel* plaats, als van de Landen aan de *uitwaterende Rivieren* en den *Boven-ysfel* gemeld is. — 'Er blyft alleen maar over, om met een woord iets van het *Kwel-water* te zeggen.

§. CV. Door het *Kwel-water*, waar van boven (n°. 7. b.) melding is gemaakt, hebbe men dit water te verstaan, 't welk door de door-

weekte dyken wegens de hooge opgezwolle rivieren , belemmerde ontlasting , en den losfen moerigen grond heenen dringt , door het hemelwater vermeerderd , door deszelfs schraalte de landen van hunne vettigheid berooft , en de meeste winters de landen , aan die Rivieren uitwaterende , bezwaaren , en de lucht met waterige dampen vervullen moet.

1. Het *Culenburgsche broek* en de nabuurige laage strecken , die federt de oude verhoogingen van den *Diefdyk* , des winters onder water staan , dienen slechts tot gebruik ; maar worden door geen noemenswaardig getal menschen bewoond : welker wooningen doorgaans *kwel-vry* zyn ingericht. In de stad *Culenburg* is de grond der oude stad vry hooger , dan in de nieuwe stad : buiten watervloed is 'er geen merkelyk onderscheid tusfen de in- en opgezetenen , met betrekking tot de Ziekten ; — maar na watervloeden op inbraken volgende , waarby de wooningen in het veld , of ook in de laagere deelen der stad , niet vry blyven , ontstaan 'er somtyds Rot-ziekten , welke men eerder en meerder in de laage buitenstreeken en in de nieuwe stad , als wel in de oude stad te duchten heeft. — Om het kwelwater uit het *Culenburgsche broek* 2 voet hoog op te maalen , moeten 'er in het voorjaar 4 agter en 3 voor-molens eenige weeken in 't touw zyn. —

2. In de Landen van *Vianen* en boven de *Souwe* wordt het meeste kwel-water gevonden, voornamentlyk des winters, wanneer de *Leck* zeer hoog is en lang bezet blyft; doch in 't land van *Arkel*, beneden den *Souwendyk*, weet men daar zoo veel niet van; wordende dit water tusfen kwel-dammen opgehouden, tot een zekere tyd in het voorjaar, wanneer het zelve in 't veld gelaaten wordt.

3. In 't jaar 1770. is het gansche land van den *ALBLASSERWAARD* onder water geweest, door het hoog opzwellen van de Rivier *de Leck*, waar door de boezem zich niet konde ontlasten, en de kwellen zoo veel meer water gaven, dan by eene laage rivier; waar door al het gemeene land onder water stond, zoo dat naauwlyks de wegen of kadyken te gebruiken waren, en daarom op verscheiden' laage plaatsen moesten worden opgehoogd. — De meeste kwellen worden gevonden boven den *Hazen* of *Souwendyk*, langs den *Lekkendyk* doorgaans, en op sommige plaatsen by de andere dyken, daar men geheele wieden vindt, en hier en daar één binnen in de waart op sommige slooten. Men bespeurde toen ook meer ziekten (§. LXVII.) dan naar gewoonte.

§. CVI. In de *Krimpener-waard* is het kwel-water, voornamentlyk langs den *Lekendyk*, inzonderheid omtrent *Lopik* en *Bergambagt* zeer veel. —

1. Omtrent de overige landen , die op de Rivieren , welke tot deeze verdeeling behooren , moeiljyk uitwateren , zyn die van *Oudewater* , welke , vooral wanneer de wind in het voorjaar niet veel oost waait , bezwaarlyk droog te maalen zyn. — Meest alle Polders , die op den *Tsfel* loozen , maalen 2 hoog , ieder molen tusfen de 4 à 5 voeten gerekend. Die Polders , welke op den *Linschoot* en op den *Rhyn* loozen , maalen enkeld , en deeze kunnen altoos , wind zynde , maalen ; daar de anderen , als hun boezem , dien zy hebben , vol is , moeten stil staan , tot dat den *Tsfel* weder afloopt : en dit is ook de rede , dat deeze laage landen des winters onder water , ten minsten gelyks het water staan , de uiterwaarden alleen boven blyvende.

2. De LOPIKKER-WAARD wordt van deeze Landen geacht de hoogste te zyn , en eene van de laagste Polders is *Willeskoop* tusfen *Montfoort* en *Oudewater* ; en wel zoo , dat de bodem van den *Tsfel* wel $1\frac{1}{2}$ voet hooger is , dan het land binnensdyks enz.

3. Onder de Landen van ARKEL vindt men doorgaans langs de dyken in alle de *distrieten* het hoogste land : by de uitwateringen het laagste. De Polder *Nieuwland* watert door de hoogste landen , 2 hoog opgemaalen uit. De uitwateringen hangen hier mede van den staat der rivieren af. Het *laage binneland* staat gemeenlyk

lyk des winters meer of min onder water, naar maate het regenachtig weder, of het buitenwater in de rivieren lang agter den anderen hoog is; en dus de eene wintertyd meer dan de andere: de diepte daar van is derhalven niet te bepaalen.

§. CVII. In ZUID-HOLLAND is *Schiedel* en *Rhynland* zeer met water bezwaard.

1. Wanneer *Delfland* in het voorjaar droog gemaalen is, geeft het een' zeer onaangenaamen reuk van zich, meest te *Maasfluis* en by de uitwaterende sluizen, door de zakking van het water derwaards heen; welke stank uit de verrotte planten of den medegevoerden droes enz. denkelyk veroorzaakt wordt, en tot de overige uitwaterende landen kan toepasselyk gemaakt worden.

2. *Rhynland* kan door het verwyderen der Zeegaten, en het gebrek van zoodanige winden, welken het Ye laag maaken, minder in het laatste uitwateren.

a.) In *Rhyn* en *Delfland* bezwaard de waterstaat des winters in weerwil der molens. In het oppergedeelte des lands, hoewel hooger dan beneden, bezwaard de overstroming en de toevloed van boven.

V 3

b.) De

b.) De tegenwoordige Boezem van *Rhynland*, die in het jaar 1531. maar uit 9400 morgen bestond, is nu 25000 morgen groot. De *Landen op Rhynland uitmalende 120000*, waar van 'er $\frac{1}{3}$ of 10000 morgen voor slooten gereekend worden. Ooste en Noordooste winden houden het buiten-water dagen ja weken op. De meest heerschende winden, die voor *Rhynland* goed zyn, zyn voor *Delf-* en *Schieland* nadeelig. Tusschen de jaaren 1531 tot 1740. zyn meer dan 12000 morgen van de oevers van de *Haarlemmer-meer* verzwolgen. Sedert dien tyd heeft men verscheiden uitgeveende plasfen drooggemaalen, welke polder-water wederom op den gemelden boezem uitgemaalen wordende, deszelfs hoogte van tyd tot tyd heeft doen vermeerderen; terwyl de landen daarentegen door de natuurlyke beklinking en het bemaalen van dezelve met molens, steeds laager worden. Dit moet men dan als een tweeledig gebrek aanmerken, het welk den boezem zo wel daadelyk, als betrekkellyk tot de polder-landen, heeft doen verhoogen; en waar door derhalven de laage onbepolderde landen jaarlyks langen tyd dras liggen; en de bepolderde landen, in't uitmaalen van haar water, belemmering, en by toevallige opzetting van wind, ook aan steden en woningen, groot na-deel lyden; waarby men als eene tweede oorzaak voegen kan de toeneemende hoogte van den *Rhynlandschen boezem*. Dit alles wordt veroorzaakt door

door de gebrekkige uitloozing op het Ye, alwaar de gemiddelde ebbe niet laager vallende dan het hooge binnenwater binnenslands, en dus by gebrek van gunstige, en dat wel styve winden, somtyds weeken agter een, geen fluisgang is; of althans ongenoegzaam, om het aankomende regen- of sneeuw-water uit te laten, en den verhoogden winter-boezem op behoorlyke laagte te brengen en te houden. — Eindelyk gaan de gewoone vloed en 2 voet boven de hoogste landeryen, en by sterke winden en springtyden tot 11 en 12 voeten boven het *Amsterdamsche Pyl*. Des geene landeryen van het *Vaderland* met meêr water bezwaard zyn, en het water door haare losfere zamenstelling nader by de oppervlakte des aardryks hebben kunnen, zelfs in de ongunstigste gelegenheid, dan even deeze.

3. *Amstelland* is mede in deeze gebrekkige uitwatering begreepen. Deszelfs gelegenheid is boven by den *Aart der gronden* (§. XCVII.) reeds gezien.

§. CVIII. NOORD-HOLLAND is door zyne laagere ligging aan de Zuider-zee, en voornamentlyk aan zyne zuidzyde, alwaar het op het Ye uitwateren moet enz. ook al zeer met water bezwaard; doch met onderscheid: *Alkmaar* ligt laager dan *Edam*, dus staat daar het meeste water: veel wordt door *Edam* geloost, het geen niet kan geschieden, ten zy de zee-fluis, die hier dikwyls geflooten is, in eene la-

ge zee de loozing toelaat. Zoo is het ook te *Schaardam*, *Zaandam* en *Nauwerna* gelegen. *Alkmaar* nu loost het water door *Schaardam*, *Edam*, *Zaandam*, *Nauwerna* en *de Zyp*; en wanneer zich hier die beletfelen opdoen, dan moet de aftapping verhinderd worden, ten zy het weder droog en warm zy; 't geen in alle de overige waterige landen van gelyke uitwerkinge is. — *Graft* en *de Ryp* enz. het *oude Land* geheeten, liggen het laagste en lyden meest door het water; doch men heeft 'er molens. De *Heer Huigerwaard* ligt ook zeer laag, en in den zelveu liggen somtyds des winters eenige Polders onder water: dit baart weinig ziekten, dewyl 'er de menschen veel arbeiden. — Door de veelheid der molens (z), en dat het belet van opperwater hier zo zeer niet schaaden kan, hebben deeze landen, in weerwil der opgenoemde oorzaken, een voorrecht boven de eerst-ge-noemden, dat zy het water gemakkelyk kwyt raaken. Den 23 en 24. September des jaars 1771. maalde men met den Noordoosten wind uit 604 morgen lands, in de *Purmer*, binnen twee et-maalen, 9 duimen waters, door behulp van 3 molens. — Maar niet tegenstaande dit voorrecht,

(z) Volgens een berigt, my daar van toegekomen, be-loopt het getal der molens in de Polders, maalende op de uitwatering der sluizen, 247. waar van 173 binnen- en 74 buiten-molens; van welke de *Beemster* 'er alleen 50 heeft, als 38 binnen en 12 buiten. De *Schermer* 39, 13. De *Heer Huigerwaard* 33, 19. De *Weide Wormer* 12, 6. De *Purmer* 6, 2. De *Sterremeer* 3, 3. *Geestmer-ambagt* 22, 2.

recht, is deeze zyde van NOORD-HOLLAND zoo vogtig, door de uitwaasfemingen der *Haarlemmer-meer*, het *Te*, de *Zuider-zee*, der *Meeren* en der *Slooten*, dat de kleederen dikwyls door een' wandeling buiten de stad gedaan, of schoon het niet regent, vogtig, liever nat op het gevoel zyn. Het is my gebeurt, schryft de Heer [J. F. MARTINET], dat ik, by helder weder van zee komende, mynen styven opstaanden hoed geheel zag hangen, als of de regen hem hadde nat gemaakt.

§. CIX. De meeste landen in de *Provincie FRIESLAND* zyn zeer laag, vlak, waterachtig; en de waterleidingen lang en moeilyk zynde, moeten om dezelfde reden, van het algemeen zakken der landen en ryzen der zee, deeze landen zeer laag, en in den winter met water bezwaard zyn; van welke sommigen als dan geheel onder loopen, die weder door middel van kleine wind-watermolens, en kleine dyken en slooten, ten gebruike, moesten afgetapt worden (a). Met dit onderscheid, dat het land

(a) [Een naauwkeurig Berigt van den *Waterstaat* van FRIESLAND, is my gunstryk medegedeeld van den Wel Edelen Gestrengen Heer *Capt. Luit. Ingenieur CRAAJENHOF*, door het toezenden zyner *Memorie* op hooge order van de Ed. Mogende Heeren Staaten van FRIESLAND daar van gemaakt: dewelke ik in de *Bylagen* zoude kunnen mededeelen, indien ik niet vreesde, dat deeze uitwyding de *Verhandeling* al te veel vergrooten zoude.]

land omtrent *Harlingen* vry hoog is, nergens moerasfig of onderlopende, dan op die plaatsen, waar uit de klei tot gebruik der Steenbakkerijen gegraven is, het welk een aanzienlyk veld uitmaakt; doch minder in aanmerking komt, daar het water vroeg in het voorjaar door de sluizen aldaar wordt afgetapt, en veele plaatsen, zelfs des winters, door watermolens worden boven water gehouden. Des die landen minder van het water worden gekweld, dan de meeste binnen-landen deezer *Provincie*. Waar door men in het voorjaar spoediger en overvloediger gras heeft aan de Zeekusten, en de koorlanden ruim zoo voordeelig staan als binnenslands; en in den zomer van het jaar 1771. het hooi gemakkelyk en droog gewonnen is, terwyl het op veele plaatsen dier *Provincie* in het water dreef en bedorf. Een genoegzaam bewys van den *vogtigen grond* van het binnenste deel der *Provincie*. De enkelvoudige beschouwing van de jongste kaarten doen genoegzaam zien, dat hier dit land met veelerhande soorten van wateren bezet is, waarvan de Meeren geen klein gedeelte uitmaaken (b). Aan de zuidzyde is het land
zeer

(b) [Voornamentlyk in deszelfs midden en van daar zuidwaarts, alwaar de steden *Sneek*, *Tist* en *Sloten* gelegen zyn: terwyl men van het dorp *Grouw* in YAARDERADEEL, 't geen genoegzaam voor het middelste dorp of vlek gehouden wordt, zuid en westwaarts op de beste kaarten lynen trekkende, het waterachtigste gedeelte deezer *Provincie* zal ingesloten hebben; en

zeer laag; boven *Franeker* is het hooger; en naar de kant van DRENTHE het hoogste enz. Van *Leeuwaarden* af, tot even buiten *Groningen*, staan deeze landen des winters onder water; en door de lange waterleidingen en groote uitgebreidheid kan de aftapping niet zeer spoedig geschieden, al zyn deeze landen met geen opperwater, zoo als die van ZUID-HOLLAND, bezwaard. —

en men zich over de menigte Meeren, Poelen en Vaarten, met recht verwonderen moet.] *KNOOP* meld 'er van, dat deeze *Provincie* zoodanig met stroomen, vaarten, gragten en flooten doorsneden is, dat 'er mischien geen Land meer in de Weereld is, dat water en slooprijker is dan deeze *Provincie*, l. c. pag. 105. De Meeren bedraagen over de 20. *ibidem*, pag. 107 seq. [En wanneer men hier by, volgens een nader berigt, den aart of hoedanigheid van den grond in acht neemt, die in het midden der *Provincie* veelal veen- of moerachtig is, met een weinig klei en zand gemengd: en in *Haskerland*, *Doniaarwerstal* en *Gaasterland* over het algemeen genomen meer zandachtig is; en men weinig vette en vaste klei-gronden hier vindt: terwyl de beddingen der wateren veelal moerachtig zyn, schoon ook op sommige plaatsen, (voornamentlyk langs en op den zoogenaamden *Koningsweg*), zand- en steenachtig. *FRIESLAND* dus vlak en laag zynde, staat voor een groot gedeelte voor alle winden open, en het heeft geene oude natuurlyk aldaar gegroeide boschen of bergen. In de *Grietenyen* van *Haskerland*, *Doniaarwerstal* en *Gaasterland*, heeft men echter eenige (schoon geringere als in het zuid en oostelyk gedeelte deezer *Provincie*) aangelegde Plantagien; waar uit men ligtelyk kan opmaaken, dat *FRIESLAND*, niet minder dan *HOLLAND*, in de wisselvalligheden van de luchtgesteldheid deelen moet: en de bevinding leert, dat de zoodanige ziekten, welke uit eene *scorbutique* kwaadsappigheid ontstaan, in deeze strecken de algemeenste zyn.]

§. CX. De *laage landen* onder GRONINGEN staan doorgaans van het begin van November, of fomtyds nog vroeger, tot aan April, ook wel laater, onder. Dat veel afhangt van de menigte van den gevallen regen; doch voornamentlyk van de weste winden, die den afloop van het water beletten; en de ooste winden, die het spoediger ontlasten. Terwyl men op zeer veele plaatsen de opdrooging als aan het geval overlaat. Want op weinige plaatsen heeft men tot de ontlasting gemeenschappen en goede molens; maalende doorgaans ieder Landman voor zich zelve met slegt gereedschap maar tot 2 voeten. Men heeft molens tot 3 en een half, het geen men meent het uiterste te zyn. — *Drenthe* is heden ook meer dan voorheen met water bezwaard (c).

§. CXI. De *laage moerige Landen* naby CAMPEN, ZWOLLE, HASSELT, en de weinige elders in de *Provincie* van OVERYSSEL gelegen, zyn by natte zomers zeer vogtig, en staan in het voorjaar en najaar en des winters lang onder water. — Als mede de omliggende Groenlanden en de buitendyksche aan den Zeekant, staan by

(c) [Men kan 'er een duidelyk begrip van krygen uit gelyke Memorie als die van *Friesland*, en door dezelve hand opgenomen, en insgelyks my toegekomen; dewelke ik mede om de reden zoo even genoemd te rug houde.]

by hoog water jaarlyks lang onder ; doch dit is maar een kleine streek , en heeft alleen des voor en najaars en in den winter plaats.

§. CXII. *Coeverden* ligt ten opzichte van de omliggende landen laag , als in een kom ; dus al het water van de *Environs* en moerasfen daar heenen trekt ; welke niet dan door eene opening naar de groote *Vecht* kunnende ontlasten , by nattere sjafoenen deeze Vesting veel ongemaks toebrenge. — De *Boertanger Moerasfen* zyn sompig en met waterachtige plasfen , doorgaans vogtig , en op de meeste plaatsen in het geheel niet , dan by drooge zomers , te pasfeeren ; zonder dat men echter te *Coeverden* daar van eenige nadeelige dampen , 't zy van nevels of zwa-velachtige uitwaasfemingen des zomers gewaar wordt ; dan alleen de veenrook in de maanden *Mei* of *Juny* , wanneer de Boekwyt-landen gebrand worden , die de lucht ongemeen kunnen besmetten , doende ook somtyds nadeel aan de Bloeifels der boomen , enz. — De *Echter Veenen* , die zich naar *Hasfelt* uitstrekken , zyn niet zoo sompig als de *Munstersche* , doch anders van dezelfde natuur en gesteldheid. — Zeldzaam is het , dat zelfs , wel in het zomer-saizoen , te *Coeverden* , wanneer de wind in het zuiden is , alles , zelfs de vertrekken die gesloten zyn , zoo vochtig zyn , dat 'er in de droogste gebouwen het water van de muuren en be-
hang-

hangfels afloopt, en dat zelfs op geverwd hout en yzerwerken, als affuiten enz. — zeer fyne vogtdruppels, by wyze als een stofregen, daar op gezien worden; welke vogtigheid, de wind in het noorden of oosten waaijende, in den tyd van 2 à 3 uren geheel weg, en niet meêr te vinden is.

§. CXIII. Behalven het lang onder water staan van veelen deezer landen in den winter, en by moeilyke ontlasting door Sluizen, Watermolens, enz. worden dezelve bovendien nog door geweldige overstromingen dikwyls bezwaard (§. XXIII.), wanneer de Rivieren, het zy door overtollig bovenwater, of door te rug gehoudene Zeewinden of Ysdammen of zamenwerkende, over haar boorden of dyken vloeijen of doorbreeken; waar door dit water in groote *Waarden*, als die van den *Tsafel*, de *Betuwe*, *Maas* en *Waal*, de *Tielerwaard*, de *Lopiker-Abblasfer*- en *Crimpener-waarden*, na dat dezelve groot zyn, en veele ongunstige oorzaken zamen en mede werken, voor de warmte van den zomer en lente niet kunnende ontlast worden; niettegenstaande de beweeging van de winden op deszelfs oppervlakte, door de opgeevende gronden, en de daarop stervende en rottende planten enz. aan het bederven geraakt, de lucht besmet, en veele nadeelige uitwerkingen veroorzaakt: doorgaans aanleiding tot *epidemique* Ziek-

Ziektens geeft, welke veelyds van eenen rot-
tigen aart zyn. — Dit ondervond *Cuilenburg*
in het jaar 1741 (d), en meermaalen by over-
stroomingen. De Rotkoortsen te *Maurik* (e),
de tusfenpoozende van de *Betuwe* (§. LVIII.)
en de Rotkoortsen te *Buuren* (§. LXV. 1.) Die
van het land van *Arkel* van dit jaar (§. CXVI.)
worden aan die oorzaaken (§. CIV. 7. b.) toege-
schreeven. — In het land van *Altena* klaagt
men thans meer van Rotkoortsen, door het wer-
ken van den Overlaat te *Baardwyk* (§. CIV.
4. 6.) dan voorheen. — Van gelyken heeft
dit zelve in veele laage landen, by dezelfde ge-
legenheden plaats; want daar deeze in den win-
ter niet dan vogtige uitwaasfemingen opgaaven,
zoo worden die nu, door de vermeerderde aan-
komende en toeneemende warmte (§. XLV.),
van eenen anderen aart; wyl deeze lucht op dit
bovenkomende gras enz. zyne broeijsende kracht
te werk stelt, waar door dezelfde gewrogten van
rotting, stank en besmetting plaats hebben. Dit
gevoelt zelfs *Maasfluis*, van de zakking van het
water derwaarts heen geloost wordende; en zulks
zal by opmerkende Geneesheeren op meêr plaat-
sen blyken. Voornamentlyk op veelen der gee-
nen

(d) KLOEKHOFF *Historia Febris Epidemicæ Culenborgensium*,
Ann. 1741.

(e) *Verhandeling van de kwaadaartige Rotkoorts te MAURIK*
enz. door J. M. DE MAN, enz.

nen die boven (§. XCIV, CI-CIV.) aangewezen zyn. Dit zelve zag men gebeuren te 's Hertogenbosch en Breda, wanneer naa den laatsten oorlog; de onder water gezette landen werden afgetapt; het geen de ziekten dermaaten vermenigvuldigde, dat de *Staten Generaal* hier van verwittigd, order gaven om de *Inondatie* op den vorigen voet te brengen, en de aftapping tot den winter uit te stellen (f). Te *Zutphen* wist men buiten deeze medewerkende oorzaaken (§. LXI. 4.) van geene *epidemique* ziekten. — De Rotkoortfen te *Coeverden* acht men uit de ligging (§. LXXXVI.), en betrekking tot de moerasfen, tot dezelve te ontstaan. —

C O R O L L A R I A.

Uit deeze opgaafe is af te neemen :

I. Dat de Länden van den *HELIUS* in haaren boezem niet onder de vogtigste van het Vaderland kunnen gerekend worden, naardien zy door den hoogen val van water, uit de dagelyksche ebbe en vloed ontstaande, gemakkelyker het binnenwater ontlasten kunnen; wanneer die, behalven de Eilanden van *Voorne* en *Putten*, tot de *Provincie* van *HOLLAND* behoorende, met

(f) *PRINGLE Malad.* p. 95. vergel. met p. 154. en met de Heer *DE MAN Verbandeling van de Ziekten te Maurik*, pag. 94.

mèt geen opperwater bezwaard zyn ; in tegendeel door haare groote en breede rivieren , de dagelyksche beweging van het water , en de werking der winden op dezelve (§. XXXV. 3. b, 6.) in geduurige beweging gehouden , en voor stil staan bewaard worden.

II. Dat alle die Landen , welke aan de boven rivieren uitwateren , voor het meerendeel des winters , door *hoog boven- en binnen-lands hemel- en kwel-water* , *Ijsdammen* , *Overstromingen* enz niet zelden langer en veel meer dan de vorige bezwaard blyven.

III. Dat alle die landen , welke aan de Zui-der zee gelegen zyn , offchoon van het evenge- noemde gebrek bevryd , zoo door derzelve uit- gebreidheid als toeneemende hoogte en mindere *ventilatie* uit den geringeren val van water , door- gaans van eene vogtige lucht omringd worden.

IV. Dat FRIESLAND en een gedeelte van GRONINGEN , door hunne laage ligging , lange wa- terleidingen enz. zeer met water bezwaard zyn.

V. Dat derhalven veele deezer opgenoem- de landen (§. XCIV CV.) , het water niet al- leen naby de oppervlakte van het aardryk heb- ben ; maar ook het zelve lang op hunne opper- vlakte behouden. Des de al te groote over- vloed al verminderd zynde , de vogtige uit- waasfemingen , ook met naadeelige dampen der

veen- en moer- gronden bezwangerd, de lucht, een groot gedeelte van het jaar, blyven vervuilen; wanneer die by den avond of nacht enz. (§. XXXV. 5.), verhinderd worden op te klimmen.

VI. Dat uit deeze landsgesteltenisse volgt, dat alle die *huizen*, welken in deeze laage landstreeken gebouwd zyn, en niet van behoорlyke grondslagen, met bekwaame betraсте muuren, en boven den pyl van het water uitsteekende, zyn bezorgd, by vogtige saisoenen *nat, koud en vogtig* zyn moeten; en dienvolgens zeer geschikt, om de ongevoelige uitwaasfeming te stremmen; en ziekten, uit belette doorwaasfeming ontstaande, voorttebrengen: 't geen voornamentlyk in *Noord-Holland* plaats moet hebben, alwaar de meesten van hout zyn.

VII. Dat niet alleen deeze vogtige huizen, maar ook de *kelders* in dezelve zoo wel, als de *onderhuizen* van die der vermogenden, voor de *dienstboden* enz. en de *kelders voor den geringen ter wooningen, slaapplaatsen en verblyf geschikt*, die zelfde oorzaaken begunstigen: vooral, wanneer dezelve in steden, die door het opzetten van hoog boezem-water, gebrekige doortogt, en moeilyke ontlasting; ofte aangragten, met allen deezen overvloed bezwaard, gebouwd zyn. — Hoe veele *steden* der *Nederlanden*, en *kelders* in dezelve aan gragten, en

en van dezelve verwyderd, hebben in den winter dit ongemak niet?

VIII. Dat boven dien de gewoonte van de *bedsteden* boven grooter of kleiner *kelders* in *burger- en boeren-huizen*, enz. de *boven-genoemde oorzaken* (2. 3.) noodwendig *vermeerderen* moet. Dit is den geenen, die, *amptshalyen*, in zulke *slaapplaatsen* zieken bezoeken, overbekend: als in welke by *aanhoudend vogtig weder*, het *water* niet zelden, ten nadeel van de daar omliggende zieken, *langs de wanden nederloopt*. — Deze gewoonte is wel van den Voorvaderen afkomstig; doch het schynt, dat dit gebruik aan hun niet zoo veel schaadde, die harder en sterker van lichaamen waren, gezonder voedzels gebruikten, meerder beweging hadden, en den grond toen in evenredigheid zoo laag niet was als heden.

§. CXIV. De *Ziekten*, welke uit deeze vogtige en bezwangerde landsgesteltenisse voortkomen, zyn boven by de uitwerkselen eener *vogtige lucht* (§. XL. enz.), en by de *Veengronden* (§. XCIV.) opgenoemd. — Het mangelt aan geene verdere bewyzen, welke het onderscheid der ziekten, naar den *hoogeren of laageren, droogeren of vogtigeren grond*, opgeeven.

1. De *Scorbut* wordt in STAATS-VLAANDEREN meest gehouden voor toevallen van een *Morbus mucosus*; insgelyks de *Phthisis ex intemperie frigida*. De *Tænia* is 'er niet bekend. Wormen ziet men 'er by vogtige luchtsgesteldheden nog al eens.

2. *Phthises pulmonales* zyn te *Middelburg* niet zeer gemeen, doch zelden te geneezen. — Nu en dan ziet men aldaar een' *Hydrops ascites*, meerder een' *Anasarca*. Doch menigvuldiger *Rheumatismi*, *Artritides* en *Podagra*. — Die voor het meerder deel aan de lucht en de opene ligging van die Stad op een eiland, dat allerwegen door de Noord-zee omringd, en tweemaal daags met eene zoo sterke *Ventilatie* bezogt wordt, moeten toegeschreeven worden.

3. Te *Zierikzee*, alwaar die zelfde oorzaken plaats hebben, zyn de gemeenste *Morbi chronici*, inzonderheid by de Sexe *Chlorosis*, *Leucophlegmatia*, *Fluor albus*, *Scorbutus*, *Arthritis*, *Hydrops*: doch deeze zyn ook meêr in de levenswyze, beneden te noemen, dan in den grond te zoeken. De *Phthisis catarrhalis* en *abdominalis* zyn niet zoo gemeen, dat men dezelve voor Land-ziekten kan achten, komende nu en dan maar by enkelden voor.

4. De *Teeringen* zyn ook zeer zeldzaam in het *Eiland van OVERFLACQUE*; van gelyken

lyken de Waterzugt; en de *Scorbut* kan 'er de Land-ziekte niet genaamd worden, als in stiltzittenden, enz.

§. CXV. De Ziekten, tot deeze afdeeling van de landen aan de *uitwaterende Rivieren* medegedeeld, zyn als volgt:

1. De *Scorbut* wordt gezegd de Landziekte te zyn te *Geertruidenberg*. De Hoofdziekte in de *Langestraat*: en het geheele jaar door in het Land van *Heusden* en *Altena*, benevens Waterzugt en ook Teering; als mede by de kinderen Sprouw en ook Engelsche ziekten, harde buiken en benauwde hoesten gezien te worden; waarvan de rede boven (§. CIV. 4.) genoemd, niet duister is.

2. De Waterzugt en Teering vindt men te *Nymegen* alleen hier en daar, en zeldzamer dan elders. Doch in het laage van de stad naby de Rivier (§. CIV. 7. a, b, c.), *Scorbut* en *sereuse* zinkingen, als verkoudheden, *Rheumatismi*, *Odontalgia catarrhales* enz.

3. In het Land van MAAS en WAAL, neemen de meeste ziekten van eene belette uitwaasfeming haaren oorsprong, als *Rheumatismi*, *sereuse* Zinkingen, *Scorbut*, *Tuffes*, *Odontalgia*, *Cephalalgia*, *Cardialgia* enz. *catarrhales* enz. Waar mede

4. Het berigt van de GRAVE overeenstemt. Men meldt van hier , wel zelden *Morbi mucosi* en *verminosi* te zien ; doch federt eenige jaaren was de *Hydrops ovarii* by Vrouwen , die het gevolg is van een enge of waterborst by Mannen , gemeener : ook had men meer Zenuw-ziekten , die deezen naam waarlyk verdienen , en zich met spanningen der hoofdvliezen , ruizingen der ooren , verduistering des gezigts , onaangenaam gevoel , en beweging van de ledemaaten ver-
toonen ; maar vooral met benauwdheid omtrent den hartkuil , en neerflagtigheid van geest , ge-
paart gaan ; dewelke , zo zy geen gevolgen van Wormen inwendig huisvestende zyn , gelyk in't berigt van *Zutphen* (5.) gemeld wordt , en die in alle laage waterachtige landen worden gevonden ; ten minsten gevolgen zyn van de Belette doorwaasfeming en *Catarrheuse-fluxien* boven gemeld.

557 Van *Zutphen* vermeldt men onder deeze *Classe* van ziekten , Zenuwziekten , door Wormen veroorzaakt , of door andere oorzaaken voortgebracht ; alle te lang om hier te melden ; onder de *Morbi chronici* , zeer veel *Phthifici* , *Asthmatici* , *Hydropici pectoris* , met *obstruclien* in de ingewanden van den buik laboreerende ; *Hydropici* met een *ascites* of een *tympanites* of *anasarca*. *Scorbutici* , waar onder al eenigen zeer erg. — *Febres verminosæ* in kinderen ,

met

met en zonder zwaaren hoest ; waar van boven (§ LXI. 2.) reeds omftandig verflag gedaan is.

6. Onder de *Morbi chronici* zyn in OVERYSEL bloedspuwingen en Teeringen , *Phthifes pulmonales* & *empyemata* zeer gemeen : en geen wonder , daar men hier zo ligt en zo veel aan hoesten , *Rheumatismi* , die op de borst vallen , en *Pleuris* onderhevig is ; welke meest te *Campen* , *Zwolle* en *Vollenhoven* , in dat *Drostampt* en in de anderen naby de Zuider-zee gelegene plaatsen ; doch minder door de geheele *Provincie* gevonden worden. Te *Campen* worden de meeste huizen gezegd vogtig te zyn , alwaar ook veelen met *Maculae scorbuticae* pronken. — Dezelfde ziekten , zoo even genoemd , worden te *Campen* , *Zwolle* , en in verder aan zee gelegene plaatsen , veroorzaakt door de luchtgesteldheid in het voor- en najaar , en van het water op die plaatsen (§ CIV. II.) , terwyl de *Ryp* te gelyk mede den Landlieden veel aan deeze ziekten doet onderhevig zyn. — Bewyzen , zoo men meent , dat de levenswys , hier niet zoo zeer als de lucht , oorzaak dier ziekten zy.

§. CXVI. Het overige van ZUID- en NOORD-HOLLAND levert geen minder veelheid van ziekten , uit een kouden vogtigen grond en opene lucht ontstaande , dan die van de uitwaterende Rivieren , op

1. De Kies- en Tand - pynen gevoelt men allerwegen te *Oudewater* enz. by de genoemde Zinkings kwaalen , alwaar de landen des winters geïnundeert zyn.

2. *Scorbut* , Waterzugt , Slymziekten , verkoude Maagen enz. zyn de gemeene klagten der Zieken te *Rotterdam* : terwyl de Stuipe een voornaam getal op de Dood - lyst bedraagen ; en de Teeringen (§. LXIX. 4.) bestendig , federt de gemeen gemaakte lysten van 1771. ongeveer het vierde gedeelte onder de Overleedenen uitmaaken.

3. Te *Maasfluis* verliezen van gelyken veele Vrouwen vroeg haare tanden , en zyn gekweld met de Scheurbuik. De Waterzugt telt men hier mede onder de *Morbi chronici*.

4. Welke Ziekten van dit foort men in 's *Hage* vindt , is af te neemen uit de sterf - lysten in de *Bibliotheque des Sciences & des beaux Arts* (g) , en de boven aangehaalde *Verzameling van naauwkeurige Lysten* enz. uit dezelve getrokken ; waar uit blykt , dat , behalven de veele dooden aan Teeringen , Long - en Borst - ziekten , in 19 jaaren tyds , van het opgegeeven getal overleedenen , 'er 1101 aan de Waterzugt , en 6448 aan Stuipe gestorven zyn. Welke ,
met

(g) Zie *Bylage* , letter U.

met de bovengemelde , meêr dan de helft op deeze lyst en beslaan.

5. De voornaamste *Morbi chronici* te Leiden , worden berigt *Scorbutus* & *Paralyses* te zyn ; spruitende uit eene *Apoplexie* , die sedert eenige jaaren hier meêr voorvallen dan voorheen. *Fluor albus* , en meêr en meêr de *Chlorosis* ; maar weinig *Ulcera maligna* , aan de beenen. Geduurende den tyd , dat ik aldaar gestudeerd , en het *Collegium casuale* van wylen den Hoogleeraar WINTER heb bygewoond , heb ik aldaar dezelve *Morbi chronici* gezien , welken van andere plaats en uit opvulling der vaten worden opgegeeven. Een zeer klein getal *Podagrinen* zouden , volgens een kundig Berigter , en mogelyk geen vier , in deeze Stad gevonden worden : te *Haarlem* in tegendeel zeer veelen.

6. De *Phthises abdominales* of *catarrhales* heerschen veel in RHYNLAND ; zoo dat gedurende 6 jaaren , zelfs te *Warmond* , de meeste menschen daar aan gestorven zyn. De Wormen zyn doorgaans allen boeren kinderen gemeen.

7. Onder de oostelyke dorpen van de Haarlemmer - meer is de *Scorbut* byna algemeen onder de menschen. In welke binnen weinig jaaren verscheiden , zoo Mannen als Vrouwen , aan de Kanker gestorven zyn. — Beroertens zyn 'er pok vry algemeen ; waar van men verscheidene

voorbeelden in weinig jaaren gezien heeft. De *Defectus menstruorum* van gelyken. — De Waterzugt is 'er zeer algemeen, doordien de lucht ongemeen vogtig is. Veelen, zoo Mannen als Vrouwen, zyn aan kramp-pynen in de maag onderhevig: byna niemand, het zy van buiten ingekomen, het zy inboorling, is hier vry van. Zeer veele Vrouwen zyn hier gekweld met dikke beenen. —

8. Zeer *frequent* zyn in AMSTELLAND alle die Ziekten, welke uit opvulling der vaten en ingewanden (§ XCIV.) hunnen oorspronk hebben: waar by de *Marasmus infantum*, *Rachitis* enz. te recht gevoegd worden.

9. Die van GOOILAND zyn by den aart der gronden (§. XCVI.) mede opgenoemd.

10. Eigenaartig schryft men van *Zaandam*: „De gewoone Ziekten zyn veele *Morbi chronici*, als *Scorbutus*, *Obstructiones viscerum*, *Herniæ*, *Dolor ventriculi*, *Passio hysterica* & *Debilitas fibrarum*. De min gewoone Ziekten zyn *Morbi acutissimi*. — Hoe veel denkt men dat 'er de luchtgesteldheid en levenswyze toe doen? Ons land is laag en rondsom in het water gelegen: waar door wy hier eene vogtige en ligte lucht hebben. Eene ligte lucht drukt de longen niet genoeg, maakt de vogten dun en scherp, en de vaten slap: waar door de

Scor-

Scorbutus hier alzoo gemeen is, en waar door hier omstreeks zoo veele *Morbi chronici* ontstaan. En de rede, waarom alhier de *Morbi acutissimi* min gewoon zyn, is, dat de inwoonders met flappe vezelen voorzien zyn; en 'er derhalven ook minder wryving van de bloedbolletjes op de vaten geschiedt: het welk alles in tegendeel in *Morbis acutissimis* moet plaats hebben."

11 Van de *Alkmaarders* berigt men, dat het grootste gedeelte het hoofdhaar zagt en zeldzaam wit heeft; de huid zagt is; en het gestel vadziger, dan de inwoonders van GELDERLAND zyn; zynde ligt tot zweeten overhellende, en weinig onzichtbaar uitwaasfemende. De bloedryken zouden meest eenige bleeke trekken onder de oogen hebben. — By uitstek regeeren de volgende Ziekten van dit soort: als *Hydrops*, *Zinkingen*, *Scorbutus*, *Febres intermittentes*; een Borst, vervuld met eene taaije slymstof, waar van men de weerga zelden vindt; veele *Ulcera* in de beenen; en na eene ziekte dikwerf zugt: weinig ontsteekingen en ligt te geneezen. — De *Hygrometers* teekenen eene vogtige lucht. — De naaste oorzaak van alles schynt eene werkelooze vezel.

12. De *Scorbut* kleeft allen den *Edammeren* aan; de Waterzugt wordt mede gedeeltelyk zoo wel als de *Impedita perspiratio* aan de vogtige lucht en zwakheid der vaten toegeschreeven.

Ner-

— Nergens vindt men meer dikke beenen dan aldaar. — Van Beroerten heeft men verscheidene voorbeelden. — En in 10 jaaren tyds waren 'er 4 aan de Kanker gestorven. — De *Defectus menstruorum* is zeer gemeen by de Vrysters: ook schynt het, dat de Mannen hier meer breuken hebbèn, dan elders. — Dan, zoo veele slymziekten, als 'er ook mogten gevonden worden, zoo weinige Teeringen zouden 'er zyn; over welk gering getal men zich dikwyls verwonderd had. Waar van de oorzaak schynt te moeten gezocht worden in de nadeelige vermogens, welke hier de maag en darmen voornamentlyk aantasten; waar door de mindere op andere deelen geringer vat hebben: gelyk HIPPOCRATES dit, in een ander opzicht, allerduidelykst geleerd heeft. — *Dysenteriaë mucosæ* zyn om deeze rede niet ongemeen; en de Wormen met *Elepsiaë* somtyds verzeld, komen niet zelden voor: terwyl 'er weinig plaats voor *inflammatoire* Ziekten, uit gebrek van genoegzaam rood bloed, overschiet; waarom 'er ook weinige ziekten van dit soort, en niet, dan in wellevenden en sterk arbeidenden, kunnen ontstaan.

13. Te *Hoorn* hebben onder de Borstziekten het Borst-water, of de Borst-waterzugt, de overhand; en *Phthises*, welke *catarrhales* genoemd worden. — Ook zyn 'er veele slymziekten, uit verflapping en verzwakking der
vaste

vaste deelen , en daar op volgende ophooping van vogten in die geenen , welke een zittend leven leiden. Hier van daan , dat in de Vrouwen bedorven Eetlust , Maag - pynen , Witte Vloed , Opstopping der Maanftonden , en algemeen zugtige en slymige gesteldheid , zoo dikwyls worden waargenomen. Men vindt hier weder geen merkelyk onderscheid omtrent de ziekten deezer Stad , met die der omliggende strecken ; waar van de rede in de gelyke gesteldheid van den grond en van de lucht geoordeeld wordt gelegen te zyn.

14. Dezelfde Ziekten te *Enkhuizen* gelyk staande ; voegt men 'er by , dat de *Apoplexiæ* , *Paralyses* en *Morbi convulsivi* in die Stad over 30 , 40 à 50 jaaren zeer zeldzaam plagten te zyn ; en het hard riep , wanneer men in een jaar eenen *Apoplecticus* vernam , en in twee jaaren tyds van eene *Paralysis* te hooren , daar thans alle die Ziekten de overhand hebben.

15. De Vrouwen te *Marken* zyn veel geplaagd met Tandpyn en Scheurbuik ; waar door zy meest in den bloei van haar leven tandeloos worden. Ook zouden 'er veel voor- en najaars-Koortsen , Borst - kwaalen en Teeringen plaats hebben.

§. CXVII. Ten aanzien van de *Morbi chronici* in FRIESLAND, zoo worden

1. De *Scorbut* aldaar noodzaakelyk onder de algemeene Ziekten geteld; hoewel men niet zeggen kan, dat dezelve hier doorgaans eenen hoogen trap bereikt; waar van die geenen, die midden in de *Provincie* wonen (§. CIX.), even gelyk als die aan de Zee grenzen, aangedaan worden.

2. *Ex Fibrarum laxitate & serosa & glutinosa collurte: Leucophlegmatia, Chlorosis*, en sukkeling aan de Maandstonden by veele Vrysters: *Cardialgiæ, Passiones Hystericæ, Obstructiones viscerum*: ook *Scirrhi & Scrophulæ*; maar vooral die Kanker-gezwellen aan den binnenkant der dyen, waar aan de Vrouwen, zoo het schynt, voornamentlyk onderheevig zyn: *Obstructiones hepatis, Icterus, Hydrops & Hernie*, welke hier vry algemeen zyn.

3. Jigt-pynen en *Rheumatismus* ziet men hier nu en dan vry zwaar en langduurig: maar onder de sleepende ongemakken komt mogelyk niets boven de Borst-kwaalen in aanmerking; hoedaanige *Corrhizæ, Catarrhi, Tusses, Asthma, Hæmoptisis, Phthisis pulmonalis*. Bloedspuwingen zyn hier gansch niet zeldzaam; en worden mischien wat meer of schielyker dan elders van de Teering gevolgd. Men ziet ze dikwyls

wyls onder deeze Stadsgenooten , die meenig een vroegtydig wegrukt. — Bejaarde Zeelieden zyn veelyds aamborstig ; maar by anderen ontmoet men die ongemakken mede , die wel eens in eene *Hydrops pectoris* eindigen.

4. Onder de Kinderen harde en dikke buiken met Wormen beladen , Engelsche ziekte , Dauwworm en andere scherpe uitflag , Waterkankers in den mond , Verzweeringen van het tandvleesch , en in Kinderen der Armen wel eens de Water-kanker *ex Sphacelo scorbutico* , met bederf aan het kaakebeen enz. — Ook zyn 'er veelen aan Lies- en Water breuken onderhevig ; en worden in het opwasschen krom , buldig en mank : het getal dier geenen , welke dus gesteld zyn , is zelfs in *Harlingen* naar evenredigheid grooter , dan by de nabuuren.

§. CXVIII. Onder de Ziekten van GRONINGEN enz. worden ook geteld , in het algemeen , zeer veele Zinking-ziekten , Borst- of Longe-teeringen , met verkoudheden en zagte hoesten beginnende ; (de eigentlyke *Phthises catarrhales*) ; Bloedspuwingen , Jigtzicktens en Waterzugt ; by de Vrouwen sterke Vloeiingen van beide soorten. — Zeer veele Venusziekten en Breuken : en de Wormen zyn 'er zoo algemeen , dat men nauwlyks eenige Zieken ontmoet of een Lyk opent , zonder wormen te vinden.

§. CXIX.

§. CXIX. De Teeringachtige Ziekten; Bloedspuwingen en *Rheumatism*, zyn thans meer in DRENTHE, dan wel in voorige tyden: veele Kinderen zyn ook met Wormen bezet. — Om en in COEVERDEN hebben zwaare Verkoudheden en ook Zenuwziekten plaats; doch deeze niet algemeen. Van Teering, Waterzugt en nauwe keelen hoort men zeldzaam.

§. CXX. Langzaam belette doorzwelgingen zyn in OVERYSSEL, omtrent de plaatsen naby de zee gelegen, zoo algemeen, dat men berigt, van meeninge te zyn, dat de Heer VAN GEUNS niet wel onderrecht zoude zyn geweest, wanneer zyn Ed. in zyne uitmuntende Verhandeling over deeze Ziekten, schreef, dat *dezelve minder in OVERYSSEL, dan te GRONINGEN, en wel elders plaats hadde.* Men had reeds alle de onderscheide soorten met derzelve kentekenen, zoo als die beroemde Geneesheer die opgeeft, waargenomen. — *Hydrops pectoris* en *abdominis*, benevens de *Anasacra*, zyn hier niet ongemeen: ook heeft men meer als eens een *Hydrops* in de *Ovaria* der Vrouwen waargenomen; en vondt in eene dier lyderessen na den dood, een zoodanig *ovarium* tot eene ongelooftyke grootte, door taaije slym, olieachtig vogt en water, in verscheidene cellen vergaderd, opgezet. — Veele Zenuw-ziekten zyn in OVERYSSEL onder Mannen en Vrouwen, voor-

hamentlyk in de Steden : men vindt ze ook niet zeldzaam onder de boeren en boerinnen ten platten lande. — Men heeft in *Zwolle* veele Vrouwen gezien , welke daar van aan allerlei toevallen onderhevig waren , dan eens vallende op dit , dan weder op een ander deel : maakende de *Spasmi* op de Longen eene belette ademhaling tot stikkens toe ; in de zyde steeken , als of het een *Pleuris* was ; in de maag *Cardialgie* en geweldig braaken ; in de ingewanden Colyk ; in de nieren zoo veel pyn als het hevigste gra-veel ; in de blaas opstopping van het water ; in de spieren allerlei trekkingen en zwaare pynen. Dan heeft men die lyders zien lachen , dan hooren schreijen : met een woord , zich in- en uitwendig in zoo veele gedaanten vertoonende , als de vlugste inbeelding zich daar van kan herinneren. — Onder de uitwendige lichaams-gebreken , zyn de Kankers hier veel ; de Breuken al zoo gemeen als elders ; en men vindt kromme , gebochelde en mankgaande ook overal door deeze *Provincie*.

§. CXXI. Tot de *Morbi endemici* van OVERYSSEL , GELDERLAND en FRIESLAND behooren ook de Vaaren , (*Uredines*, *Varices*) , naar de meening van HENRICUS A BRA (*h*) ,
 ten

(*b*) Conf. *Epistola HENRICI à BRA*, *Reipublicæ Campensis Medici*, de morbo quodam in cognito, *Westphalis*, *Geldris*, *Frisiis quasi endemio*; quem illi de Vaaren vocant, *diversis symptomatibus*
 XVIII. Deel. Y agros

ten tyde van PETR. FORESTUS en J. HEURNIUS geen onberoemd Geneesheer te *Campen*, aan de *Westphaalenaars*, de *Gelderschen* en *Friezen* alleen eigen: welke ziekte in zyn tyd in eenige familien erfelyk was. — Hy vergeleek deeze met den *Dracunculus* der ARABIEREN, en verdeelde die in twee soorten. — De doorgeleerde P. FORESTUS, toen reeds 50 jaaren de Geneeskunst geoeffend hebbende, verklaarde nimmer die gezien te hebben (i); en J. HEURNIUS (k) was van gevoelen, dat deeze ziekte min overeenkwam met den *Dracunculus*; naardien de *Stichtenaars* gelyke ziekte ondergingen, welke zy springende Jigt noemden (l).

COROL.

ægros infestante: data anno 1594. 28. Aprilis vet. filii apud P. FORESTUM, lib. XX. obs. XII. pag. 307. (zoo wel in de editie van 1623. als in die van 1654. is een drukfout, staande op deeze pag. lib. XIX obs. XXXVIII. of lib. XIX. obs. XVIII.) vermits het lib. XXI. obs. XII. zyn moet.

(i) *Ibidem*, pag. 308.

(k) *Ibidem*, pag. 309.

(l) De plaats, welke P. FORESTUS aan deeze waarnemingen gegeven heeft, wyst niet onduister aan, dat hy deeze ziekte tot de lever- en milt-kwaalen gebragt hebbe: en dus tot die gebreken, welke tot de *Scorbut* betrekkellyk zyn; gelykerwys men de geneezing in de ontlasting van de scherpe en bedorve gal gezogt heeft. — De Heer [J. H. STOLTE], van deeze ziekte, onder de berigten van OVERYSSEL, met de aangehaalde plaats van P. FORESTUS, melding maakende, schryft onder anderen: Ondertusschen valt van deeze duister beschreeven en my onbekende ziekte niet veel zekers te zeggen. Een myner Vrienden berigt my uit *Deventer*, de *Vaaren* aldaar in den ergsten graad gezien te hebben, zynde reeds met verscheidene *Ulceration* uitgebrooken,

COROLLARIA.

Uit deeze onderscheidene berigten blykt dat weder duidelyk :

I. Dat de *Scorbutus* geen gevolg is van de nabylieid der Zee, of het noordelyker of zuidelyker bewoonen deezer landen; naardien dezelve zoo meenigvuldig in de oostelykste gedeelten der-

ken, en doodlyk aan den Iyder te zyn; wiens kragten door dezelve uitgeput waren. — Ik ken die ziekte niet, zy is zeer zeldzaam. — Eenige van onze Boeren maaken nog *Vaaren-dranken*, en deeze en geene bedient 'er zich van in langduurige, en ik weet niet welke, sleepende ziekten; gelyk anderen by emmers vol van *Figt-dranken*, die ook door Boeren-*Doffors* by ons gekookt worden (*). Ten einde dit stuk meerder licht by te zetten, laat ik het berigt van *Amersfoort*, aangaande de sleepende Ziekten, het geen ik by de Ziekten uit misbruik der spyzen, anderzints had behooren te plaatsfen, hier in zyn geheel volgen. Het zelve luidt aldus: „Onder de sleepende ziekten hebben alhier de eerste plaats zulke, die uit eene verslapte maag en kwaade spysverteering voortkomen, *Anorexia*, *Pseudorexia*, *Cardialgia*, (zoo meenigmaal dat klaagen over pyn voer het hart,) *Cachexia*, en anderen meer *ex laxitate* haar oorsprong hebbende. Waarby wel ras, immers als 't wat lang geduurd heeft, zich een *Labes scorbutica* voegt, welke zich al veel onder de *Morbi chronici* schynt te verbergen: immers is 't my [schreef de Heer BERGHUIS] menigmaal gebeurd, zoo hier als te *Barneveld*,

(*) FORESTUS merkte op de dranken, door H. à BRA by het gemeen in gebruik zynde, aan, en uit *Lumbrici terestres*, *Extractum Esulae* & *Hellebori*; of wel uit *Salvia*, *Ruta*, *Botanica* &c. bestaande, dat zy louter empirisch waren, & sine ratione & methodo tam inventa quam usurpata videntur.

derzelven , als in de zuidelykste en noordelykste gevonden wordt. Weshalven deeze veelvuldige ziekte niet zoo zeer aan de Zee winden , als wel aan den laagen , kouden , waterigen grond , door de koude en vogtige winden geholpen , de uitwaasfeming belettende , in 't gemeen verflapping der vezeldraaden , opvulling der vaten , en bederf der vogten voortbrengende (§. XL. 2. en §. XCIV.) toeteschryven zyn.

II. Dat de gevolgen der ziekten (COR. I.) minder in de Landen van den HELIUS , dan in de overige der *Vereenigde NEDERLANDEN* gevonden worden.

III. Dat de Teeringen van gelyken voornamentlyk in HOLLAND , niet weinig in FRIESLAND , GRONINGEN en OVERYSSEL ; meerder in

neveld , dezelve onder de *Morbi chronici* te ontdekken ; zoo dat ik met de gewoone middelen , *pro natura Morbi chronici* , de geneezing niet konde bevorderen ; ten zy 'er eenige *Antiscorbutica* wierden bygevoegd : echter weet ik alhier een geval , in welke de *Scorbut* in eenen zoo hoogen graad gewoed hebbe , dat die doodelyk aan den lyder geweest zy. Met recht denke ik ook , dat wy , hoewel niet zoo zeer in , als wel om en buiten de Stad , onder de meest-gewoone slepende ziekten mogen stellen eene *Materies arthritica vaga* , by de boeren onder den naam van *Vaaren* opgegeeven , waar by zich ook al doorgaans eene *Materies scorbutica* voegt." Dit , vergeleeken met den Brief van J. HEURNIUS aan H. à BRA ; met het berigt van *Coeverden* over de *Figt* , als eene Landziekte ; de mogelykheid , dat eene *Materies arthritica* tot *suppuratie* overgaa ; by de vergelyking der Schinkelsmert (*Scelotyrbe*) enz. , zullen mogelyk deeze duistere ziekte eenig licht byzetten.

in DRENTHE en de Majorie van 's BOSCH, dan voorheen plaats hebben.

IV. Dat de Waterzugt mede niet min HOLLAND, benevens andere gedeelten van het *Vaderland*, boven de eersten aandoet; de *Hydrops ovarii* niet ongemeen schynt aan de oostelyker gedeelten van het zelve, en de breuken en andere gebreken van dit soort in de laage waterige strecken overal hun Vaderland hebben.

V. Dat de Wormen zoo veel en menigvuldig zynde in alle de opgenoemde laage en vogtige landen, en by aanhoudende vogtige luchtgesteldheden, volgens §. XLI. n°. 4. en XLII. n°. 2.; en volgens bekende en aangenomene waarheden en waarneemingen, allerlei soort van toevallen, het zenuw-gestel aandoende, kunnen verwekken, gelyk met recht van *Zutphen* gemeld is; zoo verdienen dezelve in haare gewoone gevolgen gekend, en by alle stuipen en zenuwtrekkingen, volgens haare onderscheidene kenmerken, in acht genomen te worden; ten einde zuivere zenuwziekten met toevallige en zamengestelde niet te verwarren, de geneezing der ziekte niet te doen misfen, en het leeven van den lyder niet in gevaar te stellen.

*Van de WATEREN zoo der ZEE, als der
RIVIEREN, POELN en MEEREN.*

§. CXXII. Deeze wateren komen in dit opzicht niet zoo zeer ten aanzien van water als water voor, het geen uitwaasfemende, eenen vogtigen dampkring verwekt, en by de laage landen omftandig gezien is; maar voornamentlyk ten opzichte van de foort van uitwaasfeming, die zy verſchaffen, — wegens de Dieren en Planten enz. welke zy bevatten. — Het *ſtroomende Rivier-water* verſchilt toch van het water der *Poelen, Moeraſfen*, en foortgelyke laage landen, het geen eenigen tyd ſtilſtaande, aan bederf en verrotting onderworpen is: inſgelyks van het *Zee-water*, dat eene meenigte *Inſecten* in zich bevat.

§. CXXIII. Het *Rivier-water* kan, in weerwil van dezelfs beweging, ſchaadelyk zyn, wanneer het met veele *aard- en kleiachtige* deelen bezwangerd is; van waar de Ridder LINNÆUS de oorzaak der tuſſenpoozende Koortſen heeft meenen te kunnen afleiden (m). — Het *Maas-water* zelve zoo zeer geroemd, ver-
oor-

(m) *Differtatio de Febribus intermittentibus ab aquis argilloſis derivandis.*

oorzaakt in den geenen, welke daar aan onge-
 woon zyn, wel eens krimpingen en buikpynen
 enz. Die te *Rotterdam* en in andere Maas-ste-
 den uit andere plaatsfen komen, alwaar men al-
 leenlyk regen-water gebruikt, bevinden in de
 eerste dagen na het drinken van Maas-water,
 ligte aandoeningen van colyk-pynen; vooral de
 zulken, die een teder en zeer gevoelig zenuw-
 gestel hebben. De Zalm uit den *Rhyn* in de
Rhoer komende, wordt terstond maager. Dit
 water ontlast zich ook langs deezen weg. —
Zoet en Zout, of *Rivier- en Zee-water* onder
 een gemengd, dat dagelyks aan de monden der
 uitloozende rivieren geschiedt, en welker ver-
 menging en schuim zich op de oevers dier zak-
 kende rivieren nederlegt, en door den opkomen-
 den vloed weder driftig en in beweging gebragt,
 hooger opgevoerd wordt, en in de Mailanden
 of Gorsen, Zeeplanten enz. hangen blyft, gaat
 by gunstige gelegenheden schielyker over tot rot-
 ting, dan één van beiden alleen (n). Indien
 men dus de dampen van het water ter zyde stelt,
 zoo zal het zelve naar maate van de onderschei-
 dene opgeevende deelen, verschillende uitwaas-
 semingen, naar den verschillenden *Spiritus Rec-
 tor*, opgeeven.

§ CXXIV.

(n) *Holl. Maatschappye*, III. Deel, pag. 129. & PRINGLE,
loc. cit. pag. 4 & 5.

§. CXXIV. Men wordt dit op de slikken van den HELIUS, welke by den wykenden vloed eene groote uitgebreidheid uitmaaken, gewaar (o): insgelyks op de *Waard-gronden*, op de *aanwasfen* agter *Texel*, het *Eyer-eiland* enz. De *Gronden van het Wadt*, de *voorlanden van het Wester-kwartier*, onder *Oldenbove*. In het *Hunzinga-kwartier*, ten noorden van *Groningen*, aan de andere zyde van het *Rietdiep*, onder *Zuirdyk* ongeveer tot *Delfzyl* toe, tegen het *Twelingos-kwartier*, Oost-noordoostwaarts van *Groningen*, en tegen de *Oldampten* in den *Dollert*. Op welke Voorlanden door den natuurlyken aangroei van het zoogenaamde *Krabbe-kwaad* (*Salicornia*) en andere *Zeeplanten*, de ophooging door slibbe enz. vermeerderd wordt; en de *Insecten* in en met deezen, by den wykenden vloed in dezelve hangen blyven: die by gunstige gelegenheden, als van aanhoudende hitte, zonder tusschenkomende verfrissende regens (p), de lucht met den reuk der stervende *Insecten*, enz. dermaaten vervullen, dat men dien opgaanden *Spiritus Redtor*, uit andere plaatsen derwaarts komende, allerkenneelykst onderscheiden kan: waar door *Tusfenpoozende* en *Gal-koortsen*, benevens de *Roode loop* en

(o) BASTER op dezelfde plaats.

(p) Dezelve, op dezelfde plaats. & PRINGLE, *loc. cit.* pag. 4 & 5.

en andere ziekten niet zelden veroorzaakt zyn ; welke uitwerksels onder de zelfde betrekkelijkheid , aan de *Hollandsche* , *Friesche* en *Groninger* kusten zoo gemeen zyn , als aan de zoo gebrandmerkte *Voornsche* , *Zeeuwsche* en *Vlaamsche* landen en eilanden , die van den HELIUS uitmaakende.

1. Op het eiland *Wieringen* , in eene zuidwestelyke strekking van de *Waard gronden* en het *Koegras* gelegen , regeeren de Gal-koortsen zoo regelmatig , als in ZEELAND. Van gelyken te *Stavoren* , te *Harlingen* , in de Provincie van GRONINGEN enz. gelyk boven onderscheiden gezien is.

2. Het eenige dan , dat in deeze van den anderen afgelegene gewesten , alleen eenig verschil maakt , bestaat hier in , dat de gronden te *Stavoren* en te *Harlingen* , zoo bloot niet geraaken , als in VLAANDEREN en ZEELAND , alwaar grooter val van water is. Te *Harlingen* komen de gronden zelden bloot , als na lang aanhoudende ooste winden ; insgelyks omtrent het *Vrouwen-Zand* voor *Stavoren*. Op het zoogenaamde *Meer van Wieringen* staan 9 , 10 of meêr voeten water. In de *Goudzee* staat altoos met een gewoon ty 5 , 5½ en 6 voet water. De gronden by *Monnikendam* , *Waterland* , en byzonder de *Goudzee* , worden door het wyder worden der zee-gaten , en harder uit- en inloop-

pende stroomen, dieper. — Het water valt in de *Zuider-zee* en de *Wadden* op de volgende wyze: als te *Edam* $1\frac{1}{2}$ voet, te *Enkhuiszen* $2\frac{1}{2}$, te *Amsterdam* $3\frac{1}{2}$, te *Harlingen* 5, te *Ameland* $7\frac{1}{2}$ voeten, en by gewoone springtyden een $\frac{1}{2}$ voet meerder enz. — daar de gewoone val van water in **ZEELAND** en **STAATS-VLAANDEREN** doorgaans op 10, 12 en 14 voeten gerekend worden. — De *Ebben* van **GRONINGEN** komen hier naader by; naardien het water by den mond van het *Riet-diep* op 10 voeten, en aan de *Lauwers* by gemeene vloedden 12; maar te *Delfzyl* wel 13 of 14 voeten geacht wordt te vallen, en in de stad *Groningen* zelve doorgaans 6 voeten. De val in de *Maas* en *Goedereë* is ook zoo aanmerkelyk niet als in **ZEELAND**: echter blyven 'er medewerkende oorzaken genoeg over, om de zaaden der ziekten aan de lichaamen der menschen, van digter by, of verder af gelegen, mede te deelen: want de slikken tusfchen de landen van *Huisduinen*, doorgaans het *Koegras* genaamd, loopen aan de laage zyde met alle vloedden eenigzints onder; doch met hooge springvloedden en harde Noordweste winden, kan het water tegen den zeedyk staan; waar van het wederom wykende, deeze gronden met de nedergelaatene behoudende deelen, bloot laten. — De gronden van het *Koegras* bestaan wel op veele plaatfen uit klei en vrugtbare *specie*; en om de noord zyn die

die meest zandig: maar zyn ook op andere plaatsen modderig en zeer diep. Zoo dat Voerlieden, die aldaar niet gewoon zyn te ryden, in gevaar zyn, om in die moddergaten te verdrinken. — De *Zuidwal* (aan de Noordoostkant van het *Koegras*,) staat met den vloed geheel onder, doch hier en daar staan *bollen*, die droog loopen, de *hersfens* genaamd; die aan de westzyde naar het nieuwe diep liggen. — De gronden tusfchen de *Wieringer-waard* en het eiland *Wieringen*, zyn aan de vaste wal ondiep, en niet als met kleine schuitjes te bevaaren, en met wier bewasfen, dat by laag water met de hand kan uitgetrokken worden. De *Wieringer-meer* en verder oostwaarts van *Colhorn*, is vol met Zand-plaaten, van welke veelen met laag water droog liggen. — Voor het *Oosterend van Texel*, ten oosten, liggen groote *Waarden*, of droogten van sliken, die tot aan het *oude Vlie* en noordwaarts genoegzaam tot aan 't *Vlie*, zich uitstrekken; tusfchen welke gronden alleen eenige openingen zyn voor kleine vaartuigen, die schulpen visfchen voor de Kalk-branderyen in FRIESLAND; weshalven deeze dan ook hunne uitwaasfemingen van de daar op verbleevene *Insecten*, droog liggende, kunnen opgeeven.” — Het *Enkhuizer-zand* vloeit onder; maar met laag water is het gedeeltelyk boven; op het zelve wast geen wier. — Een groot gedeelte wiers groeit aan den zuid- en noord-hoek van

Wie-

Wieringen ; maar in grooten getalle in het zogenaaemde *oude Vlie* , op banken , die met de ebbe droog loopen. Dit wier schiet in de maanden July en Augustus los van zyn wortel , en dryft in voordeelige jaaren , even als in de *Croos-see* , op de west-kust van AFRICA , met-groote velden op de oppervlakte van de *Zuider zee* ; by welke gelegenheid de schiplieden van *Texel* , de andere Eilanden en *Colhorn* , het zelve gaan vischen ; waar van al het geen , dat daarna niet gevischt zynde , zinkt ; niet alleen veel nadeels aan het wand der Vischers toebrengh , maar ook , nu los gemaakt , gelyk het boven dryvende , met alle zyne *Zeepuisten* en *Insecïen* , zynen byzonderen *Spiritus Reclor* naar boven werpt. Wanneer men nu overweegt , dat alle deeze gronden ten noorden en noordoosten van NOORD-HOLLAND gelegen zyn , en westelyk en zuidwestelyk hunnen *Spiritus Reclor* , met alle de uitwaasfemende beginfelen , naar de Kust van FRIESLAND dryven , alwaar die winden , gelyk aan het overige Vaderland zeer eigen zyn , en zich meer in den zomer als wel in den winter laten gevoelen ; zoo is de rede zeer duidelyk , dat uit deezen hoofde de oorzaaken der Galkoortsen geschikter bron in FRIESLAND , hoewel van voorliggende sliken bevryd , dan in NOORD-HOLLAND , hebben kunnen. Terwyl nogthans de gezegde gronden het hunne ook genoeg kunnen toebrenghen , om hun vermogen aan het zelve

ve

ve te doen gevoelen; naardien de winden dagelijks en oogenblikkelyk verwisfelen, en zonder aanmerkelyke belemmering, of andere tegenwerkende oorzaak, hunnen koers veelal naar de richting der zonneftraalen houden (§. XXXIII. b. 5). Weshalven in heete zomers die zelfde oorzaaken aan beiden kunnen gelyk zyn. Gelykerwys de aanwasfen van den *Dollert* oost en noordoost, benevens de voorlanden van de Lauwerzee westelyk van *Groningen* gelegen, by stille en warme lucht, den zoo zeer doortrokken dampkring genoeg bezwangeren kunnen, om derzelve vermogen aan de uit- en inwendige oppervlakte der lichaamen mede te deelen.

§. CXXV. 'Er is ook geen andere rede van de meerdere of mindere ongezondheid, in ZEE-
LAND EN STAATS-VLAANDEREN dan deeze. Men houdt wel *Sluis*, *Philippine*, 't *Sas van Gent*, benevens *Lillo* en *Liefkenshoek*, boven *Axel*, voor de ongezondste der *Garnizoen*-steden; maar daar en tegen is de breede stroom van 't *Zwin*, 't *Veer*, 't *Coxifche gat* tot *Bentille* en *Baselaar* veel smalder, meerder verland, en met gorsfen begroeid, dan voorheen: insgelyks is de vaart van *Biervliet* voorby *Philippine* vry ruim, en behelst in 't midden aanmerkelyke schorren; waar van de flikken door den laager vallenden vloed, en in gelyken tyd ebbende en vloeiende, langer bloot liggen, dan de gronden van de *Maas* en

Goereê enz. Maar even deeze plaatsen hebben deeze gronden op gelyke wyze noordelyk van zich, en worden van agteren door *VLAANDEREN* gedekt, en van vogtige zuidweste winden, door de landsligging meêr beschut. Des hier geen ander verschil zyn kan, dat van eenige voeten meerder val van water, 't welk tegen dat van *Groningen* nog geen vierde bedraagen kan; weshalven de overige oorzaaken gelyk zyn zullen. De evenredigheid van opflikken blyft echter dezelve, gelyk men dit ziet aan de noordzyde, tusfchen *Overflacqué* en *Goedereê*; of schoon 'er minder val van water plaats heeft, als by dien stroom boven aangewezen is. Daar 'er van den anderen kant, door den hoogeren en laageren opgang en val, eene meerder *ventilatie* in de lucht plaats heeft.

§. CXXVII. Eindelyk is 'er nog eene aanmerking, welke by het zeewater niet moet vergeeten worden; te weten, dat het zelve, behalven de opgenoemde beginselen, by de Natuurkundigen bekend, ook veel *bitumen* enz. in zich bevatte; en van eenen fcherpen aart zy; 't geen men verneemt in alle aan de zee of breede zoute rivieren aangelegene plaatsen van 't Vaderland, wanneer het zelve door hevige winden over die steden als eenen fynen stofregen gedreeven wordt; waar door men het geboomte, 't welk daags te vooren groen en vrolyk stond, als verdord met
bruine

bruine-bladeren ziet kwynen , en zelfs de uitwerkingen daar van op de glazen der huizen , die na een zwaaren storm dikwyls vol kleine vlakjes zyn , als door het zout enz. verbeeten zynde , verneemt ; waar door mogelyk die geenen , welke eene zwakke borst hebben , kunnen aangedaan worden. —

§. CXXVIII. Het Water der *Poelen* , *Meeren* , enz. (§. XXIII. 4.) verschilt in aart , ten aanzien van deszelfs behoudende deelen.

1. Het water van de *FRIESCHE Veengronden* is van een schadelyk vermogen , zelfs niet *direct* genuttigt , maar in spys en drank gebruikt zynde ; vooral in die geenen , die 'er niet aan gewoon zyn ; brengende Roos , gezwolle amandelen , Tandpyn , de *Scorbut* enz. voort (q). — Aanmerkelyk is het verhaal , dat A. MÜNTING (r) van het zelve doet ; en de uitwerkingen , welke dit , benevens deszelfs uitwaasfemende deelen , ten tyde van J. CÆSAR , op de Roomsche heirbenden te wege bragt (s).

2. In de *NOORD-HOLLANDSCHE* droogge-
maakte Meeren is het water brak ; doch in allen
niet

(q) J. GOUT *t. c.* feët. II. §. VII. & feët. III. §. VI.

(r) J. H. KNOOP *lib. cit.* pag. 37.

(s) *De vera Antiquorum herba Britanica* , &c. pag. 16. waar van onder de *Bylogen* letter Cc. nader.

niet even slegt. — Te *Edam* drinkt niemand eenig ander dan regenwater; sommige pompen geeven water, dat tamelyk goed is om groente in te koken; doch van allen is het ondrinkbaar.

3. Doordien de grond in de *Weteringen*, (§. XCVI.), ten eenemaal veenachtig is, zoo heeft men in 't geheel geen pompwater, of ten minsten geen, dat by gragt water ophaalen kan: het geen nogthans dikwyls brak is, wanneer het Ye van zyn water in de Meer laat; en hoedanig dit is, zal straks blyken. — De overige kunnen uit den *Aart der gronden* (§. XCIII.), en de aanwyzing daar van in de *Verhandelingen deezes Maatschappye* zelve gedaan (1), opgeslagen worden.

§. CXXIX. Volgens den Aart der byzondere gronden, en de nadeelige beginsels in dit water vervat, wordt de Dampkring onderscheiden door dezelvev aangedaan; gelyk bereids van die van NOORD-HOLLAND, van AMSTELLAND, van de oostelyke zyde van RHYNLAND, van GOOILAND, van OVERYSSEL enz. (§. XCIV-XCVIII.) gezien is.

1. De byzondere dampen van FRIESLAND zyn uit de aanhaalingen van J. H. KNOOP en
van

(1) XI. Deel 2. stuk, bladz. 159 - 166.

van A. MUNTING (§. CIX. en CXXVIII) genoegzaam afteneemen : zynde gelyk aan die van ZUID- en NOORD-HOLLAND (u).

2. In de NOORD-HOLLANDSCHE Meeren vindt men opgaande dampen van 'smorgens tot 'savonds ten 4 uren ; gelyk aan nevels over de velden golvende.

3. Hoe schoonder het weder , en hoe helderer de dag is , hoe meer de stinkende dampen , zoo dra de avond nadert , uit de *Haarlemmermeer* opryzen , en de geheele *Weteringen* bedekken. Het eene oogenblik ziet men eene heldere lucht , en het ander een jagt van vuile dampen. — Hier van weet men te *Leimuïden* , *Nieuwveen* en te *Zevenhoven* niets , alwaar het zilver ook minder beslaat (§. XCVI.) , maar wel te *Kalflagen*.

4. Naar den kant van de *Bylmer-meer* wordt men deeze nadeelige dampen het meest in het najaar , tegen den regen-tyd (§. XCVI.) gewaar.

5. In OVERYSSEL nevelt het in het voor- en najaar , voornamentlyk te *Campen* , te *Zwolle* , doch allermeeft te *Vollenhove* , en door dat geheele

(u) Over de mist by het veranderen der faifoenen ; en den nevel by heete en heldere zonnefchyn , kan men de *Natuurh. Hiftorie* van J. LE FRANCO VAN BERKHEY I. Deel p. 304, 305. en het opgeeven der gronden pag. 306. nazien.

heele kwartier, en in de nabuurige aan zee gelegene plaatsen. Welke nevel op verre na zoodikwyls en zoo sterk niet is, als wel in sommige andere *Provincien*. — Op veele zomersche avonden, en laat in den nacht heeft men hier nevel of mist naby de Meeren, komende uit dezelve en uit de slooten, kruipende over de groenlanden, laag over den grond en op het water. — Ook valt door de geheele *Provincie* by strecken, meest naby de veenen, in de maand Mey en het begin van Juny des nachts een ryp, welke aan de veldvruchten veel schaade doet: niet minder aan de lichaamen der menschen, gelyk bereids (§. CXV. 6.) is aangewezen.

6. Te *Nymegen* ziet men wel eens boven de Stad eene schoone heldere lucht, en nederwaarts over de *Betuwe* heen ziende, soortgelyke dampen (*v*).

7. In **ZEELAND** zyn die in verre na niet by de bovengenoemde te vergelyken (§. L. 1). De grond is aldaar op veele plaatsen van een vastter zamenstel, en dreunt en trilt niet zoo op de minste beweging van eenig rytuig, als in **HOLLAND**. Ook zyn 'er buiten de genoemde laagelanden zoo geene Meeren en Plasfen, eenige weinige kleine wielen en bedykte kreeken uitgezonderd. —

§. CXXX.

(*v*) M. J. DE MAN *l. c.* pag. 58.

§ CXXX. Ten aanzien van het geen door anderen omtrent dit stuk is medegedeeld, kunnen den welverdienden lof aan de Verhandeling van wylen *Doctor* GOUT (*w*) geenzints onthouden, welke omstandig over deeze stoffe met aanwyzing der voornaamste Schryvers gehandeld heeft. De Heer PRINGLE heeft zoo wel het nadeel van het water, uit zulke gronden in putten opwellende, en tot drank gebruikt, bewezen, als de schaadelyke vermogens, welke uit zulke gronden opstygende, den dampkring besmetten, en by zamenloopende oorzaken gelegenheid tot ziekten van dit soort geeven (*x*); gelykerwys de opmerkzaame HUXHAM dit stuk verder voldongen heeft (*y*).

C O R O L L A R I A.

Uit deeze waarheden blykt dan wederom:

I. Dat die zelfde oorzaken, welke ten tyde der *Romeinen* in deeze landen plaats hadden (§. CXXVIII.), als nog die zelfde uitwerkingen by dezelfde gesteldheden der zaaken en onderwerpen hebben.

II. Dat,

(*w*) *Dissert. citat.* sect. III. & IV. & J. J. VAN DEN BOSCH *Histor. Constit. Epid.* §. XXII.

(*x*) *Maladies des Armées*, pag. 6.

(*y*) *Lib. citat.* Tom. I. pag. 135.

II. Dat, gelyk volgens §. CXX. COR. I. van de laage landen en de onderscheidene gronden in dezelve gebleeken is, de *Scorbut* uit belemmerde doorwaasfeming, door den vogtigen grond en dampkring ontftaande; van gelyken de Rotkoortfen op gelyke plaatsfen by medewerkende oorzaaken (§. LXXIV.), onaffcheidelyk volgen moeten: nogthans met dit onderscheid, dat dezelve, by aanhoudende koude en vogtige luchtsgesteldheid, eer de gedaante van *Febres catarrhales benignæ & malignæ* uitmaaken: in tegendeel, in warme en vogtige Zomers of dergelyke luchtsgesteldheid, by zeer met water bezwaarde en laage landen plaats hebbende, uitwyzens de *Maculæ purpureæ*, meer van eenen rottigen aart zyn. — Eene zaak, welke in de behandeling niet genoeg kan in acht genomen worden; naardien de eerste veelal de klieren aandoen, en tot de *Febres nerveæ* veelal behooren; fomtyds door eene *Salivatie* of geen zichtbaare *Crisis* eindigen, en in deeze, zoo wel, als in de laatste, zelden aderlatingen te pas komen.

III. Dat, volgens die zelfde gronden, die ziekte, welke de *Scorbut* in de *Morbi chronici* uitmaakt, die zelve zy, welke onder dezelfde betrekkelikheden van Gronden, Water, Lucht, Verhevelingen, enz. tot de *Morbi acuti & Febres putridæ*, of Rotkoortfen behooren.

IV. Dat,

IV. Dat, volgens deeze beschouwing, al-
lerduidelijkst blykt het onderscheid, tusfchen de
opgenoemde Galkoortfen van den Herfst in de
landen van den HELIUS, en die verder by de
*Ziekten van de onderscheidene Jaargetyden en het
Water* opgenoemd zyn: als welke hun bestaan
niet hebben in de vogtige luchtgesteldheid (§.
LXXXIX. COR. VI.) vermits zy deeze doorgaans
doen agterblyven; maar in den *geconcentreerden
Spiritus Reëtor*, door de aanhoudende warmte der
lucht bewerkt, in het lichaam gedrongen, en
met andere bykomende oorzaaken gelegenheid
tot deeze koortfen geevende. Waar uit teffens
de gelykheid van de zoogenaamde *Zeeuwfche
Galkoortfen* met die van andere landen des Va-
derlands, aan zoute boorden gelegen (§. CXXIV.
1, 2.) ; en de meerdere kwaadaartigheit der
heete en Rotkoortfen, in vogtige en met water
bezwaarde landen, vooral in nieuwe Droogmaa-
keryen, wegens den byzonderen aart der gron-
den en de fchadelyke vermogens (§. XCIV.)
die dezelve bezitten, af te neemen is.

*Van het AANTAL der MENSCHEN in
de groote STEDEN, enz.*

§. CXXXI. Het getal der Menfchen enz.
behoort insgelyks tot eene geneeskundige over-

weeging van den Dampkring , naardien om de reden , boven (§. XXIII. n°. 6 , 7 en 8.) gemeld , de lucht aldaar min zuiver zyn kan : in tegendeel met veele benaauwde dampen en uitwaasfemingen moet bezwaard worden ; welke in die plaatfen , die door den wind niet behoortlyk kunnen doorwaaid worden , hangen blyven , of door haare veelheid den dampkring befmetten. Veele en andere zaaken kunnen hier toe gebragt worden ; als :

1. Eene onnoemelyke veelheid voedsel , zoo van dieren als aardgewafsen , en ander nooddruft , tot geryf dier menigte van nooden.

2. De afval van deeze : verftaa 'er gerustelyk ook die der geflachte beesten , gedoode vifchen en krenge onder ; de afval van zoo veele groentens ; waar van

3. Een groot deel in de gragten gefmeeten wordt ; de vulnis van de ftraaten en ander foort , dat men in de gragten werpt ; het ftilstaan van derzelve water in de fteden , die van geen doortogt voorzien zyn.

4. De verderfelyke gewoonte van de algemeene en byzondere rioolen , vuilniszypen , en gemakken in de gragten te leiden ; de menigte uitwerpfels van menfchen en beesten , als Paarden , mifthoopen enz. in en naby de Steden ,
enz.

enz. (z), waar onder de bleekeryen van klederen niet dienen vergeeten te worden.

5. De uitwaasfeming der menschen, voornamentlyk alwaar veelen by den anderen zyn; als in Godshuizen en elders, daar verscheidenen te zamen woonen of slaapen.

6. De Schoolen, die in de steden doorgaans naar de veelheid der kinderen te eng zyn, waar door zwakke kinderen het ook niet zonder meerder of minder letzel in dezelve houden kunnen. Men vergeete niet ten

7. Het verblyf in de Kerken. De nieuwgebouwde zyn in de steden te klein, naar het groot aantal van menschen, welken dezelve somtyds, naar gelang van den begunstigten Leeraar bevatten: in den zomer benaauwd door de verhitte ademen; in den winter ondraagelyk door de stooven en uitwaasfeming der beglommen koolen. — De Kapellen hebben dit zelfde ongemak, als een ruim Choor, Kruispenden en het hoo-

(z) Veele deezer oorzaken en meer anderen, benevens de wyze van verrotting enz. kan men by C. REDELYKHEID, *Project of ontwerp om den stank of besmettelyke reuk der Wateren in de gragten van 's HAGE des zomers voor te komen* enz. Hoofdst. 2 en 3. nazien; 't geen op andere steden en plaatfen kan toepasselyk gemaakt worden. Sommige deezer oorzaken zyn in de berigten van *Nymegen* gemeld. Te 's *Hertogenbosch* wilde men gaarne van 2000 Honden verlost zyn, en van *Deventer* klaagt men zeer over de engheid en morsigheid der straaten enz.

hoogere gewelf misfende ; het geen alle oude groote Kerken hierin vooruit hebben. Want of fchoon dit verblyf kortftondig zy , leert de dagelyksche bevinding , dat veele zwakkere des namiddags in dezelve flaauw worden ; of door opftygingen of ftuiptrekkingen worden aangedaan : 't geen de zieken en kraamvrouwen , naauwlyks behoorlyk herfteld , door eenen kwalyk begrepen Godsdienst , zonder vooraf aan de lucht gewoon te zyn , al te dikwyls , door weder op nieuw in ziekte te ftorten , ondervinden (a). — Een ieder Mensch heeft zyne byzondere uitwaasfeming , zoo kennelyk aan de Dieren , voornamentlyk aan de honden. — De *gecalculeerde* uitwaasfeming (§. XLVI.) zal in warm weder by deeze veelheid van menschen meerder zyn. —

§. Dee-

(a) Men vergelyke hier mede de gedachten van wylen Dr. GOUT *Differt. cit. feët. V. §. IX. pag. 43.* met M. J. DE MAN *l. c. pag. 218.* in de Aanteken. — Men bedoelt hier geenfints mede den Godsdienst te verachten en den Vrygeest in de hand te werken ; want offchoon iemand mogt denken , dat de Goddelyke Wet Levit. XIV. vs. 2. en Matth. VIII. vs. 4. hier voor gaa ; moet men echter onderscheid maaken in de byzondere gefteeldheid van het Land , en in de wyze van den Godsdienst , in de onderscheidene huishoudingen. Die zich voorheen aan den Priester vertoonde , was niet 2 of 3 uren opgeflooten in een naauw beperkt gebouw , met opzicht tot de veelheid der zaamgevloede menigte enz. maar hy was in den ruimen Voorhof. Het zelfde kan wegens het Godsdienstige verricht worden , wanneer het lichaam behoorlyke krachten verkreegen heeft , en reeds aan de lucht , aan het gehoor , aan de inspanning , aan menschen enz. gewoon is.

8. Deeze oorzaaken worden buiten twyffel geholpen door het begraven der Dooden in en om de Kerken; het geen mogelyk meêr doet als men denkt. 'Er sterven jaarlyks te *Amsterdam* ongeveer 8000 menschen, waar toe alleen 11 Kerken en 6 Kerkhoven zyn, of zoo men wil 7, het Kerkhof van de Zuider Kerk daar onder begreepen zynde (b), dewelke in de stad alleen 17 publike Begraafplaatsen uitmaaken, dat voor eene zoo volkryke stad niet veel is. Offchoon nu de begraven Lyken door het liggen in en onder den grond, niets kwaads opwerpen; zoo zal 'er door het geduurig roeren van den grond derzelve, en de ongelyke diepte, waar mede de Lyken wegens de menigte die

(b) *Notitie der Begraafplaatsen, behoorende tot de Stad AMSTERDAM:*

De Noorder Kerk.	Het Cathuizers Kerkhof.
De Oudezyds Kapel.	Het Noorder Kerkhof.
De Nieuwezyds Kapel.	Het Wester Kerkhof.
De Zuider Kerk, waaraan een Kerkhof tot dezelve Kerk behoorende.	Het Leidsche Kerkhof.
De Oude Kerk.	Het St. Anthonys Kerkhof.
De Nieuwe Kerk.	Het Gasthuis- of Pest-Kerkhof.
De Wester Kerk.	
De Eilands Kerk.	
De Ooster Kerk.	
De Waale Kerk.	
De Engelsche Kerk.	
Elf Kerken.	Zes Kerkhoven.

die 'er in begraaven worden, by medewerkende gelegenheden, eene meerder of minder *infectie* geschieden. Het *Cathuizer Kerkhof te Amsterdam*, en verscheiden Kerken in de steden geeven dit, by warme zomerdagen en avonden, genoegzaam te kennen. Men zie wat RAMAZZINI (c) en anderen (d) hier omtrent gedacht hebben; en lette, wat opmerkende Vorsten omtrent dit stuk hebben gedaan, door de begraafplaatsen te veranderen (e), of de Lyken, aan besmettelijke ziekten overleeden, eens zoo diep dan naar gewoonte, te doen begraaven (f). Uit alle zoodaanige bekrompenheid en besmetting, worden twee kwaaden gebooren; het eene, dat de lucht met veele onzuivere deelen bezwangerd, het ander, dat zy tot de inademing en het leven, zoo niet onbekwaam, ten minsten te min veerkrachtig wordt; en hier door dat zelfde en meer moet veroorzaaken, als eene ligte lucht op zich zelve alleen konde te wege brengen, indien deeze bekrompenheid en verspilling van haar levens-

vens-

(c) *Opera omn.* pag. 314 en 315. *Nederlandsche Vertaling van de Ziekten der Konstenaaren en Ambachts-lieden* enz. Hoofdst. XVII. voornamentlyk pag. 121-123.

(d) J. GOUT l. c. §. X. pag. 44. G. VAN DOEVEREN *Serm. Acad.* pag. 55, 56. *Nederl. Vert.* pag. 61, 62. en M. J. DE MAN op de aangehaalde plaats, pag. 217.

(e) Als in *Zweden*, in *Frankryk*, by den *Hertog van Modena*, enz.

(f) Gelyk de *Koning van Pruisfen* over weinige jaaren bevoelen heeft.

vensvoedsel (g) lang aanhoud; weshalven hoofdpyn, benaauwdheid, opspanningen, opstygingen, stuiptrekkingen, *Epilepsie*, enz. dan op zoodanige plaatsen niet te verwonderen zyn.

9. Men overweege hier by het verschil van woonplaats, in het hooge of laage der steden; in het midden of aan deszelfs muuren of wallen; laat ik 'er byvoegen aan stinkende of stilstaande gragten; en daar uit zelfs, uit den laagen grond, doorgaans natte vogtige en 's winters onder water staande kelders (§. CXIII. COR. VI.). RAMAZZINI (h) heeft te *Mutina* eene *Epidemie* van kwaadaartige Koortsen waargenomen, welke de geenen, die by de muuren woonden, wegnam, en byna geenen aandeed, die hunne huizen in de stad hadden. — HIPPOCRATES teekende dit (i) in zynen *Philiscus* aan, die by den muur ziek lag. — Men bespeurt wel meer zieken te *Rotterdam* in de binnen- als in de buiten stad; waar van de rede is, dat de huizen aldaar meest boven, en niet van onderen be-

(g) Wat dit levens-voedsel zy, of waar in dat vermogen van de lucht bestaa, dat wy om te leeven noodig hebben, en door nieuwe lucht telkens moet ververst worden, behoort tot deeze verhandeling niet omstandig onderzocht te worden. Men dient 'er echter tot verstand van dit Artikel kennis van te hebben, waarom de Schryvers op dit stuk boven (§. XLVI. not. 6.) aangehaald; hierop dienen nagezien te worden.

(h) *Lib. cit.* pag. 414. *De Principum Valetudine tuenda* §. 6. cap. III. welke plaats wel verdient nagelezen te worden.

(i) *Lib. Epidem. I. ægr. XIV.*

bewoond worden , welke men beneden tot Pakhuizen gebruikt ; 't geen waarfchynelyk veel tot behoud der gezondheid van een groot aantal deezer gelukkige bewoonders toebrengt : terwyl aan den anderen kant het onderloopen van veele huizen en kelders by hooge vloed en enz. (§. LIX. 5.) voor veelen fchadelyk gehouden wordt. — Ook vindt men doorgaans de meeste zieken in laage vogtige huizen (§. CXIII. cor. 6.), gangen en floppen (§. XXIII. 6.), benevens den omtrek derzelven. — Daar men te *Groningen* de meeste gebrekkigen, kreupelen, gebochelden en *Rachitici* in dien ftrek der Stad ziet , welke *onder de Muuren* genoemd wordt. Te *Nymegen* grasfeeren de meeste Rot-koortfen in het laage der stad (§. CIV. 7.) enz.

C O R O L L A R I A.

Alle deeze zaaken by den anderen genomen , en by de volgende *Artikels* , als onaffcheidelyke gevolgen gevoegd , en in verband met de voorgaande befchouwd zynde , blykt het genoegzaam : dat ,

I De vier eerstgenoemde oorzaaken in volkryke Steden , by gunftige gelegenheden van hitte , droogte , befmetting , gebrek van verfrifing , of bekwaame afleiding van het nadeelige , of eene te groote nabyheid van fchaadelyke vermeng-

mengfels (4), de zaaden der ziekten zeer begunftigen kunnen; of die reeds uitgesproten zyn vrugtbaar voortzetten, en dikwyls niet, dan door verandering, verbetering, of vernietiging van dezelve, doen ophouden.

II. Dat het groot aantal menschen in volkrkke Steden der *Nederlanden*, en in zulke plaatfen, in welke zwaare *Garnizaenen* liggen; in naauwe wooningen, en in welke veelen by den anderen zamen huisvesten, dezelve oorzaaken (1) niet weinig vermeerderen moeten: hoedanig de bevinding in besmettelyke *Epidemien* doorgaans geleerd heeft, en door de Kinder-pokjes dagelyks bevestigd wordt, welke in zulke plaatfen zelden geheel ophouden; en in zulke wyken aangefteeken, de meeste woede aanrechten.

III. Dat de enge Schoolen in groote Steden naar het aantal Kinderen, niet weinig in dezelve gevolgen mededeelen; als uit welke de besmettingen van Schurft, Roodvonk, Mazelen en Kinder-pokjes eens in één of eenige Leerlingen gevat, ras vrugtbaar voortspruiten.

IV. Dat dit zelfde omtrent de bekrompen Kerken, naar de veelheid der Toehoorders, zowel in deeze (1), als in de genoemde oorzaaken (num. 5, 7, 8.), niet alleen ten aanzien van het mededeelende smet, het bederf in het lichaam zelve, door het berooven van deszelfs

veer.

veerkrachtig vermogen , als het schaadelyke der besmettende vermogens , by aansteekende ziekten in doorgaande *Epidemien* ; en , wegens het begraven der dooden in dezelve , de oplettenheid der Hooge Overigheid nooit genoeg aanbevolen , plaats hebben kan , en volgens natuurkundige gronden hebben moet : waar uit de verdere gevolgen voor de zwakken enz. genoegzaam af te leiden zyn.

Van de LEVENSWYZE , met opzicht tot den Dampkring enz.

§. CXXXII. Er is in deeze een groot verschil , of men zindelyk of morfig leeft : over het algemeen is 'er weinig in dit stuk over de morfigheid der *Nederlanderen* te klaagen ; in tegendeel strekt zich de zindelykheid van veele Vrouwen in dezelve meer dan te verre uit , en doet de balans aan die zyde te veel overslaan. — De zindelykheid is , in zeker opzicht , zeer nuttig en heilzaam voor de gezondheid ; maar , uit aanmerking dat dit land zeer laag , vogtig en waterachtig is , en met zoo veele waterachtige deelen bezwaard ; zoo wordt de lucht , die uit zich zelve in de huizen veelyds de nodige veerkracht ontbreekt , en boven dien vogtig is , door al het wasfen en plasfen met water , nog kouder en vogtiger gemaakt ; waar by koomt de kwaade
ge-

gewoonte , dat de vertrekken naar deeze grootte verrigting veelal gesloten worden gehouden , en het liefelyke licht , en de verwarmende zonne-stralen , benevens het ververschende levensvermogen uit dezelve geweerd worden. Geschiedt nu dit werk in den winter , of by eene bedompte en vogtige lucht , of wel by styve noorde en oostelyke winden , dan wordt in eene tegengestelde rede alles vermeerderd. Boven dien stookt men te weinig : de brand is in deeze landen , naar de veelheid der menschen , te schaars of te duur , om de lucht behoorlyk te verbeteren. — Eene kwaade gewoonte heerscht ook by veele Vrouwen , dat zy het vuur , behalven het noodige voor den koffy- of Thee- ketel te bezorgen , (want veele Vrouwen kookten in sommige plaatsen geen pot ; gelyk in de zeevaarende vlekken , in 't vervolg zal aangewezen worden ,) den ganschen dag ingerekend of toegestopt houden , zoo als men het noemt ; terwyl zy zich , met over een stoof te braaden enz. behelpen.

§. CXXXIII. Men kan hier wel geenen algemeenen regel opgeeven , die alle byzonderheden bevat ; maar , over het gros genomen , stookt men te weinig. Men doet zulks by veele ook te laat in het jaar , en scheidt 'er om het verhuizen der meiden , ofte eene kwaade aangenomen gewoonte , van vroeg de huizen schoon te maaken , of na Paaschen niet meer te stookken ,

ken, te vroeg uit, hoe ongunstig het weder ook zy, en hoe nuttig het als dan nog zyn zoude, de lichaamen voor de huizen te bezorgen: waar door de huizen, die voor het meerendeel vogtig zyn (§. CXIII. Cor. VI.), van haare naadeelige lucht en vogtige eigenschap niet kunnen verbeterd worden; en noodzaakelyk tot alle die oorzaken aanleiding geeven moeten, welke tot deeze *Classe* behooren: 't geen door het weinig luchten moet vermeerderd worden; en buiten andere gelegenheden, vooral in besmettelyke Ziekten, als Rotkoortsen, Kinderpokjes, Mazelen enz. naadeelig worden moet. In welke de versch aangebragte lucht de besmetting vermindert, de hevigheid der ziekte maatigt, en de lyders verkwikt. — Eene andere tegenstrydige gewoonte heeft ook doorgaans by het schrobben en dwylen plaats; dat men op de nat gepolyste vloeren, op welken tyd als dan deuren en vensters wyd open staan, met de bloote kousen heen en weer loopt; waar uit *Dolores colici*, *defectus menstruorum*, en door de open deuren en raamen, in de bezweete lichaamen *Rheumatismi*, *Pleuritides*, *Anginæ* enz. dikwyls ontstaan.

§. CXXXIV. Niet zelden ziet men ook, dat de eerste oorsprong van besmette en rottige ziekten, by het gemeene volk, 't welk verre is van zindelyk te zyn, zich openbaart; en dat een

een meenigte kinderen daar door omkomen , en veelen van dit soort van menschen door dezelve verteerd worden ; welke zy door vadzigheid en slordigheid zich op den hals haalen (k). — In het jaar 1773. openbaarde zich te *Edam* een Rotkoorts in een arm huisje , die vervolgens verder verspreidde. Van gelyken ontstak in de *oude Loosdrecht* over weinig jaaren eene doorgaande ziekte het eerst een man aan , in een huis waar in , door armoede , eene kwaade levenswyze gehouden werd , die daar aan overleed. De geenen , die hem in deeze koorts hadden opgepast , werden daar door vervolgens aangetast ; van welken die van huis tot huis voortging , en het getal der dooden in deeze plaats tot over de 100 deed stygeren , daar het anders gewoonlyk omtrent de 30 was. — De Ziekte te *Maurik* hadde zich , na ten eenemaal geceffeerd te zyn , in de maand December 1770. in een rondom geinundeerd huis van een armen Jood , geopenbaard ; insgelyks aan een anderen armen Jood , in eene kamer van het zelfde huis wonende (l). — Gelykerwys de oorzaaken der Ziekten welke doorgaans op watervloeden volgen , van een voornaam Geneesheer in die gewesten , wel gedeeltelyk aan de vogtigheid der wooningen en slaap-

(k) G. VAN DOEVEREN *Sermon. Academ. pag. 52, 53. Nederl. Vertal. pag. 57 59.*

(l) M. J. DE MAN enz. pag. 3.

slaapsteden, maar inzonderheid aan het gebrek van brandstoffen in den winter, en van goed voedsel, en niet minder aan *onreinigheid* worden toegeschreeven. Terwyl die arme menschen als dan weinig lust, vermogen en gelegenheid hebben, om hunne wooningen, kleederen en dekfel te zuiveren: maar meest altoos in eene lucht, met schaadelyke dampen vervuld, verkeerren; en daarom bloot gesteld zyn aan zulke Ziekten, welke men uit soortgelyke rede waarneemt. — Geen oorzaak is 'er toch, die het lichaam meêr benadeelt, dan de belette en onzichtbaare uitwaasfeming, het te rug dryven van dezelve, en het doen wederkeeren van onzen eigen bedorven *Spiritus Rectior* (m). Geen vogt of uitwerpelyk deel onzes lichaams gaat spoediger over tot bederf en verrotting, dan deeze evengenoemde *Materies perspirabilis*; waarom zich deeze ziekten ten grootsten deele by de behoefstigsten van de kleine gemeente bepaalen; behalven zulke andere personen, die veel omgang met hun moeten hebben, en met hun in dien zelfden onzuiveren dampkring verkeerren: deeze worden kennelyk minder of meerder voorgekomen, naar maate van de ondersteuningen, die de behoefstigen, gedurende den wintervloed, hebben kunnen. Want, als men den vloed te **CUILENBORG** uit de nieuwe stad kan kee-

(m) L. STOKKE *kwynende Ziekten enz.* pag. 119, 120.

keeren , is 'er minder behoefte en ook minder vreeze voor ziekten in dezelve. En op een zomervloed zelfs , wanneer de stilstaande wateren door de warmte , even als dikwyls in de steden met gragten doorsneden , bederven ; bespeurt men ook niet zoo zeer die Rotziekten : zynde dan ook de behoefte minder , dan in den winter. Menschen , die ook in den vloed , op boven vertrekken , hunnen nooddruft gehad hebben , blyven meest - al vry ; wanneer , na den vloed , die Ziekten volgen. Alles ten bewyze , dat het gebrek door watervloeden (en daar uit voortkomende lusteloosheid en *onreinhheid*) , meerder oorzaak is (in dit geval) , dan wel de vloeden op zich zelve. Want in deeze betrekking , moest de warmte van den zomer de verrotting (§ XLVII. 3.) vermeerderen ; en door die van den winter (§. CXIII.) beteugeld worden. — De ziekte te *Maurik* begon in den winter. — Te *Drumel* echter eerst in de maand Mey 1770. waartoe een medegedeeld smet kon aanleiding gegeven hebben (n).

C O R O L L A R I A.

Om allen omslag te vermyden , zal ik de *Corollaria* , die hier op zouden kunnen gemaakt worden , zamentrekken , met te zeggen :

I. Dat

(n) M. J. DE MAN. l. 5. pag. 61.

I. Dat geringe , verschillende , en van elkander onderscheidene beginselen , by de bovengemelde medewerkende oorzaaken , gelyke uitwerking hebben kunnen ; en wederom andere tegenovergestelde gelyke gewrochten kunnen daartstellen ; van oplettende Geneesheeren nimmer te verwaarloozen , en doorgaans de grootste slagting aanbrengeude : welke in haaren aart gekend , in haare beginselen gestuit , en door een goed bestuur afgeweerd , de beste geneeswyze aan de hand geeven.

II. Dat boven alle geneugten des levens , een goede wooning , reine levenswyze , en bekwaame zuivering van den bedorven , en tot het leven verzwakten dampkring , verre het beste te schatten zy.

Van de VOEDSELS , ten aanzien van derzelve bereiding enz. benevens de onderscheiden BRANDSTOF , met opzicht tot den Dampkring , enz.

§. CXXXV. De *Voedsels* maaken insgelyks eenige verandering in den Dampkring , die , na dat zy op verscheidene wyze bereid worden , verschillende waassem opgeeuen , en in de uitwerpsels zich vertoonen ; welken zich met de lucht vereenigen , en naar de onderscheidene op-
vlie-

vliegende deelen van onderscheiden aart zyn. — Van meer belang zyn de *Brandstoffen*, tot het kooken, braaden enz. Waar by men als brandstof teffens begrype, welke, naar het volgende *Artikel*, hun opzicht tot den koophandel hebbende, gebezigd worden. Menschen, op het land, of alleen zamen woonende, worden de uitwerking hier van niet zoo gewaar, maar boven groote steden, of daar een groot aantal *Traffiquen* is, die door vuur bewerkt worden, is dit zeer kennelyk: boven of over welke een geduurige damp als een dikke nevel hangt, die in weerwil van alle verandering van weder en winden, zich bestendig, door nieuwen aanvoer, vertoont. Overweegende, welk een aantal menschen in *Amsterdam*, *Rotterdam* enz. wonen, en wat ongelooffelyke veelheid voedsel tot dagelijks onderhoud noodig is, het geen door vuur moet bereid worden, is zulks een natuurlyk gevolg. — Van deeze brandstof is wederom anders die van *Hout*, anders die van *Turf*, anders die van *Koolen* (o); welke thans meer dan ooit, 't zy tot gemeender, of tot meêr byzonder gebruik, in deeze landen gebezigd worden. — De brand van het hout min schadelyk, verdient minder opmerking; meerder die van turf; aldermeest die van Steenkoolen.

§. CXXXVI.

(o) BOERHAAVE *Elem. chem.* Tom. I. pag. 403.

§. CXXXVI. De *rook* van goede *Turf* wordt van den beroemden BOYLE, en den scheikundigen BOERHAAVE, als van eenen zeer zuiveren brand geroemd (p); maar alle turf is thans van dien aart niet (§. LXXXVI.). KNOOP heeft 'er zeven soorten in FRIESLAND van opgenoemd (q), die echter meer in ligter en zwaarder, en gestoken of gebaggerd te zyn, dan in kwaader hoedanigheid van den anderen verschillen; vermits 'er maar twee brakke soorten opgenoemd worden. De ligte word meest tot de *Trafiquen*, de andere in de huizen en haardsteden gebruikt. Waaromtrent het genoeg is aan te merken, dat, hoe ligter de turf is, zo veel schielyker die ook verbrand en vervliegt, en zo veel meer stof en asch dezelve in de lucht of den dampkring werpt. En dat de brakke, om de rede boven genoemd, voor de borst na-deeligste is, en in de vertrekken gestookt, de oogen aandoet; 't geen doorgaans aan den rook van gebrande turf toegeschreeven wordt. Terwyl derzelve koolen in de stooven, toegeslooten vertrekken, kraamkamers en kerken, niet dan schaadelyk zyn kunnen, noodwendig hoofd-pyn, duizeling, bedwelming enz. moeten voortbrengen. Zaaken zoo klaar, dat ze door geener-

han-

(p) *Ibidem loci.*(q) J. H. KNOOP *tegenwoordige Staat van Friesl.* III. hoofdst. VI. pag. 47.

hande getuigen behoeven bevestigd te worden.

— Te *Marken*, alwaar geen zolders nog schoorsteenen zyn, maar alleen een gat in het dak gesneden is, (hoedanig in de meeste Vischuiten, schoorsteenen ontbeerende, geschied), smoort de rook, opgaande van het vuur op eene plaat in 't midden van het vertrek, onder de netten, die op balken liggen, welke rook dezelve taant en voor het bederf bewaart. Waar aan de borstkwaalen worden toegeschreeven, die daar meer dan te *Edam* zyn; welke menschen 'er taanig uitzien, en ouder schynen dan zy zyn.

§. CXXXVII. Het voor- en nadeel der *Steenkoolen* valt moeilyker te bepaalen. Na gedaan onderzoek dien aangaande, berigt men van *Schiedam*, alwaar tot de branderyen veelen derzelve gebruikt worden: „ dat de rook en damp der koolen weinig nadeel doet aan de ademhaaling, zelfs niet aan die, welke *asthmaticq* zyn, en op gezette tyden benaauwdheid in het ademen gewaar worden; als die zich in deeze *atmosphæra* met rook en damp *gesatureerd*, niet benaauwder dan buiten dezelve bevinden. De Heer [KEUCHENIUS] hadde dikwyls door sterke rook van *Sunderlandsche* koolen gegaan, (want weinig anderen worden te *Schiedam* gebrand,) maar nooit benaauwdheid of hoest vernomen: waar van men de rede meent gelegen te zyn, dat de rook vettig en smeurig is; en

dus het *acidum*, of het scherpe, door iets olieachtigs *gerefolveerd* zynde, geene prikkeling op onze long veroorzaakt." Maar hier staat tegen over, dat de rook, uit hooge schoorsteen en gedreeven, en boven in den Dampkring gebragt, in den zelven in geduurige beweging is; waar toe de stroomende, ebbende en vlocijende Maas, de winden, beweging der molers, en het gestadig vuur van onder, zeker veel toebrengen, om dezelve ten eersten buiten den omtrek van deeze stad, die niet van de grootste steden is, te verspreiden. Dat die ook naar beneden zakt, blykt uit de zwarte muuren der huizen enz. — Te *Weesp*, 't geen nog van kleinder begrip is, denkt men, dat de rook de daken en gooten der huizen, die zich in de nabuurschap van zulke branderyen bevinden, *inquineert*, of besmet: zelfs acht men, dat de agter-gragten hier door aangedaan worden; waar door het zilver en koper nog meer zoude beslaan, als daar van (§. XCVI.) opgegeeven is. Men gebruikt hier toe ook lange *Friesche Turf*, welke gezegd wordt niet vry van zwavelachtige en salpeterachtige deelen te zyn. — Gansch anders hebben grote en beroemde Mannen, uit volkryke steden, hier over gedagt: als MORTON en LEIGH, welke de menigvuldige Teeringen van *London* en *Lancaster* (*Phthises Scorbuticæ*), aan den dikken rook en damp der steenkoolen, die men aldaar brandt, toeschreeven. KIRCHERUS was,
bene-

benevens LEMERY, van dezelfde gedachten. Van den grooten LOCKE wordt gemeld, dat hy, wegens zyne benaauwde borst, te *London* het niet lang harden konde, maar zich genoodzaakt vond, op verscheiden tyden zich van daar te begeeven, ter inademing van verscher lucht, die niet met den damp van die brandstoffen besmet was; zaaken, die omstandiger in de Verhandeling van L. R. LENTILIUS, *de Carbone fossili seu Lithantrace, alimento focorum Anglicorum tum & aliorum* (r) kunnen opgeslaagen worden; alwaar men teffens een zeer gunstig getuigenis van de goede hoedaanigheden deezer brandbaare mynstof uit den meêr genoemden F. HOFFMAN vindt medegedeeld. — Het geen, waar op het hier voornamentlyk aankomt, is, de grootte en volkrykheid der steden, by andere zamenloopende of medewerkende oorzaaken: als een betrokken, en met andere uitwaasfemingen bezwangerde en bezwaarde lucht; laage stand van den kwik-colom in den *Barometer*-pyp; gebrek van verspreidende winden enz. dewelke een groot onderscheid maaken by enkele scheidkundige *Experimenten*, in eenen hoogen en ruimen schoorsteen gedaan; of het *product*, het geen daar van in beslooten glaazen verkreegen wordt; of het aan zich zelven gelaaten gewrogt in de lucht, en door de veelheid vermeerderd en

(r) *Act. Phys. Medic.* Vol. I. obs. 116. pag. 235.

en *geconcentreerd*. En al had dan deeze rook niets anders, dan dat zy door haare vette en sineerige hoedaanigheid te veel van het *pabulum vite* naar zich nam; of de lucht te veel verdikte, en te zeer van haare veerkragt (§. CXX.) beroofde, zoude zy nog nadeelige uitwerkingen genoeg kunnen voortbrengen, om den zwakken, die eene zuivere veerkragtige lucht noodig hebben, te benadeelen, gelyk in de boven aangehaalde exempelen te zien is.

C O R O L L A R I A.

De volgende betragtingen vloeijen natuurlyker wyze uit de bovengemelde overweegingen:

I. Dat de Brand van hout, ter plaatse, alwaar die genoegzaam te bekomen is, boven dien van turf en koolen te verkiezen zy.

II. Dat door het geduurig en onophoudelyk veenen de beste turf van tyd tot tyd vermindert, en, in tegendeel, meer slegter en brakker turf moet gebrand worden. —

III. Dat zulken, welken *asthmaticq* zynde, of met eenige borstkwaalen behebd, en in groote steden woonende, vooral dienen zorg te draagen, dat, wanneer zy koolen stookten in de vertrekken, die zy bewoonen, de vertrekken
ruim

ruim en luchtig zyn , en de schoorsteenen wel trekken en niet rooken ; waar door zy van die ongelegenheden kunnen bevryd blyven , waaraan zy anders ligtelyk onderhevig zyn.

Van de AMBAGTEN , KONSTEN en KOOP-
HANDEL , of ONDERLINGEN HANDEL ,
met opzicht tot den Dampkring enz.

§. CXXXVIII. Tot deeze *Classe* behooren alle die bereidingen , welke door *verrotten* , *gisten* , *weeken* , *stooken* , *smelten* enz. volvoerd worden ; men denke hier aan *Velleploeters* , *Pergamentmaakers* en *Looyers* ; waar by men , zo verre die opzicht tot het dierlyke hebben , de *Slagters* en *Smits* (s) voegen kan ; wanneer die in aantal by den anderen wonen in groote steden. — Men doe hier by *Lymkookeryen* , *Mouteryen* , *Brouweryen* , *Branderyen* , zo van *Moutwyn* en *Genever* , als *Kalkbranderyen* , *Rafinaderyen* , *Smelteryen* , is het niet van *Zilver* , ten minsten van *Lood* , *Kaarsmeer* enz. *scheidkundige Stookhuizen* , *Azynaakeryen* , *Traankookeryen* , *Zeepziederyen* , *Loodwitmaakeryen* , enz. Van welken veele de lucht kunnen aandoen,

(s) Wegens het veelvuldig aderlaaten van Paarden in den zomer , overlendig aan de buuren wegens het rotten van het bloed op de straaten.

doen , door haare bedorvene uitwaasfemingen , vooral by zamenloopende oorzaaken , als meerder warmte , warme vogtige lucht , gebrek van doortogt der winden , afgelegenheid dier *Trafiquen* aan bedompte ftraaten , vuile gragten , bekrompene huizen enz. ; terwyl anderen uit de bovengemelde reden , van *vuur* , werken ; wederom anderen uit de *gifting* en *opbruifching* , en wat dies meer zyn. Zaaken van veel te groote uitgebreidheid , dan om in deeze naauw beperkte Verhandeling meer dan even aantestippen. Men kan 'er een zamengetrokken zin van zien , by den nooitvolprezen BOERHAAVE (*t*) , en verfcheiden zaaken , haar opzicht tot de handwerken hebbende , by RAMAZZINI (*u*) opflaan.

§. CXXXIX. Belangende eenige byzonderheden van het Vaderland ; zoo is

1. De Hoogleeraar GAUBIUS jaarlyks gewoon , zynen Toehoorderen op dit ftuk te verklaaren , menfchen te kennen , in de naburfchap van *Loodwitmaakeryen* woonende , welke aan die zelfde ziekten en toevallen onderhevig waren , welke die geen en ondervinden , die dit metaal ten dien einde bearbeiden. De *Colica Picta-*

(*t*) *Element. Chem.* Tom. I. capite de Igne & Aëre.

(*u*) *Lib. cit.* De *Morbis Artificum* , pag. 277 feq.

Pidionum, a causa metallica, ontmoet men vry dikwyls te *Rotterdam* by hen, die in de *Loodwitmaakeryen* werken; van welke *Traficq* men nergens zoo veele in de *Republicq* vindt, dan in deeze Stad. Dit zelfde kan omtrent *Stookhuizen* van *Aluin*, *Kwikzilver* en *Rottekruid* insgelyks plaats hebben. — Ten tyde van de *Zilverfsmelteryen* te *Naarden*, werden onder de werklieden veelen gevonden, die aan de *Colyk* van *Poitou* onderhevig waren. — De *Plateelbakkers*, zonderling de *Schilders*, zyn veel aan *Teeringen* en *Bloedspuwen* onderworpen; welke ziekten men te *Delft* thans minder vindt, door het verval van deezen voornaamen tak van handel; welke voorheen aldaar zeer gemeen was, en bekend onder den naam van *Plateelbakkers-ziekte*.

2. De Hoogleeraar VAN DOEVEREN wilde zulke *Fabriquen*, die de lucht, het water en den grond der stad *Groningen* met stank en verrotte uitwaasfemingen besmetten, hoedaanigen zyn de *Lederbereideryen*, en diergelyken, wel verre buiten de stad, en naar het laagste gedeelte derzelve, verplaatst hebben; naardien deezen, schoon ten voordeele, en ter kostwinninge van sommige inwoonderen strekkende, de meesten in gevaar van hun leeven storten (v).

3. In

(v) *Serm. Academ.* pag. 55. *Nederl. Vertal.* pag. 61.

3. In eenige Dorpen van het Ampt van *Maas* en *Waal* wordt eene meenigte *hennip* en *vlas* geteeld , 't welk jaarlyks van het veld komende , in de flooten , langs de gemeene wegen ter rotting wordt gelegd , en by warm weder eenen verveelenden stank verwekt , welke onder de medewerkende oorzaken tot de Ziekte te *Drumel* wordt geteld (w). Wat uitwerkingen dit in den *Overwaard* , *Zwyndregtsenwaard* en de *Beyerlanden* hebbe , daar genoegzaam al het vlas , uitgezonderd een weinig te *Lis* , bearbeid wordt , dat in de landen van den *HELIUS* geteeld wordt ; als meede in de *Ablasser-* en *Kimpener waarden* ; het *Land van WOERDEN* en *OUDEWATER* , is my niet duidelyk berigt ; alleen meldt men uit het *Land van ARKEL* , dat onder die menschen , welke den hennip behandelen , gemeenlyk kortademigheid en borstkwaaLEN , en daar uit volgende teering , als ook roode loopende oogen , vooral by die den hennip plukken , braaken en oplossen , gevonden worden ; waar door weinigen in dit byzonder werk van den hennip oud worden. — In den *Ablasserwaard* , alwaar de hennip in de opene lucht geklopt wordt , vindt men niet alleen oude , maar ook stok-oude Grysaarts , die van jongs af in de hennip gewerkt hebben.” *Lopi-*

(w) M. J. DE MAN l. c. pag. 61.

Lopiker- en Krimpener-waarden bevindt men, dat het stof de borst benadeele, aamborstigheid en *oppresie* veroorzaake; waarom die geenen, die 'er in werken, veel van een glas genever houden, om de stof af te spoelen. Te *Gouda*, dat de *Hekelsters*, die den hennip behandelen, veel aan borst-kwaalen en long-verstoppingen kwynen, door de meenigte van stof, die de hennip en deszelfs behandeling veroorzaakt. — In NOORD-HOLLAND, alwaar de gerootte en gedroogde hennip bereid, tot de Rolneering gebruikt wordt, waartoe te *Crommenie* zes Beukmolens zyn, te *Crommenie-horn* twee dito, te *Crommenie-dyk* één, en te *Wormer* één; die voor het grootste gedeelte tot *Oost- en Westgrafdyk*, *Ryp*, *Graft*, *Grootfchermer*, *Noord-einde*, en meer andere plaatsen gedreeven wordt, bevindt men insgelyks, dat veelen op hun jaaren komende, eene benaauwde borst krygen. Deeze Planten zyn van de Geneesheeren doorgaans schaadelyk geoordeeld (x), en de uitwaasfeming, uit het rooten of rotten ontstaande, meer dan eens nadeelig bevonden (y). Billyk dan, dat men in een Land als dit, alwaar zoo veel

(x) Dezelve, op de aangehaalde plaats.

(y) RAMAZZINI l. c. pag. 264. J. MUSSCHENBROEK *Introductio*, §. 2285. num. 7. alwaar men vindt, dat deeze rottige reuk den geenen, die daar aan niet gewoon zyn, ondragelyk is, hun hoofdpyn verwekt, de Visschen dood, en het water van kleur doet veranderen.

veel van dit *produci* gevonden wordt, en het zelve zoo veel invloed op den binnen en buitenlandschen handel heeft, in zyne schaadelyke uitwaasfemingen nagegaan wierde; en dat men de noodige verbeteringen aan afgelegener oord, en in zulk water, dat na deeze bewerking, door aftapping ververseht wierde, konde bezorgen.

4. De *Traankookeryen* doen een aanmerkelijken streek van de lucht aan, zoo dat zy dezelve op den afstand van een uur met stank vervullen (z).

5. De *Zeepziederyen* leveren een afgrysfelijken stank uit, veroorzaakt, doordien de olie of traan, die men daar toe gebruikt, onder het kooken vlug wordt, en zich in de lucht verspreidt.

6. In GELDERLAND bewaart men het hooi in klampen buiten 's huis. In NOORD HOLLAND binnen, dat zeer naadeelig is. Veele Boeren worden 'er aamborstig door enz.

7. De *Kalkbranderyen* verwekken weder eenen anderen stank, door de gebrande schulpen en *Friesche* turf, welke men daar toe gebruikt. En offchoon *Harlingen* geen der grootste steden van het Vaderland, en zoo na by de zee gelegen is, dat de dampen geduurig in be-
we-

(z) *Idem ibidem*, num. 10.

weeging gehouden , door geenen tegenstand belemmerd , en schielyk kunnen verdreeven worden ; zoo lydt het zelve nogthans veel overlast van die *Stookeryen* , waar van een groot getal in en omtrent de stad zyn ; onder welke worden opgeteld *Brouweryen* , *Steen- Pan- en Tegel bakkerijen* , *Kalk-branderyen* , welke laatste eenen onzuiveren damp opgeeven ; *Zeep-ziederyen* , *Suiker-rafinaderyen* , en inzonderheid *Zout-branderyen* of *Zoutkeeten* , welke aldaar menigvuldig zyn ; en wel dermaate , dat de *Barometer* zelden aldaar stil , en meest dagelyks aan verscheidene veranderingen , op den eenen tyd grooter dan op den anderen , onderhevig is. — Van den anderen kant schynt hier uit eene groote nuttigheid gebooren te worden ; te weten : dat waarschynelyk de *Epidemische Ziekten* van *Pokjes* en *Mazelen* enz. doorgaans aldaar laater ontstaan (§. LXXXII. 2 , e.) , dan op andere plaatsen van de *Provincie FRIESLAND* , die veelal van daar herwaards worden overgebracht ; niet tegenstaande de dagelyksche *communicatie* der veerscheepen van deeze stad op *Amsterdam*. — Zeker is het intusfen , dat hoe meer de *Koophandel* bloeit , hoe meer de lucht door molens , zeilen , kielen , menschen en beesten gekliefd , bewogen , gaande gehouden , en in geduurige beweging gebragt wordt ; (waar aan men een groot deel der gezondheid te *Zaandam* enz. toeschryft ;) hoe minder de schaadelyke vermogens

(§. XXXIII. 3.) werken kunnen. Daar in tegendeel , by het kwynen van den koophandel , alles in eene omgekeerde rede werken moet ; wanneer de gevolgen zyn vadzigheid , ledigheid , kleinmoedigheid , en dikwyls ook morfigheid en gebrek ; welk alles vrugtbaare zaaden der ziekten voortbrengt.

8. Ten aanzien van de byzondere *Atmosphæra* is 'er eene , die niet van de gezondste is , te weeten het schoonmaaken van de disteleerketels tot den Moutwyn enz. in de Branderyen. Tot welken en anderen zwaaren arbeid zich zelden inboorlingen , doch meestal bovenlanders , uit *Westphalen* en *Munster* herkomstig , laten gebruiken : willende of kunnende de eersten dit zwaare werk en die hitte niet verdraagen. Want dikwyls moeten die heete of kookende ketels , om het aanbranden of om het schoonmaaken van binnen *geëxamineerd* worden , welke heete of warme damp hen , die zich daar naa weder aan den kouderen dampkring bloot stellen , vatbaar maakt voor Ontsteeking , *Rheumatique* Ziekten , en *Asthmata*. Allen , die in de Glasblazeryen arbeiden , verliezen hunne frische kleur , en hebben een bleek hol gelaat.

§. CXL. By deeze gelegenheid kan ik niet voorby , van de zoogenaamde *Hunne-* of *Heidamp*en , in de Berigten opgegeeven , melding te maaken : die men in het voorjaar gemeenlyk by

by laage, drooge ooste en noordooste winden, tegen den avond, ook wel des morgens, in het land van *Arkel*, te *Gorcom* enz. gewaar wordt; wanneer de lucht met damp wordt bezet, welken men aldaar *heidamp*, *haardamp* of *heibrand* noemt, en die men vaststelt, veroorzaakt te worden door het afbranden van de oude heide in *Drenthe* en hooger op, ten dien tyde door de Herders aangesteecken om den grond te zuiveren, en de nieuwe uitspruitende heide te bevorderen: het geen ook met de Berigten van de *Groninger Provincie* overeenstemt, alwaar de bovengrond der hooge veenen doorgaans, gelyk overal, met hei bewasfen is, op welke de landman zyne schaapen ter weide dryft; en welke ook hier en daar ter verbouwinge van boekweit, door afbranding der hei (§. CXII.), wordt bekwaam gemaakt; het geen op sommige laage veenen ook geschieden kan. — Ook heeft men deeze dampen of rook in *OVERYSSEL*; van welke men meldt, dat zy met strecken worden heen gevoerd, en tot in *NOORD-HOLLAND* over de uitgestrekte *Zuider-zee* overgebracht; doch men meent, dat zy noch goed noch kwaad doen aan de bloeifels der boomen, noch aan de gezondheid der menschen, gelyk men verzeekert, jaaren agter een bespeurd te hebben: weshalven zy tot nog toe niet onder de medewerkende oorzaken van de ziekten des *Vaderlands* kunnen gerekend worden.

ANDERE ZAAKEN, haar opzicht op den
Dampkring der Nederlanden hebbende.

§. CXLI. Veele andere zaaken kunnen buiten twyffel hier toe gebragt worden; doch! wie der stervelingen is in staat die alle op te noemen? Tot dit oogmerk zal het mogelyk genoeg zyn, dat men, om de verdeelingen en splitsingen niet onnoodig te vermeederen, dit laatste stuk alleen brenge tot de *Electriciteit*, de *Vermenging* der in den dampkring behoudene lichaa- men en beginfelen, en derzelver *Beweeging* op het aardryk, met al wat daar op is.

1. De *Electriciteit* komt hier buiten twyffel in aanmerking (*a*), als die in meer dan een opzicht betrekking op den dampkring en onze lichaa- men heeft. Men weet, dat zy de men- schelyke lichaa- men aandoet, en in dezelve ver- anderingen ten goede of ten kwaade voortbren- gen kan. Men weet ook, dat dit vermogen, of de stoffe van welke zy afhangt, niet altoos in gelyke veelheid, of met gelyke kragten, door de lucht verspreid zy, maar meest afhange van de onderscheidene uitwaasseringen in de lucht, uit *ideoëleëtrique* lichaa- men, of van dit vermogen
ont-

(a) J. BASTER *Geneeskundige Proeve over de Lucht.* Holl. Maatschappy, III. Deel, pag. 92.

ontbloot , opstygende ; in welke zy , zonder opzicht tot eene drooger of vogtiger lucht , haaren grond heeft ; en dus , naar maate van dit meerder of minder , anders en anders is , en de lichaamen der menschen onderscheiden aandoet. Of nu ons *Leevens-beginsel* , *Principium vitale* , *irritabilitas* , τὸ ἐνορμῶν , hier in gelegen zy , mogen de laater ontdekkingen , ten nutte der Geneeskunde , in het helder daglicht stellen (*b*) ; en die nuttige en uitgebreide weetenschap met deezen schat vermeederen. Men hebbe zich dan wat goeds te belooven van het Vraagstuk , van de *Academie der Weetenschappen* , fraaije Letteren en Kunsten , te *Lyon* ; te weeten : *Of de Electriciteit van den Dampkring eenigen invloed op 's Menschen Lichaam hebbe ; zoo ja , welke de uitwerkingen van dien invloed zyn ?* om voor het jaar 1776. te beantwoorden. — Tot ons oogmerk zy het genoeg , dat men weete , dat de *Electriciteit* , in vogtig weder , doorgaans minder zy ; vooral , dat het yzerdraad in eene met kwaade vogtige dampen bezette kelder gelegd , geene teekens van *Electriciteit* geeve by het uitkomen , hoe sterk het begin de tegenwoordigheid dier vloeistoffe betoone (*c*). — *Men herrinnere zich hier by de verminderde irritabiliteit in alle vogtige luchts-gesteldheden enz.* (§ .

(*b*) H. D. GAUBII *Institut. Patbol. Medic.* §. 185.

(*c*) *Hollandsche Maatschappij* , III. Deel ; pag. 92.

(§. XL.) ; en overweege de gegronde bespiegelingen dier geenens , welken de vergiften voornamentlyk achten op de zenuwen te werken (*d*): — De overeenkomst , die 'er tusfchen deeze uitwerkingen , en het gevolg daar van , op onze zenuwen is (*e*) : de ontaarting van onzen eigen bedorven *Spiritus Reëtor* (*f*) , veroorzaakt door belette onzichtbaare uitwaasfeming , door de vogtige lucht , dampen en uitwaasfemingen , verminderde *irritabiliteit* en *electriciteit* der lichaamen en van den dampkring. — De gewoone uitwerkingen in der menschen lichaamen by alle kwaadaartige koortfen , als Flauwten , fchielyk verval van kragten , benaauwdheden aan het hart , *Sudor colliquativus* , blaauwe vlekken enz. (*g*) ; wanneer de onvermydelykheid van kwaadaartige Rotkoortfen , in zulke gesteldheden van lichaamen , gronden , huizen , levenswyze en dampkring , van zelve blyken zal.

2. Van niet minder uitgebreidheid als duisterheid is de *onderlinge vermenging* van alle die vogtige , en uit het aardryk bezwangerde opstygende dampen , met alles wat daar by van menschen , dieren , planten , bereidingen enz. zoo als van §. XXXV. af , boven gezien is , uitwaasfemt ,

(*d*) *Dezelve* , pag. 112.

(*e*) *Dezelve* , pag. 92 , 112.

(*f*) L. STOKKE , *kwynende Ziekten* , §. 193. pag. 119.

(*g*) *Hollandsche Maatschappy* , III. Deel , pag. 113.

femt, en in den algemeenen *ocean* van het boven uitspanfel boven het aardryk vergaderd wordt; welke door de §. XLV. gemelde, en wie weet, door hoe veele andere onbekende oorzaaken, in eenen gansch anderen aart van scherper, of na-deeliger, beter, of heilzamer, veranderen. — Een stuk, welk voor myne tegenwoordige ruime taak, van veel te groote uitgebreidheid en diepte is, om 'er iets meer, dan de enkele aanwyzing van voort te brengen. Het verdient eene alleropmerkzaamste naspooring, en door den tyd eene weldoorwrogte Verhandeling. Men zie, hoe de onsterffelyke BOERHAAVE zyn onvergelykelyk vernuft hier op geoefend hebbe, en wat ongelooflyke moeite, vlyt en arbeid, de alomberoemde P. VAN MUSSCHENBROEK, aangaande het leerstuk der verhevelingen, lucht, dampkring en *Electriciteit*, reeds hebbe aangewend; op dat ik den roem van anderen, door de korthed, niet verduistere! Men drukke hunne wel afgemeeten en naauwkeurig gezette voetstappen: men leere den Hemel zoo wel in zyne schitterende als omloopende lichaamen, en de ligt voortgedreevene lugtige Lucht en Verhevelingen kennen; en richte de geneeskundige waarneemingen zo in, dat die altoos in de overeenstemming van den ganschden Hemel, en niet van eene enkele Verheveling alleen genomen worden! wanneer mogelyk die nevel, die ons nu genoegzaam in elke *Constitutio Epidemica* be-

dwelmt, verdwynen zoude; zoo dat wy het duidelyk en eenvoudig verband zoo klaar en onderscheiden mischien zouden leeren verstaan, als wy hetzelve thans in de andere ziekten doorzien en onderkennen.

3. De *beweeving* brengt geene mindere verandering in deeze uitwerkselen (1 en 2) voort, als in den ganschen dampkring; door die te vermeerderen, te verminderen, te verspreiden, elders heen te voeren, ofte over eene zekere plaats bepaald en stil te houden. — Het vermogen der bekende zoo wel als der verborgene of onbekende eigenschappen van den dampkring (§. XXXV.), hangt grootelyks daar van af (§. XLI.), naar maate die stil gehouden, ofte in beweeging gebragt, of elders heen gedreeven worden. Vermits de ruste dezelve doorgaans doet toeneemen: gelykerwys men verneemt, wanneer de lucht, alleen met vogtige uitwaasfemende dampen in den winter (§. XLV, XLVI.) beladen zynde, stil en zonder merkelyke beweeging is; ofte in vogtige huizen niet genoeg met doorwaaijende winden of tocht ververscht wordt. Maar van veel meerder gevolg is dit, in eene lucht, die met andere eigenschappen bezwangerd, in rust, of buiten genoegzaame beweeging gehouden wordt; als in de gevangenhuisen, in bekrompene plaatsen, alwaar veelen te gelyk zamen wonen, en door hunnen uit-
gaan-

gaanden *Spiritus Reclor*, gebrek aan verschooning enz. de lucht of dampkring, welke hen omringt, besmet, in en uit ademen. De opklimmende olieachtige deelen der planten, haar byzondere *Spiritus Reclor*, benevens die der menschen, dieren, delfstoffen, en alle die zaaken, welke in dit hoofdstuk, als daar toe bekwaam, zyn opgenoemd, zullen, in den ruimen bagerd ontfangen, en, aan zich zelve in rust overgelaaten zynde, eene meer hevige verandering van opbruising, *concentratie* enz. ondergaan, dan wanneer die door beweging in onrust zyn, en de onderlinge aanraaking en bewerking der te vereenigende lichaamen, door dezelve daar in verhinderd worden. Gebrek aan beweging der schaadelyke, besmette, of vergiftige uitwaasfemingen in den dampkring, is dan by de gewoone eigenschappen van den zelve, den meesten tyd de Baarmoeder van besmettelyke *Epidemische* Ziekten. Naardien men niet zelden in veelen van dit soort gewaar wordt, dat die, by stil weder, en doortogt missende plaatsen, ofte by eene hangende bezwaarde lucht zonder beweging, doorgaans heevigst woeden. Zag men de Kinderpokjes immer zoo zeer hun geweld oeffenen, dan in de laatste maanden van het afgelopen jaar, wanneer zoodanig eene luchtgesteltenis plaats had? De meeste Donderstoffen ziet men in den zomer by eene warme stille lucht vergaderen en zich verzaamelen; zoo

dat het *firmament* als met een zwart floers overtrokken schynt; welk door een schielyk opkomenden wind verdreeven, en elders heengevoerd zynde, de glans des uitspanfels zich weder als vooren luisterryk vertoont. Eindelyk is het door deeze beweging, dat de besmette lucht, zoo van de zoute slikken, als bovenkomende landeryen in de Droogmaakeryen, of na voorafgaande overstrooming, en de verandering van lucht en warmte op dezelve (§. XLII. 1, 5. §. L. 2, 3, 4.), elders heen gedreeven wordt; en, waar die zich gevoelen laat, lichaamen en menschen, naar de onderscheiden ligging der steden, aandoet. —

C O R O L L A R I A.

Uit deeze laatste overweegingen der Lucht, blykt van gelyken :

I. Dat verminderde *Electriciteit* by verminderde *Irritabiliteit*, en vermeerderde schaadelyke vermogens, doorgaans hand aan hand gepaard gaan: en dat uit dien hoofde de ziekten op zulke plaatsen vallende, alwaar deeze vermogens onderling zamen werken, noodwendig van eene kwaadaartige natuur zyn moeten.

II. Dat, uit overweeging van n°. 2 en 3. de Landen van STAATS-VLAANDEREN, en het zui-

zuidelykste , en voor een gedeelte het oostelyke gedeelte van ZUID-HOLLAND , grootelyks tot de Landen van den HELIUS behoorende , van gelyken door die zelfde oorzaaken , als de *Zeeuw- sche Eilanden* zelve , worden aangedaan.

III. Dat , gelyk het Eiland *Dordrecht* , en de landen , om den verdronken *Zuid-Holland- schen Waart* gelegen , die , door de uitwaasfe- ming van deeze wyde plas , en de ruime mon- den van den gemeenen *Maas* en *Rhyn-mond* , in de Landen van den HELIUS uitwaterende , door zuidwestelyke winden herwaarts heen ge- dreeven , van gelyken worden aangedaan , zoo wel , als de overige steden en landen van het Vaderland , in die strekking gelegen : welke be- trekking van gelyken omtrent de Haarlemmer- Meer (§. XXXV. 3. b. 1.) , met de landen , om en over dezelve gelegen (*h*) , de Zuider- Zee ,

(*b*) Het water van de Haarlemmer - meer door zuidweste winden naar de sluizen te *Sparendam* door *Haarlem* gedreeven , zet de gragten en cingels wel eens vol modderig water. — *Sparenwoude* en *Sparendam* krygen veele koude en vogtige uit- waasfemingen uit de Meer , waarom haare inwoonders meer dan die van *Haarlem* onderhevig zyn aan ziekten uit belette doorwaasfeming en ophouding van bedorvene vogten ont- staande , inzonderheid te *Sparendam*. Waar van daan *Scor- but* , *Roos* , *Rotkoortsen* , *Rheumatique* pynen , *Morbi isciadici* hier zeer gemeen zyn. — Zoo krygt men in NOORD- HOL- LAND van deezen kant ook zeer veele uitwaasfemingen , be- halven de veelvuldige uit de Zuider-zee enz. En dit schynt waarfchynelyker rede van de Gal- en Rot- koortsen te *Haar- lem* en *Alkmaar* in heete zomers te zyn , wegens de gecon- centreerde uitwaasfemingen van de moer- en veen- achtige Haar-

Zee , de *Friesche Meeren* (i) , de wateren van den *Dollert* enz. plaats heeft. — En in welke beweging de grond schynt gelegen te zyn van die ziekten , welke HIPPOCRATES uit eene vogtige luchtgesteldheid beschreeven heeft , welke anders in zyn land niet natuurlyk scheenen (k).

Aanhangsel over de EPIDEMIQUE
Z I E K T E N.

§. CXLII. Of schoon deeze Ziekten eigentlyk niet tot het antwoord behooren , welk de Maatschappy verwagt , zoo kan men nogthans niet nalaten , met een woord daar van melding te doen. Want , hoewel deeze ziekten allen landen en volken gemeen zyn , zoo deelen nogthans de *Vereenigde Nederlanden* enz. door hunne byzondere gesteldheid grootelyks in dezelve mede ;

Haarlemmer- en Lange-meer enz. dan dat men de oorzaak daar van in den vermakelyken Hout zoeken zoude. In weerwil van het groote Haagsche Bosch , vindt men aldaar weinig van deeze koortsen (§. LXXIII.).

(i) Zonderling ondervinden dit *Stavoren* , *Molqueren* , *Hinlopen* , *Sloten* , *Sneek* , *Makkum* , benevens de stad *Leeuwaarden* , van de Meeren , die om of naby deeze opgenoemde plaatsen gelegen zyn , en van de uitwaasfemingen derzelve in verscheide rigtingen ontfangen.

(k) Vergeleeken met PRINGLE , *Malad. des Armées* , p. 301.

mede ; en derzelver natuur is , zoo wel in deeze als in die landen , doorgaans niet min verborgen , dan ten tyde van HIPPOCRATES , die van alle weerkundige waarneemingen , met opzicht tot den *Barometer* en *Thermometer* , ontbloot was. Zyne waarneemingen , op de bevinding alleen steunende , verkeerden omtrent de ziekten , die door verandering der verwisselde jaargetyden ontstonden ; en zy komen zoo nauwkeurig met die van deeze tyden overeen , dat 'er byna geen verandering in bespeurd wordt. Terwyl hy nogthans erkende , dat 'er in andere *Epidemische* ziekten , van deeze regels afwykende , τὸ θεῖον of θεῖον τι , iet *Goddelyks* , iet *verborgens* was. — En , wanneer men de zaak wel inziet , zal men niet zelden bevinden , dat sommige *Morbi epidemici* van verborgene zaken afhangen ; waarvan de rede niet heeft kunnen verklaart worden ; 't geen mogelyk kan veroorzaakt zyn , dat men door gebrek van genoegzaame kundigheid , of van nauwkeurige waarneemingen ; andere oorzaken , als die der Hemelsche Lichaamen , en derzelver invloeden (§. XXXIV.) , in overeenstemming met die van anderen (§. XXXV. XLIV. XLV.) , of der eersten mischien alleen ; niet genoeg hebbe gadegeslaagen , of behoorlyk in aanmerking genomen. — Veele ziekten zyn voor , en door SYDENHAM , en na hem beschreeven : weinige komen overeen , of konden van

van bepaalde oorzaaken afgeleid worden. RAMAZZINI heeft dit τὸ θείον van eene *bedorven lucht* verklaard (1), doch MEAD daarentegen heeft zich niet geschaamd, dit opentlyk aan den invloed der *Sterren*, enz. toeteschryven (m); waarby men meerder gisfingen, doch die niets zekers bewyzen zouden, konde byvoegen. — Maar ook in weerwil van dit alles, blyven 'er duisterheden over, die zich noch door de eene, noch door de andere waarschynelykheid, laten verklaren. — Zoo word 'er in 1730. eene algemeen doorgaande ziekte door gansch *Europa* gevoeld: veelen gaven zich werk die afteleiden van een of ander bewolkten dag, wanneer de lucht de Longen schein aan te doen, en eene soort van Verftopping en Roos voort te brengen. Doch deeze ziekte werd niet alleen in *Europa*, en in de *Nederlanden*, maar zelfs op Zee, op de Schepen, onder de Matroozen, die van SURINAAMEN herwaards kwamen, ontdekt. Welke ziekte dan niet van eene bekende, maar van eene verborgen oorzaak afhing. Hier schein de

(1) *Opera omnia*, pag. 370.

(m) Et tanti sane Momenti sunt hujusmodi concursus ut citra dubium sit his quandoque acceptam referri debere subitam & occultam Morborum Gentibus universis ingruentium vim. Neque aliud Hercules est Hippocratis θείον τὸ, cujus in Ægritudinibus rationem haberi jubet, quam ambientis Terram Aëris status ab Astrorum Imperio genitus. Uti latius alibi dictum est. *De Imperio Solis ac Lunæ*, Cap. I. pag. m. 196.

de oorzaak algemeen. — Het gebeurt ook niet zelden, dat een enkel mensch aangedaan zynde, zo als te *Edam*, in de *oude Loosdregt*, te *Maurik*, te *Drumel* enz. (§ CXXXIV.) de besmetting daarna algemeen wordt. — De oorzaaken schynen wel algemeene uitwerkingen te hebben; maar hier in openbaart zich een merkelyk verschil. Op dat ik dit stuk eernigermaate bevestig, zal ik 'er de waarneemingen van een opmerkend Geneesheer, [den Heer J. H. STOLTE], byvoegen. Deze antwoordende op de vraag, welke de redenen van het meerder getal Rotkoortsen te *Zwolle* in 1772. enz. waren? schreef: „Ik weet die rede niet. Men zoude, wat aanbelangt die vraag, volgens myne gedagten, de Rotkoortsen afleidende uit kwaade en rottige stoffen in de eerste wegen, al het geen zulke rotstoffen veroorzaaken kan, als oorzaaken van de Rotkoortsen mogen aanmerken, en gevolgelyk de duurte van alles, en daar door by den gemeenen man veroorzaakte schaarsheid van levensmiddelen, en gebrek aan het noodwendige, als oorzaak van die Rotkoorts kunnen aanzien, en stellen, dat de besmetting verder die ziekte voortgeplant hadde. Doch zoo zeker als het is, dat kwaad voedsel en gebrek aan het noodwendige, den mensche voor deeze en andere ziekten vatbaarder maakt; en dat de Rotkoorts, voornamentlyk voor den minderen rang van menschen zeer besmettelyk is; zoo zeker is het

het ook, dat 'er nog andere onbekende oorzaken zyn van deeze ziekte, van welke sommige mogelyk alleen in het gestel van deezen of geen lyder huisvesten, en geenzins in het kwaad voedsel, in de levenswyze, of in de lucht, waar in zy leeven, te zoeken zyn. Te *Gramsbergen*, twee uren van *Coeveorden*, en negen uren van *Zwolle*, ontstond in November 1772 eene allerkwaadaartigste Rotkoorts met *Petechien* enz., die dat gansche jaar geduurd heeft. De eerste, die de ziekte kreeg, en daar aan overleed, was eene Vryster van 25 jaaren oud, *laboreerende* aan *hysterique* toevallen *ex mensibus suppressis*, maar had geen gebrek aan iets; en men kan niet veronderstellen, dat zy door besmetting de Rotkoorts heeft gekreegen, terwyl zy in geen vierendeel jaars uit *Gramsbergen* was geweest. In het huis, waar in deeze Vryster woonde, zyn vervolgens anderen ziek geworden, en de besmetting is daar van buiten 't huis gebragt, door de Moei van de eerste, welke de zieke oppastte, en kort daar na ziek werd, en ook gestorven is; hebbende mogelyk ook anderen die ziekte aanstonds in andere huizen verspreid. De een krygt derhalven de ziekte uit gebrek van behoorlyke levensmiddelen; een ander, om dat hy, ziekyk zynde, geene goede spysverteering heeft, en daar door vol kwaade stoffen in *primis viis* vervuld wordt; een derde, en vervolgens verre weg de meesten, door besmet-

smetting. Edoch deeze redenen zyn niet voldoende, want zy verklaaren niet, waarom juist in *Zwolle* in het laatst van 1771. en geduurende 1772. en in het begin van 1773. meer de Rotkoorts *grasfeerde*, dan te vooren, toen de duurte ook plaats had, of waarom in 1769. te *Deventer* veele Rotkoortfen waren, en toen geene te *Zwolle*; waarom te *Hardenberg* in 't midden van 1772, en te *Gramsbergen*, een stedeken één uur van *Hardenberg*, juist op het einde van 1772. en geduurende dit geheele jaar, die ziekte geweest zy; waarom te *Hardenberg* maar 90 menschen zyn ziek geweest, en van 8 naauwlyks één gestorven is, en te *Gramsbergen* veel meer zyn ziek geweest, en van 3 niet meer dan één gestorven is; zynde *Hardenberg*, uit hoofde van het getal inwoonders, en de armoede van veelen, meer geschikt tot eene hevige ziekte als *Gramsbergen*. Die oorzaak moet dan in de lucht gelegen zyn: maar wat verschil van lucht is in een uur gaans? en wat rede, dat in 1772. de lucht juist te *Hardenberg*, en in 1773. te *Gramsbergen*, de Rotkoorts aanstak en onderhield? Het water of de grond moeten het dan doen; maar ook beiden zyn gelyk. Echter verschilt de *situatie* van beiden; liggende *Gramsbergen* in der daad wel hooger dan *Hardenberg*, maar met betrekking op de omliggende landen, laager: hier van daan zoude dan kunnen afgeleid worden de meerder hevigheid der ziekte; maar

daar uit is niet te verklaaren , waarom te *Hardenberg* de ziekte één jaar eerder geweest zy , dan te *Gramsbergen* , welke plaats de ziekte door geene besmetting gekreegen heeft : gevolglyk al wederom eene hapering ! en als men uit de laager ligging van *Gramsbergen* de eigene ziekte wil verklaaren , waar blyft men dan met *Deventer* , welke stad veel hoger ligt dan *Zwolle* , daar nogthans te *Zwolle* de ziekte veel lichter en veel zeldzaamer is , dan te *Deventer* ; wil men dat uit de engheid van de stad *Deventer* , en de morsigheid der straaten afleiden , waar blyft men dan met *Dwinglo* ? een boerschap in *Drenthe* , op het vlakke land , alwaar alles ruim en luchtig is , en geene wezendlyke morsigheid , welke de lucht daar bederven kan , plaats heeft , gelyk in enge steden : waar vindt men daar een' wooning , in welke de lucht zoo onzuiver is , als in de bekrompen huisjes en kamertjes in eene stad ? Duizend dergelyke en andere zwarigheden kan men maaken ! Ik geloof wel , dat , behalven eene eigenaartige gesteldheid van den mensch , behalven het gebrek aan behoorlyk voedsel en andere noodwendigheden , behalven de besmetting enz. 'er iets in de lucht is , het welk wy als eene voornaame oorzaak moeten aanmerken , van de hevigheid en algemeenheid der Rotkoortsen , het welk , by streeken , den mensch , even als de Ryp de Plantgewassen aandoet. Doch wat dit zy , weten

ten wy niet! En dat blykt, dunkt my, genoeg, uit het geen ik dan voor, dan tegen deeze en andere oorzaaken, zoo aanstonds opgemerkt hebbe.”

§. CXLIII. Met de *Kinder-Ziekte* is het eveneens gelegen. Deeze weet men, dat door besmetting komt, en zonder besmetting niet voortgebracht wordt; maar boven dien weet men, dat die besmetting niet altoos even gunstig voortloopt; somtyds geen voortgang heeft, en op een anderen tyd allerhevigst woedt. — Dat HUXHAM, op dit verschil lettende, gevraagd heeft: *of 'er geene byzondere gesteldheid in de lucht ware, die dit begunstigde?* (n). — Dat de twistschriften voor en tegen de Inenting dit als eene waarheid verondersteld hebben enz. Maar is hier ook niet eene gaaping, die van deezen regel afwykt?

1. Te *Middelburg* was die ziekte jongst in elf jaaren tweemaal vernomen, eens heel sterk, en eens maar matig: in de maand October van 1760. waren de *Variolæ* maar even opgehouden, en bleeven weg tot de maand van Augustus 1765, wanneer die tot in de maand Mei 1769. hebben gegrasfeerd: beginnende wederom in Mei 1769. of schoon niet sterk, en bleeven tot in

(n) *Oper. omnia*, Tom. I. pag. 135. not. B.

in April 1770. aanhouden; en sedert zyn 'er hier geene vernomen. — Deeze tyd is te kort om 'er iets uit te konnen opmaaken; — doch uit de aantekeningen [van myn oud Grootvader, oud Oom en Vader, elkanderen sedert den jaar 1658. (schreef de Heer E. P. VAN VISVLIET,) in de Praetyk hier en te *Walcheren* vervangen hebbende,] kan men opmaaken, dat 100 jaaren door elkander gerekend zynde, het volgende middelgetal kan opgemaakt worden; te weten vier jaaren vry, en twee jaaren *Epidemicq.* Zelfs zyn 'er maar 3 aanmerkelyke verschillen in deeze orde; waar van 'er twee tot ons voordeel, eene enkele maar tot ons nadeel is uitgevallen. De eerste tot ons voordeel is onmogelyk net te bepaalen: de tweede was van 1753. tot 1760. en dus zeven geheele jaaren: de eenigste, in ons nadeel, is de laatste, die, zoo als boven gezien is, van 1767. tot 1769. is weggebleeven. — Uit deeze aantekening kan ik niet voorby, het nut van dergelyke waarnemingen te roemen en aan te pryzen. Maar ik vraage teffens, of men die zelfde reden overal vinden zal plaats te hebben?

2. Te *Zirkzee*, maar 6 uren van *Middelburg* gelegen, had een andere loop plaats. Alhier scheenen zy over 30 à 40 jaaren dikwyler weer te komen, als sedert dien tyd. In het jaar 1752 en 1753. waren zy ongemeen kwaadaartig; doch na dien tyd zoo niet. En sedert 8
of

of 10 jaaren na de laatste besmetting , had men nu en dan maar een enkelden vernomen , die uit *Walcheren* of andere plaatsen besmet overgekomen was , zonder dat die ziekte zich verspreid hadde. Doch in het jaar 1773. hebben die wederom hevig aldaar gewoed.

3. In het Eiland *Overflacqué* , werden na het jaar 1763. en 1764. geene Kinder-pokjes vernomen , maar in 1772. door een jongen aangebragt , by welken deeze ziekte zich op Zee op een vischuit had geopenbaard , dewelke daar na het Dorp van *Middelharnis* , (van waar men jaarlyks veel op *Londen* vaart ,) en te *Sommelsdyk* enz. verspreid werd , in welke plaatsen zy verschrikkelyk woedde.

4. Te *Nymegen* zoude die om de 4 à 5 jaaren zich vertoonen.

5. Zonderling goedaartig schein deeze ziekte geduurende 17 jaaren te *Doesburg* geweest te zyn , in welke stad van alle lyderen , door den zelfden Geneesheer behandeld , maar één overleeden was.

6. De kwaadaartigste *Variolæ* waren te *Zutphen* in het jaar 1758. en 1759. geweest , waar aan veele Kinderen en Bejaarden gestorven zyn. In het jaar 1771. waren die zeer goedaartig. Men is van oordeel , aldaar meer dan elders , aan deeze ziekte , door de geduurige verwisseling der *Garnizoenen* , onderhevig te zyn.

7. In *OVERYSSEL* heerscht deeze ziekte met tusfenpoozen , in *Deventer* , *Campen* en *Zwolle* telkens na verloop van 3 of 4 jaaren wederkeerende ; doch in andere kleiner steden en op het land , veel langer tusfenpozen hebbende. De eene *Epidemie* is zeer hevig , de andere minder. De meeste voornaame lieden , en sommigen van een minder rang , te *Zwolle* , weeten de woede deezer ziekte door de inenting voor te komen , welke in deeze Stad , allereerst in het jaar 1769. onder veele stribbelingen ingevoerd is , en nog gelukkig geoeffend wordt ; gelyk onlangs nog te *Vollenhove* , alwaar de natuurlyke Kinder-pokjes , in het voorjaar van 1771. aan veelen , na de kleinte der plaats , doodelyk is geweest , hebbende dezelve aldaar sedert 10 of 12 jaaren nieuw gegrasfeerd.

8. Te *Culemborg* zyn de *Variolæ* , in de laatste 30 jaaren , waargenomen in 1744, 1749, 1754, 1757, 1761, 1767 enz. waaromtrent aan te merken is , dat die hier , van elders aangebragt , zich wel eens zoo weinig uitbreiden , dat zy de naam van Volk-ziekte niet voeren kunnen.

9. [Te *Gouda* hebben dezelve in de jaaren 1760, 1763, 1765 en 1773. geregeerd ; maar allerkwaadaartigst in het laatst-genoemde jaar , zynde op dien tyd voor velen doodelyk geweest.

10. Te *Schoonhoven* waren die in 1761 en 1762. *confluent* , in 1765. meest *discreet*.]

11. Volgens de gemeengemaakte Sterflysten, zyn'er te *Rotterdam* aan overleeden, in de jaaren 1771. 48, in 1772. 650, in 1773. 43, in 1774. 43, [in 1775. 4, en in 1776. 783. (n)].

12. Te *Schiedam* grasfeerden die in 1763. en 1768. (§. LXX. 2.); doch even als elders, den eenen tyd goedaartiger, en weder op andere tyden kwaadaartiger; kunnende men niet zeggen, dat zy minder alhier dan elders menigvuldig zyn; wyl de besmetting gevat hebbende, zy zich nu eens schieleyker, dan langzaamer verbreidt. Buiten die opgenoemde jaaren is men in de tusschentyd vry gebleeven van algemeene besmetting, schoon'er wel persoonen in deeze stad gekomen en geweest zyn, die het smet der Pokjes van elders opgedaan hebbende, die Ziekte ondergingen, en van dezelve hersteld wierden, zonder dat'er een tweede of derde door besmet is geworden. Waar uit men opmaakt, dat de besmetting hier niet zoo gemakkelyk, als op andere plaatsen vat, of meer werks heeft om zich te verspreiden, 't geen men insgelyks van *Harlingen* aanmerkt.

13.

(n) De Heer Prof. NAHUIS geeft in zyne *Leerreden*, p. 62. in de *Aanteek.* en de *Verbeteringen* p. 111 *verso*, deeze berekening op, als: in het jaar 1772. 750; en van Novemb. 1775. tot November 1776. zyn ten naastenby 800 aan deeze ziekte overleeden; of van Jan. 1775 tot Jan. 1776 783. met 32 van September 1775. zamen 815. in welken laatstentyd in 's *Hage* die ziekte byna niet vernomen werd.]

13. Te *Maasfluis* waren in 14 jaaren tyds de Kinder-pokjes maar tweemaal vernomen, als in 1761 en 1769. welke laatste *Epidemie* wel 16 maanden geduurd heeft (§. LXXI. 4.), en zeer kwaadaartig geweest is. Het getal der gestorvene was aldaar, even als te *Delft* en in 's *Hage* op die jaaren, naar de evenredigheid der menschen.

14. Te *Delft* worden die berigt om de 5, 6 à 8 jaaren te komen.

15. Van 's *Hage* heeft wylen den Heer *Prof. T. SCHWENKE* dit mede bevestigt (o), alwaar die thans dien regel niet schynen te houden. De jongste loop, volgens de verzameling van naauwkeurige Lysten enz. is in deeze order geweest, als in 1757 en 1758, 1762 en 1763, 1766 en 1767, 1769 en 1770, en 1773. *epidemicè*; de overige jaaren *sporadicè*; en de jaaren 1755 en 1761. alleen geheel vry (p).

16. Te *Leiden* regeerden die in het begin van 1768. *Epidemicè*, maar zeer goedgunstig; sedert werden 'er geene tot 1773. vernomen, wanneer die eene ysfelyke slagting aanrechtten. Het beloop te *Amsterdam* is uit de *Bylage* (q) af te neemen.

17. Te

(o) *Hollandsche Maatschappye*, V. Deel, pag. 164. en VIII. Deel, pag. 188.

(p) Men zie de *Bylage*, lett. U.

(q) *Ibidem*, lett. Y.

17. Te *Hoorn* vernam men die , wat de laatste jaaren betreft , in het jaar 1757 en 1758. vry hevig ; in 't jaar 1762. vertoonden die zich weder , maar niet algemeen en zeer goedaartig ; doch in het jaar 1766. weder vry algemeen , maar van geen kwaad foort ; zoo dat die in 10 jaaren zich aldaar driemaal hadden laten zien ; tot het berigt van 1772. naamentlyk ; want in 1773. waren die aldaar ook zeer algemeen geweest , en ongemeen boos.

18. Te *Edam* regeerden die mede in 1763 en 1768. In zes jaaren tyds (1774.) had men die aldaar nooit kwaadaartig gezien.

19. Te *Harlingen* komen dezelve , als elders , om de 4 à 5 jaaren , en vertoonen zich dan in den beginne vry zagt , maar worden al lengskens kwaadaartiger , sleepende telkens over het geheel greekend , ten minsten een tiende gedeelte van de lyderen weg ; of , volgens een ander berigt , om de 7 , fomtyds om de 5 jaaren. In het jaar 1769. werd de besmetting van *Amsterdam* , door een persoon , met het ergste foort belaaden , aangebragt ; deszelfs familie en eenigen in de buurt werden 'er door aangesteken , doch met gunstiger foort : dan de lucht , meldt men , niet geschikt zynde tot het overslaan van het smet , zoo werdt het van zelve uitgebluscht.

20. Te *Amersfoort* hebben die mede in 1773. sterk gewoed , waar aan veelen , wegens de kwaadaartigheid derzelve , als mede te *Barneveld* , gestorven zyn.

§. CXLIV. Wat zal men van deeze ongelijkheid oordeelen ? Men kan zeggen , dat de ziekte op de gelyke jaaren in die steden niet is medegedeeld , en zonder smet niet voortgeplant kan worden ; het welk waarachtig is : maar daar zy medegedeeld werdt , deed zy dezelfde uitwerking niet. ——— Meerder zwaarigheden zoude men hier kunnen opgeeven. ——— Dan , vermits het oogmerk der Maatschappy niet is , om de zwaarigheden door het antwoord , dat zy verwacht , te vermeederen , maar uit den weg te ruimen , zegge ik alleenlyk , dat , gelyk als in het voorige stuk , zoo ook hier , gebrek aan genoegzaame waarneemingen is , om 'er met zekerheid iets uit te kunnen besluiten. Wenschelyk ware het , dat men uit alle Steden zulke agtereenvolgende waarneemingen hadde , als 'er uit *Middelburg* zyn opgegeeven ; ten einde een iegelyk in dien tussentyd zich wapene , om deeze wreede ziekte in zich , of de zynen , wel beraaden te gemoet te zien , of de geschikteste middelen te beraamen , om dezelve voor te komen. —

§. CXLV.

§. CXLV. Dan deeze aanmerkingen méer betrekkelyk zynde op algemeen doorgaande, en minder op ziekten van byzondere plaatsén, en die zich dagelyks en in den gewoonen omkring der jaaren vertoonen, zoo blyft 'er voorraad en rede genoeg over, om de gewoone ziekte der *Nederlanderén* uit de natuurlyke gesteldheid van hun land af te leiden. Waaromtrent men voornamentlyk te letten hebbe op de bepaalde en plaatselyke werking der onderscheidene gesteldheid van den Dampkring in zyne onderscheidene hoedanigheden; en dat men, ten aanzien van deszelfs beweging, in acht neeme, het geene men daar van boven (§. XXVIII, XXX, en LVIII. 3.) gemeld is. — Dit in het oog houdende, kan men de woorden van den Heere *Dr. BASTER* hierop gerustelyk toepasfen (r), zeggende: „ Al het geen onze *fibren* te droog en te veerkrachtig maakt, en te sterk spant; of dezelve te vogtig, te slap en te zwak maakt; al het geen ons bloed te dik, te lymig en te taai, of te dun en te waterachtig maakt; of het zelve bezwangert met te scherpe, te veerkrachtige, te ziltige, zwavel en waterachtige deeltjes; al het geen de afkleinzingen en uitwerpselen, (*Secretiones & Excretiones*,) van ons lichaam te veel vermeerderd of verminderd, of de omloop van het bloed te veel versnelt of vertraagt, is

(r) *Hollandsche Maatschappy*, III. Deel, pag. 42.

is in staat , om ziekten voort te brengen : en dat de Lucht op zich zelve , en alleen door haare verschillende gestelteniffen , de bovengemelde uitwerkingen kan doen.”

C O R O L L A R I A.

Uit allen deezen blykt :

I. Dat , in weerwil van alle groote vorderingen in de Geneeskunde , de *Morbi Epidemici* tot noch toe min bekend zyn , en niet zelden van zulke oorzaaken afhangen , die niet altyd onder het bereik der zintuigen vallen.

II. Dat van alle ziekten , welke tot heden zyn opgenoemd , en uit de byzondere gesteldheid van het Vaderland , met opzicht tot den Dampkring , zyn aangewezen , geene den Vaderlande grooter nadeel , meerder ontvolking , en heviger woede toebrengen , dan deeze evengenoemde *Epidemique* ziekten.

III. Dat het tot nog toe met alle waarnemingen niet fchynt overeen te stemmen , waar toe die van *Middelburg* alleen de gunstigste zyn , dat de Kinder-pokjes om de vyf jaaren , vroeger of laater , *Epidemicé* grasfeeren.

IV. Dat

IV. Dat van gelyken deeze ziekte (III.) op gelyke of dezelfde jaaren in de opgenoemde Steden niet is medegedeeld ; en indien dezelve reeds door smet was aangebragt , zoo schynt het nogthans niet te volgen , dat die onder dezelfde luchtgesteldheid , in verscheidene steden en plaatsen gelyken voortgang hebbe gehad. Waarom 'er by aanhoudenheid meer en nauwkeuriger waarneemingen van een reeks van jaaren vereischt worden , om hier omtrent met zekerheid iets te bepalen.

§. CXLVI. De gewrochten van de LUCHT (§. XXX.) enz., als oorzaaken van de Ziekten der *Nederlanden* , ingezien hebbende , dewelke naar het oordeel van verscheidene Geneesheeren , hoe uitgebreid in alle haare byzondere hoedanigheden en gesteldheden overwogen zynde , nogthans niet genoegzaam schynen , om alle de zaaden der ziekten , en derzelve uitwerkselen in de lichaamen der Menschen te verklaaren ; zoo eischt den aart der zaake zelve , dat men de *Tweede algemeene Hoofd-bron* , met opzicht tot de SPYZE en DRANK , van gelyken nader onderzoekte en inzie.

Van de SPYZE en DRANK, als de Tweede algemeene HOOFD-BRON van de Ziekten van het VADERLAND.

§. CXLVII. Tot de tweede hoofd-bron (§. XXIX.) behooren de *Spyze en Drank*, zoo noodzaakelyk als de Lucht, tot onderhouding van het dierlyk leven: welke, hoe heilzaam ook, door veelerhande misbruiken of ongeregeldheden, in meer dan een opzicht voedsel en oorzaak tot ziekten verschaffen. — Eene ongelooflyke afwyking en verschil kan hier buiten twyffel plaats hebben. Zoo dat het schyne, als of hier omtrent niets zekers stand hield; 't zy de gehardheid der natuuren in deezen, de levenswyze hier tegen over gesteld in geenen, en de gewoonte in anderen, hier van de reden zy; zoo is het nogthans zeker, dat deeze uitzonderingen in enkelden, niet wegneemen de gevolgen, welke in de meesten uit dat misbruik voortkomen.

§. CXLVIII. De *Spyzen en Dranken* zyn doorgaans geschikt, naar den aart van het land, dat men bewoond, of den omgang, dien men houdt met vreemden, nader by of verder af gelegen (§. XXIII. 5.). — Het Vaderland heeft, door zyne natuurlyke gesteldheid, ten

aan-

aanziën van deszelfs vrugtbaaren grond , grazige weiden , gelegenheid aan de zee , en waterrykheid van binnen , eenen tamelyken voorraad van verscheiden voedfels (§. XXVII.). — Veel zaaken komen evenwel ten deezen opzichte in aanmerking , die een merkelyk verschil tusfchen het tegenwoordige en het voorleedene maaken. Want :

1. Zyn door de aanhoudende Veepest miljoenen van Runderen weggeraapt. De melk , boter , kaas en het vleesch , zyn hier door zoo zeer in prys gestygerd , dat die voor den gemeenen man minder te bekomen zyn.

2. Heeft 'er , behalven dit verlies , genoegzaam federt het jaar 1740. eene algemeene duurte van levensmiddelen , zonderling ook van het brood , en overige halmvrugten , plaats gehad ; eerst door den strengen en harden winter van dat jaar , daar na door alverwoestende oorlogen , welken zich , dan hier dan daar , lieten gevoelen. Waar in het Vaderland , door haaren uitgebreiden koophandel , en het bezorgen van den nodigen voorraad , mededeelde.

3. Zyn door geduurige Overstroomingen , veele vrugtboomen en teellanden sedert eenige jaaren zeer bedorven , of verhinderd , naar behooren bebouwd te worden.

a) Dit

a.) Dit heeft zonderling plaats gedad in de Landen van de *Neder-betuwe*, den *Thieler-* en *Bommeler-waard*, enz.

b.) In ZEELAND zyn sedert eenige jaaren veele boomgaarden uitgeroeid; of om dat zy niet zoo veel als de binnenlanden opbragten, of dat men den grond tot meer gewin met Mee-krap wilde bezetten. —

c.) In NOORD-HOLLAND is 'er voor het meerendeel gebrek aan Ooft.

d.) Hoe zeer de groenten in de groote steden overvloedig worden aangebragt, zoo is nogthans deeze voorraad voor het groot aantal minvermogenden niet toereikende, om dezelve voor den gewoonen prys dagelyks te bekomen. Op geringere plaatsen zyn die niet genoegzaam in den voor- en natyd: ook ontbreken 'er aan de *Noord-Hollandsche* Steden en Dorpen te veel Moestuinen, waar van men in de Landen van den HELIUS enz. beter voorzien is.

e.) Verzekert men in het algemeen, dat 'er die overvloed van Visch ook niet is als voorheen in de Zeën, welke het Vaderland bespoelen, gevonden werd. — De Visch in de Meeren vermindert door de Droogmakeryen, van welke evenwel de geringste soort voor het gemeen alleen verkrygbaar is. — Het gemeen kan bovendien niet veel verschen Visch eeten, ten zy by overvloed, of dat dezelve op de gewoone markten niet kan verkogt worden.

§. CXLIX. Deeze voedsels dan in duurte vermeerderd , in veelheid of genoegzamen overvloed verminderd zynde , heeft men van ander voedsel , in minder prys te bekomen , nogthans tot onderhouding van het leven , moeten leeren gebruik maaken. Waar toe de Alwyze Voorzienigheid de zoo vervullende Aardappels zeer menigvuldig heeft doen wasfen en toeneemen ; zoo dat , zonder dezelve , onvermydelyke hongersnooden hadden kunnen ontstaan , die in de laatste nypende duurte van 1771. door de opletende zorg van de Vaderen des Vaderlands zyn afgeweerd , waar door die aardvrugten , sedert , voor een maatigen prys te bekomen zyn geweest. — Hoewel het , niet tegenstaande deeze voorziening , nogthans niet ontbroken heeft aan min vermogende , die deeze vervulling zelfs niet hebbende kunnen verkrygen , Paardeboonen (s) tot spyze

(s) [Terwyl dit blad gedrukt werd , ontving ik het volgend bericht , ten bewyze wat voedsel men van Paardeboonen hebben kan : „Paardeboonen leveren een zeer gezond en krachtig voedsel voor de menschen uit. Dit bevestigt de ondervinding. In FRIESLAND worden dezelve van gemeene lieden dagelyks genuttigd , en by veelen boven Aardappelen geschat , en aan graauwe erwten bykans gelyk gerekent. Men gebruikt ze niet alleen met braadvet of ander smeer , maar ook met bier en fyroop , of met melk , of met karnemelksbry , of ook met karnemelk en fyroop. 'Er wordt van zeker Predikant in eene andere Provincie verhaald , dat hy met zyne Vrouw en talryk kroost gezond en vrolyk leefde , en zy allen zeer ordentlyk huis hielden , en netjes gekleed voor den dag kwamen , niet tegenstaande hy geene goederen bezat , en met eene geringe bezolding moest te vreden zyn. Goede Vrienden vraagden , hoe het mogelyk was , met zulk een

spyze hebben moeten neemen, om van dit meel brood te bakken, en zwart meel tot koeken, benevens bostel en spoeling te nuttigen; gelyk de droevige *exempelen* van *Leiden*, *Gouda* enz. nog al te versch in het geheugen liggen. Terwyl veelen van het vleesch van gestorvene beesten hebben gebruik gemaakt.

§. CL. De opgenoemde *Clasfen*, (§. CXXXIX. en XL.), leveren dan doorgaans in deeze landen de gewoone spyze uit. En by al dien geen misbruik in de veelheid, aanhoudenheid, of geschikte vereeniging of verwisseling met anderen, of bereiding, of manier van bewaaren, hier in plaats had, zouden zy nog dat geschikte voedsel uitleveren, dat onze Voorvaders kloek, gezond, arbeidzaam, dapper, en onverfaagd maakte.

1. Brood van tarwe en rogge, die in het Vaderland zoo voedzaam, als ergens, wasfen; Garst tot grooter en kleinder grutten, bekend onder den naam van *harde grutten*, waar by de Zeeman zoo welvaarend den zwaaren scheeps arbeid verrigt; Boekweit tot meel en kleine grutten;

huisgezin, van zo weinige inkomsten, zo ordentlyk te leeven, en nog jaarlyks iet tot aankoop van een stukjen zilver, gelyk zy van hem verstaan hadden, over te houden? Zy ontvingen dit antwoord: *Wy eeten gekookte paardeboonen, en drinken het nat, waar in dezelve gekookt zyn, dus leeven wy gezond, en hebben geen gebrek. Natura paucis contenta!*]

ten; Erweten, zoo graauwe, blaauwe als gele; Witte boonen enz. leveren by beweging en arbeid een zeer goed voedsel uit, wel bereid, by verwisfeling gegeten, en met andere spyzen vermengd. — Maar wanneer men zyn maaltijd veelyds met brood of boterhammen alleen doet; zonder onderscheid van gestel harde gruten eet; zyn hoofd-voedsel van meel uit boekweit met water beslaagen, zonder behoorlyke voorafgaande gisting, maakt; of te veel hard gedroogde peulvrugten nuttigt; zyn deeze spyzen bekwaam genoeg, om zulke ongesteldheden te verwekken, welke, door anderen geholpen, oorzaak tot ziekten van verscheide soort kunnen geeven.

2. Van gelyken is het met de melk, boter en kaas gelegen: waar van de eerste, van het vette en voedzaame beroofd, onder den naam van wei, taptemelk en karnemelk bekend, of veelyds te schraal en met water vermengd zynde, de maag en ingewanden te zeer verzwakt: daar de anderen in tegendeel wederom verschillende uitwerkingen, door hunnen vettigen, lytigen en scherpen aart, te wege brengen.

3. Het Rund- en Varken-vlees wordt ook in verre de meeste plaatsen van het Vaderland, door een aloude gewoonte in grooten voorraad, door veele welgestelde inwoonders gezouten en gerookt, om voor het bederf te bewaaren, en

geduurende het grootste deel van het jaar gegeten : door welke bereiding het veel , zoo niet somtyds alles van zyne malsheid en voedzaame kracht verliest , of niet behoorlyk of lang genoeg gezouten geweest zynde , tot bederf overgaat ; of opgehangen in den rook en gedroogd , veelyds hard , onmaakelyk en garstig wordt , voor zwakke maagen onverteerbaar , waar door veele ongesteldheden , ontaarting in de vogten , *Scorbut* enz. ontstaan.

4. Daar de ooft en tuinvrugten vallen , of te bekomen zyn , maakt men ook te veel misbruik van onryp goed , waar door de Kinderen doorgaans dikke buiken krygen. Terwyl de gewoonte van in 't voorjaar algemeen onrype kruisbeijen , met meel en fyroop tot moes gekookt ; of by welgestelde boeren en arbeiders met gebraden spek gegeten ; ook kwaade gevolgen hebben kan.

5. Door het gebruik van Meelspyzen enz. is 'er weinig plaats voor groenten over. — Ten minsten maakt men 'er in veele plaatsen des Vaderlands geen gebruik genoeg van : in welke de traagheid al veel een boterham enz. met koffy en thee doet verkiezen.

6. De versche Vis , niet toereikende zynde , wordt zoo hier als elders , door droogen , zouten en rooken , tot voorraad opgelegd , en te zyner tyd gegeten. Van welken , weder in hun

hun soort wel bereid, gezond en goed voedsel voor sterke lieden, en die zich beweegen, verkreegen wordt: 't geen echter aan allen, als teederen, zwakken, en een stilzittend leeven leidenden, niet zoo bevonden wordt. Naardien de gezouten labberdaan enz. anderzints een uitneemend goed smaakelyk voedsel, de *Epileptici* niet zelden nieuwe aanvallen van hunne *paraxysmi* verwekt. — Goede haring eet men mogelyk niet genoeg; in tegendeel meer hard gerookte bokking, waar van de *Engelsche* voor geen gezond voedsel kan doorgaan. Men eet ook te veel gedroogde schollen en scharren, die door haaren zouten nasmaak, al te veel warme dranken doen inslorpen.

§. CLI. Waar uit (§. CXLVII. CL.) blykt:

1. Dat goed voedsel, door kwaade bereiding, of niet behoorlyk gebruikt enz. zyn na-deel hebben kan.

2. Dat deeze opgenoemde voedsels in haare beginselen of bereiding veelal van eenen meel, lym en vochtigen aart, of van een wrang zuur vermogen (*acido austerum*), of met een vreemde scherpte, of van een eigenaartig bederf voorzien, en veelal voor zwakken en stilzittenden te zwaar om te verduwen zyn.

§. CLII. Maar, niet alleen zyn het de Spyzen, die de zaaden der ziekten begunstigen; maar voornamentlyk ook, de thans in gebruik zynde *Dranken*, voorheen aan onze Voorvaderen onbekend, of van dezelve by haare aankomst uit hun Vaderland spaarzaam of weinig gebruikt, en heden by verre de meesten tot een buitenspoorig misbruik overgeslagen. — Want zoo heeft toch

1. De uitgebreide Koophandel naar het oosten en westen (§. XXII. 5.), behalven veele Geneesmiddelen, en verschillende soorten van Speceryen, ook de Koffy en Thee aangebragt, welke matig gebruikt, geen wezendlyk nadeel toebrengen, maar zelfs onder den rang van goede Geneesmiddelen geplaatst worden (*t*); doch door haar menigvuldig gebruik, en door 't warm water, waar in dezelve gekookt of getrokken zyn, een ongelooflyk nadeel toebrengen (*u*): vooral nu zy, een algemeenen drank geworden zynde, het goede en voedzaame bier, waar van vroegere bewoonders deezer landen (§. XXII.), en onze Voorouders zelfs, tot het begin deezer eeuwe gebruik maakten, zoo zeer in verval geraakt

(*t*) R. A. VOGEL *Historia Materie Medicæ*, pag. 91, 251. *At. Helvet.* Vol. V. *Geneeskundige Bibliotheek*, I. Deel, pag. 49. enz.

(*u*) H. BOERHAAVE *Element. Chæmia*, Tom. II. pag. 24. num. 4.

raakt is , waar in een zoo aanmerkelyken binnen en buitenlandschen handel voorheen gedreeven werd ; ja waar toe zoo veele kostelyke panden zyn opgerecht , welke dagelyks verminderen (v) ; en by deeze duure tyden en het geringe debiet , byna van geen waarde zyn. Waar by de duurte der graanen , mout en hop enz. van tyd tot tyd ook ene merkelyke vervalsching in de bieren veroorzaakt heeft ; welke men , om evenwel voor den gestelden prys te leveren , met eenige gedaanten van geest en kracht voorzien , door *Scarlei*, *Brabantsche Myrthe* enz. een bedwelmend en dronkenmaakend vermogen , zoo na-deelig voor de oogen , hersenen en het zenuwgestel , aanzet , die den maatigst leevenden onverwagt kunnen dronken maaken. — Een zaak , die door hoog gezag behoorde gestuit te worden.

2. By dit verlaaten en vervalschen van den drank der Voorvaderen , en het gebruiken van die der Oosterfche en Westersche Volken , is een ander misbruik ontstaan ; te weten , dien van het veelvuldig gebruik van sterke dranken ,

zon-

(v) Ten aanzien van het groot aantal Brouweryen , welke voorheen , en nog geen 200 jaaren geleeden , in de *Provincie* van HOLLAND zyn in den gang geweest , kan men den *Tegenwoordigen Staat van HOLLAND* , op de namen der steden zelve nazien. Te *Gouda* zyn thans niet meer dan 4 Brouweryen , van gelyken te *Haarlem* ; te *Amersfoort* telde men in vroegere tyden 350 Brouweryen , daar 'er nu geen twee bestaan kunnen.

zonderling van Genever, waar van het debiet federt eenige jaaren zoo toegenomen is, dat het getal der Branderyen, dat der Brouweryen, in de *Provincie* van HOLLAND, verre overtreft. Want in de voorgaande eeuw waren 'er te *Schiedam* alleen maar 10 of 12 van dit foort, daar 'er nu meer dan 120 zyn (om die van andere steden of *Provincien* niet allen op te noemen); waar van de verzending naar buiten niet opweegen kan tegen het gebruik, of liever misbruik, binnen 's lands. Het zy de langzaame ingesloope gewoonte van de in gebruik geraakte warme waterdranken, of wel de schraale en zwaar-belaste bieren, by de opgenoemde meelachtige spyzen en slegte voedfels, hier aanleiding toe gegeven hebben, om eenig tegengift, voor de verzwakking van de maag en ingewanden, door bovengenoemde spyzen en dranken gebooren, als een bekwaam *cordiaal* te gebruiken. — Althans, men heeft al vroeg opgemerkt, dat de Volken by water alleen niet leeven konden; en dat, wanneer de wynstok ontbrak, men zich van gesticte dranken bediende (w).

3. Het gemeen, geen Bier kunnende bekomen, heeft zoo veel minder gelegenheid om Wyn te drinken; en wanneer dit geschiedt, is die

(w) *Korte Verhandeling en Verklaaring van de Gemeenebestsbestiering en Leevenswyze der Oude Batavieren*, enz. door Mr. D. DE LANGE, pag. 8, 9.

die doorgaans van een slegt soort. Van meer belang is dit voor die geenen, wier middelen toereikende zyn, om dagelyks of wekelyks een glas wyn te drinken, en die om eenige *menage* in deezen te betragten, wyn van minder prys verkiezen; welke doorgaans van een slegt soort zynde, in den bedorven zuuren smaak met schadelijke lood en andere mynstoffen eenigzins verbeterd, en den smaak bedriegelyk verzagt, tot grooter verderf en nadeel worden ingeslorpt. — Van geen minder nadeelige eigenschap zyn de zoogenaamde *Benicarlo*, *Toulonsche* en andere wynen van dit soort, onder den gemeenen naam van *Vin des côtes* enz. bekend, die mede vry wat meer nadeel aan de lichaamen toebrengen, dan zy voor de beurs bespaaren; en waar aan niet zonder reden de meerdere Beroertens toe te schryven zyn, welke men, na het veelvuldig gebruik van roode wynen, in deeze landen vernomen heeft. Van de gegiste Dranken, zegt BUCHAN (x): „Wierden alle die dranken „getrouwelyk bereid, te gepaster tyd en maatig gebruikt, zy zouden een zegen voor het „menschedom zyn. Doch nu ze kwalyk toebe- „reid, op veelerhande wyzen vervalscht, en „onmatiglyk gebruikt worden, moeten zy noodzakelyk veele droevige gevolgen naar zich „slepen.”

§. CLIII.

(x) *Huisboudelyke Geneeskunde*, pag. 76.

§. CLIII. Ten aanzien van de Dranken blykt dan mede :

1. Dat de tegenwoordige *Dranken* veel van die der voorgaande eeuw verschillen.

2. Dat de *Bieren* veel van de voorgaande deugd misfen.

3. Dat het misbruik van *Sterke Dranken*, van tyd tot tyd vermeerderd en al te zeer heerschende is.

4. Dat de vervalschte opgemaakte en onnatuurlyke *Wynen*, meer dan te veel in gebruik zyn, waar door de lichaamen bedorven, en onvermydelyke oorzaaken tot beroerten gegeven worden, waar van men voorheen in die menigte zoo niet wist.

5. Dat, van alle de Dranken, geene de *Nederlanders* meerder ontaart, ontzenuwt, en van de natuurlyke kracht en sterkte hunner Voorvaderen berooft, dan de allersterkst heerschende en te verregaande buitenspoorige misbruiken van de warme en heete *Koffy*- en *Thee*-dranken, zoo als uit de volgende opgaave allerduidelykst blyken zal.

§. CLIV. Hier by zoude men het kunnen laten, indien de vraag aangaande de Ziekten enz. zich alleen tot ééne plaats van het Vaderland

land bepaalde ; dan nu dit Vaderland zoo veele onderscheidene hoedanigheden behelst , en de ziekten in het zelve zoo zeer van den anderen , naar de onderscheiden plaatsen , verschillen , dient men ook kortelyk eenig verslag te doen , van de verschillende levenswyze , en sommige verregaande *excessen* te melden.

§. CLV. In 't gemeen kan men zeggen :

1. Dat die Landen in het Vaderland , welker bestaan gelegen is in den Landbouw , door den geduurigen arbeid en zwaarder dagloonen , het beste voedsel aan den gemeenen man opleveren ; zoo dat die , welken hunne gezonde leden hebben , en door geen merkelyke schaade of ziekte zyn buiten staat gesteld , by goed brood enz. doorgaans nog al een gedeelte rund- en varkens vleesch voor winter- en zomer-voorraad slachten kunnen. Dat zulks insgelyks in mindere Landen nog al eens plaats heeft ; en , ofschoon de zandigsten de schraalsten zyn , en minder gelegenheid tot het nuttigen van dierlyk voedsel overlaaten ; 'er echter van geen ongewoon voedsel behoeft gebruik gemaakt te worden.

2. Dat de grootste armoede in de binnensteden door het verval der *Trafiquen* , en ten platten lande by overstromingen geleeden wordt.

3. En

3. En eindelyk, dat de kleine neeringdoende lieden , in kleinere en groote steden en dorpen , en geringe ambagtslieden , 't zy door hun veelheid of uitborgen , het meeste overleg vereisfchen , en zich naauwst behelpen moeten ; waar uit veele bezuinigingen , min goede spyzen , en veele ongesteldheden voortvloeijen.

4. Dat onder allen deezen het allergemeenste voedsel uit aardappelen , vervolgens uit meelspyzen , en doorgaans uit veel en overboodig Koffy en Thee drinken bestaat.

§. CLVI. In 't *byzonder* , dat men in de Landen van den HELIUS , als

1. In het land van *Hulst* veel roggenbrood en varkensvleesch eet, veel vlaamsch bier drinkt, en by het misbruik van koffy en thee zeer genezen tot den drank is : algemeen in STAATS-VLAANDEREN veel rauwe mosfelen eet, en de avond-maaltyden , veelal voornamentlyk te *Sluis* , des avonds met een boterham met garnalen doet, en daar op warme thee toedrinkt.

2. Dat in *Walcheren* de spyze van den gemeenen man , zoo ten platten lande , als in de steden , voornamentlyk bestaat uit Aardappelen, gort en varkensvleesch , meest gerookt of gezouten : hunne bezigheden gering ; vooral by beslooten water : en meest zoo als overal in de *Nederlanden*.

3. In

3. In de stad *Goes* als elders, groenten en ooft, ryp en onryp. Die het wat ruimer hebben, eeten spek en vleesch. Op het land veel melkspyzen, althans 's morgens en 's avonds; gekookte en gebraden appelen enz., des middags spek, en in den winter gezouten tonnevleesch. De *excessen* zyn Genever, die in een groote *quantiteit* geconsumeerd wordt, en niet minder Thee en Koffy; welk laatste zoo algemeen is, dat een arbeider, 's middags een stuk spek gegeten hebbende, niet naar zyn werk zal gaan, voor dat de Theeketel geleedigd is. Voorts by de welgestelde boeren oud bier, roode en witte, somtyds zelfs Rhynsche wynen, die wel goedkoop, maar niet van de zuiverste zyn. — En dit heeft meest in veele opzichten in alle de kleilanden van deeze afdeeling plaats.

4. Te *Zierikzee* zoude fatsoendelyke lieden byzonder gemaatigd leeven, verschillende zeer veel van de inwoonders van *Walcheren* en andere *Zeeuwfche* eilanden. Gemeender Burgerlieden eeten hier weinig Vleesch, maar veel Visch; salade; en de Vrouwen de moeite van koken ontziende, hebben eene algemeene manier ingebragt, van de avond maalyd met een boterham, droog visje, en een kopje Thee of Koffy toe te doen. Aardappels zyn 'er voor het geringste volkje de dagelyksche spyze.

5. In 't Eiland *Tholen* en *Overflacqué* nuttigt men wegens den Landbouw niet minder , en naar den onderscheiden arbeid en gezonde leden , vry gezond voedsel van voedzaam brood , meel en melkspyzen , ook van vleesch en spek , tamelyk verkrygbaar. De misbruiken hebben hier ook al plaats , en verschillen naar de onderscheidene dorpen en plaatsfen (y).

§. CLVII. Uit de Landen van de *uitwaterende Rivieren* berigt men :

1. Dat op het Eiland van *Dordrecht* door den gemeenen man veel Aardappelen worden gegeten ; het zy ze die zelfs pooten , of by de boeren koopen ; de boeren eeten die ook veel , maar 's morgens en 's avonds veel grutten in karnemelk gekookt. Het misbruik van Koffy en Thee is daar ook groot , doch meer in het eerste foort dan in het laatste , vooral onder de Vrouwsperfoonen , alzo de Mansperfoonen door haar werk geen gelegenheid hebben , om zich daar zoo aan te verslingeren.

2. In de *Lang·straat* eet men meest rogenbrood en Aardappelen , en drinkt meest Koffy en Thee.

3. In

(y) Een omstandiger Berigt van de levenswyze onder het Boere volk , veelal met die van gansch *Zeeland* overeenkomende , is onder de *Bylagen* lett. D d. geplaatst.

3. In 't land van *Heusden* en *Altena* van gelyken ; benevens groente , als tuinboonen en appelen in der tyd. By het misbruik van den avond - maaltyd met Thee en Koffy te doen.

4. Te *'s Bosch* veel groente , weinig vleesch , meer gebruik van wyn ; misbruik van Koffy en Thee ook aldaar.

5. Te *Doesburg* worden de *excessen* van eeten en drinken gezegd meer in de *quantiteit* , als in de *qualiteit* te bestaan.

6. Te *Campen* maaken de Aardappels , als elders , het gewoone dagelyks voedsel onder het gemeen , zoo wel als het Koffy - nat onder het Vrouwvolk , de gewoone versnaapering uit.

7. Het eeten en drinken is by den meesten man in OVERYSSEL zeer eenvoudig. Misbruik in dranken , en gebrek aan behoorlyk of noodzakelyk voedsel , heeft by veelen wel plaats , voornamentlyk in Koffy en Thee. Maar aan den anderen kant , niettegenstaande deeze *Provincie* zoo vrugtbaar niet is , als die der klei - landen , wordt 'er echter door konst en vlyt van derzelve' bewonderen goed korn en aardgewassen , als Rogge , Boekweit , Haver en Garst , Aardappels , Knollen en Wortels verbouwd , welke alle gezond voedsel voor den *Arbeidsman* , die *weinig vleesch en spek eet* , uitleeveren : terwyl men behalven deeze , ook allerhande soort van

Groen-

Groenten in menigte in deeze *Provincie* heeft, en dezelve, benevens zwaar Rund-vleesch, op eige weiden gevet, goed Kalfs- en uitneemend Lams-vleesch, lekkere Ganzen, vette Hoenders, overheerlyk Wild, de blankste Rivier-vifch enz. meer als overvloedig op de tafels der Ryken vindt; en men, de Zee-vifch op de meeste plaatfen in het geheel niet zynde, en in de na de zee gelegene fteden jaarlyks fchaarfer wordende, mogelyk ook daarom des te gezonder leeft.

8. Te *Culenborg* driemaal daags Aardappelen, tusfen beiden braaf Thee en Koffy, en zoo veel Genever als mogelyk is.

9. In 't land van *Arkel* 's middags meest al grof spek, weinig vleesch, Eendvogels, aardappelen, kool, boomvrugten, brood; 'savonds bry, grutten, allerlei meelfpyzen. De gewoone drank is water, gekarde melk, wey, dun bier, koffy, ook wel thee. De *excessen*, oud bier, genever of brandewyn, vooral, wanneer zy ter stad, markt of kermiffen komen: 't geen van gelyken van de *Tieler-* en *Bommeler waardenaars* berigt wordt (z). Vooral by den marktgang: anderzints wordt de levenswyze in den *Tielerwaard* en de *Betuwe* gezegt, zeer een-

(z) Het byzondere van *Gordom* is uit de *Bylage* letter O. af te neemen.

eenvoudig te zyn ; bestaande niet in zoo veel spek als in ZEELAND , maar meer in groenten en aardappelen.

10. In den *Abblasferwaard* is het gewoone voedsel 's morgens grutten-bry ; 's middags boekwyte koeken ; 'savonds water-pap of bry van boekwyten of grutten - meel ; maar sedert de boekwyt zoo duur en schaars geworden is , komen de aardappels in gebruik ; vervolgens spek , weinig vleesch. De *excessen* bestaan in koffy en thee , wyl de gemeene man geen bier kan overwinnen.

11. In de *Crimpener- en Lopiker-waard* , het land van *Stein* , en den omtrek van *Gouda* , is de gewoone spyze van den gemeenen man , grutte-meel , aardappels ; en de drank zoetewei en karnemelk. De *excessen* zyn behalven koffy en thee niet groot.

12. In 't land van *Oudewater* is mede het gemeenste voedsel in de steden aardappels , van sommigen vier à vyf maal daags gegeten : ook vleesch van gestorvene beesten , tot verwondering dat hier geen ziekten uit ontstaan zyn. — De Boeren eeten veel vleesch en spek met kool , knollen of wortelen ; ook aardappelen , en des avonds nat van wei of gekarnde melk , gekookt. Die het bekomen kunnen , drinken koffy en thee , drie , vier , ja wel vyf maal daags. De buiten-

spoorigheden zyn , behalven de opgenoemde , jenever drinken , 't welk genoegzaam algemeen wordt.

§. CLVIII. Volgens de derde afdeeling (§. XV.) kan men berigten :

1. Dat de dagelyksche voedfels by den gemeenen man te *Rotterdam* bestaan , meest uit erwten , boonen , meel , aardappelen ; dikwyls uit onrype vrugten enz. Vleesch eet de gemeene man , zelfs in de voordeeligste tyden , niet alle dagen ; dikwyls maar eens 's weeks. Bovendien hebben zy in deeze ongelukkige Veeziekte en sterfte 't vleesch van die zieke geslagte of gestorvene beesten gegeten , daar veelmaalen geen of gering bederf in bespeurd werd , zonder eenig nadeel van hunne gezondheid.

2. Te *Schiedam* , *Vlaardingen* en *Maasfluis* kan het gemeen , dat zyn bestaan uit de vaart op den visvangst heeft , door de schraale vangst en slegt debiet van den Haring en Zoutevisch , by deeze duure tyden , naauwlyks rond schieten.

3. Te *Maasfluis* eet het gemeen veel karnemelk met boekwyten meel gekookt , gezouten , gerookten en gedroogden Visch , aardappels , witte boonen enz. De Vrysters , om een blan-

blanke couleur te krygen; rauwe grutten; meel, afgetrokken theebladen, zynde ongemeen verslingerd op ongereezen boekwyten koeken, te regt onder den naam van *Slypsteen* bekend; ook drinken zy veel koffy en thee.

4. In SCHIELAND, DELF-RHYN- en AMSTELLAND, benevens de oostelyke Dorpen van de *Haarlemmer-meer*, komen veelal dit soort van spyzen, naar den verschillende tyd van het jaar overeen; waar van meel en melkspyzen, gezouten veesch en spek, onrype kruisbeijen, koffy en thee by de Meer-visch enz. meest in aanmerking komen.

5. By den gemeenen man dist de keuken in de *Weteringen* zelden iets anders op, dan erwten, boonen, gort, koeken en visch, die hier, zeer overvloedig zynde, ook dagelyksch gegeten wordt. Men eet in den ganschen zomertyd byna in het geheel geen versch vleesch, offchoon hier alle week schaapen en kalveren geslagt worden. De meeste huisgezinnen draagen zorg een goede provisie spek des winters in de schoorsteen te hebben; en dus eet men des zomers byna dag aan dag gerookt spek. Men gebruikt zeer veel jonge kaas, en de meeste huisgezinnen drinken vyf a zes maal koffy of thee. Offchoon men des zomers byna geen versch vleesch eet, zoo zorgen echter de meesten des winters voor de kuip, en het sterkste gezoute

vleesch wordt dan het meest gegeten. Des middags en des avonds eet men gemeenlyk ongereezen koeken, en byna nooit groenten. Voor het overige steimt de levenswyze zeer wel overeen met die van *Noord-Holland*; alleen zyn de bieren, welken hier gebruikt worden, vry goed, van welken die van *Haarlem* de *Leidsche* gezegt worden te overtreffen.

6. Aan den *Zaankant*, of zuid-zyde van **NOORD-HOLLAND**, eet men veel spek en visch, ook meelspyzen, meest ongereezen, en dikwyls ongekookt, benevens allerlei soort van gebak. Tot drank meest koffy en thee, waar by het misbruik van een glaasje *Liqueur* onder de Vrouwen niet moet vergeeten worden. In 't gemeen zyn de *Noord-Hollanders* zoo wel als de *Zeeuwen*, liefhebbers van vette spyzen, waar van het gevolg bekend is.

7. Te *Alkmaar* onder het gemeen meest meelkosten, en een verschrikkelyk misbruik van laauwe dranken, 't geen te *Hoorn* en *Enkhuizen* mede al de gemeene klagte is.

8. Aan de Noord- en Noordoost-zyde van **NOORD-HOLLAND**, eet de gemeene man zeer sober, en veele dagen agter een niet als kaas en aardappelen, weinig vleesch en spek, althans na den hooityd; wanneer zy andere spyzen be-
ko-

komen , eeten zy ontzachelyk. Zeker aanzienlyk Heer meldt eenen gekend te hebben , die iemand willende tracteeren , eenen zoo graagen gast aantrof , dat zyn gulzige maag 12 fl gehakt kalfsvlees en eenige bollen broods inzwolg. En zyn Wel Ed. Gestr. verzekert , dat 'er van de 20 boeren 16 zyn zouden , die het zelfde zouden doen ; 't welk aan de meelspyzen , zoo als beneden zal aangewezen worden , toegeschreeven wordt. — Ongereezen koeken gaan hier ook zeer in zwang. Ongelukkigst voor de tedere Zuigelingen. Men snyt hier reepen van , geevende daar van een stuk in den mond en de hand van een teder wigt , dat de borst onthouden wordt , 't zy door gebrek aan zog , door het geduurig drukken der borsten met den steel van den houten lepel , waar mede men de wei uit de kaas duwt enz. of om onverhinderd aan deezzen arbeid te blyven. Ten einde deeze schepfeltjes , door aan deeze reepen te zuigen , van den aangebooren trek tot de Moeder-melk te stillen ; waar door zy dan teffens , by het meelachtige ongereezen voedsel , veel wind in het lichaam krygen , veelal bleek zien , doorgaans dikke buiken hebben en mismaakt worden , het geen zy , grooter en sterker wordende , weder allengskens door beweging en arbeid te boven komen. Men drinkt , zelfs onder de Vrouwen , al te veel sterke dranken. Veelen onder de Vrouwen drinken nooit bier. Het gemeen , wyn

drinkende , kiest altoos , of althans veelal , laffe zoete witte wyn.

9. Aan de Oostzyde te *Edam* , en daar omstreeks , eeten van de 10 huisgezinnen onder het gemeen wel 7 of 8 dagelyks pannekoeken , en dat wel ongereezen. — Men eet zeer veele jonge kaas en weinig boter , 't welk een lymerig en slegt voedsel geeft. Sommige huisgezinnen , waar in slegts drie menschen zyn , doen in het najaar ten minsten 100 fl kaas op. Het roggenbrood bevat veele geheele korrels , die onverteerd worden uitgeworpen. De meeste vette kalveren zendt men van hier naar *Amsterdam* ; men eet zeer weinig versch vleesch , 't geen men voorheen maar 2 maal 'sjaars proefde. 's Winters eet men algemeen gezouten vleesch. Zelfs zy , die in den zomer geen versch gebruiken , doen dan iets ten minsten in de kuip. — Ook eet men hier veel visch. — Een groot aantal menschen drinken hier by vyfmaal daags koffy en thee , en meest 's avonds met een boterham , in plaats van andere meer voedzaame spyzen te nuttigen. Men eet in den zomer al te weinig appelen , peeren , pruimen , kersfen , en in 't gemeen al te weinig groenten ; (dat in de landen van den *HELIUS* anders plaats heeft , alwaar de boeren wooningen veelal voorzien zyn van tuin en boomgaard , en de Dorpen van grooter en kleinder tuintjes ; waar uit de gemeene man zich

zich doorgaans van het noodige ooft en groenten kan voorzien). Aan de Steden, en zelfs aan de huizen der boeren, ontbreeken tuinen, en die 'er zyn, zyn al te klein. Men heeft liever weiland voor het Vee, en gebrek aan groenten.

10. Te *Marken* eet men zelden groenten, want 'er zyn geen hoven op het Eiland; zeer weinig melk, want voor 800 menschen zyn 'er pas 30 koeijen. Altoos schaft de keuken gort, erwten, boonen, koeken enz. 's Winters gezouten vleesch, zomers visch; krachtig en gezond voedsel voor zwaaren arbeid! maar niet zelden flokt een huisgezin 2 of 300 fl Siroop in een jaar op.

§. CLIX. Onder de Berigten van FRIESLAND enz. wordt

1. Van *Harlingen* het menigvuldig gebruik van lauw water, waar door zich hier een menigte menschen van beide *Sexen*, doch inzonderheid de Vrouwen, verslappen en bederven, onder het nadeelige van de levenswyze vermeld. Koffy wordt hier niet veel gedronken, doch de thee is in een algemeen misbruik geraakt, zelfs onder arbeidslieden en boeren ten platten lande; zoo wel als het misbruik van den Suiker by veelen, die het bloed te veel verdunt, en aanleiding tot *Scorbut* geeft. — Van gelyken is

het met dat van den jenever , 't welk in de steden groot is , en al te zeer ingesloopen onder den gemeenen man , den werkman , en zelfs in veelen onder den burgerstand ; waar van de kwaade gevolgen uit zich zelve , of vereenigd met het water drinken , ligt zyn op te maaken. — De levenswyze verschilt dus niet veel van die van *Noord-Holland* , als dat men 'er meer jenever drinkt , en , zoo men meent , alle morgen een gezet romertje , zelfs onder de Vrouwen. — Beide doen zy waarschynelyk het graveel en den steen hier minder voorkomen. — Men kan denken , dat het eeten van veele aardappelen , slymige en raauwe meel-spyzen , en van te weinig vleesch by 't gemeen , (by 't welk een boterham en een kopje thee veelal de avondmaaltyd , zoo wel als by den gemeenen burger , en aardappels by den geringsten uitmaaken ,) te gemakkelyk en schielyk door een arbeider verteerd wordt , en dat dit voedsel niet zoo gezond kan gerekend worden voor een weever of anderen , die een zittend ambagt hebben , of voor Vrouwen , welke zich weinig beweegen.

2. De gemeene man eet te *Groningen* , en wel ten platten lande , des zomers en des winters aardappels , grutten , gemeene groenten , pannekoeken , en somtyds een stukje spek. In de Stad , behalven dit , des zomers , slegte zeevisch , een schaapshoofd met lever en long , by-
zon-

zonder aardappels met mostaard of raapoly. — Koffy en thee zyn waarschyndlyk immer zoo sterk doorgedrongen in deeze *Provincie* als in *HOLLAND*, by de zulken, welke in spys en drank niet van hun meerderen afhangen. — Het is van ouds hier ruim zoo veel als elders, de gewoonte, in voornaame burger-huizen, jaarlyks rundvleesch en spek tegen den winter te slagten. In het algemeen houdt men hier meer van vleesch dan in het nabuurig *FRIESLAND*. Niettegenstaande de gevolgen van het overvloedige gebruik van warm water, houdt die gewoonte nog stant. —

§. CLX. De levenswys op de *Hooge landen*, onder het gemeen, stemt hier in veele opzichten ook al mede in.

1. In *Drenthe* zyn de gewoone spyzen veel aardappels, roggen- en boekwyten-bry, Rogge- en boekwyte pannekoeken, zeer veel roggenbrood; daarentegen weinig spek en vleesch. — Hun dagelyksche drank is water of karnemelk. Echter heeft sedert eenige jaaren het misbruik van koffy, (thee wordt 'er weinig gebruikt,) veel veld gewonnen, en byzonder onder de Vrouwen, die dikwyls op sommige plaatsen vier en meermaalen daags gedronken wordt.

2. De levenswyze van den gemeenen man te *Coeverden* en *Ommen* is eenvoudig en schraal.

Hun voedsel is meest aardappels , knollen , en geele wortels , en een gebak van boekwyten-meel , pannekoeken genaamd , bry van 't zelve meel , en ook wel van roggen-meel in water gekookt. — Voorts dranken van zeer dunne koffy en thee , ook wel van gebrand koorn.

3. Te *Amersfoort* eeten de gemeene lieden veelal roggenbrood , zoo zy dat bekomen kunnen , met aardappelen , zonder 'er byna iets anders by te kunnen krygen ; moettende zich veel met paardeboonen behelpen. Terwyl de gewoone drank , vooral by de Vrouwen , veel koffy en thee is , welkers misbruik hier alzoo sterk , als elders , in de gewoonte geraakt is. Wordende 'er ook weinig bier en veel jenever , ja , zoo men meent te kunnen nagaan , in meerder *quantiteit* , als bier gedronken. Het onbedenkelyk verminderen der brouweryen is boven aangewezen.

4. Te *Barneveld* hebben die zelfde misbruiken plaats. De gemeenste spyzen zyn het meenigvuldig gebruik van aardappelen , die men hier driemaal daags eet. Oud spek , en gerookt of gezoute vleesch , dat men zeer veel eet met gedroogde of gezouten *legumen* (linzen) , en zuurkool , aardappelen , pap , enz. Zy drinken ook veel koffy en thee.

C O R O L L A R I A.

Uit deeze onderscheidene Berigten is dan ligtelyk af te neemen :

I. Dat de minste spyzen uit dierlyk voedsel genomen worden ; en wanneer dezelve daar al in bestaan , zy doorgaans geschikt zyn , om de onzichtbaare uitwaasfeming te verminderen ; als spek , varkensvleesch , veel vet , boter , slymige visch , hoedanig aal , paling enz. (*a*) ; die boven dien ook veel van hun voedzaam vermogen worden beroofd , eenen anderen aart verkrygen , ofte van eene vet olieachtige en lymige eigenschap zyn ; zoo zy maar niet veeltys tot eene garstige hoedanigheid overgaan.

II. Dat onder die der aardgewasfen de meelspyzen , en onder deeze verre de aardappelen de overhand hebben ; en de aard- en tuin- vruchten in de minste deelen van het Vaderland tot spyze worden opgedifcht.

III. Dat de misbruiken ten aanzien van de dranken , in koffy en thee , benevens jenever , verre boven den anderen den voorrang hebben , gelyk boven aangewezen is.

§. CLXI.

(*a*) *Hollandsf. Maatschappij*, III. Deel , pag. 109. F. HOFFMAN *Differt. de diatæ vitio multorum morborum causa* , §. XXIX. *Opera Supplem. I.* pag. 687. ut & J. DE GORTER *de Insensibili perpiratione* , Aphor. CXXIV. CXXV. Pag. 388.

§. CLXI. De gevolgen hier uit in zwakken, kinderen, en een stiltittend leeven leidenden ontstaande, zyn veele en menigvuldig; en die allen op te noemen, vereischte eerder eene afzonderlyke verhandeling, dan eene gebrekkige optelling in eene uitgebreide taak als deeze. — Taalkundigen kunnen die elders omstandiger nagaan (*b*). Tot dit oogmerk kan ik het voorname niet dan even aanstippen; te weten:

1. Dat het taaije lymige (*viscidum*) in de spyzen de overhand hebbende, indien het door eene sterke natuur niet t'onder gebragt wordt, eene al te taaije chyl (*chylus nimis glutinosus*) voortbrengt, met de gevolgen van veelerhande ongesteldheden, als dikheid in de vogten, traage overgang derzelven by de hairfyne buisjes, verstopping, ophooping, beletselen by de afkleinzing en afscheiding, en veelerhande gezwollen (*c*); en 'er wyders opvulling van de long, kliergezwollen, opzetting van den vetrok, onvermogen der galafscheidende ingewanden, verminderde eetlust, walging en verslyming van alle die vogten, welke tot de spysverteering geschikt zyn, benevens verflapping van maagen darmen, belette afscheidingen opslurping van den chyl of voedzaam sap, traage stoelgang en onpynelyke opzetting van den
 buik

(*b*) Conf. H. D. GAUBII *Institut. Patholog. Medic.*

(*c*) *Ibidem*, §. 458, 285.

buik ontstaan : en dat uit deeze traagheid en dit vertoeven, door gebrek van goede verteering en t'onderbrenging in dat geen, 't welk tot onderhouding van het dierlyk leeven noodig is, een zuur, verrot en garstig bederf, verstoppingen van het darmscheil, en verslyming in alle de vogten kunnen gebooren worden (*d*); en dat uit deeze kwaade vogten, uit de eerste wegen van maag en darmen, tot de tweede of het bloed, overgebracht, zwakheid van het zenuw-gestel en traagheid van het levens-beginsel (*torpor vis vitalis*) onvermydelyk zyn (*e*).

2. Dat het slymige (*glutinosum*) met het scherpe vereenigd, het geen de spyzen, of door hun aart of bederf in zich bevatten, of door gebrek van goede kooking verkrygen, veelerleije ongesteldheden voortbrengen; als:

- a.) Uit de aardgewasfen een fcherp (*f*) en wrang zuur (*g*).
- b.) Uit het dierlyke verrotting (*h*)
- c.) Uit de vettigheden garstachtigheid (*i*);
waar door
- d.) Vee-

(*d*) *Institut Patbol. Med.* §. 329.

(*e*) *Ibidem*, §. 283, 196, 198.

(*f*) *Ibidem*, §. 307, 461.

(*g*) *Ibidem*, §. 309, 462.

(*h*) *Ibidem*, §. 312, 313.

(*i*) *Ibidem*, §. 375, 460.

d.) Veelerhande scherpe flymen, (*pituitæ acres*) ontstaan kunnen, aan hunne onderscheide uitwerkingen kenbaar (*k*).

3. Dat het gemeen of keuken-zout, tot bereiding of bewaaren der spyzen, in te groote veelheid gebruikt, vooral, wanneer genoegzame verdunning of verlanging door tegenovergestelde waterige dranken ontbreken, aanleiding geeft tot ontbinding der vogten, meerder zwaarte en scherpte in dezelve, en daar uit ontstaande sneller omloop van het bloed, waar uit jeukete, roodheid, knaaging enz. en doorgaans ook meer dan gewoone dorst verwekt wordt (*l*); vooral, wanneer men die met warme dranken tegengaat, de gevolgen beneden (*5*) te noemen, vermeerderende.

4. Dat de ontaartingen door gegiste vogten of dranken (*l*), (waar mede eenigermaate overeenstemmen die der speceryen (*m*), en der zoetigheden (*n*), als mede der peulvrugten en der winderige voedsels (*o*), dewelke insgelyks een soort van gisting in de lichaamen van sommigen ondergaan, wanneer die langen tyd agter een,

(*k*) *Institut. Patbol. Med.* §. 373.

(*l*) *Ibidem*, §. 315.

(*l*) *Ibidem*, §. 467.

(*m*) *Ibidem*, §. 466.

(*n*) *Ibidem*, §. 470.

(*o*) *Ibidem*, §. 471.

een, zonder merkelyke tusfchenkomst van anderen genuttigd worden,) niet min aanmerkelyk dan de vorigen zyn, en veelerhande nadeelen toebrenge; in de aangewezen plaatfen omftandiger in te zien.

5. Dat de nadeelen van de warme dranken veele en menigvuldig zyn, als :

a.) Die de doorweekte Ingewanden, van maag en darmen, te zeer verflappen, de fcheivogten te zeer verdunnen en kragteloos maaken; waar uit fpyswalging (*anorexia*), en verteere-loosheid (*apepsia*), of gebrek aan kooking, ontftaan (*p*).

b.) Die door het afveegen der natuurlyke flym, de Ingewanden van binnen tegen alle onnatuurlyke aandoening beschuttende, gevoelige tederheid, pyn en fpanning, op het gebruik der fpyzen verwekken, waar door het leeven in zulken bezwaarlyk kan onderhouden worden (*q*).

c.) Door welke de verdunde waterachtige chyl, eene algemeene dunheid door de vogten verspreid; waar door gebrek aan rood bloed, bleekheid, weizugt, (*colluvies serofa*), in het gansche lichaam te wege gebragt wordt; van waar kwaade voeding, verzwakking der vaste deelen, verflensing, onvermogen der zenuwen, traag-

(*p*) *Ibidem*, § 474.

(*q*) *Ibidem*, §. 373, 287, 363, 354, 359, 162, 196.

traagheid der levensbeweging en der zintuigen, zoo wel als van de bloedsomloop, en uit dien hoofde koude, benevens verscheide soorten van waterzucht, *diabetes*, *fluor albus*, enz. kunnen gebooren worden (r). — Waar by

d.) De gewoonte van de spyzen, zoo wel als koffy en thee-dranken, zoo heet mogelyk, op te slurpen, niet weinig alle deeze opgenoemde onheilen (5. a-c.) vermeerdert, en voornamentlyk aanleiding tot pynelyke maagkrampen uit ontvelling enz. ontstaande, geeft, benevens veelvuldige aanleiding tot beledigde slikking, ademhaaling, spraak, spys-verteering, en der zoo droevige naauwe keelen, of belemmerde of eindelyk gansch belette doorzweiging. — Waar toe mogelyk het misbruik van gebrande-wynen mede kan gebragt worden (s).

§. CLXII. Wat uitwerking het eeten van vleesch der aan de Vee-pest gestorvene Runderen gehad hebbe, is met geen zekerheid te bepalen. Intusfen kan men over het algemeen zeggen :

1. Dat het voor een geringe prys te bekomen was, waar door het van veelen, die het gewoone niet konden magtig worden, in groote menigte tot spyze gebruikt is.

2. Dat

(r) *Ibidem*, §. 287, 363, 354, 352, 162, 196.

(s) *Ibidem*, §. 475.

2. Dat dit vleesch somwylen geen of weinig bederf vertoonende, en mischien bedektelijk in de hallen gevoerd, ook wel van ander soort van menschen gegeten is, waar door dan ook in deeze, waarschynelyk, kwaadsappigheid, *scorbut* en rotziekten ontstaan zyn.

3. Dat ook veel van dit vleesch, 't welk 'er reeds zeer wankleurig en bedorven uitzag, en waar van al het vet byna verteerd was, of beginnende tekenen van verrotting te vertoonen, in de steden en op de dorpen verkogt is, het geen mogelyk sommigen niet zonder grond heeft doen denken, of dit van zyn natuurlyke hoedanigheid ontaarde vleesch geen wezendlyke aanleiding tot meerder aantal der Rot-koortsen gegeven hebbe, dan men voorheen in deeze landen gewoon was te verneemen.

4. Dat in *Delft* voor weinige jaaren onder het gemeen allerlei soort van kwaaden uitslag regeerde; inzonderheid pynelyke en hardnekkige verzweringen in den vetrok, negenoogen enz. De sterfte grasfeerde toen sterk onder de Runderen: men dacht, of deezen uitslag wel mogte veroorzaakt zyn door het eeten van vleesch van zieke of gestorvene beesten; doch in het najaar van 1771. werd het zelfde waargenomen, wanneer 'er omstreeks deeze stad geen sterfte plaats had. Waarom men in bedenken gaf, of deeze

ongemakken ook uit het misbruik van aardappelen zouden hebben kunnen ontstaan (t).

§. CLXIII. Ten aanzien van de Aardappelen, hebbe men nog te weeten, dat goede meelachtige aardappels, maatig gegeten, geen kwaad voedsel geeven, als zy met andere spyzen by verwisfeling vervangen worden; naardien zy naast de Tarwe het geschikstte zyn, om styzel uit dezelve te bereiden: en zy zelve in de besmettelyke *Dysenteriaë* te *Nymegen* (u) niet schaadelyk bevonden werden. — Maar, een groot onderscheid heeft hier omtrent plaats; te weeten: wanneer men byna geen ander voedsel nuttigt; taaije kleiachtige, bevrorene en bedorven aardappels, en dat lang in den voortyd, zelfs wanneer 'er reeds nieuwe te bekomen zyn, eeten moet; 't welk doorgaans kwaade chyl, en gebrekkig of ongenoegzaam voedsel aan de meer behoevende lichaamen verschaffen moet (v).
In

(t) [By het overgeeven deezer Verhandeling konde ik met geen meêr zekerheid van het nadeel, uit dat onnatuurlyk voedsel aangebragt, melding maaken; dan door de nader Berigten van *ter Heide* en *Voorburg*, (§. LXXIII. 5, b. 6, a.), door het zichtbaar verspreiden van eene aanstekende Rotkoorts, uit het eeten van zulk vleesch gebooren, is hier verder geen twyffel aan. BUCHAN had het ook afgeraaden, *Huish. Geneesk.* pag. 70.]

(u) DEGNER *de Dysenteria biliofo-contagiosa &c.* pag. 188.

(v) [Wegens het voor- en nadeel der Aardappelen, kan men zich tot verzadigens toe voldoen in de *Verhandeling over den Aart en Voortplanting*, en het veelerbande gebruik der nuttige Aard.

— In NOORD-HOLLAND achtte men de *Gelderfche* aardappels beter dan de *Zeeuwfche* enz. om dat die losfer van zamenftel zyn.

§. CLXIV. Tot de *Voedfels*, die fomtyds *fchaadelyk* bevonden zyn, en in het Vaderland overvloedig voorkomen, zyn de *Mosfelen*, *Garnalen* en *Haring* te brengen, waar by onder de plant-gewasfen de *onrype Kruisbeyen* behooren.

1. De *benaauwäheden* en *opzwellings*, welke fomtyds van *gekookte Mosfelen* veroorzaakt worden, waar over van anderen in het breede gehandeld is (*w*), doch welke eerder aan zeker venynig *Infect* enz. (*x*), worden toegekend, zyn over bekend. Uit STAATS-VLAANDEREN meldt men, dat de gemeenen man aldaar alle uuren van den dag raauwe mosfelen eet, die dikwyls kwaalyk bekomen, wanneer men geen
goe-

Aardappelen, door J. A. J. LUDWIG, uit het Hoogduitsch vertaald door C. PEREBOOM, *Med. Doctor*, Hoorn en Amsterdam 1775. alwaar de gebreken der Aardappelen in het XX. Hoofdst. en de nadeelen, welke zy de lichaamen toebrenge kunnen, §. 15. voorkomen. Waar onder de uitzetting der darmen wordt opgenoemd, waar aan die geenen, die dezelve alleen of meest tot voedsel nuttigen, onderhevig zyn. Gelyk zy tot het zuur, §. 18. tot zwaarmoedigheid, de jigt enz. §. 19. gezegd worden aanleiding te geeven.]

(*w*) MOERING *de Mytilorum quorundam veneno*, A. P. M. vol. VII. pag. 115 & seq. Append.

(*x*) J. BASTER *Natuurkundige Uitspanningen*, I. Deel 3. ft. pag. 126.

goeden drank daar by gebruikt ; en dat verscheide *militaire Hoofd-Officieren* zorg draagen , dat de *Soldaaten* geen mosfelen eeten. De *Officieren* eeten die ook wel des morgens voor 't ontbydt (dat in *ZEELAND* van gelyken met oesters niet vreemd is ;) maar drinken daar een goed glas witte wyn op , wanneer zy zelden kwalyk bekomen.

2. Dat *Garnaalen* oorzaak tot ziekten kunnen geeven , blykt uit de beschreevene *Colyk* van den Hoogleeraar *A. DE HAAN* (*y*) , en de waarneemingen van *Doctor HOUTTUIN* te *Amsterdam* (*z*).

3. Zoo zag men in het jaar 1771. by het aankomen van den *Nieuwen Haring* in veelen , die van den zelve gegeten hadden , hevige *Choleræ* , *Diarrhææ* , *Colykpynen* enz. ontstaan. Verscheiden deezer heb ik behandeld , en het liet , door de algemeenheid , geen twyffel over , of de genoemde onheilen werden hier door veroorzaakt. Naar de reden deezer verschynselen onderzoek doende , heb ik vernomen , dat zulks geschiedde , wanneer den haring in den beginne te veel om de Zuid gevangen werd , die van een minder soort is , dan de gewoone haring , die meer noordwaarts gevangen wordt ; en by de

Vis-

(*y*) *Rat. Medend.* Part. III. pag. 94. edit. Ven. 1757.

(*z*) *Uitgezogte Verbandel.* IV. Deel , pag. 175.

Vischers onder den naam van *garrigen Haring* bekend is. Het gebeurt ook, dat onbedreevene Kaakers de blaasjes die vol kleine visjes zyn, niet behoorlyk uithaalen, waar door de haring aan het bederven gaat; wankleurigheid van rood en wit veroorzaakt wordt; en dat 'er dus de bovengemelde gevolgen te wege worden gebragt. — Een ander Stuurman heeft my gezegt, dat wanneer de vangst zeer goed is, men wel tot 100 tonnen haring te gelyk vangt, die dan in het ruim worden geworpen, tot men gelegenheid heeft die te kaaken, waar door het komt, dat, eer de onderste haring, die het eerst gevangen is, kan geakaakt worden, zy reeds blyken van bederf heeft, door het op een pakken en broeijen.

4. Eindelyk verwekken de *Kruisbeyen*, buiten de gewoone gevolgen, aan de wrange zuure voedfels (§. CLXI. 2. a.) eigen, wel eens zulke hevige toevallen, dat dezelve de opmerking der Geneesheeren tot zich trekken, en onder de gedaante van *Morbi*, of *Symptomata epidemica*, (als te *Enkhuizen* (§. LXXX.), en te *Amsterdam* (a) voorkwam.

§. CLXV. Deeze voedfels voor het meereendeel meer den gemeenen man betreffende, 200

(a) *Uitgezogte Verhandel.* IV. Deel, pag. 302.

zoo kunnen aanzienlyke lieden van den anderen kant het nadeel befeffen van hun te zeer voedend of fchaadelyk *dieet*, met te weinig beweging verzeld; en de gevolgen, die zy daar uit te vreezen hebben, by voornaame mannen zelve nazien (*b*) en afneemen.

§. CLXVI. Belangende eenige kwaalen, welke als gevolgen van het misbruik der opgenoemde warme dranken doorgaans plaats hebben, waar onder de zoo genoemde moeilyke of belette doorzwelging behoort, zyn my onder anderen de volgende Berigten daar van toegekomen.

1. Te *Middelburg* had men in den tyd van elf jaaren de belette doorzwelging alleenlyk in drie onderwerpen vernomen, in welken zy door den dood gevolgd was.

2. De belette doorzwelging komt te *Zierikzee* mede nu en dan maar voor.

3. Te *Middelharnis*, op het Eiland van *Overflacqué* zyn de verflapte of naauwe keelen het meest in de weinig doende, en veel heete thee en koffy met Suiker drinkende, Visfchers Vrouwen bekend.

4. De

(*b*) H. D. GAUBII *Institut. Patbol. Medic.* §. 473, 476.
F. HOFFMANN. *Differt. de Diata vitio*, l. c. §. XIV, XIX.
pag. 679, 680. &c.

4. De *Morbi Chronici* in de *Wilmstad* en omliggende landen, worden als elders aan eene kwaade *digestie* toegeschreeven, uit welke *Morbi spasmodici, hypochondriaci, hysterici* enz. hun oorspronk hebben.

5. De Zenuw-ziekten zyn te *Dordrecht* vry gemeen onder die geenen die veel zitten, weinig beweging hebben, en doorgaans zich ophouden met veel warm water te drinken.

6. Men houdt het te 's *Bosch* onbetwistbaar, dat het tegenwoordig misbruik van warme koffy en thee-dranken veele zwakheden en Zenuw-ziekten baart.

7. By de Vrouwelyke *Sexe* ontmoet men niet zelden te *Nymegen* gemeene *Pasiones hysteriæ*; als *cardialgiæ, pectoris oppresiones, palpitationes cordis, faucium strangulatus hysterici* enz. Hier en daar vindt men deeze ziekte ook in een grooter trap, en verzeld met *animi Deliquia, Cacochymicæ, Ploratus, Convulsiones artuum omnium* enz.

8. De *Cardialgiæ chronicæ* zyn gemeen in de *Grave* by die geenen, welke door een onmatig gebruik van warme water-vogten, de maag van haare natuurlyke slym berooven; alwaar men die ook vindt, *ex scirrho: colica piccionum* ziet men hier niet; *Morbi mucosi verminosi* zelden; maar verscheiden, die aan eene belette

doorzwelging laboreeren; en meestendeels zulke, die geesryke dranken misbruiken.

9. Van *Zutphen* meldt men, onder de *Morbi chronici* ook eenige aan eene belette doorflikking, die meest van het misbruik van sterke dranken veroorzaakt waren.

10. Langzaame belette doorzwelgingen van verscheiden soort, benevens Zenuw-ziekten onder mannen en Vrouwen zyn in *OVERYSSEL*, omtrent de plaatsen aan de zee gelegen, zeer algemeen (§. CXX.). Dan of men deeze oorzaak in het misbruik van de koffy en thee zoeken moet, is onzeker. Deeze dranken worden wel door de gansche *Provincie* veel gedronken, en men erkent haare verflappende kracht: ondertusfchen heeft de groote *SYDENHAM* deeze ziekten zoo wel als wy waargenomen, in een leeftyd, toen 'er nog van die dranken geen misbruik gemaakt werd.

11. *Cardialgiæ chronicæ* enz. zyn in *ZUID-HOLLAND* zeer gemeen. De Waterzugt, slymzieltens en verkoude magen, welke men boven (§. LXIX.) van *Rotterdam* aan de koude en vogtige lucht had toegeschreeven, worden ook erkent gelegenheid te krygen uit het dagelyks voedsel, byzonder by den gemeenen man (§. CLVIII.). — Nergens, meldt men, is 'er een Land, alwaar de *laxiteit* der vezelen en zwak-

zwakheden der zenuwen, hartkloppingen, kortademigheid, pynen in de lendenen, *Leucorrhœa* vryster-ziekte; met een woord, alle die gebreken, welke onder den naam van Zenuw ziekten, waar van naauwlyks een enkeld huis vry is, hier regeeren; en die niet gezegd kunnen worden uit het *Climaat*, of de gesteldheid van het land voort te komen, (want die ziekten waren hier voor deezen zeldzaam;) maar uit het onmatig gebruik van koffy en thee, daar men de lichaamen van den ogtend tot den avond, als in verdrinkt. — Welke ziekten van dit foort verder in deeze Stad voorkomen, kan men eenigermaate uit de sterflysten, onder de *Bylagen* geplaatst, afneemen.

12. Belette doorzwelgingen, Maagkwalen enz. worden te *Schiedam* ook gevonden; zy zyn niet zeldzaamer, ook niet menigvuldiger, dan op andere plaatsen; *Colique de Poictou* is hier zelden of niet bekend; de *Podagra* heeft hier ook zyne lyders.

15. De vernauwde keelen of moeilijke doorzwelging te *Maasfluis*, door het aldaar in gebruik zynde voedsel enz. zyn zoo menigvuldig, en het getal der zulken is zoo groot, dat men nergens weet, naar evenredigheid der menschen, dit ongemak zoo menigvuldig als aldaar, gezien te hebben; het veel drinken van warm water doet hier zeker veel toe; maar men ge-

looft nog meer , dat het opflurpen van zeer heete koffy en thee , en het doorzwelgen van zeer heet voedsel , 'er nog meer toe doet. — *Hypochondriaci* en *Podagrici* zyn hier zeer weinig. — Men denkt niet zonder rede , dat het algemeen gebruik van flegte bieren , gelegenheid heeft kunnen geeven tot de algemeene klagten over maag- en buik- pynen , en belette slikking , zoo hier als hier omstreeks.

14. Hoe veelen 'er in 's *Hage* aan de *Waterzugt* zyn overleden , kan men in de gemeengemaakte lystten daar van zien. — Van belette doorzwelginge hoort men weinig ; welke nog al in de eerste beginselen afgekeerd worden. *Cardialgiæ chronicæ* zyn hier zoo gemeen als elders ; en de ziekten uit verflapping der vezeldraaden , enz. zoo menigvuldig , dat de naam van *Zenuw-ziekte* , of het op de zenuwen te hebben , byna als in den mond der ligt- kwynenden bestorven is.

15. De *Zenuw-ziekten* neemen van oogenblik tot oogenblik toe in de *Weteringen* , en men ziet ze hier meest regeeren in de *Vrouwen*. — De *Waterzugt* is hier veel gemeen , doordien de meeste inwoonders zich uitermaaten in koffy en thee drinken zeer te buiten gaan , enz.

16. De ziekten van *Gooiland* , vooral de *flee- pende* , worden insgelyks toegeschreeven aan het
schan-

schandelyk misbruik van koffy en thee dranken , waar door men meldt , dat ook deeze Inwooners en aanpaalers ontzenuwd , en als het ware ontmenscht worden ; terwyl de zoo weinige noodige beweging van de meeste lieden , en het gemeene voedsel der arme lieden , uit aardappelen enz. bestaande , 'er niet weinig aan toebrengen.

17. De ziekten in AMSTELLAND worden , behalven de lucht , schadelyke dampen en uitwaasfemingen , ook aan de ligt rottende en ligt garstig wordende spyzen , en verflappende dranken , by te weinig beweging , toegeschreeven.

18. De veele Zenuw-ziekten , opgespannenheid van winden , flauwten in de Vrouwen , *Pasiones hystericae* , *leucorrhœa* enz. , die boven opgenoemd zyn , worden , buiten andere oorzaken , te *Alkmaar* ook aan het *dieet* van den gemeenen man , namentlyk aan de veele meel-spyzen , en het groot misbruik van laauwe dranken , de naaste oorzaak van eene werkelooze vezel , toegekend.

19. Van gelyken erkent men dit mede te *Edam*. De Waterzugt wordt aldaar gehouden van de veele koffy en thee dranken te ontstaan ; de voorjaars koortsen van de lymigheid der vogten ; de kwaadsappigheid der meeste Vrouwen van de slegte levenswyze ; terwyl 'er de Zenuw-ziekten vermeerderen.

20. De ontaarting des Slok-darms is in NOORD-HOLLAND zoo algemeen , dat men 'er zelden lyders van ziet te regt komen. De beroemde *Doctor GRASHUIS* had by zekere gelegenheid erkent , in zyn gansche leven maar vier 'er van te hebben zien geneezen. En , dat het getal der geenen , die aan deeze ziekte sterven , oneindig grooter was , dan men denken zoude ; welke zoo niet alleen , ten minsten met dezelve kwaale , ten grave gesleept wierden.

21. Te *Enkhuizen* denkt men niet anders : by de byzondere lands- en luchts-gesteldheid , erkent men de nadeelige levenswyze der inwoonderen , voornamentlyk by het gemeen ; by wien de meeste ziekten , zoo door de ongesteldheden der lucht , waar aan zy meer dan de ryken bloot gesteld zyn , als de misbruiken in den levensregel , door te veel heete thee en koffy dranken worden toegekent : en wel meer aan het heete water , dan wel aan de koffy en thee zelve ; vooral , wanneer slappe spyzen en raauwe kost daar by komen ; waar door raauwheden en onbehoorlyke chyl worden verwekt , en veeltyds aanleiding tot eene *Saburra* in de eerste wegen gegeeven wordt.

22. De *Tesfelfche Vrouwen* laboreeren veel aan deeze en geene ongemakken , zonder dat men dezelve bepaalen kan. Veele sukkelan aan keel-kwaalen ; verscheidene heeft men elendig
aan

aan de kanker zien sterven. De Vrysters worden byna nooit tot de natuurlyke maandelyksche zuiveringen geleid; veele sterven in dien tyd, wanneer zy die tragten te hebben, en sommige worden door hulpmiddelen met moeite en gevaar daar toe gebragt.

23. Veele sleepende Ziekten worden in FRIESLAND, gelyk in de meeste *Nederlandsche* steden, door eenen kwaaden levensregel veroorzaakt. Vrouwen en jonge Vrysters, die een zittend leeven leiden, en dagelyks veel warm water drinken, onder den naam van thee, bederven dikwyls haar gestel. Men ziet jonge Vrysters, traag en bleek, als aan eene bolle waterzugt kwynen; terwyl de maag, met slymen opgevuld, van alle spyzen als afkeerig is: de stonden komen laat te voorschyn, en worden naderhand nog dikwyls opgehouden, waar uit veele *hysterique* toevallen ontstaan. De belette doorzwelging is mede sedert eenige jaaren zeer bekend geworden: men ziet die meest in Vrouwen, in welken zy doorgaans doodelyk is. By Vrysters, en by bejaarde Vrouwen, ontmoet men ook veele maag-pynen en wormen, en wat dies meer is. De wormen zyn hier vry algemeen, niet alleen in kinderen, maar ook in bejaarde menschen: de Lindworm vertoont zich hier ook somtyds. Het gebruik van meel-spyzen, het welk hier by den gemeenen man ook
zeer

zeer in zwang gaat, vermeedert buiten twyfel alle deeze ongemakken, en brengt ze dikwyls tot ongeneeslyke gevolgen. —

24. De Ziekten van *Groningen*, §. LXXVII. opgenoemd, worden aan eenen kwaaden levensregel toegeschreeven. Men zegt, dat de gewoonelyke ziekten in deeze *Provincie* de zulken zyn, die volgens de tegenwoordige levenswyze, van eene verzwakking der eerste wegen, en dus van eene bedorvene verteeringe van het voedsel afhangen; als ook van eene vermindering in de onzichtbaare uitwaasfeming. — Onder de zwakke soort van Vrouwen komen nu en dan eenigen voor, die, wegens het dagelyksch gebruik van zuur roggenbrood en andere diergelyke voedfels, het zuur in de maag, met blaauwe plekken op de huid, en knaaging in het tandvleesch hebben. — Men ontmoet hier en daar wel *Morbi mucosi*, doch zelden heeft men gelegenheid daar omtrent onderzoek te doen; dewyl dezelve bykans niet ziek zyn, en dus geen Geneesheer ontbieden. — De Wormen zyn 'er zoo algemeen, dat men naauwlyks eenige zieken ontmoet, of eenig lyk opent, zonder wormen te vinden. — Hoedanig het met de belette doorzwelging in deeze *Provincie* gelegen zy, kan men uit de *Verhandeling* van den Heer VAN GEUNS, in de hoofdstad deezer *Provincie* zelve woonende, afneemen.

25. Oude lieden meenen in *Drenthe* opgemerkt te hebben, dat sedert de warme dranken hier meerder zyn begonnen genuttigt te worden, de menschen ook aan meerder ziekten zyn onderhevig geweest: althans zoo fris en sterk zich niet meer vertoonen; noch zoo lange niet meer leeven, dan in vorige tyden. — De Kinderen worden ook zeer aan wormen onderhevig bevonden. —

26. Zenuwtrekkingen zyn menigvuldig onder de *Barneveldsche* Boeren; ook heeft men hier veel kwaade maagen, die aan de koffy en thee, aardappelen, pap, enz. worden toegeschreeven. De *scrophuls* en *fistels* in de klieren van den hals, welke hier veele zyn, kent men aan de laatste insgelyks toe, en meent die vermeerderd te zyn, sedert het menigvuldig gebruik derzelve. De Teeringen zyn 'er van gelijken meenigvuldig. — *Scorbut* is 'er een heerschend ongemak, schoon de grond hoog is, welke men wederom aan de oude zoute en gerookte kost toeschryft.

27. Van belette doorzwellig hoort men weinig te *Amersfoort*. Hier en daar klaagt men wel eens over eene benauwde keel; men heeft 'er maar weinige gekend, in welken deeze kwaal tot dien trap geklommen was, dat 'er in 't geheel geene vaste spyze meer door de keel wilde. Doch voor 3 jaaren is hier een Vrouwspersoon
aan

aan gestorven , die niets meer konde doorzwelgen. Te *Barneveld* heeft men over 2 a 3 jaaren twee sterke Mansperfoonen gezien , geen misbruikers van sterken drank zynde , die nogthans beiden aan eene langzaame vernaauwinge van den flokdarm gestorven zyn ; zo dat 'er geen voedsel meer door konde. — Zenuw-ziek- tens vindt men hier , als op andere plaatsen , en wel voornamentlyk onder de *Sexus sequior*. Men meent nogthans , dat die in het nabuurig *Barneveld* en *Nieuwkerk* , naar maate van de plaats , vry meer gevonden worden , die met zwaare *hysterique* toevallen *ex debilitate systematis nervosi* voortkomen : hebbende echter die toevallen wel het meeste plaats onder de zulken , die zich veel aan een zittend leeven , en vooral zich aan het schandelyk misbruik van byna den geheelen dag aan de koffy en theetafel door te brengen , overgeeven.

Van de Ontydige en Onbekwaame
GENEESMIDDELEN , enz.

§. CLXVII. Tot het misbruik der spyzen en dranken behooren insgelyks de ontydige en onbekwaame geneesmiddelen. Dit heeft zoo wel in andere als in deeze landen plaats , en het ontbreekt in die zoo weing aan onkundige voorwerpen ,

pen, Landlopers en Kwakzalvers, als in deeze. Maar eene voornaame rede, die dit ten aanzien van de natuurlyke gesteldheid van ons Vaderland aanbringt, zyn de veele *Practizyns* op de dorpen en in mindere steden, welke, zonder genoegzaam onderwys, zoo in de bespiegelende, als in de beoeffenende Geneeskunde, en dus zonder behoorlyke kennisse van den aart der ziekten, of onderscheidene achtgevinge op de byzondere gesteldheid van lucht, land en lichaamen der menschen, te veel moeten mistasten in het geschikt aanwenden der vereischte Geneesmiddelen. Want zoo klaagt men uit NOORD HOLLAND: „Dat veelen deezer Konstoeffenaaren veel invloed op het volk verkrygende, door gemeenzamen ommeegang, al te zeer aanleiding tot aderlaten geeven; welke men zegt, dat aldaar byna nooit te pas komen. Het vooroordeel, dat, gelyk men spreekt, eene roering in het bloed te maaken nuttig zy, is dermaaten ingeworteld, dat, by de minste ongesteldheid, als van eene belette doorwaasfeming, eene aderlating op eigen gezag aanstonds wordt te werk gesteld; waaraan men het groot aantal waterzugtigen, ten deele, en wel voornamentlyk toeschryft, die men aldaar vindt. En in welke deelen van het Vaderland heeft dit geene plaats!

1. Het getal der dorpen is ongelyk meer dan dat der steden.

2. Veele dorpen zyn te ver van de steden verwyderd, om zich van kundige *Doctoren* te voorzien.

3. Weinigen kunnen de kosten betaalen van een *Doctor* by zich te ontbieden. Waarby komt

4. Het vooroordeel van veelen deezer menschen, welke vertrouwen in deeze hunne *Practizyns* stellen, met welken zy jaaren hebben omgegaan, en van welken zy zich verbeeldden, dat dezelve hunne natuuren beter, dan de steedsche *Doctoren* kennen, 't geen van sommigen ook naar waarheid kan gezegd worden. Gelukkig zyn dan die landlieden, welke op hoog gezag van *Doctoren* voorzien worden, gelykerwys in de *Majorie* van 's Bosch geschiedt, op last van den Raad van Staaten, en in de doorgaande ziekten te *Maurik*, en in het Ampt van *Maas* en *Waal*, op het bevel van de Staaten des *quartiers* van *Nymegen* in 1770 en 1771. plaats hadde. De gevolgen van eene min geschikte Geneeswyze zyn:

a.) Eene kwaalyk gepaste voorbehoeding:

b.) Min bekwaamen aanleg in het behandelen der ziekten, welke niet zelden met aderlaaten of purgeer-middelen begonnen, en met zweet-middelen enz. voortgezet wordt: tegen den regel, *Cocīa movenda, non cruda* (c);
(men

(c) HIPPOCRATES *Aphor.* 22. Sect. I.

(men moet rype stoffen en geenzints raauwe uitdryven:) of door braakmiddelen wordt beproeft, zonder dat eigen aanwyzend τὸ οἰστρον (*hypochondriorum intumescencia* (d), of, opzetten van de boven-buik-zyden,) in acht te neemen. Waar uit

c.) Min overeenkomend bestuur in het be- loop, klimmen en afneemen der ziekte; in het tydig en geschikt bewerken, uitdryven, bepaalen, of ontbinden der ziekte-stof; waaruit verandering van den aart der ziekte; vermeerdering en verzwaring derzelve; belemmerde rypwor- ding en afscheiding, op de dagen van scheiding, (*ad dies criticos*) door de natuur zelve gesteld, en aangewezen; verplaatsingen der ziekte stof; uitstorting op min bekwaame plaatsen, langduur- rig sukkeljen; en uit eene zoodanige verkeerde geneeswyze, de dood zelve, niet zelden de ge- volgen zyn. Waar by men eindelyk

d.) Niet dient te vergeeten, het zoo men- nigvuldig, als dikwerf ontydig, gebruik van den zoo heilzaamen *Cortex Peruvianus*, of zooge- naamde *Kina*, die zonder onderscheid in slee- pende ziekten gegeven zynde, in welke de *structura organica* is aangedaan, gelyk in alle slymziektens plaats heeft, zonder voorafgaande

Alte-

(d) *Ibidem loci*, cum *GIAS de Febris*, cap. VII. pag. 89. edit. Amst.

Alterantia, *Resolventia*, enz. doorgaans die kwaalen eerder verergert en sleepende maakt, als dat men die door den zelve tot eene gewenschte geneezing brengt: of te schieklyk in naars-koortsen gegeven zynde, geelzugt, verstopping der boven-buikzyden, derdendaagsche koortsen, en niet zelden de waterzugt veroorzaakt.

e.) Behooren hier by de onmaatige *quantiteit*, of te veel op eenmaal gegeven geneesmiddelen; of van een te hevig vermogen. — 'Er zyn geneesmiddelen, die in een meerder *quantiteit* gegeven, de gezondheid en het leven vernietigen, en somtyds den dood aanbrenge. Daar toe kunnen gebragt worden scherpe braakmiddelen (*Emetica drastica*), hevige purgeermiddelen *Opiata*, (middelen uit *Opium* bereid,) *Mercurialia* (kwikmiddelen) enz. waar van de droevige ondervinding te dikwyls de waarheid bevestigd heeft: ik heb zulks meer dan eens moeten zien, en sommigen, ter naauwernood, kunnen redden.

Van de ZAAKEN, die van buiten aangebragt worden, enz.

§. CLXVIII. Tot de zaken, die van buiten aangebragt worden, en betrekking hebben op de natuurlyke gesteldheid van het Vaderland,

land, behooren de vermogens, welke een gift in zich bevatten; en uit den ommevang en het verkeeren zoo met menschen van buiten §. XXIII. en binnen, als van de dieren, hunnen oorsprong hebben. Dusdanige zyn de *Kinderpokjes*, *Lues Venerea*, *kwaadaartige Rotkoortseu*, met *Petechien* verzeld, *Pestilentielle Ziekten*, benevens de *dolle hondsbeet*, of *watervrees*. Waar by, wegens de veelheid der ziekten in het Vaderland, uit besmetting voortgeplant wordende, niet ten onregte de *Scabies*, *vuurige Uitslag*, *Kanker*, de *Teering*, en van sommigen de *Jigt* en de *Podagra* gevoegd worden. Waarom-trent men in acht te neemen hebbe :

1. Dat sommige deezer besmettingen uit een vast gift bestaan (*Contagium fixum*), 't geen zonder aanraaken van het besmette deel, ofte onmiddelyke tuschenkomst en vereeniging der besmette stoffe zich niet overplant; gelyk de *Scabies*, de *Lues venerea*, *vuurige puistjes*, *negenooogen*, de *Kanker*, de *Teering*, de *Jigt*, de *Podagra*, het gift van de *dolle hondsbeet*. — Of die eene *volatile* eigenschap bezitten; als de *peststof*, die der *kwaadaartige Koortsen*, met *uitslag*, der *Mazelen*, der *Pokjes*, der *Dysenterie*, en andere *Epidemique* ziekten.

2. Dat deeze giften elk van hunnen eigen en byzonderen aart en werking zyn; waar door die anders in het geheele lichaam, anders in een

bepaald deel van het zelve werken : by voorbeeld , zoo is de *ſchurft* eigen aan de *huid* , de *Lues venerea* , ſchoon eerst in het deel waar aan de beſmetting geſchiede , werkende , daarna aan de *klieren van de lies* , aan de *keel* , de *neus* , en het *aangezigt* ; de *ſcorbut* aan het *tandvlees* ; het ſcherpe *vogt* der ontſteeken oogen aan *gezonde oogen* ; de *adem* van een *teeringagtige* aan een *gezonde long* enz. nadeelig.

3. Dat volgens de byzondere waarneemingen van DEGNER (e), de *Dysenteria* te *Nymegen* , zich in één huis geopenbaard hebbende , vervolgens in den omtrek van het zelve , en de daar aan paalende wyken verſpreidde.

§. CLXIX. Overboodig zoude het zyn te bewyzen , dat de *Kinderpokjes* door de *commercie* , *navigatie* , toevloed van vreemden , en onderling vertier , niet zouden worden medege-deeld ; naardien de ongelyke loop der zelve , voornamentlyk daar in gegrond is (§. XXIII. 5.) gelyk boven §. CXLIII. omſtandig beweezen is.

Van gelyken aart is de *Lues venerea* , zoo wel in deeze als in andere landen ; waaromtrent de berigten melden :

1. Dat die te *Zierikzee* voorheen meest uit *Ierland* en de *Levant* plagt overgebracht te worden ,

(e) l. c. §. IX. pag. 6.

den , wanneer de vaart daar op bloeide , doch die nu met dezelve meest ophoudt.

2. Dat de *Lues* te *Haarlem* voor 1750. weinig of niet geweest zy. — In het jaar 1769. keerden eenige *Haarlemmers* , op een Oorlogschip gevaaren hebbende , en afgedankt zynde , in hunne stad te rug , die 'er de *Lues* vermeerderd hebben , komende uit *Italien* of de *Middellandsche Zee*.

3. Dat men de *Gonorrhœa* nergens behoeft te zoeken , naardien van de hand te gaan , thans overal gevaarlyk is. Terwyl de kwaade geneezingen van dit eerst verkreegen smet , de *Lues* meer dan te veel veroorzaaken: ten minsten van eene gemakkelyke geneezinge , eene langwylige , verdrietige , en somwylen eene moeilyke herstelling te wege brengen.

§. CLXX. De kwaadaartige Rotkoortsen , met *Petechien* verzeld , zyn mede van dien zelfden aart. Deze waren

1. Voor den laatsten oorlog niet zoo bekend in deeze landen , dan na dien tyd. Deze ziekte heeft zich het eerste in het jaar 1757. te *Nymegen* geopenbaard , wanneer de *Franfche Troepen* in den voortyd van 1757. en eenige volgende jaaren in het nabuurige land van *Cleve* lagen , waar van sommigen dagelyks in die stad kwamen ;

waar door men niet twyffelt , of dezelve is aldaar meêr gemeen geworden ; en fchynt zoo vrugtbaar in het vermenigvuldigen te zyn , dat derzelve zaad , zich jaarlyks op nieuws aan alle die oorden , welke tegen deeze landpaalen en **WESTPAALEN** grenzen , als **OVERYSSEL** en **GRONINGEN** , hier of daar , in meerder of minder maate , naar gelang der zamenloopende oorzaaken , doet gevoelen en vermenigvuldigen.

2. Dat uit deeze van buiten aangebragte besmetting , deeze ziekte zich allengskens meerder van die uiterfte boorden naar binnen verspreidt , en in die landen , als een nieuwe ziekte , onderscheiden van de gewoone Rotkoortfen , aangemerkt wordt. Althans zoo denkt men 'er in **FRIESLAND** over.

3. Moet men waarschynelyk aan dit medegebragte zaad , uit de vreemde Legermagten , voornamentlyk uit **POOLEN** enz. van die lieden , welke op de fcheepen der *Oost-Indifche Compagnie* dienst neemen , toefchryven ; het buitengewoon getal dooden in het jaar 1771. , waar door de fcheepen naauwlyks behouden havens bereiken konden. In den winter van dat jaar ftorven 'er te *Middelburg* by een Volkhouder byna 40 man aan die toen grasfeerende ziekte. De fcheepen kwamen op het einde van 1771. ten tweden maalen , alle vol zieken , in *Texel* bin-

binnen : op een derzelve telde men 80 dooden, en 150 kranken (f).

§. CLXXI. *Pestilentielle* ziekten, buiten de genoemde Rotkoortsen, zyn door de Goddelyke Voorzienigheid, en de goede voorzorgen van 's Lands Vaderen, sedert het jaar 1664 en 1665. in deeze landen niet vernomen. Die, welke toen plaats hadden, werden naar het oordeel van sommigen (g), door besmetting van buiten, en niet zoo zeer uit oorzaaken van binnen, aangebragt. Terwyl die van *Leiden* (§. LXXIII. 1, c.) daar niet voor te houden zyn; zoo min als veele, welke daar voor, by FORESTUS (§. LXXII. not. d.) in verscheide plaatsen te boek gesteld zyn.

§. CLXXII. De Dolle Hondsbet, of Watervrees, wordt nu en dan nog wel eens in deeze landen waargenomen, welke aan de menigvuldige honden in dezelve toeteschryven is.

(f) Het Oost-Indisch Compagnies-Schip, *het Huis te Crooswyk*, kwam door tegenwind in de *Goere* te rug; den 23. December had het reeds 100 zieken, waar onder de 1. en 2. *Chirurgyn*; en onder de dooden bevond zich de 3. *Chirurgyn*. Het *Delfsche* Schip kwam in *Texel* te rug. De *Amsterdamsche* en andere Scheepen waren voor de tweedemaal binnen. — Men moest Scheepen van *Amsterdam* zenden, aan beide zyden met slaapbanken voorzien, om dit volk over te neemen. Het te rug gekomen *Delfsche* Schip konde om deeze reden niet vertrekken.

(g) *Vaderlandsche Historie*, XIII. Deel, pag. 138, 139.

C O R O L L A R I A.

De gevolgen hier van zyn :

I. Dat door deeze Ziekten , behalven de fchaaden , het verlies van manfchap , vertraagen der reis , in gevaar zyn van den gewoonen pafaat te misfen , en aan andere onheilen bloot gefield te zyn , het verspreiden van het smet op de inwoonderen van de NEDERLANDEN zelve , (gelyk de Kaag- fchippers , die van *Wieringen* , en verfcheide gedeelten van het vaste land van NOORD- HOLLAND ondervonden hebben ,) meer dan te veel bevorderd is.

II. Dat door de anderen (§. CLXIX. I.) veelen elendig worden verminkt ; en dat veele onnozele fchepfels , door dit bederf , van haar eerste levensbeginfel ongelukkige flagtoffers worden van het medegedeelde smet.

III. Dat fchamele lieden , en die een bekrompen huisje of kamertje met een talryk gezin bewoonen , de befmetting van fchurft , en alle die kwaalen , welke door aanraaken en inademen worden medegedeeld , onvermydelyk ondergaan moeten.

IV. Dat welgestelde en den anderen lievende paaren , door onderlinge betrekking by den anderen flapende , dikwerf , zonder hun weeten of toedoen , elendig aan de Teering omkomen ; waar van ik de droevige gevolgen gezien heb.

Van

*Van de BEWEEGING en RUST, als
Oorzaak van de Ziekten van
het VADERLAND.*

§. CLXXIII. De beweging en rust, (§. XXIX.), moet geenzints onder het optellen der oorzaken van de ziekten des Vaderlands vergeeten worden. De Voorvaders leefden door beweging gezond; en zy, welken thans beroepshalven, of door verzuim, van dit zoo noodzakelyk hulpmiddel beroofd zyn, kwynen aan die ziekten, uit dit gebrek natuurlyk voortvloeiende. Alle de byzonderheden op te haalen, welke daar toe kunnen worden bygebragt, zouden buiten het oogmerk deezer verhandeling gaan. De algemeene waarheden zyn hier van bekend. De voornaamste deezer hebben hunne betrekking op de lucht, de verhevelingen, en de spyzen en dranken, in deeze landen gebruikelyk.

I. Arbeid en beweging zyn de hoofdzaken, waar op het gebouw der gezondheid rusten moet. — Wylen de *Baron VAN SWIETEN* zegt: „ De boer, door langduurigen arbeid afgesloofd, t’huis komende, vult zyn hongerige maag met zwart brood, gezouten en gerookt spek en vleesch; en na dat hy zyne vermoeide leden door eenen maatigen slaap verkwikt heeft, staat

staat hy versterkt en wakker tot zynen voorigen arbeid weder op. Maar die , welke door overvloed van rykdommen lange maaltyden houden , en zich tot den arbeid niet gebooren achten , vermoeijen de ooren der Geneesheeren door geduurige klagten ; terwyl zy gezond willen leven en niets doen" (*h*). Waar toe HIPPOCRATES te recht al gezegd hadde : „ Een mensch die sterk eet , kan niet gezond blyven , ten zy hy zich ook door den arbeid oeffene. Want offchoon de spyze en de arbeid tegen den anderen strydende vermogens hebben , zoo werken zy nogthans onderling tot de gezondheid mede : naardien de arbeid gewoon is het tegenwoordige of aanwezige te verspillen , en de spyze en drank in tegendeel deeze ledigheid te vervullen" (*i*).

2. De handwerkslieden , die een stil en zittend beroep hebben ; de Vrouwlieden , die een ledig en vadzig leven leiden ; en de kleine winkeliers , die weinig beweeging hebben , zyn meest aan sleepende ziekten onderhevig ; vooral wanneer zy dan nog de bovengenoemde meelachtige spyzen en warme dranken gebruiken.

3. Kinderen , welke men , behalven dat zy aan eene vogtige lucht en morsfige levenswyze onder-

(*b*) *Comment. in H. BOERHAAVE Aphorism. Tom. III. p. 539.*

(*i*) *De Vitius ratione, Sect. IV. lib. I. p. m. 7. lin. 20.*

onderhevig zyn , te veel in de zoogenaamde kinderstoelen kluistert , zien 'er doorgaans bleek uit ; en zyn , behalven het voedsel dat zy gebruiken , het meest aan kwynende ziekten onderworpen , welke de beweging somtyds hersteld.

4. Het verval van *negotie* is de eerste aanleidende oorzaak tot stil zitten en werkeloosheid ; de bron van zoo veele ziekten. Dit alles op te haalen , is eerder de taak van hem , die het onderwerp behandeld , waar op de Maatschappij een eereprys heeft uitgelooft , [en welke , sedert myn begonnen werk , zoo heerlyk is bekroond.]

5. Zoo wel als de meer en min vermogende stedelingen , uit tegenovergestelde oorzaken , de gevolgen van gebrekkige beweging ondergaan ; zoo moeten van gelyken welvaarende landlieden hier in deelen. Van welken deeze door den hoogen prys van het zuivel (*k*) , en geene door de vrugtbare kleigronden , zich langzamerhand aan het gemak gewennen , minder arbeiden dan voorheen , en veel het werk van weiden , bouwlanden , dorschvloer , enz. aan de huurlingen overlaaten.

§. CLXXIV.

(*k*) Zie den *Denker* , nom. 573. December 1773.

§. CLXXIV. Van den anderen kant; gelyk te weinig beweging en te veel rust voedsel tot gebreken geeft, zoo kan te veel beweging en te weinig rust geen mindere naadeelen toebrengen. Dus berigt men:

1. Van de Krygslieden in STAATS-VLAANDEREN, 't geen ook van sommige andere *Garnizoenen* enz. te verstaan is, alwaar de te noemene zaaken kunnen plaats hebben; dat het niet te verwonderen is, dat 'er veele ziek worden, doordien zy om de groote dagloonen, met verlof, in de landen en aan de dyken gaan werken; terwyl die geenen, die in de *Garnizoenen* blyven, dus door het groote verlof, veele loonwagten moeten doen; zoo dat zy byna alle dagen de wagt hebben.

2. Van gelyken moeten de boeren-knegts in de kleilanden zwaar werken; alwaar dikwyls den tyd der rust niet gelykmatig is aan den zwaren arbeid, dien zy moeten verrigten (1).

§. CLXXV. De gevolgen van gebrekkige beweging zyn:

1. In te wellevenden, by kragtige voedsels, zittende *divertisementen*, enz. de vrugtbare baarmoeder van veele zaaden der ziekten. Van hier

a.) Ple-

(1) Zie *Bylage Cc.*

a.) *Plethora*, volbloedigheid, overvloed van al te veel gezonde vogten.

b.) Opvulling der vaten, die meer voorzien zyn, dan tot voeding van het lichaam noodig is. Waar uit

c.) Aambeijen, *Podagra*, *Chiragra*, en schielijke Beroerten in het voorjaar, uit opvulling der vaten, dikheid der vogten, en uitzetting derzelve, en hevige onsteekene ziekten, dikwyls onvermydelyk zyn.

2. Zoo bevordert ook een stil, zittend en min werkzaam leven, die zaaden der ziekten, en de ongesteldheden, daar uit voortkomende, welke by de ligter en vogtiger lucht (§. XXXIX. en XL.) zyn opgenoemd; en vermeerderd de gevolgen, by de voedsels (§. CLXI.) aangewezen: waar uit verdere aanleiding tot *Leucophlegmatia*, *Oedema*, *Hydrops*, *Lethargus*, en *Apoplexia frigida*, met eene algemeene traagheid van lichaams vermogens, en die van het zenuwgestel, kan gegeven worden. — Het geen op veele zittende beroepen eenigermaaten kan toepasselyk gemaakt worden (m).

a.) Wegens gebrekkige beweging wordt men te *Middelburg* weinig zenuw-ziekten gewaar, dan onder weinig doende en veel zittende

(m) BUCHAN *Huislyke Geneeskunst*, pag. 56.

de Vrouwen. — Te *Zierikzee* worden, buiten de gewoone *excessen*, de *Ulceræ maligna* aan de beenen, aan een lui en zittend leven toegeschreeven; waar van geen bewyzen in andere plaatsen ontbreken (§. CLXVI.). — Zeer gewoon zyn de dikke beenen in NOORD-HOLLAND. — En eindelyk, op dat ik niet te langwylig blyve; zoo worden, buiten andere oorzaaken, te *Hoorn* mede aan eene zittende levenswyze in de vrouwelyke *Sexe*, de zoo dikwyls bedorven eetlust, maagpynen, witte vloed, opstopping der maanstonen, en algemeene zugtige gesteldheid waargenomen.

b.) Van den anderen kant zyn de zenuwziekten, buiten de opgenoemde, in OVERYSEL (§. CXX, CLXVI. 10.) minder bekend in de landen van den *HELIUS*, en in de *OMMELANDEN* enz. — Ook merkt men in *Drenthe* aan, dat in de afgelegenste, en van de dorpen verwyderde gehugten, waar niet anders dan landbouwers en veenarbeiders wonen, de menschen in 't algemeen zich sterker en gezonder voordoen, en byzonder de kinders, dan op zodanige plaatsen, daar meest ambagtslieden wonen. Op de eerst gemelde plaatsen hebben de inwoonders in het algemeen zeer fraaije, zuivere en welgeregelde tanden, en blyven tot in eenen hoogen ouderdom sterk en gezond. — In de *Bommeler- en Tieler-waarden* vindt men sterke menschen, die veel arbeiden, oud worden, en zeer veele kin-

kinderen hebben. — Onder de *Texelsche* mannen heerschen byna geene ziekten : deeze leeven alle by uitnemendheid gezond , hoe zeer de Vrouwen (§. CLXVI, 22.) kwynen. — De *Urkers* zyn sterk , en meest meer dan van eene gewoone lengte. Hoe kloek zien 'er de stoute *Hollandsche* Vischers en Bootsgezellen doorgaans uit ? enz. — Dewyl veele Vrouwen , zoo wel als de Mans te *Rotterdam* , met zwaar te werken den kost winnen , zyn de zenuwziekten onder dezelve min gemeen. — De *Spasmodique* ziekten zouden , buiten zwakke Mannen en Vrouwen , te *Harlingen* nog zoo niet doorgebroken zyn , door de mindere vrees voor de koude en vrye lucht , en meerder beweging in dezelve. —

3. Verval van *negotie* in de binnensteden , moet minder beweging , meerder armoede , geringer voedsel , met minder verschooning , tot zyn gevolg hebben ; waar door van tyd tot tyd een meerder aantal ziekten onvermydelyk is. Want gebrek aan het noodige , by bekwaame beweging , wordt doorgaans van kleinmoedigheid , vadzigheid , bleeke kleuren , *Cacochymie* , kwaadsappigheid , *scorbut* ; en in de kinderen van dikke buiken , met wormen verzeld , gevolgd.

4. Zwaare voedsels in den winter by weinig beweging , uit hun eigen aart vet en slymig zynde , moeten de landlieden in het voor-

jaar vatbaar maaken tot *Peripneumonïæ nothæ* ; en andere *Morbi catarrhales* ; gelyk die geenen bevinden , welke ten platten lande de Geneeskunst oeffenen.

Verdere ZAAKEN , hier toe betrekkelyk.

§. CLXXVI. Het geen hier verder gewoonlyk van die ongemakken , welke door eene moeilyke houding en drukking des lichaams enz. ofte van de hartstogten , en zulke zaaken , die van buiten aangebragt worden , ofte den mensch van binnen aandoen , als de steen en de wormen , bygebragt worden ; en die aan veele andere landen gemeen zyn , zal ik alleen met een enkeld woord aanroeren , voor zoo verre die onvermydelyk betrekking hebben op de natuurlyke gesteldheid van het Vaderland.

1. Zeker oud ervaren Geneesheer heeft opgemerkt , dat , by de stuurlieden te *Katwyk* , het regter been veeltids verstyfd en verlamd wordt , by een klimmenden ouderdom ; waarschynelyk door de ingespannen kragt en drukking van die zyde tegen het roer.

2. Veele laboreeren aan de *Noord-Holland-sche Zee-dorpen* aan lip-kankers , welke men aan het slegte soort van tabaks-pypen toeschryft , die eerst ontvelling , daar na zwellling , en eindelyk

delyk dit ongemak voortbrengen ; het welk door anderen aan de drukking derzelveu alleen wordt toegekend.

3. Nergens vindt men meer kreupelen, gebrekkigen, geboggelden, enz. dan te *Leiden*. Wat hier van zy, durve ik met zekerheid niet bepaalen ; te meer, alzoo de Heer *Professor CAMPER* zelve erkende, de reden daar van niet te weeten. — Te *Harlingen* waren die gebreken ook meenigvuldig, alwaar mede veel Wevers zyn.

4. De Wevers kwynen dikwyls aan verstopingen, uit verhardingen der klieren van het darmfcheil ontstaande. — De fterke beweging, die tot het krammen aan de Zeedyken vereifcht wordt, door met het lichaam voorover op het kramyzer te vallen (*n*), kan door den tyd ook naadeelige gevolgen hebben: zoo wel als van de Koekebakkers te *Schoonhoven* berigt wordt, in welken, door het vallen met het lichaam op den braakftok, een of ander bloedvat nu en dan in de long berft.

§. CLXXVII. Tot de zaaken van buiten voor- of nadeel aanbrengeude, zal ik voornamentlyk de Kleederen aanroeren.

I. In

(*n*) *Tegenwoordige Staat van ZEELAND*, II. Deel, pag. 256.

1. In 't gemeen wyken die te veel af van de voorgaande, en zyn by de aanzienlykste te veel naar die van warmer Landstreeken gerigt, en aan te veel veranderingen onderworpen, om in dit *Climaat*, zonder vroeger of laater inbreuk in de gezondheid, te draagen. — De mindere volgen al te veel de meerderen, zoo wel als de Landlieden in het afleggen en verlaaten van hunne baaijen, krippen en fergien, en het verwisfelen van die voor citzen, katoenen, enz. den ftedelingen na.

2. In 't byzonder zyn 'er veele misbruiken, die omtrent de kapsels, keurs- of ryglyven enz. plaats hebben. Doch op dat ik my niet met de *modens* van den eerften fmaak ophoude, zal ik my alleen tot die der *Noord-Hollandfche* bepaalen:

a.) Deeze om haar kapsels netjes te zetten, waar in zy de grootfte hovaardy fteilen, laaten het hair zeer kort affnyden, waar over zy dunne mutsjes draagen, en durven niet uitgaan, zelfs niet op hunne erven; agter haare huizen, komen, zonder kaper of hoed op te zetten; 't welk aanleiding tot *Rheumatismi*, kies- en tandpynen geeft: des zy alle zwakke hoofden hebben. — Ook gewent men aldaar de Kinderen al te vroeg in de lange kleederen: eenige Moeders doen dit, als de Kinderen noch maar 14 dagen oud zyn.

b.) Be-

b.) Belangende de Keurslyven , zoo draagen de meesten in NOORD - HOLLAND ouderwetsche Keurslyven , van een allerzotst maakfel niet alleen , maar zy drukken ook de borsten te zeer , beletten derzelve uitzetting , en zyn oorzaak , dat alle die Vrouwen , uitgekleed zynde , een hoogen krommen rug , en een platte ingedrukte borst vertoonen. De meeste Meisjes onder het Gemeen in NOORD - HOLLAND hebben scleeve ruggen door de styve Keurslyven. De zwangere Vrouwen rygen zich aldaar zoo lang zulks maar mogelyk is , en dat vry sterk. Men heeft 'er gezien , die eenige dagen daar na in de kraam kwamen , zonder dat men iets van haare zwangerheid had kunnen ontdekken. 't Geen , behalven aanleiding tot miskraamen te geeven , de vrucht en moeder in veele opzichten benadeelen kan. — Te *Maasfluis* , en op meer andere plaatsfen van het Vaderland , heerscht mede die gewoonte , van het draagen van zeer styve keurs- of ryglyven , die hoog op staan , en sterk tegen de borst aandrukken , waar door veele Vrouwen en Meisjes mismaakte lyven hebben. Ja men kent 'er , die zoo sterk aan het draagen van deeze keurslyven gewoon zyn , dat zy , ontharnast zynde , in malkanderen zouden zakken en flauw worden , ten zy te bed liggende. — Luije Boerinnen in NOORD - HOLLAND slaapen in haare keurslyven , om 's avonds de moeite van die uit , en 's morgens die van aantrekken , te ontgaan.

Deeze onhebbelyke gewoonten worden in de steden, en onder de beschaafde inwoonders en aanzienlyke Vrouwen, dagelyks meer en meer verbeterd. Waar by het te wenschen ware, dat ook de gewoonte van laage en platte keurslyven te draagen, die de meeste drukking op den tepel doen, en de borst gedeeltelyk naar boven dringen, gedeeltelyk drukken, mede ten goede verbeterd wierde! — De dunne kleeding der *Harlingsche* Vrouwen, welke zich sedert eenige jaaren meer en meer van wollen kleederen ontbloot, linnen en catoen aangedaan, en zich naauwer gereegen hebben, om netter voor den dag te komen, heeft ten gevolge, dat zy meer bloot staan voor krampen en zenuw-pynen, vooral der maage, daar onze Voorvaders veel warmer gekleed gingen, en echter voor dezelfde lucht bloot stonden.

c.) Van den Steen kan ik berigten, dat die niet door het drinken van Maas- en Rhywater veroorzaakt wordt, naardien te *Dordrecht* sedert 20 jaaren maar twee Lyders van den Steen gesneeden zyn, en in het Eiland in 40 jaaren maar één. Het veelvuldig koffy en thee drinken wordt algemeen aangemerkt, als het voorbehoedende middel tot deeze smertelyke kwaalte zyn.

d.) Van de Wormen is in de opgegeevene berigten overvloedig gemeld.

COROL.

C O R O L L A R I A.

De gevolgen , welke hier weder uit voortkomen , zyn onderscheiden , naar de byzondere soorten van aandoeningen : als ,

I. Die , welke hun opzicht tot de kleeding hebben. Zoo is alle kleeding nadeelig , die niet naar den aart van het land geschikt is ; of altoos bestendig dezelve gedraagen , of langzaam en by trappen verwisseld wordt. Dat men zich aan de koude gewennen kan , hebben de voorige *Bata- vieren* (§. XXII.) getoont. Het onderscheid der kleeding in de Jongens en Meisjes bevestigt dit nog dagelyks. Krachtige voorbeelden van gehardheid tegen de koude leveren de Schelpers te *Mackum* in FRIESLAND uit , die van Vrouwendag af tot November toe , het kunnen uithouden , om altyd barrevoets hun werk te verrigten , en niet dan slegts drie maanden laarzen daar toe te gebruiken. Enkelde lieden draagen winter en zomer rok en camifool over het hemd , zonder nadeel. De geduurige verwisseling , en schielyke verandering , is de voornaamste bron- wel der onheilen , hier uit voortvloeiende. — „Zoo dra hovaardy en ydelheid eene van de voor- naamste oogmerken der kleedinge zyn , zegt BUCHAN , wordt ze naadeelig , schoon het menschdom ze ten allen tyde grootelyks daar toe H h 4 heeft

heeft doen dienen: dienvolgens is de gedaante der kleederen geduuriglyk veranderd , zonder dat men op gezondheid , luchtstreek , of welvoeglykheid veel acht schynt gegeven te hebben" (o). En de groote SYDENHAM schreef de bestendige oorzaak der ziekten , uit belette doorwaasfeming ontstaande , niet aan de verandering der lucht ; maar aan de schielyke verwisfeling der kleederen toe (p). Het verschil van in een warme kamer met dunne kleederen te zyn , of met dezelve schielyk in de lucht te komen , maakt een te merkelyk onderscheid , om dit niet met een meerdere of mindere ongesteldheid te boeten.

II. Uit het byzonder hoofdstel , en het geduurig verwisfelen van ontblooten en dekken , komen zinkingen , hoofd- kies- en tandpynen voort. —

III. Zyn de wanfchikkelyke Keurslyven , zoo de oude , als de hedendaagsche , van al te grooten nadeel , om daar in geene verandering te maaken : als door welke

a.) De werkingen der maag en darmen , de beweging van het hart en der longen , en alle nodige levensbeweegingen belemmerd en verhin-
derd

(o) *Huislyke Geneesk.* 1. stuk , pag. 99.

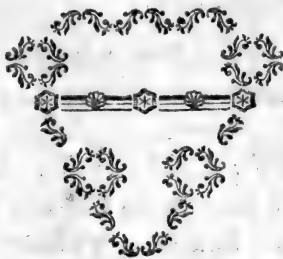
(p) *Opera uniuers.* pag. m. 257-259.

derd worden : waar uit kwaade spysverteering , flauwten en bezwymingen , hoest , teering enz. ontstaan kunnen (*q*). Hoe veelen vallen 'er des namiddags in benaauwde kerken niet van zich zelve , die dit harnas , by de benaauwde lucht in dezelve (§. CXXX. n°. 7.), te naauw toegedaald hebben.

b.) De borsten onbekwaam gemaakt worden tot voeding van de gebooren vrugt , en tot knoest- en kanker-gezwellen vroeger of laater voorgeschikt worden. Gelyk

c.) Door het slaapen in de keurslyven , de onreine uitwaasfeming al te zeer by het lichaam gehouden , of belet wordt , naar behooren uit te vloeijen. —

(*q*) BUCHAN , *l. c.* pag. 100.

T W E E D E L I D ,

VAN HET ONDERLINGE VERBAND
DER ZIEKTEN, UIT DE NATUURLYKE
GESTELDHEID VAN HET VADER-
LAND VOORTVLOEIJENDE.

§. C L X X V I I I .

Alle deeze zaaken dan (§. XXX-CLXXV.) by den anderen genomen, is het niet onduidelyk af te neemen, dat de voorschikkende en medewerkende oorzaaken (§. XXVIII.) van de Ziekten van het Vaderland, haaren voornamen grond hebben,

1. In de byzondere gelegenheid van sommige deezer landen aan de zee en derzelve zou-
te uitwaterende rivieren (§. XXIII, 5. XXXI, 1. CXXIV, CXXV, CXXVII.), de veranderingen, die deeze ondergaan hebben, zoo wegens derzelve laagere ligging, wydere binnen-wat-
ren, als de meer dan voorheen daar uit ontstaande belemmerde uitwatering, met de daar mede
ver-

verzeld gaande dikwylige overstromingen (§. XXIII, 1-4. CII, CIII, CIV, CVII-CXIII); dewelke

2. By de byzondere gesteldheid van den eigenaartigen veen, moer, en broekigen grond, (§. XCIII-XCVIII.), waar op deeze geschieden; en de huizen, die in en op deeze gronden, ofte aan voornaame binnen plasfen en poelen, verschillende nadeelige dampen en uitwaasfemingen uitgeevende; en in de steden aan stilstaande gragten (§. XXIII, 6. CXVII. *Coroll.* VI, VII, VIII.) gesticht zyn; voornamentlyk de bewoonders in dezelve, in volkryke steden en plaatsfen, met veel gezin (§. CXXXI. 3, 4, 5, 9.) of onder eene onzuivere levenswyze (§. CXXXIV.) zamenwonende, de aangewezene gevolgen moeten doen ondervinden. Die

3. Geholpen, of verder aangezet worden door het onderscheiden vermogen der verschillende *Jaargetyden*, en de uitwerking, die deeze op de aangewezene gronden, wateren, dampen en uitwaasfemingen, en door middel van deeze op de lichaamen der menschen (§. XLV, XLVI, LX, LXI, 4. LXII, 2. LXVIII, LXIX, 5. LXXII, 3. LXXIII, 3. LXXVII, LXXVIII, LXXX, LXXXII, 1, *a, b*, enz. CXII, CXIII, CXXIV, CXXV.) hebben. Waar by de schieleke veranderingen, welke alle deeze gewrogeren, met opzicht tot den dampkring,

4. Op

4. Op dit byzondere *Climaat* of luchtstreek der *Vereenigde Nederlanden*, ten aanzien van derzelver ligging enz. (§. XLV.), aan veele veranderingen onderworpen, doen ondervinden. En wyders,

5. Door de voorschikkende *spyzen* en *dranken* (§. CXLVII - CLXV.) taatheid en lytnigheid in de vogten, traagheid in de vaten; of tegenovergestelde verdunning en verflapping verwekkende: dan wel aanleiding tot te sterke voeding en veelsappigheid geevende, naar gelang.

6. Van den veel vermogenden invloed en de werking der hemelsche lichaamen (§. XXXIV.) op deeze verschillende onderwerpen (1, 2, 3, 5.), naar maate van de verschillende *beweeving* en *ruste* (§. CLXXIII, CLXXIV.), kwaalyk toegediende Geneesmiddelen (§. CLXVII.), besmettende vermogens (§. CLXVIII-CLXXII.), mingeschikte kleeding (§. CLXXVI.), naar de byzondere gesteldheid van dit land (§. C, CI.), onderscheiden werken moeten, en de *Zaaden der Ziekten* vrugtbaar koesteren, en ter bestemder tyd doen voortbrengen.

§. CLXXIX. Deeze veel vermogende oorzaken by den anderen genomen, of in minder aantal werkende, brengen zekere gesteldheden in het lichaam te wege, dewelke by andere zamenloopende oorzaken (§. XXIX.), naar hunnen

nen byzonderen aart , onderscheidene Ziekten voortbrengen ; welke naar den tyd van het jaar , de onderwerpen , de *Temperamenten* , enz. onderscheiden zyn (r). Het geen men vooral in het oog dient te houden , zal men met het ruime voorwerk behoorlyk nut doen , en den eigen en byzonderen aart der Ziekten in de eigene onderwerpen leeren kennen ; zonder welke men alleen eene verhandeling van de *Morbi in genere* , van de Ziekten in het gemeen , en niet van de byzondere Ziekten van het Vaderland ; bekomt. Dit wel begreepen zynde , zal men ligt beseffen , waarom de *Inflammatoire* Ziekten op sommige plaatsen zoo spaarzaam , en op verre de meesten van eenen gemengden aart ; en byna niet dan in zwaar werkenden en lustig levenden zuiver ontfteeken zyn , en in verre de meesten , welke laage , vogtige en onzuiver uitwaasfemende gronden , huizen en vertrekken bewoonen , weinig waare ontfteekingen kunnen plaats hebben ; naardien de vezelen door de vogtige lucht verslapt , de vogten verdund (§. XL. 1. a. b. c.) en met nadeelige beginselen by haar eigen belemmerde uitwaasfeming (§. XCIV.) voorzien worden. Waar door dan wel meerder ophooping , (*infarctus vasorum & viscerum* ,) maar minder wryving in en op dezelve ontstaan moeten.

(r) Conf. H. D. GAUBII *Institut. Patbol. Medic.* §. 842-860 &c.

ten. Welke ontstekingen door gebrekkige beweging, te veel gebruik van lymige en ongegiste meelspyzen, benevens warme koffy- en theedranken, nog meer moeten worden afgeweerd: terwyl het levens - beginsel, zoo wel als de *Electriciteit* (§. CXLI. 1.), in deeze luchtgesteldheid, reeds zeer verminderd was. Dit wel in acht genomen zynde, wordt het *verband* der Ziekten, uit de natuurlyke gesteldheid van het Vaderland voortvloeiende, klaar en duidelyk; zonder dat 'er veele duisterheden ten deezen opzichte overblyven. Want: *Corpus ab externa errata non labitur in morbum, nisi antea aliquod viscus habeat præparatum* (s). Dat is: Het lichaam wordt door een uitwendige oorzaak niet overvallen, ten zy het eene inwendige geschiktheid daar toe hebbe: naar welke geschiktheid de Ziekten, agtervolgens de onderscheidene bykomende oorzaaken haar byzonder aanweezen ontfangen. Van hier dan is de grond te zoeken van de *Morbi Endemici* enz., waar uit de *Morbi Hæreditarii* enz. haar oorsprong hebben.

(s) SANTOR. *Aphorism.* 39. cum J. D. GORTER. *de Perspirat. insensibili*, pag. 273.

Van de MORBI HÆREDITARII, of
ERF - ZIEKTEN.

§. CLXXX. Kinderen van zodanige Ouderen gebooren, en uit zodanige ontaarte vogten en verflapte vezelen voortgebracht, misfen veel van die sterkte, welke zy, om tegen deeze byzondere gesteldheid gehard te zyn, ter waereld moesten brengen. Ter waereld zynde, wordt aan veelen van hun,

i. Van den beginne het nuttige voedsel, van den Alwyzen Schepper voor hun geschikt, onttrokken; veele Moeders zogen haare kinders niet; en hoe veele zyn 'er onbekwaam toe; en om welke niet noemenswaardige reden wordt dit heilzaame niet agterwege gelaaten! In tegendeel wordt hun gansch tegenstrydig voedsel (§. CLVIII, 8.), of in de maag ras goor wordende pap, tot zuur en andere scherpten aanleiding geevende, toegevoegd; waar mede hunne tedere ingewanden worden opgevuld; zoo dat zy van het eerste oogenblik des levens, behalven hun teder zamenstel, de zaaden der ziekten by zich koesteren. Veele sterven vroeg, of hebben door de zwakheid hunner ingewanden, en daar uit ontstaande moeilyke spysverteering, veel te lyden van die ongemakken, welke hier uit gewoonlyk (§. CXVII, 4.) voortkomen. —

Een

Een ongelooflyk getal Kinderen sterft by het doorbreeken der tanden, enz. En het is niet te zeggen, wat een aantal inwooners hier door het Vaderland onttrokken wordt (t).

2. By het verder opwasfen ziet men veele jonge Vrysters, wegens flapheid haarer vezelen en logheid harer vaten en vogten (§. CLXXVII.) traag en bleek, aan eene bolle waterzugt kwy-
nen (§. CLXVI, 7, 11, 22, 23.); terwyl de maag met slymen opgevuld (§. CXVI, 11.), van alle spyze als afkeerig is. En offchoon dit niet van alle plaatfen des Vaderlands, zoo byzonder, als in de aangeweezen plaatfen, berigt is, zoo leert nogthans de bevinding, dat de stonden, in veele zoodanige onderwerpen, dikwyls laat te voorschyn komen; reeds aanweezig geweest zynde, veelyds worden opgehouden of vertraagd; waar uit veelerhande soort van Vrysterziekte, als opstygingen en andere *hysterique* toevallen ontstaan. En zoo men uit de berigten oordeelen moet, gelyk byzondere Sterflysten die niet weerspreken, zoude 'er geen land zyn, in welke de *laxiteit* der vezelen, en de ontaarting der vogten, uit de opgenoemde oorzaaken ontstaande, meer de overhand hadde, dan in ons Vaderland: waar door dan niet alleen die onheilen op de Vrouwelyke *Sexe*, maar ook op die

(t) *Verzameling van nauwkeurige Lysten*, enz. §. XVI, XVII, CVII.

die van het mannelyk geslacht, uitwyzens de veele Teeringen en andere Ziekten, uit opvulling der vaten, ontaarting der vogten enz. haar oorsprong neemende, nederkomen.

3. In den *Gehuwden Staat* zyn ze dikwyls, om dezelfde reden, aan Miskraamen onderworpen.

4. *Kraamvrouwen* zynde, sukkelende zy uit deeze lichaams-gesteldheid (n°. 2.) zeer, en zyn aan veelerhande toevallen, zonderling de thans zo algemeen in zwang zynde *Zogverplaatsingen*, of aan gebrek van het zelve, onderhevig, of komen bezwaarlyk tot vorige krachten. Aan de *Oostzyde* van NOORD-HOLLAND heeft men zeer fraaije Kinderen; dan zoo dra zy gehuwd zyn en gekraamd hebben, al is het maar tweemaal, vervalt de schoonheid. — Vrouwen kraamen al zeer gelukkig, door de slapheid der vezelen, en zeer zeldzaam sterft 'er eene onverlost, of by de verlossing; maar nergens ziet men 'er meer sterven, eenige dagen daarna, dan aldaar. Zy kunnen dan alleen uit zwakheid het minste stootje niet uitstaan. — In het Zee-dorp *Volendam*, in tegendeel, alwaar men sterke Mannen en Vrouwen vindt, die ryk van Kinderen zyn, zoo dat men in 20 huisgezinnen 105 Kinderen geteld heeft, sterven de Kraamvrouwen zeer zelden. Men heeft 'er 3 en 4 dagen na de verlossing zien opzitten, onder andere

Vrouwen, zonder te kunnen raaden, wie de Kraamvrouw ware. De Kinders zyn zwaar en sterk, zynde van sterke Ouders geboren, en worden ook van de Moeders zelfs gezoogd, het geen in deezen oord zeer zeldzaam is. — Zelden sterven de Kraamvrouwen te *Marken*, naardien 'er de Vrouwen sterk zyn, meest gedrongen, en grof van gebeente. Zy zoogen mede zelve de kinderen; trouwen gemeenlyk tusfchen de 21 en 24 jaaren. — Van de *Urkers*, en die van *Schokland* wordt het zelfde berigt; het geen van gelyken boven (§. CLXXV. 2. b.) van de *Geldersche Vrouwen* in den *Tieler- en Bommeler-Waarden* reeds gezien is; en ten platten lande in **ZEELAND** en andere *Provincien* plaats heeft; 't welk het tegengestelde van **NOORD-HOLLAND** (§. CXVI. 10, 11, 12. en CLXVI. 18, 19.), en **FRIESLAND** (§. CXVIII. 2. en CLXVI. 23.), fchynt aan te wyzen. —

§. CLXXXI. Deeze uitwerkingen nu zyn zoo veel te wezendlyker, naardien zy niet alleen de zwakheden des lichaams enz. mededeelen; maar ook te gelyk de zaaden dier ziekten hun kroost overplanten, waar aan zy hun leven lang kwynen, of den laafsten tol aan de natuur betaalen. En wanneer men nagaat, welke ziekten op deeze wyze worden overgeplant, zal de overweeging der Erf-ziekten onder die van het
Vader-

Vaderland zoo veel te noodzaakelyker zyn , om ter behoudenis der Medeburgeren , de zulken vroegtydig te leeren overwinnen ; waar onder verscheidene worden geteld , die in het zelve geen het minste getal uitmaaken. Als uit eene kwaade gesteldheid des hoofds *Epilepsia*, *Mania*, *Melancholia*, *Apoplexia* ; uit teedere longen , *Bloedspuwen* en de *Teering* ; uit eene ongestelde lever , *Kwaadsappigheid* en *Waterzugt* ; uit eene zwak-gestelde maag en ingewanden , *Spanningen der boven-buikszijden*, *Affectio hypochondriaca* (u). Waar uit te vreezen is , dat , daar de erfelyke gesteldheid den nakomeling vroeger of laater treft , de vermenigvuldiging der Teeringen , en der zwakheden van de hersenen en die der zenuwen , benevens de ontarting van de lever en van de ingewanden , uit opvulling der vaten , en verzwakking van derzelve werktuiglyk zamenstel (*Parenchyma*) ontstaande , 'er geen geringe plaats onder het getal der ziekten van het Vaderland uitmaakende , in eene zamengestelder rede onvermydelyk schynt te zullen moeten toeneemen. —

(u) Conf. F. HOFFMAN, Tom. I. p. 183 met 286, 287. *in fine & ab initio*, & p. 349. insgelyks Tom. II. p. 205. met Tom. III. cap. XI. §. X. pag. 286. En ten aanzien van de Teering de *Epilepsia*, de *Podagra*, benevens een byzonder geval van een erfelyke Geelzugt in zekere familie, uit een *Scirrbus* in de lever ontstaande. H. BOERHAAVE, *Apborism. de cogn. & cur. morb.* §. 1075, 1198, 1255. met de *Commentarien* van den Baron VAN SWIETEN op deeze plaatsen, als mede zyn Tom. I. p. 855. welke plaatsen tot beter begrip van dit stuk dienen ingezien te worden.

*Van het onderlinge Verband der MORBI
 ENDEMICI , of LAND-ZIEKTEN ;
 of de eigentlyk gezegde Ziekten , welke
 uit de natuurlyke gesteldheid van het
 VADERLAND enz. voortvloeyen.*

§. CLXXXII. By de beschouwing van den byzonderen grond van het Vaderland , en de Ziekten , welke als natuurlyke gevolgen daar uit voortvloeyen (§. XCIII. CXXX.) ; is 'er teffens (§. XCIV, CI.) melding gemaakt van deeze , die onder den naam van *Morbi Endemici* of Land-ziekte bekend zyn. — Deeze komen tweezints voor : of onder de gedaante van *Morbi chronici* , sleepende of kwynende ziekten ; of die van *Morbi acuti epidemici* , of doorgaande heete ziekten. —

I. De *eerste* heeft de Heer STOKKE voornamentlyk tot de *ontaarting der vogten* gebragt ; die bepaalende te bestaan in eene afwyking onzer vogten van derzelve natuurlyke gesteldheid ; overhellende tot eene te groote veelheid van onnutte , en voor ons zeer nadeelig geworden stoffen onzer belette ongevoelige uitwaasfemingen , en gevolgen van dien : vermeerderende in veele opzichten door eene stille onarbeidzaame levenswyze : als mede door bykoming van een groote menigte van zeer onderscheiden schadelyke spyzen

zen en dranken (v). Waar door het bloed dun, wateragtig, gruizig en geschift is; en de wei vogten te menigvuldig, ligt stremmende, lymig en scherp zyn: de vaste deelen afgeschaaft, geknaagd en doorboord worden: de fyne vaten en klieren verstoppen, en het lichaam verzwakt wordt" (w); en deeze zyne *definitie* omstandig tot zyn oogmerk verklaart (x).

2. De *andere* zyn tot de ziekten der *jaargetyden* betrekkelyk, en in de optelling der onderscheidene tyd-perken opgenoemd: of zoo verre die uit besmetting voortkomen, onder het *Articul* van de *vermenging* en *beweeving* der lucht begreepen.

Ik zal 'er alleenlyk eenige Aanmerkingen byvoegen, welke haar opzicht hebben op de vorige gelegde natuurkundige gronden; en de gevolgen, welke zy op der menschen lichaamen hebben: om met en uit dezelve het *onderlinge verband* van die *kwaalen*, met derzelve *oorzaken*, zoo veel mogelyk, klaar en duidelyk voor te stellen.

§. CLXXXIII. Alle lichaamen dan, in deezen *dampkring* verkeerende, worden deszelfs uitwerkingen wel gewaar, maar met eenen verschil-

(v) *Kwynende Ziekten*, enz. §. 261. pag. 174.

(w) *Dezelve*, §. 264. pag. 175.

(x) *Dezelve*, §. 274-270; pag. 175-185.

schillenden uitflag : minst die eene geschikte beweging, en daar mede overeenkomende levenswyze hebben : meest die, welke van deezen regel afwyken, en zich aan eene zittende levenswyze, en verzwakkende en verflappende voedfels en dranken overgeeven. De *ongesteldheden* zyn meenigmaal in de beginselen *gering* ; de *langduurigheid* of *aanhoudenheid*, en andere *bykomende zaaken* van *spyze* en *drank*, verdubbelen hun vermogen ; doen die in trappen naar gelang der onderscheidene onderwerpen verschillen, en brengen ongesteldheden van verschillenden aart voort. De eerste en gemeenste zyn die, welke §. XL. 1. *a, b.* opgenoemd zyn : als *belemmerde onzichtbaare uitwaasfeming in den buitensten omtrek des lichaams* ; waar uit, als een natuurlyk gevolg, de terugwerking van dezelve naar de binnenste oppervlakte des zelve, te weeten, de maag en darmen, enz. ontstaan. HIPPOCRATES heeft dit ter zyner tyd eigenaartig verklaart, zeggende : *Carnes & ex ventre, & intrinsecus attrahunt. Indicat autem sensus ipse corpus totum tam foras quam intrò perspirabile esse (y).* „ Het vleesch trekt van de ingewanden en van buiten tot zich. Het gevoel zelfs „ wyst aan, dat het gansche lichaam, zoo wel „ van binnen als van buiten, doorwaasfemende „ zy.” En op eene andere plaats : *Cutis raritas*

(y) *Lib. Epidem. VI, Sect. VI, num. 1.*

ritas alvi densitatem efficit, cutis coarctatio car-
num auctorem, ventris torpor, omnium contur-
bationem & vasorum impuritatem (z). „ Een
 „ opene of doorwaasfemende huid, maakt een
 „ geslooten of opgezet lyf; een gesloote huid,
 „ of belette doorwaasfeming, ophooping van
 „ vleesch, uitzetting der ingewanden, traage
 „ stoelgang, en onzuiverheid der vaten of vog-
 „ ten in dezelve.” Deze *terugwerking* be-
 paald zich dan niet alleen tot de inwendige opper-
 vlakke van de luchtpyp, die der longen, der
 zwelgpyp, der maag en darmen; maar ook tot de
 ingewanden van de borst en buik. De kragt der
 woorden is zoo groot, dat ze geene verklaring
 behoeft. Dan, naardien in het wel beseffen van
 dit stuk, de ontwikkeling van veele volgende uit-
 werkselen opgeslooten ligt, zoo mag hier wel ee-
 ne kleine nadere overweeging plaats hebben.

§. CLXXXIV. Deze *uitwerksels* laaten
 zich zeer kennelyk en zichtbaar ontdekken. Het
lichaam is van buiten in de zoodanigen veelyds
min of meer gezwollen, zoo in het aangezicht,
 als in de *boven-buikszyden*: den *mond* van bin-
 nen beschouwende, is de *tong* uitgebreider dan
 naar gewoonte; derzelve tepeltjes zyn meer
 verheven en uitgezet, of met eene witachtige
 stoffe overdekt; het speekfel is lymiger, en by
 het

(z) *Ibidem*, Sect. III. num. 1.

het ontwaaken de smaak onzuiver. — Dit ondervindt byna een iegelyk als het aanhoudend vogtig weder is, of in laage vogtige huizen of vertrekken woont, die door lucht en vuur niet verbeterd worden, of in dezelve een stilzittend leven leidt. — De *Noord-Hollandfche Vrouwen* waasfemden byna niet uit, en haare tongen waren doorgaans beflagen. — Deeze uitzetting is dikwyls zoo kennelyk, dat de tong eene zulke uitgebreidheid bekomt, dat zy binnen den omtrek der tanden niet kan begreepen worden; maar door de fterke uitzetting de indrukfels derzelve aan de randen diep ingedrukt vertoont. Ik heb meer dan eens zulke fterke uitzettingen gezien, dat de tong, uit de mond gestoken, byna eens zoo groot dan natuurlyk was, en niet bekwaam, om in de gewoone plaats beflooten te worden, zonder dat 'er eenige diepe fneeden door de meerdere uitgezetheid derzelve veroorzaakt werden: waar mede dan doorgaans groote ongesteldheden in de ingewanden, voornamentlyk *Dysenteriaë mucosæ* enz. gepaart gingen. — En van deeze uitzettingen komen ook niet zelden ongemakken aan de tong; die, zoo deeze ongesteldheid niet fpoedig voorgekomen wordt, ten laafte in *kankerachtige* ongemakken overgaan, zoo maar eenige fcherpe kies of tand zich in den kring derzelve bevindt.

§. CLXXXV. De bovengenoemde ongesteldheden worden in de werkzaamen, door de bezigheden op den dag, overwonnen; dan duuren die lang, zoo wordt men vatbaar voor ziekten, straks te melden. — Het overwigt, dat de uitwaasfemende stoffe op de uitloozende buizen van den flokdarm en van de maag en darmen heeft, doet aldaar het zelfde. — Wegens de meerdere vogten tot de spysverteering geschikt, en de mindere veerkracht der vezeldraaden, hier uit gebooren, is de eetlust niet zoo als voorheen. — De werking van de long moet hier ook toe gebracht worden; want door de mindere veerkracht der lucht, wordt het bloed minder verdund, en met die deelen, die tot het leeven noodzaaklyk zyn (§. CXXXI. 8.), vereenigd en vermengd (a). — De *spysverteering geschied dus bezwaarlyker*. 'Er is eene kennelyke opspanning van de boven-buikszyden; men is loomer en traager tot de gewoone verrigtingen. En, uit de min behoorlyke bewerking der voedfels wordt 'er een min bekwaamer chyl afgescheiden (§. XL. 1, c.), dan tot de verrichtingen van het bezielde lichaam benoodigd zyn; waar uit belemmering in den slaap, met gevoel van lastige opspanning, min of meer bedwelmende droomen ontstaan, en ontydig ontwaakende gevolgen zyn. De slaap weder hervat zynde, eindigt

(a) Men zie de Heer BASTER, *l. c.* pag. 85, 86.

digst dezelve in eene vermeerderde uitwaasfeming met vermoeid ontwaaken by het opstaan, en min geschiktheid tot de gewoone verrichtingen, met genoegen, vermaak, en zekere standvastigheid te volvoeren; ten zy het lichaam, door eenige vervinge of beweeginge, van deeze traagheid eerst een weinig vervrolykt zy. — Alle deeze afwykingen van den natuurlyken stand of staat, kunnen met eene zekere gezondheid gepaart gaan; en zoo lang de natuur niet buiten staat gesteld, of te dikwyls aangevallen wordt, speelt zy, door een soort van *binnen- of nagtkoortfen* te verwekken (*b*), voor den besten Geneesmeester. Dan, te veelmaalen of te aanhoudend geplaagt, of door andere bykomende oorzaaken bezwaard, begint van hier de ziekte van een verschillenden aart.

§. CLXXXVI. De rede van alle uitwerkingen is klaar. Alle de ingewanden, tot de spysverteering geschikt, deelen

1. Mede in de algemeene verflapping en traagheid der vezelen (§. XL. 1. *a, b.*), in de opzetting door het evenwigt, dat zy van de uitwaasfemende stoffe krygen, die door gebrek van veerkracht, thans minder naar de huid worden voortgestuwd, waar door het werktuigelyke za-

men-

(*b*) ROEDERER & WAGLER. *de Morbo mucos.*

menstel derzelven min bekwaam is , om welbereide vogten aftescheiden ; want :

2. De *Lever* in *grootte* en *uitgebreidheid* toeneemende , ontstaat 'er eene verandering in den overgang by de hairfyne buisjes , die knobbelachtig of koralachtig worden (*acinosi*) , of de oorzaak ligt zynde , spongicus (*c*). — Daar wordt dan in 't gemeen wel meerder gal , maar min vermogende , afgescheiden (*d*) , om , benevens het alvleesap (*Succus pancreaticus*) , in welk afscheidend werktuig het zelfde geschiedt , eene behoorlyke vermenging in den twaalfvingerigen darm (*Intestinum duodenum*) , van de herwaards aankomende voedsels uit de maag , te doen : waar uit veele wanorders in de dierlyke huishouding ontstaan (*e*).

§. CLXXXVII. Deeze Beginfels leggen

1. In verscheide onderwerpen den grond , tot die ziekten , welke boven , in de uitwerkfelen eener vogtige lucht (§. XL.) , zyn opgenoemd.

2. Geeven zy in de gezonden , die gaan en staan , maar min genoegzaame beweeging hebben , oorzaak tot *Obstructiones hypochondriacæ* ,
(op-

(c) *Ibidem.* , Sect. I. §. IX. pag. 32.

(d) *Ibidem.* , pag. 33.

(e) Conf. F. HOFFMAN *de Intestino duodeno , multorum malorum causa.*

spanning van de boven - buiksyden) , welke , indien zy gevoed worden , oorzaaken tot hardnekkige verstoppingen geeven. Voornamentlyk dan , wanneer die in galachtige *temperamenten* vallen , niet zelden de *zwarte Galziekte* voortbrengen , en in haar eerste begin in bloedryke gestellen (*cholericosanguinei*) plaats grypende , belemmeringen in den slaap enz. veroorzaaken.

§. CLXXXVIII. Dit alles wordt vermeerderd door de bovengenoemde gewoone *lymige* , *slymige* , *olieagtige* en *vettige* voedfels : waaroemtrent mede eenige nadere ophelderingen , tot beter verstand der evengemelde zaaken , dienen overwoogen te worden.

1. De *slymigheid* en *lymerigheid* , welke , als een gevolg dier voedfels , de lichaamen der *Nederlanderen* , by haaren zonderlingen *Dampkring* benadeelt , is zeer onderscheiden van die slym , welke natuurlyk in het lichaam zyn moet ; en van dat gebondene en lymerige of gomachtige , dat doorgaans in voedzaame spyzen plaats hebben moet , zullen die in goed voedsel overgaan ; en ook in sommige zeer kennelyk is , als in het zog , de melk der Dieren , waar uit de kaas en boter bereid wordt , de eijeren en het vleesch , waar uit kragtige *Bouillons* en aftreksels (*Consumées*) getrokken worden , die koud geworden zynde , uit enkele Geleijen bestaan : insgelyks goed Tarwen en Roggenbrood enz.

2. Zoo

2. Zoo heeft het lichaam natuurlyken slym nodig , om de inwendige deelen buigzaam , glad en glibberig te houden , en tegen alle scherpte te beschutten en te behoeden. Waar door

3. De inwendige slym dan alleen zondigt , wanneer die te veel is , of te aanhoudende in het lichaam gevoerd en vermeerderd wordt.

4. Zoo is de natuur ook zeer werkzaam , om den aangroei der overtollige of nadeelige slym , door veele middelen voor te komen en te beletten , ten einde de chyl den gewoonen trap van gebondenheid niet overschreede ; en dus ont-aart , uit de eerste wegen van de maag en ingewanden , in het bloed , of de tweede wegen , kome. Waar toe het hunne toebrengen ,

a.) De inwendige warmte des lichaams , die de zamenstellende deelen des voedsels ontbind , de bykomende zout en zeepachtige vogten , welke in een groote meenigte ter spysontbindinge zamenvloeiende , zich naauwkeurigst met dezelve vermengen.

b.) De bewerking van de maag en darmen door hunne eigene spiervezelen , waar door de genootene voedsels in beweeging gehouden , en de spysverteering bevorderd worden.

c. De byzondere ligging van de maag tus-schen die deelen , die in geduurige werking zyn ;
als

als het middelrif, de spieren van den buik enz. welke door de ademhaling in geduurige beweging gehouden worden.

d.) De voorby-loopende groote bloedvaten, als de *Arteria aorta descendens*, en derzelve groote takken, die na het darmscheil, de maag zelve enz. gaan, waar door eene geduurige beweging verwekt, de warmte bewaard, en de spysverteering bevordert wordt.

5. Is deeze hoedanigheid niet hinderlyk aan zulken, die van een sterke maag voorzien zyn, naar evenredigheid gezonde warmte, bekwaame bloedsomloop, en daar uit volgende ademhaling, die de spysverteering altoos gunstig is, genieten: maar alleen nadeelig aan zwakken, zoo in jaaren als getemperdheid enz.; of ledig zynde, en een stil zittend leven leidenden, zwakke ademhaling, langzaame en geringe bloedsomloop, en geene genoegzaame krachten hebben om de spyzen te verduwen. — Deeze (5) dan veele of aanhoudende van die spyzen en dranken (§. CLX. COROLL. I, II, III.) gebruik makende, vermeerderen die oorzaaken, welke uit den vogtigen dampkring in de lichaamen ontstaan. En wel, wanneer uit of in dezelve het lymige de overhand heeft, en door de natuur niet kan ondergebracht worden; de spysverteering, door den vogtigen dampkring reeds moeilyker geworden zynde, hier zelve door belet; de maag en dar-
men

men bezwaard, vervuld, en met taaije slymen bezet: waar door de schei-vogten (*Menstrua primæ digestionis*) nog onvermogender worden, en boven dien van haare zoute en zeepachtige eigenschappen (§. CLXXXVIII. 4, a.) nog meerder beroofd; waar door de gelegenheid tot voortbrenging van wormen zeer begunstigd wordt, dewelke in alle die onderwerpen menigvuldig zyn. — Deze onverteerde slym verslapt ook door haare warmte de maag en ingewanden, en blyft dus door werkeloosheid der zelve verstopte vezelen lang raauw en ongekoekt; en aan de warmte des lichaams overgelaaten, gaat die eindelyk aan een eigenartig bederf over, en brengt dan naar den byzonderen aart der voedfels, die veranderingen te wege, zoo als boven §. CLXI. aangestipt is. Waar uit afkeer van spyzen, walging, braaken van een bedorve stoffe enz. Van hier dan den verschillenden aart der afgangen, als *Diarrhœa & Dysenteria mucosæ, colicæ vitreæ*. Wordt de stoffe alleen scherp, en door geduurige lichaamsbeweeging voor stilstaan en vertoeven bewaard; dan geeft zy in sterken oorzaak tot de beschreeven *voracitas*; komt zy in het bloed, dan geeft zy aanleiding tot veelerlei soorten van Rotkoortsen, met en zonder *petechien*. Wanneer die, in de ingewanden komende, niet verdund wordt, wordt de gal, benevens de andere vogten, als het *succus pancreaticus, stomachicus* en *entericus*, door het dagelyks lymige

ge voedsel, en gebrek aan beweging, door de vogtige lucht reeds ontaart, meer verstompt, en het bittere en zeepachtige vermogen van deeze verminderd: de chyl wordt min behoorlyk verdund en vermengd; 't geen door de gal volvoerd werd. Het lichaam zwelt dus (§. CLXXXIV) vermits de inwendige deelen niet behoorlyk genoeg na zich neemen: de afgang verminderd, dewyl de uitwerpselen niet gemakkelyk van de chyl worden afgescheiden, doordien zy taaier dan deezen zyn, en niet gemakkelyk voortgestuwd worden, door gebrek van veerkracht der ingewanden, ter spysverteering en voortstuwung noodig. Deeze gebrekkige *motus peristalticus*, en terug houding van den stoelgang, is zoo veel te nadeeliger; wyl, door de gebrekkige spysverteering, meerder van deeze stoffen, dan naar gewoonte, te rug blyven: gansch anders als in sterke menschen, die, schoon ze harde voedfels nuttigen, hardlyvig zyn, en evenwel zich niet opgezet vertoonen: ten bewyze, dat de stoffen niet opgehoopt, maar ingetrokken zyn: zodanig, dat alleen het onverteerbare uitgeworpen worde. — In tegendeel wordt in een zwakke kooking alleen het fynste ter voedinge overgenomen, en het voornaame gedeelte gaat tot de uitwerpsels over — Gaat nu deeze chyl van de eerste wegen in die van de tweede kooking over, zoo worden slimmer uitwerkingen vernomen. Want offchoon lymige vogten zeer kunnen

nen verdund worden , zoo behouden zy echter haare natuur. Deeze taaije en lymige vogten , of voedzaame sappen dan , tot den overgang der hair-fyne buisjes gekomen zynde , hechten zich aldaar , meerder of langer vertoevende , aan de wandjes deezer hair-fyne buisjes , voornamentlyk in de long ; want deeze chyl , de naauwe melkvaatjes enz. overwonnen hebbende , komt terstond door den spysvoerder in de linker *vena subclavia* , en van daar door de holle ader , en regter holligheid van het hart , in de long-slagader , en alzoo in de long. — De Paarden leeren dit in den winter op de stallen , zonder beweging te zwaar gevoed wordende , onwederspreekelyk. — Welke oorzaak dan ook Aamborstigheid , Bloedspuwen , Verstoppingen , en eindelyk de Teering voortbrengt. De chyl dus onder het bloed gemengd , wordt van hier door de groote slagaders allezints door het lichaam gevoerd ; waar door dit taaije bloed , by of in alle die ingewanden , alwaar afscheidingen geschieden , en de bloedvaten eenen wonderlyken loop hebben , en zeer in een gekronkeld zyn , eene merkelyke vertraaging en moeilyke afscheiding moet ondergaan. — Van hier in de klieren , de knoest- en kanker-gezwellen : in den vetrok ophooping van taaije weivogten ; als dikke beenen der Vrouwen (§. CXVI. 12.), in de lever kwaade afscheiding van gal (§. CLXXXIII.), enz. Van waar verzwakking, ontzenuwing, traag-

XVIII. Deel. K k heid,

heid, gebrek aan levensbeweeging, *irritabiliteit*, slaapziekte (*Lethargus*), beroerten (*Apoplexiæ*), en den dood eindelyk gebooren worden.

§. CLXXXIX. De olie en vetachtigheden van vleesch, spek en boter, vermeerderen bovendien de verflapping en rekbaarheid der vezeldraden, van waar nergens meerder breuken gevonden worden, dan in de *Nederlanden* en in *Zwitserland* (§. II.), alwaar men van gelyken veel boter nuttigt. Deze oorzaken, door de warme waterdranken geholpen, moeten dus in eene vermenigvuldigde rede van vermogen werken.

§. CXC. Van den anderen kant, de lichaamen, door gebrek aan *irritabiliteit* en genoegzame, of te overvloedige beweging, onvermogen, om het noodige tegenovergestelde te bekomen, geneigdheid der vogten tot eigenaartig bederf enz. vatbaar gemaakt zynde, wordt 'er eene andere geschiktheid in de lichaamen voortgebracht, van de eerste traagheid en opvulling zeer onderscheiden: in tegendeel tot dunheid, en verandering van den natuurlyken in eenen gansch tegenovergestelden bedorven en ontaarden staat, aangeziet, enz.

§. CXCI. Veele deezer afwykingen van den natuurlyken gezonden in een tegenovergestelden zieken staat (§. CLXXXII-CLXXXIX.) de voornaamste kenzaaden der veelvuldige een-

voudige ziekten, zoo in de vogten, als in de vaten, aanwyzende; brengen uit vereeniging, vermeerdering en onderlinge medewerking der zelve, den oorsprong van veelerhande *zamen-gestelde ziekten* voort: gelykerwys dezelve met de voornaamste geneeskundige leerstelsels in ons Vaderland overeenstemmen. — Want, uit aandachtige overweeging van dit gegeven verband, blykt het voor eenen opmerkenden:

1. Dat de eenvoudigste en allergemeenste oorzaak der ziekten, uit de natuurlyke gesteldheid van het Vaderland voortvloeiende, in de belemmerde uitwaasfeming, en de daaruit voortkomende gevolgen (§. XL. 1. *a, b.* CLXXXIII.) gelegen zy; en in de eerste plaats de allereenvoudigste ziekten voortbrengen in de vaste deelen, welke by den Heer BOERHAAVE voorkomen onder den naam van *Fibra debilis & laxa (f)*, & *viscerum debilitium & laxorum (g)*; en by den Heer GAUBIUS onder dien van *Solidum laxum & flaccidum in partibus mollibus; Iners in partibus natura elasticis (h)*; en eene verminderde *Irritabiliteit*, of *Torpor solidi vivi*, traagheid van het levensbeginfel (*i*), veelyds tot hun gevolg hebben.

2. Dat

(f) *Aphorism. de cogn. & cur. morb.* §. 21-26.

(g) *Ibidem*, §. 41-44.

(b) *Institut. Patbol. Medic.* §. 160. 1, 2.

(i) *Ibidem*, §. 196.

2. Dat van gelyken de ziekten, welke uit belemmering en te rug wyking der onzichtbaare uitwaasfemende ftoffe, by de mingefchikte voedfels, gebrekkige beweging enz. welke de eerfte en gemeenfte ontaarting in de vogten voortbrengen (§. XLI. c. CLXI. 1. 5. CLXXXVII.) bekwaamelyk tot het *Gluten spontaneum* (k), en de *Morbi coherentiæ in humoribus* (l), kunnen gebragt worden. Waar toe de *spisfitudo* (m), het *iners gluten* (n), en het *crasfamentum* (o), als mede eene tegenovergeftelde afwyking van de gefchikte zamenhegting, te weeten de *tenuitas humorum* (p), behooren. — Van welke de eene van eene waterachtige (q), de andere van eene fcherpe eigenfchap is (r). — In welke

a.) Eerfte, de zaaden van de verlooren eetlust, *Anorexia*, *Apepsia* en *Dysorexia*, benevens de *Chlorosis*, vryster-ziekte, en *Leucophlegmata*, witte zugt :

b.) In de andere de waterige verdunning, de al te groote ontlastingen, traage omloop der levens-

(k) *Aphorism. de cogn. & cur. morb.* §. 69-73.

(l) *Institut. Patbol. Medic.* §. 269.

(m) *Ibidem*, §. 282.

(n) *Ibidem*, §. 283.

(o) *Ibidem*, §. 284.

(p) *Ibidem*, §. 286.

(q) *Ibidem*, §. 287.

(r) *Ibidem*, §. 288.

levensvogten, gebrek aan natuurlyke warmte, en terughouding van waterige ontlastingen, opgeslooten liggen; waar door verzwakking der vaste deelen, traagheid, koude waterige gezwellen, en lusteloosheid tot alle verrigtingen, ontstaan. — Terwyl

c.) De laatste aanleiding tot bloedstortingen, vermeerderde stoelgang, kwyling, pislloed en onmaatig zweeten, uitstorting van bloed tuschen de huid en het celwyze weeffel, vuurigen uitflag, en wat dies meer zyn, geeven.

3. Dat de ontaartingen (2), door eigenaartig bederf, gebrek aan beweeging, en alle de medewerkende oorzaken (1), by min bekwaame voedfels geholpen (§. CLXI. 2. a, b, c 4.), naar gelang der voortgebragte scherpten, zeer natuurlyk tot de enkelvoudige ziekten van dit soort, als *Morbi ex alcalino spontaneo* (s) en *spontanei ex acido humore* (t); het *Acre alcalescens* (u), *Putridam* (v); en de *Morbi ex secessione particularum* (w); de eigenaartige gesteldheid der *Scorbut*; en geneigdheid tot Rotkoortsen; benevens het *Acidum* (x),
Auste-

(s) *Aphorism. de cogn. & cur. morb.* §. 76-86.

(t) *Ibidem*, §. 60-64.

(u) *Institut. Patbol. Medic.* § 310.

(v) *Ibidem*, §. 312.

(w) *Ibidem*, §. 318.

(x) *Ibidem*, §. 325.

Austerum (y), *Acre oleosum* (z), enz. behooren; kunnen gerangschikt worden. Waar van de laatste scherpe oprispingen, onmaatigen honger, *voracitas*, maag en ingewanden pynen en krampen verwekken; terwyl andere weder naar hunnen aart andere gevolgen hebben (§. CLXXXVI.), van waar verscheide scherpten in het bloed, verstoppingen in de kleine buisjes enz. ontstaan: de natuur zelve tot meerdere beweging aanzettende.

4. Dat de gevolgen der belemmerde onzichtbaare uitwaaseming, gebrekkige beweging, ongenoegzaame ontlasting (2), naar maate van het genomen voedsel, veelsappigheid, van bloed (§. CLXXIII, 1. CLXXV, 1, a, b, c.), water en andere vogten (§. CLXXV. 2.) ontstaande; of de vaten te naauw zynde (§. CLX.) tot de veelheid der behoudene vogten, natuurlyk behooren tot de *Morbi oriundi ex defectu circulationis & Plethora* (a); en de *Quantitas humorum vitiosa* (b), waar in de zaaden van alle die kwaalen, voornamentlyk de Beroerten, *Lethargus*, verscheidene soorten van waterzugt, *Peripneumonice nothæ*, verstoppingen der Klieren, *Scirrhi*, *Kankers*, enz. gelegen zyn. —
Ter-

(y) *Institut. Patbol. Medic.* §. 326.

(z) *Ibidem*, §. 328.

(a) *Aphorism. de cogn. & cur. morb.* §. 206. α - δ.

(b) *Institut. Patbol. Medic.* §. 384 - 392.

Terwyl van de tegenovergestelde zyde hier mede toe behooren die geene, welke uit gebrek en verlies van de vereischte levensvogten hun oorsprong neemen (c).

5. In tegendeel de beweging te sterk zyn-
de (§. CLXXIV.), tot die der *Morbi ab excessu motus circulatorii solo* (d), der *Fluida loco aberrantia* (e), en *Motus vitia in humoribus* (f), moeten gebragt worden: gelegenheid tot verstoppingen, ontsteekingen, *Febres ardentis*, Bloedspuwen, Geelzugt, enz. ge-
vende. Waar uit

6. Veele oorzaaken te gelyk zamenloopen-
de, die ziekten ontstaan en voortgebragt worden, onder den naam van *Morbi compositi* bekend.

§. CXCII. De lichaamen dan, door zulke eenvoudige zaaden dus voorbereid, waar van de herhaaling niet te dikwyls geschieden, en de gegronde kennis, naar 't oordeel van de beroemdste Geneesheeren, niet genoeg kan aangepreezen worden (g); naardien in dezelve de ontwikkeling van veele zamengestelde Ziekten afhangen; en hy in de geneezing hinken moet, die

(c) *Institut. Patbol. Medic.* §. 393.

(d) *Aphorism. de cogn. & cur. morb.* §. 92 - 101.

(e) *Institut. Patbol. Medic.* §. 397 & seq.

(f) *Ibidem*, §. 406 & seq.

(g) HUXHAM, Tom. II. cap. I. pag. 15.

die in deeze mank gaat: vermeerderen steeds hun toeneemend vermogen door veele zamenloopende oorzaaken, en alle die uitwerkingen, welke deeze onder alle de vermogende, veele verwisselende, bekende en verborgene eigenschappen der Lucht, Hemelsche lichaamen, en den zoo zeer verschillenden Dampkring ondergaan moeten: waar door zy, of sommigen van derzelve byzondere deelen, aan verwisselende uitzettingen, en beurtelingsche vernauwingen, onderworpen zyn. Waar uit de reden van het onderlinge verband der (§. CXCI.) evengemelde ziekten nader licht ontfangen. — Hoe dikwerf toch hoort men deeze Lyders, onder de bovengemelde veranderingen (§. XXXIV, XXXV, XXXVII - XLVIII.), niet klaagen, over verzwaaar hunner kwaalen; van welken allen, die uit opvulling der vaten (§. XCIV.) ontstaan, moeten aangezet worden: als in de Hersenen, Beroerten, enz. aanvallen van *Epilepsia*: door de uitzetting der bloedvaten in de neus, longen enz. Neusbloeden, Bloedspuwen, enz. Door uitzetting der slym-vogten in de darmen, vermeerdering van worm-toevallen; en in den omtrek pynelyke zinkingen in het Aangezigt en andere lichaams-deelen. — De ziekten, tot deeze afdeeling behoorende, en de belediging der Deelen, welke uit derzelve aanweezen voortkomen, verdienen, voor en alear wy tot de overweeging van die der *Jaargetyden* overgaan,

gaan, als nog eenige weinige nadere opheldering. In welke de wyze van aandoen, ons van zelve leidt tot de orde, die wy te volgen hebben; te weeten: voor eerst in den buitensten, ten anderen in den binnensten omtrek of oppervlakte des lichaams, en eindelyk in de deelen, die tusfchen dezelve gelegen zyn.

I. *Nader betoog van het onderlinge VERBAND van eenige SLEEPENDE ZIEKTEN in den BUITENSTEN OMTREK des Lichaams.*

§. CXCIH. De Pynen, in den zin waar in die hier voorkomen (*h*), in den omtrek des lichaams, bekend onder den naam van *Rheumatische* en sleepende Jigt-pynen, waar toe insgelijks de gevoelige Hoofd-Kies- en Tandpynen, en in eenen zekeren zin, de *Podagra*, *Chiragra* en *Onagra* behooren; deels door eenvoudige belemmerde uitwaasfeming, deels door hooggaande fcherpten in het bloed, en onzuivere votten, gebooren, en tot de *Morbi chronici* behoorende, moeten wel onderscheiden worden, van die geenen, die met koorts verzeld gaan, en door aderlaten en andere middelen, in ontfteekene ziekten gebruiklyk, geneezen worden: vermits deeze fchielyk en op eenmaal ontftaan; terwyl de anderen, uit onzuivere opvulling der vaten

(*b*) L. STOKKE *kwynende Ziekten* enz. §. 267. pag. 177.

vaten enz. worden voortgebracht; en de veelvuldige kies- en tandpynen, die in deeze onderwerpen doorgaans plaats hebben, niet zoo zeer aan bedorvene kiezen en tanden, als welke doorgaans in deeze lyders gevonden worden, maar aan dezelfde oorzaaken toe te schryven zyn.

II. — *In de INWENDIGE OPPERVLAKTE, van de geenen, die de Longen aandoen.*

§. CXCIV. Niettegenstaande de Aamborstigheid, *Asthma*, haaren grond hebbe, in de taaiheid der vogten (*i*), in de Longen opgehoopt; door de gevolgen van verscheidene beroepen en *Trafiquen* (§. CXXXVIII. CXXXIX. 3.), en te drukkende keurslyven (§. CLXXVII. COROLL. III. 6.), gekoesterd; zoo gevoelen de *Asthmatici*, de vernauwing der longen, niet minder by eene zwaarder lucht (§. XXXVIII. 2.). — HUXHAM had bestendig waargenomen, dat de zulken het altyd kwaad hadden, wanneer de Ooste wind lang gewaaid hadde (*k*). Hy voegt 'er by, veelen gekend te hebben, die, hoewel zy te bed lagen, deezen wind opkomende, konden voorzeggende en gevoelen, overeenkomende met het geen in 't gemeen van gevoelige gestel-

(*i*) Dezelve, §. 266. pag. 176. Vergelyeken met H. D. GAUBII *Institut. patbol. Medic.* §. 285, 435, 458.

(*k*) *L. c.* Tom. I. pag. 266.

stellen (§. XLVI.) is opgegeeven (l). Zaa-ken, die noodig zyn in de geneezing opgemerkt te worden: in welke men te letten hebbe op het *Asthma pituitosum vel humidum*, en het *Asthma spasmodicum vel convulsivum*; van welke dit veel overeenkomst heeft met het droogere en zwaardere, en geene met die eener ligter en vogtiger lucht. — Zoo wel als het *Asthma a materia exanthematica retropulsa*, Aamborstigheid, uit te rug gedreeven uitslag. Omtrent welke de Heer BOERHAAVE opgemerkt hadde, dat van honderd menschen, welke van hunne kindsheid af *Asthmatici* geworden waren, 'er negen-en-negentig derzelve door het indryven van uitslag of dauwvorm, door middel van vette smeersels, naar de longen, die bekomen hadden (m).

§. CXC. De Teeringen hebben haaren grond:

1. In de erfelyke gesteldheid (§. CLXXXI.)
2. In eene te groote veelbloedigheid (§. CLXXV. 1. a, b, c.), en belemmerde gewoone of verwaarloosde ontlasting (§. XLVII. 2.) van het zelve (n).

3. In

(l) L. c. cum p. 53. not. F. & 298.

(m) *Specim. Materiae Medicæ contractæ*, pag. 58.

(n) H. BOERHAAVE *Aphor. de cogn. & cur. morb.* §. 1198. d. 1. cum F. HOFFMANN *M. R. S.* Tom. III, §. XI. XLVII.

3. In den kouden, vogtigen, noordelyken en nevelachtigen dampkring (§. XXXVII. 2. c. XXXIX, 1. XL. 1. b. 2.) van den *Amsterdamfchen* Geneesheer TULP (o), voor de oorzaak der menigvuldige Teeringen in HOLLAND gehouden; van HIPPOCRATES reeds opgemerkt (p), als die de herfst, in welke eene vogtige lucht ingeademd wordt, den Teeringachtigen schaadelyk bevonden had: en waar van het verband door SYDENHAM (q) duidelyk verklaard is.

4. In de Zinkingen, *catarrhi maligni* (§. XCIV.), welke uit de belette onzichtbaare uitwaasfeming ontstaan (r).

5. Uit de verwaarloosde Verkouwdheden, zoo menigmaal in de onderscheidene Berichten vermeld. Van welke, die uit voorafgaande Bloedspuwingen (2) ontstaan, door de koestrende warmte en uitzetting in de vogten worden voortgebracht: terwyl de andere (3, 4, 5.) een gevolg van belette doorwaasfeming in den winter zyn.

6. Uit voorafgaande Ziekten, die kwaalyk behandeld, ofte eene verkeerde plaats hebben
geno-

(o) *Obf. Med. Lib. II. obf. X.* Vergeleken met F. HOFFMANN *l. c.* §. XIV.

(p) *Aphorism. 10. Sect. III.*

(q) *Proceffus integr. &c. cap. ultim. pag. m. 637.*

(r) F. HOFFMANN *l. c.* §. XIII.

genomen (§. CLXV. 4. c.), als Kinderpokjes, Mazelen, Roodvonk en anderen Uitflag (s), zoo menigvuldig in het Vaderland. — Alle welke oorzaaken voornamentlyk tot dit land hun opzicht hebben. Waar by men ten

7. De gevolgen der *Asthma* in de verschillende onderwerpen, voornamentlyk die hun opzicht op de beroepen en drukkende dragt (§. CXCI.) enz. (§. CLXXVI. 4.) hebben, niet ten onrechte voegen kan.

S C H O L I O N.

De zoo even genoemde veele zamenloopende oorzaaken, en die, welke door den Heer BOERHAAVE (t) uit de allereenvoudigste Ziekten, *Morbi simpliciores* (§. CXCI.), zyn opgegeeven, aandachtig overweegende, moet men zich dan niet verwonderen, dat deeze zoo algemeene Ziekte, die op sommige plaatsen van het Vaderland (§. LXIX. 2. LXXIII. 1. enz.) zoo veel inwoonders wegrukt, niet meerder uit dat oogpunt beschouwd; maar, zoo niet doorgaans, als eene voorafgaande ontsteeking der longen, die toch den minsten tyd plaats heeft, en

(s) H. BOERHAAVE *Aphorism. l. c. 3.* F. HOFFMANN *l. c. §. XV, XVI.*

(t) *Aphor. de cogn. & cur. morb. §. 1198. d.*

en beter te geneezen is (*u*), aangemerkt wordt? Daar dezelve den meesten tyd in deeze landen, uit ongesteldheid des lichaams, belemmerde omloop des bloeds door de longen, ontaartinge der vogten, zinkingen op de keel en luchtpyp valende, onder de gedaante van eene sleepende verkouwdheid, te dikwyls verwaarloosd, wordt voortgebracht. —

HIPPOCRATES heeft dit onderscheid ten zynen tyde te duidelyk aangewezen (*v*), dan dat men daar geen geschikter gebruik van maaken zoude. Omstandig zyn dezelve door GALENUS van gelyken beschreeven (*w*). Doch zonderling

(*u*) H. BOERHAAVE *l. c.* §. 1207. 3.

(*v*) Lib. I. *de morb.* FOES. Sect. V. pag. 446. lin. 46. Fit quoque suppuratus, si ipsa pituita ex capite in pulmonem de fluxerit, ac primum quidem latenter defluxit, tenuemque tussim exhibet sputumque paulo solito amarius existit, colorque tenuis adest. Progressu vero temporis, tum pulmo exasperatur, tum intus a pituita inhærescente & putrescente exulceratur, pondusque in pectore & dolorem acutum ante & retro exhibet, corpus vehementer incalescit, pulmo a calore ad se pituitam ex toto corpore, præcipueque ex capite trahit. [Omstandiger heb ik over deeze en andere plaatsen van HIPPOCRATES gehandeld in *Historia constitutionis Epidemica verminosa* &c. Cap. III. Sect. III. Schol. pag. 226. en de naauwkeurige beschryving van die soorten deezer Ziekte, uit ROEDERER en WAGLER aldaar aangewezen: terwyl men de duidelyke reden van deeze ophooping, en het scherp worden der weichtige vogten naar het hoofd, de keel en de longen, by F. HOFFMANN *de affectione Phthisica sive Tabe* &c. Cap. IX. §. XIII. Tom. II. p. 286. kan verklaard zien.]

(*w*) *Commentar. in Lib. I. Epidemior.* Fol. m. verso 105. n. 17. litt. F. Classe tertia sexta JUNTAR. edit.

ling klaar en duidelyk , in de voorgaande eeuw ,
 door PAULUS BARBETTE ; zeggende : „ Het
 „ beschadigde deel is by wylen de Long wel ,
 „ maar in zulker voegen niet als 'er over geoor-
 „ deeld wordt , gelyk zulks uit de oorzaaken
 „ genoegzaam blyken zal. Gemeenlyk lyden
 „ N. B. ook veelyds de maag en het alvleesch ,
 „ de melkklieren , enz. (x). En een weinig
 beneden (y) : „ De oorzaak is 1. de maag ,
 „ die het voedsel kwalyk verteert : 2. het vogt
 „ van het klierbedde , (alvleesch, *Pancreas*) ,
 „ zich niet wel met de gal vermengende” , (al-
 lerduidelykst met het verband , hier van boven
 gegeven (§. CLXXXVIII. 6.) , overeenko-
 mende) (z). „ Waar door ten 3. de te dik-
 „ ke chyl kwalyk door de melkklieren gekleinst
 „ wordt. Hier door geschiedt het dan ten 4.
 „ dat het dikke gedeelte des chyls in de melk-
 „ klieren blyft hangen en niet gekleinst wordt ,
 „ en dezelve verhardt , zoo dat 'er niets , dan
 „ deszelfs weiachtig gedeelte door de borst-buis
 „ tot het hart geraaken kan. Ondertusfchen
 „ worden de ronde bloezemachtige blaaskens der
 „ longe , agtervolgens den omloop des bloeds ,
 „ met het water vervuld ; het welk in dezelve
 „ dik-

(x) *Medicinale Werken*, Geneesoeffen. III. Boek, II. Hoofdst.
 §. II. pag. m. 499.

(y) §. III. pag. 500.

(z) [Vergeleken met *Historia constitutionis verminosa*, &c.
 pag. 227. 229.]

„ dikker wordt, en aamborsfigheid, hoest en
 „ opklimmende dampen, en nu en dan aanko-
 „ mende bangigheden veroorzaakt: maar dat een
 „ zweering der longe de *Teeringe* zoude zyn,
 „ sta ik niet toe; ten zy dat ze door lang ver-
 „ loop van tyd, of in eene long-verzweering
 „ (*Vomica*), of in een Ettervergadering in de
 „ borst (*Empyema*) veranderd: want ik heb-
 „ be door het openen van doode lichaamen, die
 „ van deeze kwaale gestorven zyn, altyd het
 „ tegendeel bevonden” (a). — Bilyk onder-
 „ scheid hy dan de Teeringen in drie soorten:
 „ als 1. in eene *slymige*, 2. in eene *scherpziltige*,
 „ 3. in die welke uit *belette ontlasting in de long*,
 „ ontstaat. Mede overeenkomende met het on-
 „ derlinge verband hier van, boven (§. CXCIV.)
 „ opgegeeven. — Deeze zyn het dan, die in
 „ de medegedeelde berigten voorkomen onder den
 „ naam van langzaame Teeringen, Teeringen *ex*
 „ *Intemperie frigida, Phthises abdominales & ca-*
 „ *tarrhales &c.* (b). — De *Baron* VAN SWIE-
 „ TEN heeft deeze mede uit de aangehaalde plaat-
 „ sen van HIPPOCRATES en GALENUS, als ook uit
 „ CÆLIUS AURELIANUS, BENEDICTUS (BENNET),
 „ en CELSUS

(a) Men vergelyke hier echter mede de Aanteekeningen van F. DEKKERS op deeze plaats, zoo die het gevoelen van onzen Schryver bevestigen, als die, welke daar van eeniger maaten afwyken.

(b) Vergeleken met ROEDERER en WAGLER. *De morbo mu-*
ciso, pag. 37. *Histor. constit. Epid.* l. c.

CELSUS en HUXHAM, Tom. II. pag. 4. aange-
roerd (a). — Van welken laatste Schryver
'er eene niet min duidelyke plaats is, by welke
hy van dit soort van Teeringe omstandig melding
maakt (b); zeer wel met de tweede soort van
P. BARBETTE overeenkomende.

§. CXCIV*. Uit de Berigten boven, van
de onderscheide deelen des Vaderlands opgege-
ven (§. CXIV - CXX. COROLL. I - III.), kan
men stellig zeggen, dat de Zeelucht niet zoo
zeer voor de oorzaak deezer ziekte kan gehou-
den worden, als wel de zamenloop dier geenen,
welke van dit soort zyn aangewezen; naardien
de Teeringen te *Duinkerken*, eveneens als de
Zeekusten van het Vaderland, aan de Noordzee
gelegen, zoo min, als in de Landen van den
HELIUS, onderscheiden opgenoemd, gemeen
zyn (c). — Belangende de byzondere lichts-
gesteldheid in de onderscheide jaargetyden en den
dampkring, zoo heeft HUXHAM opgemerkt,
dat

(a) *Commentar.* Tom. IV. pag. 56.

(b) Non omnis utique tabes pulmonaria ab ulcere pen-
det, (rarior enim est hic casus, quam vulgo putatur,) plu-
res enim quotidie per longum tempus immensam mucii falsi,
dulcis, vel etiam plane insipidi copiam per tussim rejiciunt,
cui nec foetor inest, nec purulenti aliquid, glandulis nimi-
rum cum ductibus asperæ arteriæ relaxatis, nimium. Hoc
tamen saepe, licet ægrotos diutius trahens, haud lethale mi-
nus fit, quam si vel ipsam saniem exspuissent. Tom. I,
pag. 198.

(c) *Maladies de Dunkerque &c.* pag. 21.

dat veele *Phthifici* in de maand van Mey 1733. stierven, dewelke uit een *Febris catarrhalis* ontkomen waren, en uit dezelve dikke beenen hadden gekreegen, wanneer de Ooste wind eenen geruimen tyd had gewaaid, en eene drooge en fyne lucht veroorzaakt had (d). — Andere aandoeningen van verscheidene luchtgesteldheden op deeze ziekte, kan men verder by HIPPOCRATES (e) enz. nagaan. Terwyl de waarneemingen in 's *Hage* beweezen hebben, „ dat „ de Teering, zoo wel onder jonge lieden, onder de 25 jaaren, als boven de 25 jaaren oud, „ sterk heerfcht, en dat, hoe zeer ieder maand „ een menigte wegsleept, echter de Maanden „ van *July*, *Augustus* en *October*, het minste „ fchaadelyk bevonden zyn” (f).

— *In de eerste Wegen.*

§. CXCVI. De verschynfels, (§. CLXXXIV, CLXXXV.) aangewezen, vereifchten, om gewigtige reden, een omftandiger verklaring; naardien dezelve tot veele aandoeningen in de Mond, de Tong, de Maag, benevens het *intestinum duodenum*, en in de overige darmbuis enz. buiten dit onaffcheidelyk verband van eene duistere ver-

(d) Tom. I. pag. 107.

(e) *Lib. Epidemior.* I. &c.

(f) *Verzameling van nauwkeurige Lysten*, enz. §. XCVIII, pag. 35.

verklaaring zynde , de beginselen leggen (g). Met een woord kan ik niet voorby te melden , dat veelerlei soort van pynen , uit deeze ongesteldheden hun oorsprong neemende , veelal met de *Rheumatismus chronicus* instemmen , (waar toe in een zekeren zin de *Morbus crassus* HIPPOCRATIS (h) te brengen is ;) en in eene omgekeerde rede van dezelfde verwandschap zyn : gelyk niet zelden sommigen derzelve met uitslag verzeld gaan , of door eenen heilzaamen uitslag *critice* geneezen worden. — Ten anderen , dat de allereerste aanleiding van uitzetting in de keel (*Faucium laxitas*) , en die der belette moeilijke of belemmerde doorzwelging , en de gewoone gevolgen van walging , uitwerping van waterig vogt , en dadelyk overgeeven voor en na het

nut-

(g) [Men kan hier met vrugt op nazien de meermaal aangehaalde Verhandeling van ROEDERER EN WAGLER , de *Morbo mucoso* , in welke de waarheden , met opzicht tot deeze verschynselen , zeer duidelyk zyn verklaard. Kent men die , dan zal men begrypen , waarom ik in *Historia constitut. Epidemica* &c. melding gemaakt heb van *Febres nocturna* , (waarvan zoo spaarzaam aanwyzing geschiedt , en die naauwlyks , dan hier en by HIPPOCRATES voorkomen ,) *accessoria acuta* , *gravidarum* & *puerperii* , *phibistica* &c. welker grond ik niet geacht heb in de Wormen gelegen te zyn , gelyk men zich mogelyk verbeeld heeft , maar wel overeenkomstig deeze waarneemingen en myne eigene bevindingen (Sect. III. cop. III. §. XLVII. seq.) , in de *depravatio materiae mucosae* hun bestaan te hebben ; gelykerwys ik my dien aangaande in de *Dedicatio* , pag. VII. verklaard heb. — En by aldien wylen de Hooggel. A. DE HAEN dit bezeft had , zoude hy waarschynelyk rechtmaatiger oordeel over dezelve gestreeken hebben. —]

(h) Conf. J. H. BRENDELII *Opuscul. Mathematici & Medici varii Argumenti* , Part. I. Prog. XXVII. p. 166. Gott. 1769.

nuttigen van spyze (*i*), niet zelden hier uit gebooren worden. En eindelyk, dat de *Tusfis stomachica chronica* (*k*), wel te onderscheiden van de *Tusfis convulsiva*, tot de ziekten van de jaargetyden behoorende, in de scherpgewordene stoffe, door de uitgezette en gezwollene *folliculi glandulosi* (*l*), in deezen streek gelegen, hun Vaderland hebben.

2. Dat de *Cardialgiæ chronicæ*, onder veele oorzaaken (*m*), in het misbruik van vetachtige en meelachtige spyzen enz. (§. CLXI. 2, 4.) geestige en warme dranken (§. CLXI. 5. *b. d.*), te naauw toegehaalde of drukkende keurslyven (§. CLXXVII. 2. 6.) enz., veelal gelegen zyn in de belemmerde onzichtbaare uitwaasfeming; waar door deeze, volgens de opgegeevene berichten (§. CXVI. 7.), op sommige plaatsen in *Cardialgiæ endemicæ* bestaan. Waar by de oorzaaken, boven (§. CLXXXVI. 2. en CXCVI. 1.)

(*i*) De *Tusfis sicca hypochondriaca*, die mede wel met eenige heeschheid na het eeten zich vertoont, somtyds *periodicè* of tegen den avond wederkomt enz. en met pynen naar beneden in de lenden en heupen, *vel testicum tumore* eindigt, is van een anderen aart; als meest door belette Aambeijen-vloed, *per consensum* veroorzaakt. Conf. J. G. BRENDÉL *l. c.* Part. III. Diff. XVI. *De Valetudine ex hypochondriacis*, §. V. pag. 51. Gotting. 1775.

(*k*) F. HOFFMAN, M. R. S. Tom. III. Sect. II. cap. III. §. XVI. pag. 112.

(*l*) ROEDERER & WAGLER *l. c.* p. 32. Tab. I, II.

(*m*) A. DE HAEN *Ration. Medendi*, Cap. VI. cap. I.

1.) aangewezen, het hunne toebrengeu : en agtervolgens hunne verscheide vermogens, ook die afwykingen van eenen welgeregeden honger en goede spysverteering met zich sleepen. — De Wormen werken, in vogtige jaarfaisoenen, (§. XLII. 1.) hier in mede; en brengen zoo wel de *Cardiognmus*, als de *Cardialgia syncopica* [n], benevens de *Cephalalgia stomachica* en *Verminosa* [o] voort. — Tot deeze Classe behooren

3. De Colyken *de Poitou*; dewelke, behalven eene *epidemische* oorzaak (§. LXXIV. 3.), en misbruik van afveegende warme dranken (§. CLXI. 5. *b*, *d*.), gebrek aan zuiver water (§. CXXVIII. 1, 2, 3.), in deeze landen voornamentlyk door loodstoffen, 't zy by uitwaasfeming ontfangen (§. CXXXVIII. 1.), of onder de wynen gemengd (§. CLII. 3.), of door de loode pypen, platten, bakken, pompen, tot gebruik van regenwater enz. worden voortgebragt.

4. De *Diarrhoeæ* en *Dysenteria mucosæ*, (§. CLXXXVII. 6.) door hunne aandoeningen op de tedere darmbuis [p], en gemeenschappel-

[n] *Histor. Const. Epid. Verminos. &c* cap. IV. Sect. II. §. LXX, LXXIII. cum Scholis pag. 254, 296, 300.

[o] *Ibidem*, cap. IV. Sect. I. §. LXVIII. cum Scholio pag. 289, 290, 292.

[p] *Ibidem*, cap. IV. Sect. III. §. CXXVI, CXXVII. cum Scholio pag. 303, 304, 306-308.

lyke verknogtheid met de blaas, door middel van de zenuwen [*q*], verwekken wederom van hunne zyde, als een gevolg, niet zelden

5. *Stranguriæ* [*r*]: Gelyk

6. De *Scabies vesicæ*, van HIPPOCRATES reeds vermeld [*s*], van denzelven slymigen aart is, als de even gemelde, in de spys-buis huisvestende.

— *In de grootere en kleindere Bloedvaten.*

§. CXCVII. De Bloedstortingen, (*Hæmorrhagiæ spontaneæ*) zyn doorgaans gelegen

1. In de beschreeven scherpte en dunheid van het bloed, de eigentlyke zaaden der *scorbut* (§. XCIV. CXXI. COROLL. I. en §. CXXX. COR. II, III.) (*t*); waar door het roode bloed, *per diairesin* & *diapedaisin*, door verbreeking of van een wyking der vaten wordt uitgestort (*u*).

2. In de *laxiteit* en slapheid der vezelen zelve, geenen wederstand genoeg knnende bieden, wanneer het bloed, door de uitzettende warmte

[*q*] *Ibidem*, cap. VI. §. CII. XII. pag. 374.

[*r*] *Ibidem*, cap. IV. Sect. VI. §. LXXXIV. cum Scholio pag. 325-327.

[*s*] *Aphor.* 77. Sect. IV. cum *Lib. Progn.* II. &c.

(*t*) H. D. GAUBII *Institut. Pathol. Med.* §. 288. L. STOKKE l. c. §. 269. pag. 172.

(*u*) *Ibidem*, §. 203. nom. 3, 4.

warmte der lucht (§. XLIII. 3.), of gebrek aan genoegzaame zwaarte, de Longen belettende zich behoorlyk uittezetten (§ XXXIX. 1, 2.), in deszelfs vaatjes niet kan behouden worden, *per anastomofin*, door verwydering (v) buiten dezelve geraakt. Waar toe

3. De toevallige vermeerderde prikkelbaarheid (*irritabiliteit*), *Contractiones spasmodicæ*, uit aandoenlykheid van het zenuwgestel (w); of het vermogen der *Potentia animata* [x]; by andere oorzaken, uit scherpte van het bloed, te naauw rygen (§ CLXXVII. COROLL. III.) enz. gebooren, kunnen zamenloopen; en de *Abortus* in het Vaderland (§. CLXXX. 3.), zoo menigvuldig doen zyn. — Belangende de byzondere luchtsgesteldheid op deeze ongesteldheden; zoo heeft HUXHAM (y) opgemerkt, dat de bloedstortingen door de neus en door den mond, aambeijen, en andere ontlastingen by de Vrouwen, in den droogen heeten zomer van 1747. zeer menigvuldig waren.

4. Ter-

(v) *Ibidem*, nom. 2.

(w) F. HOFFMANN *M. R. S.* Tom. III. Sect. II. cap. IX. §. XVI. pag. 179.

[x] *Histor. Constit. Epidem. Verminos. &c.* cap. III. Sect. II. Aegr. X. cum Schol. pag. 102, 103. & sect. III. a. Aegr. VI. VII. XI. — §. Aegr. V. &c.

(y) *L. c.* Tom. I. pag. 334.

4. Terwyl de Aambeijen hun oorsprong bekomen, zoo wel uit de daar van gedaane aanwyzing (§. CLXXV. *r. b, c.*); als uit verzuim van de noodige ontlastingen van bloed, door tydige aderlatingen, geregelden stoelgang, traage uitwerping, door gebrek aan genoegzaame voortstuwende kracht (§. CLXXXVIII. 5.), slym, wormen [z] enz. — Daar die geene, welke onder den naam van witte Aambeijen (*a*) bekend zyn, veele smertelyke en pynelyke toevallen in den hals van de blaas verwekken, in welke zy, en in de nabygelegene deelen, veele steen-toevallen nabootsen; ook somtyds ontlasting van eene witte slymige, en somtyds bruine en bloedige stoffe, meesttyds met smertelyke loozing, enkele maalen van enkel bloed, te wege brengen (*b*): en meer dan men gelooft, zulke kwaalen, die, buiten het *virulente*, met waare *Gonorrhœæ* zeer overeenkomen; hoedanigen ik 'er verscheiden behandeld heb (*). Gelykerwys de *hæmorrhagia vaginalis* in Vrouwen, somtyds na het ophouden der maandstonden zich vertoonende, mede van deezen aart is, door VESALIUS zeer natuurlyk verklaard en afgeleid (*c*).

In

[z] *Histor. Constit. Epidem. Verminos. &c. l. c. pag. 103.*

(a) A. DE HAEN *Tbeses Patbol. de Hæmorrhoid. cap. I. IX. &c.*

(b) F. HOFFMANN *Dissert. de exulcerat. Vesicæ. Oper. Suppl. II. pag. 449. §. III, IV. XII.*

(*) Conf. J. G. BRENDÉL. *L. c. Part. II. Diss. IV. de Hæmorrhoidibus interceptis morbos verendorum aphrosidiacos simulantibus. §. V.*

(c) Lib. III. *Anat. cap. IX. cum F. HOFFMANN l. c. §. III.*

— In de Wei-vaten.

§. CXCVIII. De Waterzucht zoo algemeen in ZUID- en NOORD-HOLLAND en FRIESLAND, als in't byzonder de *Hydrops pectoris* te HOORN, ZUTPHEN enz. benevens de *Hydrops ovarii* in OVERYSSEL en in de GRAVE, hebben mede haar begin en aanwas uit dezelfde algemeene oorzaaken van verslapping der vezelen, verdunning en ophooping der vogten, waar by het ophouden der *Menstrua* in Vrouwen, en de verhinderde ontlasting van Aambeijen in Mannen, inmiddels onder de zamenloopende oorzaaken niet uit het oog dienen verlooren te worden. In welke ziekte, behalven alle tyden des jaars, nogthans de wintermaanden, en onder deeze die van *January*, wel de gevaarlykste zyn (d). —

2. De andere ongesteldheden van deezen aart, als *Leucophlegmatia*, dikke beenen in de Vrouwen (§. CXVI. 7.), eindelyk in moeilyk te geneeze zweeren openbreekende (§. CXVI. II.), zyn van denzelfden oorsprong; waar by het barvoets loopen op natte steene vloeren (§. CXXXIII.), en ongeschoeid zyn werk te verrigten, benevens het zitten hangen over heete stooven (§. CXXXII.) enz. niet moet vergeeten worden.

3. De

(d) Verzameling van natuurk. Lysten enz. §. XLIX. p. 35.

3. De *Leucorrhœa*, *Fluor albus*, Witte vloed, hebben by de oorzaaken (2) in de verflapte vezeldraaden enz. en de *defectus Menstruorum*, zoo wel in deeze (§. CLXXX. 2.), als in de overvloedige taaije slym en gebrek van rood bloed (e) hunne betrekking.

4. De *Uteri prolapsus*, uitzakking der baarmoeder, moet buiten eene onbetamelyke ruwe behandeling, en menigvuldige verlosfingen, ook wel degelyk aan deeze algemeene verflappinge zoo wel als de *ani procidentia* in kinderen enz. aan de volgende (§. CXCIX.) worden toege-
schreeven.

§. CXCIX. De *Rachitis*, Engelsche ziekte, lenden-vang, heeft, behalven het kwaade voedsel (§. CLVIII. 8.), de natte en vogtige huizen (f), slaapsteden, luijers, by het te lang verblyf in de kinderstoelen, met het halve naakte lyf over de onreine uitwerpsels (§. CLXXVII. 3.), haar oorsprong aan de kwaade behandeling, of het te rug dryven van hoofds-uitslag, dauworm, schurft, en andere loopende huids-gebreken (g). —

§. CC.

(e) G. B. VAN SWIETEN *Commentar.* Tom. I. pag. 101.

(f) ROSEN VAN ROSENSTEIN, *Handleiding tot de Ziekten der Kinderen*, pag. 408.

(g) H. BOERHAAVE *Aphorism. de cogn. & cur. morb.* §. 1484. VAN SWIETEN *Commentar.* Tom. IV. pag. 590.

§. CC. De *Winterhanden* en *Wintervoeten* wederom aan de verdikking der wei-vogten, en gebrekkige doorstraling in de kleine vaatjes aan de uiteinden der deelen, in welke doorgaans de overgang het moeilykste is, door de koude vermeerderd (*h*).

§. CCI. De menigvuldige *Knoestgezwellen* en *Kankers*, waar van onder de Berichten van ZUID- en NOORD-HOLLAND, FRIESLAND en OVERYSSEL, is melding gemaakt, hebben tot de beide opzichten van onbekwaame doorstraling van buiten, als taatheid van binnen, door vetigheden geholpen (*i*), en daar uit voortspruitende scherpte by den laagen, waterigen en vogtigen grond, gebrekkige beweging, voornamentlyk tot hunne naaste oorzaak het ophouden der maandstonden, by verzuim van noodig te doene afleidingen (§. CXCVIII. 1.); waar van mogelyk, by het misbruik van gestadige en te heete stooven, de *Scirrhi* aan de Dyen (§. CXVIII. 2.) afhangen: als die der borsten door het drukken der keurslyven, en het onbekwaam maaken van den tepel (§. CLXXVII. COROLL. III. *b.*) begunstigd worden.

— In

(*b*) P. G. CAVELLIER *Traité des Tumeurs & des Ulceres, ou l'on tache de joindre a une Theorie solide, la Pratique la plus sure & le mieux approuvée &c.* a Paris 1759. pag. 204.

(*i*) H. D. GAWBIJ *Institut. Pathol. Medic.* §. 460.

— *In het hersen-gestel en de Zenuwen.*

§. CCII. De *Beroerten*, uit veelbloedigheid (§. CLXXV. 1. *a, b, c.*), taatheid der vogten (§. CLXXXVI. 6.), koude en vogtige dampkring (§. CXIV - CXX.), zoo wel in den zomer door de uitzettende warmte, als door de zamentrekkende en vernaauwende koude in den winter (§. XLVII. 1. 3.), voortgebragt, door schaadelyke wynen (§. CLII. 3.) vermeerderd, en dagelyks in aantal menigvuldiger wordende, zyn *twoeledig*; als *bloedige of heete*, en *slymige of koude*: té duidelyk door den Heer BORHAAVE (*k*), en anderen gewettigd, dan dat zulks nadere uitbreiding vereisfchen zoude. De slymige of koude behooren tot deeze afdeeling, de andere tot de Ziekten der onderscheidene jaargetyden.

De *Hæmiplegie* en *lamheden* van deeze *classe*, uit dezelve oorzaaken gebooren, gaan niet zelden met Wormen verzeld; of schoon de belemmerde ontlastingen van verscheidene soort, niet uit het oog moeten verlooren worden: daar het drinken van met loot-stoffen bezwangerde wynen (§. CLII. 3.), zoo wel als de uitwaasfemingen der schaadelyke dampen (§. CXXXIX. 1.) het hunne kunnen toebrenghen. — Onder de

(*k*) *Apher. de cogn. & cur. morb.* §. 1010.

de veele *Epileptici* in ons Vaderland zyn, er niet weinige, by welken de *Potentia animata* (1) de hoofdrol speelt. De meeste, die ik genas, loosden Wormen, en werden hersteld. Welke oorzaak in de stuipen der kinderen, zoo wel als het zuur, en het uitkomen der tanden en kiezen zamenloopt. (m). Schoon het niet onwaarfchy nelyk is, dat de algemeene verzwakking, zoo dikwyls opgenoemd, het zenuwgestel aandoen lyker maakende, dan voorheen, deeze ziekten ook daar door gewooner en menigvuldiger worden. — Het geen niet min oorzaak is, van het zoo sterk toeneemen der zoogenaamde *Zenuw-ziekten*, waar van de reden door den Heer L. BIKKER (n), omftandig verklaard is. — Dat onnodige aderlatingen, niet weinig tot vermeerdering deezer kwaalen toebrengen, zonder genoegzaam gebruik te maaken van maag en ingewanden versterkende middelen, zal niemand ontkennen, die de behandeling van veele heden daagsche Geneesoeffenaars, met een onpartydig oog

(1) CL. VAN DOEVEREN *Differt. de Vermibus intestin. hom. præsertim Tenia*. [Wat verschrikkelyke uitwerkingen de *Potentia animata* en de *Morbi chronici*, vooral op het Zenuwgestel hebben, is door verscheide aanmerkelyke gevallen bevestigd in myne *Historia constitutionis verminosa*, &c. onder anderen cap. III. sect. III. a. Aegrot. I, III, IV, V, VIII, IX, X. — En litt. §. Aegrot. IV. &c.]

(m) H. BOERHAAVE l. c.

(n) *Verbandeling over de natuur, oorzaak en geneezing der Zenuwziekte* van R. WYTH en L. BIKKER, pag. 355 seq.

oog beschouwd heeft. — Intusfchen zyn het niet alle *Zenuw-ziekten*, die daar voor doorgaan, en voor gehouden worden: ook niet de klagten, van het *op de Zenuwen te hebben*, thans in den mond van veelen als bestorven, altoos in de *structuur* van deeze deelen gelegen; maar meêr geschikt, en met de waarheid overeenkomende, in het gansche, of byzondere veranderde werktuigelyk zamenstel der ingewanden, enz. gegrond [o]. Waar toe niet zelden de *Wormen* (§. CXXI. COROLL. V.) het hunne toebrenge. — Waar uit dan die veeldaanlige ziekte, en daar mede verzeld gaande *symptomata*, van *Vapeurs*, benaauwde opspanningen der ingewanden van den buik en borst, hartkloppingen, flauwten, en eene doorgaans verzellende droefgeestigheid, gebooren worden.

§. CCIII. De Koortfen, welke tot deeze *Clasfe*, als gevolgen der veelvuldige ongesteldheden (§. CLXXXIII-CCIII.) behooren, zyn *Febres quotidianæ* (p), in welke de derdendagsche koorts, doorgaans met kwaad vooruitzicht, niet ongewoon is over te gaan (q); *nocturnæ*, *lenta* & *hecticæ*; Alledagsche koortfen, Nacht-koort-

[o] *Histor. constitution. Epidem. Verminof. &c.* MANTISSA, pag. 228.]

(p) F. HOFFMANN M. R. S. Tom. II. Sect. I. cap. III. §. XXIV. pag. 33, 34.

(q) *Ibidem*, §. XVII.

koortfen , fleepende en uitdroogende koortfen. Deeze worden , naar maate van derzelve aart of vermogen , van verfcheidene ontlastingen , van minder of overvloediger zweet , *pollutiones nocturnæ* , enz. gevolgd. Het eerfte door te overvloedige wei , te veel teruggebleeven voedsel in het bloed , te moeilyke doorftraaling in de chylmaakende ingewanden (§. CLXXXVI.), of te groote ontbinding van het zelve (§. CXC.), voortgebracht. Dit zweet is onderscheiden naar de deelen , waar in het zich verftoont ; als alleen aan het hoofd , den hals , het voorhoofd ; en aangezicht ; of in de lenden en onder-ledemaaten ; of wel over het gansche lichaam. Het nachtzweet der eerfte koortfen is , voor zoo ver het lichaam daar door van te overvloedige wei ontlast wordt , veeltids heilzaam (§. CLXXXV.), vooral in *Hypochondriacis* , voor zoo verre hunne fpanningen daar door verbroken worden ; en zelfs niet af te keuren in *Scorbuticis* , wanneer het niet te fterk zy , en met roosachtigen uitflag verzeld gaat , waar door die Ziekte doorgaans vermindert (r). Gelyk het in de *Nephritici* , dikwyls eene gewenschte afleiding maakt , om eenen anders gewiffen dood te ontgaan. Dat der overige is , buiten het zweeten aan de beenen

in

(r) J. P. NENTER *Fundam. Med.* Tom. III. Tab. CV. v. 8. pag. 312.

in *Phthificis*, zelden nuttig; vermits het met verteering van de noodige voedende sappen, en uitputting der krachten, eindelyk den dood aanbrengt: waarom het *criticè*, *vel symptomaticè*, of van een gemengden aart, of eindelyk *colliquativè*, kan gezegd worden. De *Pollutiones nocturnæ*, schoon zy eene geweldige verzwakking aanbrengen, kunnen mede in die opzichten beschouwd worden: somtyds met *spasmi* van het onderste kaakebeen verzeld gaande. Zaken, hoewel van de hoogste nuttigheid, nogthans van te groote uitgebreidheid, om in eene Verhandeling als deeze, nader te overweegen. Ze vereifchen de oplettenheid der Vaderlanderén: daar men van veele *symptomata*, hier toe betrekelyk, buiten HIPPOCRATES, spaarzaam melding vindt maaken. Men kan 'er in de onderaangehaalde Verhandelingen, zoo wel als van de meer bekende, nader licht uit ontfangen (s).

(s) HIPPOCR. *Coac. Prænot.* 271. cum *Aphor.* 41. Sect. IV. J. W. WEDELII. *Patbol. Med. Dogm.* Sect. Ili. cap. XII. p. 669. J. H. BRENDEL. lib. citat. *De Morbo crasso Hippocratis*, §. IV. pag. 168, 169. & Progr. XXXIII. *Ascariodea Hippocratis*, *paucis interpretans*, pag. 193. & Part. III. & *de Valetudine ex Hypochondriis*, loco citato, §. II-VIII. XIV. F. HOFFMANN, lib. citat. Sect. III. cap. XIII. *De Febris lentis & besticis*, §. I-IX. pag. 175, 176. R. MORTON. *Phthifologia*, Lib. I. cap. XI. & Lib. II. cap. IV. pag. m. 21, 43-45.

*Van het onderlinge VERBAND der DOORGAANDE
ZIEKTEN van de NEDERLANDEN, enz.*

§. CCIV. De *Morbi endemici acuti* (§. XLVI-XLVII. COROLL. I, II, III, V.) hebben het zelfde onderlinge verband ten gronde (§. CLXXXII-CXC.); de bykomende uitwerkende oorzaaken, zoo wel van binnen (§. CLXXIX.) als van buiten (§. CXXI, CXXII.), by de zonderlinge eigenschappen der onderscheidene jaargetyden (§. XXXV. 1-4. XXXVII-XL.), van kouder en vogtiger, drooger en heeter enz. maaken die tot verschillende *Morbi Epidemici*; uit de ruime medegedeelde berigten omtrent dit stuk ten vollen kennelyk. — Want agtervolgens deeze onderscheiden gesteldheid van warmer of vogtiger, beginnen de *Epidemique Ziekten* (§. XLVII.) vroeger of later, en zyn van een korter of langer duur, of met hevige toevallen verzeld. „Indien de hitte vroegtydig komt, en „den ganschen herfst voortduurt, zonder door „verfrissende winden en regens gemaatigd te „worden, zoo wordt het saisoen zeer onge- „zond,“ (’t geen de berigten van *Maartensdyk*, *Leiden* en *Haarlem* bevestigen, enz.); „de ziekten komen vroegtydig te voorschyn, „en zyn zeer hardnekkig. — Maar indien de zo- „mer spaade kome, eenpaariglyk door alle de „berigten bevestigd, en de regens by gestaa-
XVIII. Deel. Mm „dige

„dige winden dien verkoelen”, (agtervolgens het nauwkeurige berigt van *Middelburg*,) „of
 „wel, dat de koude van den herfst vervroege;
 „dan zyn'er, volgens den Heer PRINGLE (t),
 „weinig zieken, de toevallen zyn gunstig, en
 „de geneezing is gemakkelyk.” Welke opgave zyn Ed. aan de waarneemingen van den Heer L. STOKKE erkende verschuldigt te zyn (u).

§. CCV. Volgens deeze overweeging is de aart der doorgaande Landziekten mede niet bezwaarlyk op te losfen; en alleen in trappen en uitwerkingen van de voorgaande (§. CLXXXV-CXC.) *sleepende Landziekten* verschillende; als welker oorzaaken zoo wel in de maag en darmen enz. of de zoogenaamde eerste wegen, en in de belette doorwaasfeming enz. als geene, hunne eerste zitplaats hebben. Weshalven zy dan ook natuurlyk tot den rang der *intermitteerende* en *remitteerende* koortfen, en *Morbi catarrhales*, (volgens §. XLVII. CXXX. COROLL. II, III.), behooren.

1. Het

(t) *Maladies des Armées*, pag. 7.

(u) Vermits de Verhandeling van dien Heer, van de jaarlyks in den nazomer hier te lande (te *Middelburg in ZEELAND*) in zwang gaande Ziekte, bekend onder den naam van *Galziekte*, uitverkogt, en niet gemakkelyk te bekomen is, deele ik de Tafel der Waarneemingen (pag. 75.), waar op alle deeze waarheden rusten, agter onder de *Bylagen D d* mede. Het ware wel te wenschen, dat dit Werkje met eene Tweede Druk vereerd wierde. —

I. Het verband der eersten, is door den Heere *Doctor* STOKKE (v) zoo volleedig verklaart, dat het overtollig zyn zoude, daar iets by te doen. — De Heer PRINGLE heeft het beloop derzelven insgelyks nader ontvouwd (w), ten aanzien van het meerdere of mindere vogtige weder, zeggende: „ Het verdient hier zyne „ opmerking, dat de regenachtige en natte jaar- „ getyden veel van den anderen verschillen. In „ de *moer- en broekige en onder water staande „ Landen (Pays marecageux)*, veroorzaaken „ de aanhoudende en bovenmaatige hitte, uit „ aanmerking van de menigvuldige opgehevene „ uitwaasfemingen, de grootste vogtigheid in den „ dampkring; daar in tegendeel de aanhoudende „ regens, geduurende de hitte, de lucht verkoelen (§. XL. not. w.), het onmaatige der dampen bedwingen, het stilstaande water verdunnen en vernieuwen; en alles, dat verdorven en verrot was, nederploffen. Maar, indien zwaare regens in den voorzomer door hevige en aanhoudende hitte gevolgd worden, overstromen deeze regens de Landeryen, verschaffen meerder vogten ter uitwaasfemingen, maaken het jaar-faizoen ongezonder, en de ziekten hardnekkiger: (het geen met de berigten van *Zutphen, Culenborg, Buuren, de* Be-

(v) In de zoo even aangehaalde Verhandeling, p. 9-21.

(w) *Maladies des Armées*, pag. 8 & suiv.

Betuwe , het Land van *Arkel* , den *Alblasfer-
 waard* , enz. overeenstemt). „ Men kan bo-
 „ ven dien aanmerken , dat de ziekten nooit
 „ beginnen , voor dat de hitte eenigen tyd
 „ hebbe aangehouden , waar door de uitdamping
 „ en verrotting des waters tyd konde hebben ,
 „ dermaate te ontaarten .” (Mede met de waar-
 neemingen van *Middelburg* , §. L. 3. van *Lei-
 den* en *Haarlem* , §. LXXIII. 1 , 3. enz. over-
 eenkomende). „ Men kan derhalven de *Epi-
 demique* ziekten van het einde van *July* , of
 „ van het begin van *Augustus* , geduurende de
 „ hondsdagen , rekenen te beginnen : haar ken-
 „ nelyk verminderen of afneemen geschiedt by
 „ het eerste afvallen der bladeren , en haar ein-
 „ de , wanneer het begint te vriezen . Het
 „ overige van het jaar is gezond , ten minsten
 „ niet zoo geschikt om ziekten voort te brengen
 „ (§. XLV , XLVI.). — Men moet nog aan-
 „ merken , dat , of schoon de grootste hitte in
 „ de maand van *September* voorby zy , de door-
 „ gaande ziekten nogthans niet ophouden , we-
 „ gens het onderscheid van de warmte tusfchen
 „ den dag en den nacht (§. XLVI.). De
 „ dag is doorgaans heet , maar de nachten zyn
 „ koud , en de nevels zyn menigvuldig . Dee-
 „ ze fchielyke veranderingen belemmeren de on-
 „ zichtbaare uitwaasfeming ; waar door de deelen
 „ van het bloed , welke het meest aan bederf
 „ onderworpen zyn , te rug gehouden , en ge-
 „ „ nood-

„ noodzaakt worden naar de ingewanden te wy-
 „ ken , alwaar zy de gedaante van eene scherpe
 „ en bedorve gal aanneemen (§. CLXXXVI. 2.)
 „ Men dient zich ook te herinneren , dat de zo-
 „ mers op het vaste Land bestendiger , en het
 „ weder standvastiger zy ; gelyk in *Engeland*
 „ op dezelfde breedte ; en dat de hitte in de
 „ *Nederlanden* heviger en verftikkender zy , dan
 „ men gewoonlyk in bergachtige landen gewaar
 „ wordt.

2. „ De ziekte van den zomer , en de groote
 „ algemeene ziekte (van de *Landen* van den
 „ *HELIUS* enz.) , is een koorts van eenen tus-
 „ senpozenden aart , welke doorgaans aan eene
 „ anderendagsche , maar van een kwaad soort ,
 „ gelyk is. In vogtigere landstreeken ,” (ver-
 „ staat 'er hier de onder water staande , of *ge-*
 „ *inondeerd* geweest zynde §. CI. enz. onder) ,
 „ en geduurende het ongezondste der jaar-fai-
 „ soenen , zyn het dubbelde anderendagsche ,
 „ wederkerende (*remittentes*) , aanhoudende
 „ Rotkoortsen (*continuæ putridæ*) , en zelfs
 „ heete koortsen (*Febres ardentes*) (x).

3. „ Alle deeze ziekten , schoon onderscheiden
 „ ten aanzien van de eigene gesteldheid en an-
 „ dere

(x) Men zie de Verhandelingen van L. STOKKE, J. KLOEK-
 HOFF, J. DE MAN, [en myne Verhandeling,] herhaalde maa-
 len aangewezen.

„ dere omftandighedén; zyn nogthans van den-
 „ zelfden aart, en komen van dezelfde oorzaak
 „ voort. Ik wil 'er geen ander bewys toe by-
 „ brengen, dan de *Febres continuæ* (aanhou-
 „ dende Koortfen), en de *Febres ardentes*,
 „ (heete Koortfen) van dit jaarfaifen, welke
 „ gemeenlyk in gewoone tusfenpoozende koort-
 „ fen eindigen.” — Het geen hier van de
Provincie ZEELAND gemeld wordt, is teffens
 van alle die landen te verftaan, alwaar de zoute
 flikken (§. CXXIV.) werken.

§. CCVI. Ten aanzien van het verfchil
 der onderscheidene Landen, gaat die zelve Schry-
 ver op zyne gemaakte ondervinding dus voort:
 „ Naar maate van de koelheid van het faifen,
 „ en het hoogere en droogere der landen, fchy-
 „ nen de ziekten min gevaarlyk, zyn meer we-
 „ derkeerende (*remittentes*), en tusfenpozen-
 „ de (*intermittentes*), en wyken meer af van
 „ den aart der dubbele anderendagsche, aanhou-
 „ dende rot- en heete koortfen. Wanneer de-
 „ zelve in haaren ergften ftaat zyn, zoo wyzen
 „ 'er de uitwerkfels klaarblyklyk de oorzaak van
 „ uit: zynde deeze koortfen van dorst en bui-
 „ tengewoone hitte verzeld; de tong is zeer
 „ beflagen, de fmaak is bitter; men heeft trek
 „ naar zuur, en heeft een afkeer van alle dier-
 „ lyk voedsel; men geeft over, gevoeld eene
 „ groote benaauwdheid aan het hart, alles van
 „ blaau-

„ blaauwe vlekken en andere gelyken verzeld
 „ zynde”, en volkomen overeenkomende met
 het geen daar van in het mindere gevoeld, en in
 het meerdere (§. CXXX. COROLL. II.) beves-
 tigd is. „ Deeze toevallen geeven duidelyk te
 „ kennen, dat ’er, zoo niet een bederf van al-
 „ le de vogten, ten minsten eene groote ont-
 „ aarting der galle, plaats hebbe: en gelyk de
 „ ziekte met deeze verschynselen tusfenpoozen-
 „ de en wederkeerende worden, zoude men ge-
 „ noopt worden te gelooven, dat de goedaar-
 „ tigste tusfenpoozende koortsen van dit saisoen,
 „ aan eenen minderen trap van dezelfde werken-
 „ de oorzaak moeten toegeschreeven worden.”
 Het geen, naar myn oogmerk, en, zoo ik agte,
 dat der Maatschappye, te bewyzen was. En
 overvloedig uit de medegedeelde berigten, ge-
 bleeken is.

§. CCVII. De *Choloræ* erkennen denzelf-
 den toereikenden grond, en komen uit dezelfde
 Baarmoeder voort (§. XLVII. 3.); want „ of
 „ schoon men zelden den naam van eene door-
 „ gaande ziekte geeve, zegt de Heer PRINGLE,
 „ aan het Boort (*Cholera morbus*), en aan den
 „ Roodenloop, zoo zyn het nogthans gewoone
 „ ziekten in vogtige landen. Zy vertonen zich
 „ in het zelfde saisoen als de koortsen, en schy-
 „ nen niet, dan eene byzondere bepaaling van
 „ bedorvene vogten te zyn” (Was het leer-

stuk van de *Fermentatie* in de Geneeskunde gebleeven, van welke de *Fermentatio animalis*, zoo wel van de ouden, als de *Fermentatio vegetabilis* enz. van de hedendaagschen erkend en verklaard is, zouden veele ziekten gemakkelijker gekend, en duidelyker begreepen worden.)

„ Indien de eerste wegen hen den doorgang toelaaten, ontstaat 'er een boort of rooden loop; maar indien dezelve in het bloed blyven, veroorzaaken zy eene tusfenpoozende wederkerende, of aanhoudende koorts" (y). En dit schynt de rede van de omkeering en verwisfeling deezer ziekten te *Nymegen* (z) enz. te zyn.

§. CCVIII. „ De Koortfen en de Buikloop zyn dikwyls van Wormen verzeld, welke men niet moet aanmerken, als de oorzaak deezer ziekten; maar alleenlyk als een kenmerk van de kwaade gesteldheid der ingewanden, veroorzaakt door het bederf der voedfels en de zwakheid der vezelen, alles veroorzaakt door de warmte, de vogtigheid en het bederf (*putrefaction*) van de lucht" (a): (overeenkomende met de berigten van *Middelburg*, van *Zutphen*, *FRIESLAND*, *GRONINGEN* enz.

(y) *Ibidem*, pag. 12.

(z) J. DE MAN Verhandeling enz. pag. 59.

(a) *Maladies des Armées*, l. c.

enz. De aart der voedfels, en het onderlinge verband daar van, boven opgegeeven.) —
 „ Dusdanig”, zegt die Schryver, op dat ik zyn Eds. woorden, welke ik, als den best my beken- den legger, ten grond legge, waar in de meest bo- ven verhandelde waarheden zamenloopen en in- stemmen, overgenomen heb, nogmaals gebruike;
 „ zyn de *Morbi endemici acuti* van de laage vog- tige gedeelten der *Nederlanden.*” En deeze ziekten aan de *Morbi chronici* verbindende, zegt zyn Ed. : „ De *voornaame sleepende Ziekte* is „ een soort van eene *Scorbut*, eigen aan eene „ vogtige bedorven lucht.” Volkomen aan al het betoogde beantwoordende, welke nogthans van die der gebreken, uit verflapping der veze- len, door warme verflappende dranken en meel- achtige spyzen, en gebrek aan beweging, moe- ten onderscheiden worden.

§. CCIX. „ Ten aanzien van de onder- „ werpen, zyn het alleen de gegoedste Ingeze- „ tenen, of zulken, die beter dan het gemeen „ kunnen leeven, welke voor de ziekten der „ laage vogtige landen bevryd blyven. Want „ deeze luchtstreeken vereischen drooge huizen „ of verhevene vertrekken, matige beweging, „ zonder in de zon, of in de avond-uitwaasfe- „ mingen te arbeiden, eene genoegzaame veel- „ heid goeden wyns (§. LXXVII.), en ge- „ zond voedsel. — Zonder deeze hulpmid-

„ delen , zyn niet alleen de Vreemdelingen ,
 „ maar de natuurlyke Ingezetenen zelve , naa
 „ groote hitte zeer onderhevig aan ziekten , van
 „ welke de kloekste gestellen niet meer als de
 „ anderen uitgezonderd zyn” enz. (b).

§. CCX. De waarneemingen van de *Garnaalen* , *Haring* en *Kruisbezien* (§. CLXCIV. 2, 3, 4.) hier by voegende , kunnen ons herinneren , hoe die spyzen in heete zomers enz. schaaden kunnen. Men zie de Tafel der waarneemingen van de groote hitte te dier tyd te *Amsteldam* (c) , en het getal der zieken aldaar aangehaald ; waar uit ik alleen de aanmerking op de *Garnaalen* zelve overneeme ; van welke men schreef : „ Men heeft aangemerkt , dat de *garnaalen* , het zy door de hitte en droogte van
 „ deezen zomer , of uit eene andere oorzaak ,
 „ witter of bleeker van couleur en zoo fris niet ,
 „ of weeker en slapper van zelfstandigheid zyn ge-
 „ weest , dan in andere jaaren.” — De meeste toevallen , welke ik in 1773. op den *Haring* hebben zien volgen , waren insgelyks in het heetste van den zomer , wanneer de hitte een geruimen tyd geduurd , en door eene warme vogtige lucht ver-
 van-

(b) *L. c.*

(c) *Uitgezogte Verhandelingen* , IV. Deel , pag. 474. of de Tafel daar van in de *Bylagen* lett. Y.

vangen werd (d). — De afgaande koortfen, welke men in *Mey* 1769 te *Amsterdam* vernam, en in eenigen *irrigulier*, in anderen *dubbele afgaande koortfen* waren, meerendeels hardnekkiger en traager om te geneezen, gingen verzeeld met *ylhoofdigheid*, *braakingen*, en de hevigste *colyk-pynen*; waar toe mogelyk het drooge faifoen, de fcherpe Noorde winden, als ook het onmatig eeten van *ourype Kruisbezien*, die in dit jaar vroeger dan gewoonlyk, en overvloediger geweest zyn enz. kunnen toegebracht hebben (e). Mogelyk kan de bovengemelde luchtsgesteldheid aanleiding gegeven hebben, waarom de *blaauwe Pruimen* en *Kroosjes* fomtyds door openbaar gezag verboden werden. Naardien zy de geneigdheid der ingewanden, om zich van de fcherpe galachtige ftoffen te ontdoen, hebben kunnen bevorderen, waar door de afgangen en loop vermeerderd en aangezet zyn. Terwyl de rype vrugten, in zich zelve aangemerkt, in deeze ziekte onfchuldig zyn: gelykerwys dit de Heer HANNES (f) duidelyk beweezen heeft: en ik in myne berigten vinde aangeteekend: *dat de*
Roode

(d) [De Oester-Colyken, die met braaken en afgaan in 't jaar 1775. in 's *Hage*, enz. in *October*, veelen pynelyk kwelden, werden onder eene warme vogtige luchtsgesteldheid vernomen. De Oesters zagen 'er geel en wankleurig uit; het nat in de fchulpen was ook ontaart en fchuimende.]

(e) *Dezelve*, pag. 302.

(f) Van de onfchadelykheid der vrugten in den loop.

Roo de Loop te CAMPEN niet ophieldt , voor dat men by toeval ontdekte , dat vrugten alleen denzelven stuiten en geneezen konden.

§. CCXI. Eindelyk de eigenschappen der gemeene *Catarrhi* (§. XLVII. i.), van eenen roosachtigen aart zynde ; der *Catarrhi maligni*, uit opvulling der vaten ontstaande (§. XCIV.), met het onderlinge verband van de te rug werking der belemmerde uitwaasfemende stoffe (§. CLXXXIV.), en de gevolgen, welke dit overwigt op de ingewanden hebbe (§. CLXXXVII.); benevens de veranderingen, welke deeze geschiktheden ondergaan (§. XL.), overweegende, zullen de gegrondheid der COROLLARIA II. III. IV. §. CXXX. natuurlyk blyken; en ook deeze ziekten, zoo wel als de voorgaande, bevonden worden, haaren voornaamen grond in het bestuur der eerste wegen te hebben. Waar op alle de waarheden van den opmerkzaamen HUXHAM, zoo in het opmaaken, als het behandelen dier ziekten, uitkomen; 't geen door de *molimina critica*, of de pogingen der natuure, in het oplossen derzelven, nader bevestigd wordt. Weshalven men niet zonder reden uit eene voornaame Stad blyft klaagen, dat men in zekere plaatsfen, in weerwil van de duidelyke proeven en herhaalde goede uitkomsten, nog al aan het oude vooroordeel hangen blyft, om in deeze soort van ziekte, waar onder natuurlyker wyze

wyze de *Febres purpuratæ* behooren, en in welke meer eene ontbinding of ontaarting van het bloed, dan eene waare ontsteeking, plaats hebben kan, de geneezing door aderlaaten beproeft, dewelke door zagte *Emetica*, *laxantia* en *antiseptica* behoorde volvoert te worden.

§. CCXII. Uit overweeging van alle deeze waarheden, kan men den uitslag, bekend onder den naam van *Erysipelas urticatum* (§. LVII. 4.), en alle die soorten, welke tot de *Clasfen* der *Febres erysipelacæ* behooren, hier niet van uitsluiten; naardien alle de verschynfels, eene scherpe galachtige stoffe, in de eerste wegen huisvestende, allerduidelijkst bewyzen. Onder de veele gevallen, welke de Heer DE MAN van de eerste gezien en behandeld heeft, was 'er een, het geen zyn Ed. der aantekening niet onwaardig geoordeeld heeft, en tot dit verband juist dienende is; te weten: dat zeker gemeen Man, dagelyks, altyd op het zelfde uur, te gelyk met de hevigste maag-pynen, galachtige braakingen en buikloop, deezen uitslag over zyn geheele lichaam kreeg; en daar van telkens, gelyk ook van de maag-pynen, en overige toevallen, naa verloop van drie of vier uren, ten eenemaal bevryd bleef. — Na eenige middelen te vergeefs beproefd te hebben, werd hem een braakpoeder van de *ipecacuanha* toegediend; waar door hy eene menigte van Gal uitwierp,

zonder dat nogthans de vuurigheid naliet op haaren gezetten tyd weder te keeren : eene *periodique* wederkeering deed zyn Ed. besluiten, om des anderendags na geëindigde *paroxytismi*, tot den Koortsbast, met *Rhabarber* vereenigd, over te gaan ; waar door eene ruime en galachtige doorloop verwekt wordende, de volgende *paroxysmus* vry maatig was, en daags daar aan den Lyder tot volkomene gezondheid wederkeerde. Waar op zyn Ed. dus voortgaat : „ Sedert dien
 „ tyd heb ik zeer twyffelachtig gestaan, waar ik
 „ de oorzaak van die huidsziekte plaatsfen zal ;
 „ of in het bloed, en alzoo *ideopaticè* ; of in
 „ de eerste wegen, en alzoo *sympaticè* ; dee-
 „ ze vuurigheid voortbrengende.” — Welke twyffeling uit de vorige waarheden opgelost, en door de geneezing van dezen geëerden Schryver bevestigd wordt. „ Dit is zeker, zegt
 „ zyn Ed., dat ik de geneezing het best heb
 „ zien bevorderd worden door *evacuantia sur-
 „ sum & deorsum.*” —

§. CCXIII. Dat zich somtyds *Aphthæ*, (de Sprouw), by deeze soorten van ziekten laten zien, is niet onmogelyk. Dezelve zyn niet ongemeen by de Rotkoortfen te *Franeker* : van gelyken had de Heer KLOEKHOF te *Culenburg* dikwyls vernomen, dat die met de sprouw scheidden ; en te 's *Bosch* waren die (§. LVI. 4.) by de Rotkoortfen met den hik doodelyk ge-

geweest. Te Nymeegeen waren die , zoo veel men wist , nimmer by die Rotkoortfen waargenomen. Waar omtrent men vraagt : „ Zoude dit ook aan de hooge ligging onzer stad toe te kennen zyn ; Maar waar blyft men dan met Maurik in de laage NEDERBETUWE ; en met Drumel in het benedenste van het Land van tusfchen MAAS en WAAL , alwaar men mede in die ziekte geene sprouw ontdekt hebbe ? Zoude men dan ” , (vraagt men eindelyk ,) zulks niet liever aan de Veen - gronden van FRIESLAND en der Majorie kunnen toefchryven ” ? Waar omtrent men zoude kunnen antwoorden :

1. Dat de sprouw een gewoon *symptoma* is der *Morbi mucosi* (g) , uit opvulling der vaten ontstaande. En dus niet ongewoon zy in *Catarrhalibus*.

2. Dat zy , volgens HIPPOCRATES , zelve met een warme vogtige luchtsgesteldheid gepaard ging , hoedanig die was , welke hy , Lib. III, Sect. III. beschreef : *Existente igitur anno austrino , humido & leni , hyeme quidem salubriter agebant , præter tabidos* (h). — *Et multi ex faucibus laborabant , febres ardentes una cum phre-*

(g) ROEDERER & WAGLER , l. c. pag. 53. &c.

(h) Foës , Sect. VII. pag. m. 167.

phrenitide, *serpentia oris ulcera pudendorum tubercula* enz. (i), in welke luchtsgefteldheid zy door KETELAAR zoo gemeenzaam in ZEE-
LAND gehouden werden, dat hy dezelve, in eene warme en vogtige lucht, als een *Morbus endemius* (k) hield.

3. Dat HUXHAM die insgelyks in de *Febres nerveæ* gezien en veroordeeld heeft (l); en in de *Febres putridæ malignæ petechiales*, omtrent den 11. en 14. dag, met 't verdryven van de *Petechien*, groote menigte witte *miliaria*, enz. heeft waargenomen (m).

4. Dat de Baron VAN SWIETEN de *Aphthæ* grootelyks met de *miliaria* achte over een te komen (o).

5. Dat zy, volgens BOERHAAVE (o), in veele *Morbi acuti*, uit ontsteeken ingewanden ontstaan. En veele ziekten van dit foort tot de *Catarrhi maligni*, van eenen fcherpen en roosachtigen aart zynde (§. XCIV.), boven dien door de fcherpte der ontaarde en bedorvene galstoffen

(i) *Ibidem*, pag. 171.

(k) *De Aptibus nostrat.* pag. 32.

(l) *Differt. de Febr. nervos. Oper. Phys. Medic.* Tom. I. pag. 165, 175.

(m) *Ibidem*, Tom. II. pag. 98. cap. VII. de *Putrid. mal. Petechial. Febr.*

(n) *Comment.* Tom. III. pag. 200.

(o) *Aphorism. de cogn. & cur. morb.* §. 978.

stoffen en anderen, zeer worden aangedaan, en de geschiktheid tot dezelve, dus natuurlyk medebrengen.

6. Dat zy volgens de bevinding van allen, doorgaans gevolgen zyn van eene kwaalyk-ge- slaagde *Crisis*, 't zy die door een kwaad bestuur belemmerd, of door onvermogen van de natuur te laat bewerkt zy, of niet genoegzaam volvoerd wordt. — Zoude men hier op niet mogen aanmerken, dat, vermits de ziekten te *Culen- borg*, die dikwyls op watervloeden volgen, wel gedeeltelyk aan de vogtigheid der woningen en slaapsteden; — inzonderheid aan gebrek van brandstoffen en aan goed voedsel, toeteschryven zyn; en ten grootsten deele by de behoefstigste van de kleine gemeente zich bepaalen; het laat- ste geval dikwyls plaats hebben konde. — Van gelyken in de *Febres Catarrhales biliosæ* te 's *Her- togenbosch*, en uit den aart der ziekte, en dat de zieken in het geheel geene ontlastende mid- delen konden verdraagen, waar door de zondi- gende stoffe konde uitgedreeven worden, niet onmogelyk waren. — Daar zy te *Nymegen*, te *Maurik*, en te *Drumel*, door de spoedige ontlasting der zieke stof, de opwakkering der *Perspiratie*, door de *rad. Serpentaria*; en het geeven van den koortsbast, van den eersten aan- beginne der ziekte, onmiddelyk na het braak- middel, door het voorkomen der *Crisis*, en het

in staat stellen der natuur tot dien stryd, ondermatig ontlasten, minder gelegenheid konden hebben, om den 11. of 14. dag te verschynen.

§. CCXIV. Het onderlinge verband der ontsteekene en zinkingachtige ziekten, die van den winter, in eenen ruimen zin genomen, uitmaakende, hebben mede haaren grond in de byzondere gesteldheid van den Dampkring, met opzicht tot de Jaargetyden (§. XLV.); den zonderlingen stand des *Barometers* (§. XXXVII. 1.), en daar mede verzeld gaande luchtgesteldheid, ten aanzien van de winden, in de *Nederlanden* waaijende (§. XXXV. 3. a, b. 1, 2, 3. COROLL. I. §. XXXVIII. 2. XLIII. COROLL. I.). Zoo dat, gelyk de voorgaande ziekten (§. CIV.) van eenen heeten en droogen zomer afhingen, en naar maate van deeze luchtgesteldheid menigvuldig waren; in tegendeel by verfrischende en verkoelende winden, naauwlyks vernomen werden: deeze wederom meerendeels van hooge en drooge, en daar tegenovergestelde laage en vogtige winden afhangen. — Derzelver aart en loop is boven (§. XL. 1. b. 2. XLII. 4, 5. XLVI. XLVII. 1.), zoo wel als de verwisseling derzelven, op andere tyden des jaars, uit *HIPPOCRATES* (§. XXIX. not. a. XLVI. not. a.), en de medegedeelde berigten (§. L. 1. enz.), genoegzaam aangewezen. Waar toe de ligginge van sommige Steden, Plaatsen en Landen, (§.

(§. XXX. not. e. XXXV. COROLL. II. not. i. LXXXIX. COROLL. III.), aan een meerder vermogen van zekere byzondere winden (§. C. 1, 2. COROLL. I, II.) blootgesteld, by de schielyke verwisseling van dit veelveranderende *Climaat* (§. XLIV.), en de byzondere levenswyze van fommigen (§. CXXXII, CXXXIII. CLXXV. 4.) in het zelve; het hunne toebrengen. — Gelyk de waarneemingen van 's *Hage*, van *Amsterdam*, van *Vlissingen*, en van *Overflacqué*, by de medegedeelde berigten, met elkanderen vergeleeken, dit overvloedig bewyzen.

§. CCXV. Uit welke overweeing zy, na eene voorafgaande aanhoudende Luchtsgesteldheid, zoo wel de gedaante van *Morbi epidemici*, als die van den zomer en van het najaar aanneemen. Met dit onderscheid, dat de zuivere ontsteekene ziekten, meest gevolgen van voorafgaande koude en schraale winden zyn; de *Catarrhale* in tegendeel op aanhoudende koude en vogtige luchtsgesteldheden zich vertoonen. De welke, naar de byzondere deelen, die zy aandoen, in *Apoplexiæ*, *Anginæ*, *Pleuritides*, *Peripneumonix*, *Rheumatismi universales vel particulares*, en *Febres catarrhales* bestaan; even duidelyk uit de voorige bewyzen (§. CCXIV.) af te leiden. — HUXHAM zag niet weinig *Apoplectici* en *Hæmipledici* sterven, wanneer in Maart 1747. de Oosten-wind telkens naar het

Noorden ging (p). Hy haalt 'er RAMAZZINI op aan , die (in *Constit. Epid.* 1691. Sect. 3.) de Beroerten onder de ziekten plaatste , welke door eene zeer koude en drooge lucht worden voortgebragt. Hy bevestigt dit met de bevinding van COLE ; en werd het zelve in Maart 1748. gewaar , in welke veelen met Beroerten en Lamheden getroffen werden ; en zegt (q) aldaar , dat HIPPOCRATES de *Paraplegiæ epidemice* heeft zien regeeren , 't geen COLE insgelijks heeft aangeteekend. Overeenkomende met de waarneemingen van *Vlissingen* (r) van 1748 enz. — Dat der overigen is even duidelyk uit de ruime aangewezenen waarneemingen af te neemen. —

§. CCXVI. En zoo wel als in de voorgaande (§. CCIV.) de *Apparatus primarum* (§. XLVII.) de grond was van de uitwerking van den byzonderen dampkring (§. CCV.) op de lichaaamen der menschen , zoo is 'er van gelijken eene niet min geschikte geneigdheid in dezelven , tot voortbrenging van deeze Ziekten ; want behalven de verminderde uitwaasfeming der lichaaamen in den winter (§. XLVI.), zoo heeft

HIP.

(p) Tom. I. pag. 349.

(q) *Ibidem* , pag. 362.

(r) *Verbandelingen van het Zeeuwsch Genootschap te Vlissingen* , pag. 622.

HIPPOCRATES (s) al aangeteekent : *hyeme pituita in homine augetur* ; dat de slym in den winter vermeerdert : *at vere adhuc quidem viget , sed sanguis increfcit* ; maar dat in de lente de slym nog wel vermogende is , doch dat het bloed toeneemt. Weshalven de longen meerder vatbaarheid voor deeze ziekten , dan in den zomer hebben ; en 'er van gelyken meer slym in de *cryptæ glandulosæ intestinorum* wordt afgescheiden , dan in den zomer , en de wederstand in de huid minder is. — Waar uit men verder door vergelyking van den aart der ziekten (§. CLXXXIII. CLXXXV.) , by de voorige oorzaaken (§. CCXIV.) , nader ligt ontfangen kan.

§. CCXVII. Dit wel in acht genomen zynde , zal men beseffen , waarom de verkouwdheden de eerste en gemeenste ziekten van dit soort uitmaaken ; die , wanneer zy ligt zyn , zelden nadeel aanbrengen , maar veelyds heilzaam zyn , als door welke de belemmerde uitwaasfening hersteld wordt ; maar wanneer die zich in het vlies van de luchtpyp uitbreiden en verwaarloosd worden , van veel te grooten gevolg zyn (§. CXC. 5.) , om in de geboorte niet tegen gegaan te worden. Wanneer die aanmerkelyk zyn , gaan zy doorgaans met koorts verzeld ; en het gansche lichaam aandoende , brengen zy de

ZOO-

(s) *De Natura Hominis*. Foës. Sect. III. pag. m. 6.

zoogenaamde *Febres catarrhales*, des avonds zich gewoonelyk verheffende (§. XXXIV. 1, not. b.), voort (t); de longen teffens, in slymige gestellen, vooral in het voorjaar aandoende, verkrygen ze de gedaante van *Peripneumoniae nothæ* (§. XL. 1. b.) (u); doch de uitwaasfemende stoffe teffens op de darmbuis vallende, dien van *Febres mucosæ benignæ* (v); en in kwynende gestellen, met sleepende koortfen sukkelende, dien van *Febres nervæ* (w); gaande zoo wel in dit saisoen, als dat van den zomer, benevens de *Febres catarrhales*, naar de verschillende veranderende luchtgesteldheid, en den aart der ontaarte ziekte-stoffe, in *Febres malignæ* over. — De *Febres catarrhales* zyn in het eerste geval, van eenen kouden, traagen en slymigen aart, en van eene moeiljyke geneezinge: in het laatste van een rottig soort, en veelyds doodelyk. — Veelal hebben zy haar eerste bestaan in eene slymige gesteldheid, en

(t) F. HOFFMANN M. R. S. Tom. II. Sect. I. cap. VI. pag. 44. cum G. P. NENTER *Fundam. Medicin.* Tom. III. Tab. CXXXVII. cap. IX. pag. 525. &c.

(u) H. BOERHAAVE *Aphor. de cogn. & cur. morb.* §. 667. cum VAN SWIETEN *Comment.* Tom. II. pag. 799.

(v) ROEDERER & WAGLER *l. c.* Sect. II. §. IV. pag. 51.

(w) R. A. VOGEL *Academ. Praelect.* §. 56. pag. 40. alwaar de voornaamste Schryvers voorkomen, welke over deeze Ziekte geschreeven hebben. Terwyl de Nederlandsche Lezer de Vertaaling van HUXHAM over de Koortfen, hier op nazien kan.

en in de ontaarting van de wei van het bloed : waarom de *crises* zoo moeijelyk zyn , en veelyds op de klieren enz. vallen ; van hoedaanigen aart ook de *Rof* is ; en zich in allen , door de gewoone wegen , niet laten ontlasten. Kwaadaartig wordende , verschillen haare uitwerkingen , naar maate het slymige , het roosachtige of galachtige , volgens de verschillende lichtsgesteldheid in dit saisoen , uit hoofde van den evengenoemden oorsprong , en de algemeene ontbindinge dier vogten , en door middel van deeze van het bloed , de overhand hebbe ; en gaan naar gelang derzelven , mede met Sprouw (§. CCXIII.) , *Miliaria* , of *Petechien* verzeld. — Van hier dan wederom den oorsprong der *Febres catarrhales biliosæ* (x) , *mucosæ malignæ* (x^*) , *petechizantes* (y) enz. Waarom de *Febres catarrhales* , van sommigen tot de *Febres quotidianæ continuæ* , of *Synochi simplices* , gebragt worden (z) , van de ouden reeds zoodanig genoemd.

§. CCXVIII.

(x) *Ibidem* , pag. 38. [*Histor. Constit. Epidem. Sect. II. §. XXXVI. pag. 71.*]

(x^*) ROEDERER & WAGLER *l. c.* pag. 67.

(y) F. HOFFMANN *l. c.* cap. X. pag. 75. cum G. P. NENTER *l. c.* cap. XIX. Tab. CXLVII. pag. 607.

(z) G. P. NENTER *ibidem loci* , vergeleeken met C. CELSUS , Lib. III. cap. III. pag. m. 116.

§. CCXVIII. De veelvuldige gedaante deezer ziekten, zoo wegens haare verwandschap met het ontsteekene, het roosachtige, het te rug blyven der uitwaasfemende stoffe, de vermeerderde afgescheiden slym en gal, de ontarting der zelve, veelyds met wormen verzeld, de overgang tot eindelyke ontbinding, enz. vereifchten, tot een klaarder en duidelyker begrip, en voorkomen veeler belemmeringen in de geneezing, eene onderscheidener bepaaling. — Dan, dit de aart deezer Verhandeling niet wyder gedoogende, kan men met de grootste vrugt het voortreffelyk Tractaatje van J. SELLE (z), hier op naazien; en de eenvoudige van de zamengestelde, allerduidelykst leeren onderscheiden.

(z) *Rudimenta Pyretologiae methodica*, Berolini & Hagæ Comit. 1773.

D E R D E L I D.

HOE MEN ZICH VOOR DEZELVE
MOET BEHOEDEN?

§. C C X I X.

Men behoedt zich in't gemeen voor ziekten; door de oorzaaken te vermyden, die dezelve voortbrengen; of, door die uitwerkingen te veranderen, welke onder eene mogelyke verbetering vallen kunnen; en de lichaamen voor derzelve invloed min vatbaar te maaken. —

Van groote nuttigheid is hierom de kennis der voorschikkende oorzaaken (§. XXVIII.), naardien men door een geschikt bestuur derzelve, in staat gesteld wordt, om de daarstellende of uitwerkende oorzaaken meer te bedwingen, of derzelve nadeelige vermogens voor te komen; en alzoo de ziekte te verminderen: te meer, alzoo dezelve den meesten tyd tot de naaste oorzaak medewerken. — Gelukkig waren wy dan, indien men van zulke weerkundige waarneemin-

gen voorzien ware, gelyk de Heer J. F. MARTINET, by het opdoemen der Zuider-zee, omtrent het naderen van den Oosten wind, heeft afgeleid (a); en de Heer BERRYAT (§. XLIII.) in zynen jongen Officier en waterzuchtigen lyder, by den aanstaanden regen opmerkte. Waar van de eerste, dien doorgaans een etmaal van te voren, en met de allerhelderste lucht, wist te voorzeggen: en door geweldige snydingen in den buik, een groote verzwakking in de maag, meenigvuldig afgaan, en zekere zwaarmoedigheid, waar van hy geen reden geven konde, naauwkeurig daar van gewaarschouwd werd. In de andere vermeerderden de uitwerpsels, in plaats van te verminderen, gelyk in het voorgaande geval, en luisterden naauwlyks naar de krachtigste middelen (b). — Dergelyke voorbeduidende weerkundige waarneemingen schynen ook niet onmogelyk, indien die met vereënden vlyt ondernomen wierden! — De Schaapherder in *Engeland* heeft daar van een proef gegeven (c). — Indien men dan van genoegzaamen voorraad van zulke waarneemingen voorzien ware, zoude men mogelyk meer duisterheden in sommige lyderen kunnen verklaaren; eene gegronder voorbehoeding aan den zulken in het werk stellen; en zich met vrugt van dezelve bedienen kunnen.

— De

(a) *Vaderl. Letteroeffeningen*, VII. Deel *Mengelw.* bl. 305.

(b) *Uitgezogte Verbandelingen*, IV. Deel, pag. 157.

(c) In zyneu *Boeren-Waarzegger*, enz.

— De gewoone weerkundige waarneemingen, hoe nuttig ook in andere opzichten, schynen, zonder nadere verbetering, hier niet genoegzaam toe. — Want, behalven dat die met te ongelijke *instrumenten* (§. XXXIV. 2. not. a. en XXXV. COROLL. II. not. i.) worden waargenomen (c*), zoo dienden die, zouden zy nauwkeuriger overeenkomen, en tot eene betere berekening dienen: 1. altoos met den *Thermometer* en den *Barometer* teffens na te gaan (d), (gelyk doorgaans geschiedt,) gedaan te worden. Ten 2. gelyktydig, onafgebrooken, met gelyke overeenkomende werktuigen; en ten 3. altoos met het waarneemen van den vasten windstreek, (waaraan de Heer LE FRANCO VAN BERKHEY (e) de verschillen, in de waarneemingen, op den huize *Zwaanenburg* en te *Amsterdam* gedaan, niet onwaarschynlyk toeschryft;) en alle de verschynselen der hemelsche lichaamen (§. XXXIV. COROLL. III. CXLI. 2.), gadegeflagen te worden (e*): wanneer mogelyk vaster schreeden

ZOU-

(c*) Men zie de *Weerkundige Tafels* onder de *Bylagen* enz. [Vergeleeken met de *Natuurkundige Verhandelingen*, V. Deel, in de *Waarneemingen* enz. van 1776, p. 648, 658, 672, 680, (*), 701, 709, enz.]

(d) J. LE FRANCO VAN BERKHEY, *Natuurl. Hist. van Holl.* I. Deel, bl. 268. [met de *Natuurk. Verhandel.* pag. 644.]

(e) *Dezelve*, I. Deel, pag. 383, 384.

(e*) [Waar van men door de *Waarneemingen* op *Zwaanenburg*, die thans maandelyks den geduurigen *Stand der Planeten* aanwyzyn, veel goeds te hoopen heeft.]

zouden kunnen gemaakt worden. Weshalven men als nu niet verder, dan volgens het bekende, handelen kan. — Boven dien behoorden de geneeskundige waarneemingen zoo ingericht te worden, dat, by alle deeze verschynfelen, den dag en de plaats van de ziekte, van gelyken het *temperament*, de jaaren en de levenswyze, en wat boven van deezen aart is opgemerkt, medegedeeld wierden.

§. CCXX. Uit overweeging van de oorzaken (§. XXIX.), welke de Ziekten uit de natuurlyke gesteldheid des Vaderlands voortbrengen, waar onder de *Lucht*, met opzicht tot den *Dampkring* (§. XXX.), een voornaam gedeelte uitmaakt; moet men, zoo veel mogelyk, tragten:

1. Den laagen vogtigen grond, die der huizen en der vertrekken, enz. en de nadeelige of bedorven lucht op en in dezelve, waar men kan, verbeteren, om de lichaamen tegen dezelve in staat te stellen.

2. Alle zoodanige spyzen en dranken, zoo veel mogelyk, zoeken te vermyden, of in derzelve verbetering en bereiding, kan het zyn, ten goede te voorzien.

3. Alle omzichtigheid aan te wenden, om van bekwaame geneesmiddelen zich te bedienen.

4. De

4. De besmettende vermogens krachtdaadig en in de geboorte tegen te gaan.

5. De gebrekkige bewegingen te veranderen, en de kwynende op te beuren. En eindelijk,

6. De kleeding naar den aart van het land, en de schielyke verandering der lucht in het zelve, in te richten.

Van de VERBETERING DER LUCHT ter voorbehoeding van de Ziekten enz.

§. CCXXI. Uit overweeing, dat de meest heerschende hoedanigheid van de lucht, en van den dampkring, in te groote veelheid water bevattende deelen bestond, het heerschende eener vogtige lucht uitmaakende; zoo dient de eerste en voornaamste voorzorge van hier begonnen te worden, en daar over te gaan. — Men verbetert een vogtige lucht,

1. Door de water-deelen, welke in eene meerdere veelheid de boorden der Rivieren bevangen, en den grond bedekken, te verminderen; 't welk allerbekwaamst door schielyke en noodige afleidingen volvoerd wordt. Hierom is het,

2. Zeer

a.) Zeer te wenschen, dat de poogingen van de Vaderen des Vaderlands (e), van deeze Maatschappye (f), en van het *Bataafs* Genootschap (g), ter verbetering van de Rivieren van dit Land, aangewend, van die gewenschte uitwerkingen zyn mogen; dat de gebreken, uit het verloop en verhoogen derzelve (§. XXIII. 1.) gebooren, en de gevolgen (§. CI - CXIII.), daar uit ontstaan, zoo veel mogelyk, verholpen werden; en door te hoopene verdiepingen, mogelyke afleidingen, ontlasting van aanzienlyke binnen-boezems, vooral die van *Rhynland* (§. CVII. 2. b.), en verbeteren van den voorigen loop by *Herwen*, de nadeelige overstromingen werden verhoed, en de landen van het overtollige opper- en bovenwater spoediger mogen ontlast, en veele ziekten daar uit ontstaande (§. CXIV - CXXI.), meer mogen verhoed, ten minsten zeer in getal mogen verminderd worden (h).

b. Het

(e) Betreffende de verbetering der *Spykensse Dyken*, het *Pandersche Kanaal*, en de doorsnydinge van den *Bylandschen Waard*. *Resolutien van Holland*, van 1765 en 1772.

(f) I. Deel, pag. 773, enz.

(g) In het I. Deel van derzelve *Verbandelingen*, enz.

(h) [Men roemt reeds de pooging, van eene doorsnyding wegens de gemaakte veranderingen, in den jaare 1775. by *Westervoort* in den *Rhyn*, om de *Waal* meer, de *Lek* minder water te bezorgen, en den *Gelderschen Yssel* te beletten, des winters buiten zyne oevers te gaan, en des zomers genoegzaam water te doen behouden; welk kostbaar werk uit-

nee-

b.) Het droogmaaken van de menigvuldige meeren en plasfen , konde van gelyken een menigte uitwaasfemende waterdeelen verminderen ; en het nadeel uit de bovenkomende gronden in zoo verre verhoed worden , dat dit laafte meer tegen den winter , of in den natyd , dan in den voorzomer (§. CXIII.) , indien zulks doenelyk ware , gefchiedde.

c.) Gemeenschappelyke ontlastingen , en vermogender werktuigen , konden insgelyks in GRONINGEN en FRIESLAND eene fpoediger ontlasting bezorgen (i) ; zoo wel als het bekaden van het Koegras , en het bedyken der Gorsfen en Mailanden in de aanwasfen van den *Dollert* , *Staats-Vlaanderen* (k) enz. ter verbetering van de gronden enz. in 't werk gesteld worden.

d.) Waar toe in de Steden het reinigen en fchoonhouden derzelve grootlyks behoort (l).

2. Wordt

neemend gelukkig is uitgevallen , en aan die drie oogmerken voortreffelyk voldoet. Zie J. F. MARTINET , *Katechismus der Natuur* , I. Deel , pag. 408.]

(i) [Zoo ver ik onderrecht ben , is aan de verbetering van den waterftaat van FRIESLAND in het jaar [1777.] , volgens het plan van den Heer KRAJENHOF (§. CIX. not. a.) , mede een begin gemaakt.]

(k) Met zie het nut der Bedykingen enz. door Mr. W. SCHORER *Nieuwe Vaderlandsche Letteroeffeningen* , V. Deel , n. 6. pag. 261. onder welk gedeelte des Vaderlands de Hoofdplaat in [1778.] staat bedykt te worden.

(l) G. VAN DOEVEREN *Serm. Academ. &c.* pag. 52. *Nederl. Vertaaling* , pag. 57.

2. Wordt een vogtige lucht door geduurige beweging (§. XLI. 1.), van deeze kwaade eigenschap verbeterd; dewyl geene schaadelijker is, dan stillaan, of gebrekkige *ventilatie* (§. C. 2.).

a.) Onder de middelen, die te *Zaandam* enz. de lucht verbeteren, en de gezondheid bewaaren, telde men de veele molens, die aldaar gevonden, en in beweging gehouden worden; de Lysten der dooden zouden zulks ook klaar uitwyzen, tegen anderen van gelyke jaaren *gecalculeerd*.

b.) Alle bedompte plaatsen moest men hier om van behoorlyken doortogt voorzien: zulke, die geheel open liggen, voor de aankomende vogtige dampen en uitwaasfemingen, met hooge opgaande boomen beschutten, die met haare hooge kruinen, door den wind in beweging gebragt, de gebrekkige veerkracht allengskens eenigermaate zouden kunnen herstellen, en door den tyd een ruimeren voorraad van brandhout, zoo hoog noodig in deeze Landen, uitleeveren (*m*). — De Tuintjes en Boomgaarden

ZOU-

(*m*) Wat nut het beplanten der landen en dyken in ZEE-
LAND gedaan hebbe, kan men allerduidelykst uit het betoog
daar van, onder de *Bylagen* lett. Bb. zien. Mogelyk zoude
dit ook van goed gevolg kunnen zyn in nieuwe aangelegde
Droogmaakeryen, om de ring-dyken van stonden aan met
Willigen te beplanten; en, droog zynde, van gelyken de
wegen, enz. met opgaande boomen te voorzien.

zouden dan ook beter, volgens PRINGLE, op eenigen afstand van de dorpen en kleine steden, als kort aan dezelve en de erven zyn.

c.) De Huizen dienden by droog weder, met naalaten van het onnoodige water plasfen (§. XXXII.) en te vogtig houden, op zyn tyd gelucht, en zoo door nieuwe lucht ververscht te worden: want dit zonder onderscheid te doen; of volgens eene al te groote vooringenomenheid van den Schryver aan den *Arts*, met de raamen op te schuiven, zoo dra men uit het warme bed treet; of de boven-vertrekken met koele winden altoos open te houden, doet veel meer na-deel, dan dat zulks voordeel zoude aanbrengen. Volgens deeze laatste wyze, heb ik eene jonge Schoonheid, door eene verschrikkelyke *Rheumatismus* aangetast, zien kwynen; welke ter nauwernood te recht kwam. — De rede moet hier zoo wel, als in alle andere voorbehoedingen, stand grypen; vooral moest de verderfelijke gewoonte, van natte en vogtige bezigheden barrevoets te verrigten, en lang in deeze nattigheid te blyven staan, zoo veel mogelyk, tegengegaan worden: wyl niemand dit meerder, dan de Vrouwelyke *Sexe* (§. CXXXIII.), bezuuren moet.

d.) Men weert de vogtige lucht van zyn eigen lichaam, door beweeging in dezelve: want zoo ergens, is de gezondheid in deeze Landen,

by eene vogtige lichtsgefteldheid, voor arbeid en beweging te koop; en nimmer wordt die beter, dan onder deeze, by behoorlyke voedfels bewaard: eene vogtige lucht, die ook eene ligtere is (§. XL.), zwaarder gemaakt (§. XLI.), en de vogtige dampkring onze lichaamen indringende (§. XL. 1.), wordt door meerdere wryving, warmte en beweging van onze eigene lichaamen, en daar door vermeerderde bloedsbeweging en uitwaasfening naar buiten, geweerd; en deeze nadeelige watervogten worden in dezelve verhinderd. — Onze kloeke Zeelieden en arbeidzaame Werklieden leeren dit overvloedig; die zelden of nooit door eene enkele vogtige lucht worden aangedaan, ten zy die door koude vermeerderd wordt; of dat de kleederen te lang nat blyven, waar door de warme dampkring des lichaams overmeesterd, en zy van dezelve overlast lyden.

3. Men verbetert eindelyk eene vogtige lucht door vuur; waar toe de Heer BOERHAAVE (n) kruidige en hartsagtige houten, in de vertrekken der aanzienlyken in nieuwe schoorsteenen aangestoken, had aangepreezen. De *Baron* VAN SWIETEN (o) deeze te kostbaar en te moeilyk te verkrygen oordeelende, had in

(n) *Aphorism. de cogn. & cur. morb.* §. 605. 3.

(o) *Commentar.* Tom. II. pag. 122.

derzelver plaats den brand van spaanderen, en eiken hout bevolen, wyzende teffens de nuttigheid aan, die daar uit voortkoomt.

a.) Dan, hoe voldoende dit middel, of andere brandstof uit hout zyn zoude, dat door de lugtige vlam meerder zuiging en beweging in de lucht maakt, dan de turf, ter verbetering van de vogtige lucht, zoo is de uitvoering daar van, door de schaarsheid of hoogen prys dier waaren, voor den gemeenen man zoo moeilyk, vooral in HOLLAND, te bekomen, dat de verbetering van de vogtige huisjes, kamertjes, gangen en sloppen, hier weinig door kan verkreegen worden. — De overweeging van dit voorstel, doe de Maatschappy, door haaren vermogenden invloed, beseffen, dat van deeze verbetering een groot gedeelte der ongesteldheden, die nu onvermydelyk ontstaan of bezwaarlyk te verhelpen zyn, konden afgesneeden worden, door een menigte driest-liggende landen, als de voorduinen en groote heiden te beplanten, om dus een meerderen voorraad houts te bezorgen, ter bereiking van deeze gewenschte einden.

b.) Ter plaatse alwaar de Landbouw bloeit, hebben de gemeene lieden boven de arme stedelingen dit voorrecht, dat het loof van Aardappelen, wanneer de herfst-regens niet te schielyk en meenigvuldig vallen, door hen kan worden opgebonden, gedroogd, en t' huis gehaald; het

welk , droog zynde , een vry lugtige brand uitleeverd. — Minder is die van gedroogde boonenstruiken , van welke de Kinderen van gemeene lieden de Paardeboonen , in de schuuren der Boeren , des winters afpellen of afplukken , waar voor hun het stroo ten brand gelaaten wordt. — Alleronzuiverst is die van *Scheeven* (overblyffel van gezwingeld Vlas) (§. CXXXIX. 3.) , het geen in den *Hoekschen Waard* , de *Beyerlanden* enz. veel gebrand wordt.

4. Het vuur verbetert niet alleen een vogtige in eene drooge ; een koude in eene warme ; maar verandert ook de besmette in eene zuivere lucht. — Deeze uitwerking is zoo wezendlyk , dat het nut daar van niet genoeg kan worden aanbevoelen. En wanneer dit meer in acht genomen wierd , zouden mogelyk de besmettelyke ziekten van Rotkoortsen enz. by andere te neemene maatregelen , zoo veel woede niet aanrechten , als 'er nu jaarlyks door het onbedwongen verspreiden der besmettende vermogens een ongelooflyk getal Burgers en Inwoonders het Vaderland onttrokken wordt. — By overstromingen konden de verarmde inwoonders , by andere nooddrift rykelyker van hout worden voorzien. — HIPPOCRATES was , ten zynen tyde , van de kragt des vuurs , in het tegenstaan van besmettingen , zoo wel overtuigd , dat hy , door dit middel , zyn Vaderland van de

de Pest bevrydde. Intusfchen vermyde men , voor die het doen kan ,

5. Benaauwde kachels , met toegeslooten fchoorsteen , in de vertrekken. De gewoonte van hier op , boven dien , by het minder gedeelte der *Nederlanderen* , de spyze te bereiden (§. CXXXV.) , is genoeg , om , voor iemand , die aan deeze bedwongen uitwaasfemingen niet gewoon is , van derzelver benaauwdheid te oordeelen.

6. De verbetering der huizen dient boven al in acht genomen te worden , door het verhoogen van den grond , boven de oppervlakte des waters ; het uitkiezen der slaapvertrekken voor gegoeden ; en het bezorgen van den grond met zachte kleeden enz. , boven zeilen enz. , door de Heer STOKKE (p) te recht aangewezen. — By het verhoogen van den grond , moet men het bezorgen der muuren in acht neemen ; dat die door tras bewerkt , als zoo veele sponfen het water inzuigende , de vogtige uitwaasfemingen , in de binnenfte vertrekken enz. niet mededeelen. Vooral behoorden de slaapsteden boven de kelders weggenomen , en tot andere gebruiken geschikt te worden. — De gronden hebben dikwerf ook verbetering noodig ; door de vogtige aarde

(p) *Kwynende Ziekten* enz. §. 288. pag. 191, 192.

aarde uit te graaven, en deeze plaats met drooge schelpen of rivier-zand, eenige voeten diep, ter verbeteringe aan te vullen.

7. De vogtige onreine en fchaadelyke lucht zoude in sommige fteden kunnen verbeterd worden, als 'er mogelykheid was haare wateren in beweeging te brengen. Wegens 's *Hage* zie men de *Verhandeling* van C. REDELYKHEID (§. LXXXI. 4.). — *Amfterdam* en *Leiden* zoude by de ontlasting van *Rhynland* grootelyks bevoordeeld worden. By de *Friefchen* zoude die moeilyker te vinden zyn (*q*). Het ontlasten der rioolen en vulnis-zypen (§. CXXXI. 4.) maakt een ander voorwerp, zoo wel als het verwyderen der fchaadelyke *trafiquen* op eenen verderen afstand (§. CXXXIX. 2, 3.).

8. De bedorve lucht konde in de Kerken verbeterd worden, door de lyken eene andere begraafplaats (§. CXXXI. 7, 8. not. *d, e, f.*) te bezorgen; en de gebouwen, zoo wel als de fchoolen en andere vertrekken, welke voor het aantal menfchen te klein bevonden worden, van goede *Ventilators* of tochtbuizen te voorzien; waar van ik de goede uitwerking in een fchool gezien heb. De zieken- en kraam-kamers dienden, alwaar dit kan gefchieden van goede opene fchoor-

(*q*) Wegens de begonne verbetering (§. CCXXI. *c.* not. *i.*) is hier veel goeds van te hoopen.

schoorsteen voorzien te zyn ; en de veele stoven en kwalyk geglamme koolen (§. XCIV. en CXXXVI.) enz. uit dezelve geweerd te worden. —

§. CCXXII. Dan , hoe geschikt intusfchen deeze verbeteringen ook zyn mogen , zoo zullen 'er altoos oorzaaken overblyven , welke de uitwaasfemingen eener vogtige lucht , en de na-deelige uitvloeifels der poelen , meeren en droog-makeryen , op de lichaaamen der menschen doen ondervinden. — Want wie kan toch den toegang der westelyke winden uit den noordelyker *Oceaan* , en die der ruime plasfen van de Rhy-monden (§. XXXV. 3. 2.) , tot deeze landen en derzelyer bewoonders bedwingen , of de uit-waasfemingen van de groote *Zuider-zee* en andere uitgebreide binnen-plasfen (§. CXLI. CO-ROLL. III.) beperken ; of den aart dier gronden (§. XCIV.) , en die der zoute slikken , enz. (§. CXXIV.) beteugelen ? — Weshalven de voorbehoeding hier omtrent op de lichaaamen der menschen zelve , van eene bestendige over-weeging zal moeten zyn , van ieder rechtgeaart *Nederlander* , in zyn eigen plaats , op de best mogelyke wyze te betragten.

§. CCXXIII. Om intusfchen iets , in het gemeen , van dit gewigtig stuk ter *voorbehoeding* op te geeven , zoo kan men uit de *Verhandeling*

van den Heer L. STOKKE afneemen, hoedanig men zich tegen de *barre Zee-winden* en *Zee-nevelen* (*r*), de *koude tochten* (*s*), de *avond* en *nacht-tochten* (*t*), en den *winter-tyd* (*u*), te beschutten hebbe; als mede welke *lichaams-oeffeningen* (*v*), en wat *spyzen* (*w*) en *dranken* (*x*) men dan te gebruiken hebbe. ———

Gelykerwys de Heer J. BASTER mede de beste levenswyze ter voorbehoeding heeft aangewezen: hoe men zich onder eene *heete* en *drooge* (*y*), hoe onder eene *vogtige* (*z*), hoe onder eene *heete* en *vogtige* (*a*), hoe onder eene *koude* en *drooge* (*b*), *koude* en *vogtige* (*c*) en *besmette lucht* (*d*) te gedraagen hebbe; en teffens die regels aan de hand gegeven, welke die geenen in acht neemen moeten, welke de *Zeeuwfche lucht* niet gewoon zyn, en zich derwaarts

(*r*) *Kwynende Ziekten* enz. §. 284. 284*. pag. 188, 189.

(*s*) §. 285. pag. 189, 190.

(*t*) §. 286. pag. 190.

(*u*) §. 287. pag. 190, 191.

(*v*) §. 290. pag. 194, 195.

(*w*) §. 291 - 313. Pag. 196 - 210.

(*x*) §. 315 - 323. pag. 211 - 217.

(*y*) *Hollandfche Maatschappye der Weetenfchappen*, III. Deel, pag. 80, 82.

(*z*) *Dezelve*, pag. 87 - 90.

(*a*) *Dezelve*, pag. 96 - 98.

(*b*) *Dezelve*, pag. 105, 106.

(*c*) *Dezelve*, pag. 102 - 110.

(*d*) *Dezelve*, pag. 122, 123.

waarts begèeven willen (e). — Waarby men de opmerkingen van den voortreffelyken HUXHAM, die zyne oplettenheid in dit stuk allerwegen be- toont heeft, en de raadgevingen van BUCHAN, voegen kan; om uit deeze vereende voorbehoedingen een vry volleedig zamenstel onder ver- scheide luchtsgesteldheden te vormen.

*Van de SPYZE en DRANK ter voor-
behoeding van de Ziekten, enz.*

§. CCXXIV. 't Was goed in deezen raad te geeven, indien die van eene algemeene uit- voering konde zyn: maar daar gebrek aan voor- raad, mangel aan het noodige, en dus geene ver- kiezing van het nadeelige voor het nuttige zyn kan kunnen de regelen ter voorbehoeding niet baaten. — Wat het beter deel der Inwoonderen be- treft, zoo kunnen deeze zich bedienen van den raad omtrent het verkiezen der spyzen, onder de byzondere luchtsgesteldheden (§. CCXXIII.) opgegeeven, en die ten hunnen nutte gebruiken. Werwaarts ik myne Leezers, om de ruimheid der stoffe, heen wyzen moet. Ik zal 'er alleen eenige aanmerkingen byvoegen, welken uit de medegedeelde berigten voortvloeijen.

I. Het

(e) *Dezelve*, pag. 131.

1. Het gezoute *Rundvleesch* (§. CL. 3.), 't geen op veele plaatsen ten platten lande, de eilanden en scheepen, niet kan ontbeerd worden; alzoo 'er zelden, of bezwaarlyk, versch vleesch te bekomen is; diende zoodanig behandeld te worden, dat de malsheid in hetzelfde bewaard, en het bederf en garstigheid daar van geweerd wierde.

a.) Uit NOORD-HOLLAND heeft men de volgende verbetering daar van opgegeeven. Het in stukken gehakte vleesch wordt, in een tobbe of kuip, vyf of zes dagen lugtig met zout besprengd, gelegd. Daar na zoo veel stukken als 'er in eenen grooten koperen ketel gaan, een half uur gekookt. Hier op uitgehaald, en 24 uren lang op een tafel te droogen gelegd: als dan in een kuip gedaan, en daar weder pekels van gewoone zouthed op gegooten; welke pekels men maakt, ten deele van versch water, ten deele kan men 'er toe neemen die geene, waarin het vleesch gekookt is, na dat 'er den bodem vet, die 'er by het koud worden opgekomen is, zy afgescheept, waar uit drie voordeelen verkreegen worden: — als *Voor eerst*; dat de pekels bestendig goed blyft, en men ontslaagen zy van telkens versche te maaken. *Ten tweeden*, dat het vleesch sappiger is. *Ten derden*, dat het zeer weinig zout is; en het laatste stuk der kuip zoo mals als het eerste smaakt: zelfs zoo, dat men

men het in den oven zoude kunnen braaden. Men heeft het aan sommigen laten proeven, die 'er zout by aten : welk vleesch dan oneindig gezonder voor zwakke maagen , dan het hart gepelste zyn zoude.

b.) Eene andere manier kan by koele winters ook zeer goed uitkomen : wanneer men namentlyk het vleesch , in stukken gehakt , wat sterker dan naar gewoonte gezouten , 8 of 9 dagen dus in de kuip laat staan , den tap van onder , uit den bodem , ter ontlastinge van de bloedige pekkel , 'er uit haalt , en deeze niet meer druppende , de kuip vol versche karnemelk giet : waar door dezelfde goede eigenschappen , als boven , in het vleesch bewaard worden. Ik heb [in het Eiland van *Overflacqué*] eenige winters met smaak zulk ingelegd kuip-vleesch genuttigt , zonder eenig nadeel van zout of scherpte daar in vernomen te hebben.

c.) Van gelyke kan men , door een weinig *Salpeter* onder het zout te mengen , het vleesch vry veldoender , dan met enkel zout , voor bederf en hardigheid bewaaren. Ik heb zulk overjaartig vleesch gezien , en daar van met verwondering geproefd , zonder welk ik aan de waarheid zoude getwyffeld hebben , indien ik van de goede trouwe der bereiders en aanbieders niet ware overreed geweest. — Men heeft verscheidene andere proeven , met bymenging van

van ander zout, by het gemeene keukenzout, in het werk gesteld; en de waarschyneelykheid van de opgegeevene (i) bevestigd (f). — Welke proeven nader kunnen worden onderzocht, en tot algemeener nut worden gemeen gemaakt.

d.) Hoedanig het vleesch en spek op de scheepen, tot beter gebruik konde bewaard worden, is door den Heer F. G. DE MONCHY (g) bereids opgegeeven: 't welk, offchoon dit tot deeze zaak niet behoort, echter zyne opmerksaame nuttigheid hebben kan.

2. In plaats van het eeten van vleesch van beesten, aan de Vee-pest overleeden; 't geen om de reden, boven (§. CLXXII. not. i.) gemeld, niet behoorde gegeeten te worden [h]; maar de zorge der Hooge Overigheid met alle eerbied blyven aanbevolen: en in plaats van het nuttigen van slappen bedorven visch, gedroogde scharren, schollen enz. of hard gerookten bokking (§. CL. 6.), konde het gemeen beter en
nut-

(f) Men zie *Oeconomische Nachrichten*, 169. stuk, Leipzig 1762. pag. 91. of de *Uitgezogte Verhandelingen*, IX. Deel, pag. 426.

(g) *In Dissertatione Medica inaugurali de Medico optimo naturæ & Observatore & Imitatore*, Lugd. Bat. 1774. §. XXVIII. corollar. 6. pag. 48, 49. eenigermaate met die van (b) overeenkomende.

[b] De Heer LE FRANCO VAN BERKHEY heeft het nadeel, uit het eeten van zulk vleesch, mede buiten alle tegenspraak beweezen. *Natuurlyke Historie van Holland*, III. Deel V. stuk, pag. 1691.]

nuttiger gebruik maaken van Stokvisch (*i*) en Pekelharing, een voornaam *product* der groote Vischerye, waar van de Voorvaders zich met vrugt wisten te bedienen, en minder dan de tegenwoordige aan slymziekten onderhevig waren. Het te zoute, kan des nodig, met weeken getemperd worden: terwyl deeze visch, dus bereid, meer voedsel, en minder nadeel in zich heeft, dan die van dit soort, op eene andere wyze, voor verderf door rooken word bewaard. — In dit zagte dierlyke, met de beginfelen van zee-zout doortrokken, is teffens een wonderbaar vermogen, ter ontbinding van het taaije en lymige; overeenkomende met den aart van rauwe eijeren (§. CLXXXVIII. 1.), oesters (*k*) enz.; en het ontbindende van het zeewater (*l*) zelve, waar uit het zee-zout door kooken en verdikken verkreegen wordt. Waarby de uijen, die eertyds, als het toekruid, daar by gebruikt werden, dit ontbindend vermogen hielpen vermeerderen (*l**).

§. CCXXV.

(*i*) P. DE WIND. *Nederlandsche Vertaaling van J. LIND, Middelen ter bewaaringe der gezondheid op de Oorlogscheepen*, enz. VI. Aanmerking, bladz. 100. — Wyl die in versch water moet gekookt worden.

(*k*) J. BASTER *Natuurk. Uitspanningen*, I. Deel, bl. 84.

(*l*) *On Zea-water. Vel de Tabè glandulari*, pag. 7.

(*l**) LIND pryst de Uijen in de *Febres catarrhales*, op de Scheepen aan, pag. 7. Zy behooren tot het geslagt van de *Scilla*, Zee-ajuin; die ter ontbindinge van taaije slym zeer bekend is.

§. CCXXV. Ten aanzien van de *Vegetabilia* (Aardgewasfen), behoorde de voorraad, onder begunftiging van vriendelyke overreding van de nuttigheid (*m*), verre boven de Meel-fpyzen, vooral der ongegiften (§. XCIV.), ter plaatfe, daar die ontbreeken (§. CXLVIII. 3.), zoo toereikende te zyn, dat die voor den gemeenen man ten betamelyken pryze te bekomen waren (*n*). — De Halmvrugten (*Cerealia*), zyn by weinig ligte groenten, en wat vrugten voldoende; en teffens goede behoedmiddelen voor de gevolgen, die uit de gewoone ontaarting der vogten te vreezen zyn; doch niet zoo voedzaam, als vleefch. — In den winter moest

(*m*) [Wylen] de Wel Ed. Geftr. Heer [Burgermr. P. BINKHORST] heeft my verhaald, dat hy een Boer, die altoos in zyn landpacht ten agteren was, door het afraden van het na-deelig gebruik der meelfpyzen, en het aanraaden van het eeten van vleefch en aardvrugten, binnen weinig jaaren zoo ver te recht gebragt heeft, dat hy naderhand op zyn tyd be-taalde, en met zyn gezin veel gezonder dan van te vooren was. Zyn Wel Ed. Geftr. gaf hem vryheid om een Beestje te weiden voor zyn huisgezin, en een ftukje lands tot warmoes: beduidde hem, dat hy in den vleefch-ketel een zakje gort en van zyn warmoesfery kooken moest, waar toe hy dan geen boter behoefde, en, beneffens zyn vleefch, daar van eeten konde. —

(*n*) Dat dit niet onmogelyk zy, zelfs in volkryke plaatfen, blykt uit het voorbeeld der ftad *Amsterdam*, alwaar aan den Overtoomfchen weg twee duizend broeibakken liggen, die in den winter zoo veel voorraad van verfche groenten uitleveren, dat zy niet alleen die volkryke Stad, maar zelfs de omliggende Steden, tot 's *Hage* toe, kunnen voorzien; en de latuw en dunfel voor eenen maatigen prys kunnen verkoopen.

moest men zich dan vooral van zulken voorraad kunnen voorzien, die een ontbindend vermogen voor den slym bezaten, en teffens tot goede behoedmiddelen, tegen het tegenovergestelde, het *Scorbut*, strekken konden. — Onder de voedfels, welke

1. De *Scorbut*, en de ontaarting der vogten, uit gebrek van beweeging, opvulling der vaten; zoo wel uit een koude en vogtige, als uit eene warme en vogtige, ofte uit eene bedorvene lucht voortbrengen, zyn 'er tot heden geene bekend, die deeze afwyking van den natuurlyken staat, spoediger en zekerder te recht brengen, dan het eeten van versche groenten, benevens rype en sappige vrugten. — De verkleumde Matroozen kwamen in *Groenland*, door het eeten van Lepel-bladen, zoo wel te recht, als die, welke op den tocht van *Lord ANSON* rondom de waereld, door Oranje-appelen enz. hersteld wierden (o). — Men is wel lang in het onzekere geweest, wegens de gelyke uitwerking van zulke tegenstrydige hoedanigheden, als die van Lepel-bladen, Veld-salade, Oranje-appelen enz.; maar de zaak wel ingezien zynde, is het vermogen van beiden in de *Aër elasticus* (veerkragtige lucht) gelegen; door

(o) A. DE HAEN, *Ratio Medendi*, Part. VIII. cap. IV. pag. 233.

door welke het gebrek der inwendige bedorvene lucht in de vogten hersteld , en de ontbinding derzelve , door versche lucht , verbeterd en te recht gebragt wordt. — En dit schynt de ware rede te zyn , dat de *Scorbut* in deeze landen zoo algemeen geen plaats meer heeft , als voorheen ; ten minsten niet zoo onder vermogende lieden vernomen wordt : en dat die onder deeze en lieden van minder rang is afgenomen , naar maate de Tuinen in dit land vermeerderd en toegenomen zyn : waar door het aankweeken van groenten en vrugten , door beoeffening en verbeterde broeikonst , tot die hoogte gekomen zyn , dat men van beiden , gedurende het gantsche jaar , zoo wel in den winter , als in den zomer , gebruik maaken kan. — Wat de vrugten in de *Camper Loop-ziekte* (§. CCX.) uitwerkten , ging boven de kunde der *Artsen* : naardien dezelve , in weerwil der aangewende geneesmiddelen , bleef woeden ; en alleen door het eeten van vrugten bepaald werd.

2. Die geenen , welke onder deeze bevoorrechten van geen Tuinen voorzien zyn , behoorden , zoo veel hunne middelen zulks toelaaten , genoegzaamen voorraad van kool , knollen , wortelen enz. voor den winter op te doen : om van deeze Moeskruiden , zoo wel als van Aardappelen , (die in zich zelve geen ongezond voedsel zyn ; maar alleen , en niets anders dagelyks

ge-

gegeeten (§. CLXIII.), schaaden kunnen); harde grutten (*p*), en zwaar te verduwen erwten en boonen (*q*), die voor zwaar werkende lieden op zyn tyd goed zyn; op hunne tafels konden hebben. — De kool en knollen zyn onder deeze van eene zonderlinge nuttigheid, en teffens kragtige middelen tegen het *Scorbut*. — Wat vermogen 'er by de roode kool zy, zal by de geneezing der Teeringe nader blyken. — OTTO TACHENIUS kwam uit eene bereiding derzelve van den verftikkenden damp van Rottekruid, in het neemen van scheikundige proeven, te recht. CHRYSIPPUS, DIEUCHES, en PYTHAGORAS schreeven 'er gansche boeken over, en

(*p*) Die naar de gedachten van den Heere P. DE WIND, *Aanmerk.* pag. 101. „schoon dezelve voor een gezond voedsel te houden zyn; wanneer ze maätig gebruikt worden, echter veel te winderig bevonden worden, om altoos (21 maal 's weeks) als op ecnige scheepen, gegeten te worden; naardien de ondervinding leert, dat, wanneer de Matroozen driemaal daags gort eeten, geduurig winden geeven, zoo wel van boven als van onderen, met zulk eenen verschrikkelijken stank, dat 'er geen dier bekend zy, dat zulk een stinkenden drek maakt: waarom Zyn Ed. van oordeel is, dat 'er beurtelings eenige ryst onder dient gedaan te worden.”

— Deeze proeven worden van het scheepsvolk overgenomen, om dat men van dezelve de beste waarneemingen kan maaken. Men kan dan uit dezelve ligt afneemen, dat Grutten, de hoofdspyzé in teeringachtigen uitmaakende, zonder door ryst vervangen te worden, niet zoo nuttig kunnen zyn, als men zich daar van verbeeld.

(*q*) Witte boonen worden van den Heer DE WIND met olie, en azyn voor het scheepsvolk beter, dan met boter geoordeeld. Zie de aangehaalde plaats.

en achtten, dat dezelve alleen genoegzaam tot voedsel ware (r). — Wie ooit een versche knol met de luchtpomp onderzocht heeft, weet, hoe zeer men 'er de lucht heden uitpompt, de klok morgen weder met gelyke lucht-deelen vervuld zy. — Van groote nuttigheid konden dan zulke voedsels zyn, ter verbeteringe van de ingeademde *arsenicale* dampen in de Veen-gronden (§. XCIV.), en afweering van zulke schaadelijke ziekten, vooral in Droogmaakeryen enz., wanneer die met haare versche lucht voorzien, op bier of andere dranken getrokken worden. — Ik genas [in 1759.], alleen door het drinken van gemeen bier, op roode kool getrokken, een Jongen, welke eenige maanden door een lamheid was aangetast, en handen noch voeten beweegen konde; door welk eenvoudigd middel hy niet alleen van zyn onvermogen te recht kwam, maar zelfs tot eene kloeke gestalte daarna opgroeide. — Met de knollen genas men voorheen de sprouw; en zy worden nog in kwaade keelen gebruikt. — De zuurkool is by bevinding mede een heilzaam middel tegen het *Scorbut*; want, ter zelve tyd, wanneer de vereenigde *Engelsche* en *Hollandsche* Vlooten voor de *Franfsche* havens langen tyd kruisten, werden de matroozen der *Engelsche* scheepen hevig door het *Scorbut* aangetast, van welke die der *Hollandsche*

(r) H. BOERHAAVE *Historia Plantar.* p. 422, 423. Lond. 1731.

sche niets wisten (*s*), door een ruimen voorraad zuurkool, waar van zy voorzien waten, en weekelyks eenige maalen aten.

3. Die geenen, welke aan zoute slikken wonen, kunnen van het zoo-genaamde *Zee-kraal*, of *Krabbe-kwaad*, een der aangenaamste en heilzaamste middelen tegen het *Scorbut*, een goed gebruik maaken. In *ZEELAND* wordt dit, geduurende de zomermaanden, veel gegeten; wanneer het, gekookt zynde, van deszelfs houte steelen afgereept, en als salade, met olie, azyn en peper toeberaid wordt. Veele goede huishoudsters leggen het ook met azyn in, om geduurende den winter, deeze gezonde spyze niet te missen (*t*). De *Noord-Hollanders*, *Friezen* en *Groningers* kunnen zich van gelyken hier van bedienen.

4. Door welke geringe groenten (*1, 2, 3.*) men dan niet alleen de aanwezende ontbinding in de vogten zoude kunnen verbeteren; maar zich teffens voor de toekomstende kunnen behoeven. — Vooral behoorde men nu en dan des avonds kool-salade, of gaargekookte uijen, met boter en azyn; of veld-salade, of endyvie, met

(*s*) A. DE HAEN *l. c.* pag. 227. Vergeleeken met het nut derzelve op de Rusfische en Oost-Indische scheepen. P. DE WIND pag. 105, 106. en F. G. DE MONCHY *l. c.* pag. 43.

(*t*) J. BASTER *Natuurk. Uitspann.* I. Deel, bl. 119.

met karoten of roode wortelen , voor den avond-
 maaltyd ; in plaats van een boterham met garnaa-
 len , of een gedroogd visje (§. CLVI. 1. 4. enz.) ,
 te verkiezen. Van welke de eerste , zoo wel
 als de laatste , te zwaar in de maag liggen ; en te
 veel warme dranken , ter lesfinge van den dorst ,
 daar door verwekt , vereifchen ; die weder , als
 boven (§. CLXI. 5.) haare nadeelen heben. —
 Met meer vrugt konde het gemeen , als eer-
 tyds , zich bedienen van Pekelharing met uijen
 (§. CCXXIV.) , waar door veele flymziekten
 zouden kunnen voorgekomen , en de verflapping
 van de maag en darmen verhoed worden (u).

5. Ver-

(u) Volgens den Heer M. HOUTTUIN , (*Natuurlyke Historie*
 enz. I. Deel , VIII. ftuk , bl. 328.) , verfrifcht zy de maag ,
 en bevordert de verteering , verwekkende den eetens-lust ;
 zynde , wat fommigen ook zeggen mogen , zeer ligt verteer-
 baar. — Op welke bladz. onder andere nuttigheden , het
 onfchaadelyke van den Haring , door het aanmerkeelyk geval
 van TULP (*Obferv. lib. II. cap. 24*) , van de zwangere *De-*
venterfche Vrouw , welke gedurende de dragt veertien-hon-
 derd Haringen , zonder eenig nadeel of ongemak van haare
 gezondheid , opat : naar welke fpyze , het kind ter waereld
 zynde , met fchreijen zyne begeerte te kennen gaf. — Wy-
 len de wydvermaarde Hoogleeraar B. S. ALBINUS , was ge-
 woon in zyne *Phyfiologifche* lesfen zyne toehoorders een zon-
 derling geval , van een jongen , aan de kinderziekte krank
 liggende , te verhaalen : die door een onwederftaanbaare trek
 tot Pekelharing , (waar van hy door zyn geneesheer afgeraad-
 den werd , die hem daar op een zekeren dood voorfpelde ;)
 vier van dezelve heimelyk opat , en zich des anderen daags
 zoo beter bevond ; dat de *Doctor* , wederkomende , zyne be-
 houdenis aan het niet toeftaan zyner lusten toefchreef : waar
 op den lyder zyne begeerte niet langer kunnende verbergen ,
 het bedrog ontdekte , en in tegendeel zyne behoudenis aan
 dat eeten meende verfchuldigd te moeten zyn.

5. Vermogenden behoorden des winters, by koud vogtig weder, zoo veel zulks geschieden konde, Mieriks- of Peper-wortel, in sausen enz., ter tafel te voeren: die van minder middelen voorzien zyn, kunnen, in deszelfs plaats, goed gebruik van Rammelassen maaken; en by hunne schraale bedeeeling van aardappelen, die, in navolging der *Groningers*, met azyn, of mosterd, al was die maar met water bereid, eeten.

6. Men moest in NOORD-HOLLAND dan ook zoo kaarig op het land niet weezen (§. CCVIII. 9.), dat men, om wat meer voeder voor het Vee, tot melk en kaas enz., het heilzame voor zyne eigene lichaamen, en dat zyn medeburgeren, verwaarloosde. — 'Er behoorde, wat de voorbehoeding in deezen betreft, zoo veel voorraads te zyn, dat men voor den zomer enz. dien van ooft; en voor den winter van groenten enz. voorzien ware; hoedanig in dit gedeelte van het Vaderland zeer noodig zyn zoude, ter verminderinge van veele ongesteldheden, die 'er nu, veelal door het meerder gebruik van ongegiste meelspyzen enz. gemeen zyn, als ter afwendinge van Rotkoortsen met uitflag, die 'er nu en dan vernomen worden (v).

7. Ein-

(v) Wilde men naar den raad van J. KENNEDY (*Abhandlungen der Churfürstlich-Baierischen Academie der Wissenschaften*, I. band. of *Geneesk. Biblioth.* I. Deel, pag. 194.) luisteren, zoo kon

7. Eindelyk is de zoete melk een heerlyk middel tegen het *Scorbut*, en bezit wat meer voedsel, als de zoogenaamde zuip, of taptemelk. Al wie rykelyk van dit zuivel kan gebruik maaken, heeft weinig andere behoedmidelen tegen het zelve van nooden. De Heer BOERHAAVE noemde de dieren, die veel melk gebruiken, *Salacissima* (w). — De Heilige Bladeren geeven, onder de zegeningen *Jacobs* aan zyne Zoonen, de voedzaame kragt van de melk niet onduister te kennen. *Juda* wordt gezegt, roodachtig van oogen te zyn van den wyn, en *wit van tanden door de melk* (x). — De gewoonte, plagt ook algemeener te zyn dan heden; om des ayonds na de salade pap van zoete en andere melk te eeten, 't geen nog in vee-

konden de koehouders en veewelders zich van genoegzaamen voorraad oofis voorzien, door de weiden, op zekere afstanden, met levendige heiningen van appelen, peeren en andere vrugtboomen aan de slooten, waar uit het Vee gewoon is te drinken, te beplanten. Waar door zy behalven het voordeel van de vrugten, vervolgens zich van meerder brandhout konden voorzien; en ook dit voordeel voor hun Vee zouden hebben, dat hetzelye voor de ruuwe winden en koude lucht, zoo wel als voor de brandende hitte, beschut, en de wasdom van het gras bevorderd worden; [Dit sprekken de boeren tegen, zeggende: „dat dit zuur gras maakt;] en de al te groote uitwaasfemingen der drinkflooten, door de schaduwe te gelyk voor het Vee tot verkwikking strekkende, konde gemaatigd worden.” Het voordeel zoude het weinig zuure gras wel dra overtreffen.

(w) *De Viribus Medicamentor.* Part. III. cap. II. pag. 150.

(x) Gen. XLIX. vs. 12.

veele burgerhuizen , en ten platten lande geschiedt , veel geschikter , dan een boterham , enz. met warme slurpdranken.

§. CCXXVI. Onder de *Dranken* wordt :

1. Goeden wyn maatig gebruikt , zoo wel als de arbeid ; tot bewaaring van de gezondheid (§. CCIX.) aangepreezen (*y*) ; maar alle wyn is hier niet bekwaam toe : vooral niet schraale , zuure , wrange , dikke drabbige (*z*) , aangezette bedorven wynen (§. CLIII. 3.). En beter ware het dien te ontbeeren , dan , by de reeds aanwezig zynde ongesteldheden , nieuwe te vermeerderen. — Goede roode wyn , die het meest geschikt is tot versterking van zwakke gestellen , dient , behalven dat men zeker is , dat die niet met schaadelyke loodstoffen is aangezet (*a*) , deeze eigenschappen te hebben : dat zy aan het glas en de tong niet aanslaa , met agter-

(*y*) F. HOFFMANN zegt , door langduurige ondervinding geleerd , te kunnen verzekeren , dat die geenen , welke in doorgaande Volk-ziekten , door eene vogtige luchtgesteldheid voortgebracht , eene naauwkeurige levenswyze hadden gehouden , en dagelyks eene maatige veelheid wyns hadden gebruikt , geen nadeel van dezelve bespeurd hadden. M. R. S. Tom. II. pag. 87.

(*z*) L. STOKKE §. 322. pag. 217.

(*a*) De Hooggeleerde Heer GAUBIUS heeft hier van het nadeel bewezen ; en teffens de middelen aan de hand gegeven , om dit vergiftige en vervalschende te ontdekken. *Holl. Maatschappye* , I. Deel , pag. 112 - 125.

terlaating van eene roode of zwartachtige verwe; geen wrangen of zoeten smaak hebbe, en het lichaam niet verhitte, wel te verstaan van het gebruiken van eenige glaasjes; maar in tegendeel versterke, verfrische, den geest verlevendige, en zich gemakkelyk door de gewoone wegen ontlaste! welke hoedanigheden in slegte wynen niet zullen gevonden worden.

2. Bieren waren dan beter, vooral zulke, als de Heer STOKKE (*b*) heeft aangepreezen: maar ook deeze zyn voor den gemeenen man niet te bekomen: terwyl de dagelyksche of gewoone bieren (§. CLII. 1.), weinig ter versterking begeerd worden. — Konde derhalven hier, in gevolge van verscheidene berigten, die hier op aangedrongen hebben, een middel gevonden worden, om dezelve van goed graan en mout, met uitlaatinge van andere nadeelige *ingredienten*; en liever, gelyk het brood, naar de markt van het koorn gezet, te brouwen (*c*). — Voldeed men aan de verlangen van sommige berigten, en ware het geoorloofd, men zoude 'er moeten byvoegen, met eenige verminderde *Impositie* (*c**): wanneer den wyn by veelen konde
ont-

(*b*) §. 319. pag. 214-216.

(*c*) [Men heeft my onder het nazien van dit *Artikel* berigt, dat 'er voorheen zoodanig *Placaat* van Keizer KAREL den Vyften geëmaneerd is: van gelyken, dat 'er voorheen een verbod geweest zy op den invoer van *schaadelyke wynen*.] —

(*c**) [Om dit stuk hier volkomen af te doen, heb ik by des
kun-

ontbeerd worden , en deeze bieren aan de vereifchte oogmerken konden voldoen , door teffens tot bekwaame behoedmiddelen tegen het *Scorbüt* (d) , en andere lichaams - zwakheden , te verftrekken —

3. De

kundigen het noodige onderricht gevraagd ; en bevonden , dat , ja , de Bieren , die buiten de *Vereenigde Nederlanden* gebrouwen zyn , tot *maintien* van de inlandfche , zwaar belast zyn : zoo dat van de bieren , die buiten de *Unie* gebrouwen zyn , twaalf guldens tien ftuivers , met de tiende verhooging , die op alle deezen plaats heeft , moet betaald worden : doch in de *Vereenigde Nederlanden* , buiten de *Provincie van HOLLAND* , vier guldens tien ftuivers ; waar van de *Provincie ZEELAND* , *Nymegen* , *Arnhem* en *Breda* , maar eene gulden agttien , en *Deventer* drie guldens per ton , naar de *Hollandfche* maat gerekend , betaalen. (*Ordonnantien van myne Heeren de Staaten enz. van de buiten-gebrouwen Bieren* , van den 9 November 1748.) Weshalven die geenen , welke verfterkende bieren begeren en kunnen bekomen , niet meer voor één ton duurzaam voedzaam bier , hoedanig dat is , 't welk voor de *Indiën* uit tarw en hop gebrouwen wordt , en aan de begeerde vereifchten voldoet , dan den gewoonen Lands impost van drieëndertig ftuivers de ton , 128 *Amfterdamsche* mingelen of kannen houdende , betaalen ; dat omtrent twee duiten de kan uitmaakt. Welke bieren tot 12 guldens , en andere zwaare bieren , zelfs het zoogenaamde *Redelaars-bier* , tot 48 guldens de ton beloopen- de , de buiten-bieren met dien verzwaaarden impost zeer wel kunnen ophaalen. Hadden de Brouwers genbegzaam vertier in dit foort van bieren , de kostbaare panden zouden wel dra de fchaduw van den vorigen luifter (§. CLII. 1. not. x.) vertoonen. Maar boven dien betaalen niet alle *Distrikten* in de *Provincie van HOLLAND* dien maatigen impost : veelen betaalen maar de helft. Alle welke onderscheiden worden opgenoemd in het *Generaal Register op alle de Ordonnantien , Placaten en Publicatien , over de invordering der Gemeene Middelen* , gedrukt te *Delft* by H. STERK 1762. pag. 107 - 111.]

(d) [*Kapitein COOK* heeft zich met zoet gyl bier , van mout gebrouwen , zoo wel bevonden , dat 'er van al zyn fcheepsvolk , dat uit 118 man bestond , geduurende zyne geheele reis van 3 jaar en 18 dagen , flegts één man , en dat nog

3. De drank van Koffy en Thee, is (behalven haare nadeelige uitwerkingen in het misbruik,) de goedkoopste niet. Want die zich zoo sterk daar in te buiten gaan, zullen bezwaarlyk met vier stuivers daags toekomen; dat met den brand daar toe benodigd, benevens de melk en suiker, die doorgaans daar by gebruikt wordt, zamengerekend, tweeënzeventig guldens en zestien stuivers jaarlyks uitmaakt: waar voor een goed huisgezin twaalf half vaten bier, tegen vier guldens de ton, en twee ankers wyn, tegen vyftien guldens, naar gelang van den meerderen of minderen stads accyns in HOLLAND, kunnen bekomen.

§. CCXXVII. Het voonaame, dat hier uit, ter voorbehoedinge nader voortvloeit, is:

1. Dat alle vervalschingen in de gegiste dranken, zoo veel mogelyk, worden verhoed (e)!

2. Dat men'er dat gebruik van maake, waar toe zy geschikt zyn, en het misbruik trachte te verhoeden (f)!

3. Dat

wel aan een Longe-teering, gestorven is; daar'er anders, voornaamentlyk op zulke langduurige reizen, een groot gedeelte van het scheepsvolk aan de *Scorbut* sterft.]

(e) De Heer GAUBIUS maakt melding van zeer zwaare straffen, en het oeffenen derzelve in DUITSCHLAND, aan die geenen, welke zich aan dit vervalschen schuldig maaken. In de *aangebaalde plaats*, pag. 115, 123. opgegeeven.

(f) De Heer VAN DOEVEREN heeft dit met alle bescheidenheid de *Groningsche* Overheid, ter verbeteringe van de gezond-

3. Dat men zich liever , in plaats van deze , of al te warme dranken , aan het matig drinken van koud water gewenne (g) ! 't welk buiten de brakke- en veen-gronden , op veele plaatsen van de *Nederlanden* vry goed is. — Waar toe ter voorbehoedinge in de Droogmaakeryen , hier dient gemeld : dat in dezelve onder de middelen , ter afweeringe der ziekten aldaar , na het droogmaaken blyvende , allernuttigst bevonden is , het spoedig bezorgen van goed regenwater. — Zeker Heer heeft my hieromtrent berigt : dat die ziekte , in weerwil van alle aangewende middelen , in een boeren-huis bleef aanhouden ; en niet ophield , voor dat men de menschen van goed regenwater had kunnen voorzien , wanneer die een einde nam. —

Van gelyken berigt men uit STAATS-VLAANDEREN : dat men , ter voorbehoedinge van de *Militairen* , onder andere middelen , met vrugt goede regenbakken konde aanleggen ; gelyk de *Raad van Staaten* nog onlangs over eenige jaaren te *Sas van Gend* had laten doen.

4. Dat

zondheid haarer Onderdaanen , voorgehouden. *Serm. Acad.* pag. 56. *Nederlandsche Vertaaling* , bl. 62. Vergeleeken met BUCHAN , bl. 75.

(g) Men durft , uit vooroordeel , in NOORD-HOLLAND , (en mogelyk in meer andere plaatsen) , geen koud water drinken ; 't welk nog maar van weinigen wordt gedronken. Men verwonderde zich , dat zeker Heer dit deed ; en vooral dat zyn Ed. 's morgens koud bier dronk , in plaats van warme koffy. — Hier mede moet echter ook geen *exces* gepleegd worden , 't geen ook zyn nadeel zoude kunnen toebrengen.

4. Dat het nadeel , uit het misbruik van te veele warme en heete slurpdranken , ter ontzenuwing en yerflapping , niet alleen van het tegenwoordige geflagt , maar ook van het volgende nakroost , gebooren , meer en meer wierde voor oogen gefeld ; om het zelve , op de best mogelyke wyze , te verminderen !

§. CCXXVIII. Veele andere Aanmerkingen en Raadgeevingen zouden hier kunnen bygevoegd worden , die haar opzicht hebben op den aart (§. CLX. COROLL. I.), de verkiezing , de bereiding , het toemaaken der spyzen , enz. naar de verfchillende onderwerpen en ongeftehdheden ; den bepaalden tyd , en het verwisfelen van de morgen-ontbyten , met de avond-maaltijden : over welke de bezorgende BUCHAN een gansch Hoofdstuk gefchreeven heeft (b). — Dan , wie zich der Vaderlyke gewoonte in het verkiezen der spyzen en dranken , by derzelve noesten vlyd (§. XXV, XXVI.), ten nutte maakt , zal geen vreemden raad behoeven : maar door arbeid en beweging , zoo wel een stuk spek met roggenbrood , in eene hongerige maag verduwen ; als de vermoeide boer , door arbeid afgefloofd , in zyn holle maag (§. CLXXIII. I.)

(b) *Huislyke Geneeskunde*, III. Hoofdstuk , vergeleeken met het zevende, *over de Onmatigheid*, en veele andere Auteurs meer.

verdraagen konde. — Eenige zaaken nogthans, uit de medegedeelde berigten voortvloeiende, kunnen haare nuttige opmerkingen hebben. Zoo is:

1. De gewoonte goed in de landen van den HELIUS, om in den voor- en natyd, en in het begin van Maart, tot half April, des morgens voor vyf uren, wanneer de boeren-knegts het veld-werk gaan beginnen (§. CLXVI. y.), den ontbyt met een maalyd van spek of vleesch, en wat 'er van den avond te vooren, van veld- en tuin-vrugten, is overgebleeven, aan te vangen; waar door zy tegen de uitwaasfemingen van de zoute slikken (§. CXXIV.), en van den geroerden akker met het ploegzyzer (§. XCIX.) gehard zyn (i); waar op voorheen altoos een kom karne-melkspap, met grutten gekookt, werd toegegeeten: daar nu deeze goede gewoonte mede al veranderd wordt, om, in deszelfs plaats, braaf warme koffy of thee te drinken; en geen arbeider thans, hoe vroeg naar den akker gaande, verlaat deeze gewoonte, zonder zyn maag door een warme plas koffy- of thee-drink (§. CLVI. 3.) doorweekt te hebben. Van welke
de

(i) *Profess.* DE HAEN keurde de voorbehoeding voor de Mynwerkers in 't graaffchap *Styriën* goed, die het ontbyt met een stuk gebraden spek begonnen, en hen voor de *Colyk de Poitou* bevrydde. *Rat. Medendi*, Tom. I. pag. 153. 't welk in de Droogmaakeryen en Loodwitmaakeryen mede ter voorbehoeding zoude kunnen dienen.

de eerste wyze bekwaam was deeze akkerlieden tegen de ongesteldheden van de morgen-lucht te beschutten: daar de laatste nu alleen geschikt is, by schraale hooge en drooge winden (k); en voor het tegenovergestelde hen des te vatbaarder maakt. Ook was het

2. Beter, altoos eerst te eeten, eer dit zwaare akkerwerk begonnen werd. Want van half April wordt die maaltyd (1) met aardappelen, wortelen, erwten, boonen, appelen, of wat het land opgeeft, als dan eerst ten half negen uuren gehouden, en het werk nugteren aanvaard. En, ten ware de gewoonte, van sterk Tabak rooken, hen beschutte voor de morgenlucht, zouden zy waarschynelyk in die ongesteldheden moeten vallen, welke RAMAZZINI, aan de *Italiaansche* Landbouwers (1), die echter van schraalder bestaan, dan deeze, voorzien zyn, toegeschreeven heeft. Van beter drank bedient men zich

3. In de *Oldampten*; alwaar men 'smorgens, voor dat men begint te werken, eerst een roggenbroods boterham, met een glas zes guldens bier nuttigt: waren 'er de dierlyke voedfels en veld-vrugten als boven (1), of alleen maar een stuk spek by, het was verre nog beter.

§. CCXXIX.

(k) HUXHAM *l. c.* Tom. I. pag. 9.

(1) *De Morbis Artificum*, cap. XXXVIII. pag. 363. *Nederl. Vertaaling*, pag. 484.

§. CCXXIX. Tot dit gedeelte der voorbehoeding schynt het *Bestuur der Kinderen*, met opzicht tot haare *opkweeking* en *levensbestuur* te moeten gebragt worden. — Maar zal men in dit gewigtig stuk eene waare voorbehoeding be-
 tragten, den grond van het verzwakken en ver-
 minderen van de Inwoonderen des Vaderlands,
 zoo zal men by de overweeging van het reeds-
 gemelde by de *Erfziekten* (§. CLXXX.), en
 de raadgeevingen der bereids verhandelde voor-
 behoeding (§. CCXXI - CCXXIII.), wegens
 de verbetering der lichaamen onder de vershil-
 lende luchtgesteldheid, en die van den damp-
 kring, gebruik en misbruik der spyzen en dran-
 ken, als eene mogelyke afweering van ziekten,
 onder en door dezelve dienen te beginnen. —
 Dan, vermits eene taak als deeze, meer dan
 een boekdeel zoude vereisfchen, zal ik my moe-
 ten vergenoegen met de aanhaaling dier geenen,
 welke zich met vlyd op dit stuk hebben toege-
 legd. — Hoe nu de opvoeding der Kinderen
 moet worden betracht, de kwaade gewoonten
 verbeterd, de zwangere en zoogende Moeders
 en Minnen bestierd worden, kan uit verscheide-
 ne Verhandelingen deezer Maatschappye, vol-
 gens den arbeid van de Heeren BALLAXERD (m)
 en CAMPER (n), DAVID (o) en BIKKER (p),
 ten

(m) VII. Deel, 2 stuk, bl. 77-356.

(n) *Dezelve*, bl. 357-464.

ten overvloede geleerd worden. Waar by met den arbeid van den Heere STOKKE (*q*), met opzicht tot dit Land, kan nazien; benevens de *Nederlandsche Vertaaling* van den Heer J. GRASHUIS (*r*), en de raadgeevingen van ROSEN VAN ROSENSTEIN (*s*) en BUCHAN (*t*), daar by voegen: alle welke arbeid in de moedertaale kan geleezen, en voor een matigen prys verkreegen worden; van ieder Vaderlands-lievend Huisvader in zyne verzameling te plaatsfen. — Waar omtrent het zeer te wenschen ware:

1. Dat de Moeders meêr hunne eigene Kinderen, en dat eenen bekwaamen tyd, (§. CLXXXI. 1.) zoogden.

2. Dat men by gebrek van deeze gelegenheid, naauwkeurig omtrent het verkiezen der
Min-

(*o*) *Dezelve*, bl. 21-46, enz. Van welke drie Verhandelingen men den zaakelyken inhoud, in het Register deezer Verhandelingen, in het jaar 1772. afzonderlyk uitgegeeven, bladz. 43-47. kan opmaaken; en het noodige ter byzondere voorbehoeding daar uit kiezen.

(*p*) *Verhandeling over het Zog der Vrouwen*, Leid. 1763.

(*q*) XII. Hoofdst. van de *Levenswyze dienstig voor de Zwan- gere, zoogende Vrouwen en Kinderen*, §. 323-366. pag. 218-256.

(*r*) *Verhandeling over de lichaamlyke opvoeding der Kinderen, en de middelen om Burgers van ééne Maatschappye eene betere gesteldheid te doen verkrygen.* — Amsterd.

(*s*) *Handleiding tot de kennis en geneezing van de Ziekten der Kinderen*, Eerste Hoofdstuk.

(*t*) *Huiffelyke Geneeskunde*, Eerste Hoofdstuk.

Minnen acht gave (u); beneden by de voorbehoeding der besmettende vermogens, nader te verklaren.

3. Dat, door onvermogen des lichaams, of gebrek aan toereikende middelen, geen van beiden kunnende geschieden, men dan voorzage in het schaadelyk voedsel (§. CLXXX. 1.); en de jonge Zuigelingen met zulke middelen hielpe, die eenigermaate het vette en olieachtige, dat van natuure in het zog is, vergoedde; waar van ik de mogelykheid en het nut in myne eigene Kinderen gezien heb.

Van de VOORBEHOEDING, met opzigt tot de kwaalyk-toegediende GENEESMIDDELEN.

§. CCXXX. Zoo veel 'er aan het verkiezen van goede spyzen en dranken, ter voorbehoedinge en afweeringe van ziekten, gelegenigt; zoo veel te meer dient de zorge te gaan, om-

(u) In de aangehaalde Verhandelingen, en de twee laatste Schryvers omftandig aangewezen. — Men zie ook J. F. ZUCKERTS, *Unterricht für rechtschaffene Eltern* enz. Berlin 1764. In welke het verbod te Florence voorkomt, dat geen Moeder of Minne, op straffe van bannissement, een Kind aan de borst mag leggen, ten zy het in een daar toe vervaardigd kasje ligge, welk zy *Aruccio* noemen. *Geneeskund. Biblioth.* II. Deel, pag. 170.

omtrent het al of niet gefchikt gebruik der *Geneesmiddelen*. Spyzen en dranken hebben eene voedende, de geneesmiddelen eene veranderende kracht (*v*). De gepaste voorbehoeding tegen het misbruik derzelve, dient dan voornamentlyk op de volgende Aanmerkingen en Raadgevingen neder te komen.

1. Werd den liefden-raad voor het algemeene welzyn, van de Heeren UNZER, TISSOT, ZIMMERMAN, BALDINGUER, en andere Vrienden van het menschedom gehoord, en door den Hooggeleerden Heere VAN DOEVEREN, ter bewaaringe van de gezondheid der *Groningers* (*w*), aangepreezen; men ontdeed zich van alle zulke lieden (§. CLXVII.), welke, onder den naam van *Kwakzalvers* en *Landloopers* bekend, de Geneeskunst, niet alleen zonder genoegzaamē kundē oeffenen, maar onverhinderd zulke middelen aan den man helpen, welke meer dan te dikwyls droevige, ja doodelyke gevolgen hebben gehad.

2. Was 'er mogelykheid den zulken, welke in het meerendeel van het Vaderland de inwendige *pradyk exerceeren*, van betere handleiding te voorzien; en den zoodanigen tot eene re-

(*v*) H. D. GAUBII *Instit. Patbol. Med.* §. 480.

(*w*) *Serm. Acad. &c.* pag. 59. *Nederlandsche Vertaaling*, bladz. 66.

redelyker kennis van die zaaken , welke zy behandelen , op te leiden ; daar zouden minder ziekten uit ziekten , (en laat ik de zaak niet hooger ophaalen !) ontstaan , als 'er boven , (§. CLXVII. 4. *a, b, c, d, e.*) aangewezen zyn , en onvermydelyk volgen moeten. — Wylen de Heer P. DE WIND , heeft den grond deezer onkunde (in ZEELAND) zoo duidelyk aange- toond (*x*) , dat ik , dien met zulke levendige
verwen

(*x*) In de XVII. *Aanmerking* , op de wóorden : *de Engelsche Chirurgyns zyn in 't algemeen zeer kundig* : zegt zyn Ed. pag. 121. „ Dit kan ik by ondervinding bevestigen , niet alleen van de *Engelsche Scheeps-* maar ook van de *Leger-Chirurgyns* ; dewyl ik , in het jaar 1747. wanneer het *Esquader* van den *Commandeur MITCHELL* voor *Vlissingen* , en de *Engelsche Troupen* in *Walcheren* en *Zuidbeveland* lagen , zoo ook op andere tyden , veelen daar van aan myn huis en aan myn tafel heb gehad , die meest allen de *Latynsche taal* magtig waren , en te *Edenburg* , sommigen zelfs te *Leiden* en te *Parys* gestudeerd hadden. Sedert de Heer A. MONRO , thans *Professor* in de *Anatomie* en *Chirurgie* te *Edenburg* , die een *Chirurgyn* van *prastyk* is , zich een algemeenen roem verworven heeft , en 'er een *Koninglyk Hospital* te *Edenburg* , gelyk te *Londen* , is opgerecht , is de *Chirurgie* in *Schotland* en *Engeland* , thans in het zelfde aanzien als de *Medicynen* : men heeft 'er geleerde *Chirurgyns* , zoo wel als *Doctoren* , en leeren veelen beide wetenschappen te gelyk ; zetten zich ook niet neder , voor dat zy eenigen tyd ter zee of te veld gediend hebben. De meesten , die ik hier in *Zeeland* gesproken heb , hadden de *Tafels* van *EUSTACHIUS* , en de *Anatomie* van *WINSLOW* by zich. — Onze *Auteur* (*LIND*) zelf , die als *Chirurgyn* heeft ten oorlog ge- vaaren , in *Guinée* geweest , de *Latynsche taal* machtig , en thans *Medicinae Doctor* is , geeft daar bewys van.

Ik wenschte , dat ik het zelfde kon zeggen van onze *Nederlandsche Scheeps-Chirurgyns* in 't algemeen ; maar , helaas ! Hoe weinigen zyn 'er onder , die de *Fransche* of *Engelsche* , veel min de *Latynsche taal* kundig zyn ? waar van het baard- scheeren de oorzaak is. Gegoede lieden willen hunne Kin-

verwen niet kunnende afmaalen, zyn Wel Eds. woorden in eene Aanteekening beneden mede-deele. Waar by teffens de middelen opgegeeven zyn , welke tot verbetering van de *Chirurgys* , ter zee vaarende , strekken kunnen (y) ; waar van men reeds de heilzaame uitwerkingen , door deeze of andere beweegmiddelen aan den gang geraakt , gewaar wordt. — Althans zoo on-

deren tot dat handwerk , het geen een Paruikmaaker beter voegt , dan een Heelmeester , niet overgeeven ; 't zyn minvermogende , die het niet zouden uithouden , hunne Kinderen *Latyn* te laten leeren , en naar *Academien* en *Hospitalen* te zenden , waar van men *Chirurgys* ziet voorkomen. De meeste Ouders hier hunne Kinderen , zoo lang zy op de *Chirurgys* winkels zyn , tot last hebbende , zenden dezelve in zee , zoo dra de vier leerjaaren geëindigd zyn ; dus ziet men dagelyks jongens van 13 of 14 jaaren , voor derde Meester naar *Oost-Indiën* gaan , die hunne moedertaal nog niet kennen , veel min andere taalen , die de behoorlyke gronden van de *Anatomie* en *Chirurgie* niet hebben , veel min de *Pbarmacie* en *Medicynen* ; echter komen zy scheep , niet alleen voor *Chirurgyn* , maar ook voor *Doctor* en *Apotbecar* , moeteude ten minsten , by aflyvigheid van den Opper- of Onder-Meester , (§. CLXX. 3. not. f.) derzelve plaats bekleeden ; hebben noch op het Schip , noch in de *Indiën* , gelegenheid van ooit de *Anatomie* te oeffenen ; gaan , t'huis gekomen zynde , met het eerste schip , indien mogelyk , voor Onder-meester , vervolgens voor Opper-meester , wederom in zee , zonder ooit gronden van *Anatomie* , *Chirurgie* , *Pbarmacie* , of *Medicynen* te hebben kunnen leggen enz. en zoo zetten zy zich , lang genoeg gevaaren hebbende , fommigen neder op dorpen , om aldaar de Geneeskunst te oeffenen."

(y) „ In opzicht van de *Oost-Indische* Vaart deezer landen , zoude het ook van groot nut kunnen zyn , indien 'er by ieder kamer , gelyk thans in *Vranrkyk* en *Engeland* , lessen over de *Oeconomia Animalis* , Scheeps-ziekten , en *Medicinale* kist wierden gegeeven , en niemand tot het *Examen* wierd toegelaaten , ten

onderwyzen bereids de Heeren L. PATYN en S. DE MONCHY de Geneeskunst, ten dienste der Zeevaardenden en andere Leerlingen, in de moedertaale te *Rotterdam* (z). Welke inrichtingen te wenschen waren, dat ook in andere steden, alwaar de *Oost- en West-Indische* vaart bloeit, mochten worden in het werk gesteld; ten einde de *Nederlandsche Heelmeesters*, van den aanbeginne, ook die kundigheden verkreegen, door welken zy op de scheepen enz. de Geneeskunst op redelyker gronden konden uitoeffenen: en daar na, ten platten lande zich neêrzettende, hunne verkreegene en vermeerderde kundigheden, den landlieden onderscheidener toedienen. — Zoude het ook veel in hebben, om gelyken onderwys in andere binnensteden, onder welke groote *Districten* behooren, als *Delfland, Rhymland, NOORD-HOLLAND,*

ten 'zy alvorens die lessen te hebben bygewoond; indien dan verder de *Scheeps-Chirurgyns* verplicht werden aanteekening te houden, niet alleen van het getal der manschap, der zieken, en derzelver toevallen; de plaats, waar zich doorgaande ziekten openbaarden; maar ook van den wind, de gesteldheid der lucht, de graden van hitte of koude op elken dag, volgens het *Thermometrum*, en dat van zulke *Journalen* vervolgens een afschrift wierd ter hand gesteld aan hem, wiens post het was lessen te geeven, zou de scheeps-medicyne-oeffening wel haast eene betere gedaante verkrygen." Op de *aangebaalde plaats*, bladz. 123, 124.

(z) Volgens aanstelling van de Edele Achtbaare Heeren Regenten der Stad *Rotterdam*, tot *Professores Medicinæ Honorarii*. *Geneeskundige Bibliotheek*, VI. Deel, 1. stuk, pag. 213: ann. 1770.

LAND, FRIESLAND, GRONINGEN, enz. zonder opzicht tot de Vaart, by de *Lectoraten* in de *Anatomie* en *Chirurgie*, welke toch in de meeste gevestigd zyn, te laten geeven; waar door de Leerlingen in de Heelkunde, de eerste beginselen van de natuur en aart der ziekten, aan dit land eigen, en derzelve geneezing, benevens de hoedanigheid, en de noodige gifte der middelen daar toe dienende, konden genieten: om allengskens, door behulp van goede Schryvers, beter gronden te leeren krygen. — Wylen de Hooggeleerde Heer J. DE GORTER had in zyn leven op zulke middelen al gedacht (a); en had daarom zyne *Gezuiverde Geneeskunst* in de moedertaale uitgegeeven. — In *l'Ecole de Medicine* te *Parys* zyn 5 Koninglyke Hoogleeraaren; 3 in den *Jardin Royal*; 12 in *St. Côme*; welke alle de gedeelten der Genees- en Heelkunde in de taal van het Ryk in 't openbaar onderwyzen. — Men weet, wat men in SWEDEN gedaan hebbe, ter verbeteringe van de *Land-practyk* (b). — Wat het oogmerk der Heeren TISSOT en BIKKER ge-

(a) In de *Voorrede* van zyne *Gezuiverde Geneeskunst*.

(b) „Het is (namentlyk) eene gewoonte in *Sweedn*, dat de Geneesheeren, die van de Kroon geld trekken, van tyd tot tyd aan het *Collegie* der Geneeskunde in *Stokholm* hunne waarneemingen moeten bekend maaken, dewelke dan van het *Collegie* door den druk gemeen gemaakt worden. In het jaar 1756. heeft men daar mede een begin gemaakt; en dit stuk, welk het breedvoerigste van allen is, moet aangemerkt worden als een vervolg van dat, welk in het jaar 1761. is in het licht gegeeven.”

geweest zy in hunne *Raadgevingen aan den gemeenen man* enz. Hoe gelukkig de *Baron VAN SWIETEN* geslaagd hebbe in zyn kort zaakryk Opstel van de *Leger-ziekten!* En hoe nuttig de

„De *Provinciale Geneesheeren* beschryven daarin de ziekten, welke hier en daar regeeren; geeven op de luchtgesteldheid, welke men ten tyde van algemeen heerschende ziekten heeft waargenomen; spreken van de geneeswyze; en deelen tefens de zonderlingste waarneemingen mede; vergeetende insgelyks niet te spreken van de kruiden, welke aldaar groeijen, en in de Geneeskunde konnen gebruikt worden, van de gezondbronnen, en den toestand der *Aptbeken*. Daarenboven vindt men in dit laatste stuk, een omstandig berigt van de inenting der Kinderpokjes in *Sweeden*, van de Lessen in de *Ontleed- en Heelkunde*, die door den Heer *MARTIN* gegeeven worden; van die in de *Vroedkunde* door den Heer *SCHULZ*; en van de onderrechtingen in de *Natuurlyke Historie en Aptbeker-kunde*, welke de Heer *BERGIUS* geeft; als ook van de oprichting van het *Comptoir* voor de *Minnen*, en van 't nut, te weeg gebragt door de Geneesheeren, aan welken de oppassing der *arme Zieken* in de Hoofdstad is aanbevoelen. Uit alle deeze berigten blykt ten klaarsten de yver en zorg, welke het *Collegie* der Geneeskunde voor de elendige burgers heeft. Het geld, welk ingebragt wordt voor de buitenlandsche *Mineraal-wateren*, wordt besteed, om geneesmiddelen voor arme zieken te koopen. Indien op deeze of geene plaats eene ziekte regeerd, worden Geneesheeren daar naar toe gezonden, om derzelve aart te ontdekken, en de beste Geneesmiddelen aan de hand te geeven; zelfs heeft men de beste middelen voor het Vee bekend gemaakt.”

Geneeskundige Biblioth. VI. Deel, 3. stuk, pag. 539, 540. — [Het ontbreekt in het Vaderland niet aan liefdaadige gestichten, en instellingen voor de bezorging der armen in de steden en op de dorpen, ook niet overal aan 's Lands Vaderlyke zorg in het tegengaan van doorgaande ziekten (§. CCXXXII.), of gemeenschappelyke instellingen, tot redding van elendigen; waar van de oprichting van de *Maatschappye der Drenkelingen te Amsterdam*; en de inrichting, om arme Kraamvrouwen, onder de Roomschgezinden, van betere hulpe te voorzien, tot allerroemwaardigste voorbeelden verstrekken; maar wat 'er in deezen noch ontbreekt, zal beneden nader blyken. —]

de arbeid van den Heere DE MAN over de *Rotkoortfen* zy ! — [Werd het loflyk voorbeeld van den Heere J. DACHS, *Chirurgyn-Major onder zyn Doort. Hoogheids Regiment, Orange Gelderland*, (§. LII. not. n. pag. 136.) nagevolgd ; die, geduurende een rond jaar, de ziekten onder de *Militairen*, in de *Kwartieren* en het *Hospital*, te *Sluis in Vlaanderen* in garnizoen zynde, heeft waargenomen, zoo naauwkeurig beschreeven, en met geschikte regelen, ter voorbehoedinge, gelieven gemeen te maaken : zoo zal de allernuttigste instelling van den *Hertog DE CHOISEUL*, voor de *Koninglyke Hospitalen in Vrankryk* (§. IV. not. l, m.), ongevoelig in de *Nederlanden* worden ingevoerd : wanneer men ras een volkomen zamenstel over de ziekten in verschillende steden, op gelyken tyd waargenomen, bekomen zal ; en uit deezen schat van waarneemingen, goede handleidingen voor de *Nederlandsche Practizyns* zien geboren worden. — Waar door de nuttigheid van weerkundige waarneemingen (§. CCXIX.) te doen, gelyk in de evengenoemde mede geschied zyn, meer en meer blyken zal ; en dezelve eenstemmig geschiedende, ook dit gebrek vervullen zullen, het welk de Heer J. F. MARTINET, ter verbetering van de *Natuurlyke Historie*, heeft voorgedraagen (c), om in elke onderscheidene

Pro-

(c) *Hollandsche Maatschappy*, IX. Deel, 2. stuk, bl. 239-318. nom. 16-19.

Provincie, met gelyke werktuigen, gelyktydig enz. te worden genomen. Welke nuttige uitvoering thans minder tegenstand vinden zoude, dan men zich mogelyk daar van verbeeld, uit aanmerking dat 'er bereids liefhebbers van den eersten rang onder de Heeren *Militaire Officieren* gevonden worden, die met hunne nauwkeurige waarnemingen, het Vaderland, zoo wel als de Natuurkundige weetenschap, verpligt en verrykt hebben (*c**); en deeze nuttige liefhebbery, he den algemeener dan ooit, betracht wordt (*d*): gelyk uit het voorbeeld van den Heere DACHS zelve, mede gebleeken is. — De Edele Maatschappye overweege zelve het gewigt van dit allerheilzaamst onderwerp: bevordere het zelve door haaren vermogenden invloed; of hechte het aan de taak van haaren *Oeconomischen*

(*c**) Onder welke met recht de Heer R. HOLL te noemen is, die federt het jaar 1769 tot Maart 1774. als *Cadet-Bombardier*, te Zutphen; en van Mey 1774 tot 1775. als *Tweede Luitenant van de Artillerie* te Breda, met goede overeenstemmende werktuigen, behoorlyk geplaatst, ter bekwaamer tyd genomen, en met de vereischte oplettenheid heeft aangetekend: van welke die van 1773, tot 1775. in het IV. en V. Deel van de *Natuurk. Verbandelingen*, zoo wel als zyne geleerde Aanmerkingen, weerkundige Tafels, de agt voornaamste Hoofdwinden, benevens die van de Regen, Sneeuw, Hagel en Mist-winden enz. gevonden worden. — Een arbeid, zoo loffelyk, dat ze alle aanmoediging verdient; alzoo uit dezelve de grooter veranderingen van hitte en koude te Zutphen, en in ZEELAND, ook grooter, dan in HOLLAND, blyken.

(*d*) Dezelfde *Verbandelingen*, V. Deel, pag. 644-701.

ſchen Tak , by welke geene middelen ter aanmoediging , of de noodige werktuigen ontbreken zullen , om deeze raderen behoorlyk aan den gang te krygen ; en de volyverige en allezints toe bekwaame *Nederlanders* zoo lustig te zien arbeiden , als de vlugge *Franschen* bereids gedaan hebben [*d*]. Waarom ik hetzelve , met den vereiſchten eerbied , in haaren ſchoot nederlegge !] — Mag het eindelyk den *Nederlandsche* Leerlingen gebeuren , de vervulling van den allernuttigſten raad van den Hooggeleerden Heere VAN DOEVEREN (§. CCXXXII. 2. a.) te mogen zien ! de Kweek-ſchoolen zullen ras gebooren zyn ; en de nooddwang , om in vreemde Landen genoegzaamen voorraad op te doen , ophouden ; die dan zelve in het Vaderland genoegzaam te bekomen zyn zal.

3. [Dorpelingen en Land-lieden kunnen zich midlerwyl van den raad des Hooggeleerden Heere N. G. OOSTERDYK [*e*] met vrugt bedienen , door bekwaame *Doctoren* , in de ſteden al te bekrompen leevende , naar buiten te lokken , en

[*d*] Het plan behoeft zoo omſlagtig niet te zyn , als het in de opgegeevene plaatsfen is medegedeeld , 't welk veelen van dit heilzame werk zoude affchrikken. Wanneer alleen het noodige wegens de ligging van de ſteden en andere zaaken , den grond , dampkring , enz. betreffende , ter bepaalinge van de Ed. Maatſchappye te ſtellen , wierden opgegeeven , zoo zoude zulks voor eerst al volſtaan kunnen.]

[*e*] *Oratio de Studio Medico in commune Reipublicæ bonum , quavis opera dirigendo &c.* 1775. pag. 31.]

en van eerlyke belooningen , welke ter beoefninge van de Geneeskunde vereisfchen , te voorzien ; om als lieden van kunde , zonder laage kunstgreepen van kwakzalveryen , enz. de Geneeskunde onder de Land-lieden te oeffenen. — Dat den Bezitteren der Heerlykheden , en den Regeerderen derzelve , zoo wel moge bevallen , dat 'er genoegzaame middelen mogen worden gevonden , om dit gewenschte oogmerk te bereiken !]

4. Ter voorbehoedinge van ziekten , uit kwaalyk toegediende Geneesmiddelen , behoort het nalaaten , van zich zelve , zonder genoegzaamen grond , *Medicynen* toe te dienen. Dewelke , offchoon zy door de Schryveren wel zyn opgegeeven , door verkeerde toepassing kwaalyk gebruikt worden , min vereischte uitwerkingen moeten hebben. —

5. Dat men zich , zoo weinig mogelyk , van Geneesmiddelen ter voorbehoedinge buiten noodzaak bediene ; ten einde het lichaam , door derzelve aandoenlyk vermogen (§. CCXXX.), zelve niet tot ziekten voorgeschikt worde ; of het vermogen der voorbehoedende middelen , kragteloos gemaakt worde , wanneer die met vrugt zouden kunnen gebruikt worden.

6. In tegendeel bediene men zich van goede Geneesmiddelen ter voorbehoedinge , door een

een kundig *Arts* voorgeschreeven ; of door ondervindinge , en de eigene lichaamsgesteldheid , zoodanig bevonden , dat de uitkomst altoos aan de begeerde oogmerken voldaan hebbe. — In 't gemeen dienen die zoo ingericht te zyn , dat zy de ontspanning der te strakke vezelen bevorderen ; de verslachte versterken ; het lichaam by de onzichtbaare uitwaasfeming bewaaren ; en de te rug gebleevene , en daar uit ontstaande opvulling der vaten , en uitzetting der vogten , verminderen ; en door de geschiktste wegen ontlasten. —

Van het tegengaan der BESMETTENDE
VERMOGENS , met opzicht tot de
VOORBEHOEDING.

§. CCXXXI. Geen onderwerp is 'er , het geen mogelyk minder in deszelfs waaren aart en verflindende gevolgen wordt ingezien , en in het gemeen meer wordt verwaarloosd , dan even dit , waar omtrent den gepasten raad der voorbehoedinge thans moet gegeven worden. Overbillyk is het zelve dan de aandacht van de Vaderen des Vaderlands , van de Hoofden van Gemeenschappen en Huisgezinnen , ja van een ieder voor zich zelve , waardig : om in tyds naar gepaste middelen om te zien , ten einde deszelfs geweld en
 woe-

woede , in het berooven der Burgeren en Ingezetenen , te stuiten , en tegen te gaan ; de onherstelbaare gevolgen en onheilen , wegens het verminken en ondermynen van de sterkte in byzondere lichaamen , die van het eene kroost op het andere worden overgeplant en nederdaalen , wezendlyker te verhoeden ; en min-gevreesde besmettingen zorgvuldiger te vermyden. ———

Ongelooflyk is het , wat aantal inwoonderen jaarlyks door besmettende ziekten (§. CXLV. COROLL. II.) het Vaderland ontruikt wordt. Wel opgemaakte Sterflysten uit alle plaatsfen des Vaderlands (§. LXXXIX. COROLL. VI. not. a.) , zouden het zegel aan deeze waarheid hechten. Het laat in de Geneeskunde geen twyffel over , of 'er zyn 'er meer aan de Kinderziekte omgekomen , dan 'er door de Pest verflonden zyn (*f*). — Hoe groot het andere smet zy , dat zoo veel verwoesting (§. CLXIX. CLXXII. COROLL. I.) in het nakroost verwekt , is niet zeker te bepalen ; en wat wreede slagtingen de Teeringen aanrechten , is boven (§. CXCIV.) meer dan te duidelyk gebleeken.

§. CCXXXII. Ten aanzien van de midde-
len ter verbeteringe :

I. Met opzicht tot de Kinderziekte , be-
vestigingen

a.) Naauw-

(*f*) ROSEN VAN ROSENSTEIN , FURSTENEAU , &c.

a.) Naauwkeurige waarneemingen het grootte nut van de Inëntinge der Kinderpokjes, boven den natuurlyken weg van besmettinge, uit het geringe getal dooden der eersten, tegen dat der anderen, waarvan het verschil zeer groot is (g). Weshalven deeze, ter plaatse, alwaar die algemeen kan ingevoerd worden, met de noodige voorzigtigheid, wegens nieuwe verspreiding van het smet, om door verbetering geen verslimming te bewerken, als het beste behoed middel voor ieder *individuum*, ter voorkominge van de gevreesde gevolgen deezer ziekte, van alle rechtschaapene Geneesheeren dient aangepreezen, en op de best mogelyke wyze bevorderd te worden. —

b.) Dan, gemerkt men allen, als nog tot deeze heilzaame konst-bewerking niet overhaalen kan; en het tot heden niet wel mogelyk schynt, wanneer het poksmet algemeen op zekere plaatsen heeft post gevat, het zelve, door middel van de inëntinge, aan allen zonder onderscheid, welke die nog niet ondergaan hebben,

(g) *Verzameling van naauwkeurige Lysten enz.* §. CXIII. pag. 38. *Brief van W. VAN DOEVEREN aan den Wel Ed. zeer Gel. Heere E. SANDIFORT, enz. Behelzende een Berigt van den gelukkigen uitslag van de inënting der Kinderpokjes, onlangs te Groningen ondervonden, 's Hage 1770. bl. 5. enz. of Geneesk. Bibl. V. Deel 3. stuk, pag. 718. [Vergeleeken met myne Proeve over de voorbeoedinge der Kinderpokjes, Leid. 1770. §. III. not. d, e, f. pag. 4, 5. 238, 239.]*

ben, (ten minsten niet zoo gunstig (*h*), als te Groningen,) mede te deelen: zoo hebben andere niet min op bekwaame middelen bedacht geweest, om die poogingen, welke voor het algemeener gebruik der inëntinge, of by dezelve, zyn in 't werk gesteld, te beproeven (*i*); en door dezelve zoo de afweeringe van het poksmet, als eene merkelyke verzagtinge van de koorts, en de gevolgen daar van, in het begin, den

(*b*) Brief des Hooggel. Heere VAN DOEVEREN op de aangehaalde plaats.

(*i*) [*Proeve over de Voorbehoeding* enz. §. XXXVII. p. 116-118. §. XLII. II. pag. 169-231.] LOBB heeft niet alleen de mogelykheid beweezen, van de koorts in het eerste tydperk te kunnen tegengaan; maar ook de afweering van het poksmet zelve, in eenige onderwerpen bevestigd. *Traité de la petite Verole*, Paris 1749. Tom. I. chap. IX. p. 285 & suiv. & Tom. II. §. 639. Aphor. 20. pag. 415. & suiv. HILARY zag nimmer zamenvloeiende pokjes op het gebruik zyner middelen volgen; en zegt: — „dat die geenen, welke niet voor de inenting zyn, zoo verre hy tot heden by bevinding geleerd had, alle de voordeelen van de inenting genieten konden, ten minsten met opzicht van het medegedeelde smet.” *A Practical Essay on the small-pox*, Lond. 1740. pag. 59, 60. Bekend zyn de waarneemingen van ROSEN VAN ROSENSTEIN, *der Kön. Swed. Academie der Wissenschaften*, *Abhandl.* auf das jarh 1751. II. Theil, pag. 32. *Uitgezogte Verbandel.* II. Deel, pag. 350. *Handleiding tot de kennis en geneezing van de ziekten der Kinderen*, pag. 282. — De nuttigheid der voorbereidinge is mede zeer duidelyk aan den Hooggel. Heer VAN DOEVEREN (*Brief* enz. bl. 10.) in eenigen, zoo bejaarden als Kinderen, gebleeken; die onder het gebruik der voorbereidende middelen en levenswyze, door de natuurlyke besmetting zyn verrast geworden; of die op dezelfde manier vooraf behandeld zynde, de natuurlyke Pokjes hebben gekreegen, en daar door die ziekte, even als waren ze ingeënt, zeer gemakkelyk ondergaan hebben.”

den aanwas, staat en voortduuring dier ziekte te bewerken; en, naar gelang van deeze, de veelheid der pok-puistjes, en den etter in dezelve, te verminderen; de ziekte spoediger te doen afloopen; en langs deezen weg mede eene merkelyke verandering in deeze ziekte te wege te brengen; een grooter getal besmetten te bewaaren, en dus eene wezendlyker voorbehoeding te betrachten (*k*)! En, worden beide deeze middelen op de vereischte wyze, met afleggen van weerhoudende vooroordeelen, naar de omstandigheden der zaaken aangewend; zoo zal alles misfen moeten, indien door dezelve niet eene gansche verzagting over de Kinderpokjes in 't gemeen, en het beloop der ziekte in ieder byzonder geval bewerkt worde! Mits men,

c.) De

(*k*) [Veel zoude ik hier uit herhaalde bevindingen, en een groot aantal Proeven, kunnen byvoegen: zoo wegen's het gansch afwenden van het poksmet! het verzagten van de uitflag-koorts, of die van het eerste tydperk; veranderen van *confluentes* in *discretas*; spoediger afloop der ziekten; te recht brengen van *gangraenosa*: welke eerder eene afzonderlyke Verhandeling schynen te vereischen, dan tot dit Antwoord, 't welk de Maatschappy verwacht, kunnen betrekelyk gemaakt, veel min by deeze volzaakryke nooten geplaatst te worden. — Laat het genoeg zyn, om de twee hoofd-waarheden, in den text gestaafd, vast te houden; te weeten: dat in doorgaande besmettinge van *Kinder-ziekte*, eene *algemeene Inënting*; en voor die geenen, welke gemoedshalven, of om andere reden, daar niet toe kunnen overgaan; eene *algemeene voorbehoeding* allernoodzaakelykst zyn: om den voortgang van het vergif te stuiten, de ziekte te verminderen, het duure menschen-bloed te spaaren, en den luister van dit Gemeene-best, door de veelheid haarer burgeren, heerlyk te maaken!]

c.) De byzondere en *burgerlyke voorbehoeding* daar by in acht neeme (1).

2. Belangende het bestuur en het voorzien in andere algemeene doorgaande en fomtyds besmettende ziekten, heeft:

a.) De Hooggeleerde Heer VAN DOEVEREN, uit overweeginge, dat de besmettende vermogens zich doorgaans eerst vertoonen in de afgelegene hoeken der steden; en in de bedompte en bekrompene kamertjes der schaamele gemeente, van deksel, voedsel en anderen nooddrift ontbloot, meest woeden (§. CXXXIV.); en, uit aanmerkinge van het gebrekkige in het geneeskundig bestuur, het min geschikte gebruik der aangewende geneesmiddelen, de heerschende armoede, en gebrek van al het noodige, en daar mede verzeld gaande zorg en kommer, dat het billyk te verwonderen zy, hoe 'er eenen der zulken te recht raake; het oprichten van *algemeene Zieken huizen*, als het gepastste middel tot herstel en verbetering van alle deeze kwaaden, alernadrukkelykst voorgesteld (m). De meeste groote steden in *Europa* zyn daar van voorzien: de eer der steden zoude hier door bevorderd, het nut der Hooge Schoolen betragt, en veele kosten kunnen bespaard worden; en vooral de be-

ZOR

(1) J. DIEMERBROEK *de Variolis & Morbillis*, cap. VI. pag. 277. [*Proeve over de Voorbehoeding* enz. pag. 131 enz.

(m) *Serm. Acad.* pag. 58, 59. *Nederl. Vertal.* bl. 64, 65.

zorging der zieken, onder bekwaame Opzien-
ders, Heel- en Geneeskundigen, worden toe-
vertrouwd: waar door den Leerlingen in de Ge-
nees- en Heelkunde den weg gebaad was (§. CCXXX.), om, onder opzicht van bekwaame Mannen, in de beoeffenende kennis der beide wetenschappen grondiger onderleid te worden. — [De Hooggeleerde Heer N. G. OOSTERDYK heeft van gelyken op deeze heilzaame voor-
zorge kragtig aangedrongen, en dezelve niet al-
leen tot het ontfangen van armen en onvermo-
genden, en ter beteugeling van voortloopen-
de besmettingen de beste geoordeeld; maar die
teffens in deeze dagen allerbekwaamst geoordeeld
om de voorbehoeding der Kinderpokjes in de-
zelve, door inëntinge te bekomen, en zoo wel
voor het leven der behoefligen, als dat der ver-
mogenden, zorge te draagen (m). Hoe gun-
stig men over de Inëntinge denke, en die als
een voornaam middel ter voorbehoedinge in zich
zelve, mag en moet aanpryzen en oeffenen;
zoo staat het echter by de meesten, zelfs voor-
standers van de Inëntinge zynde, vast; dat de
pokjes, door inëntinge medegedeeld, besmetten
kunnen (n). — Waarom voornaame Mogen-
he-

(m) [Orat. citat. pag. 23, 24.]

(n) [Proeve over de Voorbehoeding, pag. 136, 140-143 en 149-153. B. DIMSDALE in zyne Redenkingen over eene alge-
meene en deelswyze of byzondere inëntinge der Kinder-pokjes, Rott.
1777. waar in veele gewigtige waarheden voorkomen, tot de
bovenstaande onderwerpen betrekkelyk.]

heden *expresfe* huizen, daar toe geschikt, by hunne *Residentie-steden* hebben laten oprichten (o).] En by aldien de kosten daar toe aan veele steden afzien mochten baaren, zoo is geen Land daar toe geschikter, dan ons Vaderland; in 't welk, door de wyze voorzorge der Overheden en Regeerders der Steden, by de besmettelyke Ziekte van 1664 en 1665. (§. CLXXI.), openbaare Zieken-huizen, by de voornaamste steden van *Nederland* zyn gebouwd: welke, gelukkig ledig staande! tot dit heilzaam oogmerk konden van nut zyn. —

b.) En wat het bestuur der Dorpelingen, en der bewoonderen ten platten lande betreft, zoo strekke daar toe de Lands-Vaderlyke zorge van den *Raad van Staaten*, gelyk in de *Majorie van 's Bosch*; om, zoo dra zich eenige ziekte onder de arme inwoonders derzelve openbaart, die van een of meer Geneesheeren, van 's lands wegen, met het noodige voorzien, te hulpe te komen; benevens de zorge van de *Staaten des Kwartiers van NYMEGEN*, in de ziekte te *Mau-rik*, enz. (§. LVIII.); tot een allergewenscht voorbeeld van navolginge, alle rechtaartige Burgervaderen overwaardig!

3. Ter

(o) Te Londen, [te *Pancras* en *Cold Bath-Fields*] te *Stokholm*, te *Petersburg*, te *Koppenbagen*, in FRANKRYK, in de hoofdstad van de Landvoogdy van den Hertog DE VILARS enz.

3. Ter beteugeling van de *heimelyke ziekte* heeft de Heer VAN DOEVEREN (p), de waakzaamheid, ter bepaaling van den voortgang, en ter uitroeijing van derzelve oorzaaken, aan der zorge der *Groningsche* Overheid, opentlyk voorgedraagen. Welke tot alle plaatsen van het Vaderland, in welken die wortelen geschooten heeft, betrekkelijk blyve!

4. Ten aanzien van de Water-vrees, door de beet van dolle honden veroorzaakt, zoude eene merkelyke voorbehoeding kunnen betracht worden, wanneer een groot gedeelte van derzelve getal verminderd, of by heete zomers een verbod op dezelve gelegd wierde; gelyk in vele plaatsen van de *Nederlanden* allernuttigst geschiedt.

5. Eindelyk de besmettinge, welke in de wei-vogten haare zitplaats heeft, betreffende: moest de aanraaking zoo veel mogelyk vermyd wor-

(p) *Serm. Acad.* pag. 57. *Nederl. Vertal.* bl. 63. — Wat uitwerking het *Comptoir* der Minnen in *Stokholm* (§. CCXXX.) gehad hebbe, is uit het volgende berigt daar van ligt op te maaken. „Men ondervindt (dus luidt het) in *Sweeden* de nuttigheid van het *Comptoir* der Minnen. Men heeft bevonden, dat de *Venusziekte* in *Stokholm* zeer verminderd is, na dat men op de Minnen naauwkeurig acht gegeven heeft, waar van men het nut zeer ligt zal kunnen begrypen, als men verneemt, dat van 295 Minnen, die zich aan dat *comptoir* hadden aangemeld, slegts 152 goedgekeurd zyn.” *Geneesk. Biblioth.* VI. Deel, pag. 540.

worden , dat , in bekrompene wooningjes (§. CLXXII. cor. I.), byna onmogelyk is ; en andere besmettende ziekten (§. CLVIII. 1.), hoedanige ook de beklaachelyke Teeringe is , dien voortgang genomen hebbende , dat de geneezing daar van hoopeloos schynt , door van een scheiding van de onderling tot malkander betrekking hebbende paaren , hoewel hard ! liever gemyd , dan de oversmetting daar van onweetende bevorderd worden (*q*).

*Van de BEWEEGING en RUST, of LEE-
DIGHEID, met opzicht tot de
VOORBEHOEDING.*

§. CCXXXIII. Hoedanig men de gebrek-
kige beweging verandere , de kwynende op-
beure , en de ledigheid verbeterere , is uit het
boven (§. CLXXIII — CLXXV.) verhandelde
genoegzaam af te neemen : als in het tegenover-
gestelde te zoeken , en die te verbeteren. Het
Goddelyk bevel , om , naar den zonden-val ,
in het zweet zynes aanschyns zyn brood te ee-
ten (*r*) , is heden zoo noodig , als het gebruik
van

(*q*) Hoe zorgvuldig men in ITALIEN op dit stuk is , blykt uit MAGAZZINO TOSCANO *d'industrione e di piacepe*, Tom. 1. Livorno 1755. vel *Comment. de reb. in sc. nat. & medic. gest.* Vol. VII. pag. 316, 317.

(*r*) Genes. III. vs. 19.

van geschikte spyzen en dranken, ter bewaaringe van de gezondheid, en afweeringe der ziekten. — Want, of schoon de Goddelyke Wet, wegens de strenge Sabbaths ruste, beval, dat de *Israëlitén* zich niet ver heen begeeven mochten (*s*), zoo gedoogde dezelve eene Sabbats-reize; van getrouwe Waarneemers der Wet zelve betragt (*t*): naardien de beweging den mensch zoo natuurlyk, als het gebruik der spyze zelve is. — Den arbeid van anderen, welke met opzet over dit stuk gehandeld hebben (*u*), wederom vooronderstellende, zal ik eenige weinige aanmerkingen hier byvoegen.

1. Aanzienelyke lieden behoorden dan genoeg van de noodzaakelykheid der veranderingen in hunne *divertissementen* overreed te zyn, om meer beweging en minder zitten by dezelve in acht te neemen: waar onder het paard-ryden, naar den raad van den beroemden Heer BOERHAAVE, thans meer dan voorheen, geoeffend wordt.

2. Zittende Ambachts-lieden, behoorden liever eenigen tyd van den dag, het gereedschap neder-

(*s*) Levit. XXIII. vs. 7.

(*t*) Handel. I. vs. 12.

(*u*) L. STOKKE § 290. p. 194, 195. BUCHAN, V. hoofdst. pag. 89. enz. en voor het geneeskundige F. HOFFMANN. *De motu, optima corporis medicina*. Oper. Supplém. I. pag. 685. & CAROL. A LINNÉ *Amanitat. Academica*, Vol. VII. Diff. CXXV. pag. I.

nederleggende , met eenen verhaasten stap , de versche lucht door de longen en leden te laten blaazen ; dan , volgens gewoonte , den geringen tyd , dien zy over hebben van hunne kostwinninge , onder het smooken van een pypje , met hunne buuren door te brengen.

3. Voornamentlyk komt het op den kwy-nenden Winkelier , en te weinig werk hebbende *Trafiquanten* aan : waar toe de *Voorbehoeding van Neêrlands Koophandel* , door deeze Maatschappij met Eere-penningen bekroond (v) ; benevens de aanpryzende verbetering van eenen mogelyken landbouw der zandige landen (w) enz. van die gezegende uitwerkingen te wenschen zyn , dat het gebrek van beweeginge enz. en den kwy-nenden staat der arme stedelingen , dermaate daar door moge verbeterd worden , en de gewoone ongesteldheid , uit armoede enz. (§. CLXXIII. 4.) voortspruitende , moge verhoed , en in een bloeienden welstand worden veranderd ! ———

De

(v) [*Hollandsche Maatschappij* , XVI. Deel. Waar by men met vrugt de poogingen van den Heer Mr. VAN DEN HEUVEL wyders zien kan in de *Voorrede* voor de Prys-vraagen van de *Maatschappij van Londen* , ter oprechtinge eener *Maatschappij* , ter bevordering van *Konsten* , *Handwerken* en *Koophandel* , in navolging van die van *Londen* op nieuws aangedrongen , *Hedend. Vaderl. Letteroeffen.* V. Deel , nom. 7. pag. 313, 314. En waar van men de gewenschte einden reeds bereikt heeft in het oprichten van eenen *Oeconomischen Tak* , op den 25. Verjaardag dezer *Maatschappij* : die allen voorspoed zy toegewenscht !]

(w) *Hollandsche Maatschappij* , VIII. Deel , 2. stuk , p. 110-153. en XII. Deel , pag. 45-120.

De Landbouw wordt van *Doctor* BUCHAN, als de eerste en gezondste van alle de beroepen, en voor de bron van binnenlandschen rykdom, gehouden (x). Begreepen dit onze arme stedelingen, zy leerden allengskens het Akkerwerk aan; 't geen nu door een menigte vreemdelingen van buiten geoeffend wordt, die met welgevulde buidels des winters in hun land genoegelyk daar van leeven, wanneer onze landsgenooten, aan gebrek van het noodige, dan dikwyls kwynen! Konden zy ten eersten niet alles aanleeren, wat daar toe vereischt wordt, zy zouden het groffte, als Aardappels delven, enz. konnen beproeven; hunne kinders aan ander Akkerwerk gewennen, en door den tyd van dit voordeel ten hunnen nutte leeren gebruik maaken; 't welk vlytige arbeidslieden, die boven hun gewoon dagloon iets waagen durven, doorgaans genieten. — En dit is mogelyk de rede, dat men in de landen van den HELIUS (§. CLVI.) en andere gedeelten van het Vaderland, alwaar de Landbouw bloeit, die nypende armoede niet bespeurt, dan ter plaatse, in welken die ontbreekt. — Begint men geloof te slaan aan de mogelykheid van de leegliggende landen te kunnen bebouwen (not. w.), zoo zullen de arme stedelingen het nut daar van wel dra gevoelen.

4. Aan-

(x) *Huishelyke Geneesk.* pag. 53.

4. Aanzienlyke zwakke lieden, welke door lichaams - kragten buiten staat zyn in de lucht te komen, of om andere reden hunne gezondheid, door ryden en beweging verkrygbaar, niet kunnen erlangen; kunnen zich met de uitvinding van den *Engelschen* gezondheids - stoel behelpen: waar mede men zulke zagte en sterke bewegingen kan maaken, als men zelve begeert; zeer veel overeenkomst hebbende met het paard - ryden. Voor hen, die deeze beweging zelve niet kunnen maaken, is [door de Heer A. G. ECKHARDT] deeze verbetering daar aan bezorgd, dat dezelve door een *Domesticq*, van agteren met twee stokjes even sterk kan bevorderd worden. — Ieder een kan zich boven dien, buiten deeze kostbaare hulpmiddelen, door schommelen enz. (§. XLI. 1), eene genoegzaame beweging verschaffen. — De Dril - plank is thans te over bekend, dan dat ik die met eene beschryving behoefte aan te pryzen. — De jongens leeren ons genoeg, hoe zy door middel van planken zich beweegen kunnen, en door dezelve versche lucht in de longen uit en inademen.

5. Waren de Spinnewielen de noeste bezigheid der eertyds huifselyke Vaderlandsche Vrouwen, op veele plaatsen, voor de Koffy en Thee - ketels niet verwisfeld geworden; 'er bleef eene maatige bezigheid over; haare nuttigheid teffens in bezuiniging hebbende.

6. Hoe men inrichtingen maaken konde, ter verbeteringe van de vadzigheid en ledigheid, van het geringste soort onder het gemeen, heeft de Hooggel. Heer VAN DOEVEREN, mede onder de zaaken ter verbeteringen in *Groningen* aangedrongen (y). — Te *Middelburg*, en in andere steden van het Vaderland, zyn vrywillige werkhuzen. — In de eerste plaats ziet men geen Bedelaars, en zy worden in ZEELAND niet geduld. —

Van de KLEEDING, met opzicht tot de
VOORBEHOEDING.

§. CCXXXIV. Van gelyken kan ik hier den ingespannen aandacht ter voorbehoeding in deezen mede affnyden, met den raad van anderen aan te wyzen (z); en het tegenovergestelde van het misbruik (§. CLXXVII.), myne Leezers zelve te laten beoordeelen. — Terwyl het van zelve volgt; dat de kleeding naar den aart van het land, waar in men woont, en de schielyke verandering der lucht, in het zelve plaats hebbende, dient ingericht te zyn. Hierom behoorde men:

I. Ge.

(y) *Serm. Acad.* pag. 51. *Nederl. Vertal.* bl. 57.

(z) J. BASTER *Holl. Maatschappye*, III. Deel, pag. 108. L. STOKKE §. 287. pag. 190. BUCHAN pag. 98.

1. Gebruik te maaken van die regelen, welke de bevinding daar van in de aangehaalde plaatsen geleerd heeft.

2. Niet onverschillig die van andere landen na te volgen.

3. Ten platten lande zulken dragt te behouden, die naar het werk en de bezigheid zyn ingericht; en die niet met al te dunne kleederen der stedelingen te verwisfelen. Boerenknegts, Akkeren Arbeidslieden enz. die ver van de wooningen ploegen en arbeiden, of de koehoudery bezorgen, dienden van genoegzaame kleederen voorzien te zyn, om, wanneer zy, gelyk dikwyls in den voor- en natyd geschiedt, door zwaare regens overvallen worden, t' huis gekomen zynde, drooge aan te trekken; naardien de uitwaasfeming door dezelve al te zeer naar binnen gedreeven wordt (§. CCXXI. 2. b.), en, langduurende, oorzaak tot ziekten geeft, het welk tot allen, onder deeze omftandigheden begrepen, betrekkelijk blyft.

4. De borst en de voeten beter te bewaaren; waar toe dunne zyden en en gaaren kousen, benevens duune omgekeerde fchoenen, by nat vogtig weder enz. niet voldoende zyn. De uitvinding, van een losse drooge kurke-zool in de fchoenen te leggen, en dagelyks van drooge fchoenen te verwisfelen, kan voor hun, die dit doen kunnen, niet dan goed zyn. — De

borst-

borst-ziekten zyn mogelyk in deeze landen algemeener geworden, sedert men zich, in beider *Sexen*, met de borst meer aan de wisselvallige veranderingen der lucht en vertrekken heeft blootgesteld. — De kleeding van over 200 jaaren, uit de schilderyen van dien tyd af te nemen, was zeer zorgvuldig, de borst enz. bedekkende. Intusfchen zyn de al te warme opperkleeden, met bont of pelteryen gevoerd, wanneer men die lang aanhoud, sterke beweging daar mede doet, en die aflegd, zoo wel af te keuren, als aan te raaden: weinigen boeten dit zonder verkouwdheid.

5. De wanschikkelyke keurslyven en kopsels derwyze te veranderen, dat de nadeelen daar van (§ CLXXVII.) opgenoemd, werden verhoed; en men, ten aanzien van de laatste, het hoofd gewenne zoo toe te rusten, dat het de veranderingen der lucht, zonder een zoo merkelyk verschil van deksel, binnen en buiten's huis, beter verdraagen konde.

Hoedanig deeze BESTUURINGEN tot eene
wezendlyke VOORBEHOEDING
kunnen strekken?

§. CCXXXV. Dit is zeer ligt af te nemen, als men overweegt, dat de meeste ziekten

ten , uit een kwaad bestuur , der zoogenaamde niet natuurlyke zaaken (§. XXIX.) , worden voortgebracht : weshalven de verbetering van deeze tot eene wezendlyke voorbehoeding strekken kan , uit de beschouwing van ieder onderscheiden hoofd - en onderdeel gemakkelyk op te maken. Want :

1. Hoe meer men eene vogtige lucht in den algemeenen dampkring buiten , en den byzonderen binnen de huizen enz. verbeterd , en drooger maakt ; de onreinigheid en natte kleederen , de in- en uitwaasfemende bedervende en benadeelende , verbeterde en verandere ; hoe meer men zich aan de lucht gewenne , en zyne kleederen naar derzelve mogelyke veranderingen inrichte ; warm zynde , zich niet te schie-lyk ontblootte , of voor vermydbaar tochten stelle ; na zwaar onweder voor weeke gestellen , zich niet te schie-lyk naar buiten begeeve ; of in den winter uit warme vertrekken , zonder behoorlyke voorzorge . tegen scherpe noordelyke en oostelyke winden in gaa , en , die het doen kan , voor mistige en koude avond- en nachtluchten zich wachte ; in koud , droog vriezend weder , zich van weeke ontspannende voedsels bediene , zich als dan niet aan te sterke verhit-tingen van sterk schaatsryden enz. overgeeve ; zal men minder door ziekten , uit eene belemmerde doorwaasfeming en opvulling der vaten ontstaande , worden aangetast.

2. Hoe

2. Hoe meer men al te voedende, zamengestelde, of van den anderen kant te taaie, lyrige, garstige en bedorvene spyzen, benevens verflappende, ontzenuwende, en te geestryke dranken vermyde; en die door goede, voedzame, en wel bewaarde spyzen, groentens en rype vrugten vergoede; en het lichaam met versterkende, veerkrachtige dranken, en een maatig gebruik van koud water verfrische; hoe minder men aan haastige, slym, rot- en zenuw ziekten, uit te groote dikheid, of ontarting der vogten, en verflapping der vezelen, zal onderhevig zyn, en in dit opzicht eene gewenschte gezondheid kunnen genieten (a).

3. Die

(a). Dus dacht men [1771.] 'er over in eenige berigten, die hieromtrent eene byzondere voorbehoeding voor hun aandeel opgaven; of hunne levenswyze boven die van anderen bevoorrecht achtten. Als:

1. Uit STAATS-VLAANDEREN, dat het goed zyn zoude:

a.) In het najaar enz. de *Militairen*, op schildwacht staande, van Overrokken te voorzien: 't geen my naderhand berigt is, dat thans algemeen geschiedt.

b.) Dat de *Officieren* niet genoeg kunnen zorge draagen. dat de *Soldaten* goede spyze nuttigen; waarom *chambrée* houden, zeer goed geoordeeld wordt [*].

[*] Met verwondering heb ik deeze huishouding gezien, by gelegenheid, dat ik over een Wagtmeester van de *Gardes te Paard* ter hulpe geroepen werd, en de manschap van het *Esquadron*, waar onder hy behoort, zoo zindelyk, en zulke goede spyze heb zien eeten, dat, wanneer ik honger gehad hadde, zoude hebben durven tobtasten. 't Welk myne nieuwsgierigheid opwakkerende, my daar van het onderstaande berigt, door den Wagtmeester A. ROUST, met kennisse van zynen Heer Overste, des verzogt, gegeven is.

3. Die zich van schaadelyke middelen onthoudt, geene dan gepaste en tydig gegeevene gebruikt, zal minder het ongeval, van ziekten uit ziekten te bekomen, ondergaan moeten: in tegendeel meer het heilzaame van zyne werkzaame en geneezende natuur ondervinden; en door dezelve tot eene geschikter herstelling geraaken.

4. Hoe

Chambrée van de Compagnie Gardes te Paard van den Wel Edelen Heere, Collonel en Major.
S. B. DE SAUMAISE.

Menage in de 6 weken voor 22 man in het winter-faisoen, betaalende ieder man *f* 5 - 15 - :

U I T G A V E,

Aan Groenten, Vis, Melk, Boter, Suiker,		
Peper, Zout, Azyn, Mostaard, enz.		<i>f</i> 39 - 14 - :
— 154 fl	Vleesch, a 3 ft. 't fl .	23 - 2 - :
— 128 fl	Spek, a 3½ ft.	22 - 8 - :
— 12 fl	Vet, a 6 ft.	3 - 12 - :
— 24	kinnerjes Aardappelen, a 12 ft.	14 - 8 - :
—	Zuurkool,	1 - 8 - :
—	Een vadem Hout,	6 - : - :
—	Turf,	4 - : - :
— 1¼	quart Steenkoolen,	9 - 15 - :
— 1½	ftoop Lampolie, om te branden,	1 - 7 - :
—	Huur voor Tinne borden,	: - 16 - 8

bedraagende *f* 126 - 10 - 8

N. B. In de 6 weken betaalt ieder man voor tweemaal daags koffy en eens thee van 30 ft. het pond, 22 stuivers: waar voor de *Militairen* in dit *Garnisoen* 2 gl. in de 6 weken moeten geeven. — De *Dragonders* kunnen deeze *chambrée* nog beterkoop houden, wegens eenig voordeel, dat zy van den

4. Hoe beter men de raadgevingen, omtrent de besmettende vermogens in acht neeme; het lichaam zuiver en rein, de natuurlyke ontlastingen gaande en open houde; de onmaatige minne-drift beteugele; zich van vettigheden, licht-rottende, en gistende voedsels onthoude: in

den wagtbrand genieten. De *Zwitserfche Gardes* zyn geheel onder *chambrée*, en deeze betaalen, zoo verre my berigt is, maar 14 stuivers 's weeks. De *Cavallerie* moet zwaarder arbeid doef, en zyn deswegens behoeftiger. — Intusfchen is het niet alleen voedsel, 't geen zy van den bovengenoemden uitleg bekomen; maar zyn ook van dat zelve geld van alle gereedschap voorzien, wat zy tot hunne *menage* en huishouding van nooden hebben. — Des, in andere *garnisoen*-plaatsen, hier in nog meer bezuiniging, wegens ruimer en beterkoop brand, laagere zetting van het brood, konde betracht worden. In de eerstgenoemde *chambrée* hebben zy een bakoven; moettende anders ieder zyn eigen brood en bier bezorgen. — In den tyd van 4 jaaren heeft de uitgave van deeze maar tweemaal iets over de 6 gl. bedraagen.]

2. Te *Alkmaar* oordeelde men voor de stedelingen eene na haar gestel geschikte, en door den tyd vermeerderde beweging der spieren, weinig laauwe dranken, en een maatig glas goeden wyns; drie goede voorbehoedsels tot een lang leven.

3. Onder de voordeelen van *FRIESLAND*, zonderling van *Harlingen*, telde men, in vergelyking van de *Hollandsche* levenswyze, zoo verre die bekend is:

a.) Eene grooter eenvoudigheid in de levenswyze. Want hoewel de zugt tot gemak en ledigheid, zoo wel aldaar waren ingesloopen, had zich de weelde en de overdaadigheid zoo algemeen niet verspreid: het minder vermogen en de geringere middelen van bestaan beletten zulks.

b.) Eenvoudiger en min zamengestelde spyzen at men 'er ook. Men vergenoegde zich onder hen doorgaans met eene schar hotel vis, of vleesch, met toefpyze: op het *Desert*, met het

In tegendeel zich van de aangepreezene bedienē, en het lichaam, onder het gebruik derzelven, maatig beweege; zal men minder nood hebben om door dezelve overvallen te worden: of, in weerwil van deeze voorzorgen, door dezelve aangegreepen zynde, gemakkelyker dezelve kunnen door-

het geen de tyd van het jaar geeft. Zoo 'er al een tafel overvloedig en prachtig opgedischt wierd, is alles toch in zyn foort eenvoudig; geen *Ragouts*, veel minder *a la glace*, zyn daar in gebruik.

c.) Minder vrees voor de koude en vrye lucht; meēr beweging in dezelve, en wel in opene rytuigen; des winters op schaatsen ryden; minder opsluiting in koetsen, in warme door vuur en stooven verhitte kamers. De Kinderen, hoe klein ook, deed men algemeen, in opene wagentjes, aan de hand voorttrekken; die dus bewoogen wordende, in de vrye lucht ademen.

d.) Minder gebruik van wyn dagelyks over tafel. Eene grootere keurigheit onder fatsoendelyke lieden, die dikwyls wyn gebruiken, om goeden wyn te schenken. Het meerder gebruik van roode *Fransche* wyn, dan voorheen; 't welk het laauwe water drinken eenigzints vergoed. Het geringe gebruik van bier, inzonderheid van het zwaare, geeft minder aanleiding tot graveel; hoewel men deszelfs verwisseling voor het laffe theewater niet ten voordeele kan rekenen.

e.) Minder *debauche* door de *Sexe* onder fatsoendelyke lieden. Hoewel men onder het slegtste foort, niet zelden *beimelyke ziekten* ontmoette, wordt dezelve echter niet zoo gemeen, en in alle standen gezien, dat men uit de klagten der Geneesheeren in nabuurige Landen moet onderstellen plaats te hebben. Ook verbeeldde men zich, dat men hier in het algemeen, laater in het huwelyk treedt, dan wel in HOLLAND.

f.) De algemeene zindelykheit, welke alhier by uitsteeckenheit heerscht, zoo wel op de *publique* wegen, als in de byzondere huizen, gaf niet alleen eene zuivere lucht, maar verschaftte teffens aan veele Vrouwen eene gezonde lichaamsbeweeging.

doorstaan. 't Geen zoo wel in de afweering van de *Zeeuwfche* koorts (§. CCXXIII. e.) , als in de zoo doodelyke Kinderpokjes , ten overvloede (§. CXXXII. 1. b.) gebleeken is.

Van de GENEESKUNDIGE VOORBEHOEDING.

§. CCXXXVI. Om in dit ruime veld uit te weiden , zoude ik alweder de paalen deezer Verhandeling overschroeden , en van iedere byzondere ziekte moeten beginnen. Het geen ik hier voornamentlyk noodig achte ; is het bestuur der lichaamen , tegen den invloed der *Hemelfche lichaamen* , zoo met opzicht tot die der *Zonneftanden* , als die der *Maane* , by haare *Veranderingen* ; waar omtrent voornaame Geneeskundigen

g.) De brand is hier beter en ook beterkoop , dan in eenige der andere *Provincien* , by gelyk foort van lieden. De Turf-brand is luchtig , en geeft eene sterke vlam ; men gebruikt ze in het algemeen op verre na zoo spaarzaam niét als in HOLLAND. Veele *Hollanders* meenen , dat deeze *Provincie* geen anderen turf oplevert , dan die derwaarts tot hunne *Fabryken* gevoerd wordt : deeze dient hier ook alleen voor de *Friefche Fabryken*. De Turf , welke op den hært gebrand word , is van eene veel zwaarder en duurzaamer *specie*.

b.) De algemeene verachting , welke men hier heeft voor kachels , en de benaauwdheid , welke deeze aan de vertrekken mededeelen. Eindelyk meer ledige tyd : dus in dit opzicht ook meer gelegenheid , om voor zyne gezondheid zorge te draagen ; minder omflag van zaaken ; minder affloovende bezigheden ; minder gelegenheid en minder zugt tot groote winften , waar aan niét zelden hattzeer en zorgen verknogt zyn.

digen oplettende zyn geweest : als om door tydige aderlaatingen de gevreesde gevolgen (§. XXXV.) voor te komen , en , door bekwaame ontlastmiddelen , de gewoone uitzetting in de vogten te verhoeden. Waar by de voorbehoeding voor de ziekten , op heete zomers doorgaans volgende (§. CCIV.) , bekwaamelyk kan gevoegd worden (b). Terwyl die der anderen , veel te om-

(b) De voorbehoeding van de Rotkoortsen , die onder de verzengde Luchtstreek en tusfen de Keerkringen dezelfde zyn , als in de Nederlanden en elders , is door den Hooggeleerden Heer S. DE MONCHY , in de *Verbandelingen deezer Maatschappye* , (VI. Deels 1. stuk , VIII. Hoofdst. bl. 155-185.) , bereids opgegeeven. [By deeze gelegenheid kan ik niet nalaaten , van de edelmoedige aanbiedinge van den Wel Ed. Gestr. Heere Kapitein P. VAN HOOGWERFF , George Z. gebruik te maaken : als die in de jaaren 1768 en 1769. *commandeerende* 's Lands Oorlogs *Fregat Castor* , op zyne reize uit de Maaze , vervolgens van *Cadix* , naar de kusten van *Africa* , en van daar naar de *Americaansche Colonien* van den Staat ; door het maatig nuttigen van de gewoone scheeps-spyzen , met tegengaan van het willekeurige en onmaatig eeten , ter voorkominge van het bederf in de eerste wegen ; en door gebruik maaken van een kruider wyn ; waar van men zich in eene voorige reize , zonderling op 's Lands *Fregat* van oorlog , de *Amazone* , met goed gevolg bediend had ; zyne onderhebbende manschap van de gewoone ziekten in deeze waereld-deelen bevryd heeft. — Het geneeskundig bestuur bestond , na het passeeren van den *Tropicus cancri* , wanneer de *Thermometer* van FAHRENHEIT allengskens van 74 tot 82 en 84 graaden steeg , met aan ieder bakvolks dagelyks in hunne Erwtens-soup een once *Cremor Tartari* , en voor die zulks verzogten , ook by de avondmaaltyd , te laten doen : waar mede 10 of 12 dagen aangehouden zynde , boven dien aan hun , welke daar van geene genoegzaame ontlasting hadden , een agtste lood *Cremor Tartari* , en even zoo veel *Rhabarber* gegeeven werd. De *Chirurgyns* werden gelast , naauwkeurig toezicht te neemen , om de dagelyksche ontlasting te bevorderen ; 't welk met het laatste middel , vooral in de geenen , welke van *colyk-pynen* klaag-

omslagtig zynde, by die Schryvers kan worden nagezien, welke zich, op dit gedeelte der Voorbehoeding, voornamentlyk hebben toegelegd (c).

Beslui-

klaagden, van goede uitwerkinge was. — De aderlating voor de gantsche *Equipagie* te *Porto-Prajo*, op het Eiland *St. Jago*, behalven in 3 of 4, welker gestel die schein te vereiffchen, afgekeurd zynde, werd de Kruiders-wyn, ten gemeenen gebruike ingevoerd. Men gaf aan ieder man van het scheepsvolk tweemaal daags, als ten zeven en elf uuren des morgens, een groote wynkelk vol Kruiders-wyn, als ook van tyd tot tyd des middags om vyf uuren, aan ieder een bierglas vol klaare, goede, sterke *Madera*-wyn. — De Kruiders-wyn bestond uit de volgende *ingredienten*, als :

Van den *Cortex Peruvianus*, twaalf ponden.

— *Aurantiorum*, een pond.

Gentiaan-wortel, vier ponden.

Contrajerva-wortel,

Gum. Myrrba, van elks drierde pond.

Flor. rosar. rubrar. een pond.

Herb. ruta,

— *Absynthii*, van elks tien handvullen.

Al het welk, fyn gesneden en gekneusd, op een aangestreefde *Madera* wyn getrokken zynde, den derden dag daar aan een arker daar van werd afgetapt, en met zeven ankers van gelijken *Madera* wyn verlengd: waar door dit mengsel eene aangename bitterheid bekwam; zoo dat, in plaats van afkeer te verwekken, het volk met veel graagte daar van gebruik maakte, en zelfs naar het bepaalde uur verlangde. Welke voorzorge in de kwaade *Mousson* of regentyd, (staande intusschen de *Thermometer* van *FAHRENHEIT* op 79 graden, by het gebruiken van *Ventilators*, en, zoo veel de gelegenheid toeliet, met het luchten der kooijen, en de waakzaamheid wegens de natte kleederen, om met dezelve niet te gaan liggen slaapen, of die te blijven aanhouden;) de spysverteering bevorderde; de kwaade verbeterde; en de lichaamen onder het vorige toezicht voor de gewoone ziekten bewaarde. — De *Vieres* en het water waren op deezen togt aan geen be-

derf

Besluitende AANMERKINGEN.

§. CCXXXVII. Maar, zal iemand mogelijk vraagen: zyn 'er zoo veel regels in acht te neemen, om gezond te blyven, en zich voor ziekten te bewaaren? Dan zyn de middelen flimmer, dan de kwaal zelve; en liever dan eene korte elende, als het leven, onder verpyning van het verkwikkelyke, te moeten voort-sleepen! Het is zoo en naar waarheid; en dezelfde rede, die in eene andere betrekking plaats heeft, geldt hier: dat de *Wet om de overtredinge daar by gesteld is*. — Wil men deeze laten vaaren, en het lichaam tegen alle ongemakken verharden: men leeve naar de les van

CEL-

derf onderhevig geweest: ook had men niet van nooden gehad, het water, te *Porto Prajo* ingescheept, door gloeiende kogels of azyn te verbeteren. Het Volk kreeg alleen by hun morgen-ontbyt, over de gort, een sterke *koeskoes* van wyn-azyn, onder den scheeps-term van *Beveraes* bekend. Al het welk naar het voorschrift van den Wel Ed. Gestr. Heere *Capitein MAY*, werd ingericht, en even heilzaam, als by zyn Ed. bevonden. De kruiden werden om de vier weeken ververscht, en de oude op het vat gelaaten, zonder dat dit eenige verandering, in den smaak of de krachten, te wege bracht. — Van welke of soortgelyke middelen men zich met vrucht in Droogmaakeryen, of andere ongezone of *geinundeerde* Luchtstreeken, op goed bier, of andere dranken getrokken, zoude kunnen bedienen. —]

(c) Zoo verre my bekend is, kan ik, ter vervulling van dit gebrek, geen Schryver aanpryzen, by welke men, in elke byzondere Voorbehoeding, meer voorraads vinden zal, dan by den meermaalen aangehaalden F. HOFFMANN; die zich nauwkeurig op dit stuk heeft toegelegd, en de vereischte raadgevingen dienaangaande gegeven heeft.

CELSUS (*d*): slaake de Wetten; ontvliede den *Arts*; gewenne zich aan verschillende levenswyzen; zy nu in de stad, dan op het land, dikwyls op het veld; vaare, jaage, vische somwylen; maar oeffene zich gestaadig: vermits de arbeid het lichaam versterkt, daar de ledigheid het zelve kragteloos maakt (§. CCLXXIII. 1.): deezen eenen vroegtydigen ouderdom, geen eene langduurige jeugdigheid verschafft enz. — Doch alle deeze moeten gezond zyn, en vermogen hebben, om deeze levenswyze te kunnen volgen, gelyk uit den *text* zelve blykt. — En dat hy voor de zwakken ook zorge gedraagen hebbe, is uit het volgende Hoofddeel op te maaken, 't welk met deeze aamerkelyke woorden (*e*) begint: „Maar de zwakken, (onder welker getal een groot gedeelte stedelingen, en alle die tot de letteroeffeningen overhellen, behooren,) hebben meerder opmerkinge van nooden” enz. Deeze getroosten zich dan, dat de ongesteldheden, uit hunne levenswyze onvermydelyk, ten tyde van CELSUS, zoo wel als die, welke uit eene kwaade levenswyze (§. XXIV.) plaats hebben, niet onbekend waren. — Zy onderwerpen zich dan aan de geschikteste wyze, met hunnen staat en vermogen overeenkomende; en getroosten zich, dat veele

(*d*) Lib. I. cap. 1. *Quemadmodum sanos agere conveniat.*

(*e*) *Ibidem*, cap. 11. *Quæ imbecillis servanda sunt.*

le vroegere en latere *Aesculapen*, den levensregel (*Hygiëna*), voor een voornaam gedeelte der Geneeskunde gehouden hebben: Ja, dat sommigen zich, met dit gedeelte der Geneeskunde alleen te oeffenen, hebben bezig gehouden. En 'er boven dien, veele voortreffelyke Verhandelingen, met toeleg, over deeze stoffe geschreeven zyn; met welker aanhaaling (*f*), ik dit Hoofddeel besluiten moet, om tot de geneezing zelve over te gaan. —

(*f*) HIPPOCRATES de *Victus ratione*. GALENUS &c. CELSUS l. c. cap. 3. F. HOFFMANN, *Opuscula Diætica*, Tom. V. onder welke de voortreffelyke Verhandeling, de *Septem Legibus sanitatis*, voorkomt, van den Heere Doctor J. W. HEYMANS, in zyne *Proeve, om gezond, lang, vrolyk en vergenoegd te leven*, grootelyks in het Nederduitsch nagevolgd. — H. BOERHAAVE, de *Hygiëna*, in *Institut. Med.* §. 1018-1067. — En voor den Nederlandschen Leezer, CHEINE, *Proeve om gezond en lang te leven*; TISSOT over de ziekten der Geleerden enz. — Uit welken een schat van waarheden, waarneemingen en regels te haalen zyn, welke een ieder, tot zyn byzonder nut gebruike, doch niet misbruike!

VIERDE LID.

HOE MOET MEN DEZELVE GENEEZEN?

§. CCXXXVIII.

De *Ziekten, uit de natuurlyke gesteldheid van het Vaderland voortvloeiende*, (§. VIII — CLXXVII.); derzelver *onderling verband* (§. CLXXVIII — CCXVIII.); en de *wyze hoe zich tegen dezelve te behoeden* (§. CCXIX — CCXXXVI.); zoo ik achte, verhandeld hebbende; eischt de opgegeeven orde, om tot het laatste Lid, of de *geneezing der ziekten zelve*, over te gaan.

§. CCXXXIX. Tot het geneezen van zoo veele ziekten, als 'er opgegeeven zyn, behoort meer dan eene oppervlakkige kennis. Zal men dan in dit gewigtig stuk naar behooren slaagen, zoo dient men de ongesteldheden, welke van den natuurlyken gezonden staat afwyken,

1. Wel te *kennen* : die
2. Wel te *onderscheiden* :

3. Van

3. Van de *Regelen ter voorbehoedinge goed gebruik te maaken* : en zich

4. Van *bekwaame of gepaste Middelen ter geneezinge te bedienen*.

Van het wel KENNEN der Ziekten , met opzicht tot de GENEEZING.

§. CCXL. Tot een volkomen geneeskundig begrip , is de kennis der ziekten *in het gemeen* alleen niet genoegzaam : naardien tot derzelve volleedig denkbeeld , zoo wel de kennis van het leven en van de gezondheid , als van den dood zelve , behoort. Als van welke de eene die van den gezonden , de andere die van den zieken staat bevat. — De natuur moet zoo wel gekend worden in haare heilzaame en werkzaame vermogens , haare onderlinge vereeniging met het werktuigelyke en het minstoffelyke ; het wederzydſche medelyden , en de aandoening daar uit ontstaande ; als de schaadelijke en nadeelige uitwerkingen : de ſtryd , van wederzyden hier uit ontstaande , de overwinnigen die daar op volgen ; of waar in de natuur te kort ſchiet : het voornaame Leerſtuk van de *Criſes* uitmaakende. — De natuur moet geleid , beſtuurd en onderſchraagd ; de ziekten moeten daarentegen beteugeld , bepaald , geleid , en de ziekte - ſtof uitgedreeven en t' ondergebracht wor-

den (g). — En zoo iemand ooit waarheid gesproken heeft, zoude men zulks van dit zeggen moeten gelooven: dat, om een Geneesheer te zyn, gelyk het behoort, men diende te weten, al wat de ouden en hedendaagschen voor zeker en ontwyffelbaar in alle de deelen der Geneeskunde ontdekt hebben; en vervolgens daar by voegen, al wat de byzondere waarneemingen, omtrent alle deeze onderwerpen, geleerd hadden enz. (h). — 't Geen zonder *Physiologische* en *Pathologische Tinctuur*, of genoegzaame kennis van de werkinge van een levendig lichaam, en de oorzaken, uitwerkingen en gevolgen der ziekten, zoo niet onmogelyk, ten minsten bezwaarlyk is!

(g) Confer. CL. GAUBII, *Institut. Pathol. Medic.* §. 34-52. *De Natura Morbi.*

(b) DE LA METTRIE, dans son *Preface* devans les *Institutions de Medecine* de Mr. BOERHAAVE. „ Pour être vraiment Medecin, il faut sçavoir tout ce que les Anciens & les Modernes ont decouvert de certain & d'indubitable sur toute les parties de la Médecine, & ajouter ensuite ses propres observations a toutes ces découvertes. On doit donc commencer par les institutions qui renferment tous les principes de l'Art, la *Physiologie*, ou le *Traité de l'usage des parties du corps humain*, la *Pathologie*, qui expose les causes, les effets de leurs derangemens: la *Semiotique*, qui donne les signes des maladies: l'*Ygiene*, qui indique les remedes: enfin la *Thérapeutique*, ou l'Art de guérir. Ces connoissances excluent toute charlatanerie; & comme elles seules peuvent être le seule & solide fondement de la Médecine, elles seules font le Médecin, où du moins sont absolument nécessaires, pour qu'on le devienne, car c'est la seule & juste application de tous les préceptes de l'Art, qui fait le Praticien, & plus on a de decernement, & mieux on est appelé a cette Profession.”

Van het WEL ONDERSCHIEDEN der ziekten.

§. CCXLI. Het *wel onderscheiden* der ziekten is even noodig, als het *wel kennen* der zelve: volgens den bekenden regel: *Qui bene distinguit, bene docet.* Hierom ligt 'er zoo veel te meer aan het eerste Lid deezer afdeeling gelegen; vermits by bedaarde overweeging, het onvoldoende van die schriften, welke tot heden voor de Nederlandsche *Practizyns* in de moedertaale in gebruik zyn, blyken moet. Hoe ongenoegzaam zyn dezelve, om het bepaalde aantewyzen, in zekere byzondere ziekten? Hoe wegens het onderscheid? Hoe omtrent het geen verder tot deeze zaaken behoort? — Verre de meesten zyn gebrekkig omtrent dat geen, 't welk hier beslissende zyn moest. Wat heeft men wegens de *Morbi catarrhales*, en andere ziekten, zoo gewoon in de *Nederlanden*? Wat, omtrent derzelve *complicatiën*, *metachematismi* (§. CCXVIII.), veranderingen, en zamengestelden aart (*i*)? — Zal het onderscheid der ziek-

(*i*) De Ed. Maatschappy heeft in haare Prysfrage, door de Heeren NOZEMAN en MARTINET beantwoord, opgegeven: *Wat is 'er over de Natuurlyke Historie van het Vaderland geschreeven, en wat ontbraekt 'er nog aan, enz.?* Maar hoe noodig zoude het mogelyk, by eene nadere gelegenheid, niet zyn, voor te stellen: *Wat is 'er over de Geneeskunde, zondertling over het wel kennen en onderscheiden van de Ziekten*, in de moe-

ziekten wel worden opgemaakt, zoo dient het te geschieden uit het verschil van de oorzaak met de ziekte, en de gevolgen, welke deeze verzellen, of daar uit voortkomen, *Symptomata*, genaamd; 't geen men noemt *ex differentia symptomatis causæ*, & *differentia symptomatis morbi* (k), 't welk buiten de aangewezenen gronden (§. CCXXXIX.) niet wel te volvoeren is. — Maar boven dien is deeze onderscheiding des te noodiger; naardien de zamengesteide aart der ziekten in deeze Verhandeling (§. VIII. en LXXXIX. COROLL. I - IV.), doorgaans gebleeken is, zelden van eenen zuiveren ontsteehenden

moedertaale beschreeven? wat ontbreekt 'er aan, en op welke wyze is dit gebrek te herstellen? Geschiedde dit by wyze van eene beredeneerde *Catalogus*, men zou de beklagelyke armoede zien; en wat 'er ontbrak? Behalven eene Nederlandfche Vertaaling van de Tafelen van EUSTACHIUS, die, hoewel ruw in haare behandeling, echter van den Prins der Ontleedkunde, wylen B. S. ALBINUS, altoos voor de Naauwkeurigste in de geschikte aanwyzing der deelen gehouden zyn, ontbreekt eene behoorlyke Verhandeling van de kenmerken der ziekten, derzelver veranderingen, zamenstellingen, goede en kwaade voorteekenen, enz. door de Ouden zoo naauwkeurig gaade geflagen: naauwlyks vindt men thans eene zuivere Vertaaling van de *Aphorismi* van HIPPOCRATES; veel min, wat het onderscheid der ziekten zelve betreft. Onder de veele gebrekkige Vertaalingen, blyven de *Collecta Physica Medica* van BARCKHUZEN, het merg der oudheid bevattende, in het duister, zoo wel als het naauwkeurig onderscheidende in de ziekten, voor hun verborgen. — Waar toe de *Rudimenta Pyretologie Methodica*, *Auctore* C. G. SELLE, met eenige uitbreidende verklaaringen, zoo wel als de eerstgenoemde verzameling, allergefchiktfte hulpmiddelen zouden kunnen zyn, om by voorraad deeze gaapingen te vervullen.

(k) H. D. GAUBII *l. c.* §. 87 - 94. &c.

den aart bevonden te worden: uit de Berigten van *Nymegen* (§. LVII.), van *Rotterdam* (§. LXIX.) en *NOORD-HOLLAND* (§. LXXVIII.) over kennelyk. Uit welken hoofde de *Pleurisfen* en *Long-ontsteekingen* zelfs niet altyd, volgens den striksten regel in de ontsteekingen gebruykelyk, kunnen te recht gebragt worden; zonder teffens op de overige ongesteldheid des lichaams acht te geeven (1). Voornamentlyk dient men dit in de zoogenaamde bastaard-long-ontsteekingen in het oog te houden, als welke, door herhaalde aderlatingen, (zonder de darmbuïs, zoö wel als de longen, van de taaije slymen te ontlasten,) eerder bedorven dan geneezen worden (m). — Welk een onderscheid moet dan uit dit verzuim niet ontstaan, in de verschillende behandelingen van onderscheidene *Rheumatismi* (n) en *Teeringen* (o)? En, welk eene verwarring dit in de behandeling der *Epilepsie* te wege brengen moet, is af te nemen uit het stellige bevindelyke, volgens welke de geneezing derzelven, aan het duidelyk onderscheiden en kennen van haare oorzaaken verknocht

(1) HUXHAM *l. c.* Tom. II. pag. 202 &c. cum H. D. GAUBII *Instit. Patbol. Medic.* §. 835.

(m) *Idem ibidem*, pag. 189. cum pag. 203. [Vergeleeken met myne *Histor. Const. Epid. Verminof. in Scholiis ad Historiam Februm peripneumoniar.* cap. III. se&. IV. pag. 278 seq.]

(n) *Idem*, Tom. I. pag. 364.

(o), *Idem ibidem*, pag. 197, 198.

knocht wordt (*p*). — De naamen bepaaleri dan niet altoos den aart der ziekten ; waar toe de eigenaartige gesteldheid der oorzaaken alleen bekwaam is. Veelytyds zyn dezelve, buiten dit onderscheid , eer nadeelig dan vorderlyk. Welk gevoelen by alle kundigen zoo vast doorgaat , dat het , buiten deeze Verhandeling , in welke de waarheden door echte bewyzen moeten gestaaft worden , geene bevestiging van nooden had (*q*). De geneezing moet derhalven niet , volgens den naam der ziekte alleen , maar naar het onderlinge verband , zoo wegens de gesteldheid der lichaamen , en die des weders , enz. worden ingericht ; gelykerwys de opmerkzaame HUXHAM , in de behandeling der byzondere ziekten , geduurende zyne waarneemingen , getoont heeft (*r*). — Om welke reden , de groote SYDENHAM klaagen moest , dat de ziekten , welke het eene jaar gemakkelyk genazen , in het andere naar die middelen , of eene vorige gehoudene geneeswyze , niet luisterden (*s*).

(*p*) G. B. VAN SWIETEN *Comment.* Tom. III. pag. 434.

(*q*) HUXHAM *l. c.* Tom. I. pag. 76. not. A. C. G. SELLS *Pyretolog.* pag. 152. §. 27.

(*r*) *Idem ibidem* , pag. 53. &c.

(*s*) *Oper. univ. Sect. I. cap. II. pag. 40.*

*Van het WEL GEBRUIK maaken van de
Regelen ter VOORBEHOEDINGE.*

§. CCXLII. Dit stuk zal weinig overweegens behoeven, uit aanmerkinge van het duidelyke, dat hier omtrent ter zyner plaatse is aangewezen: volgens welke de geneezing bezwaarlyker of gemaklyker te volvoeren zyn zal; naar maate men wel of kwaalyk gebruik van dezelve gemaakt hebbe. — Het bestuur der *niet natuurlyke zaaken*, heeft zoo wel zyn invloed op de geneezing, als op de voorbehoeding, en is daarom van de beste Geneeskundigen altoos beschouwd, als medewerkende aan de geneezinge, en als zoodanig aangepreezen. — En, wie begrypt dit niet in het *bestuur der lucht*, in de *verbeteringe van de spyzen en dranken*, het *bezorgen van de lichaamen by de noodige ontlastingen*, het *afweeren van de vuige morsfigheid en onreinigheid*, het *behoorlyke deksel en de ligginge*; den grond van het mislukken der anderzints goede geneesmiddelen (§. CCXXXII. 2.)? — Van meerder uitgebreidheid is de overweeging van de eigentlyk gezegde geneezing zelve: werwaarts de orde ons van zelve leidt.

Van de GENEEZING *der* ZIEKTEN , *doot*
BEKWAAME *en* GEPASTE GENEESMIDDELEN.

§. CCXLIII. Men bedient zich van be-
kwaame en gepaste Geneesmiddelen , wanneer
men die volgens eene welgeschikte geneeswyze
zoo inricht , dat men de *oorzaaken* , die de ziek-
ten voortbragten , *verandere* ; de *gevolgen* , hier
uit ontstaande , *tegengaa* ; en , de *natuur in*
haaren voorigen staat herstelle : of , dat men de
ziekte , waar door de *Lyder aangetast is* , in de
voorheen genootene gezondheid omkeere ; 't geen ,
in eenen eigentlyken zin , *geneezen* genoemd
wordt. — De groote uitgestrektheid der Vraa-
ge (§. I.) , en het beloop der ziekten , daar
uit natuurlyk voortvloeiende (§. VIII.) , ver-
bieden eene allezins bepaalde geneezing , tot
alle byzonderheden zich uitstreckende , op te
geeven. — Algemeene Aanmerkingen , by de
aanwyzing van voornaame Schryveren , met wei-
nige beproefde bevindingen , zullen dit voorna-
me , gewigtige en laatste stuk moeten voldingen ;
en de hoofd-clasfen , in het onderlinge verband
opgegeeven , den weg baanen moeten , welke in
deezzen te houden zy : waar toe de *Morbi sim-*
pliciores (§. CXCI.) zich in de eerste plaats op-
doen. — De Heer L. STOKKE heeft omstan-
dig over dit soort van ziekten (§. CLXXXII. I.)
gehan-

gehandeld, en de *Indicationes curatoriae* (Genees-aanwyzingen) tot de volgende inzichten gebragt; als tot:

- I. *De verminderde of belette uitwaasfelingen tot haaren natuurlyken stand te bevorderen.*
- II. *De verdikte of verslymde weivogten, nevens het gruiszige bloed, te ontbinden.*
- III. *Het verdunde rood gedeelte des bloeds te verdikken.*
- IV. *De te los zamenhangende en geschifte vogten te vermengen en weder te vereenigen.*
- V. *De scherpte des bloeds te verzagten, en weg te neemen.*
- VI. *De verstopte vaten en klieren te openen.*
- VII. *De verzwakte kragten te versterken.*
- VIII. *De koorts uit te roeijen.*
- IX. *Het overtollige te ontlasten.*
- X. *De te groote ontlastingen te maatigen.*
- XI. *Het ontbreekende te vervullen.*
- XII. *De beschaadigde vaste deelen te herstellen (t).*

Welke inzichten met weinige verandering, tot eene geschikte overweeging van die ziekten, welke, volgens de voorheen gelegde gronden, (§. CLXXXII. 1.) thans te behandelen zyn, dienen kunnen.

§. CCXLIV.

(t) *Kwynende Ziekten*, §. 389. pag. 259.

XVIII. Deel.

T t

§. CCXLIV. De Geneesmiddelen ter verbetering van de vaste en vloeibaare deelen, ontlasting van het overtollige, en versterking van het zwakke, onder de naamen van *Alterantia*, *Corrigentia*, *Evacuantia* en *Confortantia* voorkomende, in deeze soort van ziekten gebruikelijk, moeten als bekend voorondersteld, of in de aangehaalde plaatsen nagezien worden (u). — Het bestek laat niet toe in allen deezen uit te weiden. — De ziekten, het meerendeel den geringeren inwoonderen betreffende, dienen alle kosten, zoo veel mogelyk, gemyd, en alle omslag geweerd te worden. — De voornaamste Ziekten, tot deeze afdeeling behoorende, zal ik kortelyk doorloopen.

Van de GENEEZING der ALLEREENVOUWDIGSTE ZIEKTEN, uit BELETTE DOORWAASSEMING ontstaande.

§. CCXLV. De allereenvouwdigste gevolgen van deeze ongesteldheden (§. CXCI. i.), die de baarmoeder van zoo veele zamengestelde ziekten uitmaaken, zyn van eenen langzaam en

(u) R. A. VOGEL *Histor. Mater. Med.* §. v. VII. H. BOERHAAVE *Instit. Med.* §. 1155-1224. cum *Tract. de Virib. Med.* Part. secunda. S. DE MONCHY, *Holl. Maatschappy*, VI. Deels I. stuk, §. LXXI, LXXII.

en sleependen aart ; het geen wel moet in het oog gehouden worden , om die van andere foortgelyke , meer zamengestelde , te onderscheiden. Het overwigt van de uitwaasfemende stoffe naar de ingewanden gedreeven , de vermeerdering der afgescheidene vogten binnenwaarts , en de verzwakking , die hier door , wegens de natuurlyke inwendige warmte , verflappende spyzen en dranken , ongenoegzaame beweging , enz. veroorzaakt wordt , en gebrek aan *Irritabiliteit* en *Torpor solidi vivi* voortbrengt , moeten hier voornaamentlyk in acht genomen worden (v).

§. CCXLVI. De overweeging van de waarheden , boven (§. CLXXXIII.) verhandeld , by het zoo evengemelde , geeven de duidelykste aanwyzingen van het *herstellen der belemmerde onzichtbaare uitwaasfeming* , (§. CCXLIII. I.) ; het *ontlasten van het overtollige* (§. CCXLIII. IX.) ; en de *versterking van de verslapte Vezelen , Vaten en Ingewanden* , (§. CCXLIII.

(v) Men kan zich zelden of nooit zulke enkelvoudige ziekten voorstellen , in welke alleen ééne en geen meer oorzaken teffens werken. Het welk ook stryden zoude tegens de wetten , naar welke een mensch leeft. De allereenvoudigste ziekten , uit belette doorwaasfeming ontstaande , en die van eenvoudig verslapte vezelen , komen voornamentlyk op den zwakken , weinig zich bewegenden , of te weinig voedsel gebruikenden , neder ; naardien die in andere onderwerpen van eenen meer zamengestelden aart zyn.

CCXLIII. VII.) te kennen , welke hier te betrachten zyn.

I. Men bedoelt de bereiking van het *eerste oogmerk* , *door de vernaauwde en verflapte vaatjes en buisjes te openen , den uitwendigen tegenstand te verminderen , de doorstraling te vermeerderen , en de uitwaasfeming te bevorderen.*

— De Heer STOKKE (w) heeft omftandig over deeze aanwyzingen , en de middelen ter verbeteringe van dezelve , gehandeld ; maar , naardien die veelal op eene fchielyke belemmerde uitwaasfeming zyn ingericht , zoo kunnen die alle niet tot dit oogmerk worden aangewend. De Aanmerkingen , die hier omtrent natuurlyk moeten volgen , zyn :

1. Dat de *beweeving* het hoofdmiddel , ter verbeteringe van alle de oorzaaken , uit eene vogtige lucht , landen , huizen , enz. werkende , voor het hoofd-middel te houden zy , en in de eerste opzichten allernoodzaakelykst : waar by de raad van de warme lucht , in de voorbehoedinge (§. CCXXI. 4.) aangepreezen , benevens warme bedden , wryven , borstelen enz. in aanmerking komen , voor die zulks , benevens goede spyzen en dranken , kunnen bekomen en verkrygen.

2. Dat

(w) §. 391-394. bl. 260-263.

2. Dat al te ontbindende en verflappende afkookfels niet zoo zeer tot dit oogmerk, als wel tot het *Rheumatique* en *Catarrhale*, hun opzicht hebben: waar tegen de aangepreezene verwarmende dranken van *Salsaparilla*, *Guajac*, *Carduus benedictus*, enz., die, met andere inlandsche kruiden, voor den gemeenen man, uit *Cardamine*, Kamillen, *Dulcamara*, *Eupatorium*, *Mentha*, *Petasitis* en *Tenacetum* verwisfeld, van grooten dienst zyn kunnen. Waar by het te sterk zweeten, in de aangehaalde plaats als naadeelig afgeraden, moet in acht genomen worden.

II. Men *ontlast* het *overtollige*, naar maate van de *plaats* en van de *soort* der stoffe. Die van den omtrek des lichaams is bereids (I) gezien. Die van de inwendige oppervlakte des zelve, als de maag, darmen, enz. maakt het tegenwoordige onderwerp uit. Best wordt dit inzicht door *subnauseosa*, zachte *Emetica*, en *Alterantia* & *leniter Evacuantia* bevorderd.

1. Het verband van het *Rheumatique* met de ongesteldheden van de maag, in de *Cardialgiæ epidemicæ* overkennelyk, doorgaans walging enz. veroorzaakende, wyst den weg aan, die hier te volgen zy: gelykerwys de meerdere afscheiding van onvermogene gal. (§. CLXXXVI. 2), deeze zachte ontlasting des te noodzaakelyker maakt. — De verwandschap van het be-

ginnende flymige met de eerste beginselen van het *Scorbutike*, verbieden hier zoo wel alle geweld te oefenen, als by het zweeten (I. 2.) is opgemerkt.

a.) Hier wordt alleen vereischt, om door eene zachte aandoening te verwekken, eene meerdere uitwaasfeming naar buiten te bevorderen; (waar door de tegenstand (I.) teffens allerbest overwonnen wordt;) en de reeds te veel afgescheidene scheivogten en flymen te ontlasten. — De buitenste bast van de *Ipecacuanha*, in eene kleine gifte gegeven, heeft hier een wonderbaar vermogen, en is tot dit oomerk zeer voldoende. Het nut, dat dezelve te wege brengt, is tweeledig: als de te overvloedige te rug gedreevene uitwaasfemende stoffe, en vermeerderde scheivogten te ontlasten, en de uitwaasfeming te bevorderen. Geringe lieden kunnen dit middel gemakkelyk bekomen, en voor een geringen prys veel baate hebben. Met oogmerk om eene zachte ontlasting naar boven te maaken, zyn 9 greinen, met $\frac{1}{8}$ lood Suiker onder een gewreeven, in drie deelen verdeeld, en om het kwartier uurs gegeven, genoeg: voor Kinderen is 1 of 2 greinen, naar maate van de jaaren, toereikende. — Is het alleen te doen, om eene zachte ontbindinge (*Resolutio*) te beöogen, dan geeft men om de 3, 4 of 6 uuren, met een of ander *adjuvans*, het zy suiker, eenig

nig *extracti*, gom, of *aromaticq* water, als dat van Kruis en munt, om de 3 uuren één grein tefsens. Door welke eenvoudige geneeswyze ik deeze ongesteldheden niet alleen gelukkig te boven kwam; maar ook, onder deszelfs aanhoudend gebruik, byna hopelooze kwaalen zag te recht komen. Onder anderen eene aanzienelyke *Dame*, welke door een *Hauſtus* van één grein *Ipecacuanha*, één once *Aqua Menthae*, met $\frac{1}{8}$ van deszelfs geest, en zoo veel suiker, van eene Lamheid herstelde, die over de twee jaaren geduurd had. De andere Lyderes was mede eene fatsoenelyke *Dame*, welke, veele Kinderen gehad hebbende, langen tyd aan eene zoogenaamde *Scabies*, of *Catarrhus vesicae* (§. CXCVI. 5.) *gelaboreerd* had, en onder het gebruik van één grein van dit middel, met drie deelen *Extractum Agrimoniae*, om de drie uuren herhaald, en eenigen tyd vervolgd, insgelyks volkomen herstelde. By de *Rheumatismus*, *Asthma*, en *Tusſis convulsiva*, zal'er beneden nader gelegenheid zyn, om van dit middel te melden.

b.) De gevolgen dieper wortelen gescho-
ten hebbende, of de ontlasting naar beneden
teffens noodig zynde, komen'er ook zagte
Laxeermiddelen en *Alterantia* te pas; waar toe
zagte middelslagtige Zouten, en in eenige wei-
nigen loogzoutige en somtyds zeepachtige midde-

len worden vereifcht (x). Men flaagt niet zelden, door *Sal polychrest*, *Rhabarber* en *Rad. Valeriana sylvestris*, met eenig *aromaticq* water, *Oxymell. scilliticum*, of andere bekwaame Syroop, naar het byzonder oogmerk ingericht; of het zelfde Zamenftel, met eenig bekwaam *Etract*, in het byzonder onderwerp toepasfelyk, tot Pillen gemaakt, en op bekwaame tuffentyden drie of vier daar vangegeeven, die, overeenftemmende de aanwyzing, vermeerderd en verminderd worden. —

c.) Aderlaaten komt hier zelden of nooit te pas, om dat 'er doorgaans gebrek aan goed en rood bloed (§. CLXI. 5. c.) in deeze onderwerpen gevonden wordt. —

III. Men voldoet aan het *derde oogmerk* (§. CCXLVI.), door genoegzaam den zelfden raad, met opzicht tot de voedfels en beweging in acht te neemen, zoo even (I. I.) verklaard. — Waar van zich de geringen al weder niet bedienen kunnen; die echter de verderfelyke warme water-dranken, met een glas goed bier, of by gebrek van dat, met een glas koud water veranderende, zich niet kwaalyk bevinden zullen, mits niet te fchielyk van de oude gewoonte afgaande, maar langzaam daar aan gewennende. Zoo ergens de raad in de voorbehoeding, om-
trent

(x) L. STOKKE, §. 406. bl. 276. H. BOERHAAVE *Institut.* ed. §. 1165.

trent de beweging, te pas komt, zoo is het in dit gedeelte der geneezinge. — De verflapte vezelen, vaten en ingewanden, in weinig zich bewegende lieden, en te veel zittende Ambagtslieden (§. CLXXV. 2. a. 3.), zouden geene geneeskundige hulpe behoeven, indien van dit middel ter voorbereidinge goed gebruik konde gemaakt worden.

1. Veelerhande soort van geneesmiddelen zyn tegen deeze eerste beginselen van ziekten, (tot Teering, Waterzucht, Vermaagering en Zenuw-ziekten aanleidende,) door den Heer BOERHAAVE (y) opgegeeven. — *Minerale* wateren, met veerkrachtige lucht bezwangerd, staal en bittere middelen, die de werking van de maag en ingewanden bevorderen, de spysverteering verbeteren, en de belemmerde afscheiding der tot het leven noodig zynde sappen, zonderling het huishoudelyke der zenuwen bezorgen, zyn hier van het wezendlykste nut. En, wanneer die op eene geschikte wyze worden gebruikt, en niet onverschillig overal, dan alleen daar het pas geeft, met den *Cortex Peruvianus* en deszelfs bereidingen vervangen worden, zullen zy teffens:

2. De

(y) *Apborism. de cogn. & cur. Morb.* §. 28, 48. cum VAN SWIETEN *Comment.* pag. 29-38. 60-62. & *Materie Medica*, 2d hæc loca.

2. De *Torpor solidi vivi* , en de verminderde *Irritabiliteit* , verbeteren , opwakkeren , en , zoo veel mogelyk , tot haare vorige werkzaamheid brengen. — Onvermogenden kunnen met wilde Baldriaan (*Valeriana sylvestris*) , een Plant , in het Vaderland op veele plaatsen groeiende , veele vorderingen maaken. Met verwondering zag ik eene hooggaande *Anaesthesia* (levenloosheid) , in welke naauwlyks blyken van polslag te voelen waren , overwinnen , door een aftreksel van 4 loot van deezen wortel , op een fles witten wyn ; waar van , om de drie uren , een theekopje gegeven werd , en het mensch tot haare voorige volle vermogens deed wederkeeren. —

Van de VERBETERINGE *der verslymde of verdikte*
WEIVOGTEN ; *de* VERDIKKING *der al te dunne*
en de VEREENIGING *en vaster* VERMENGING *der te los zamenhangende en geschifte* VOGTEN ; *en het* GRUIZIGE
GEDEELTE DES BLOEDS.

§. CCXLVII. De eerste beginfelen (§. CXCI. I.) verder ingedrongen zynde , of door gebrek van bekwaame geneezing (§. CCXLVI. I. II.) niet behoorlyk verholpen , of door nieuwe en aanhoudende oorzaken bezwaard , brengen

gen vervolgens die ziekten voort, welke de behoorlyke *vasthechting in de vogten* betreffen (§. CXCI. 2.), die daar door tot *al te groote dikheid* enz. overgaan; het gevolg van den belemmerden bedorven *Spiritus rector* (§. CXXXIV.), de ongegiste meel-spyzen, gebrekkige beweging enz. en de geschiktheid tot het *catarrhale, rheumatique* en rottige in de ziekten. — De verschillende ontaartingen maaken natuurlyk tegenstrydige aanwyzingen uit; te weeten: het *verdikken van het te dunne en te loszamenhangende*, en de *vereeniging van het gruiszige gedeelte des bloeds*.

I. Tot het *eerste oogmerk* komen zoo wel middelslachtige als loog-zouten, geestryke gommen, aanprikkelende, versterkende, ontbindende, en bittere middelen, in aanmerking (*a*). Een gansch Hoofdstuk, de behandeling en verklaring van de geneezing der ziekten, uit *verslymde vogten* ontstaande, betreffende, kan men by de Heeren BOERHAAVE (*b*) en VAN SWIETEN (*c*) nazien. Maar alle deeze middelen zullen weinig baaten, indien de nadeelige voedsels (§. CLX. COR. I, II, III. CLXI. I. CLXXXVIII. 1. 5.), niet in 't tegenovergestelde (§. CCXXIV. 2. CCXXV. not. *m*.) veranderd worden.

1. Een

(a) L. STOKKE §. 395. pag. 263, 264.

(b) *De Morbis a glutinosis spontanea*, § 75.

(c) *Commentar.* Tom. I. pag. 104-112. met de middelen, daar toe in de *Materies Medica* opgegeeven, pag. 26-46.

1. Een weinig *Scilla* of *Bryonie*, op bier of wyn getrokken, kan met geringe kosten bereid, en, door een matig gebruik van dit aftreksel, veel slymen verdund worden.

2. Onder de middelen ter verbetering van de gebreken in de weivogten, zyn *Antimonialia* van voornaame Geneeskundigen (*d*) aangepreezen, waar onder met recht de *Kermes minerale* behoort (*e*). Veele bereidingen van dit soort waren voorheen in algemeener gebruik: wierden ze meer aangewend, men zoude mogelyk minder kwaalen, uit opvulling der grootere en kleinere vaatjes, zien voortduuren! Want, zoo wel als de huids-gebreken door dezelve verholpen worden, zoo vooronderstellen ze teffens de verbetering van de ontaarting der bedorvene weivogten. — Wylen de *Leidsche* Hoogleeraaren MAETS en MARGRAF gebruikten met vrugt in veele gevallen den *Regulus Antimonii Medicinalis* (*f*); en de Heer HUXHAM hechte groote nuttigheden aan zyne *Essentia Antimonii Vinosa* (*g*), welke nogthans in zuiverheid en zagte

(*d*) F. HOFFMANN *M. R. S.* Tom. I. Sect. I. cap. V. pag. 318, Sect. II. cap. VIII. §. VIII. pag. 450. &c. G. L. ALFELD *Dissert. de insigni usu sulphuris aurati Antimonii in morbis a vitiis lymphæ ortis.* Giesflæ 1765. *Geneesk. Biblioth.* VI. Deel, bladz. 98.

(*e*) *Hollandsche Maatschappy*, II. Deel, bl. 32.

(*f*) *A. C. Leidens.* cum *Chemia sua rationali.*

(*g*) *Observ. Chemic.* Tom. III. p. 162 sq. cum Tom. I. p. 157.

te uitwerking , niet te vergelyken is by de *Tinctura concentrata Antimonii* (g*) van F. HOFFMANN. — De uitwerking deezer middelen is by een geschikt gebruik derzelven , des te wezendlyker ; wyl zy by de verdunning der taaije en lymige vogten , de uitwaasfeming teffens bevorderen ; de lymigheden , die hangen blyven , verbeteren ; en de ongeregelde *irritabiliteit* , uit deeze afwykingen ontstaande , te recht brengen. Maar zal men 'er dat nut van zien , zoo moeten die alleen als *Alterantia* , en niet als *Evacuantia* , worden toegediend ; en van de zuiverste bereidinge zyn (g**).

3. Het *Elixir Vitrioli* , of andere *minerale* Zuuren , met water verdund , kunnen alleen in Kinderen , ter wegneeming van de dikke buiken en ter onderbrenging van de slymen , waar in doorgaans de Wormen nestelen , volstaan. Niet min nuttig is de ontbindende Geest van MINDERER (h) , alle de *Salia neutra* , de *Potio Riverrii* , [de vaste lucht,] enz. tot deeze betrachting.

4. Ter geneezinge van de *verslymde vogten* kan het geschikt gebruik van den *Mercurius alcali-*

(g*) *In Notis ad POTERIUM* ; Lib. II. cap. XII. pag. 261 *Oper. Supplem. Tom. I.*

(g**) *Collect. Chymic. Leidens.* pag. 250. F. HOFFMANN *de Medicamentis ex Antimonio selectioribus* , *Observ. Chem.* Lib. III. *Obs. VI.* pag. 524-526. *M. R. S. Tom. IV.*

(b) *Holl. Maatschappy* , II. Deel , bl. 15.

califatus (i), benevens het *Aqua calcis* (k), volgens de byzondere oogmerken, den aart der ziekten, en de onderwerpen, in welke die plaats hebben, mede in aanmerking komen.

5. De byzondere Ziekten, van verlooren eetlust, spyswalging, bezwaarlyke spysverteering, onmaatigen honger, vryster-ziekte, en witte zucht (§. XCIV. CLVIII. 8. CLXXX. 2. en CXCI. 2. a.), hebben zoo wel haaren grond in het wegneemen der slymen (§. CCXLVII. I.) het versterken van de maag en ingewanden, door bittere en versterkende middelen; als het behoeden van den nieuwen aangroei derzelve, door versterkende *Acida mineralia* (I. 3.), en het in acht neemen van den raad in de voorbehoeding (§. CCXXV. 2, 3.), hier omtrent opgegeven (l).

6. Vermogenden zullen in het goed bestuur der levenswyze weinig geneesmiddelen behoeven: en die onder hen, door gebrek aan beweging, de beginsels daar van gewaar worden, zullen, met versterkende spyzen en dranken, veel kunnen toebrenge, ter afweeringe van derzelve.

II. Men

(i) *Dezelve*, bl. 28-31.

(k) *Dezelve*, bl. 36-50.

(l) Vergelceken met J. DE GORTER, *Gez. Gen.* Hoofdst. XXIII, XXIV, XXVIII, LVIII.

II. Men verdikt de al te dunne vogten, en daar onder het 100de gedeelte van het bloed, door herhaalde en gestadige lichaams-oeffeningen, tot meerder doorwaasfeming: door ontlasting van meerder *Urine*, door den evengemelden Geest van MINDERER (§. CCXLVI. I. 3.) enz. Welke voor geringe lieden uit gezuiverde *Cineres clavellati*, met goeden wyn-azyn, kan bereid worden; benevens eene goede levenswyze van lyvige, drooge, en voedzaame spyzen en dranken (*m*), die in de meeste deezer ongesteldheden de voornaamste aanwyzing vervullen moet. Gaargekookte halmvrugten by verwisseling (§. CCXXV. not. *p.*), benevens goede bieren (§. CCXXVI. 2.), zyn voor minvermogenden de minst-kostbaarste. — De Geneesmiddelen dienden die eigenschappen te bezitten, dat ze noch te lymig, noch te zamen-trekkende zyn (*n*); maar dat ze, by de versterking van de vezelen en vaten, de verbetering der vogten teffens in het oog houden. — Dan, voor zoo verre de vereeniging der van een geweekene vezelen, ter versterking van de vaten, en bewerking der vogten, hier allernoodzaakelykst zyn, zoo kunnen deeze soort van middelen niet altoos uitgeslooten worden. Waartoe behooren:

1. De

(*m*) L. STOKKE §. 397. bl. 265.

(*n*) *Dezelve*, bl. 266.

1. De *Acido-austera vegetabilia* (o), en die der Bergstoffen (p); zonderling het *Elixir Vitrioli*, welke in sommige onderwerpen met vrugt kunnen toegediend worden.

2. Konstige Staal wateren, zoo van gloeiend yzer in gemeen water geblust; als door bymenging van yzer - *vitriool*, enz. in een soort van *mineraal* hervormd (q).

3. Onder de allereenvouwdigste de Waterzuuring, *Lapathum aquaticum*, *Britannica vera*, van MUNTING, mogelyk wel te zeer geroemd (§. CXXVIII.)', en daar door in onbruik geraakt, doch door BOERHAAVE (r), ROSEN VAN ROSENSTEIN (s), LINNÆUS (t) enz. voor de waare Plant erkend, en in alle gevallen van dunheid, ontbinding, en daar versterking van dit soort noodig is, aangepreezen; en op wyn of bier getrokken, een voortreffelyk Geneesmiddel uitmaakt. —

4. Onder

(o) H. BOERHAAVE *Lib. de Materia Medica*, ad §. 28. n. 4.

(p) *Holl. Maafschappy*, VI. Deels 1. stuk, §. LXXII. 2. bl. 120, 121.

(q) HOFFMANN, Tom. II. pag. 23. DUBÉ *Medic. de pauw.* Cap. VIII. pag. 31.

(r) H. BOERHAAVE *Histor. Plant.* pag. 539.

(s) *Handleiding tot de kennis en geneezing van de Ziekten der Kinderen*, bladz. 525.

(t) *System. Naturæ. Rumex* 15. edit. VI.

4. Onder de zamengestelde , eindelyk de *Tinctura aquosa Rosarum* : als die niet alleen de dunne vogten kan verdikken , de vezelen en vaten versterken ; maar die teffens een vermogen heeft , om de spysverteering te bevorderen , de afscheiding der vogten , hier toe noodig , te verbeteren , en dus aan alle de oogmerken teffens te voldoen.

III. Men vereenigt en vermengt de te los zamenhangende en geschifte vogten , (den grond van de eerste beginfelen der *Scorbut* , en der algemeener dan voorheen heerschende rotkoortsen ,) vaster , door genoegzaam dezelfde hulpmiddelen (II. 2 , 3 , 4.) , en de voedfels , in de voorbehoeding aangepreezen , in plaats van de na-deelige en tegenstrydige te gebruiken , en door dezelve de ontbrekende vaste lucht in het bloed te herstellen. —

1. Goed voedzaam brood , met de zemen daar in gebakken , en alle soort van smeeri-ge zeepachtige halmvrugten , versche moeskruiden , en rype vrugten uit de tuinen , zoo in-als uitlandsche , zouden aan deeze aanwyzing voldoen : maar , wanneer deeze ontarting der vogten , de gemeenste onder de *Morbi endemi-ci* , heerscht , is 'er weinig mogelykheid , om die verfrisningen , met veerkragtige lucht bezwan-gerd , te verkrygen (u). De vogtige woonin-
gen

(15) [Best was het dan , den zulken van die middelen te
XVIII. Dcel. V v voor-

gen moeten 'er by hersteld , door vuur verwarmd , de beweging verbeterd , en daar die by *inundation* (§. CXXXIV.) enz. voorvallen , door toereikende verschooning en ondersteuning van de bedrukte gemoederen , door milde aalmoesfen , waar van de geur , wegens de jongste gevallen , noch niet verwelkt is , te gemoet gekomen worden. — Het geringste met de eerstgenoemde hoedanigheden begaafd , zoude met de laatste veel helpen kunnen. — Intusfchen dient de geneezing hier ook algemeen te zyn.

2. In de *tweede* plaats , zyn hier de middelen , in de vorige afdeeling (II.) opgegeeven , zeer heilzaam. — De inlandfche Rhabarber (de *Lapatha*) , de Baldriaan , de *Dulcamara* , van den Heer BOERHAAVE (*v*) vermogender , dan de *China* en *Salsaparilla* gehouden , zoo bekend om het balsemachtige in fcherpe en van een wykende vogten te herstellen , en van LINNÆUS als een onfeilbaar middel in de ongemakken , uit *Scorbut* ontstaande (*w*) , aangepreezen ; kunnen hier , naar het byzonder inzicht , veel vrugt doen. Waarby de *Althæa* , de *Malva* , de *Consolida major* of *Symphytum* , het *Eupatorium* , *Eryngium* enz. mede van den grooten BOERHAAVE

voorzien , van welke Kapitein Cook (§. CCXXVI. 2. not. d.) gebruik maakte.]

(*v*) R. A. VOGEL *Hiftor. Mater. Med.* pag. 195.

(*w*) *Hift. de l'Acad. des Sciences* , 1761. pag. 54. feq. *Gen. Biblioth.* V. Deel , pag. 730.

ve als zeer goede middelen tegen het *Scorbut*, geroemd (x); en zoo veele andere Planten, door den Alwyzen Schepper zoo mildelyk aan het Vaderland toegereikt; waar onder de Waterkers, Waterdrieblad, Beekeboom, Waterkruiken, Duivekervel, enz. niet moeten vergeeten worden; (waar van het gezicht alleen ons tot opmerking leiden moest;) geeven overvloedige blyken van de goedheid des Goddelyken Maaikers, die teffens de middelen zoo ruim tegen de kwaalen heeft medegedeeld.

3. Eindelyk behooren hier veele andere enkelvoudige middelen (*Simplicia*) toe, door den Heer BOERHAAVE, onder den tytel van *Aquosa subfarinosa, mollia, emollientia* (y); van *Amara lactescentia frigida* (z); van *Specifica leniora Antiscorbutica* (a); en van *Antiscorbutica modicè adstringentia* (b) opgegeeven. Waar uit, naar de onderscheidene oogmerken, verscheidene zamengestelde geneesmiddelen vervaardigd kunnen worden.

IV. Als een gevolg van de mingeschikte zamenhegting in de vogten (§. CXCI. 2.) tot de waterachtige verdunning, traage omloop der levensvogten

(x) *Historia Plantar.* pag. 176, 194.

(y) *Lib. de Mater. Medic.* Sect. 35. num. 3. pag. 12.

(z) *Ibidem*, Sect. 614. pag. 131.

(a) *Ibidem*, Sect. 1160. L. 7. pag. 199.

(b) *Ibidem*, Sect. 1162. pag. 205.

vogten enz. verzwakking der vaste deelen enz. tot overtollige ontlastingen (§. CXCI. 2. *b, c.*) aanleiding geevende (*c*), wordt aan dit inzicht (§. CCXLIII. X.) voldaan; door dezelve volgens haaren verschillenden aart, met in acht nemen van het voorige (II.), ter verbeteringe opgegeeven, te behandelen.

1: Het *overtollig zweeten* wordt, behalven langzaame verkoelingen, verminderen van dek, te lang te bed liggen (*d*), met aantrekken van fluitende kleederen (*e*), enz. en andere noodige ontlastmiddelen, somtyds door een aftrekfel van Salie, op witte wyn of brandewyn bedwongen, waar van des morgens en des avonds een of meer lepels worden ingenomen. Welk gering middel de *Baron van Swieten* (*f*) dikwyls met genoeg zag gelukken.

2. In de *Diabetes* (§. CLXI. 5. *c.*) is, behalven het nalaaten van warme verdunnende water-dranken, en het gebruik van drooge spyzen, by andere zamentrekkende en verzagtende middelen, het *Serum aluminatum* (*g*), voldoende bevonden.

3. In de *bloedstortingen*, welker oorzaaken verscheiden kunnen zyn, komt de hoofdzaak, tot

(*c*) L. STOKKE, §. 407. bl. 276.

(*d*) *Dezelve*, nom. 1.

(*e*) VAN SWIETEN *Commentar.* Tom. II. pag. 368.

(*f*) *Idem ibidem*, pag. 370.

(*g*) MEAD *Monit. Medica*, cap. IX. sect. II. pag. m. 101.

tot deeze afdeeling voornamentlyk betrekkelijk, vooral in aanmerking (*h*). Het *Scorbutique*, hier de grond zynde, moet de ontbinding van het bloed (§. CCXLVII. II.) worden verbeterd, en de verslapte vezelen en vaten (§. CCXLVI. III.) versterkt, en van de middelen, aldaar opgegeeven, naar omstandigheden gebruik gemaakt worden.

a.) Eene teug goed koud pompwater, als de verrotting tegengaande, de vezelen en vaten versterkende, en een zagt zweet verwekkende, vooral, wanneer de lyder dit neemende te bed ligt, en zich toedekt, is eene van de vaardigste middelen, om een dikwyls dreigend gevaar aftewenden. —

b.) Onder de inlandsche Planten, kunnen de Weegbree, de *Quinquefolium*, of *Pentaphyllum*, en daar onder de *Potentilla* of *Argentina*, (waar by van sommigen de Aardbeijenplanten gebragt worden;) de *Bursa pastoris*, *Equisetum*, de bast van Willigen en Eiken boomen, de *Pimpinella*, of *Sanguisorba* enz. in verscheidene gevallen van dienst zyn.

c.) 'Er kunnen gevallen zyn, in welken *Nitrosa*, *Emulsiones*, en een enkele maal eene aderlaating te pas komen; hoewel zeldzaamer in dit soort. Het byzondere raakt deeze geneezing

(b) L. STORKE §. 407. 3. pag. 277.

zing niet, het welk beneden op zyn plaats zal gezien worden.

d.) *Acida Mineralia*, kunnen dikwyls de meeste uitwerking doen: als die de verdunde vogten ftremmen, de opzieding bedwingen, en de daar door uitgerekte vaten tot haare voorige veerkragt herftellen; waar onder met recht de *Acida vinofa*, als het *Elixir Vitrioli*, het *Aqua Rabelii*, de *Liquor Anodyno-mineralis* HOFFMANNI, en het *Oleum Vitrioli dulcè*, met water verdund, behooren.

4. De *braakingen* zyn onder deezen mede van den zelfden oorspronk; de vaste lucht, het verftenste herftellende, en het bederf (§. CLXXXVIII. 5.), benevens de uitzetting hier uit gebooren, tegengaande, moeten het voornaame onderwerp uitmaaken. Veele *Salia media*, de *Potio RIVERII*, en *Spiritus MINDERERI* (§. CCXLVII. I. 3.) alleen, of met water van Kruis- en - munt, gegeven; of dit water alleen, by lepels gebruikt, kunnen van veel vrugt zyn. WATSON prees hier toe de *Magnesia alba* aan (h), die in aart met de voorige overeenftemt. De braaking gefild zynde, dient de maag door zachte *Paregorica*, als *Diascordium Fracaftorii*, of *Theriaac*, daar na met bittere middelen, onder welke de

Aco-

(h) *Medical Observations*, Vol. III. pag. 335. *Geneeskundig Biblioth.* VI. Deel, bl. 290.

Acorus, of *Calamus*, *Alsem*, *Centauria* enz. zyn, versterkt te worden; waar toe onder de Uitlandsche de *Colombo*-wortel (*h*), en het *Quaszie*-hout (*i*), de voornaamste zyn.

5. De *afgangen* in dit soort van ziekten, hunnen grond hebbende in de ontbinding der vogten (§. CLXXXVIII. 5. en CXCVI. 4.), en de verzwakking der ingewanden, moet in de eerste plaats haare voornaame geneezing daar in gezogt worden, bereids boven (§. CCXLVII. III.) verklaard. Het verdere, dat tot deeze ziekten in het zamengestelde behoort, moet beneden op zyn plaats gezien worden. De voornaame mid- delen, die hier in aanmerking komen, zyn de *Ipecacuanha* en de *Rhabarber*, by de opgegeevene versterkende en zamentrekkende; waar by som- tyds pyn-stillende noodig zyn (*k*). Het *Semen Lapathi acuti*, kan hier aan alle inzichten vol- doen (*l*); om van de *Rhus*, de *Myrthus*, en de *Lysimachia* geene verdere melding te maaken. Behalven den bereids gepreezen *Colomba*-wortel
is

(*h*) A. LENTFRINCK *Geneeskundig Tydschrift*, I. Deel, bl. 7. en *Uitgezochte Verbandelingen* enz. I. Deel, 8. stuk, bladz. 66. Welken Wortel ik volkomen overeenstemmende bevonden heb met de *Radix aristolochia rotunda*: waarmede ik alle die uit- werkingen gezien heb, die men aan den eersten toeschryft.

(*i*) *Uitgezogte Verbandelingen* by HOUTTUIN, IX. Deel, bladz. 394.

(*k*) L. STORKE, §. 407. 4. pag. 278.

(*l*) H. J. N. CRANTZ *Mater. Med.* II. pag. 25.

is de geneeskunde met twee andere nieuwe mid-
delen verrykt geworden, als die van J. LOPEZ,
door den wydberoemden Hoog-leeraar GAU-
BIUS (*m*) den Vaderlanderen medegedeeld,
en de *Tabbahbooms*-bast (*n*); waarby het *Aqua*
calcis, met den eersten wortel, ook zynen ut-
tigheid hebben kan (*o*).

Van de VERBETERINGE *der* ONDERSCHEI-
DENE SCHERPTE*n* *in het* BLOED.

§. CCXLVIII. De eenvoudige ziekten,
uit een vogtigen dampkring, enz. ontstaande,
door bykomende oorzaaken zagties gekoesterd,
gezien hebbende, volgt de orde, tot die geene
over te gaan, die voornamentlyk uit de spyze
en drank haar wasdom krygen. Deeze behande-
ling (*p*) behelst de herstelling van de onder-
scheidene scherpten, in haaren aart en natuur,
boven (§. CLXI. 2, 3, 4, 5. CLXII. 3.) ver-
klaard. De verbetering van de scherpten in het
ge-

(*m*) *Adversariorum varii argumenti*, Lib. unus pag. 78.

(*n*) A. LENTFRINCK *Uitgez. Verband*. l. c. bl. 93.

(*o*) [*Histor. Const. epidem. Vermin. Cap. IV. sect. III. Schol.*
pag. 306. seq.]

(*p*) L. STOKKE, §. 399. bl. 267.

gemeen , kan men uit het boven-verhandelde (§. CCXLVI. I. II.), en het onderwijs van den Heere BOERHAAVE (q) eenigermate afneemen. Die der byzondere moeten naar hunnen eigen aart behandeld worden.

I. De vermeerderde slymen, door de voedfels geholpen , en in geene ontaarting tot ontbinding overgegaan , geeven doorgaans in zwakke ingewanden aanleiding tot eene *zuure scherpte* (§. CLXI. 2. a. en CXCI. 3.), uit het bovenverhandelde van de voedfels (§. CL. 1. 2. 5. CLII. 1, 2. CLX. COROLL. I, II, III. en CLXXX. 1.), niet alleen in de eerste wegen , maar ook in het bloed (r). — Alle de gevolgen , hier uit ontstaande , korthedshalven voorondersteld zynde , en in de aangewezenen plaatsen nader in te zien , worden bezwaarlyk onder gebragt , ten zy al het bovengemelde nagelaaten , of ten minsten , zoo veel mogelyk , ten goede veranderd worde. Dit alleen was genoeg tot geneezing : dan dit allezints niet kunende bereikt worden , moet het geneeskundige daar by komen. — Men geneest het *zuur* of de *zuure scherpigheid* in het lichaam :

I. Door

(q) *Institut. Med.* §. 1172.

(r) H. BOERHAAVE *Aphor. &c.* §. 60-64. CUM VAN SWIETEN *Comment.* Tom. I. pag. 80-88.

1. Door opflurpende , veranderende en versterkende middelen (*s*).

2. Door tegengeschikte voedfels uit dieren , plantgewassen enz. versterkende middelen , vermeerderde beweging , en de even-genoemde zuur-opflurpende geneesmiddelen (*t*).

3. Volgens de wyze van den Heer ROSEN VAN ROSENSTEIN , vooral in Kinderen , in zyne fraaije Verhandeling , over dit onderwerp opgegeeven (*u*). Waar van zich :

4. Geringen met weinig kosten kunnen voorzien ; en van gelyken van gebrande oesterschelpen , of Kreefte-schaaren , met een gering gedeelte *Vitriolum martis ad albedinem calcinatum* , of in deszelfs plaats van een geschikt en maatig gebruik van kalkwater (*v*), met eenige verzagende Syroop , of , daar het noodig is , met die van *Rhabarber* enz. kunnen bedienen.

II. Het natuurlykst gevolg van een eigenaartig bederf , door de veelmaal opgenoemde geschiktheid der lichaamen , en de eigenaartige geneigdheid tot het zelve , in de voorgaande afdeelingen

(*s*) L. STOKKE , §. 400. bladz. 268.

(*t*) H. BOERHAAVE , l. c. §. 66. pag. 89. VAN SWIETEN , l. c. pag. 89.

(*u*) *Handleiding* enz. VIII. Hoofdst.

(*v*) *Holl. Maatschappye* , I. Deel , bladz. 50.

lingen ingezien en behandeld , moest het meest heerschende zyn , ten ware de even opgenoemde voedfels in veelen dit weerhielden. Weshalven dit bederf in weinigen , onder de gedaante van eenvoudige en sleepende ziekten , dan te verouderde *Scorbutici* , van een galachtige gesteldheid , voorkomt. Ik heb maar tweemaal in 20 jaaren tyds dit bederf in eenen hoogen trap gezien , in welken dit van sterke kwyling gevolgd werd , en in den dood eindigde. De aanleidende oorzaaken tot deeze hooggaande scherpte zyn boven (§. CL. 3. 6. en CXCI. 3. not. o.) uit deeze Verhandeling , en door den Heere BOERHAAVE (w) verklaard. — Het eeten van vleesch der aan de Vee-pest gestorvene Beesten , schynt zoo zeer tot dit stuk niet betrekkelijk gemaakt te kunnen worden ; naardien de uitwerking dikwyls zoo geweldig was , dat ze tot daadelyke Rotkoortsen aanleiding gaf (§. CLXII.) , en de Rotkoorts te *Edam* , uit stinkend kuipvleesch ontstaan (§. CXXXIV.) , gelyke bewyzen opgaf. — Zoo verre dan deeze scherpte tot de tegenwoordige afdeeling behoort , is het eene meerdere ontaarting in de vogten , dan die van §. CCXLVII. III. , onder de gedaante van eene sleepende Koorts , met hoog brandig water , vermagering des lichaams , uitputting der levens-krachten , door kwyling , enz.

(w) *De Morbis ex Alcalino Spontaneo* , §. 84.

enz. (*x*); doorgaans uit eene scherpe ontaarting, in galachtige lichaamen, met sterke ingewanden begaafd, en door al te groote vermoeijende bezigheden, heerschend gebruik van dierlyke voedfels, zonder in het nadeelige en afwykende te voorzien, ontstaande (*y*). Terwyl deeze ontaarting in het zamengestelde doorgaans een gevolg is van eene verouderde geelzucht en hardnekkige verstopping in de lever, of derzelver galbuizen. — Voor zoo verre de geneezing de eerste beginselen deezer ziekte betreft, moet dezelve betracht worden :

1. In het verminderen der al te sterke beweging (*z*), het tegengestelde van de slymen, die door gebrek van beweging zoo wel verrotting voortbragten, als die, in dit geval, door te sterke en te aanhoudende bewegingen, tot een ander soort van bederf en *alcalische* ontaarting (*a*), aanleiding geeven: het bezorgen van eenen verkwikkelyken slaap, en de noodige ontspanning in de huid, door zagte dampbaden en stoovingen.

2. In

(*x*) H. BOERHAAVE *Institut. Medic.* §. 912. pag. 437.

(*y*) De verklaring van den Heer BOERHAAVE *l. c.* §. 82-86. wegens deeze scherpte, hecht het beste denkbeeld tot het wel onderscheiden van de voorgaande §. CCXLVII. III.

(*z*) H. BOERHAAVE §. 88. pag. 7. VAN SWIETEN *Comment.* Tom. I. pag. 128, 129.

(*a*) *Idem ibidem*, §. 90. & *idem ibidem*, pag. 132.

2. In het gebruik van alle die voedsels , in de voorbehoeding (§. CCXXV.), en geneezing (§. CCXLVII. II, III.), ter verbetering van de vogten , en het tegengaan van de onnatuurlyke ontbinding en scherpte , in dezelve aangepreezen.

3. In het aanwenden van die middelen , door de Heeren BOERHAAVE (*b*), STOKKE (*c*), en DE MONCHY (*d*), ter geneezing van deeze afwykingen voorgesteld. Waar onder ras zuur wordende , als de melk en derzelve bereidingen , dunne waterige en ligt gistende meeldranken ; als mol , garste bier enz. en zulken , die het *alkali* vernietigen ; waar toe alle de zuuren uit de drie Ryken ; of die het verstoppen , als alle de vette aarden , de *Trochisci V. C.* , de *Viperis* , alle zagte olien , de zwavel en derzelve bloemen , of die het zelve verdunnen.

III. De zoutachtige scherpte (*Acrimonia muriatica*) , door het aanhoudend gebruik van gezoutene spyzen , of te veel keuken-zout by dezelve genuttigd (§. CL. 3. CLXI. 3.), gebooren ; wordt verholpen , door :

I. Die

(*b*) *Institut. Medic.* §. 1174. *Apbor.* §. 88. cum VAN SWIETEN , *Commentar.* Tom. I. pag. 125-129. & Tom. II. pag. 128-132.

(*c*) § 400. A. bladz. 267, 268.

(*d*) *Holl. Maatschappy*, l. c. §. LXII. 1, 2.

1. Die doortrokken ziltige spyzen, en te veel gebruik van zeezout, of het zeewater, in zwakke gestellen, in te groote veelheid, tot geneeskundigé oogmerken aangewend (*e*), na te laten; de voedfels in byna onsmakelyke te veranderen, en de dranken al weder uit zagte zeep- en meelachtige, en gelyke aftreksels uit haver en garst, en gelyk soort van halmvrugten, benevens gemeen water, of ligt geestryke dranken enz. te verkiezen.

2. Door geneesmiddelen, van den zelfden zagten olieachtigen en ontbindenden aart, die te verdunnen; te ontlasten, en te verzagten: insgelyks door loogzoutige (*f*) uit kalkwater, onder de bepalingen van den Heer VAN SWIETEN (*g*), dezelve te verbeteren; en:

3. Door de middelen, tegen de scherpten in het gemeen opgegeeven, dezelve onder te brengen.

IV. De heerschende garstigheid (*Acrimonia rancida*), uit de vette en olieachtige spyzen (§. CLXI. 2. *c.* CXCI. 3. not. 2.) veroorzaakt, wordt verbeterd:

I. Door

(*e*) A. D. GAUBII *Adversariorum varii Argumenti*, Lib. un. pag. 22.

(*f*) L. STOKKE §. 400. C. bl. 269. H. BOERHAAVE *Instit. Med.* §. 1175. 1, 2, 3. *Aphorism.* §. 605.

(*g*) G. B. VAN SWIETEN *Comment.* Tom. II. p. 129, 130.

1. Door zich van gelyke foort van voedfels, zoo even (II, III.) aangewezen, met vermyden van het vette, gerookte, gesnerkte en reeds garstig geworden te bedienen; en:

2. Door gebruik te maaken van alle de zuurre middelen uit Plantgewasfen, zoo die natuurlyk zyn in de rype vrugten, en de bereidingen daar uit tot *Syropen*, *Geleyen*, *Marmeladen* enz. gemaakt; als de geneesmiddelen van den zelfden aart, gelyk *Honing*, *Manna*, *Cassia*, *Tamarinden*, en de zamenstelsels daar van in de *Apotheken* bekend (*h*).

3. De byzondere Ziekten, hier door (§. CLXXXVII. 5.) verwekt, zyn in de bovengemelde aanwyzingen (1, 2.) reeds begreepen. Zy worden het spoedigste overwonnen, door de maag van de onnatuurlyke fcherpte naar boven te ontlasten; en beter, dan dat deeze fcherpte door haare gewoone geneigdheid, om zich aan de wanden der Ingewanden te hechten, de gansche darmbuis te laten aandoen; dat door *Purgeer*-middelen, zonder opzicht tot de verbetering (*correctio*), doorgaans geschieden moet. — Het algemeene, ter onderbrenginge in de voorgaande fcherpten opgegeeven, geldt hier zo
wel,

(b) H. BOERHAAVE *Instit. Med.* §. 1176. *Apborism.* §. 605.
13. VAN SWIETEN *Comment.* Tom. II. pag. 139-142. STOKKE
§. 400. D. bladz. 269, 270-

wel , als de laatste aanwyzing , om de maag en ingewanden door bekwaame en bittere middelen te versterken.

V. De verbetering van de scherpten , uit Speceryen enz. en die der gegiste vogten voortgebracht (§. CLXI. 4.) , zyn uit dezelfde heilzaame bronnen , volgens de beproefde bevindingen van de Heeren BOERHAAVE en VAN SWIETEN (*i*) , te scheppen ; als :

1. Der *eersten* : door verdunnen met waterige vogten ; ontbinden met *Saponacea acida* ; verzagten met *Blanda gelatinosa* ; en het verbeteren der scherpte , die hier wegens het heerschende *Alcaline* in de spyzen , de overhand mogt bekomen hebben.

a.) De eerste aanwyzing is in de meeste van deeze ontaartingen , zonderling (§. CCXLVIII. IV. 2.) verklaard , waar toe voornamentlyk het sap van Citroenen , Orange-appelen , Azyn enz. voldoen kunnen.

b.) Van gelyken de tweede (§. CCXLVII. III. 1 , 2 , 3.).

c.) Aan de derde insgelyks , die in het voorgaande (§. CCXLVIII. II. 3.) zyn opgegeeven (*i*) ; tot welk oogmerk een afkookfel van haver en gort , met *Oxymel simplex* , *Rob sambuci* ,

(*i*) *Idem ibidem* , num. II. cum VAN SWIETEN *l. c.* pag. 135 - 138.

buci, *Ribesiorum Syr.* e *Succo citri* enz. teffens een aangenaamen drank uitmaakende, kunnen vorderlyk zyn.

d.) Die der laatste is in de voorige afdeeling reeds aangewezen. De *Acida austera*, als de *Spiritus acido minerales*, hoedanige zyn de *Spiritus Salis marini*, *Nitri*, *Sulphuris*, *Vitrioli*; en de wrange zamentrekkende middelen, boven (§. CCXLVII. IV. 3, b.) opgenoemd, kunnen, door de vaste deelen te versterken, en de vogten in een te pakken, de gebreken, hier uit voortkomende, best verhelpen.

2. Der anderen,

a.) *In het gemeen*: door de middelen, ter verbeteringe der zuure scherpte (§. CCXLVIII. I.), en die by het misbruik der Speceryen (§. CCXLVIII. V.) verhandeld zyn (k), aan te wenden.

b.) *In het byzonder*: door die naar de onderscheidene omstandigheden toe te dienen. De geneezing is doorgaans tweeledig; of by het onmiddelyk te veel gebruik; of ter herstelling van de gevolgen, uit dit misbruik doorgaans voortspruitende, *Febris crapularia* genaamd. — De koorts in het eerste geval ontsteecken zynde, is eene genoegzaame veelheid waters, en allerhande

(k) VAN SWIETEN l. c. pag. 138.

hande verdunnende dranken , hier uit bereid , het beste. Een en andere lepel citroen- of limoen-ſap , kan in eene ligte dronkenschap ſomtyds de bedwelming beneemen. Indien na deezen aanval , het bloed blyken van ontſteeking geeft , zyn zuure Geleijen en Syropen (§. CCLVIII. IV. 2.) dienſtig ; doch wanneer 'er in verouderde Dronkaarts reeds eene geſchiktheid tot waterzucht beſpeurd wordt , zyn *Theriaca Diateſſaron* , *Andromachi* , geconfyte Gember , en gelyke verwarmende *Aromatica* , van het meeste nut.

c.) Allerbest wordt de volkomen geneeswyze betracht , door langzaamerhand de gewoone veelheid wyns en der gegiſte dranken te verminderen ; (wyl de ſchielyke veranderingen in alle gevallen van het eene uiterſte tot het andere altoos nadeelig bevonden is) ; en in derzelve plaats een maatig gebruik van goeden ouden wyn te maaken , en de kwynende krachten door het bedervende vermogen van deeze uitgewerkte geesten te onderſchraagen , en de zwakheid der maag dezelve te gemoet te komen ; 't geen geringeren met goed voedzaam bier kunnen doen. Men gebruike droogere ſpyzen , uit goed gereezen brood , of tweebak ; gebraden vleefch van jonge dieren en rivier- viſch ; goed voedzaam bier tot drank , met vermyding van verzwakkende warme water- dranken ; en verſterke de maag
en

en ingewanden door langzaam vermeerderde lichaams-beweeingen. Welk bestuur, volgens den Heer VAN SWIETEN (1), in byna hoopelooze gevallen vorderlyk geweest is, en nooit gemist heeft, ten zy de ingewanden door eene geneigdheid tot verharding (*diathesis scirrhosa*), of het weeke der hersenen byna vernietigd zynde, deeze kwaalen alreeds ongeneeslyk gemaakt hadden

VI. De scherpten uit een wrang zuur, *Acido-austerum* (§. CLXI. 2. a. not. g. CXCI. 3. not. y.), vereischen dezelfde middelen, die by het zuur (§. CCXLVIII. 1.), en de behandeling, wegens de scherpte in het gemeen, (§. CCXLVIII.), boven zyn aangewezen en verhandeld (m).

VII. Het overlaaden van de maag, door te veel winderige of te voedzaame spyzen (§. CLXI. 4. not. o. CLXV.), den uitgang derzelve drukkende, wordt verholpen door zagte doorspoelingen, vasten, overgeeven, en ontlasting naar beneden (n). In *present* gevaar zyn zulke braakmiddelen best, die schielyk en oogenblykelyk werken, hoedanig het *Vitriolum album* (o), benevens andere middelen, door den
Heer

(1) *Ibidem loci.*

(m) H. BOERHAAVE *Instit. Med.* §. 1177.

(n) *Idem Aporism.* §. 605. 10.

(o) VAN SWIETEN *l. c.* pag. 134.

Heer BOERHAAVE daar toe bekwaam voorgesteld (*p*), of een *Clysteer*, die spoedige ontlasting naar beneden maakt.

1. De toevallen , door het eeten van mosfelen (§. CLXIV. I) veroorzaakt , schynen tot deeze afdeeling te behooren. — De Heer BASTER heeft daar tegen een of twee lepels wyn-azyn aangeraaden te gebruiken ; waar tegen veelen een glas Mallagawyn aanpnyzen (*q*). Ik heb gevallen gezien , waar in noch het een , noch het andere hielp , maar eene ruime aderlaating noodig was , daar na een zagt braakmiddel , en vervolgens een zagt *laxans*. De aderlaating wordt aangewezen , wanneer de pols zeer driftig en opgezet , en het aangezicht zeer rood en gezwollen is. Wanneer deeze verschynfels afweezig zyn , kan men , wanneer de wyn-azyn en Mallaga-wyn niet helpen , tot een zagt *Vomitif* overgaan. Indien de maag pynlyk opgespannen is , gelyk dikwyls gebeurt , zyn , na zagte ontlast-middelen (kan het zyn naar boven) zagte *Lubricantia* en *Oleosa* nuttig , zoo wel om deeze pynen te verzagten , als den uitflag naar buiten , die hier niet zelden op volgt ,
te

(*p*) *Lib. de Materia Medica* , ad §. 605. num. 10.

(*q*) *Natuurk. Uitspanningen* , I. Deel , bl. 126.

te bevorderen (r). Het nadeel door het eeten eeten van rauuwe Mosfelen kwam men in ZEE-
LAND (§. CLXIV. 1.) met een glas goeden
witten wyn voor.

2. De ziekten, door het eeten van Garnaa-
len, nieuwen Haring, Kruisbeijen (§. CLXIV.
2, 3, 4) en onganfche Oesters (§. CXX. [d])
verwekt, behooren tot de zamengestelde; waar
van de behandeling in de aangewezene plaat-
fen, benevens de byzondere toevallen, die
verzellende, omftandig kunnen nagezien wor-
den; zoo wel, als de geneezing van de ligte
Choleræ humidæ, welke men te *Vlaardingen*
met uitflag jaarlyks gewoon was te verneemen
(§. LX.* 2. c.). — Die van de Kruisbeijen,
zonder opzicht tot het *Epidemique*, behooren
tot de *Acida auftera* (§. CXLVIII. VI.).

(r) O. BEHRENS apud P. H. MOEHRING in *Act. Phys. Med.*
Vol. VII. pag. 140. in *Append.*

B T V O E G S E L.

§. CCXLIX. Het is niet wel mogelyk , om de geneezing deezer eenvoudige Ziekten (§. CCXLIV. CCXLVIII.) zonder herhaaling te behandelen (*t*). — De rede hier van is niet duister , wanneer men de weinige eenvoudige hoofd- of grond- wetten nagaat , die 'er in 's menschen lichaam (§. CLXXXIII.) gevonden worden ; als : die het lichaam van buiten en van binnen aandoen , en verschillende gevolgen in de vaten en ingewanden veroorzaaken. Volgens dit grondbeginsel , is de geneezing na de verbetering der vogten , en het overwinnen der oorzaken , die de wanorders , of afwykingen van den natuurlyken gezonden staat , in de dierlyke huishouding voortbrengen , in de ontsteeke ne ziekten dezelfde , als in de sleepende. In allen

(*t*) [By het overgeeven der Verhandeling had ik dezelve alleen geschetst , en het byzondere ter verklaaringe hier toe noodig , slechts aangewezen. Dan , op een wenk van één der Hooggeleerde Heeren *Censores* , na de bekrooning , vernomen hebbende , dat dit zoo wel niet met het vorige strookte , en dat eene kleine uitbreiding , overeenkomstig de voorgaande behandeling , beter voldoen zoude , heb ik , wegens den eerbied aan zyn Hooggel. achtbaare gryzigheid , my hier in , en in het volgende , niet willen onttrekken , maar ten dienste myner Landsgenooten , met voorafgaande toestemminge der Ed. Maatschappye , naar zyne billyke begeerte my trachten te schikken : schoon de herhaaling by my even zoo onmogelyk , als in de aangehaalde plaatsen , geweest is.]

allen kwynt de natuur, na het overwinnen van den stryd, door zich zelve voortgebracht, of door geneesmiddelen geholpen en onderschraagt. Het voornaame komt derhalven in het laatste neder, op het versterken der vaten en ingewanden, of, zoo men wil, der maag en darmen; welke, geholpen zynde, de vogten verbeterd, de vaten versterkt worden, en het lichaam tot zyne voorige sterkte en vermogen wederkeert.

— Om deeze reden kan dit Hoofdstuk eenvoudiger begreepen worden, als het in de verklaring schynt opgegeeven te zyn. Dan, de Heer BOERHAAVE, die de beste stel- of wiskundige orde in zyne *Institutiones Medicæ*, en in zyne *Aphorismi*, in acht genomen heeft, herhaalde na de algemeene behandeling der scherpte (u), dezelfde bestuuring in die van het *Alcaline* (v), van de *Acrimonia muriatica* (w), van de *Acrimonia oleosa, aromatica* enz. (x), en van de *Acrimonia acida austera* (y); en volgde het zelfde voetspoor in zyne *Aphorismi*. De Heer STOKKE, zyne voetstappen drukkende, moest dezelfde eenvoudigheid betrachten. Waarom ik die beiden, zoo voor de beschaafde geneeskunde, als voor de *Nederlandsche Practizyns*,

(u) §. 1172.

(v) §. 1174.

(w) §. 1175.

(x) §. 1176.

(y) §. 1177.

rizyns telkens aangehaald heb. 'Er zyn geval-
len , onder deeze eenvoudige ongemakken ,
welke eene algemeene behandeling gedoogen.
By voorbeeld :

1. In zwakke maagen ; 't zy die uit flappe
Vezelen (§. CCXLVI. III.) , uit Zuur (§.
CCXLVIII. I.) , of uit Slymen , of te veel
Gal , die doorgaans met de slymen gepaard gaat ,
maar kragteloos is (§. CLXXXVI. 2.) , ontstaan ,
kunnen eenige goede , raauwe en sappige Oes-
ters , met een stuk geroost brood , nugteren ,
of voor de middag en avond-maaltyd , en een
kleine teug goede Maagwyn , meer nut toebre-
ngen , dan veele middelen uit den *Apotheek* (a).
Op het voetspoor van deezen beroemden Na-
tuur - kenner , heb ik verscheidenen meer zien
vorderen , dan ik met veele middelen betrach-
ten konde.

2. Van gelyken kan in het zuur , in slymen
en andere scherpten , onder deeze rangschikking
begreepen , een mengsel van twee deelen *Sapo*
Venetus , met een deel *Extractum Quasciæ* tot
pillen gebragt , en daar van driemaal daags een
behoorlyk gebruik gemaakt , meer te wege ge-
bragt worden , dan door veele meer zamenge-
stelde middelen ; vooral daar , waar het veree-
ni-

(a) J. BASTER *Natuurk. Uitspann.* I. Deel , bl. 84.

nigende en versterkende, de hoofdaanwyzing uitmaaken moet. — Dit zelfde oogmerk kan ook,

3. Met gelyke deelen *Lapides cancrorum*, *Sapo Venetus* en *Rhabarber*, of met een mengfel van de *Radix Angelica*, *Lapides cancrorum* en *Sal Absynthii*, tot de gifte van een vingerhoed, 'smorgens en 'savonds gegeven, bereikt worden.

Van het OPENEN der VERSTOPTE KLIEREN.

§. CCL. De enkelvoudige Ziekten, tot deeze afdeeling behorende, moeten van de *Scirrhi*, en andere verouderde Verhardingen, wel onderscheiden worden: naardien zy eigentlyk die ligte aandoeningen uitmaaken, die §. CLXXXVI. 2. CLXXXVII. CXCI. 3. CXCVI. zoo door de lucht, als door zekere scherpten in het lichaam zelve voortgebracht, bedoeld zyn.

1. De geneezing, met dit oogmerk ingericht, verschilt dan weinig van die, welke by de verhandeling der slymen (§. CCXLVI. II.) verklaard is. Zagte *Emetica per epicrasin*, by tuschenpoozen gegeven, of alleen maar *Subnauseosa*, en wanneer 'er geen koorts mede verzeld gaat, *Mercurialia*, *Saccharo subadta*, *Campher*, benevens *Laxantia leniora* uit *Salia media* en *Manna*, van ROEDERER en WAGLER,

zyn hier tegen als de bekwaamste aangepreezen ; en ter versterking van de ingewanden, het *Extractum corticis Peruviani*, met *Extracta amara* (*b*) ; waar van die uit *Gramen*, *Fumaria*, *Cichoreum*, *Taraxacum*, tot de *Amaricantia frigida* behoorende, den voorrang boven de *Amaricantia tonica* behooren te hebben. Een zamenstel van *Rhabarber*, *Valerianæ Sylvestris*, *Sal polychrest*, met de eerstgenoemde *Amaricantia*, kan dikwyls aan de eerste inzichten geheel voldoen. — De verstoppingen overwonnen zynde, geeft men, ter bevordering van eene goede spysverteering, en behoorlyke onderemenging en voortstuwende beweging, met doorlaating der winden, een mengsel van gelyke deelen *Tinct. Cort. aurantiorum* en *Elixir proprietatis PARACELSI*, met een half deel *Liquor anodyno-mineralis HOFFMANNI*; of de *Cortex* in *substantie*, met *limatura martis* vereenigd; of gelyke soort van *Minerale* wateren.

2. De Heer STOKKE (*c*) merkt te recht aan: „ dat staal en *Mercuriale* middelen hier te pas komen, wanneer de Lyder nog niet zeer verzwakt is, en hy beweging oeffent; doch wanneer het omloopende bloed reeds zeer ontbonden is, (zoo als in de *Scorbut* doorgaans plaats heeft,) of wanneer men *rotting* voorziet, dat

(*b*) *De Morbo mucoso*, pag. 45. 46. 57. 61.

(*c*) §. 423. pag. 273.

dat men dezelve dan moet vermyden." ROEDERER en WAGLER hadden van gelyken in die ziekte met koorts verzeld, die toch in den grond dezelfde is, al te verdunnende zouten, metaalachtige, of die uit *Antimonium* en *Mercurius* bereid zyn (d), als door welke de *Scorbut* aangezet, en behalven de ontbinding der verstoppingen, de ontbinding der vogten verder zoude bewerkt worden, afgekeurd; waar omtrent de *Antimonialia* nogthans eenige uitzondering moeten hebben, als die van een geheel ander vermogen, dan de *Mercurialia* zyn, en eer de vogten verbeteren, dan verdunnen of bederven kunnen.

*Van het VERSNELLEN van den VERTRAA-
GENDEN OMLOOP des BLOEDS.*

§. CCLI. Deeze afdeeling (§. CXCI. 2.) behelst die ziekten, welke van den Heer BOERHAAVE, in het hoofdstuk *de Morbis ex defectu circulationis*, & *Plethora oriundis*, verklaard zyn (e); waar uit, benevens de uitbreidingen van den Heere VAN SWIETEN (f), de geneezing kan opgemaakt worden. — Het verband van deeze, met de eigenaartige scherpten in

(d) l. c. pag. 59.

(e) BOERHAAVE, §. 106 &c.

(f) *Commentar.* Tom. I. pag. 151. 159.

in de vogten, begunstigende spyzen en dranken, gebrekkige beweging, en daar door veroorzaakte opvulling der vaten, en beginnende verstoppen in de afscheidende werktuigen, maaken het befef van de geneeskundige aanwyzingen des te duidelyker. — Hoe dieper de verstopping wortelen geschooten hebbe, de voedsels meer medewerkende zyn, en de beweging gebrekiger zy; hoe meer de opvulling in de vaten moet aangezet, en de tegenstand tot gelyke doorstraaling vergroot worden, by gunstige gelegenheden (§. XXVIII. en CLXXIX.) die ziekten voortbrengende, welke in de aangewezen plaatsen zyn opgenoemd. — De uitzetting en de vernauwing (§. CXCII.) brengen hier de de voornaamste uitwerkingen voort.

1. In de eerste plaats kan hier toe van dienst zyn de raad, door den Heer STOKKE (*g*) hier omtrent gegeven; zyn opzicht tot eene meerdere doorstraaling hebbende.

2. Die middelen, welke door den Heer BOERHAAVE (*h*) ter ontlastinge enz. zyn voorgesteld; waar omtrent de ontlasting voornamentlyk van bloed de beste is, wanneer die op bekwaame tyden (§. CCXXXVI.) wordt in het werk gesteld.

3. Alle

(*g*) §. 404. pag. 274.

(*h*) §. 106. §.

3. Alle die regelen, welke in de voorbehoeding, tot het doen van meerder beweging, zyn aangepreezen: benevens

4. Die geene, welke by de vogtige lucht, ter bezorginge van meerdere doorstralinge, als nuttig zyn voorgesteld.

*Van het VERMINDEREN der al te groote
DRIFT der VOGTEN, enz.*

§. CCLII. Voor zoo verre deeze afdeeling (§. CXCI. 4.) haare betrekking heeft tot de eenvoudige gebreken, is dezelve van gelyken gedeeltelyk begreepen in het hoofdstuk van den Heere BOERHAAVE, *de Morbis oriundis ab excessu motus circulatorii solo* (i). Met dit onderscheid echter, dat in de betrekking van onzuivere vogten, waar van hier gehandeld word, als aanleiding tot koorts, enz. geevende, het bloed, niet als zuiver, en alleen in te groote veelheid zondigende, kan aangemerkt worden.

1. In het eerste geval, 't geen alleen zyn opzicht heeft tot gezonden, en die door te veel voedsel, en te weinig beweging (§. CLXXV.) zich te veel gezonde vogten bezorgen, kan de genee-

(i) §. 92 & seq.

geneezing van den Heere BOERHAAVE (*k*) met de uitbreidende verklaringen van den Heere VAN SWIETEN (*l*) volkomen toereiken.

2. In het andere kan men de gedachten des Heeren STOKKE (*m*) raadpleegen. Terwyl

3. Veele zaaken, hier toe betrekkelyk, in de vorige afdeelingen (§. CCXLVIII. I. VI.) reeds verklaard zyn; en de overige, natuurlyker wyze, tot de behandeling der zamengestelde Ziekten, of die der Koortfen, kunnen gebragt worden.

4. De geneezing van de *Fluida loco aberrantia*, tot deeze splitsing behoorende, waar van die van de Chyl, in de behandeling van de *Diabetes* (§. CCXLVII. IV. 2.); van uitgestort bloed, in de overweeing van het *gruizige en te los zamenhangende bloed* (§. CCXLVII. III.) voorondersteld; en van de *Materies perspirabilis*, in de eerste beginselen van het *catarrhale* (§. CCXLVI. II.), overwogen is; waar in de overvloedige dunne gal haar aandeel heeft, komen hier de zoogenaamde *Zog-verplaatsingen* voornamentlyk in aanmerking. — Dezelve zyn op de waarneemingen van de Heeren PUZOS en LE VRET, door den Heere L. BIKKER (*n*),

ZOO

(*k*) §. 104, 105.

(*l*) *Comment.* Tom. I. pag. 147 - 150.

(*m*) §. 405. bl. 275.

(*n*) *Verhandeling van het Zog enz.* XVI. Hoofdst. bl. 171.

zoo duidelyk en klaar behandeld, dat de *Nederlandsche Practiizyn* daar uit licht genoeg ontfangen zal, om met de vereifchte oordeelkundige befcheidenheid, de gevolgen van deeze wree- de en gevreesde afdwaaling te leeren beftuuren, en zoo het mogelyk is, de daar uit gewoonelyk voortspruitende onheilen overwinnen.

*Van het HERSTELLEN van het GEBREKKIGE,
en de NOODIGE VEELHEID der
GOEDE VOGTEN, enz.*

§. CCLIII. Al wie zich van goede drooge en maatig warme huizen, kamers, fleepfteden en kleederen, behoorlyke verfchooning ter bekwaamer tyd, goede fpyzen en dranken, gefchikte beweeging, toereikende winften, nevens bedaar- de gemoedsgefteldheid, bedienen, en dezelve genieten kan, zal, behalven deeze voorrechten des levens, weinig geneeskundigen raad behoeven. Onder de geenen, die deeze hulpmiddelen noodig hebben, is de behandeling tweeledig: als die der *vloeibaare* en die der *vaste deelen*.

1. Die der *vloeibaare* zyn boven ten over- vloede aangewezen.

2. Tot die der herftelling van de *vaste deelen*, moeten voornamentlyk de breuken (§. CLXXXIX.) gebragt worden.

1. De

1. De behandeling hier van bekend zynde, komt het meest op goede breukbanden aan, om den verflapten *Annulus*, door goede steunfels onder alle lichaams-beweeingen, en met het minste ongemak te fluiten, en door dit middel de uitzakking van darm of net enz. te verhoeden. — Dewelke onder de Vaderlanders door den Heer J. MONNIKHOF (o) naauwkeurig beschreeven, en door den Hooggeleerden Heer P. CAMPER (p) verre boven myne goedkeuring verbeterd zyn. Waar door deeze lyders zich met meer gemak en beter vrugt, dan voorheen, van deeze hulpmiddelen kunnen bedienen.

2. Ten aanzien van de *verstropte Breuken*, zal de Verhandeling van den Heer M. VAN PHELSUM (q) by onbevooroordeelden ook haare waarde blyven behouden, wanneer de wyze, door zyn Ed. in dezelve voorgesteld, met behoorlyk in acht neemen van de *curatio Antiphlogistica*, vooral met herhaalde aderlaatingen, omzichtig worde in het werk gesteld. Een geschikt gebruik van *Opiata* met *Acida* vereenigd, zyn altoos voor de vermogenste middelen gehouden, om

(o) *Ontleed-Heel- en Werktuig-kundige Zamenstelling over de Scheurfels of Breuken*, Amsterd. 1750. §. 249. p. 133 enz.

(p) *Verhandeling van het Bataafsch Genootschap*, 1. Deel, bl. 253 - 276.

(q) *Vertoog over de gemakkelijkste wyze van geknelde Darmbreuken binnen te brengen*, enz. Zie Boekzaal der Geleerde Waereld, January 1773. bladz. 74.

om de ontsteekene spanningen , (die de groote oorzaak van de beknelling , koud vuur , en eindelijk den dood in de verstopte breuken is ,) tegen te gaan. Volgens de eerste manier , is het my herhaalde maalen gelukt , de beknelling te overwinnen , en de lyders , zonder het doen van een *Operatie* , te herstellen : waar onder ik 'er twee gezien heb , geene verouderde , maar versche breuken hebbende , in welke , na het vermeesteren van de *inflammatie* , en het ophouden der gewoone toevallen , het ontsteeken der ingewanden aanwyzende , de ingewanden eerst eenige dagen daar na inwaarts wierden gebragt.

— En , op de eerste met de laatste wyze vereenigd , openbaarde zich het verschynsel , het geen de Heer VAN PHELSUM in zyne waarneemingen uitdrukt ; dat de breuk van zelfs des nachts inglipte ; langs welke wyze ik meen , dat nog eene waarneeming alhier gedaan is. —

Omtrent de *Tabaks - Clysteeren* heeft de Heer L. HEISTER in eene beknelde breuk waargenomen , „ dat gemeene tabak niets uitwerkte ; maar na dat men *Varinas* tabak genomen had , in het kort eene gewenschte uitwerking volgde , en de lyder geneezen werd ” (r).

§. CCLIV. Tot dus verre in de overweeging van de verbetering der enkelvoudige ziekten

(r) Heelkundige Onderwyzingen , II. Deel , bl. 1056.

ten van de vogten , vaten en ingewanden , ver-
keerd hebbende , eifcht de orde , tot de zamenge-
stelde fleepende ziekten (§. CXCI. 6.) , tot dee-
ze afdeeling verder behoorende , over te gaan.

*Van de GENEEZING der Zamengestelde
fleepende LAND-ZIEKTEN , (Morbi
Endemici Chronici).*

§. CCLV. Allereerst doen zich hier die
gevoelige pynen op , den omtrek des lichaams
aandoende , en onder de ruime benaaming van
Rheumatique pynen (§. CXCIII.) bekend.

I. Ter geneezinge van den *Rheumatismus
chronicus* , kunnen verscheidene voortreffelyke
Verhandelingen , (behalven de bekende in voor-
naame *Systematische* werken ,) van nut zyn. —
Dan , deeze van te groote uitgebreidheid zyn-
de , waar van de aanhaaling eer verveelen , dan
eene bepaalde geneezing aan de hand geeven
zoude , moet men zich met het opflaan derzel-
ven , in de *Commentarii de rebus in Scientia na-
turali & medicina gestis* , en met de *Geneeskun-
dige Bibliotheek* , van den Hooggeleerden Heere
SANDIFORT vergenoegen. — Men zie uit de
behandeling van den Heere VAN SWIETEN , dat
hier over eer eene byzondere Verhandeling te
schryven is , dan alle zaaken , die hier toe te
brengen zyn , binnen de enge paalen eener zin-
fnee-

sneede te bevatten. De *Rheumatismus acutus* behoort tot het tegenwoordig onderwerp niet, maar tot de *Morbi acuti*; waar van de geneezing voorondersteld wordt. — Onder de Verhandelingen, tot de tegenwoordige ziekte dienende, komen vooral in aanmerking:

1. De Verhandelingen van AKENSIDE (*s*), van COTUNNIUS (*t*), van KRZOWITZ (*u*), van BOSE (*v*), en van THEDEN (*w*).

2. Vooral moet de welverdiende lof aan de medegedeelde middelen, door den Heere B. FUUN (*x*), die herhaalde maalen heilzaam bevonden zyn, hier niet onthouden worden.

3. Het geen, waar op het voornamentlyk aankomt, is: *het herstellen van de belemmerde uitwaasfeming, het verdunnen van de taaye en lymig gewordenen vogten, en het ontlasten derzelden door bekwaame middelen.*

a.) Het eerste onderwerp is bereids in de voorgaande afdeeling (§. CCXLVI.) behandeld,

(*s*) *Commentarius de Dysenteria.*

(*t*) *De Ischiade nervosa Commentarius, Neapoli 1764.*

(*u*) *Differtat. de Morbo coxario, Viennæ 1770. of Geneesk. Bibliothek, IX. bl. 49.*

(*v*) *Programma quo rusionem in Rheumatismo & Artbritide commendat. Lips. 1771.*

(*w*) *Neue Bemerkungen und Erfbarbungen &c. Berlin 1771.*

(*x*) *Holl. Maatschappye, II. Deel, bl. 6-12.*

deld, waar omtrent de behandeling van *AKENSIDE*, wegens het geschikt gebruik van de *Ipecacuanha*, eerst met oogmerk om een zagt overgeeven te verwekken, en daar na als een zagt *Alterans* te werken, de eerste aanmerking verdient.

b.) Het tweede is in het eenvoudige mede (§ CCXLVIII.) aangewezen; waar toe *Alcalina fixa*, *Antimonialia*, en *Aromatique* kruiden, uit *Guajac* (y), *Sassafras*, *Hermoadiylus*, *Salsaparilla*, *Pareirabrava*, en onder de inlandfche de *Bardana*, *Caryophyllata*, en *Dulcamara* enz. allernuttigst zyn. — De *Sapo*

(y) [Men heeft in het voorleeden jaar een middel uit de harst van *Guajac* met *Rum* of *Taffia*, in de *Mercure de France* gemeen gemaakt, het geen thans veel, zo niet te algemeen gebruikt wordt. Wie den aart van dit middel kent, van langen tyd tegen de *Rheumatique* pynen en andere kwaalen gebreezigt, weet, dat deszelfs brandende olie aan de deelen blyvende hangen, in staat is, om de *gangrena* te veroorzaken (VAN SWIETEN *Commentar.* Tom. 1. pag. 638.). Welke brandende fcherpte in de afkookfels, met byvoeging van de helft Zoethout, kan getemperd worden; maar niet zoo gemakkelyk in het aftreksel met *Taffia*. Zal men 'er dan geen nadeel van hebben, zoo moet het ruim drinken, tot de prikkelende fcherpte verdweenen is, daar by in acht genomen worden. Beter doet men, van de bovengemelde middelen gebruik te maaken, of een afkookfel van *Pareira brava*, (M. F. LOCHNER, *Schediasma de Pareira brava* &c. Norimbergæ 1719.), te neemen, het geen wel goed, maar geen nadeel doen zal. Dan wel de *Guajac*, naar de wyze van T. DAWSON, *Cases in the acute Rheumatism an the gout* &c. Lond. 1775. vel *Comment. de reb.* &c. Tom. XXI. pag. 594. uit de *Tinct. volatilis G. guajaci*, met eijerdoorn ontbonden, (gelyk PRINGLE gewoon was), en met gemeene Sinoop en gerstewater verlengd, te geeven.]

Sapo venetus, hier toe van de Heeren PRINGLE, LE CLERQ en D. MONRO (z), tot een half once daags in verouderde gevallen met vrugt gegeven; en een aftrekfel van $\frac{1}{8}$ loot *Quaschic*-hout, tot een pond water, om daar van om het uur een lepel te gebruiken, door Dr. BLOM, als een bekwaam middel in *Rheumatique* pynen aangepreezen (a) zynde, zoo kan het mengfel van deeze beiden (§. CCIX. 2.) zeer bekwaam aan die inzichten voldoen. Het *Antimonium crudum* wordt hier toe als een *specificum* aangepreezen (b); met welk KUNKEL zich zelven van eene verouderde *Rheumatismus* genas (c); van waar zyne bekende koekjes nog den naam draagen (d); hoe veel te meer zullen dan zuivere *Antimonialia* met *Alcalina* ontbonden, dit oogmerk bereiken. Onder de zamengestelde middelen kan het *Decoctum* van FUUN, of, in een kleinder begrip, gelyke kruiden met *Antimonium crudum*, *Nitrum fixum*, *Spir. salis Ammoniaci* enz. een goed geneesmiddel uitmaaken.

c.) Hoe men de derde aanwyzing, door *laxeer*-middelen en spaansche vliegen betrachte, is

(z) *An Account of the Military Diseases; &c.* Lond. 1764. pag. 152 *Geneeskundige Biblioth.* I. Deel, bl. 683

(a) C. LINNÆI *Amœnit. Academ.* Vol. VI. &c. *Uitgezochte Verhandelingen*, op de aangehaalde plaats, bl. 410, 411.

(b) F. HOFFMANN *M. R. S.* Tom. I. Sect. II. cap. VIII. p. 450.

(c) *Laborat. Chemic.* cap. XXXII. pag. 432.

(d) *Dispensator. Brandenburgens.* pag. 132.

is over bekend. — Ten aanzien van de laatste, kan men met vrugt COTUNNIUS in de aangehaalde Verhandeling (e), voornamentlyk wegens het aanleggen derzelve aan den buitenkant der knie, hier op nazien. Wat nuttigheid het branden in deeze kwaalen hebben kan, 't geen by de ouden zeer in gebruik was, kan men uit de Verhandeling van BOSE (f) afneemen. — En hoedanig

d.) Deeze stoffe tot verettering overgaan konne, kan men de Verhandeling van F. C. JUNCKER (g) hier op raadpleegen.

4. De behandeling van den *Rheumatismus scorbuticus*, (van dezelfden aart zynde, als die, welke door een aanhoudend gebruik van den *Cortex Peruvianus* ontstaat,) die hier van niet kan uitgeslooten worden, kan men by SYDENHAM nazien (h); zoo als die onder de behandeling der voorgaande onttaartinge der vogten begreepen is, en door de middelen, tegen dezelve opgegeeven, grootelyks kan verholpen worden. — De *Britannica* van MUNTING, in *Rheumatique pynen*,

(e) *Geneeskundige Biblioth.* VI. Deel, bl. 145.

(f) Voor den *Nederlander* in de *Geneesk. Biblioth.* X. Deel I. stuk, bl. 84. Vergeleeken met M. C. POUTEAU *Melanges de Chirurgie*, Lion 1760.

(g) *Dissertatio de Artbritide suppuratoria*, Halæ 1769. *Gen. Biblioth.* VII. D. bl. 751.

(h) Sect. VI. cap. V. pag. m. 277.

pynen, en alle die van dit soort zyn, aangepreezen, en van de Heer CRANTZ erkend (i), kan ook in deeze byzondere soort van *Rheumatismus*, zoo wel als een aftreksel van her *Trifolium fibrinum*, van goed gebruik zyn.

5. Hoe men verouderde *Rheumatismi* door een stout gebruik van het *Extractum cicutæ*, het poeder van *Aconitum*, en door een aftreksel van Sasafra's, Lavas-wortel, en Zoethout overwinne, of door het *Infusum vitri Antimonii* verzagte, kan men by den Baron VAN SWIETEN opslaan (k). Andere vergiftige Planten, hier toe aangepreezen, moeten door den tyd dien toets uitstaan, dat ze als veilige geneesmiddelen kunnen worden ingegeven.

II. Hoe men de onderscheidene soorten van deeze pynen, byzondere deelen aandoende, geneeze, is uit de aangewezenen Werken (§. CCLV. I. 1.); en die het hoofd, de ooren, en het aangezicht aandoen, uit F. HOFFMANN (l) op te maaken.

1. Het is een aangenomen vooroordeel, dat 'er voor kies- en tandpyn geene geneesmiddelen zyn. Men kan het tegendeel hier van in het even

(i) *L. c.* Tom. II. pag. 25.

(k) *Comment.* Tom. V. pag. 674, 676-679, 681.

(l) *M. R. S.* Tom. I. Sect. II. cap. I. IX. X.

even aangehaalde IX. hoofdstuk van HOFFMANN zien. Zagte uitwaasfemende middelen (*m*) na voorafgaande *Laxantia* (§. CXCI), kunnen dikwyls de felste pynen bedwingen. Dus kan een *Jalapium* van *Spiritus Mindereri* zij. *Rob Sambuci* zij. *Aq. fl. Flor. eorundem* zij. *Liq. Anod. min. Hoffmann. dest.* zij., bekwaamelyk aan dit oogmerk beantwoorden. — Van gelyken kan men door een mondspoeling uit *Bistor-ta*, *Tormentilla*, *Britannica* of *Caryophyllata*, met een of meer greinen *Opium*, eene groote verzagting aanbrengeu. — In hoe verre de Zeilsteen-ftaven hier aan voldoen (*n*), zal de bestendige bevinding alleen kunnen beslifen.

a.) De beroemde C. LINNÆUS, aan eene verouderde *Hemicrania* kwynende, die op het gebruiken van een *drachma* gemeenen wyn verflimmerde, en over de 16 jaaren geduurd had, (waar voor hy te vergeefs by alle zyne geneeskundige vrienden in *Europa* had raad gezocht, welke aanval doorgaans 24 uren duurde, en een vloed van heete traanen, met opgezette gezwollen aderen aan die zyde van het oog veroorzaakte, hem zelden langer dan agt dagen verliet, en hoe langer die weg bleef, hem te heviger aanviel;) genas zich door het drinken van een

(*m*) *Idem ibidem*, pag. 332. §. V.

(*n*) *Geneeskund. Biblioth.* I. D. bl. 353, 545. II. D. bl. 214. V. Deel, bl. 768.

een pond zuiver water des morgens, en eene wandeling voor den middag-maaltyd te doen (o). — Van gelyken zag ik eene Vrouw van dit lastig ongemak herstellen, door het gebruiken van twee deelen *Tinctur. Antimonii acris*, met een deel *Liquor cornu cervi succinati*, en *Liquor Anodyno-mineralis HOFFMANNI*, waar van zy driemaal daags 40 of 50 druppels met witten wyn innam. —

b.) Voor de ruisfingen in de ooren heeft SCHUSTER (p) mede de *Liquor cornu cervi succinatus* aangepreezen; en tegen het verdikte oorsmeer, dit zelfde ongemak veroorzaakende, LINNÆUS (q) de *Mentha*.

c.) De *Morbus crasfus HIPPOCRATIS* (§. CXCVI.), tot deeze afdeeling haare betrekking hebbende, is van een *Rheumatiquen* aart (r). De belemmerde doorstraling in het *Systema venæ portarum*, de bezetting der ingewanden (§. CLXXXVI. 2.), en de ontaarting van het bloed hier uit gebooren, brengt het zelfde gewrogt, in alle de *Catarrhale* en *Rheumatique* ongesteldheden zichtbaar, voort (s), welke de geschikte za-

men-

(o) *Amanitat. Academ.* Vol. VII. pag. 11.

(p) *Acta Physico-Med.* Tom. II. pag. 234. *Uitgezogte Verhandelingen* by HOUTTUIN, VIII. Deel. bl. 521.

(q) *Lib. citat.* pag. 291.

(r) BRENDÉL *l. c.* Progr. XXVII. §. II. pag. 167.

(s) *Idem ibidem*, §. IV. pag. 168-170.

menhechting in de vogten betreffen : te duidelyk boven verklaard, om hier weder te herhaalen. — Het bloed moet dan hier, als boven is aangewezen, verbeterd, en de belemmerde verflenste vogten naar buiten geleid worden. — Aan deeze inzichten voldoen het best de *Salia media*, die teffens de bezette ingewanden ontbinden; vooral, die *ex Natura sua Tartarea temperata* zyn, om den *Tartarus acidus*, den grond van deeze ongesteldheden, te temperen, en onder te brengen. Waar toe voornamentlyk de *Terra foliata Tartari*, *Tartarus solubilis*, *Tartarus regeneratus*, de *Potio RIVERII*, *Spiritus MINDERERI*, en de *Spiritus salis dulcis coagulatus*, (indien die wel bereid is,) de vermoogenste van allen is, in aanmerking komen. Naa welker gebruik de ingewanden, door behoorlyke *Laxantia eccoproctica* geholpen zynde, door *Amaricantia tonica* moeten versterkt worden. De zoogenaamde *Pilulæ polychrestæ*, uit *Amaricantia frigida* & *tonica cum Aloëtica correctâ* bestaande, kunnen, onder een geschikt gebruik, en eene goede levenswyze, aan verscheidene inzichten voldoen.

2.) Zoo groot eene dwaasheid het is, dat men voor de Tand- en Kiespyn geen raad kan doen; zoo verre is het vooroordeel doorgaans ingeworteld, dat 'er voor de *Podagra* enz. geen hulpmiddel zy. — SYDENHAM gaf den moed in deezen niet op, maar hoopte, door het voorbeeld

beeld van den *cortex Peruvianus*, in het overwinnen van hartnekkige tusfenpoozende koortsen gesterkt zynde, dat 'er ten eenigen tyde een middel tegen de *Podagra* zoude gevonden worden (*s*); en dit middel toen aan hem nog onbekend zynde, achtte hy, dat, wanneer de *Podagra* zelf reeds tot knobbelachtigheid ware overgegaan, (volgens het bekende, *Solvere nodosam, nescit Medicina Podagram*, voor ongeneeslyk gehouden,) langduurige en dagelyksche bewegingen, verouderde knobbels konden verzagten en ontbinden, en de nieuwen voorkomen, indien die maar zoo verre niet verouderd waren, dat de huid in de zelfde ontaarting ware overgegaan (*t*). HIPPOCRATES had toch al geleerd, dat jonge *Podagrysten*, in welken de *Podagra* nog niet vereeld was, naauwkeurig leevende, den arbeid beminnende, en den stoelgang te baat hebbende, konden geneezen worden (*u*). F. HOFFMANN schreef verscheidene *Dissertationen* over

(*s*) *De Podagra*, pag. 480.

(*t*) *Ibidem*, pag. 468. F. HOFFMANN had hier tegen de *Balsamus Sulphuris Antimoniaci* als een zeker middel aangepreezen (*Med. R. S. Tom. II. Sect. II. cap. XI. §. X. pag. 350.*) en de Heer J. BASTER (*Natuurk. Uitspann. II. Deel, bl. 135.*) het slym van het Zee- of Strandwier, als een goed middel ter proefondervindinge voorgesteld. [Gelyk J. W. SCHROEDER (*von den wirkungen der Eichen* &c. Gott. 1774. pag. 28. *Comment. de Reb. &c. vol. XXI. pag. 637.*) de gebrande ekels hier mede met goed gevolg tegen gebruikt heeft.]

(*u*) *Prædictor*, Lib. II. cap. 7.

over deeze Ziekte (*w*), en bewees uit het voorbeeld van CNEUFFELIUS (*x*), wegens de genezing van een *Podagrist* van 70 jaaren, de mogelykheid van het geneeskundig bestuur in dit smertelyk ongemak. R. A. VOGEL achtte deeze kwaalen onder het mogelyk bereik van goede geneesmiddelen (*y*). — De zoogenaamde *Adepti*, betrachtten zoo wel de geneezing van deeze ziekte, als zy met hunne goudkunst op hadden, en poogden door hunne geheimen even zeer het kwaadaartige in de ziekten te overwinnen, als zy zich met vlyt beyverden, om den *Steen der Wyzen* te vinden; waar van hunne werken overvloedige bewyzen geeven. Intussen is het beste geneesmiddel in deeze kwaal, eene gestaadige beweeging en geschikte lichaams oeffening, onder eene maatige levenswyze; die niet alleen van dat vermogen zyn, om de eerste beginselen deezer kwaale tegen te gaan; maar ook het smet, op het nakroost overgebracht, geheel

(*w*) Onder anderen de *Genuino & Simplicissimo doloris podagrici remedio*; de *Cura doloris Podagrici praeservatoria per simplicissima remedia*; de *Podagra retrocedente in Corpus*. Oper. Supplem. Tom. II. pag. 173. 180. & 187. Vergeleeken met Cap. XI. Sect. II. Tom. I. & *Dissertat. III. De Mercurio & Medicamentis mercurialibus selectis*, Thes. XXII. pag. 586. *Observation. Chemicarum*, Tom. IV. M. R. S.

(*x*) *Epistola de Podagra curata per Doctorem ANDR. CNEUFFELIUM*, Amstel. apud JOHAN. BLAEU 1643.

(*y*) *Academic. Praelection. §. 478. pag. 381.*

heel te doen zwygen (z). Hoe de *Alcahest* GLAUBERI, benevens andere *Aromatique* bittere middelen, door den Heer BOERHAAVE (a), en het Poeder van den Hertog van PORTLAND, ter voorbehoedinge tegen deeze kwaalen zyn aangepreezen; en wat uitwerking het laatste in zekeren Lyder gehad hebbe, kan men by de Heeren VAN SWIETEN (b) en GAUBIUS (c) nazien. — En de voortreffelyke hoofdstukken over deeze ziekten, by de Heeren BOERHAAVE en VAN SWIETEN (d) geheel opslaan, die de Melk-cuur teffens insluiten (e).

3. De geneezing der ISCHIADICA is in de Verhandeling van COTUNNIUS begreepen, en die der LUMBAGO behoort doorgaans tot de *Morbi Rheumatici acuti*, de *Ischiadica* niet zelden voorafgaande.

§. CCLVI. De geneezing der *Asthma*, (§. CXCIV.) is, naar maate van de verschillende oorzaken, die dezelve voortbrengen, onderscheiden. 't Zy die uit slym, borstwater, ver-

(z) G. L. B. VAN SWIETEN *Comment.* Tom. IV. pag. 343.

(a) *Aphorism.* §. 1275.

(b) *Comment.* Tom IV. pag. 363, 364.

(c) *Holl. Maatschappyn*, IV. Deel, bl. 308. feq.

(d) *De Podagra & Rheumatismo.*

(e) Vergeleeken met J. H. GREISEL *Tractatus Medicus de cura lactis in Arthritide*, Budiff. 1681.

verhardingen (f), of spanningen haar oorsprong neeme. — Tot dit oogmerk is het genoeg, die uit taaije slymerige vogten, of krampachtige spanningen ontstaan, in het oog te houden; waar van de geneezing onderscheiden door HUXHAM (g) is voorgesteld: waar by het mogelyk van nut zoude kunnen weezen, hier melding te maaken van een *Asthma epidemicum, tam acutum, quam chronicum*, waar van men de behandeling teffens aangewezen vindt (h); overeenkomstig de melding, daar van bereids boven (§. CXCIV.) gemaakt. —

1. In het *Asthma pituitosum* worden ontbindende middelen doorgaans met vrugt voorgeschreeven. Het *Lac Ammoniacum*, naar de byzondere oogmerken bereid; de *Scilla*, met *Vincetoxicum* en *Nitrum* tot poeder gebragt, onder een gemengd, en in geschikte giften ter bekwaamer tyd gegeven; of de *Scilla*, met *Sapo Venetus* en *Gum. Ammoniac* tot pillen gemaakt; de *Kermes minerale*; het *Sulphur auratum Antimonii*, de *Millepedes*, en veele andere middelen, kunnen naar de byzondere oogmerken ingericht worden, en volgens dezelve van veel vrugt zyn. Waar toe de aangepreezen *Ipecacuan-*

(f) MORTON *Phtbisiologia*, Lib. III. cap. I. & III.

(g) *L. c.* Tom. I. pag. 53.

(h) *Observations on the Asthma and on the Houping cough*, by J. MILLER; of *Geneeskundige Biblioth.* VIII. Deel, bl. 398.

cuanha (§. CCXLVI. II. 1. a.), zoo wel in deeze, als in de voorgaande ongesteldheden, van groote nuttigheid is (i), en in weinige greinen, met noodige *corrigentia* enz. gegeven, meer doen kan, dan men met groote plasfen geneesmiddelen kan volvoeren. — De vereischte fluijn-loozing, kan, volgens M. COSTE (k), door vlugge loog-zouten, uit *Sal succini*, *Cornu cervi*, *Ammoniacy*, met *Flor. sulphuris* en *Syr. Althææ*, bevorderd worden. Deeze verminderend zynde, en de Lyder minder hoestende, kan men tot een afkooksel van *Bardana* en *Guajac*, en vervolgens tot versterkende middelen overgaan.

2. Die, welke van een krampachtigen aart is, moet door *Antispasmodica*, (waar onder de Spaansche vliegen (l) en de *Cortex Miserei*, of het zoo berugte *Bois de Garou* (m), vooral wanneer men den echten bast daar toe bezige, be-

(i) AKENSIDE *Medical Transactions*, Vol. I. pag. 93. En *Geneeskundige Biblioth.* IX. Deel, bl. 31.

(k) *Traité des Maladies du Poumon*, Paris 1767. pag. 106. *Geneesk. Biblioth.* IV. Deel, bl. 481.

(l) De Heer MEDICUS bediende zich, benevens anderen, met vrugt van dezelve, leggende eene groote spaansche vlieg op de borst, gedurende zes uren; 't welk hy alle week herhaalde, en de geneezing in vyf weeken volbragt. *Medicijnische Beobachtungen*, enz. II. band. Zurich 1766. pag. 522. en *Geneesk. Biblioth.* IV. Deel, bl. 328.

(m) *Essai sur l'usage & les effets sur l'écorce du Garou, vulgairement appelé Sain-bois &c.* par M. A. L. Paris 1767.

behooren,) met *Afa foetida*, *Liquor anodyno-mineralis* HOFFMANNI, *Liquor cornu cervi succinatus*, benevens versterkende middelen uit den *Cortex Cascarillæ* en *Peruvianus*, als de voornaamste daar toe aangepreezen, by andere nodige betrachtingen, geholpen worden. De zoo even genoemde *Ipecacuanha* (1.) is niet min in dit, dan in het voorgaande soort van *Asthma*, zo wel in den *paroxysmus*, als na den bedaarden *orgasmus*, een uitmuntend geneesmiddel (n).

3. G. SCHUSTER meende in beide gevallen (1, 2.), eene eenvoudige behandeling in de *Afa foetida* en *Scilla*, benevens de bereids genoemde *Liquor anodyno mineralis*, en een middel uit het *pulvis Antispasmod.* STAHLII $\text{\textcircled{ij}}$. *Antimon. diaphor.* $\text{\textcircled{ij}}$. *Camphor.* gr. j., in vier giften gedeeld, en des avonds daar van een gegeven, gevonden te hebben: 't geen door anderen, in gelyke gevallen gegeven, even min het gewenschte oogmerk bereikte, als gelyke

voor-

(n) [In een vogtige benaauwde borst doet een kleine gifte van de *Ipecacuanha*, lang gebruikt, wonderen. In eene stuipachtige kortademigheid, schynt ze een stillend vermogen te bezitten. RUTTI *Materia Medica, Antiqua & Nova. Hedend. Vaderl. Letteroeff.* V. Deel, num. 7. pl. 309. — Met *Afa foetida* vereenigd, voldoet ze aan verscheiden inzichten. —] Wat Braakmiddelen in de Aamborstigheid kunnen te wege brengen, kan men afneemen uit eene toevallige geneezinge, door eene verkeerde gifte van *Scilla*, die tot een *Clysteer* geschikt was, bewerkt. Zie MUZELL's *Wabrnehmungen*, Berlin 1764, pag. 32. *Geneesk. Biblioth.* I. Deel, bl. 297.

voorschriften, uit *Sal. sedlicensi*, *Conchis* & *Cinnabar. nativ.* unc. dimid. *Scillæ* gr. x., in zes gelyke deelen verdeeld, enz. waar van eenige gelukkige gevallen worden bygebracht (o). — De reden hier van kan in het verschillende *Climaat* gelegen zyn, onder welke het *Asthma pituitosum* in de *Nederlanden*, uit eene taaijere slym ontstaan kan; en het *Asthma spasmodicum* door de schielyker luchts-verandering, en het meerder vermogen van de nadeelige winden, en den ongunstiger dampkring, van eene moeiliker geneezing is, dan in die luchtstreek, waar in deeze beroemde Geneesheer zyne waarnemingen te boek stelde: schoon dezelve byveelen, vooral in het *Asthma cachecticum*, van algemeen gebruik zyn. —

4. Een andere geneezing tegen het *Asthma*, bestaande uit *Fol. senæ*, *Flor. Sulphuris*, *Zingiber* en *Crocus*, tot Poeder gebracht, vindt men by M. VAN DER MONDE (p).

5. Veele

(o) *Nov. Act. Physic. Med.* Tom. II. §. III. pag. 236-238. *Uitgezogte Verhandelingen*, VIII. Deel, bl. 524. 3.

(p) *Journal Périodique d'Observations de Médecine*, &c. Tom. VII. pag. 388. [Eene gelukkige geneezing van eene hooggaande *Asthma*, nimmer te vooren door my zwaarder gezien, zag ik (1777.) volgen op het gebruik van de *Tinct. Melampodii*, door welke ook Wormen ontlast, en eene menigvuldige taaije slym geloosd werden, waar van ik mede geen voorbeeld ken.]

5. Veele zamengestelde gevallen van deezn aart , kan men by F. HOFFMANN (q), H. RIDLEY (r) en AKENSIDE (s) zelve nazien ; by welken laatsten Schryver men zich verwonderen zal over de buitengewoone gifte *Opium* , welke deeze ziekte in hooggaande aanvallen verdraagen kan , zonder dat dezelve nogthans genoegzaam was om die te overwinnen : gelykerwys RIDLEY (t) de gewoone maate mede overschreeden moest.

6. De *Pareira brava* kan in sommige gevallen (u) , en wel wanneer die met *Meum athamanticum* , in een afkooksel gegeven , en naar de omstandigheden met eenig byvoegsel geholpen wordt , een goed geneesmiddel zyn : waar by de Lavas- en *Angelica*-wortels mede hunne nuttigheid hebben.

7. De geneezing der *Asthma* , uit sommige *Trafiquen* en beroepen ontstaande , hun grond in het stof en de nadeelige uitvloeifels der bergstof-

(q) *M. R. S.* Tom. III. Sect. II. cap. II. pag. 98, 99. *Consult. &c.* Sect. II. cap. LXXXIII. - XCIV. & *de Asthmate convulsivo cum hydrope Thoracis*, Oper. suppl. Tom. III. p. 237.

(r) *De Asthmate & Hydrophobia*, Observ. XXVI. - XXVIII. Leid. 1738.

(s) *l. c.* *Geneesk. Biblioth.* bl. 33.

(t) *l. c.* pag. 131, 132.

(u) LOCHNER *libr. citat.* observ. IX. pag. 81. cum H. J. N. CRANTZ, *Mater. Med.* Tom. II. pag. 178.

stoffen, en andere schaadelyke uitwaasfemingen hebbende, kan men by RAMAZZINI (v) en F. HOFFMANN (w), en ten aanzien van de Verwers, by HAUTEZIRCK (x) nazien: waar by de gelukkige geneezing van OTTO TACHENIUS, tegen den verstikkenden damp van Rottekruid (§. CCXXXV. 2.), met recht mag gevoegd worden. —

8. Die, welke door ingedreeven Uitflag veroorzaakt is, wordt best door het slaapen by eenen schurftigen (y), of door het inënten van de schurft zelve geneezen.

9. De Aamborstigheid, door te groote uitwendige drukking voortgebracht, wordt best verholpen, door het nalaaten of verbeteren van die oorzaken, en de noodige ontspanning en verzagting aan de beleedigde deelen te bezorgen.

10. Ein-

(v) *De Morbis artificum*, en in de *Nederlandsche Vertaaling*, te breed om hier allen aan te haalen.

(w) *L. c.* Tom. II. Sect. II. cap. II. §. VI. pag. 99.

(x) *Recueil d'Observations de Medicine des Hopitaux Militaires &c.* Tom. II.

(y) R. A. VOGEL *Acad. Praelect.* pag. 489. Vergeleeken met de Waarneemingen van MUZELL, boven (not. n.) aangehaald; waar uit blykt, dat op het inneemen van een middel, dat tot een *clysteer* geschikt was, en waarin *scilla* kwam, de Schurft volgde in een lyder, welke voorheen daar mede was aangetast geweest. — Het zelfde oogmerk kan ook naar den raad van den Heere BOERHAAVE met een afkooksel van *China* & *Salsaparilla* betracht worden.

10. Eindelyk wordt hier toe de lichaamsbe-
weeging tot vermoeijens toe , en het Paardryden
als een voornaam middel aangepreezen (z).

§. CCLVII. De geneezing der Teeringen
(§. CXCIV.) moet mede naar gelegenheid van
derzelve hoofd-oorzaaken , en onderscheidene
foorten , worden ingericht. Allernoodzaaklykst
is hierom de bepaaling van *Phthifis pulmonales*
& *symptomaticæ* , waar van de eerste eene gan-
sche ontaarting in het bloed vooronderstellen ,
of wel gevolgen van voorafgaande ziekten zyn ,
of door een *Vomica* , of Etterzak voorafgegaan
worden : terwyl de laatste uit ongesteldheid van
andere lichaamsdeelen , of gebrek van de noo-
dige levensfappen enz. ontstaan. — Alle dee-
ze foorten van Teeringen zyn door R. MORTON
in zyn meermaal aangehaald voortreffelyk Werk
omftandig beschreeven (a) ; waar by men de
naauwkeurige behandeling van den Nederland-
fchen HIPPOCRAAT (b) , met de uitbreidende
verklaaringen van den *Baron VAN SWIETEN* (c)
voegen kan ; en , wegens het duidelyk onder-
fcheid van deeze ziekte gegeven P. BARBETTE
(§. CXCIV. SCHOL.) ; benevens de wyze van ge-

(z) *Idem ibidem* , pag. 499.

(a) *Phtifologia* , Lib. I. II. III.

(b) *Aphorism.* §. 1200 - 1214.

(c) *Commentar.* Tom. IV, pag. 33 - 114.

geneezen in dezelve van den Heer PRINGLE (d), wegens zyn verkeer en verblyf in de *Nederlanden*, zoo die hier als naderhand in *Engeland* zyn waargenomen, om de menigvuldige teeringen aldaar plaats hebbende, raadpleegen; en, om dezelfde reden, van SYDENHAM (e) en HUXHAM (f) gebruik maaken: by welken de gelukkige geneezingen van C. BENNET (g), en de fraaije Verhandeling van M. RAULIN (h), het haare kunnen toebrengen. — Met deezen schat van waarneemingen toegerust, zal men door vergelyken van deeze voortreffelyke Voorgangers, minder behoeven te hinken; en deeze, schoon doorgaans doodelyke ziekte, regelmatiger leeren behandelen. — Waar omtrent het te wenschen zy, dat men in het Vaderland, zich met zoo veel vlyt op deeze ziekte, die de hoofd-kwaal der *Nederlanden* is, moge toeleegen, als men bereids by deeze *Maatschappye*, en in het *Vaderland*, in de *Colyk de Poitou*, de *Zog-verplaatsingen*, *Belette-doorzwelgingen* en *Rotkoortsen*, geyverd hebbe; ten einde de gevreesde onheilen in de beginfelen mogten gestuit, en de

(d) *Lib. cit.* Part. III. chap. III.

(e) *Phtisis seu Tabis descriptio.*

(f) *Lib. cit.* Tom. I. pag. 198. 201.

(g) *Theatrum Tabidorum.*

(h) *Observations de Médecine, ou l'on trouve des remarques qui tendent à détruire le préjugé, ou l'on est sur l'usage de Lait dans la Pulmonie, Paris 1754.*

de gevolgen liever voorgekomen , dan geneezen werden ! — Terwyl ik wegens de uitgebreidheid deezer stoffe , dit *Artikel* met eenige aanmerkingen en nutte waarneemingen zal moeten besluiten.

I. Alle foorten van Teeringen , uitwyzens de beteekenis van het woord zelve , worden , wanneer die in de beginselen niet worden tegengegaan , bezwaarlyk geneezen. — Het voorbehoedend toezicht moet dan voornamentlyk verkeerem , om het kwaade in die geenen , die eenige geschiktheid tot deeze ziekte hebben , of wel in zodanige omstandigheden zich bevinden , uit welke dezelve vroeger of laater te verwachten is , spoedig te bepaalen.

I. De groote BOERHAAVE behield den laatsten Erfgenaam in eene aanzienlyke familie , waar in deeze ziekte erfelyk was , en aan welke alle de vorigen waren omgekomen , door vroegtijdige en herhaalde aderlaatingen (*i*) : naar wiens verklaringen (*k*) , de verbetering in de vaste en vloeibaare deelen , in de behandeling der enkelvoudige Ziekten (§. CCXLV — CCLIII.) genoegzaam aangewezen , moet betracht worden.

2. De

(*i*) *Aphorism.* §. 1207. cum VAN SWIETEN *Comment.* Tom. IV. pag. 80, 81. & F. HOFFMANN. *M. R. S.* Tom. III. Cap. XI. §. XXI, XXII.

(*k*) *L. c.* §. 1198. d.

2. De belemmerde noodige en gewoone ontlastingen (§. CXCIV. 2.), by het gevaar tot bloedspuwen , waar in sommige lieden zich in het voorjaar bevinden (l), moeten door genoegzaame aderlaatingen voorgekomen worden (m), waar door de gevreesde *Hæmoptoë* wordt verhoed , die eens ontfteeken zynde , deeze ziekte eerder voortbrengt ; en vervolgens door bekwame ontlast-middelen , langs de vereischte wegen , worden bestuurd ; of die reeds daar zynde , door een langduurig gebruik van verkoelende , verdikkende , verzagtende , zamentrekende en *balsamique* middelen , met verpozing gegeven , benevens eene goede levenswyze , en verbetering der eigenaartige gesteldheid (n), verder geholpen worden (o).

3. De

(l) *Idem ibidem.* VAN SWIETEN l. c. pag. 18. & SYDENHAM pag. 639. by wien deeze de tweede soort van Teering is.

(m) *Idem* , §. 1200. 1. en 1201. cum S. E. E. COHAUSEN *de Noxa timiditatis in curatione Hæmoptyseos* , *Act. Physic. Medic.* Vol. IX. pag. 33-58. Append. — Sterke voorbeelden van veelvuldige Aderlaatingen in deeze ziekte , kan men by T. DOVER , *Legaat &c.* in het VI. Hoofdstuk zien : die , hoewel een vriend van SYDENHAM zynde , het aderlaaten boven het paardryden den voorrang gaf ; maar zich mogelyk zal vergist hebben in de soort van ziekte , waar in SYDENHAM dit middel aanprees.

(n) *Idem* , §. 1200. 2, 3, 4.

(o) Men zie ook R. MORTON , Lib. III. cap IX. *de Phtbisi a chlorosi & suppressione Menstruarum purgationum orta* , pag. 110. & cap. V. *de Phtbisi ab Hæmoptoë orta* , pag. 95. in welke eerste staalmiddelen , en de *Cortex Peruvianus* , in de andere , als de hoofdmiddelen , buiten anderen , worden aangepreezen. Confer. & G. F. SIGWART *de Phtbisi hæmorrhoidali* , Tub. 1756.

3. De beginfels der Teeringen in het na-jaar, uit eene koude en vogtige luchtsgesteldheid, koude avond- en morgen-ftonden, enz. (§. CXCIV. 3.) gebooren, die by SYDENHAM de eerste foort uitmaaken (*p*), kunnen volgens deezen beroemden Waarneemer gevoeglyk behandeld worden (*q*). Het voornaame hier van in de geneezing, komt hoofdzaaklyk overeen, met het geen by (2) is opgegeeven. —

4. De *Catarrhi maligni* (§. CXCIV. 4.), in alle vochtige luchtsgesteldheden, landen en wooningen enz. even gunstig, en volgens den gewoonen aart van deeze ongesteldheden, de ingewanden, even als de voorige (3) aandoende, zyn echter doorgaans van langzamer toeneemen, dan de evengenoemde; hoewel niet zelden van eene hartnekkige geneezing. Het algemeene,

(*p*) *l. c.* pag. 637.

(*q*) *Ibidem*, pag. 638. — In deeze foort van Teering, die vceltyds met *tubercula pulmonum* verzeld gaat, is het, dat SYDENHAM het paardryden zoo sterk aangeraden heeft, dat hy het *Palmarium bujus morbi praesidium* noemt; en, die zich aan deeze *exercitie* overgeeft, aan geenen levensregel verbonden blyft, en zich van geene spyze of drank behoeft te wagen: naardien in dit eene de hoofzaak gelegen ligt. — Waar op hy zich zoo sterk uitdrukt, dat hy dit middel vermogender noemt, dan de *Cortex Peruvianus* in de tuffchenpoozende Koortfen, of de *Mercurius* in de *Lues venerea*; waar van hy de reden verklaart, en de wyze hoe, te weeten, gefchikt, naar de krachten van den Lyder, de uitgestrektheid, en het langer aanhouden in oudere dan in jongere, aanwyst. *L. c.* pag. 639. cum 456, 457. & 415, 416.

meene , dat van de voorgaande is opgegeeven , komt hier van gelyken in aanmerking , waar onder de afleidende hulpmiddelen vooral plaats verdienen. Om de naaste afleiding te maaken , gebruikte men voorheen met vrucht *Causfica* , tuschen de schouderbladen en in den nek (*r*) gelegd : *Balsamique* en versterkende buikzuiveringen , en zulke middelen , die de veerkracht in de verflapte en verzwakte deelen herstellen , zullen van geen minder vrucht zyn (*s*).

5. De verkouwdheid schielyker aanvallende , en , benevens de voorige , van een ligtent ontsieeken roosachtigen aart zynde , moet , om het meermaal aangewezen gevaar , spoedig worden te keer gegaan. Dikwyls is ook in deeze eene aderlaating noodig ; waar na ontspannende , zagt doorwaasfemende , en ligt buikzuiverende middelen , met eenige die des noods , de borst of de scherpte der belemmerde uitwaasfemende stoffe verzagten , de geneezing volvoeren kunnen.

(*r*) Volgens de Waarneemingen van RIVERIUS en SCHENK by F. HOFFMANN *l. c.* §. VI. waar by ook *Setacca* , *Fontanelen* en Spaansche vliegen , of een plaaster van pik tuschen de schouderbladen gelegd , kunnen medewerken.

(*s*) „ De Teeringen der jonge Kinderen , zegt BARBETTE , ja zelfs van bedaarde lieden , zult gy in 't begin ligtelyk geneezen , indien gy meerder agt op den buik dan op de tongen neemt ; want dezeive is dan nog niet als by toeval beschaadigd” Boek II. Hoofdst. II. §. VI. vergeleeken met P. FOREST. *Lib. X.* *Observ. CXXVIII-CXXXII.* & R. MORTON *variis in locis.*

nen. Geringen kunnen zich met veel drinken, of aftreksels van vlier en derzelve bereidingen, behelpen. Wie 'er in het breede over begeert, kan de aangehaalde Werken (t) opslaan.

6. De geneezing der Teeringen, uit voorafgaande zieke stoffen, eindelyk naar de longen gevoerd, is even wezendlyk, als eenige andere, en in de geneezing van de *volkomene Teering* begrepen.

7. Die op eene *Asthma* volgt, heeft MORTAN onder eene byzondere afdeeling gebragt, en ter geneezinge de *Diæta Lactea*, en het *Opium* onvoegzaam bevonden: in tegendeel eene dunne open lucht, *Abstergentia incidentia*, de *Mixtura Riverii emetica*, enz. aangepreezen (u).

II. De eerste aanleidende zaaden tot deeze ziekte in hunne geboorte niet gefnuikt, gaan in volkomen Longteeringen over; en komen, ten aanzien van de behandeling, veelal, met de *Phthisis pulmonalis originalis* over een. Het voornaame, dat in de geneezing van deeze moet betracht worden, bestaat:

I. In de onbedaarde gesteldheid van gemoed en zenuwen te stillen, de scherpte van het bloed

(t) J. DE GORTER V. Hoofdst. TISSOT, BUCHAN, enz.

(u) Lib. III. cap. III. pag. 89.

bloed en de *Dispositio hectica* te maatigen : het geen niet alleen door eene *Dieta lactea* (w), *Aquæ minerales chalybeatae* (x) & *Pulmonaria*; maar ook door Balsemachtige en zulke *specificque* middelen, welke naar den byzonderen aart van den Lyder zyn ingericht, om in eene ruime maate te geeven, wordt betracht; zoo dat alles, wat de levenswyze maar mede brengen kan, daar toe geschikt worde.

2. In

(w) De melk is van te ouden gebruik in deeze ziekte, om zulks te verklaaren, (confer. F. HOFFMANN l. c. §. III. IV. pag. 289. & VAN SWIETEN l. c. pag. 45.) by welke eerste de wyze hoe die te gebruiken, en de verbetering door bygevoegde geneesmiddelen, teffens kan gezien worden, §. XIII. - XVII. pag. 291, 292. De laater ontdekkings hebben die merkelyk trachten te verbeteren (conf. OETINGER *Dissertat. de nova methodo lacte caprillo, viribus medicatis digestionis animalis & artis ope imprægnato, morbis chronicis curabilibus, citò, tutò & jucundè medendi*, Hafniæ & Tub. 1769 *Geneesk. Biblioth.* VII. Deel, bl. 79 en *Gentl. Magaz.* for. Sept. 1752, pag. 39-68. Vel *Comment. de reb.* Vol. IV. pag. 62. 't Geen de Heer JACOBI met *Cera flava* en *Aqua calcis*, van gelyken beproefd heeft (*Nov. Act. Pbyf. Med.* Tom. II. *Observ.* LXV. pag. 245. seq.); mogelyk door het voorbee'd der ouden, die de melk met andere zaaken vermengden (F. HOFFMANN l. c. § XII. pag. 291.); of de verbetering der melk door het heilzaam voedsel van *Stabien*, door GALENUS zoo hoogelyk geroemd; of toevallige waarneemingen uit het drinken van water, met *minerale* krachten bezwangerd, tot deeze navolging opgewekt en aangespoord. — Het *Saccharum lactis* kan dan ook tot gelyke einden, met andere bekwaame middelen, in deeze ziekte worden gebruikt.

(x) Van MORTON doorgaans in verscheidene soorten van Teeringen aangepreezen, en van anderen by de uitkomst bevestigd. Confer. *Act. Pbyf. Medic.* Vol. I. *Observ.* CXLII. pag. 424. *Essays and Observations, Pbyfical an litterary*, Vol. I. pag. 364. — De *elastique* veerkrachtige lucht in dezelve, moet

2. In de nadeelige en schaadelyke vogten, in het lichaam huisvestende, door bekwaame middelen, en langs de geschiktste wegen, als *Emetica, Cathartica, Diuretica & Diaphoretica*, zagtelyk te ontlasten. In welker toediening de zorge altoos gaan moet, dat alle deeze middelen van een zeer zagt werkenden aart zyn, op dat ze door het bloed te verhitten, en het zelve al te zeer gaande te maaken, geene nieuwe ontbinding en verandering in bedorven wei, verder verwekken.

3. Om de verstoppingen zoo veel mogelyk te openen, en de veerkracht der deelen, voornamentlyk der longen, door de overmagt der vogten, derwaarts heen gedreeven, verzwakt, en door de scherpte derzelven tot *spasmodique* zamentrekkingen geneigd, door het gebruik van natuurlyke en konstige staal en *Balsamique* middelen, een voorzichtig bestuur van de lucht, *Salia volatilia*, en andere middelen, te versterken. En,

4. De

moet het zegel aan deeze waarheid hechten, door welke die in de eerste beginselen van deeze ziekte van veel nut kunnen zyn, gelyk my de bevinding in verscheidenen zelve geleerd heeft: 'er kunnen gevallen wezen, waar in dezelve mislukken; gelyk te zien is in *Art. Phys. Med. Vol. IV. Obs. XLVI. pag. 138. RAULIN, lib. cit. pag. 110. &c.* 't geen zyn opzicht heeft op al te sterke zwavelachtige, of al te zwaare staalwateren, in den tweeden staat deezer ziekte, wanneer 'er reeds *tubercula*, en wel verouderde, aanweezig zyn. Terwyl zagttere bronwaters, met verschen *mineralen* geest bezwangerd, in den eersten staat der ziekte doorgaans heilzaam zyn.

4. De *Dispositio hectica & colliquativa*, of den *catarrhalen* staat van het bloed, door tydige aderlatingen te beletten, ten minsten te verminderen; dewelke, offchoon die in de *Phthisis confirmata* schaadelyk zyn, nogthans in de eerstbeginnende het meeste voordeel doen: en het doorgaans te laat blykt, dat uit deszelfs verzuim, of te geringe toediening, de *tubercula* hunnen oorspronk neemen; door welke de Teering in den *tweeden* en meer gevaarlyken staat overgaat.

5. Met alle vermogen de belédigde deelen, voornamentlyk de longen, te voorzien; ten einde de scherpe stoffen haare rypheid bekomen, en de lastige prikkelende hoest, te gelyk met deszelfs oorzaak, te ondergebragt worden: het geen niet alleen met verzagtende en stillende middelen moet volvoerd worden, die, hoewel zy de stof ryp maaken, en de prikkeling beneemen, nogthans geene genoegzaame afleiding maaken, om den nieuwen aanvoer, of de ophooping, hier door verwekt, te beneemen; maar bovendien, met zachte ontlast-middelen, door welke de stoffen, in de longen vergaderd, tot eene spoediger kooking worden gebragt. Waar by een tusfenpoozend gebruik van *Abstergentia* en *Incidentia*, naar omstandigheden der zaaken, moet in acht genomen worden. Vermits door het omzichtig gebruik van *Incrassantia* en *Opia-*
ta,

ta, de longen voor nieuwen invloed bewaard zynde; van gelyken ook door stilstand van hoest te bezorgen, dezelve, door minder uitzetten van haare veerkracht, het natuurlyk vermogen verkrygende, te meer versterkt worden. Dan, de vogten, door het gebruik van *oleosa* en *lubricantia*, op een gepakt raakende, worden met de reeds gekookte spoediger uitgeworpen. En by aldien zy door de kooking te hard en lymig mogten worden, kunnen dezelve door middel van *Incidentia* & *Abstergentia*, zonder geweldige poogingen, door welke nieuwe en lastige aanvoer van raauwe slym uit de luchtpyp en de klieren van de long ontstaat, uitgeworpen worden. Alle welke zaaken haar opzicht hebben tot het bestuur van den *eersten staat* der ziekte.

In den *tweeden staat*, in welken namentlyk de *Tubercula* haar begin neemen met een droogen en lastigen hoest, en zoo lang die raauw blyven, zonder eenige tekenen van ontsteeking of verzwearinge verzeld gaan, zyn de aanwyzingen byna dezelfde; ten zy dat men naar maate van de vermeerderde *Calor heđlicus*, vlytig zy in een ruim gebruik van *Alterantia*, en wegens de zwakheid der krachten, en de vermeerderde ontbinding der vogten, alle soorten van ontlastingen spaarzaamer toediene: in tegendeel moet het gebruik van *Balsamica*, *Chalybeata*, *Antiscorbutica*, *Millepedes* enz. ter ontbindinge van

van deeze *Tubercula*, allerwegen beproefd worden. — Dan byaldien, door bykomende ontsteeking of verettering, dezelve in den

Derden staat overgaan; zoo doen 'er zich weder nieuwe aanwyzingen op: dewelke

1. By de ontsteeking, in tydige aderlaatingen en verkoelende en versterkende *Julapia* bestaan, om het bloed te verzagten en de krachten te herstellen; en een zeer zagt *diët*, benevens olieachtige en stillende middelen, ter bevordering van de slymloozing en uitracheling: waar toe het *Oleum Amygdal. dulc. Lini lotum & Syr. pap. albi vel Diacodii &c.* zeer bekwaam zyn. — En wanneer

2. Na de ontsteeking der *Tubercula*, reeds tot verzwearing overgegaan zynde, eene *Febris pneumonica à putrida intermittente immaniter colliquativa*, te gelyk met schielyk verval van krachten, zich begint te vertoonen, — zoo moet men de uitroeijing van deeze koorts, offchoon geene volkomen geneezing aanbrengeude, ten zy de *Tubercula* klein en zagt waren, door den *Cortex Peruvianus* trachten te bewerken; welker geneezing nogthans onder eene geschikte lucht en levenswyze, en het gebruik van *balsamique* middelen, niet onmogelyk gehouden wordt. — Alle welke zaaken by MORTON in het breede kunnen gezien worden; uit welken

ken ik den voornaamen inhoud , wegens de genees-aanwyzingen in deeze onderscheidene trappen van ziekten (y), voor den *Nederlandschen* Leezer heb overgenomen : by welken verder , zoo over den aart en zamenstelling der middelen , als de wyze van toedienen , in het breede gehandeld wordt (z), werwaarts ik de Taalkundigen heenwyze , die de uitgebreidheid deezer stoffe , en de veelheid van de aldaar voorkomende middelen , door de oordeelkundige en voortreffelyke geneeskundige waarneemingen , of welgestelde grond-regels , rykelyk zullen vergoed vinden. — Uit wien ik , om evengemelde reden , deeze weinige overneeme.

a.) Dat zagte , welgeschikte , *balsamique* , en maag en ingewanden versterkende *cathartica* , door een voorzichtig en wel geregeld gebruik van groote nuttigheid kunnen zyn ; als door welken zyn Vader , een ervaren Geneesheer , gedurende den tyd van dertig jaaren , zynen teeringachtigen en zwakken gezondheids-staat heeft uitgerekt , waar van hy de beschryving uit deszelfs eigen handschrift heeft medegedeeld. Terwyl de geenen , die deeze *formule* te omslachtig zyn mocht , zich nagenoeg met een zamenstel van de *Massa Pilularum cochiae* en *Ruffi* , tot gelyke deelen , behelpen kunnen.

b.) Dat

(y) *L. c.* Lib. II. cap. VII. pag. 53-55.

(z) *Ibidem*, pag. 55. & cap. VIII. IX. X.

b.) Dat de Aderlaatingen niet alleen tot wegneeming van de ontsteeking moeten in het werk gesteld en herhaald worden, maar ook van gelyken tot voorkoming van de koorts, hitte, slaapeloosheid, hoest, *Catarrhi suffocativi*, en andere aanvallen, welken de borst treffen.

c.) Daar het pas geeft, braakmiddelen toe te dienen; en wanneer de lyder die gemaklyk ondergaat, dezelve om den derden of vierden dag, en dat tot de derde of vierde keer te herhaalen. En dat de beste tyd, om de minste aandoening in het lichaam te veroorzaaken, tegen den avond is; en wel daags na de gedaane aderlaating.

d.) Dat men na elk *laxeeren* en *vomeeren*, tegen den nacht daar op volgende, zagte *Opiata* geeve, om het bloed te verzagten, en de noodige rust aan de longen te bezorgen. Om welke reden ook eenig *Opiat* by *Cathartica stomachica*, na voorafgaande aderlaating, des avonds, naar bed gaande, kan gegeeven worden; waar toe hy *Aloës rosatæ* ℞j. vel gr. xxv. en *M. Pil. e cynaglosf.* ℞ss. tot pillen gemaakt, om den anderen avond, de vereischte aderlaatingen vooraf gedaan zynde, aanpryst. Welke, naar de byzondere omstandigheden, in eene mindere gifte kunnen worden voorgeschreeven. —

e.) Dat de *Diaphoretica*, die in deeze ziekte zeer heilzaam zyn , als de ontbinding van de weivogten geduurig naar de huid en van de longen afleidende , de kooking spoediger bevorderende , en de utracheling gemakkelyker maakende , altoos *Opiata* moeten zyn , en van eenen verkoelenden aart ; en nooit voor het doen van aderlaatingen , of het geeven van braak- of purgeer-middelen moeten worden toegediend. Dat ze bekwaamelyk des nachts worden gegeeven , en tefens onder derzelve werking een spaansche vliegtusfen de fchouderbladen , of aan de armen gelegd worde. — Tot dat inzicht kan , behalven de voorschriften hier toe medegedeeld , het *Julapium diaphoreticum Edinburgense* , uit ʒss. *Spir. Mindereri* , en zoo veel *Syr. diacodii* , benevens het *Pulvis DOUERI* , als ligtst te bekomen , gebeezigd worden.

III. De *Phthifes symptomaticæ* , waar van er reeds eenige in de eerste splitfing zyn aangeroord , kunnen by dien zelven Schryver (a) , zoo wel die geene , die uit gebrek of verlies van levensfappen , en goede en kwaade vogten , in *Atrophie* overgaan (b) , worden nagespeurd ; en de *Phthifes nerveæ* van deezen , met die van RAULIN (c) , vergeleeken worden. — En , wien

(a) Lib. I. Cap. I - XI.

(b) *Ibidem* , Lib. III. Cap. I - XIV.

(c) *Livr. cit.* IX. Observat. &c. pag. 43 - 53.

wien het lust , om alles in een kort begrip over deeze ziekten , wat de Ouden en Laateren daar van te boek gesteld hebben , by een te zien , die leeze S. FARR, *Aphorismi de Marasmo ex summis Medicis collecti* , Bristol. 1772.

IV. Eindelyk , op dat ik deeze ziekte , die meer dan een eenige invloed op het Vaderland heeft , besluite ; zoo verdienen nog eenige middelen , die in sommige geneezingen gelukkig geslaagd hebben , niet onaangeroerd te blyven. Als :

1. Van den Heere BOERHAAVE , die door het gebruik van roode Kool alleen , een *Officier* , wiens borst aan wederzyden doorwond was , genas ; uit welke geduurig eene zoo menigte etter vloeide , dat ze het gewigt der zwaarte van zyn lichaam overtrof. En van gelyken eenen met een verrotte long herstelde , door het aanraaden van niets dan een afkooksel van roode Kool met een weinig zout en het sap van oranje-appelen te nuttigen (*d*).

2. De gelukkige geneezinge by F. HOFFMANN (*e*) , alleen door het eeten van Aardbeijen volbragt , in een Student van 25 jaaren , van geboorte een *Friesch* , die in den tyd van drie weeken , voor vyftien kroonen van deeze vrugt

(*d*) *Histor. Plantar.* pag. 423.

(*e*) *Lib. cit.* *Observ.* I. pag. 294, 295.

vrugt naar binnen zond, met behoudenis van zyn leven en gezondheid.

3. De gewoone drank voor Teeringachtigen van BONNET (*f*) uit dun ongehoft bier, *Succus lulujæ* (Schaaps-zuuring) met zoete orange- en geurige appelen.

4. De geneezing by TULP (*g*) van een Vrouw door Oesters, dewelke door verzuim van aderlaaten een groote menigte stinkenden etter loosde, en reeds in de vierde maand in dezen hoopeloozen staat had doorgebracht, waar door alle toevallen ophielden, en zy tot volkomene gezondheid geraakte.

5. Het vermogen, dat aan de Waterkers wordt toegeschreeven, door welke een byna verteerde long dermaate te recht kwam, dat de raadgeever daar door tot verregaande buitenspoorigheid (*h*) ver-

ver-

(*f*) *Theatr. Tabidor.* pag. 150-152.

(*g*) Lib. II. Cap. 2. By welke gelegenheid kan gemeld worden, dat BARBETTE de *Spiritus salis dulcis*, gelyk ook het *simplex liquor Salis Tartari*, beide van onvergelykelyke kracht hield; eenige druppelen daar van in bier, soup of wyn ingenomen. bl. 509. met de noot *y* van F. DEKKERS; en de waarnemingen van PRINGLE op de *Alcaline Zouten*; en de gedachten van VAN SWIETEN hieromtrent, *l. c.* p. 91 en 93.

(*h*) [F. BONETI *Septulcbret. Anatom.* Lib. II. Sect. VII. Observat. XXIII. Ed. Lugd. 1700. pag. 693. Welk geval, om deszelfs zeldzaamheid en ongehoord voorbeeld, te meer in zyn geheel behoort medegedeeld te worden. „BONETUS had dit van een geloofwaardig man gehoord, en het was van anderen bevestigd; dat 'er in zyn tyd een Hand-Arts van *Bruffel*, raadgeevender wyze, een Boer, die etter en bloed uit-

verviel : de geneeskrachten in de *Bellis pratensis* (i), de *Plantago* (k), het *Erysimum* (l), de

uitwierp, en gansch uitgeteerd was, aantrof : hy deezen elendigen en armen mensch aanschouwende, welken hy zonder troost en hulpe niet wilde laten heengaan, raadde hem, zonder eenig toelig, het gebruik van de Waterkers aan. De Boer, die aan deezen raad gehoor gaf, ging heen, en at van het middel, zoo raauw als gekookt; by welke hy altyd eenige weinige toefpyze gebruikte. De hoest en etterachtige fluimloozing hielden hier door op, en het lichaam kwam tot zyne voorige gesteldheid. Het volgende jaar ging de Boer, gezond zynde, den Hand-Arts bedanken, dewelke van den aan hem toen onbekenden vroeg, wat hy wilde? de Boer het voorledene aan hem te binnen brengende, zeide, dat hy den gegeeven raad getrouwelyk nagekomen had, en vroeg, of hy met het gebruik van de Waterkers nog verder volharden moest? De Heelmeester, van verwondering opgetoogen, noopte den Boer om in te komen, denwelken hy in een binnenste vertrek bragt, en raadde zyne kleederen uit te trekken, om te onderzoeken, of de gesteltenis zynes lichaams met zyn gelaat overeen kwam; de Boer hier aan beantwoordende, doorstak hy zyn borst met een scherp steekend werktuig (*Stilet*). Na den dood opende hy de borst, om het Wonder der Natuur te zien. Hy ontdekte eenige weinige overblyffels, en als gedaanten van de oude long, dewelke, (door de uitwerping van boven) ontbraken, hersteld en vernieuwd, en het nieuwe *parenchyma* herbooren. De Vrouw, die voor de deur, haar man, zonder weeten van den Heelmeester, inwachtte, over dit agterblyven verdrietig wordende, klopt aan de deur, om denzelven te rug te vragen. De *Chirurgus* ontkende, dat 'er iemand ingelaaten was: Zy, eenigen toelig hier onder vermoedende, gaat naar den Rechter, die het huis beveelt te onderzoeken, in welk het doode lichaam gevonden wordt. De Wondheeler verkreeg echter ontslag van straf, om het voortreffelyke der Konst, en het nuttige einde, dat hy zich had voorgesteld!" — Vergeleeken met de *Aanmerkingen* van MANGETUS op deeze Waarneeming. — Het Sap moet tot vier oncen daags gebruikt worden. —]

(i) R. A. VOGEL *Hist. Mat. Med.* pag. 130. volgens de *Waarneemingen* van WALDSCHMIDT.

de *Becabunga* (m), *Feniculum* (n), *Tusfilago* (o), en andere Planten, zoo *Antiscorbuticæ*, als *Pulmonariæ*, van MORTON (p) in het breede vermeld, en van veelen door beproefde bevinding in bestendig gebruik gehouden. De eerste werden door deezen onsterfelyken Navorscher in veele gevallen van dit soort aangepreezen: terwyl de anderen, versich gebruikt, gelyke uitkomst hadden; waar van de laaterre waarneemingen, met raauwe Komkommers (q), niet alleen om de hitte en koorts te maatigen, maar ook in waare *Ulcera pulmonum*, bewyzen gegeven hebben.

6. Het nut van het *Lignum Guajaci* (r), met zoethout, *Rad. Chinæ*, rood Sandelhout en lange Razynen, *Salia alcalina* of *Spir. salis dul-*

(k) *Idem*, pag. 79. uit CELSUS, de *Ephem. N.C.* Cent. VI. Observ. 120. Dec. II. A. IX. Obs. 63. & SCHULZ pag. 412. CRANTZ *l.c.* Tom. II. pag. 28. naar BOYLE en de *Ephem. N.C.* Vol. IV.

(l) H. BOERHAAVE *Histor. Plantar.* pag. 428. en de *Syroop* hier uit volgens LOBELIUS bercid.

(m) *Idem ibidem*, pag. 304.

(n) *Idem*, pag. 74.

(o) *Idem*, pag. 152. Door welker sap, met Suiker gemengd, de *Engelsche Geneesbeeren* getuigen, verscheiden Tee-ringachtigen geneezen te hebben.

(p) *Lib. citato*, pag. 56.

(q) MUZELLS *Wahrnehmungen*, I. Sammlung, pag. 1-5. Berlin 1754. cum CRANTZ *l.c.* Tom. I. pag. 41. Van HIPPOCRATES tyden af in gebruik.

(r) VAN SWIETEN *l.c.* pag. 91. 101.

dulcis (s) : van de *Salsaparilla* (t) en *Dulcamara* (u) : van den *Cortex Peruvianus* (v) : van de *Polygala Americana* (w), met het *Lichen Islandicum* (x) : van de *Glandes quercuum* (y), en meer andere Planten.

7. Het heilzaame van de *Myrrha* (z), de *Balsamus Peruvianus* (a), de zamengestelde

(s) BARBETTE, met de *Aanteekeningen* van F. DEKKERS, pag. 507, 509.

(t) [Door het aanhoudende gebruik van dit middel, heb ik eene gelukkige herstelling gezien van een Lyder, die na eene voorafgaande *Synochus putrida*, dewelke tot den elfden dag *àcritica* bleef, *sine urinæ sedimento*, en door eene hevige *Rheumatismus* gevolgd werd; in welke by de vierde aderslaating, het bloed, des avonds afgetapt zynde, des morgens noch niet gestold was, en in eene Etterloozende scheiding overging, die na de gewoone middelen weinig luisterde. Het voorschrift was :

R. *Rad. Salsaparilla* ℥ij. *Rad. Britannicæ veræ* ℥ß.
Stipitum Dulcamaræ ℥j. *Consc. ex S. q. aquæ coct. colat. addit. Syr. Balsamic.* ℥j. M.

welken drank hy dagelyks geduurende een maand gebruikte, en alle gevreesde onheilen te boven kwam.]

(u) H. BOERHAAVE *lib. cit.* pag. 506. & A. HALLER apud CRANTZ, Tom. III. pag. 64.

(v) VAN SWIETEN *l. c.* Tom. IV. pag. 93, 94.

(w) COLLIN *Observat. &c.* Part. II. pag. 152 & seq. *Vienne* 1772.

(x) J. H. SCHÖNHEYDER *in Societat. Hafniens. collect.* Vol. I. pag. 128.

(y) BALDINGER *l. c.* pag. 34.

(z) F. HOFFMANN *Observ. Chemic.* Lib. I. Obs. V. M. R. S. Tom. IV. pag. 454. cum VAN SWIETEN *l. c.* pag. 93.

(a) *Idem*, de *Balsamo Peruviano Dissert.* §. 28. *Oper. Suppl.* Tom. I. pag. 740.

stelde middelen hier uit bereid (*b*), en verscheidene andere *Balsama nativa*, zoo in- als uitwendig gebruikt (*c*).

8. Het nut van de *Campher* van de tyden van AVICENNA (*d*) af, tot de tegenwoordige waarneemingen toe (*e*); van het *Saccharum Rosaceum* (*f*) als van de Suiker zelve (*g*); van het *Oleum Asphalti* (*h*); van het *Aqua calcis* alleen (*i*), of met andere middelen vereenigd (*k*); van het *Elixir Vitrioli*, en andere mineraale Zuuren (*l*); van verscheidene *Mineralia*, als den *Mercurius* (*m*), het *Antimonium*,

(*b*) Als de *Syrupus CONNERDINGII* in de aangehaalde plaats; de *Balsamus LUCATELLI*, en de middelen by HOFFMANN Tom. III. Cap. XI. §. XVI. pag. 392. opgegeeven.

(*c*) VAN SWIETEN *l. c.* pag. 42. 88. 93. 98.

(*d*) *Idem ibidem.*

(*e*) LENTFRINK *Geneeskund. Tydschrift*, met LOOFF, *Domum Chemicum*, pag. 69.

(*f*) HOFFMANN Tom. III. cap. XI. §. XX. pag. 292.

(*g*) VAN SWIETEN *l. c.*

(*h*) *Holl. Maatschappye der Weetenschappen*, VIII. Deel I. st. bl. 475-484. met het XIV. Deel, bl. 79. Berigt. — [Indien het middel van Doct^r LEUTHNER, Hof-Doct^r van den Keurvorst van Beijeren en Affessor in het Keurvorstelyk Collegie te Munster, [’t welk te Amsterdam verkogt wordt,] dit zelve niet zy, zoo is het ten minsten van deszelfs verwandschap.]

(*i*) V. SWIETEN *l. c.* pag. 42. PRINGLE *Malad. des Armées*, V pag. 165.

(*k*) SPON in *Aphorism. nov.* Sect. V. Aphor. 99.

(*l*) PRINGLE *l. c.* BARBETTE pag. 507.

(*m*) V. SWIETEN *l. c.* pag. 102. T. DOVER *Legaat*, enz. bladz. 30.

nium, en de bereidingen daar uit gemaakt (*n*), het *Saccharum Saturni* (*o*) enz. ; en eindelyk der Minerale en zelfs gemeene koude Pompwateren.

9. De zonderlinge waarneemingen by VAN SWIETEN (*p*), van een vleesachtig uitwas tuschen den duim en de eerste vinger van de rechter hand, uit welk een scherp vogt vloeide, het welk, gedroogd zynde, naar kalk geleek ; met gelyke bevindingen van SOLANUS DE LUQUE overeenstemmende, en het onderzoek, dat de *Baron* Lyfarts hier op in *Spanjen* gedaan heeft, waar door gebleeken is, dat die zonderlinge Geneesonderzoeker, in de kwaadaartigste soort van Teeringen, gewoon was een *Fontanel* te zetten

(*n*) Zonderling het zoo wonderbaare *Specificum Stomachicum Poterii*, in *Oper. Omn. Pract. & Chem.* waar mede hy zoo veele gelukkige geneezingen schynt gedaan te hebben. Confer. F. HOFFMANN *Oper. Supplem. Tom. I. in Indice ad Pterium.*

(*o*) R. A. VOGEL *Academ. Praelect.* pag. 546. die nevens het *Antibeticum Poteri*, de *Tinctura antiphtbifica Grammanni*, naar zyn gedachten, ten onrechte als schaadelyke middelen voor het menschelyk geslagt worden uitgekreeuen ; doch tegen alle bevinding, die hem dikwyls het tegendeel geleerd heeft ; waar onder de *Magnesia Saturnina* van POTERIUS, en het *Magisterium Saturni* by BAT dienen gedacht te worden.

(*p*) *L. c.* pag. 19. [Twee gevallen van dit soort heb ik mede met verwondering in deeze ziekte gezien : het eerste in den Lyder, wiens geneezing boven (*not. t*) gemeld is ; zynde een roode vuurige peukelachtige uitflag tuschen den duim en de voorste vinger, met lastige jeukte aan beide de handen : het andere in een Meisje van 13 jaaren.]

ten tusfen den duim en de voorfte vinger, met gevolg van eenen allergewenschten uitflag.

10. Ten laafsten het verblyf (q) in de ftallen, als een gefchikt middel voor Teeringachtige Huislieden in het Vaderland, waar toe overvloedige gelegenheid is, om in dezelve eene gemaatigde lucht in te ademen, en die van den kouden vogtigen *Nederlandfchen* Dampkring, geduurende den winter, in dezelve te vervangen en te verbeteren.

[E P I C R I S I S .

Alle deeze waarneemingen, of veelen derzelve, by elkanderen genomen, en met een bedaard oordeel en naauwkeurig inzien, by het weezen, of den waaren aart deezer ziekte vergeleeken; welke in haar begin en voortgang gegrond is, *in eene ontaartinge van het bloed, van den natuurlyken gezonden ftaat afwykende*: — de overeenkomst, die 'er dus, uit dien hoofde, in deeze ziekte gevonden wordt, tusfchen de *Cachexia*, de *Scorbutus*, de *Febres catarrhales & putridæ*, uitwyzens de poogingen van de natuur zelve, door het voortbrengen van een

(q) *Essay sur les Effets falutaires du fejour des Etables dans la Phtifie*, par M^r. READ.

een soort van *critique* uitslag in de huid enz. — Alle de gelukkige geneezingen, die in veele gevallen, by de aangewezenen Schryvers enz. te vinden, of uit dezelve vermeld zyn, met eenvoudig het bederf in het bloed tegengaande, de vogten verbeterende, en de vaten versterkende middelen bewerkt; zelfs zoo lang, tot dat al het balsemachtige in het bloed verteerd zynde, geene genoegzaame hulpe meer toe te brengen ware; de beste geneeskundige Schryvers hier eenpaarig instemmende: — de even-gelyke uitkomst van versche vrugten, verzag-tende borst-kruiden, als van zulken, die tot de *Antiscorbutica* behooren; 't zy de *Vis saponacea*, ter vereeniging van de te los zamenhan-gende en van een gescheidene deelen van het roode bloed met de wei, (het gruiszige beginsel in het zelve voortbrengende;) 't zy dat de *elastique* lucht, door de warmte des lichaams tot nieuwe gisting overgaande, en het *effœtum* of *vappidum* weder herstellende, hier van de reden zy; (in welk verband alle de overige *Antiseptica balsamica* & *confortantia*, de vermeerderde lucht onder het ryden in de longen gevoerd; de *mine-raale* geest der Bron-wateren, en zelfs de lucht van het gemeene koude pompwater, schynen te werken, of min of meer haare betrekking te hebben:) terwyl aan den anderen kant de *Mercurius*, de *Antimonialia* en *Saturnina*, uit de evenredigheid van de geneezing der huids-gebre-

breken, en volgens de verklaring van de voorgaande eeuw, de gisting bedwingende, in het zelfde doel medewerken. — Dan schynt het voornaame van het geneeskundige verband voornamentlyk gelegen te zyn in het bedaaren van de eerste *Orgasmus*, en in het voorkomen van de gevolgen, deeze doorgaans verzellende: namentlyk het vereenigen der te los zamenhangende deelen van het bloed; het tegengaan van het reeds beginnende bederf, hier uit gebooren; het dempen der gistinge, daar uit ontstaande; en het herstellen van de verloorene vaste lucht in het zelve, ter voorkominge van den etter, en de gantsche vernietiging van deszelfs grond-vermogens, (of het *Humidum radicale* der Ouden,) hier door te wege gebragt! — Immers leeren de versche waarneemingen, met de vaste lucht gedaan, dat de rotting door dezelve, volgens PRINGLE, belet worde door de gisting: dat de vaste lucht die verhindere, naar MACBRIDE: dat PRIESTLY die goed vond in een Rotkoorts, by wyze van een *Clysteer* toegediend; 't geen door de bevindingen van HEY bevestigd werd: dat ze voor een verzweering in de long, over een vat waar in een mengfel was van kalk, vitriool en water, door een trechter ingeademd, van goed gevolg was, en den dunnen etter in eene kankerachtige zweer verbeterd werd. Zaaken, die de aandacht der *Nederlandsche Geneesheeren* overwaardig zyn,
om

om de geneezing van deeze gewigtige ziekten tot die eenvoudige grondbeginfels te brengen, waar over men zich met recht in anderen beroemen moge, en die ik, wegens de groote uitgebreidheid myner taake, alleen fchetien kan. — Van hier zal mogelyk de oplossing der herhaalde aderlaatingen, der ftaal en zwavelachtige midde-len afhangen, om van de voorige genoemde niets meer te reppen. —]

§. CCLVIII. In de geneezing van de Zamengestelde Ziekten *in de eerste wegen* (§. CXCVI.), van welken de ongemakken aan de Tong (§. CCXXXIV.) hunne opmerking verdienen, en gedeeltelyk als plaatselyke gebreken moeten behandeld worden, doen zich vervolgens de *Laxitas Faucium*, en de zoo verdrietige, als moeilyk te geneezen, hangenden Huig op: 't zy de verouderde *Catarrhen* in de Keel, of de algemeene Verflapping der deelen, hier van de oorzaak zy.

I. In de Verflapping van de Vleezige deelen der Keel, de *Isthmus faucium*, het *Velum pendulum*, en het *Caput pharyngis* uitmaakende, heeft F. HOFFMANN (r) de *Tinct. Antimonii*, met de *Essentia Balsami Peruviani* & *Suc-*

(r) *De Balsamo Peruviano*, Oper. Supplem. I. pag. 740. §. 27. Welk middel ik in verscheidene gevallen met vrucht gebruikt heb.

Succini vereenigd, zoo wel als in te groote ontlastingen van weivogten door verouderden hoest, uitracheling, ontlasting door de neus, en verflapping van den huid, aangepreezen. — Zonder opzicht tot dit algemeen zamengestelde gebrek, vindt men een *Pulvis uvularis* tegen den verflapten huid (s); om van de *Operatie*, hier op somtyds noodig, het werktuig ter afbindinge hier toe uitgedacht, de bloedstemping daar by in acht te neemen, en andere gemeene middelen, tot het zoogenaamde *huighigten* in gebruik, (die doorgaans meer nadeel toebrengen, dan het gebrek verhelpen,) thans niets te melden.

II. Van meerder omslag, en bezwaarlyker uitkomst, is de geneezing der zoogenaamde *bellette Doorzweiging*; van welker behandeling ik my te eerder ontdoen kan, uit aanmerking van de voortreffelyke Verhandelingen, die op uitnoodiging van deeze Maatschappye zelve gedaan zyn (t), of van anderen in derzelve Verhandelingen (u) geplaatst. Het geen ik uit myne waarneemingen hier kan byvoegen, bestaat hier in: dat het my in de eerste beginselen deezer ziekte

(s) *Pharmacopœa Batteana*, ad vocem *Pulv. uvular.* uit *Flor. Balauft. Rad. Bistort. Tormentill. & Alum.* zamengesteld.

(t) Als: de *Verhandelingen* van de [Hooggel.] Heeren M. v. GEUNS en A. P. NAHUYs, in het XI. Deel van derzelve *Verhandelingen*, bl. 1-250.

(u) Van de Heeren L. ROUPPE, bl. 251. en G. BRUGMANS XII. Deel, bl. 13 en 18.

ziekte in agt of negen Lyderen gelukt is , met het middel , door den Heere J. BASTER opgegeeven (v) , volkomen naar genoegen te slaagen ; zoo dat ik die Lyders , daarna , niet meer van dit ongemak heb hooren klaagen : dat het middel van PLENCK die gelukkige uitkomst by my niet gehad heeft , dan wel by anderen : [en dat ik onlangs , na het eerstgenoemde middel eenige weeken gebruikt te hebben , de geneezing spoedig met een zamenstel van *Sapo Venetus* en *Extract. ligni Quasciæ* , met bedaaren van alle *Symptomata* , zag volbrengen.]

III. De *Tusfis Stomachalis* wordt naar den raad van HOFFMANN (w) , door *Absorbentia* , uit *Lapides cancerorum* , *Succinum præparatum* , *Arcanum duplicatum* , met byvoeging van eenige druppen *Ol. Macis* ; en vervolgens door zagte *Laxantia* , uit *Manna* en *Rhabarber* geholpen : daar men die der Kinderen , wanneer zulks niets belet , door zagte *Emetica* best overwint. — Op welken grond de voornaame behandeling van de *Tusfis convulsiva* nederkomt ; 't zy die *epidemicè* ontstaat , of aan andere oorzaaken haar

oor-

(v) *Natuurkund. Uitspan.* II. Deel , bl. 136. terwyl men de *Analysis* van het *Sal Quercus marintæ* in het XVI. D. 2. st. der *Verhandelingen deezer Maatschappye* , bl. 232. en by H. F. DELIUS , *Dissert. de Æthiops vegetabili* , Erlangæ 1774.

(w) Tom. III. Sect. II. cap. II. §. V. pag. 114.

oorsprong verschuldigd zy (x). — Terwyl die der *Hypochondriaci*, in het bezorgen van den vryeren omloop des bloeds door de ingewanden, met voetbaden, het verzagten der prikkelende scherpte, door *minerale* wateren met melk, en het bedaaren van de *Spasmi*, hier door verwekt, gelegen ligt; en die, welke uit Wormen ontstaan, door de uitdryving derzelve, best geneezen worden.

IV. De *Cardialgiæ chronicæ* moeten, volgens de onderscheidene oorzaken, boven (§. CXCVI. 2.) opgegeeven, behandeld worden. — Omstandig heeft de Hooggel. A. DE HAEN over deeze ziekte en derzelve geneezing, volgens den raad van den onvergelykelyken BOERHAAVE gehandeld, en geschikte middelen daar toe

(x) ROSEN VAN ROSENSTEIN *Handleiding* enz. XIX. hoofdst. Vergeleeken met de *Waarneemingen* van BIZET, ARMSTRONG, FOTHERGILL, STRANDBERG, BRENDL, de geneeswyze in *Sweedden* enz. — in welke ziekte het *Castoreum* en de *Cortex Peruvianus*, volgens de *Waarneemingen* van MORRIS *Medic. Observations*, Vol. III. pag. 281. HANNES *über den Friesel*, pag. 92. allen in de *Geneeskundige Bibliothek* en elders te vinden; benevens andere aangepreezene middelen ook hunne nuttigheid hebben. Na de eerste aanwyzingen volbragt te hebben, vraagde ik in verscheidene Kinderen, met het volgende middel in gewoonen drank van bier te laten gebruiken:

R. *Fol. Senæ* zij. *Fol. Tusilaginis Flor. pap. rboeados*
 ää p. j. *M. F. Nodulus*,

in bier gehangen, en daar van gedronken.

(y) F. HOFEMANN *l. c.* §. VI.

toe aan de hand gegeven (z); die in bepaalde gevallen, vooral waar een scherp zuur de hoofdrol speelt, van vrugt kunnen zyn. — In de *Cardialgia Scorbutica* heeft BOERHAAVE, door veele bevindingen gesterkt, de *Britannica* als een allerheilzaamst middel aangepreezen (a); in welke en andere verzwakkingen der maage de *Colombo*-wortel een goed geneesmiddel is (a*). De behandeling van den Heere J. GRASHUIS (b) kan in de doorweekte en verflapte maagen, met hoope van goede uitkomst, worden beproefd; de geneezing der *Cardialgiae epidemicæ*, volgens de algemeene opgaave (§. CCXLVI. II.) spoedigst te recht gebragt; en die van de *Cardiognomus*, de *Cardialgia syncoptica*, en *Cephalalgia stomachica verminosa*, in het voorzichtig bestuur ter beteugeling en uitdryvinge van deeze lastige gasten betracht worden: in de bovenaangehaalde plaatsen door verscheidene voorbeelden gestaafd.

V. Ter geneezing van het Colyk van *Poitou* (§. CXC. 3.) kunnen de *Verhandelingen* van de Heeren A. DE HAEN (c), die van J. GRASHUIS

(z) *Rat. Medendi*, Tom. VI. cap. I. præfertim pag. 7.

(a) *Histor. Plantar.* pag. 539.

(a*) LENTERINK *Uitgez. Verhandel.* I. Deel, bl. 74.

(b) *Tentam. de Colica Pitton.* §. XXIX-XXXI.

(c) *De Colica Pittonum Dissertat.* Hagæ 1745. & *Rat. Medendi*, variis in locis.

HUIS (*d*), van TRONCHIN (*e*), van HUXHAM (*f*), van THIERRY enz. veel toelichten; en het byzondere nut van het *Oleum Ricini*, *feu Palmæ Christi*, *vel Castorei dicti* (*g*), indien het zelve van de echte plant, koud geperst, en voor een maatigen prys te bekomen is, aanmerkelyke verligtingen in deeze wreede ziekte toebrengen. — De gemeene en Roomsche Kamillen zyn mede onder de *specifica* in deeze ziekte bekend (*h*); gelyk het geheugen van de Orange-bladen, en de Chocolade daar uit bereid (*i*), noch te versch is, om de nuttigheid derzelven met stilzwygen voorby te gaan. — En hoewel de *Colica biliosa* van SYDENHAM en anderen, uitvoerig behandeld is; zoo zal het *Oleum Lini* met gemaatigde *Paregorica* en *Anodyna* in de *Infarctus Viscerum*, die zelden vry van ontsteeking zyn, na voorafgaande aderlaa-

(*d*) *Lib. citat.* Vergelyeken met de *Verbandeling* daar van in het IV. Deel deezer Maatschappye, bl. 513-614.

(*e*) *De Colica Pictonum*, Genevæ 1757. *Uitgez. Verbandel.* II. Deel, bl. 589.

(*f*) *De Morbo colico Damnoniorum*, *Lib. cit.* Tom. III. VIII. pag. 54 & seq.

(*g*) P. CAUVANE *Dissertation on the Oleum Palmæ Christi, sive Oleum Ricini &c.* Lond. *Geneesk. Biblioth.* I. D. bl. 644.

(*h*) BAGLIVII *Oper. omnia, Prax. Med. de Colica*, §. I. pag. m. 65. R. A. VOGEL *Histor. Mat. Med.* pag. 47. waar by het *Lignum Sassafras*, de *Cortices Aurantiorum*, de *Crocus*, en het *Semen Carui* genoemd worden.

(*i*) A. DE HAEN *Rat. Medendi*, Tom. VI. Cap. VII. §. IV. pag. 305 & seq.

laatingen, en de vereifchte *Curatio Antiphlogistica*, zoo wel haare waarde, als andere uitlandfche planten blyven behouden; naardien het redenmaatige verband in de ziekten, de middelen by de kwaalen niet zelden aanwyst (k). — In pynelyke Colyken en Opftygingen, kan de *Tinct. Rhei aquofa*, of de zoogenaamde *Anima Rhei* dikwyls van vaardige hulpe zyn (l). —

In

(k) Een zonderling geval zag ik over eenige jaaren in een voornaam *Officier* uit *Surinamen* gebeuren. Deeze federt eenige jaaren, door de wreede pynen, welke deeze ziekte doorgaans verzellen, (waarvan de bewyzen al te kennelyk in de ledemaaten, het aangezicht en gansche lichaam, genoegzaame blyken gaven,) door een nieuwen aanval van Colyk-pynen aangegreepen, tegen welke ik alle my toen bekende hulpmiddelen vergeefs had aangewend, vroeg in het midden van zyne smerten van my verlof, om een kelk jenever te mogen drinken; naar welks gebruik hy niet twyfelde, of de woede der pynen zoude bedaaren. Ik my over dit vreemde voorftel verwonderende, maar teffens de *Instinctus naturæ* in aanmerking neemende, stond hem dit zyn verzoek toe, met ongeduld naar de uitkomst reikhalzende. Het leed geen kwartier uurs, of myn lyder, die te vooren als een worm door het bed kroop, zat regt overeind, my verzekerende verligting van zyne pynen, door het gebruik van de jenever, verkreegen te hebben. — Zyn Ed. hier op ondervraagende, of by hem de gewoonte wel had plaats gehad, om van die *Liqueur* familiaar gebruik te maaken? antwoorde my neen: maar dat'er wel 40 menschen by zyn Ed. bekend waren, zoo in *Surinamen* als in *Holland*, die in het hevigitste der pynen hunnen trek tot deeze of andere fierke dranken geuit, en met verligtinge dezelve gebruikt hadden. — Dergelyk *Instinct* vindt men in een ander opzicht geboekt. Zie *Holl. Maatschappy der Weetenschappen*, VI. Deel, bl. 140.

(l) *Act. Physic. Medic.* Vol. II. pag. 440. *Commerc. Litt.* Nov. 1735. pag. 257. *Nov. Act. Phys. Med.* Tom. II. pag. 244. *Uitgez. Verband.* VIII. Deel, bl. 533.

In de *Colica spasmodica* heeft SCHÜSTER (m) de *Æthiops mineralis* met *Antimon. diaphoreticum* aangepreezen, waar van eenige goede proeven in sommige Lyderen genomen zyn; — waar by men zich de Geneezingen der Colyken te *Amsterdam*, in 's *Hage* en te *Enkhuizen*, by de opgaven daar van boven (§. LXXIV. 3. en §. CLXIV. 2, 3, 4.) gedaan, herinneren moet. — Tegen de *Colica Metallica* heeft [de Hooggeleerde Heer S. DE MONCHY] my, benevens andere Geneesheeren, het volgende middel wel gunstig gelieven mede te deelen: bestaande uit *Lap. cancror.* ʒj. *Rhei elect.* zij ut *F. Pulv.* n°. xij. om alle uur een in te neemen, ten zy de ontlasting te veel ware, wanneer het gebruik moet gemaatigd worden (n). Ik heb 'er in eenen Schilder, die zich met toemaaken van *deserten* bezig hield, en, door het stuiven van spaanschgroen, tot de kleuren noodig, waar van een gedeelte was ingeslikt, en daar door wreede pynen in de ingewanden bekwam, goed gevolg op gezien. — De *Colica vegetabilis*, uit gebruik van te veel zuuren of cyder-dranken, *Punch* enz. is door Mr. BONTÉ (o) omstandig beschreeven.

VI. By

(m) *Nov. Act. Pbyf. Med.* Tom. II. §. XVI. Append. pag. 253. *Uitgez. Verband.* VIII. Deel, bl. 939. n. 16.

(n) Welk middel men ook vindt in de derde Uitgaave van de *Raadgeving* des Heeren TISSOT, door den Heere L. BIKKER, pag. 249, 260.

VI. By de geneezing van de *Diarrhœæ & Dysenteria mucosæ*, waar van de behandeling eenigermaate uit de aanhaalingen, boven (§. CXCVI. 4.), en de algemeene geneeswyze (§. CCXLVII. IV. 5.) is af te neemen, kan men, ten aanzien van de ontvelling in de darmen, en den *Tenesmus*, die gewoonelyk daar op volgt, eene *Dysenteria habitualis* veroorzaakende, een zonderling geval by J. GRASHUIS (p) opslaan. — De *Tenesmus hæmorrhoidalis*, en de zogenaaude *Dejectiones mucosæ*, hebben den grond hunner geneezing in het bestuur van de *Infarctus Viscerum*, de *Valetudo ex Hypochondriis*, en den *Morbus crassus HIPPOCRATIS*, uit de aangehaalde plaatsen, door vergelyken van dezelve, met de geneezingen uit de bygebragte Schryvers, genoegzaam op te maaken (q). — De geneezing van de *Dysenteria biliosa* behoort tot de *Morbi acuti*, en is door DEGNER omstandig beschreeven.

VII. De geneezing van de *Stranguria*, behalven die geene, welke uit aandoening der wormen wordt voortgebragt, en uit de aanwyzing by het onderlinge verband der ziekten (§. CXCVI.

(o) *Journal de Medicine &c.* door Mr. A. ROUX, Tom. XX. pag. 15 & suiv. *Geneesk. Biblioth.* III. Deel, bl. 793. enz.

(p) *Lib. citat.* pag. 63.

(q) Confer. & J. KEMPF *de Infarctu Ventric.* in A. HALLERI *Disput. Med.* Tom. III. *Disput.* LXXVII.

CXCVI. 5, 6.) op te maaken is, heeft meeren-
deels, benevens de *Catarrhus seu Scabies Vesicæ*, haaren grond in het zelfde verband; te weeten de *Spasmi*, die als een gevolg van de voorafgaande oorzaken ontstaan, en van hunne zyde weder ontvelling verwekken. Het geval, door den Heere J. GRASHUIS beschreeven (r), schynt dit niet onduister aan te wyzen. En ofschoon men met vrugt de nuttige Aanmerkingen van den Heel- en Hand-Arts J. VAN DER HAAR hier op (s) naleezen moge, en tegen deeze en andere waarneemingen vergelyken, zoo kan men nogthans geenzins hier van uitsluiten de *Stranguria Nephritica Rheumatica*, volgens den bekenden regel: *ubi desinit Nephritis, ibi incipit Rheumatismus & vice versa*: zoo min, als de pynelyke *Hæmorrhoides*, door de gemeenschap van de bloedvaten der speenader met de blaas, en de belette *Menstrua* in de Vrouwen, onder de gedaante van *Hæmorrhoides albæ*, met smerelyke spanningen in de *Urethra* zich ontlastende (§. CXCVII. 4.): naar welker verscheidenheid de geneezing moet ingericht worden. — Behalven de ontvelling in de *Urethra* en de *Ulcuscula* hier uit gebooren, die wel gedeeltelyk door plaatfelyke middelen kunnen verholpen worden, zoo dient de geneezing echter voornamentlyk, vol-

(r) *Ibidem*, pag. 69.(s) *Holl. Maatschappij der Weetenschappen*, X. Deel 2. stuk bladz. 17-29.

volgens het *Nephritico - Rheumaticum* of *Hæmorrhoidale* enz. ingericht. Het kan zyn, dat de *Ipecacuanha*, in het eerste geval van vrugt zy, uit het algemeene ontspannende van haar vermogen en haare doorwaasfeming bevorderende kracht (*). Daar nothans in de andere gevallen op afleiding en verzagting moet gedacht worden; waar toe de algemeene middelen, by de *Infarctus Viscerum* opgegeeven, in zoo verre kunnen nuttig zyn, dat ze door het prikkelen der zouten niet schaaden, maar liever met *blanda Oleosa*, *leniter Anodyna* & *Antispasmodica* vervangen worden. In veele gevallen worden die best alleen gegeeven, indien de maag, die doorgaans met walgingen en looze braakingen, ja daadelyk overgeeven geplaagd wordt, dezelve verdraagen kan. Intusfen kunnen geschikte aderlaatingen; zagte *Laxantia* uit *Manna* en *Cassia*; het *Decodium* P. FORESTI alleen, of met *Spir. Nitri dulcis*, *Liq. anodyno-miner.* HOFFMANNI enz. en andere verzagtede middelen uit *Cannabis*, *Liquiritia*, *Nymphæa*, *Verbascum* &c. veelal van vrugt zyn: terwyl het bestuur der *Hæmorrhoides* hier zyne oplettenheid vereifcht. Want, hoewel men doorgaans in deeze maar twee voorname aanwyzingen telt; als om dezelve te doen vloeien

(*) Een deel van den bast van *Ipecacuanha* met drie deelen van het *Laudanum diureticum* TRILLERI, tot Pillen van 4 greinen gemaakt, en om de drie uren een gegeeven, kan hier niet onvoegzaam aan voldoen.

vloeijen en te doen verflaan ; zoo dient het pynelyke der *Hæmorrhoides coecæ* hier niet min bedacht. In deezen ſtaat is het zelden veilig de vloeijing te bevorderen ; het welk , daar zulks noodig is , na den overwonnen *Paroxysmus* , geſchieden moet. Beter doet men , de pynen te verzagten ; en , wanneer de zwellling uitwendig aanmerklyk is , daadelyke ontlaſting met het *Jancet* of bloedzuigers te maaken. — Men verzagt de pynen door uitwendig verzagtede middelen tegen het fundament te leggen , of wel in het zelve te ſpuiten. Alle verzagtede en weekmaakende middelen , uit kruiden , olien en zalven , zyn hier bekwaam toe ; en men vindt 'er verſcheiden onder deezen naam in de *Dispensatoria* ; zonderling wordt hier echter aangeprepen een Pap uit de verſche bladeren van Vlier , fyn geſtampt , en uitwendig aangelegd ; of het ſap , wanneer de pynen hoog zyn , ingespootten (*t*). Het zelve , zegt men , geſchiedt met de *Plantago latifolium* , en niet zonder reden met de *Scrophularia* (*u*) , om den eigen beſteekenden naam van *Speenkruit*. Onder de Olien munt het *Oleum Verbaſci* uit ; en onder de zamengeſtelde het *Oleum Cerae* (*v*). — Inwendig overwint men deeze pynen , door de

ZO

(*t*) A. HELVETIUS *Verhandeling over de voornaamſte Ziekten* , bladz. 130.

(*u*) H. BOERHAAVE *Hiſtor. Plantar.* pag. 316.

(*v*) *Idem* , *Element. Chemiæ* , Tom. II. pag. 157.

Zo evengenoemde verzagende middelen, of een afkookfel van de *Summitates Millefolii cum floribus* (w), of de zoo gepreezene *Scrophularia*, 't zy gekookt of getrokken, dan wel in poeder alleen, of met zachte laxeer-middelen uit *Manna*, *Cassia*, *Syr. Rosar.* enz. gegeven; waar toe het *Pulvis Liliaceus* (x) mede zeer genoemd wordt, en de *Emulsio Arabica* van gelijken haare nuttigheid heeft. — Na den *Orgasmus* worden de *Flores Sulphuris*, het *Lac Sulphuris*, en de *Tabellæ Divinæ*, als bekwaame middelen aangepreezen; en, ter uitroeijinge van de gansche hebbelykheid, het aanhoudend gebruik van *Chocoladen-drank* (y). — In de Colyken, hier dikwyls uit opvulling der vaten ontstaande, zyn herhaalde Aderlaatingen, verzagende *Clysteeren* en *Oleosa anodyna*, ten zy men eene doodelyke opstopping van water, of het koud vuur in de darmen wil te gemoet zien, onvermydelyk. — Daar het noodig is, de Aambeijen voort te brengen, geschiedt zulks gemakkelyk met *Aloetica* en *Martialia*. Een samenstel van twee deelen *Limatura martis*, een deel *G. Ammoniaci*, en zoo veel *Aloës lucidæ vel nutritæ*, tot Pillen gemaakt, nevens een meng-

(w) *Nov. Act. Physic. Med.* Vol. II. pag. 238. *Uitgezogte Verhandelingen*, VIII. Deel, bl. 526. n. 4.

(x) *Pharmacop. Batteana*, pag. m. 90.

(y) *LINNÆI Amant. Académ.* Vol. VII. pag. 263.

mengfel van *Tinct. Antimonii acris* met *Liquor anodyno-mineralis* HOFFMANNI (z), *vel Liquor terræ foliatæ Tartari*, voldoen gereedelyk aan dit oogmerk.

§. CCLIX. De behandeling van de *Hæmorrhagiæ spontaneæ* (§. CXCVII. 1-3.) zyn, ten aanzien van het algemeene, by de enkelvoudige ziekten (§. CCXLVII. III. 2.), en van de *Hemoptoë*, by de geneezing der Teeringen (§. CCLVII. I. 2.), voor een gedeelte gezien. 'Er blyft dan alleen over, om het verdere byzondere hier af te doen.

I. Om alles in een kort begrip te bevatten, zoo heeft MANGETUS de Bloedspuwingen, het Bloedwateren, de vloeijingen der *Haemorrhoides*, ja sterk en overvloedig Neusbloeden, door het gebruik van de *Ipecacuanha*, geneezen gezien; en is nooit klaarder overtuigd geweest van de kracht van deezen wortel, in het stillen van bloed-vloeijingen, dan in die van den *Uterus* (a). — In verscheidene foorten van bloedstortingen, bediende ik my met goed gevolg

(z) *Nov. A. P. M. loco modo citat.*, en de *Utgez. Verbandel.* zoo even aangehaald.

(a) *Biblioth. Med. Pract. Lib. VIII.* [HELVETIUS prees niet minder het *Alumen crudum* als een onfeilbaar middel in deeze foort van ziekten aan, (*Verbandel. enz. bl. 266, 269.*) En P. J. LOOFF achtte, dat niets by zyne bereiding uit *Lap. barmant.* & *Sal Ammoniac.* haalen konde, *lib. cit. bl. 24-40.*]

volg van een Aderlaating te laten doen , daar dit noodig was ; waar op ik den lyder , wel toegedekt te bed liggende , een glas koud pomp-water beval te drinken (*b*) , en vervolgens eene *Emulsio refrigerans* voorschreef , die doorgaans den *Orgasmus* bedaarde ; waar na ik de overige *Indicatiën* volvoerde : door welke wyze ik beter naar genoegen , dan wel met *Adstringentia* enz. slaagde. —

II. In het byzonder kan men

1. De behandeling van het neusbloeden *ex Hepatitide* by BOERHAAVE (*c*) opslaan , en in tyds zich tegen deeze verschrikkelyke storting leeren wapenen. — Ik heb eenmaal uit dezelve bron in een *Hypochondriacus* , hoewel zonder koorts , eene zoo groote Neusbloeding gezien , dat alle *stiptica* vrugteloos waren , en men na de aderlaatingen , banden , middelen enz. den vloed met niets , dan met drooge sponzen in de neus gestookten , stillen konde.

2. De geneezing der hebbelyke of dikwyls wederkeerende Bloedspuwing , heeft WAGNER omstandig behandeld (*d*) ; welke geneeswyze ook

(*b*) Confer. J. GERVASII *de Usu frigidae in Haemoptysi & quodcumque sanguinis profluvio* , Romæ 1756.

(*c*) *Aphorism.* §. 923. 4. cum 741 & 743. & VAN SWIETEN in eodem *Aphorismos Commentar.*

(*d*) *De Haemoptoës habitualis Curatione* , A. P. M. Vol. VII. pag. 145 seq.

ook tot andere bloedingen , zoo die der Neus , als van den *Uterus* en Aambeijen , betrekkelijk is. — MORTON erkende , geen bloedspuwen zonder den *Cortex Peruvianus* te kunnen geneezen (e) ; het geen BRUNNERUS naderhand van gelyken toestaan moest (f). — LA COSTE prees den *Spiritus Vitrioli dulcis* , in koud water , tot twee *drachmen* gegeven (g) , sterk aan.

3. In de *Haemorrhagia uteri* kan het middel van SEPTALIUS (h) , uit versche of groene Orange-appelen , veelyds van vrugt zyn : ik zag 'er meer dan eens goede uitwerkingen van. — Het voorkomen der menigvuldige *Abortus* , moet in de verbetering der byzondere aanleidende en medewerkende oorzaken gezocht , de drukking geweerd , noodige ontlastingen bevorderd , de vaten en vezelen versterkt , en de vogten van genoegzaame aaneenhechtinge (§. CCXLVII. III.) voorzien worden — In het gemeen zyn kleine aderlaatingen , eenige dagen voor den gewoonen tyd der maand-stonden gedaan , en daar mede geduurende de dragt op gelyke wyze voortgegaan , veelyds van het mees- te nut. — In den kraamvloed , by welken altoos moet gelet worden op de behoорlyke ligging van

(e) Lib. III. Cap. V.

(f) *De Glauclulis Duodeni* , Cap. V. pag. 101.

(g) M. COSTE. *Livr. cit.* pag. 120 seq.

(h) Apud F. HOFFMANN. Tom. II. pag. 227.

van den sluitband , heeft VAN SWIETEN (i) een middel uit de *Tindl. Cinnamomi* ʒ ʒ & *Aq. Melissæ* ʒ vj. aangepreezen , dat , naar tydsomstandigheden , met een of ander *Adjuvans* of *Corrigens* kan veranderd worden. Ik zag op deszelfs gebruik meer dan eens spoedige hulpe volgen. —

4. Die van de *Haemorrhoides* is in de bovenste afdeeling reeds begreepen. Terwyl de *Haemorrhagia Vaginalis* , doorgaans een gevolg van het ophouden der *menstrua* is , en door andere afleidende ontlastingen moet geholpen worden ; en die van den *penis* (*Stymatosis*) , in beletten aambeijen-vloed enz. haaren grond (k) heeft , en naar die byzondere oorzaaken moet worden behandeld.

§. CCL. Onder de *Gebreken in de Weivogten* , doen zich in de eerste plaats de Waterzucht (§. CXCVIII.) op , waar van de aanwyzingen , door BOERHAAVE (l) en anderen , allerduidelykst verklaard zyn. De vrije omloop der Wei- en andere vogten moet bezorgd , het verzamelde of uitgestorte water ontlast , en het gebrek der verzwakte ingewanden hersteld worden.

I. In

(i) *Commentar.* Tom. IV. pag. 602.

(k) R. A. VOGEL *Academ. Prælect.* §. 300. pag. 231.

(l) *Aphorism.* §. 1231, 1232. VAN SWIETEN , Tom. IV. pag. 210-213.

I. In het gemeen worden deeze inzichten betracht, door alle beletsels weg te neemen, die den vryen omloop der vogten door de vaten vertraagen, en de noodige dunheid aan dezelve bezorgen, waar van boven mede (§. CCXLVI. CCXLVII. en CCXVIII.) in het gemeen gehandeld is.

1. Men heeft getracht aan deeze oogmerken, benevens de noodige *Cardiaca roborantia & stimulantia* (m), te voldoen, door herhaalde en lang aangehoudene wryvingen, dewelke aan DECKERS, met het wryven van warme wol, geduurende een uur daags, waar mede hy drie *Ascitici* genas, en dit middel voortreffelyker dan de *Paracenthesis* acht (n), zoo wel gelukten, als gelyke wryvingen met olyfolie door OLIVIER VAN BATH (o) in 't werk gesteld; die van gelyken drie Waterzugtigen, twee Vrouwen en een Man, herstelde.

2. Behalven het geen in de aangewezenen plaatsen (§. CCL.) van de verdunning der weivogten, het openen der verstopte klieren, en het versnellen van den vertraagden omloop des bloeds enz. gezegd is, komen hier voornamentlyk

(m) *Idem ibidem*, §. 1233. pag. 214.

(n) *Receuil periodique &c.* Tom. II. pag. 366.

(o) *Philos. Transact.* Vol. XLIX. pag. 46. *Hollandsch Magazyn*, III. Deel, bl. 85.

lyk *Incidentia salina* in aanmerking. — Onder de ingekomene Berigten vinde ik een middel gemeld, uit *Cinerum clavellatorum depuratorum* $\frac{3}{4}$ ij. *Solut. in aq. fervidæ* $\frac{3}{4}$ x. & *per pannum laneum trajectum*, tot vyftien druppels viermaal daags gegeven, waar van te *Amsterdam* enz. reeds goede uitwerkingen gezien waren. Het middel is eenvoudig, een voorrecht aan veelen van dit foort, boven de zamengestelden, gemeen; doch anders in't algemeene met die van de beste Geneesoeffenaars overeenkomende (p): als welke de vaste en vlugge *Salia Alcalina* en derzelver loogen, in bestendig gebruik hadden; waar onder de *Cineres Genistæ* en *Fabarum* te bekend zyn, om daar van meer te zeggen. FORESTUS en SYDENHAM hebben menschen door het eeten van Uijen alleen zien te recht komen, waar van men zelfs eene aanmerkelyke waarneeming heeft, van Uijen tot een pap gemaakt en alleen uitwendig op den buik en tegen de voetzoolen gelegd (q). De *Salia media* en gelyke vloeibaare bereidingen, zyn van den zelfden aart. Het *Fulapium diureticum Edinburgense* behoort tot dit foort: door deszelfs aanhoudend gebruik genas ik eene *Anasarca* in een Tuinman aller-
ge-

(p) H. BOERHAAVE *Aphorism.* §. 1237. VAN SWIETEN *l. c.* pag. 212 seq. F. HOFFMANN *Tom. III Cap. XIV. §. IX.* pag. 831. R. MEAD *Monit. Cap. VIII. de Hydrope.*

(q) *Receuil Periodique &c.* Tom. I. pag. 416.

gewenscht; en herstelde eene arme Vryster, die aan den dood overgegeeven schein, met het bestendig gebruik van den *Spiritus Salis dulcis coagulatus*, tot vyftien druppen viermaal daags, en een mengsel van Pillen, uit *Terebinthin. Ven.* zij. *Pulv. rad. Gentianae q. s. ut E. Pilulæ*, gr. iv. waar van zy'er driemaal daags vyf innam. — Eene *Diarrhoea colliquativa*, onder de byna hoopelooze geneezing ontstaan, werd door het ruim gebruik van oude Wyntint, door eene milddadige hand in die veelheid toege-reikt, zoo gelukkig gestild, dat de volkome geneezing het dankoffer aan deeze gifte heeft hulde gedaan. Gelyke uitkomsten mogt ik van het zelfde middel in een *Tympanitis Nephritica*, in welke de buik zeer gespannen, en de waterloozing bezwaarlyk, daar by het zweeten onmaatig, en de benaauwdheden hooggaande waren, ondervinden. —

3. Ter ontlasting van de overtollige beslootene of uitgestorte water-deelen, zyn van alle tyden Braak- Purgeer- Zweet- en Water-dryvende middelen in gebruik geweest (r): eer-tyds sterker, dan wel heden; doch van te groote uitgestrektheid, om daar in uit te weiden. Onder de Inlandschen van dit soort behooren de *Bryonie-wortel*, het *Eupatorium*, en de *Ireos nostras*,

(r) H. BOERHAAVE EN VAN SWIETEN *iisdem in locis.*

nostras, de *Cortex ulmi*, de *Folia Pini*, *Millepedes* enz. — Van een algemeen gebruik is de *Scilla* in deeze ziekte, het zy in Poeder (*s*), Pillen (*t*), of Wyn getrokken (*u*); of het *Oxymel Scilliticum* (*v*). — Men gedenke evenwel onder deszelfs gebruik altoos aan het *Virosum & Venenatum* in dezelve; en achte de waarneemingen niet gering, die ten aanzien van dit nadeelige ter waarschouwinge geboekt (*w*) zyn. Ik heb het zelfde verschynfel van weinige greinen *Scilla* zien gebeuren, waar op eerst puistjes in de beenen, daar na *Gangræna*, en diepe verzwearingen tusfen de been-pypen, en eindelyk de dood volgden. — Van veiliger gebruik, en niet min van goede uitwerkingen, zyn de groene toppen van de Bremkappers en

(*s*) Met *Vincetoxicum*, *Bryonia*, *Pimpinella alba* en *Nitrum*, waar van men eene gelukkige geneezing, naa voorafgaande zwaare toevallen, leest in *Art. Phys. Med.* Vol. X. p. 303.

(*t*) Onder de ingekomene Berigten heeft de Heer [DE MAN] een middel medegedeeld uit een half grein *Scilla*, by ieder der bekende Purgeer-pillen van den Heere DE HAEN, om de drie uren één gegeven, voor die zoo veel van dezelve verdraagen kan; waar na de *Limatura Martis*, met het *Extract. Cortic. Peruviani*, in Pillen gegeven werd: waar op eenige gelukkige geneezingen berigt worden gevolgd te zyn.

(*u*) VAN SWIETEN *Legerziekten*, door J. VANDER HAAR, bladz. 113.

(*v*) MEAD gaf dit doorgaans in eene kleine gifte met de *Potio RIVERII & Aq. Cinnanomi*. l. c. pag. 84.

(*w*) *Art. Helvet.* Vol. V. p. 325 seq. *Geneeskundige Biblioth.* I. Deel, bladz. 37. *Raccolta d' Opusc. Scientif.* Tom. XLVII. pag. 234 *Comment. de reb. &c.* Vol. III. pag. 649.

en derzelve afch, by SYDENHAM van groot vermogen gehouden, die gewoon was een pond van deeze afche op vier ponden Rhynfchen wyn te laaten trekken, by het zelve een of twee handen vol gemeenen Alfem te voegen, en doorgedaan zynde, vier oncen daar van 'smorgens en 's avonds te laaten gebruiken (x). MEAD vermeldt eene gelukkige geneezing, op den raad van eene oude Boerin, door het inneemen van een lepel geheel Mostard-zaad, alle morgen, met een half pond van een afkookfel van groene Bremkappers toppen daar op gedronken, te wege gebragt: door welke geringe middelen de Ed. Lyderesse reeds den derden dag een merkelyke verligting bespeurde; en de dorst, die ondraagelyk was, zelfs gelest werd. Dit middel verwekte de eerste twee of drie dagen stoelgang, de *Urine* ontlastte dagelyks tot vyf en zes ponden: zy hield gedurende een jaar in het gebruik van deeze middelen aan, en de ziekte keerde niet weder (y). — Gelyke geneezing van eene *Ascitica*, met algemeene zwelling der dyen en enkelen, en verzeld van eene benaauwde ademhaaling, leest men (z) bevorderd te zyn, door tweemaal daags vier oncen te drin-

(x) *Traët. de Hydrops*, pag. 497. Een eigenschap gemeen aan veele Loogzouten, die door vermenging de gedaante van eenen *Tartarus Vitriolatus* bekomen.

(y) *Monit. Med.* l. c. pag. m. 84.

(z) *Medic. Essays*, Tom. V. part. 2. pag. 639.

drinken van een aftreksel uit een pond asch van Bremkappers, twee oncen Mostard-zaad, en vier oncen vyfvel van staal, op twaalf ponden bier gemaakt; waar van de uitwerking zoo vermogende was, dat op de eerste gifte twintig ponden waters ontlast wierden; en de zieke door deszelfs aanhoudend gebruik, met tussegevoegde purgeer-middelen, volkomen herstelde. — Niet min gewenscht vindt men andere geneezingen door *Cremor Tartari* (a), *Nitrum* (b), en foortgelyke middel-zouten aangeteekend.

4. Veele andere middelen uit Kwik, Spiesglas en Koper, ja zelfs uit vergiftige planten bereid, zyn ter geneezinge van deeze ziekte, nu met meer, dan met minder vrugt aangewend. Behalven de verklaarende uitbreidingen van VAN SWIETEN op deeze plaats (c), kan men hier over MEAD (d), D. MONRO (e), LYSONS (f), enz. verder nazien. — De zogenoemde *Engelsche Geneesheeren* slaagden gelukkig

(a) Vide MENGHINI *Comment. Bonon.* Tom. IV. pag. 260.

(b) BROCKES *General Dispensatory*, Lond. 1743. pag. 79.

(c) VAN SWIETEN *l. c.* Tom. IV. pag. 225. nom. 3 & seq. ad *Aphorism.* §. 1237.

(d) MEAD *l. c.* pag. 82.

(e) *On the Dropsy*, pag. 62.

(f) *Practische Verhandelingen over de Tussenspoozende Koortsen, Waterzugt* enz. door J. VEIRAC, Rotterd. 1773. II. Afdeel, bl. 46 enz.

lukkig met de bereidingen uit den *Mercurius*, waar onder de *Æthiops mineralis* van langen tyd gebezigd werd, en van welken aart het *Præcipitulum* PARACELSI schynt geweest te zyn. — De *Crocus metallorum* was by SYDENHAM in algemeen gebruik (g), en F. HOFFMANN prees den *Regulus Antimonii medicinalis* met *Lunatura Martis* hier toe aan (h): en wie weet niet, dat HELMONT en andere Scheikundigen, groote vermogens in het *Antimonium* achtten gelegen te zyn; dat het gemeene *Antimonium diaphoreticum*, het *Sulphur auratum Antimonii*, en de *Kermes minerale* van veelen daar toe zyn gebruikt. — BOERHAAVE herstelde eenmaal eene *Ascitica* door eene ontbinding van Koper in eenen *Spiritus volatilis alcalinus* (i). Het *Oxymel Colchicum* zag ik in eene *Ascitis*, door ingedreeven schurft voortgebracht, hoewel in eene genoegzaame veelheid gegeven, mislukken (k). By LYSONS leest men eene geneezing van eene *Ascitis*, door het uitkomen van den Schurft, onder

(g) *Lib. cit.*

(h) *In not. ad POTERIUM*, pag. 260. Oper. suppl. Tom. I.

(i) *Element. Chæmiæ*, Tom. II. pag. 478.

(k) Het mogt R. A. VOGEL maar eenmaal gebeuren, een *Hydrops peritonæi*, die over de twaalf jaaren geduurd had, met dit middel, ter gifte van een gewoone spysiepel, (welke ook aan myn Lyder gegeven was,) te geneezen, *Acad. prælect.* pag. 567. En van agt gevallen, die M. PLANCHON, *Journal de Médecine*, Tom. XXIII. pag. 324. aanhaalt, is 'er maar eene Vrouw van 45 jaaren onder, die door het gebruik van dit middel genas.-cum Tom. XXVIII. pag. 504.

onder het gebruiken van den *Calomel*, bevordert (1). Heilzaame waarneemingen, die tefens de natuurlykste geneezingen, door de ingelegde poogingen der natuure te kennen geeven! — Van hier is mogelyk de raad der Ouden, die hunne geneezingen niet zelden van de werkzaame natuur gewoon waren af te leiden, om in de *Ascitis* den buik met *Cauterien*, *Setacea*, *Vesicantia* enz. tot zweeren te brengen, afkomstig. — Dan, om alles wat tot deeze ziekte behoort, te doorloopen, is 'er eêr een geheel boekdeel, dan eene kleine zinsnede noodig. — Jonge Geneeskundigen kunnen zich in de reeds aangehaalde Werken, zonderling van den grooten BOERHAAVE, en zynen onvermoeiden Uitbreider, wegens het ontbreekende, ten aanzien der aftapping en het reeds verhandelde, en de noodige versterkende middelen, genoegzaamen voorraad bezorgen; en zulken, die deeze ziekte verder in hunnen aart willen inzien, MANGETI *Bibliotheca Medica* (m), de verzameling van *Geneeskundige Twist-schriften* van den beroemden HALLER (n), en andere Verhandelingen in de *Comment. de rebus* enz. vermeld, inzien: in welken niet alleen zeldzaame Waarneemingen, maar ook hier en daar goede geneezingen

(1) *Verbandelingen* enz. VI. Waarneem. bladz. 63.

(m) Tom. III. Lib. VIII. pag. 260.

(n) Tom. IV.

zingen voorkomen. — Die eene geheele behandeling van de *Ascitis* beknopt begeert, leze M. P. DE PLAIGNE (o), enz. Terwyl 'er voor den *Nederlandschen Practizyn* handleiding genoeg gevonden wordt, om zich met vrugt van de waarneemingen van BARBETTE en F. DEKKERS (p), J. DE GORTER (q), TISSOT (r), ROSEN VAN ROSENSTEIN (s), BUCHAN (t), enz. te bedienen; en, wien het aan genoegzame middelen niet mangelt, zich van de *Geneeskundige Bibliotheek* van den Hooggeleerden Heere E. SANDIFORT te voorzien: waar in de jongste waarneemingen in verschillende Landen, op verscheidene Lyders, en door onderscheidene kundige Geneesheeren gedaan, hoofdzaakelyk uitgetrokken zyn.

II. Wegens de geneezing van de *Hydrops pectoris* en *Ovarii*, zie men van gelyken de verklaringen van den Heere VAN SWIETEN (u) op de *Aphorismi* van BOERHAAVE (v), en het
VOOR-

(o) *Journal de Medicine*, Tom. XIII. pag. 229.

(p) *Geneesoeffen.* IV. Boek, IV. Hoofdst. met de Aanteekeningen van F. DEKKERS en zyne *Geneeskundige Oeffeningen*, I. Deel, bladz. 282.

(q) *Gezuiverde Geneeskunst*, XIII. Hoofdstuk.

(r) *Van den aart en geneeswyze van verscheidene zwaare Ziekten*; 4. Verhand. bl. 238. enz. Leid. en Harling. 1772.

(s) *Handleiding*, XXVIII. Hoofdst.

(t) *Huiffelyke Geneeskunst*, XXXVII. Hoofdstuk.

(u) *Lib. citat.* pag. 128-156.

(v) *Aphorism.* §. 1219, 1220, 1223, 1224.

voortreffelyke Hoofdstuk van den *Weener Hofraad* A. DE HAEN (w) enz.

I. De Ridder MORAND herstelde een lyder aan de *Hydrops pectoris* door de *Paracentesis* (x). F. HOFFMANN wilde sterke ontlastmiddelen in deeze aanwenden; en VOGEL achtte *Mercurialia* verre boven de *Paracentesis*. — GRAINGER prees een middel, uit *Turpet. mineral.* gr. ij. *Scammon.* gr. iv. *Camphor.* ʒss., tot een *Bolus* gemaakt, en des morgens gegeven, tegen deeze ziekte aan; het welk een ruimen stoelgang, of veel zweeten en wateren, zonder echter braaken te verwekken, met verligtinge der toevallen, verschaft: doch raadde, het gebruik hier van niet te dikwyls te herhaalen, om de kwyling voor te komen, tot welke de *hydro-*
pici

(w) *Rat. Medend.* Tom. V. Cap. III. pag. 69-117.

(x) *Memoires de l'Academie Royale de Chirurgie*, Tom. II. pag. 545. Van gelyken W. MORELAND, in een brief aan W. WATSON, *Philosoph. Transact.* Vol. LVI. pag. 302. Vel *Commentar. de reb. Sc.* Vol. XV. pag. 511. DE HAEN geeft twee Voorbeelden uit LOWER en WILLIS op, *l. c.* pag. 96. CLOSSY geeft mede een Waarneeming op van eene gemaakte opening in de borst, tusfchen de derde en vierde ribbe van onderen, uit welke byna drie pinten van een geel vogt ontlast zynde, eene zoo hevige hoest met benaauwdheid ontstond, dat men de wonde fluiten moest enz. en de lyder eindelijk stierf. *Observations on some of the Diseases of the parts of the Body*, pag. 41. Lond. 1764. of *Geneeskund. Biblioth.* II. Deel, bl. 799. KALDSCHMIED beschryft een geval, gelyk aan dat door HIPPOCRATES opgegeeven. (DE HAEN, *l. c.* pag. 837.) in *Programm. de Hydræ pectoris jaccato rarissimo*, Jenæ 1765. *Gen. Bibl.* IV. Deel, bl. 817.

pici zeer genegen zyn; schryvende wyders, dat bittere kruiden, met *Sal Tartari Vitriolat.* op wyn of jenever getrokken, de geneezing van deeze ziekte zeer bevorderen (y). — M. BAUDOT (z) genas een Lyder van eene *Hydrops pectoris*, in welke hy veele middelen vrugteloos gebruikt had, met een slikbrok van *Arca. duplicat.* $\text{\textcircled{S}}$. *Croci martis aperitiv.* gr. vj. *Kerm. miner.* gr. $\text{\textcircled{S}}$. $\text{\textcircled{S}}$ *Extracti Bryoniae cum vino albo parat.* $\text{\textcircled{S}}$. zamengesteld (a). — N. A. CATA-

(y) *Hist. Febris anomala*, Batav. pag. 127.

(z) *Journal de Medecine*, Tom. IX. pag. 330.

(a) [By deeze gelegenheid kan ik niet voorby, melding te maaken van eene allerzeldzaamste geneezinge van deeze ziekte. Het is omtrent twintig jaaren geleden, dat ik over de Huisvrouw van den Wel Eerw. Heere . . . , aan eene *Hydrops pectoris*, myne zorge toevertrouwd; laboreerende, een geruimen tyd onder veele andere middelen, ook dat van M. BAUDOT, te vergeefs had toegediend: tegen alle welken de ziekte zoodanig toenam, dat de beenen ook pittermaaten begonden te zwellen, en de benaauwdheid verstikkende wierd. Op zekeren tyd, wanneer men dagt, dat de dood een einde van alle smerten maaken zoude, werd ik voor het laatste, gelyk men oordeelde, nog eens by de stervende zieke gehaald: ik was ook van geen ander gevoelen, wanneer ik den doodelyken toestand, en de hooggaande benaauwdheden aanschouwde. De adembraaling werd zoo bezwaarlyk, als in de hoogstgaande *Ortopnoea*, recht overeind zittende, met alle vermogen, die de spieren konden inspannen, gehaald; spreken was onmogelyk: een benaauwd gezicht en eene bestorve hand de myne zonder loslating vasthoudende, met afgebroke zuchten, weezen, by de genoemde houding, den doods-aangst en de begeerde hulpe aan. Myn medelyden en de onmogelykheid van te zullen slaagen, van tyd tot tyd te kennen moettende geeven, werden de gebaarden onder het toeneemen der benaauwdheid hoe langer hoe sterker. Geene middelen by de hand zynde, die ik dagt

dat

TANEUS herstelde zoodanig eene ziekte met de *Scilla*, die hy met *Nitrum* en *Pulvis radicis Vincetoxici* ingaf (b).

2. Eene

dat bekwaam waren in deeze doodelyke benaauwdheid te geeven, in welke de minste prikkeling de bezwaarde ademhaaling meer scheen te zullen vermeerderen, werd ik evenwel op het sterk aanhouden van den Man en aanwezenden aangezet, om iets van het geene in huis was, (t welk bestond uit een mengsel van omtrent drie oncen *Liquor anodyno-mineralis* HOFFMANNI en *Tinct. Castorei*, benevens eenige Pillen, waarin *Muscus* en *Cinnaber* was,) te geeven. Ik aarfelde in den beginne, om tot het gebruik van deeze middelen over te gaan, waarom 'er alleen 30 druppels werden gegeeven, ter beproevinge van den goeden of kwaaden uitslag, met eenig bekwaam vogt; en vermits de benaauwdheid hier door niet vermeerderd, of hoest verwekt was, werd'er om het kwartier uurs met dezelve voortgevaren, de gifte allengskens vermeerderende, tot dat de gansche *quantiteit*, zo even gemeld, binnen den tyd van drie uren, benevens eenigen van de *Muscus*-pillen, met dit gezegend gevolg werden ingenomen, dat de benaauwdheid overwonnen wierd, de lyderes aan het spreken geraakte, van deeze ziekte volkomen herstelde, en eenige weinige jaaren daarna aan eene andere overleeden is. — Het Been werd naar de wyze van CELSUS en MEAD behandeld, door eene insnyding boven den enkel te maaken, uit welke eene menigte water vloeide. De *Gangraena*, de wond nu en dan dreigende, werd door een sterk *Decoctum Corticis Peruviani*, volgens DE HAEN tegengegaan; — waar by zyne Aanmerkingen, *Rat. Med. Part. V. pag. 94.* haare opmerking verdienen; in welke hy zegt: — „Wy wonden in het Gasthuis de *gangraena* enz. — door een lyvig afkookfel van den *Cortex Peruvianus* af. — Wy hebben de Waterzugt, het Buikwater, en het water tusfchen vel en vleesch zien geneezen in eene kankerachtige Vrouw, aan welke de *Cortex* tegen den Kanker gegeeven was. De Kanker werd wel niet geneezen, maar de vaten des lichaams, door den *Cortex* versterkt, hebben al het water door den stoelgang en de waterwegen uitgedreeven.” — De geneezing werd na de dagelyksche duidelyke aanwyzingen ingericht: en men verdenke my niet in deezen van onoplettenheid, of beschuldige my van ligtvaardigheid, daar de natuur

2. Eene zeldzaame waarneeming van eene *Hydrops uteri* vindt men by dien zelven Schryver, wel waardig in haar geheel na te zien (c). — Het ontbreekt de Geneeskunde, noch meer dan te veel, aan genoegzaame waarneemingen, om, van de geneezing van de *Hydrops ovarii*, iets meer, dan in de aangepreezene Schryvers daar van verhandeld is, met grond ten voorschyn te brengen. — VAN SWIETEN schieen voor de doorbooring te zyn, en de *extirpatie* niet af te keuren (d): het eerste werd gelukkig in eene Lyderes uitgevoerd, in welke de uitzetting
zeer

my zelve trapswyze den weg aanwees, hoe verre ik gaan moeste, en wat pooging 'er noodig was, om het onderdrukkende leven te overwinnen, van welke de goede uitkomst getuigenis gaf, en 'er nog in leven zyn, die dit geval hebben bygewoond, en de waarheid daar van gewillig zouden bevestigen. Gelukkig kwam my in het midden van deeze zwaare onderneeming te binnen, de groote gifte van *Opium*, waar toe de *Engelsche* en andere Geneesheeren gekomen zyn, in het bedwingen en overwinnen van hooggaande pynen en benaauwdheden; tot wat veelheid men thans de *Cortex Peruvianus* ingeeve; en waarom dan de gifte van een middel niet aanhoudend en vermeerderend gegeeven, in welke de natuur en de kracht der ziekte zelve de paalen stelde? —]

(b) *Racolta d'Opuscoli scientifici &c.* Tom. XLVII. pag. 234. Vel *Comment. de reb. &c.* Vol. III. pag. 649. Dit was de gewoone verbetering van dezelve by F. HOFFMANN: MEAD deed dit met *Pulv. rad. Ari compos. & Zingiber.* het geen D. MONRO volgde, of *Sapo Venetus & G. Ammon.* daar by voegde. Vergeleeken met de noot boven (v. pag. 769). —

(c) *Ibidem*, pag. 213. & in *Commentar.* pag. 648. Vergeleeken met eene waarneeming by HILDANUS. *Aanmerkingen*, II. Boek, LVI. Aanmerk. bl. 177.

(d) *Lib. citat.* pag. 150.

zeer naar buiten puijde ; als ook in eene andere (e) : doch is veelyds bezwaarlyk of onnut , door den aart van het vogt , de verharding doorgaans hier mede verzeld gaande , of de *hydatides* , waar uit ze veelyds bestaan. Van het andere vindt men ook eene toevallige waarneeming in de beide Schryvers (f) vermeld. — Wie 'er in het breede over begeert , leeze de Verhandelingen in de *Memoires de l'Academie Royale de Chirurgie* (g) , van P. IMHOF , van A. VATER en P. G. BERGER , van J. E. SCHLEUCKER , van N. WILLIUS , van P. G. SCHACHER en van J. F. FONTAINE (h) ; van J. VAN DER HAAR (i) , van A. DE HAEN (k) enz. Uit welken de zamengestelde aart van deeze ziekte , benevens eenige onverwagte geneezingen , blyken zullen.

3. Ter geneezinge van de *Leucophlegmatia* (§. CXCVIII 2.) , gedenke men aan den raad ,

(e) *Ibidem loci* , ex *Philosoph. Transact.* num. 381. Sect. 3. door HOUSTON ; en uit de *Mem. de l'Acad. Royale de Chirurgie* , Tom. II. pag. 458. door MORAND.

(f) VAN SWIETEN *loco cit.* MORAND *Mem. cit.* pag. 460.

(g) Tom. II. pag. 431 - 460. A. DE HAEN *Rat. Medendi* , Part. IV. Cap. III. §. III. & seq.

(h) A. HALLERI *Disputat. &c.* Tom. IV. Disput. CXXVIII - CXXXIII.

(i) *Oordeelkundige Verhandeling over de Eijernest-zak-waterzucht der Vrouwen* , in de *Holl. Maatschappij* , VI. Deel 2. stuk , bladz. 543 - 627.

(k) *Rat. Medendi* , Part. XI. Cap. IV. §. VI. p. 271 - 290.

raad, door den Heere KLOEKHOFF gegeven, om door het zwagtelen der beenen de weivogten niet naar binnen te dryven, en eene gevaarlyker verplaatsing te veroorzaaken (l). Beter doet men, om zich naar den raad van CELSUS en MEAD te gedraagen, door het doen van eene ligte insnyding boven den enkel (m); en bezorge het lichaam met de noodige geneesmiddelen, waar toe de algemeene, boven (§. CCXLVII.) opgenoemd, benevens verwarmende stoovingen, en zulken, die het bederf in de gemaakte opening (boven not. a.) tegengaan, by bekwaame lichaams beweging, als die mogelijk is, de veiligsten zyn.

4. Men geneest de *Tympanitis*, uit te veel gebruik van meelspyzen, door lichaams-beweging en zulke middelen, die de gisting tegengaan, en de zuure scherpte, daar uit gebooren, maatigen; in de behandeling der enkelvoudige ziekten, boven (§. CCXLVIII. I. V.) genoegzaam aangewezen: waar toe *Alcalina* en *Amaricantia* de bekwaamsten zyn. — De *Tympanitis* door Wormen veroorzaakt, wordt best met *Acidamineralia* overwonnen (§. CCXLVII. I. 3.) welke gelyke uitwerkingen in andere ziekten van dit

(l) *Hollandische Maatschappij*, VI. Deels 2. stuk, bl. 451-468. voorn. bl. 458-462.

(m) *Monit. Medica*, Cap. VIII. pag. m. 80. cum F. HOFFMANN, Tom. III. pag. 333. §. XIV.

dit foort hebben doen blyken (n). Anders middelen, hun opzicht tot meer zamengestelde gevallen hebbende, en het geen voor en tegen de doorbooring (*Paracentesis*) is waargenomen, kan men in de aangewezenen Werken zelve naspouwen (o).

5. De *Hydrocele*, mede niet ongewoon in het Vaderland, is van veelen te omftandig behandeld, om het merg der waarneemingen hier mede te deelen. Het puik derzelve kan men in het samengetrokkene by VAN SWIETEN (p) zien, en eene niet van de minfte Verhandelingen over dezelve, die van SHARP, als den voornaamften enz. hier over naleezen. — [Twee gevallen, der aanmerkinge waardig, heb ik zelve mogen helpen bestuuren. De eerste, in welke ik geraaden hadde het *Scrotum* te openen, van beneden den *annulus*, tot in den grond van het zelve, (zynde een *Hydrocele vaginalis*), waarop zwaare toevallen volgden; zoo dat het op het punt stont den *testiculus* weg te neemen, door de hevige zwelling en ontsteeking in den *funiculus spermaticus*. Men bespeurde tegen alle vermoeden eene andere omwending: de *gangrena*

(n) VAN SWIETEN *l. c.* pag. 277.

(o) F. HOFFMANN, Tom. III. Cap. XV. pag. 343. & seq. VAN SWIETEN, *l. c.* pag. 272. & seq. MEAD, *l. s.* pag. 85. PRINGLE *Malad.* Part. III. Chap. IV. §. VI. A. DE HAEN *Rat. Medend.* Part. IV. Cap. III. §. I. cum Part. XI. Cap. IV. §. VII. & c.

(p) *Lib. cit.* pag. 279 & seq.

græna vertoonde zich in den uittermaaten gezwollen *testiculus*; eene gewenschte *suppuratie* volgde 'er op, met eenen doorgaanden *fistul* door het lichaam van den *testicul*; en niettegenstaande deeze zwaare toevallen, genas de lyder volkomen van dit zyn ongemak, onder het inwendig gebruik van ruime giften van den *Cortex Peruvianus*, en uitwendig een gelyk soort met *Aqua Calcis*; zoo dat hy in vier weeken geneezen naar zyn huis ging. Ik ontmoette hem vier jaaren na deeze gedaane *operatie*, onderzoekende, hoedanig het met zyn voorig ongemak gesteld was; en bevond, dat geen nieuwe opzetting tot dien tyd zichtbaar, maar in tegendeel de deelen in eenen natuurlyken staat waren. — De andere van eene aftapping door den *Troicart*; welk geval van verscheidene kundige lieden voor een *Scirrhus* of *Sarcocoele* was aangezien. Door de gemaakte opening ontlastte zich omtrent een half pint troebel vogt, waar op bloed volgde. Of eenige drukking, dan of de ongesteldheid van den *testicul*, hier toe aanleiding gegeven hebbe, onderwinde ik my niet te bepaalen. — Weinige dagen na de gedaane *operatie*, werden de toevallen van pyn, ontsteeking, zwellling en koorts aanmerklyk; zoo dat de *testicul* de grootte van een kinder-hoofd byna evenaarde. Alle verkoelende middelen werden in het werk gesteld, om de gevreesde gevolgen te bedaaren: terwyl met zagte *Eccoprotica* behoorlyke ontlasting

ting bezorgd werd. 'Er deeden zich goede teekenen van *resolutie* in de *Urine*, met behoorlyk *sediment* op; hoewel de pynen in het beleidigde deel, vooral des nachts, ondraagelyk waren, welke met zachte *Anodyna* werden tegengegaan. Op het gezwel werden uitwendig pappen gelegd, waar in eene goede hoeveelheid *G. Galbani*, in azyn ontbonden, gedaan werd; met deeze uitkomst, dat de lyder van gelyken in vier weeken herstelde, tot heden geene nieuwe *Hydrocele* bekomen hebbe, en reeds Vader van twee Kinderen geworden zy. — Geene onduidelyke bewyzen voor het gevoelen van den Heere SHARP, dat zekere soort van *Hydrocele*, haar oorsprong uit den *Testiculus* zelve neemt. —]

6. De *Fluor albus* verouderd zynde, is van eene moeilyke geneezinge. Herhaalde purgeermiddelen, geduurende een maand lang, worden tegen dit lastige ongemak, boven andere middelen aangepreezen (q). De *Ipecacuanha* kan hier ook haar nut te wege brengen. Gansche Verhandelingen zyn over deeze kwaale geschreeven (r). Onmogelyk is het, die alle aan te haalen, of den zaakelyken inhoud daar van mede te deelen. De voornaame geneezing bestaat in

(q) R. A. VOGEL *Acad. Praelect.* pag. 284.

(s) MANGETI *Biblioth. Med.* Tom. II. pag. 887. & seq. F. HOFFMANN Tom. III. pag. 351. & seq. RAULIN *Traité des fleurs blanches, avec la méthode de les guérir*, Paris 1766.

in afleidingen te maaken, de vogten te verbeteren, en de verflapte deelen te verfterken: waar toe *Balsamica*, uit *Myrrha*, *G. Laccæ* (s), *Balsam. racazira* (t) en *Peruvianus* (u), het *Pulvis specierum diacretæ* MYSICHTI, met den *Cortex Peruvianus* (v); zonderling de *Balsamus Pareiræ bravæ* van A. HELVETIUS worden aangepreezen (w). Onder de enkelvoudige kunnen de Kreefts-oogen, het wollige of het binnenste van de Orange-schillen, de Salie en Kruis-en-munt (x), en ook Doove Netels, *Urtica mortua seu Lamium* (y), mede worden opgeteld.

7. Van eene langzaam geneezing zyn insgelyks de zoogenaamde *Ulcera cacoetha*, in de beenen: welke zelden slaagt, ten zy het ligchaam door algemeene middelen verbeterd, en de vrye bloeds-omloop in de ingewanden geregeld, of door bekwaame afleidingen geholpen worde; naardien de grond van deeze kwaalen, buiten het hangen over de stoelen enz. doorgaans na het ophouden der *menstrua* ontstaat (z). —

Voor

(s) BOERHAAVE *Elem. Chemicæ*, Tom. II. pag. 230, 231.

(t) *Act. Phys. Med.* Vol. I. App. pag. 123.

(u) F. HOFFMANN *de Balsamo Peruv.* §. 27. Oper. Supplem. Tom. I. pag. 740. cum *Tinct. martis* ZWOELFERI.

(v) R. A. VOGEL *loco citat.*

(w) *Verbandeling over de gemeenste Ziekten*, bladz. 87. cum LOCHNER *l. c.* pag. 54.

(x) LINNÆI *Amœnit. Acad.* Vol. VII. pag. 291.

(y) R. A. VOGEL *Histor. Mater. Med.* pag. 136.

(z) Conf. F. HOFFM. Tom. IV. pag. 333. §. x.

Voor het overige komen hier alle zulke middelen te pas, welken de verbetering der weivogten, de versterking der vaste deelen, (waarby het bezorgen van een vast *cicatrix* dient in het oog gehouden te worden,) geschikte afleidingen, en eene evenmaatige beweging der vogten ten doele hebben: waar toe welbereide *Mercurialia* en *Antimonialia*, benevens *Alterantia* & *Corrigentia Balsamica* dikwyls den meesten dienst doen.

8. Tegen de *Uteri prolapsus* kan men behalven algemeene en verbeterende middelen, waar onder uitwendige versterkende stoovingen en rookingen (z) behooren, de Verhandelingen over de *Pessaria*, van de Heeren T. H. SCHWENKE (a), en P. CAMPER (b), zelve inzien.

9. Ter geneezing van de *Engelsche Ziekte*, zal men onder genot van eene zuivere, drooge of opene lucht, by het gebruik van koude baden, over deeze ziekte licht genoeg ontfangen, en het geneeskundig bestuur, in onderscheidene omstandigheden, by de aangewezene Schryvers (c) genoegzaam kunnen afneemen.

10. Uit

(z) SYDENHAM *Oper. Univ.* pag. 599.

(a) *Hollandsche Maatschappye*, V. Deel, bl. 206.

(b) *Voorrede voor den Tweeden Druk van F. MAURICEAU*, bladz. 64. —

(c) SYDENHAM *l. c.* pag. 621. BOERHAAVE *Aphorism.* 1489. VAN SWIETEN *Tom. V.* pag. 615. — R. A. VOGEL *Academ.* XVIII. Deel. D d d Pra-

10. Uit overweeing van den byzonderen aart der Winter- handen en Winter-voeten (§. CC.), moeten de hulpmiddelen uit ontspannende , doorstraalende en geneezende bestaan. — TISSOT heeft 'er in het breede over gehandeld , by wien men de noodige raadgevingen in alle haare omstandigheden nagaan kan (d). — Onder de middelen , die aan het eerste oogmerk voldoen , zyn de *Olea Palmæ*, *Papaveris albi*, *Ceræ* (e) enz. geen en van de minst- vermogenden. Ter voorkominge van dezelve , kan een aftreksel van versc h gedroogde Raket (*Eruca*) op witten wyn , waar mede de handen en voeten gewasfchen worden , zeer dienstig zyn : doch wanneer de doorstraaling reeds in zweeren opgebrooken is , komen verwarmende Balsems , waar onder genoegzaamen *Terpentyn* zyn moet , vooral in aanmerking (f). — Voor die het doorkunnen , is de *Spiritus salis* , even als in het bevrozen der deelen , in zeker soort deezer ziek-

Prælect. pag. 551. A. DE HAEN *Rat. Medendi*, Tom. IX. pag. 248. ROSEN VAN ROSENSTEIN, XXII. Hoofdst. BUCHAN , bl. 653. waar van de voornaamste op Zuurbreekende, Staal , en maag en ingewanden versterkende Geneesmiddelen nederkomen. De Meekrap schynt hier van zonderling vermogen : men denkt het zelfde van de *Britannica* ; en onder de *specifique* middelen tegen deeze , worden de *Sarsaparilla* en *Rhabarber* genoemd. R. A. VOGEL *Histor. Mat. Med.* pag. 47.

(d) Raadgeving enz. §. 495. pag. 471.

(e) BOERHAAVE *Element. Chæmiæ*, Tom. II. pag. 157.

(f) De *Balsamus Locatelli* kan in sommige gevallen ook van nut zyn. —

ziekte, vooral in de Winter-hielen, somtyds goed (g). — Allereenvoudigst bediene men zich in deeze gebreken, wanneer die nog niet open zyn, van een doorgesneden Citroen over dezelve gewreeven; en wanneer 'er reeds opening is, gebruike men het uitgeperste sap, met gelyke deelen Olyf-olie. Een pap van Aardbeijen in den zomer op die deelen gelegd, zoude, volgens den Schryver van den *Arts*, deeze ongemakken den volgenden winter draagelyker maaken.

§. CCLXI. Beter is het den wreeden Kanker, uit verschillende oorzaken (§. CCI.) voortgebracht, te verhoeden, dan gepaste geneesmiddelen aan de hand te geeven, voor eene kwaal, die als nog onder de ongeneeslyke gerekend wordt, en die van alle tyden de Geneesoeffenaars heeft bezig gehouden. Ter afweeringe derzelve, dient men vroegtydig op de aangewezene oorzaken agt te geeven; en de beginnende verstoppingen in de klieren, volgens de algemeene aanwyzingen (§. CCXL.), naar omstandigheden van zaaken tegen te gaan. — Dan, de verstopping zoo groot zynde, dat de eerste oplossing te kort schiet, zoo ontstaat alengskens dit gebrek, het welk, of tot eene onoplosbaare verharding, of eigenaartige ontbinding en

(g) *Recueil Periodique &c.* Tom. VI. pag. 156.

en verrotting in eene opene zweer eindelyk overgaat ; naar eenige gelykheid der bloedige aderen met een kreeft, van ouds *Kanker* genaamd. — Overboodig zoude het zyn, verschooning te vraagen over eene gebrekkige opgaave van geneezen, die zoo lang het voorwerp van onderzoek geweest zy. Ik zal het voornaamste der meest beproefde waarneemingen kortelyk voordraagen, en het onderzoek daar van aan den weetgraagen Leezer overlaaten.

I. Onder de enkele Geneesmiddelen zyn van verre tyden de *Geranium* (*h*), *Phyllandrium* (*i*), *Belladonna* (*k*) en *Cicuta* (*l*) in ge-

(*b*) Groote verligting voor den Kanker in de borst aanbrengende. BOERHAAVE *Histor. Plantar.* pag. 347.

(*i*) *Ibidem*, pag. 94.

(*k*) T. LAMBERGEN, *Ephem. persanati carcinomatis*, Gron. 1754. *Comment. de reb.* Vol. IV. pag. 261. & *Annotat.* p. 263. ut & Vol. VIII. pag. 654. in *Annot. cum Vol. XI.* pag. 652. onder de gedaante van een zamengestelde *Tinctuur* met Kruis en munt en Saffraan. *Journal de Medecine*, Tom. XIV. p. 11. *Uitgezogte Verband.* VI. Deel, bl. 315 enz. cum R. A. VOGEL *Acad. Praelect.* pag. 636, 637.

(*l*) Om alle de lotgevallen van de *Cicuta* op te haalen, zoude ik een geheele Verhandeling moeten schryven. De Waarneemingen hier over door den Heer STÖRK zelve uitgegeeven, zyn bekend ; als mede die van MOLINARIUS, van EHRHART, van LE MONNIER, van LANGE enz. En het ontbreekt hier zoo weinig aan voor- en tegenstanders, als doorgaans het lot van nieuwe geneesmiddelen is, waar aan men te veel wil toeschryven, gelyk uit de twee laatste Verhandelingen en de *Epistola* A. DE HAEN de *Cicuta* ad B. L. TRALLES blykt. — Wie'er meer van begeert, die leeze de *Uitgezogte Verhandelingen*, de *Commentar. de reb. &c.* en de *Geneeskundige Bibliotheek* van den Heere E. SANDIFORT enz. —

Intus-

voor eenvoudige middelen tegen dit doodelyk ongemak zullen bekend worden, kan de bevin- ding, door getrouwe waarneemingen gesterkt, alleen beslifen. — Ten minsten was de Heer CRANTZ niet vreemd van de gedagten, dat 'er zoodanig een vermogen in de gewoone Tuinker- vel ware (q). — In de *Gentleman's Maga- zine* (r) heeft men de bereiding van een mid- del uit Zuuring (*Acetosa hortensis*) en stinken- de Gouw (*Chelidonium majus*), en een soort van Limoenen (*Perlimon*), enz. bereid. — THEDEN heeft eene Waarneeming medegedeeld van eenen open Kanker, door eene *dieta Vege- tabilis*, herhaalde ontlastingen met *Tamarinden*, in wei van melk ontbonden, en door het uit- wendig gebruik van het *Oleum Myrthæ per deli- quium*, gelukkig volbragt (s). — RUMPELT genas op het gebruiken van een *Decoctum ligni Guajaci* en *Corticis Peruviani*, *Liquor. anod. miner.* HOFFMANNI, en *Laxantia Antiphlogis- tica*, een Kanker in de borst. Dit zelfde vogt, van buiten opgelegd, vermeerderde de pynen; waarom 'er, ter zuivering van de zweer, eene ont-

het zelve geene volkomene geneezing aanbragt, de Kanker nothans zagter wierd, en 'er een goede witte etter in de zweer geformeerd wierde.]

(q) *Lib. citat.* Tom I. pag. 22.

(r) For the Year 1754. Vol. XXIV. pag. 316. vel *Comm. de reb.* Vol. V. pag. 443 & seq.

(s) *Neue Bemerkungen und Erfahrungen* enz. bl. 197. *Comm. de reb.* Vol. XVIII. pag. 616.

ontbinding van den *Lapis medicamentosus*, uit *Vitriol. Aluin* en *Nitrum*, met gewenscht gevolg werd opgelegd, welks vermogen daar naa door het *Elixir acidum* DIPPÉLII aangezet werd: in de wond deede hy warm Vitriool-water, en het geval herstelde binnen vier maanden (t). — Men heeft nog eene eenvoudige geneezing door het drinken van Kalk-water te wege gebragt (u). Het middel van G. M. QUADRIO (v) schein mede eenvoudig, en naar gissing uit Teer-water te bestaan [*]: gelyk men over het uitwendig gebruik van de *Campher* (w), en van het *Alumen crudum* (x),
in

(t) *Dresdnischer Magazin* enz. I. Band, bladz. 135. vel *Commentar. de reb.* Vol. XIII. pag. 462. *Geneeskundige Bibliotheek*, IV. Deel, bladz. 184.

(u) *Dissert. Inaugur. de curatione Canceri occulti & aperti per aquam calcis vivae potam praestita*; Praeside R. A. VOGEL. Resp. G. M. H. BAUMBACH. *Geneesk. Bibliotheek*, IV. Deel, bladz. 95. enz.

(v) *Nuovo metodo per curare sicuramente ogni canchero coperto e specialmente le ghiande scirrbose delle mammelle, e di altre parti di corpo.* Venez. 1750. cum *Commentar. de reb.* Vol. I. pag. 137. praefertim 139.

[*] In de *Gazette de la Haye*, du 5. Nov. 1777. n. 133. heeft men twee gevallen gemeld van een Herder en een Meisje uit de *Parochie* van *Corbeilcerf*, die, door het opleggen van *Tarc*, (een soort van Teer,) van verouderde Kankerachtige gebreken geneezen zyn. — De Heer LYONNET in 's Hage bezit een Pleister, die zyn Wel Ed. gratis geeft, waar mede veelte verouderde *Schirri*, noch niet in open Zweeren opengegaan, volgens zyn Ed. bericht, geneezen zyn.]

(w) *Recueil de Pieces, qui ont concourru pour le prix de l'Academie Royale de Chirurgie*, Tom. II. pag. 234.

(x) *Recueil Periodique &c.* Tom. IV. pag. 457.

in de aangewezenen plaatsen breedvoeriger verflag bekomen kan. —

II. Aan meer zamengestelde middelen heeft het insgelyks niet ontbroken : en , wie maar eenigermaate in de schriften der *Alchemisten* bekend is , weet , dat ze zoo wel een vermoegen tegen den Kanker in hunne middelen achten gelegen te zyn , als zy die nuttig en heilzaam oordeelden in de *Podagra* , Kinderpokjes , en andere kwaadaartige Ziekten. — Van welken ouden gebruik de *Mercurialia* in deeze ziekte zyn , is over bekend. De *Antimonialia* zyn niet min onbeproefd gebleeven. — BASILIUS VALENTINUS prees zyn *Balsamus Antimonii* (y) hemel-hoog : de Heer JACOBI verbeterde die naar zyne meening (z) ; en de Heer J. H. LANGE (a) prees een andere , van dien zelfden Scheikundigen , uit drie onzen Olie van St. Jans-kruid (*Hypericum*) , anderhalf onçe Olyf-olie , en drie onzen Vitriool-olie , met water verdund , aan. — M. X. DE MARE heeft een middel gemeen gemaakt , uit Yzer en

Sal

(y) *Curr. Triumpbal.* ed. KERKRING , pag. 242.

(z) *Nov. Act. Pbyf. Med.* Vol. I. pag. 236. vel *Comment. de reb. &c.* Vol. VII. pag. 133. Dit middel heb ik echter vrugteloos zien gebruiken in een *Carcinoma* van de gansche buiten-dye.

(a) *Miscellæ veritatis de rebus medicis* , pag. 9. Lüneb. 1774. vel *Comment. de reb. &c.* Vol. XX. pag. 133, 134.

Sal Ammoniac enz. bereid (b): N. G. PALUCCI van gelyken, 't welk hy *Unguentum helcoticum* noemt (c), en waar van N. PAROLINI (d) gewaagt een Kanker in de linker borst mede geneezen te hebben. — AKENSIDE bragt eenige gevallen te recht, die niet verouderd waren, en in welke de verweering nog niet begonnen, of zich verre uitgestrekt had, door het gebruik van eene maatige gifte van den *Mercur. sublim. corrosiv.* het *Extr. Cicutæ*, en den *Cortex Peruvianus*; welke middelen in verouderde kwaalen, en alwaar groote gedeelten van klier- of vleeschachtige zelfstandigheden weggeknaagd en gesmolten waren, weinig hebben uitgevoerd (e). Eene gansche behandeling van dit gebrek, tot vier soorten gebragt, kan men by J. BURROUWS (f), en eene andere van P. F. GMELIN (g), [be-

(b) *Tract. Medico-Chirurgico-Chemic. de Cancro & spina ventosa curabilibus per medicamentum hactenus secretum nunc communicatum*, Viennæ 1767. vel *Comment. de reb. &c.* Vol. XV. p. 449. *Geneesk. Bibliothek*, VII. Deel, bl. 815.

(c) *Saggio di nuove osservazioni e scoperte &c.* Firenze 1768. vel *Comment. de reb. &c.* Vol. XVII. pag. 85. pr. 87.

(d) *Relazione della portentosa guarigione di un cancro esistente nella mamella sinistra &c.* vel *Comment. de reb. &c.* Vol. XVIII. pag. 122.

(e) *Medical Transact.* Vol. II. pag. 64. *Commentar. de reb.* Vol. XV. pag. 199. *Geneesk. Biblioth.* IX. Deel, bl. 16.

(f) *A new practical Essay on Cancers*, Lond. 1767. vel *Comment. de reb. &c.* II. Dec. Supplem. II. pag. 239.

(g) *Specifica methodus recensior, cancrum sanandi, circa historiam, analysin chemicam & medicam*, HALL. *Disput.* Vol. VI. *Disp.* CCI.

[benevens het voortreffelyk Vertoog over het zelfde onderwerp van den Heere B. PEYRRI-LHE [h] opflaan. — De Heer J. M. GAMET, heeft in zyne *Theorie nouvelle, sur les Maladies cancreuses & nerveuses*, Paris 1772. mede een nieuw middel voorgesteld; het welk, volgens *advertentie* van de *Haagsche Courant*, van den 12. Mey, in 's Hage publicq verkogt wordt. —]

III. De *Bagynen* te *Rees* hebben 'er een byzonder middel toe (i). Men onderzoekte op den raad des Heeren DE MAN het zelve, en beproeve de mogelijkheid, om verouderde knoest en kanker-gezwollen tot etterwording te brengen, waar van twee gevallen aldaar worden mede-

[b] *Dissertatio Academica de Cancro*, Antverp. 1775. zynde dit de Prys-verhandeling van de *Academie der Weetenschappen te Lions*, op den verdubbelden Prys van 1200 *Livres* goedgekeurd. — Uit deeze Verhandeling blykt de mogelijkheid van geneezing door etterwording, boven in den text en in de noot (k) aangeroord;) als mede het nut van het sap van geele Wortelen en den *Cortex Peruv.*; terwyl het voornaame der herstelling beweezen wordt in het *Gas Sylvestre*, of de vaste lucht, (vergeleeken met de *Epicrifs*, boven pag. 746. en de waarneeming van G. BARBANSON by PRIESTLEY, *Proeven en Waarn.* enz. §. LXXV - LXXXIV. Amst. 1778. bladz. 429.) gelegen te zyn. Waar uit men eenigfints afneemen kan, welke middelen met de meeste vrugt tegen den Kanker dienen aangewend te worden; het zy om de gebrekkige gisting op te wekken, of de al te sterke te maatigen: waar toe veele der opgemelde middelen in hunnen kring werken kunnen.]

(i) *Hollandfche Maatschappij der Weetenschappen*, XV. Deel, bladz. 183.

medegedeeld (k). — Eene zonderlinge geneezing, door het zuigen van Padden op eene kankerige Borst geplaatst; vinde ik onder myne ingekomene Berigten (l). — Men heeft ook ge-

(k) In de aangehaalde plaats, bladz. 187-191. [Liet de plaats het toe, ik zoude gelegenheid hebben, om verscheidene gevallen van verouderde *Scirrbi*, door het bestendig dekken met een *Emplastrum RUSTINGI* tot *suppuratie* overgegaan, hier by te brengen. — Het geen ik nu alleen ophaale, om de mogelijkheid van het boven-aangepreezene eenigermaate te helpen toestemmen. —]

(l) Eene arme Vrouw by *Hungerfort*, die sedert veele jaaren met een verouderden Kanker in de borst bezet was, werd door een gemeen man van de nabuurschap geraaden, indien zy gebruik van Padden wilde maaken, op die wyze, welke hy haar zoude aanduiden, dat zy haare gezondheid of herstelling konde wederkrygen. Zy, hieraan gehoor geevende, plaatste, in gevolge van dien raad, 8 Padden, in netel- of kamerdoek omwonden, op 8 opene zweeren, welke zy in de borst had. De Padden hechtten zich aan dezelve, even als Bloedzuigers; zoogen bovenmaate; en, na dat ze haar genoeg hadden, lieten ze los van de borst, en stierven, schynende het zeer kwaad te hebben. De Padden hadden geen de minste pyn aan deeze Vrouw veroorzaakt: in tegendeel verminderden de smerten van het eerste oogenblik der aanlegginge; en, na dat het zelfde hulpmiddel tot 15 ryzen herhaald was, onder welke 'er 120 Padden waren omgekomen, begonden de zweeren zich te geneezen; de borst bekwam haare voorige gedaante; en de Vrouw heeft, sedert dien tyd, zich zeer wel bevonden. Verscheidene andere menschen hebben de proef hier van genomen, met de allergelukkigste uitkomst. [Dit zelfde kon mogelyk met Kikvorschen of Bloedzuigers, enz. worden beproefd, om de algemeene vrees der menschen, vooral van Vrouwen, tegen de Padden te beneemen. Daar mischien het eenvoudige van deeze geneezing alleen gelegen ligt in de *rarefactie* van de lucht, in de opeengepakte verharding, die door de beweging van de zuiging verbeterd wordt; overeenkomende met de waarnemingen en bevindingen, die hier van op dit onderwerp zyn voorgedraagen.]

getracht den Kanker te doen uitvallen ; hoedanig de heelwyze van M. GUY in *Engeland* is ; van GATAKER (*m*) wel hevig doorgestreeken , doch door hem zelve wederlegd (*n*).

IV. De Water-kanker in den mond is van een *scorbutiquen* aart (*o*), en wordt door een mengfel van twee deelen Roozen-honing , en één deel *Spiritus nitri dulcis* , bekwaamelyk geneezen (*p*). —

§. CCLXII. De Beroerten (§. CCII.) zyn allerwegen zoo omftandig beschreeven , dat ik de moeite verlooren achtte daar van eenige aanhaaling te doen. — In het gemeen moet men de geneezing naar derzelve onderscheiden aart , van heete of bloedige , en koude of slymige , inrichten. In deeze minder , in geene ruimer aderlaatingen toedienen : in welke die zoo dikwyls , en zoo kort op den anderen vereisfchen in het werk gesteld te worden , dat 'er eene genoegzaame ontlasting geschiede , ten einde de drukking op de hersfens worde geweerd. In beide

(*m*) *Essays on Medical Subjects originally printed separately &c.* Lond. 1764. pag. 12. *Geneesk. Bibliothek* I. Deel, bl. 118.

(*n*) *The Answer of R. GUY &c.* Lond. 1764. *Geneeskundige Bibliothek*, op de aangehaalde plaats, bl. 123-125. en *A select. number of Scirrhus and Cancerous Cases &c.* Lond.

(*o*) VAN SWIETEN , Tom. I. pag. 749. 766.

(*p*) TH. SCHWENCKE , *Schets der Heelmiddelen* , IX. Hoofdst. bladz. 70.

beide de gevallen dient eene konstige, of door de natuur verwekte *Diarrhoea* te volgen, zal men zich met vrugt eenen goeden uitslag be- looven (q).

§. CCLXIII. De *Hæmiplegiæ* en Lamheden moeten mede naar hunne byzondere oorzaken worden behandeld: en naardien de Wormen zoo menigvuldig onder de ziekten van het Vaderland zich vertoonen, en deeze ongemakken somwy- len als gevolgen daar uit voortkomen; zoo moet het byzondere, de *potentia animata* betreffen- de, wel worden gade geslaagen. In koude ge- vallen kunnen *Acria irritantia* boven *Refrige- rantia* den voorrang hebben, in welke *Vomito- ria lenia* (§. CCXLVII.) van gelyken van groo- te nuttigheid kunnen zyn, die in de eerste veel- tyds nadeel toebrengen, ten zy het bloed door noodige aderlaatingen eerst genoegzaam ontledigd zy. Hoe men verscheidene soorten van *Para- lyses* bestuuren kan, is uit F. HOFFMANN (r), VAN SWIETEN (s), ELLER (t), TISSOT (u) en anderen afteneemen. — Veele Proeven zyn
'er

(q) Conf. R. A. VOGEL *Academ. Praelect.* pag. 461.

(r) Tom. III. pag. 198 seq.

(s) *Comm. ad Aphorism.* 1068. Tom. III. pag. 376 seq.

(t) *Observation. de cognoscend. & curand. morb. Regiom.* 1762. pag. 305.

(u) *Van den Aart en Geneeswyze van verscheide zwaare Ziekten* enz. 3. Verhand. 164.

'er met de *Electriciteit* in het werk gesteld , die nu gunstig , dan ongunstig slaagden. DE HAEN heeft 'er een reeks van Waarneemingen van medegedeeld (*v*) , waar aan het op veele plaatsen niet ontbreekt. — Men vindt eene gelukkige geneezing in de *Verhandelingen deezer Maatschappy* (*w*) , in welke ook eene herstelling bericht wordt van eene Lamheid , door het ryden op een wagen. —

§. CCLXIV. Gelyken verband ter geneezing heeft in de *Epilepsie* plaats , als die veeltyds in de eerste wegen haare ryke baarmoeder hebben (*x*).

I. Met recht mag men tegen dit beklaglyk toeval den arbeid der Heeren BOERHAAVE (*y*) en VAN SWIETEN (*z*) , benevens veele proeven op dezelve , door den Heere DE HAEN op deeze ziekte gedaan , naspeuren (*a*) ; en de Werken van F. HOFFMANN (*b*) , het fraaije Hoofdstuk van ROSEN VAN ROSENSTEIN (*c*) , de

(*v*) *Rat. Med. variis in locis.*

(*w*) I. Deel, bladz. 385.

(*x*) *Gedanken , die heilungsart der binfallenden suchts betreffend*, Berlin 1767. *Geneesk. Bibliothek*, VII. Deel, bl. 511.

(*y*) *Aphorism. §. 1080-1085. & de Morbis Nervorum.*

(*z*) *L. c.* pag. 435-455.

(*a*) *Ratio Medendi in Indice*, Litt. E. pag. 113.

(*b*) Tom. III. Sect. I. Cap. I. pag. 13 &c.

(*c*) *Handleiding enz.* XI. Hoofdst. bl. 113.

Verhandelingen van TISSOT (d), van LAURENCE (e), van BOEHMER (f), en anderen (g), in het byzondere, dat zy bevatten, zelve onderzoeken.

II. Ten aanzien van eenige byzondere waarneemingen, komen hier in aanmerking het middel van WEISMANN (h), uit eene ontbinding van *Vitriolum cyprinum in Aqua pluviali*, en na de doorzyging met *Spiritus Salis Ammoniaci aquosum cum sale Tartari facti. gesatureerd*; daarna met *Alcohol* gepræcipiteerd, de *crystallen* gedroogd, en tot eenige greinen ingegeven. Welk middel van VOGEL in *Epilepsia chronica* genoegzaam gehouden wordt (i): 't geen ik wenschte van gelyken te kunnen bevestigen. — Insgelyks een middel uit *Saccharum Saturni & Spir. Nitri*

(d) *Verhandeling over de Vallende Ziekte* enz. Amst. 1774.

(e) *Prælect. Medicæ duodecim* &c. Lond. 1757. pag. 224.

(f) *Differt. de nonnullis momentis ad curationem Epilepsia spectantibus*; Præf. P. H. BOEHMER defend. S. J. STAHL, bestaande het middel, waar hy voornamentlyk over handelt, en by zyn Groot-Vader réeds in gebruik geweest is, uit gelyke deelen *Lumbrici terrestr. & Conch. præpar.*; waar van de giste voor een Kind van één jaar is twee greinen, van deezen ouderdom tot zes jaaren vier greinen, tot het twaalfde jaar zes greinen, en voor volwasfenen agt, tien of meer greinen enz. *Geneesk. Bibliothek*, V. Deel, bl. 550.

(g) *Recueil Periodique* &c. Tom. II. pag. 403. vel *Comment. de reb.* &c. Vol. VI. pag. 79. LYSONS V. Verh.

(h) *De Specifico quodam antepileptico*, *Nov. Act. Phys. Medic.* Vol. I. pag. 277.

(i) *Academ. Prælect.* pag. 406.

Nitri dulcis uit den huize van *Wurtemberg Stutgard* afkomstig , en door den Hooggeleerden Heere J. OOSTERDYK SCHACHT (*k*) medege- deeld. — COHAUSEN genas een Meisje aan deeze Ziekte , door het aanhoudend gebruik van *Sapo Venetus* , in Melk ontbonden (*l*) : en HOFFMANN schreef eene Verhandeling over het gebruik der Osfegalle tegen deeze ziekte (*m*) ; op dat ik door meerdere aanhaalingen niet ver- veele.

III. Van ouds zyn onder de Planten de *Valeriana Sylvestris* tegen deeze Ziekte , en de *Viscus querinus* beroemd geweest. De eerste werd door het gebruik en de geneezing van FA- BIUS COLUMNA vermaard (*n*). — De *Viscus querinus* heeft , behalven de goedkeuring van BOERHAAVE (*o*) , ook die van LOESEKE (*p*) ,
BAL-

(*k*) *Verhandelingen van het Zeeuwfch Genootfchap te Vliffingen* , III. Deel , bl. 271 , enz. het welk ik maar eens , doch zonder vrugt , heb zien gebruiken.

(*l*) *Nov. Act. Pbyf. Med.* Vol. II. pag. 406.

(*m*) *Abhandlungen der Kon. Schwed. Acad.* XXVII. B. bl. 325. *Geneeskundige Bibliothek* , VIII. Deel , bl. 35.

(*n*) BOERHAAVE *Historia Plantar.* pag. 118 , 119. Verge- leeken met de *Verhandeling* des Heeren TISSOT over de *Val- lende Ziekte* , §. CLIX - CLXI. by wien men verder over de *Rad. Poonia* , de *Muscus* , de *Campher* , *Castoreum* , *Succinum* , *Afa foetida* &c. kan nazien.

(*o*) *Ibidem* , pag. 663.

(*p*) *Abhandlung der auferlesfen Arzeny-middel* , &c. Berlin 1755. bladz. 420.

BALDINGER (q), TISSOT (r), DE HAEN (s) en anderen weggedraagen; waar by het gebruik der Orange-bladen (t) met recht mogen genoemd worden. — Van de *Filipendula* van BOERHAAVE (u), als een voornaam Geneesmiddel in die soort, welke uit verslapping en verzwakking ontstaat, aangepreezen.

IV. Onder de uitwendige middelen, is de Branding op den kruin des hoofds, van vroege dagen in gebruik geweest, een geruimen tyd wederom nagelaaten, en onlangs weder op nieuw ter baane gevoerd (v). — Onder verscheidene *Epileptici* behandelde ik een Jongen, die door dit droevig toeval dikwyls hevig bezogt werd; en in den aanval van boven nedervallende, een wonde boven op het hoofd bekwam, die een half jaar met dit gevolg open bleef, dat zoo lang dezelve etter gaf, geene nieuwe toevallen vernomen wierden. —

V. De *Potentia animata*, zoo dikwyls onder de oorzaken deezer ziekte voorkomende, moet

(q) *Von den Krankheiten einer Armée* enz. 1765. pag. 127.

(r) *L. c.* §. CLVII.

(s) *Ration. Medendi*, Part. V. pag. 120.

(t) DE HAEN *l. c.* Part. VI. pag. 305-314. TISSOT, *l. cit.* CLXX. enz.

(u) *Historia Plantarum*, pag. 66.

(v) *Idem ibidem*, Part. VI. cap. 6. *Differt. de Cranii ulsione* Præs. J. P. DELIO, Resp. J. P. J. RUDOLPH, Erlang. 1768. *Geneesk. Biblioth.* V. Deel, bl. 344. TISSOT §. CXCVI.

XVIII. Deel.

E e e

moet na derzelver byzondere aanwyzingen , op de zagtste wyze t' ondergebragt en uitgedreeven worden ; waartoe *Cinnabarina* met *A sa foetida*, *Terrestria Absorbentia*, *Filix*, *Valeriana*, *Viscus*, enz. de bekwaamste zyn.

§. CCLXV. Om in het wyde Veld der zoogenaamde Zenuwziekten uit te weiden , zoude ik al weder de maat te buiten gaan. Tot dit oogmerk is het genoeg , het algemeene , by de Verhandeling der Eenvouwdige Ziekten te berde gebragt , aan te roeren ; en de beweeging (*w*), nevens het verbeterde levensbestuur , zoo veel mogelyk aan te pryzen ; waar door de *perspiratie* bevorderd , en de spysverteering verbeterd worden : waar na versterkende , bittere en staal-middelen , met meer voordeel kunnen worden voorgeschreeven. Ter vervulling van deeze bekorting , kan het voortreffelyk Werk van den Hoogl. W H Y T T , meermaalen aangehaald , aan de begeerde vereischten voldoen , en met dat van den Heere BOERHAAVE , over het zelfde onderwerp , genoegzaamen raad aan de hand geven. — De zoo even gepreezen Orange-bladen

(*w*) GILCHRIST pryst het Zeilen aan , als eene beweging , waar door alle Zenuw-ziekten , welke voortspruiten uit eenen slappen staat van het bloed en de eerste wegen , kunnen geneezen worden ; 't geen hy met verscheiden voorbeelden bevestigt. — Tot deeze *exercitie* ontbreekt het in de *Nederlanden* aan geene gelegenheid.

den hebben hier mede nu en dan haare nuttigheid betoond : en de over weinig jaaren door den Hooggeleerden Heere GAUBIUS (*x*) gemeen-gemaakte *Flores Zinci* , hebben dikwyls wonderen verwekt : waar over men de aangehaalde Waarneemingen en Verhandelingen (*y*) zelve , in haare omstandigheden onderzoeken moge.

§. CCLXVI. De geneezing der Koortfen , tot deeze afdeeling behoorende , heeft haaren grond in het bestuur der ingewanden , in de verbetering van den belemmerden omloop des bloeds door dezelve , en in het herstellen van het verlorene in dit noodzaakelyk levensvogt. De aangehaalde Werken (§. CCIII.) kunnen by die van ROEDERER en WAGLER (*z*) , NENTER (*a*) en MEAD (*b*) , hier verder licht aan toebrengen. — Ter voorkominge van de gevolgen , uit de *Pollutiones nocturnæ* ontstaande , kan men by NENTER (*c*) en F. HOFFMANN

(*x*) *Adversar. &c.* I. pag. 113.

(*y*) J. HART *Dissertat. de Zinco ejusque Florum usu medico confirmato* , Lugd. Bat. 1772. J. VEIRAC *Aanmerkingen over de Flores Zinci enz.* agter LYSONS *Verhandeling over de Campber* , enz. XII. Afdeel.

(*z*) *De Morbo mucoso* , Sect. II.

(*a*) *Lib. citat.* Cap. XXIX en XXX. Tab. CLVII en CLVIII. Tom. III.

(*b*) *Monit. Med.* Cap. I. Sect. X. pag. 28.

(*c*) *Lib. cit.* Tom. II. Cap. XV. Tab. LXXV.

MANN (*d*) goeden raad vinden; en in verregaande verzwakkingen, die doch zelden zoo hooggaande zyn, als by de verderfelyke *Manu-stupratio*, kan men van de versterkende middelen, door den Heer TISSOT in zyn *Onanismus* opgegeeven, gebruik maaken; waar onder de koude Baden geene van de minste zyn.

*Van de GENEEZINGE der ZIEKTEN van de
ONDSCHIEDENE JAARGETYDEN, of
de DOORGAANDE ZIEKTEN der
NEDERLANDEN, enz.*

§. CCLXVII. De behandeling van de ziekten der *Jaargetyden*, of der *doorgaande ziekten* der *Nederlanden*, kan, volgens de opgave van derzelver gewoonen loop (§. XLVII. XLVIII.), of naar die van het *onderlinge verband* (§. CCIV.) worden medegedeeld. Het zal weinig tot de geneezing toebrengeu, wat orde men in deezen houde. Het natuurlykste en meest heerschende zal nogthans aan deeze schikking bekwaamelyk den voorrang geeven, wyl het moeijelyk te bepaalen is, waar de zomer, waar de winter enz. beginnen, en dezelve veelyds van de aanhoudende of verwisfelende luchtgesteldheden, aan veele veranderingen onderworpen, afhangen.
Hierom

Hierom kieze ik de orde, in het onderlinge verband aangewezen, vermits het voornaame, de *Nederlanden* betreffende, uit de byzondere luchtgesteldheid, het vermogendste van den Dampkring, den oogst der krankheden uitmaakende, in het zelve bevat is; en de tusfenpoozende en zamengestelde Koortfen van hier de ruime baarmoeder verschuldigd zyn, die de lichaamen tot de ziekten van den aannaaderenden winter, en die van het voorjaar niet min voorschikken.

§. CCLXVIII. Volgens deeze orde, doen zich dan voornaamentlyk de Tusfenpoozende-Koortfen op, waar omtrent men in het gemeen hebbe aan te merken, dat de geneezing derzelven verschillende zy, naar dat die zich in het voor- of najaar vertoonen, door VAN SWIETEN onderscheiden voorgesteld (e).

I. Die van het *Voorjaar* zyn doorgaans van eene gemakkelyke geneezinge (§. LXIX. 2.); [hoewel die in 1776. in verscheidene plaatsen des Vaderlands (§. LXVI*. 3. not. b. LVIII. 4. not. r.) zeer hartnekkig waren]. Men kan zich ter geneezinge van dezelve met vrugt van de waarneemingen van VAN SWIETEN (f),
Hux-

(e) In *Aphorism.* 758. *Comment.* Tom. II. pag. 541 & seq.

(f) Over de *Legerzichten*, bladz. 37.

HUXHAM (*g*), TISSOT (*h*), en die van aangehaalde plaatsen (*I*) bedienen, en de gewoone van de meer zamengestelde uit dezelve leer onderscheiden. — Vooral houde men uit dezelve in het oog, dat de Voorjaars-koortsen doorgaans alleen verkoelende en doorwaasfemende middelen, en somtyds eene aderlating (*i*), uitwyzens haaren aart (§. XLVII. 2.) vereisfchen; welke in die van het najaar min voldoende zyn: hoewel de geneezing derzelve even eenvoudig en klaar is.

II. Het onderlinge verband der zamenlopende oorzaaken in deeze, bepaalt de oorzaaken en geneezing, voornamentlyk tot de eerste wegen. Men flyt dus te vergeefs den tyd, deeze ziekten door *Alterantia* te willen geneezen, die door *Evacuantia* moeten geholpen worden: te veel bekend, dan dat ik dit in het lange betoogen zoude (*k*). De goede uitkomsten hebben dit in de behandelingen deezer Ziekten in verscheidene deelen des Vaderlands, als te *Nymegen*, *Maurik*, *Drunen*, enz. bevestigd: en het is op geen anderen voet, dat de Heeren

STOK-

(*g*) *Lib. cit.* Tom. II, Cap. II. pag. 32. *Nederl. Vertaling*, II. Hoofdstuk.

(*b*) *Raadgeving*, enz. bladz. 257-259. 261.

(*i*) VAN SWIETEN *l. c.* pag. 552. ad §. 762.

(*k*) F. G. DE MONCHY, *Dissertat. citat.* pag. 67. num. 5. pag. 90. num. 3.

STOKKE en anderen (1) de hunnen in de Landen van den HELIUS behandelden. — Men genas op deeze wyze in het jaar 1772. honderd Zieken te *Zwol*, zonder één éénigen te verliezen; en te *Amsterdam* veertig by een Volkhouder, die de kosten van den Koortsbast niet kunvende vergelden, door *Emetica* geholpen werden. Ook is het opmerkelyk, dat men vindt aangetekend: dat in de kwaadaartige Koortsen te *Leyden* in 1669. die geenen herstelden, aan welken men Braakmiddelen had gegeven (m); terwyl de meesten naar de leiding van SYLVIUS (§. LXXIII.) behandeld zynde, omkwamen: het geen door een aantal Waarneemingen zoude kunnen bevestigd worden (n). — Van hier dan het dikwyls mislukken van de gezegende kracht des heilzaamen Koortsbast, dewelke in de Tussenpoozende, Gal- en Rotkoortsen, uitgenomen eenige weinige gevallen, in zwakken en anderen, waar in de voortduuring der Koorts moet bepaald worden, nadeelig bevonden wordt, wanneer de ziekte-stof, niet behoorlyk uitgedreeven zynde, de ingewanden tot roosachtige ontsteekingen worden aangezet; waar door veel

(1) [Conf. *Histor. Constitut. Epidem. &c.* §. XXIX. pag. 34.]

(m) BOERHAAVE *Historia Plantarum*, pag. 559. dewelke dit uit LINDEN aangetekend heeft, die Braakmiddelen gaf uit *Afarum*, en zyne Lyders spoedig herstelde.

(n) *Hollandsche Maatschappy*, VI. Deel, §. LXVI. pag. 109 & seq.

len elendig kwynen, en eindelyk aan de gevolgen derzelve behandeling omkomen. In tegendeel kan die, daar het noodig is, om het ineenloopen der Koortfen te verhoeden, of waar eene geneigdheid tot verrotting plaats heeft, na de vereifchte ontlastingen *αἰω καὶ κατὰ*, van den aanbeginne gegeven worden; wanneer die dan gewoonlyk haare heilzaame uitwerkingen betoont. — Men bediene zich dan op dit voetspoor van deezen heilzaamen raad, dryve de bedorve Gal spoedig uit, bevryde de ingewanden van haare fcherpte, en het geneegene tot verrotting; en voorkoome dus den voortgang in het bloed, tot aanfteekend en toeneemend bederf: waar uit by ontftentenis de aart der ziekte van *tusfchenpoozende Koortfen* noodwendig in *aanhoudende* moet veranderd worden. — Intusfchen is de geneezing der tusfenpoozende Koortfen in die van den herfst, niet altoos dezelfde: als welke ook naar den meerderen of minderen trap van kwaadaartigheid moet in acht genomen worden.

I. De geneezing van de eenvoudig tusfenpoozende Koortfen is by ROSEN VAN ROSENSTEIN duidelyk en klaar beschreeven (o), bestaande in zagte *Emetica* en Laxeermiddelen met *Rhabarber*, na het afgaan der Koorts uit *Afarum*,

(o) *Handleiding* enz. XX. Hoofdst. bl. 389. Confer. & C. GIANELLA, de *Admirabili Ipecacuanba virtute in curandis Febribus* &c. in HALLERI *Disp. Med. Disp. CLV. Tom. V. pag. 93.*

rum, waar door zyne lyders spoedig herstelden; en vervolgens in geschikte *Digestiva*, uit de *Potio Riverii* enz. benevens een geregeld bestuur, hoe zich wyders te gedraagen.

2. VAN SWIETEN heeft geleerd, dat wanneer deeze Koortfen tot in den winter voortduuren, andere middelen, dan in die van het voorjaar, vereischt worden; vooral, wanneer de krachten door het lang aanhouden derzelve reeds verminderd waren, en de leeftyd naar den ouderdom streefde: in welke de *Contrajerva*, de *Serpentaria Virginiana*, Saffraan, en gelyke doordringende *Aromata*, het meeste nut doen. Dat in een koude en vogtige luchtgesteldheid *Sales Alcalini* de beste openende middelen zyn; welke in heete en galagtige gestellen veeltyds zouden schaaden; waarom in deeze aan *Salia neutra*, als *Nitrum*, *Sal polychrestus*, *Tartarus Vitriolatus*, enz. den voorrang worden gegeven: Wanneer 'er vrees voor verrotting is, dat dan de *Acida oleosa*, als de *Spiritus Nitri dulcis*, *Rob Sambuci*, *Ribesiorum*, enz. kunnen verderlyk zyn. En wanneer na heete zomers zoodanige Koortfen doorgaande heerschen, waar by geele oogen en huid, brandige pis, benaauwdheden en spanningen van de boven buikszijden, eene verstopping van de Lever, en ontaarting van de Gal aanwyzen. De afkookfels van *Rad. Taraxaci*, *Cichorei*, *Scorsonerae*, *Graminis* enz.

E e e 5 met

met *Sal Polychrestus* en honing, in een ruime maate tusfchen den koortstyd gedronken, gemakelyk deeze verftoppingen overwinnen, en gelegenheid tot de verder te volvoerene aanwyzingen geeven zullen (p).

3. De byzondere behandeling van de zogenaamde *Zeeuwfche Koortfen* kan uit de boven (§. LII. not. n.) aangehaalde Verhandelingen worden afgeleid. Waar onder die van SMEURS haare opmerking verdient; die ten zynen tyde het *Sal Ammoniac.* (q), en deszelfs *Flores*, in de Anderendaagsche Koortfen aangepreezen en gebruikt heeft: waarschynelyk ook een middel uit het *Antimonium* bereid; zeggende: „ My „ is een zeker Zout (door konst uit zeker on- „ volkomen Metaal getrokken) bekend, dat ik „ tot een kleine quantiteit by dit of geen Pur- „ geermiddel menge, en in deezen doet zwee- „ ten, in geen en wateren, en in anderen stoel- „ gang verwekt; daar ik nu eenige jaaren her- „ waarts meest alle foorten van *intermitteerende* „ Koortfen zekerlyk mede geneezen heb” (r).

Naauw-

(p) *Lib. citato*, pag. 543.

(q) Vergeleeken met de *Waarneemingen van MUYS*. By VOGEL *Hiftor. Mat. Medica*, pag. 370. PRINGLE hield het gelyk aan den *Spiritus Mindereri*.

(r) Pag. 151, 153, 158. MAATS en MARGRAF [§. CCXLVII.] gebruikten die van gelyken in Tuffenpoozende Koortfen; waar toe HOFFMANN den *Regulus Medicinal* had aangepreezen: gelyk het *Sulphur auratum Antimonii* daar algemeen voor bekend is.

— Nauwkeurig is het onderscheiden bestuur deezer Ziekten door den Heer DE WIND opgegeeven ; en het zamengestelde derzelve in de Verhandelingen van de Heeren STOKKE, PRINGLE enz. te vinden ; waar by men de gegeven raad van den Heere J. BASTER , hoe zich van den *Spiritus Mindereri* , in de doodelyke benaauwdheden deezer Ziekte te bedienen , voegen kan (s).

4. De Waarneemingen van de Heeren STOKKE en PRINGLE (§. CCIV. CCV.) , ons van zelve tot die der *geinundeerde* en droogge maakte Landen leidende , kan ik alleen met een woord melden , dat de eerste in de meermaalen aangehaalde Verhandeling van den Heer KLOEKHOF (§. LXIV.) , DE MAN (§. LVII.) , en de anderen boven (§. LXVIII.) , meer of min behandeld zyn. Waar by men het geen de Heer PRINGLE ons (§. LVI.) heeft medegedeeld , voegen kan ; en uit deeze Waarneemingen een vry goed stelsel bekomen (t). — Intuschen zal zich mogelyk iemand niet ten onrechte verwonderen , dat ik de geneezing deezer Ziekten aan het onderzoek van de aangepreezene werken overlaate ; daar het nogthans by den Geneeskun-

(s) *Hollandsche Maatschappy* , II. Deel , bladz. 22. [Vergeleeken met J. DACHS , l. c. bl. 126.]

(t) De geneezing van deeze Ziekten vindt men by PRINGLE , Part. II. cap. IV. §. V.

kundigen bekend is, dat de Heeren KLOEKHOFF en PRINGLE zich van aderlatingen bediend hebben; en de Heer DE MAN en anderen (u), dezelve in deeze Ziekte hebben afgeraaden. — Waar omtrent men aan te merken hebbe: dat 'er onderscheid behoord gemaakt te worden tusfchen ftyve koelte, en eene natte en vogtige luchtsgesteldheid: waar de menschen wonen; als aan dyken, van het noodige beroofd; of in huizen, door water omringd, en van dezelfde noodige behoeften ontbloomt; dan wel in tenten enz. gelyk de Krygslieden, aan veele ongemakken onderworpen, op den kouden, en doorgaans vogtigen grond enz., gemeenlyk van geen genoegzaam dekfel voorzien, flaapen moeten. Het geen in de medegedeelde Berichten, ten overvloede gemeld, is gebleeken, en uit de befchryving van de Legerziekten van den Heere PRINGLE genoegzaam op te maaken is. — Dat boven dien verfcheidene berichten niet onduidelyk hebben aangewezen, de geneigdheid tot ontfteeking in de eene plaats boven de andere; en dat in sommige deezer dat verfchil in de voren najaars-koortfen zoo niet befpeurd wierde, dan wel in andere. — Dat men eindelyk nog in aanmerking neemen moet het *Stationare* van de

(u) [Ik heb de geneezingen in de doorgaande Rotkoortfen mede zonder aderlaaten gelukkig kunnen volvoeren. confer. *Hiftor. Constitut. Epidem. &c.* pag. 38.]

de Ziekten (§. LXXII*. 3.), door SYDENHAM wysfelyk aangewezen, en in alle jaargetyden niet onverschillig, of even het zelve, maar afhagende van de voorafgaande aanhoudende luchts-gesteldheid; naar welke de Ziekten in het eene jaar meer dan in het ander van een *Catarrhalen*, galachtigen, of tot ontsteeking hellenden aart zyn, 't geen van de verschillende ligging der Landen, en de byzonderheden daar aan verknogt (§. CCVI.) afhangt; en door kundige Geneesheeren naar de byzondere verschynfelen, eigen aan deeze byzonderheden, door bepaalde kenmerken alleen is te onderscheiden; terwyl die volgens deezen regel beter te verhelpen zullen zyn, dan dat ik door een langwylige omschryving het zekere hier omtrent in de geneezinge opgevee.

§. CCLXIX. De geneezing der *Febres continuæ remittentes*, *putridæ* & *ardentes*, is dan, volgens het verhandelde (§. CCV. 3.), van den zelfden aart, en uit de zelfde bronnen te scheppen; te omftandig door dezelfde Geneesoeffenaars aangewezen, dan dat ik den Leezer door een gebrekkig uittreksel daar mede zoude ophouden. Behandelt men dezelve uit dat oogpunt, dan zal men onderscheid leeren maaken tusfen *Febres Synochæ biliosæ* & *Synochi putridi*, door GALENUS zeer wel opgemerkt, en groote nuttigheid in de Geneeskunde hebbende: waar van de laatste meest in dien

dien van den *Sine apparatus primarum viarum* plaats hebben, & *per Sudores criticos, praeiorigore*, fomtyds kunnen behandeld worden; daar de eersten zonder ontlastingen van onderen en van boven, al heeft deeze heilzaame pooging der natuure plaats, zelden genoegzaam zyn. — Zaaken, insgelyks van te grooten uitgebreidheid, om in deeze zinsneede verhandeld te worden (v).

5. De geneezing van de *Febres Quartanae Malignae* (§. LXNIII.) is van dezelfde aart, [uit de behandeling daar van *bladz. 182. not. r.* opgegeeven, overkennelyk]. De gewoone *Quartanae* zyn zeldzaamer na eene voorafgaande goede behandeling, doch worden by gebrek van deeze, of wanneer de ingewanden reeds tot verstoppingen zyn overgegaan, hartnekkiger en van eene langzaam geneezinge (w).

§. CCLXX. De *Cholerae* (§. CCVII.) van dezelfde Moeder herkomstig, zyn fomtyds min, fomtyds meer aanmerkelyk. — SYDENHAM bediende zich van zeer dun vleeschnat, of by gebrek van het zelve, van ander dun verzagtend

(v) [Confer. *Histor. Const. Epid. &c. Schol. I. & II. in Feb. putrid. pag. 45.*]

(w) In dit geval kan de *Verhandeling* van J. H. SCHULZE fomtyds van vrucht zyn. *De Mercurialium Ufu in Febre quartana sananda*, HALLER *Disp. cit. Pag. 103.*

tend vogt ; en liet gelyke middelen , by wyze van inspuitingen , in het lichaam brengen , om de scherpte door deeze verdunnende affspoelingen te maatigen (x). De *Potio Riverii* met *Aqua Menthae* , zagte *Opiata* , *Rhabarber* en *Ipecacuanha* , daar de omstandigheden zulks vereischen : waar by fomtyds eene aderlaating , en fomtyds versterkende roode wynen , met water verdund , van nooden zyn. — Het geen VAN SWIETEN (y) , HUXHAM (z) , VOGEL (a) , en BUCHAN (b) , op deeze Ziekte hebben aangeetekend , kan tot een volledig bestuur van dezelve bestaan.

§. CCLXXI. De *Diarrhœe* van dit soort (§. CCVIII.) worden langs dit zelfde bestuur veelal te recht gebragt , by de aangehaalde Schryvers in het breede na te gaan. — De Wormen , die zich doorgaans by deeze Koortfen en afgangen vertoonen , worden best onder dezelve handelwyze , voornaamentlyk op de dagen van scheidinge (*ad dies criticos*) uitgedreeven [c]. — De *Dysenteria* (§. CCVII.) fomwylen by deeze

(x) *Opera univers.* Sect. IV. Cap. II. pag. 176 cum 604.

(y) *L. cit.* pag. 388. en over de *Legerzickten*, bl. 56.

(z) *Lib. citat.* pag. 259

(a) *Prælekt. Academ.* pag. 267

(b) XXXI. Hoofdstuk, bladz. 360

[c] *Confer. Histor. Const. &c.* pag. 66.]

deezee Ziekten zich vertoonende, kunnen volgens de Schryvers, die in de *Nederlanden* daar over met toeleg geschreeven hebben (§. LXIII.) behandeld worden; onder welke die van DEGNER eene uitvoerige beschryvinge van zyne geneeswyze beheld, doorgaans met geleerde en oordeelkundige aanmerkingen gestaafd. — De Heer PRINGLE heeft veele voortreffelyke Waarneemingen over deezee Ziekte, by anderen te vergeefs te zoeken (*d*). — Intusfen komt het voornaame der geneezinge neder, op het uytdiven der bedorvene Gal door zagte braakmiddelen, waar onder boven allen de *Ipecacuanha* uitmunt (*e*), benevens *Rhabarbarina* en versterkende en pynstillende middelen; onder welke de *Cortex Sumarouba & Peruvianus*, *Lignum Campechense* enz. geene van de minsten zyn, die met oordeel en bescheidenheid moeten worden toegediend, in de aangehaalde Verhandelingen duidelyk aangewezen. Waar by de Waarneemingen en Raadgeevingen van HUXHAM (*f*), VAN SWIETEN (*g*), TISSOT (*h*) enz. kunnen gevoegd worden.

§. CCLXXII.

(*d*) Vol. II. Chap. V. §. IV. pag. 27.

(*e*) Het zoogenoemde *Vitrum ceratum Antimonii* (*Hollandsche Maatschappy*, II. Deel, bladz. 22.) wordt thans meer dan voorheen min voldoende gevonden. — PRINGLE was reeds al van die gedachten: zie hem *l. c.* pag. 31.

(*f*) Tom. I. pag. 285.

(*g*) Over de *Legerziekte*, bladz. 62.

(*h*) *Raadgeving*, §. 344. bladz. 282.

§. CCLXXII. Onder de Ziekten van deeze *Classe*, behoort de Geelzucht, (*Icterus*) (§. XLVII. 4.), het zy dezelve deeze Koortfen voorafgegaan zy, of dat zy door geneigdheid of mingefchikt bestuur voortgebracht worde. — Haare geneezing is door HUXHAM (*i*), PRINGLE (*k*), VAN SWIETEN (*l*), [en BUCHAN (*m*)], ten overvloede beschreeven. — Dezelve bestaat, naar de verschillende opzichten, (om niet alles op te haalen, wat BOERHAAVE hier omtrent heeft bygebracht (*n*),) in zagte *Emetica*, *Rhabarbarina*, *Saponacea*, & *Salia media*, onder welken de *Terra foliata tartari*, de *Potio Riverii*, en andere bereidingen van deezen aart (§. CCLV. II. I. c.) de voornaamste zyn. — Somtyds worden *Chalybeata*, en weder in andere gevallen *Emulsiones refrigerantes*, of gelyke afkookfels uit verzagende Zaa-den en ontbindende Kruiden, gelyk onder deeze het Kennipzaad, de stinkende Gouw, Mee-krap enz. beroemd zyn, vereifcht. In welke de *Pareira brava* mede zeer gepreezen wordt. — Onder de gemakkelyk te bereidene midde-len

(*i*) Tom. I. pag. 158. *Brevis Commentatio de morbis Ictericis.*

(*k*) Part. III. Chap. IV. §. VI. pag. 333.

(*l*) *Legerziekten*, bladz. 47.

[*m*] XXXVI. Hoofdst.

(*n*) *Aphorism. &c.* §. 914 & seq.

len zyn de raauwe Eijeren ook van goed gebruik bevonden (o).

§. CCLXXIII. Het *Erysipelas urticatum* is uit het opgegeeven verband (§. CCXII.) mede genoegzaam op te maaken, en deszelfs geneezing uit het zelve even duidelyk.

§. CCLXXIV. De Ziekten van den Winter, of de Ontsteekene Ziekten, zyn door de welbesneedene pennen van de Heeren BOERHAAVE en VAN SWIETEN te wel beschreeven, dan dat ik door verkorting die verminken zoude. — Ten aanzien van de onderwerpen, hebbe men te letten :

1. Op de *plaats* van het Vaderland, waar in die worden waargenomen.

2. Op het *jaar-saisoën*, waar in die gebeuren, en de byzondere luchtsgesteldheid in het zelve.

3. Op de *onderwerpen*, waar in ze plaats hebben.

4. Op derzelve *aart*, of die zuiver ontsieken, dan van eenen *catarrhalen* aart zyn; in de veele en onderscheidene berigten, zoo
zeer

(o) H. LENTFRINCK *Uitgezogte Verbandelingen*, I. Deel, bladz. 152.

zeer verschillende van elkander , aangewezen : of wel met Wormen verzeld gaan , die het weezen deezer ziekten zeer veranderen , en de pynen door derzelve knaaging enz. verwekt , aan mingeoeffenden voor waare ontsteekingen doen voorkomen. Naar welke onderscheidingen , volgens den regel hier van boven (§. CCXLI.) gegeven , het beste rigtsnoer kan getrokken worden [p]. — HUXHAM heeft de behandeling deezer Ziekten (§. CCXI.) naar de byzondere luchtsgesteldheid , van goedaartiger , of meer kwaadaartiger vermogen , oplettende beschreeven (q). — Men leere haaren eenvoudigen aart uit F. HOFFMANN , NENTER , ROEDERER en WAGLER , en anderen kennen ; en legge zich in het Vaderland zoo meesterlyk op derzelve geneezinge toe , als men met grond zeggen kan , dat wegens de ontsteekene Ziekten gedaan is. — Uit het even aangewezen onderlinge verband , en de vergelyking hier van met SELLE (r) en HANNES (s) , zal de byzondere geneezing niet duister te ontwikkelen zyn.

[p] Conf. *Histor. Constit. &c. Schol. ad Febr. Pneumonicar. Histor. Schol. I. pag. 284.*

(q) Men zie voornamentlyk ten deezen opzichte Tom. II. Cap. II. *Differt. de Pleuritide & Pleuroperipneumonia, præsertim pag. 189.*

(r) *Lib. cit. pag. 140. 187. 221. 252. &c.*

(s) *Brieffe enz. über den Friesel , Wezel 1770. pag. m. 10. cum P. J. BERGIUS de Causis Februm algidarum & nexu illarum cum catarrhalibus. Comment. de reb. &c. Vol. VI. pag. 226 seq.*

zyn. — Vooral wanneer men by dit alles ten grondflage legge, de overweeing van den staat der vaste en vloeibaare deelen, door HUXHAM zoo geneeskundig als nuttig betoogd (*t*); dan zal het verschil ras beflist zyn; of, en wanneer men in dezelve het bloed ontlasten moet, dan niet. En teffens uit deeze en de voorige waarneemingen, by het reeds berigte (§. LVI*, LVII.), en de Verhandelingen van (*u*) HANNES en HUXHAM (*v*), in deeze en de voorige Ziekten (§. CCLV.), over den aart der *Petechien* en *Miliaria*, best leeren oordeelen; en uit alle deeze Waarneemingen gemakkelyk kunnen besluiten, dat dit veelyds doodelyk verschynfel beter wordt voorgekomen, dan wel gelukkig geneezen: vooral, wanneer men in deeze hooggaande ontbinding van het bloed de geneezing dan nog door het *lancet* wil bewerken; die dan niet, dan door eene ruime gifte van den Koortsbast enz. te verkrygen is. — Van hier denke men andermaal, wat men van het verschil der Aderlaatingen (§. CCLXVIII. II. 4.) te oordeelen hebbe, die van sommigen wel in het begin deezer Ziekten; maar niet in den voortgang, zyn voorgesteld, veel min met goed
succes

(*t*) Tom. II. Cap. III. & IV. *Nederl. Vertaaling*, bladz. 34. 51, enz.

(*u*) *Lib. citat.*

(*v*) *Lib. citat.* Cap. VII. *Nederl. Vertaaling*, bl. 112.

succes beproefd. — En schoon in deeze ziekten het bederf en de ontbinding in het bloed, (door de belemmerde uitwaasfeming, de wei van het zelve scheidende en gruizig maakende,) tot verslenzing en daar uit ontsaane verrotting aanzette, zoo dikwyls boven herhaald; en van den anderen kant, in geene, door de berooving van het balsmachtige in het bloed, en de ontaarting van de Gal, de verrotting wierde aangebragt; zoo is het gevolg even het zelfde, en door gelijk te recht brengen alleen te verhelpen.

I. Ter geneezinge van de *eerste soort*, die tot deeze afdeeling behoort, zal men niet zelden gelukkig slaagen, wanneer men met zagte afkookfels uit *Rad. Fœniculi, Graminis & Petroselini, Herb. Parietariæ, Sem Pap. albi, Fœniculi dulcis, Cardui mariæ*, en soortgelyken met *Salia media, Manna* enz. van den beginne, de oplossing door alle de wegen teffens tragt te bezorgen, om langs deezen weg eene heilzaam en spoedige geneezinge te bewerken.

II. In de *Anginæ catarrhales* verachte men het zoogenaamde *Westcappelsche* Boeren middel niet. Ik heb het zelve doorgaans, zoo niet altoos, zelfs in zulke gevallen, waar in de gewoone geneeswyze te kort schoot, heilzaam bevonden. Onder anderen in eene *Dame*, in welke de Keel, door de sterke zwelling der Amandelen, byna geheel toe was, en genoeg-

gewoone Ziekte in de *Nederlanden* betreft, is ten overvloede onder deezen tytel by VAN SWIETEN te vinden. — L. STOKKE schreef eene byzondere Verhandeling over verscheidene soorten derzelve (x). — Terwyl die der *Anginæ malignæ & gangrænosa* (§. C. 3.) by HUXHAM (y) en TISSOT (z), omstandig beschreeven zyn.

III. De *Peripneumonix nothæ*, veelal met het *Catarrhale* instemmende (§. CCXVII.), kunnen door de middelen, boven (I.) opgegeeven, zeer verlicht worden. En gelyk in alle *Febres catarrhales*, zoo moet hier de adelaating maatic, en niet dan in den beginne worden in het werk gesteld. De geneeswyze van SYDENHAM (a), (met uitzondering van te veel bloed vergieten,) van BOERHAAVE (b) en HUXHAM (c), zullen in dezelve lichts genoeg verschaffen. De meer zamengestelde kunnen by SELLE enz. worden nagezien. —

IV. De

(x) *Berichten wegens de Keelziekten* enz. Utr. 1759. En de meermaal genoemde vertaalde Werken zullen voor den ongestudeerden overvloedige handleiding geeven.

(y) Tom. III. Differt. X. de *Angina maligna*, pag. 92 seq.

(z) *Raadgeving*, VII. Hoofdst. §. 115.

(a) *Oper. univers.* Sect. VI. Cap. IV.

(b) *Aphorism.* 873. cum VAN SWIETEN Tom. II. pag. 806.

(c) Tom. II. Cap. III. pag. 200.

IV. De *Catarri* en Verkouwdheid, zyn boven (§. CCLVII. 4. 5.), ter zyner plaatse reeds aangeroerd; gelyk 'er van den *Rheumatismus* (§. CCLV. I.), van de *Apoplexiæ* (§. CCLXII.), van de *Hydropes* (§. CCLX.), en van de *Asthmata* (§. CCLVI.), tot deeze *Classe* behoorende, is melding gemaakt.

§. CCLXXV. De geneezing der *Febres continuæ* (§. CCXVII.), waar onder de *Ephemerae*, *Synochi simplices* & *putridæ* behooren, zyn door de Heeren BOERHAAVE en VAN SWIETEN (*d*) in het breede behandeld. Ze worden *Febres sanguinæ* geheeten, in onderscheidinge van de *Febres gastricæ* (§. CCLXVIII. II.); te recht van BALLONIUS aangemerkt (*e*), en als zoodanige behandeld; 't geen van de hedendaagfche oordeelkundige Geneesoefenaaren, ten nutte der Lyderen, is aangenomen. De *Synochi putridæ* veranderen wederom *ex apparatu primarum viarum* (§. XLVII. 4.) in *gastricas putridas*, en brengen, volgens haaren gemengden aart, naar de voorafgaande en bykomende omftandigheden veelerhande gemengde ziekten voort, te wydloopig om hier alle te behandelen. — Men kan zoo wel over de eene als over de andere VO-
GEL

(*d*) *Comment. in Aphor.* 728-745. Tom. II. p. 412-503.

(*e*) *Lib. Epidemior.* II. pag. 78. [*Cum Histor. Constitut.* pag. 51.]

GEL (f) en SELLE (g) nazien ; by welke men de jongste Waarneemingen , uit de beste geneeskundige Schryveren verzameld , vinden zal ; van gelyken die der *Febres hemitritææ* , over welke BAGLIVIVS en F. HOFFMANN goede Verhandelingen geschreeven hebben : als mede over de zoo gevaarlyke , als zonderlinge *Febris nervea* , welker uitvoerige beschryving de Geneeskundigen aan de gedachtenis van HUXHAM (h) altoos verplichten zal.

§. CCLXXVI. De *Aphthæ*, Sprouw (§. CCXIII), deeze, even als de vorige Ziekten (§. CCLXVIII.) beneven de andere uitslag van *Petechien* en *Miliaria* , somtyds verzellende , zyn te omstandig door geleerde Mannen verhandeld , om 'er iets meer , dan de aanwyzing derwaarts heen , by te doen. Ze worden mede beter voorgekomen , dan , dat men , daar zulks te vermyden is , het op deeze gebrekkige pooging der natuure laate aankomen. — Een gering doch nuttig middel , kan 'er onder anderen in een minder soort tegen gebruikt worden ; bestaande *ex Boracis Venet.* ʒj. *Mell. alb. uncia* j. M. om van het zelve alle uuren een eijerlepeltje te gebruiken.

THEO.

(f) *Lib. citat.* pag. 36. §. 49 & seq.

(g) *Lib. citat.* pag. 104. 164. 178. 196 & seq.

(h) Tom. II. Cap. VII. pag. 78 & seq. Van gelyken in de *Nederlandsche Vertaaling.*

THEOREMA PRACTICUM.

Niettegenstaande zoo veele van elkanderen verschillende voorschikkende en bykomende oorzaken, in zoo veele onderscheidene lichaamen werkende, en het vermogen daar van door dezelfde werkzaam gemaakt zynde; 't zy de Gal worde aangezet, de uitwaasfeming belet en bedorven, het bloed verhit, of de zenuwvogten worden kragteloos gemaakt; zoo blykt nogthans de mogelykheid, dat deeze zoo van een wykende beginsels het zelfde gewrogt kunnen te wege brengen. — Een Leerstuk, in de Geneeskunde van de uiterste aangelegenheid. Want, hoe zeer de bovengestelde waarheid ontegenzeggelyk is, en het *effect* daar zynde, de geneezing ten laatsten op het zelfde nederkomen moet, zoo blyft echter de kennis van deeze onderscheidingen allernoodzaaklykst; naardien de aenleg van de geneezinge der ziekte, naar deeze onderscheiding, alleen recht kan begonnen worden; en de goede of kwaade uitflag van dit begin veelyds afhangt. —

Van de GENEEZINGE *der* BESMET-
TENDE VERMOGENS.

§. CCLXXVII. De Geneezing der Kinderziekte, wegens den Koophandel enz. hier voor-
nament-

namentlyk in aanmerking komende, terwyl die der Mazelen en het Roodvonk, of de *Febris scarlatina* door ROSEN VAN ROSENSTEIN (i) zeer wel beschreeven, en door den Hoogleeraar DE HAEN opzettelyk (k) zyn behandeld, min tot dit oogmerk betrekkelijk schynen; zoo kan ik als nog van dit stuk weinig meer voortbrengen, dan ik daar van boven (§. CCXXXII.) hebbe medegedeeld. Dit is zeeker, dat de Inenting in het Vaderland voet wint, en de vooroordeelen tegen de zelve allengskens verminderen. — Dat het ook zoo min in deezen ontbreekt aan yverige navorfchingen, om de natuurlyke Kinderpokjes langs eenen gemakkelyker weg te bestryden, als men in andere Landen, omtrent dit gewigtig stuk, werkzaam is. [Wordt myn wensch vervuld, zoo hoope ik, ter bekwaamer gelegenheid, aan myn Vaderland mede te deelen, in hoe verre ik in deeze myne aanhoudende poogingen, mynen arbeid met eene goede uitkomst hebbe mogen bekroond zien; waar van, zoo in deeze, als in andere Steden van het Gemeenebest, meer dan honderd goede geneezingen bereids gedaan zyn.]

§. CCLXXVIII.

(i) *Handleiding*, XV. Hoofdst. bladz. 328 enz. en XXV. Hoofdst. bladz. 557.

(k) *De Febr. Division*. Divis. VI. §. 2. p. 22. & §. 6. p. 103.

§. CCLXXVIII. Ten aanzien van de heimelyke Ziekten, zyn grootere en kleinere boeken en *periodique* geschriften, ja zelfs nieuws-papieren, met de geneezinge derzelven opgevuld. Weinige Aanmerkingen kan ik alleen hier by voegen; te weeten: dat het middel van J. LOOFF (l) niet nieuw schynt; naardien het zelve reeds zoude voorkomen by BOHNIUS (m), en TEICHMEYER mede van eene gelyke bereidinge gewaagde (n). — Dat ASTRUC reeds in aanmerking nam, om *Mercurialia* in eene *Gonorrhœa* toe te dienen (o): waar omtrent VAN SWIE-

(l) *Donum Chemicum* enz. Gron. 1773. bl. 41.

(m) In *Dissertationibus Chémico-Physicis*, Lips. 1696. Cap. de *Calcinatione*, pag. 336. hisce verbis: „Pariter hujus loci est illa ferri corrosio, cum hujus laminæ mercurius sublimatus infertitur, illaque cellæ committitur, ut hujus concretum salinum, ab acris humiditate deliquescens, sensim aliquid substantiæ metallicæ delibet, secumque sub liquoribus rubicundi schemate auferat.”

(n) In *Institutionibus Chémicæ Dogmaticæ & Experimentalis*, Jenæ 1729. 4to. pag. 169. en aldaar op pag. 164. onder den titul van *Crocus per mercurium sublimatum*. Welke Schryver beweert, dat dit *Liquor* te onrecht, een *mercuriaal* vogt wordt geacht, dat het *Acidum* van den *Mercurius sublimatus* het yzer aangrypt, en in zich smelt, zoo dat de *Mercurius* losgelaaten en verlevendigd wordt. Dat zulks blykt, door het zelve vogt door een *retort* te destilleeren: want dat als dan het yzer in den kromhals, op den grond, onder de gedaante van een *crocus* blyft liggen, terwyl het zuur van den *sublimate*, geheel overeenkomstig aan een Philosophischen geest van *Vitriool* (*cum Spiritu Vitrioli Philosophico conveniens*) overgaat. — Welke beide Aanmerkingen ik aan den Heer Doctor J. BILDERDYK, te Amsterdam, verschuldigd ben.

(o) *De Morbis Venereis*, Tom. I. Lib. III. Cap. I. §. V. II. 6. pag. 266.

SWIETEN van oordeel was, dat deeze dit gebrek niet genazen; maar wel *purgantia protracta* (p). [THEDEN [q] genas die *Methodo Antiphlogistica*, door het gebruik van Poeders, uit *Terrestria*, *Sal Glauberi* en *Rheum* zamengesteld; eindelyk met *Balsamus copaiva*, zonder *Mercurius* te gebruiken.] De *Balsamus Racasira* werd met eene en andere gifte meer vermogende gevonden, dan veele onzen *Balsamus copaiva* in deeze geneezing konden te wege brengen (r). — De behandeling door *Mercurialia* is echter verre de gemeenste, hoewel veelen 'er dagelyks door bedorven worden! — [Houdt de nieuwe wyze, door den Heer VAN WYE [s] gemeen gemaakt, om dit gebrek door den *Mercurius sublimatus adustus*, zonder ongemak, te geneezen, stand, dan is dezelve tot nog toe de kortste en zekerste van allen; waar door teffens het beruchte middel van Yvo GAUKES ontdekt is, met welke ik verscheidene goede geneezingen op de *Lues venerea* weet gedaan te zyn. —]

§. CCLXXIX. Wegens de Watervrees zyn verscheidene middelen aan my medegedeeld, welken der Maatschappye worden voorgehouden, om dezelve onder de *Bylagen* te laten plaatsen, alwaar

(p) *Commentar.* Tom. V. pag. 480.

[q] *Comment. de reb.* Vol. XXI. pag. 720.

(r) *Att. Phys. Med.* Vol. I. Appenp. pag. 123.

[s] *Verhandeling over eene byzondere Bereiding, en gebruik van het bytende Sublimaat, enz.* Amst. 1777.]

alwaar dezelve by de letters C c. voorkomen. — Bekend zyn de gedrukte Voorschriften van FRIESLAND en *Leiden*; een ander wordt 'er op de *Zwaluwe* aan gebeeten menschen en beesten geëxtribueerd (t). [En eindelyk zag een ander het licht, door den aankoop van zyne Majesteit den *Koning van Pruysen* [u]; het geen reeds in het gemeen scheen bekend te zyn [v].

§. CCLXXX. Over het Schurft en deszelfs behandeling, hebben PRINGLE (w), ROSEN VAN ROSENSTEIN (x), VAN SWIETEN (y), TISSOT (z) en BUCHAN [a] omstandig gehandeld, by welken men de beste Geneeswyze uitkiezen kan. — [De kortste van allen is die van het *Vitriool-zuur* [b], dat in weinige dagen dit lastig ongemak overwint].

§. CCLXXXI.

(t) Wylen de Heer C. VAN DE LEUR, in Ieven *Balliuw en Secretaris in de Oude Tonge*, heeft my het zelve gunstig medegedeeld, verzekerende het onder de papieren van den Overledenen, met zyn hand onderteekend, gevonden te hebben; en dat de Familie, die dit middel debiteeren, het van deeze hand ontfangen hebben. Zoo verre de werking van het middel op de *Zwaluwe* betreft, weete ik niet, dat het gemist hebbe, [zoo lange ik de Geneeskonst in *Oderflacqué* hebbe geoeffend.]

(u) Volgens bekendmaking daar van den 23. Juny 1777.

(v) HOUTTUIN *Natuurl. Histor.* I. Deel IX. stuk, bl. 220. van Dr. HARTMAN, uit de *Ephem. Nat. Cur.* 1742. pag. 325.

(w) Part. III. Chap. VII. pag. 144.

(x) *Handleiding*, XXIII. Hoofdst. bladz. 533.

(y) *Legerziekten*, bladz. 83.

(z) *Raadgeving*, XXVI. Hoofdst. bl. 293.

[a] *Huisfelyke Geneeskonst*, bl. 474.

[b] A. LENTFRINK *Uitgez. Verbandel.* I. Deel, bl. 101.

§. CCLXXXI. De Verhandelingen over de Wormen , van den Hooggeleerden Heere VAN DOEVEREN (c), van *Profesfor* PALLAS (d) van Dr. VAN PHELSUM (e), [en van my, met opzicht tot de Ziekten , in welke ze gevonden zynde , groote wanorders maaken,] leveren een verzameling van nuttige waarneemingen uit. ROSEN VAN ROSENSTEIN (f) heeft 'er een voortreffelyk Hoofdstuk over , wel waardig geleezen te worden , waar by men VAN SWIETEN (g), TISSOT (h) en BUCHAN [i] voegen kan , uit welken men een vry volleedig zamenstel zal kunnen maaken.

1. In de *Ascarides* is de *Cinnaber* met de *Rhabarber* een vermogend middel (k).

2. Het *Elixir Vitrioli* , de *Syrupus Helleborastri* , en de *Tinctura Melampodii* , zoo geen *Specifica* , zyn ten minsten vry zekere middelen tegen de lange ronde Wormen. Gelyk ten

3. De *Theriaca Andromachi* , en de *Filix* het in den volsten nadruk tegen den Lindworm zyn (l).

§. CCLXXXII.

(c) *Dissert. de Vermibus intestin. praesertim Tania*, Leid. 1752.

(d) *Dissert. de infestis viventibus intra vivena*. Leid. 1760.

(e) *Natuurkundige Verhandel. over de Wormen*, Leeuw. 1763.

(f) XXI. Hoofdst. bl. 414.

(g) L. c. bladz. 101.

(h) L. c. § 409. bladz. 370.

[i] XLV. Hoofdst. bladz. 424.

(k) *Medic. Transact.* Vol. I. p. 45. *Gen. Bibl.* IX. D. bl. 10.

(l) *Verband. over den Lindworm*, Amst. 1776. cum GALENI 5. *Class.* Cap. 8. Fol. 59 c. 96 A. & A. SPIEGEL *de Lumbrico lato*.

§. CCLXXXII. De Steen thans min dan voorheen in het Vaderland kwellende , kan ik de geneezing derzelve te gereeder voorby gaan ; te meer , alzoo 'er dagelyks zoo-veele nieuwe middelen , tegen deeze smertelyke kwaale worden uitgedacht , dat ik met de optellinge daar van den Leezer verveelen zoude.

§. CCLXXXIII. — Meer zal ik van deeze geneezingen niet zeggen ; terwyl myn voornaame oogmerk geweest is , het klaare en duidelyke verband van de Ziekten tot haare oorzaaken aan te wyzen ; en het by alle kundigen vast staat , dat de Ziekten wel gekend , half geneezen zyn. — Behaagt deeze myne arbeid aan de Edele Maatschappye der Wetenschappen , opgericht te *Haarlem* , van waar de eerste beginselen der gemeenschappelyke Wetenschappen zyn voortgekomen , zal ik myne poogingen niet te vergeefs achten ingerigt te zyn. Waarom ik deezen zwaaren , moeijelyken en gebrekkigen arbeid , met de betuiging van mynen goeden wille en welmeenende poogingen , met deeze Zinspreuk liefst heb willen besluiten.

Prodesse tenemur
 Omnibus , at nostris potius , Jehovah creavit
 Nos , non ut solum nobis , nostrisque propinquis ,
 Ast aliis etiam , quam possumus emolumento
 Simus.

Maximè PALINGENIUS.

N A B E R I C H T.

De woorden van CELSUS op den Tytel, en die van HIPPOCRATES, op deszelfs rugzyde geplaatst, scheenen de scheering en den inslag te moeten uitmaaken van eene Verhandeling, welke de Ziekten van het Vaderland bevatten zoude.

Volgens deeze Vraagbaaken, moest het ontwerp gaari — over het verschil der Ziekten, naar gelang van de Jaargetyden, en derzelve verschillende Saisoenen; met betrekking tot de Winden, in hunne tegenovergestelde hoedanigheden, van eenen warmen en vogtigen, of kouden en droogen aart, enz. welke aan deeze Landen en sommige gedeelten derzelve meer algemeen, en aan anderen wederom meer byzonder eigen zyn. — Over den byzonderen aart der Wateren, in deeze Landen zoo zeer van den anderen afwykende: waarom de zorg in elke Stad en Plaats gaan moest over de byzondere Ligging derzelve, ten aanzien van de Winden, en van de bewerkinge der Zonne op dezelve. — Over den Aart en Natuur der gronden; of de Landen naakt, van water ontbloomt, of lommerryk en vogtig, dan wel laag en zoel, of hoog en koud, gelegen zyn. — Over de levenswyze der Menschen, in hunne verschillende opzichten, zoo van overvloed, als gebrek; en de heilzame, of nadeelige hoedanigheid der gebruikelijke voedsels; als van de Beweging en Rust, Arbeidzaamheid en Ledigheid, met het geen vercicht wordt

ter verkryginge van de behoeften deezes Levens, aan zoo veele veranderingen onderworpen, en aan zoo veele gevaaren en wisselvalligheden blootgesteld; en tot de wyze, hoe zich daar tegen te beveiligen; waar by de Invloed der Hemelsche Lichaamen ook zyne opmerking vorderde.

Eene naauwkeurige overweeging van deeze gewigtige waarheden, kan de nevels eener oppervlakkige beschouwing van de Ziekten der Nederlanden (§. VIII.) best doen verdwynen; en de noodzaakelykheid eener uitgebreide Verhandeling, welke deeze opgenoemde Onderwerpen vereisfchen, die in ons Vaderland vry aanmerkelijk en van elkander zeer onderscheiden zyn, wettigen.

De Schryver van de *Natuurlyke Historie van HOLLAND* begreep te recht, dat het Antwoord op de Vraage, door de Hollandsche Maatschappye opgegeeven, geenzints binnen enge paalen konde beslooten, maar op eene Stelkundige wyze moest behandeld worden (*). — Het is ook op den raad van een voornaam licht in de Geneeskunde, dat ik aan myne Verhandeling haare tegenwoordige gedaante gegeeven hebbe. — En wilde men den voornaamen grond van de medewerkende oorzaaken in het oog houden, dan moest alles, wat den Dampkring in deeze Landen aandoet, de eerste en voornaamste plaats beslaan; en wanneer ik van ter zyden met een der grootste Mannen in ons Vaderland, over dit gewigtig stuk geraadpleegd heb, zoo heb ik uit wederzydsche gesprekken altoos begreepen, dat, wanneer de invloed van deeze vermogende Verheveling het voornaame onder de hoofdoorzaak niet uitmaakte, alle arbeid te vergeefs zou zyn aangewend, om het waare doel te treffen.

Dan,

(*) III. Deel, 5. stuk, bladz. 1556.

Dan , om aan alle de verschillende uitwerkingen van den byzonderen Dampkring in deeze Landen , en veele Plaatsen derzelven , naar den Raad van HIPPOCRATES , het noodige licht by te zetten , was 'er meer dan gewoone hulpe noodig (§. VI.). — Hier toe heb ik gebruik gemaakt van zeer veele Berigten , van welke sommigen tot Spooren en Prikfels van navolging strekken ; en waar uit niet wel een willekeurig Uittreksel kon gemaakt worden , zonder aan den arbeid en de verdiensten der Berichteren te kort te doen : en , of schoon veelen deezer Waarneemingen omstandiger , andere wederom bekrompener zyn medegedeeld , zoo hebben zy echter haare nuttigheid gehad ter ontdekkinge van deeze en geene byzonderheden , welke zonder dezelve niet konden kenbaar worden : hoewel 'er nog een ruim Veld overblyft voor ieder Vaderlandsch-gezinde , om in zyne eigene plaats een volleediger Zamenstel te ontwerpen van die verschynfelen , welke ik , of in het algemeene , of ook in het byzondere , heb zoeken te betrachten.

Gaarne had ik den verkreegen Eerenprys willen deelen met alle die voortreffelyke en Vaderlandsch-gezinde Lieden van verscheiden rang , smaak en kundigheid , welken my zoo veele nuttige bouwstoffen hebben toegevoegd ! — Dan , vermits dit niet geschieden kan , zoo neeme ik de vryheid , hunne Naamen , volgens de orde der behandeling (§. XV.) , hier te laten volgen : 't welk ik des te gereeder doe , op dat het blyken moge , dat , het geen ik van de Natuurlyke Gesteltenisse des Vaderlands hebbe medegedeeld , uit echte Berichten van des Kundigen , in de Plaatsen en Distrieten , waar in zy woonden , of bekend waren , is opgemaakt.

I. *Het Bericht van de Landen van den HELIUS , en onder deeze dat van*

STAATS-VLAANDEREN , is ingekomen van

- G. O. *Rawwerts* , Medic. Doct. , en Stedehouder te Hulst ; medegedeeld door * *J. J. Rawwerts* , Predikant in 's Hage ; en
 A. *Hattinga* , Ontfanger van de Gemeene Middelen , en Commis van 's Lands Magazynen van Lillo en Liefkenshoek.

ZEELAND , en onder dit wegens

Middelburg , van

- E. P. *van Visvliet* , J. U. en Med. Doct. Kiesheer enz.

Zierikzee , van

- * *J. Baster* , Med. Doct. Lid deezer Maatschappye enz. medegedeeld door Mr. *A. Perrenot* , Directeur deezer Maatschappye , Raad in de Domeinen van Zyne Doorl. Hoogheid , enz.

ZUID-BEVELAND en de Stad Goes , van

- Mr. *L. P. van de Spiegel* , Burgemr. deezer Stad enz.

Het *Eiland van Tbolen* , van

- A. *D. van Casteel* , Chirurzyn en Practizyn te Maartensdyk , enz. medegedeeld door Mr. *D. J. Hutspot*.

De *Wilmstad* , van

- W. *van Noordt* , Med. Doct. Dykgraaf enz. medeged. door Mr. *D. H. van Nooten* , tans Raad in de Vroedschap te Schoonhoven,

Over-

Overflacquée.

Uit eigene Waarneemingen, enz.

II. *Wegens de Steden en Landen aan de
UITWATERENDE RIVIEREN; als van*

Dordrecht en deszelfs Eiland, van

- J. van Wageningen*, Medic. Doctor, en van de goede Luiden van den Agten; medegedeeld door *J. F. Martinet*, A. L. M. Ph. Doctor, thans Predikant te Zutphen; en
- J. T. Hooft*, Koopman.

Geertruidenberg, van

- . . . *Coets*, Medic. Doctor, enz. medegedeeld door *J. van Spaan*, Predikant in 's Hage.

De Langstraat, van

- . . . . . Med. Doctor; en
- A. Q. Kolff*, Secretaris van Kraajestein, en Substit. Secretaris van Middelharnis, enz.

Het *Land* van ALTENA, van

- H. Kumsius*, Predikant te Eeten en Meeuwen, medegedeeld door *Mr. A. N. Mollerus*, Gr. van den hoogen Raade van Holland, Zeeland en West-Vriesland.

's *Hertogenbosch*, van

- J. J. van der Haar*, Heel- en Hand-Arts, Lid deezer Maatschappye; medegedeeld door *J. F. Martinet*, enz.; en
- J. M. de Man*, Med. Doct. Archiater te Nymegen.

Het *Quartier* van N Y M E G E N , en de Stad op het
zelve gelegen , als mede wegens het *Quar-*
tier van M A A S en W A A L ; van

J. M. de Man , enz. medegedeeld door *J. F. Martinet*
enz. ; en

P. N. Lotichius , Medic. Doctor.

De *Grave* en het *Land* van *Cuyk* , van

Mr. *M. C. Pasques des Chavonnes* , Amptman der Stad
Grave en den Lande van *Cuyk* , Heer tot *Humen* ,
enz. ; en

A. C. de la Gennesté , Medic. Doctor.

Van den *Gelderschen Yffel* , en een gedeelte van
O V E R Y S S E L ; en onder dit gedeelte wegens

Doesburg , van

F. D. vander Mark , Medic. Doctor. medegedeeld door
J. F. Martinet , enz.

Zutphen , van

* *E. de Vries* , Medic. Doctor ; door den zelven.

Campen , van

. . . *de Ruiter* , Chirurgyn Major , enz. en
J. Renaud , Walsch Predikant ; door denzelven.

O V E R Y S S E L *geheel* , van

J. H. Stolte , Medic. Doctor , enz. medegedeeld door
Mr. *A. A. van Idäekinghe* , Burgemeester der stad *Gro-*
nningen , en *J. F. Martinet*.

Van

Van den NEDER-RHYN en van de BETUWE, van
R. G. Bartz, thans Predikant te Leerdam.

Van de VELUWE en *Veluwen Zoom*, van
J. F. vander Veeben, Medic. Doctor.

Van *Culemborg*, van

C. A. Kloekhof, Med. Doctor, Burgemeester enz. mede-
 gedeeld door *Mr. A. Perrenot*, enz.

Van het *Land* van ARKEL en de VYF HEEREN LANDEN.

Een Gezelschap van geleerde Natuuronderzoekers, mede-
 gedeeld door *Mr. D. H. van Nooten*.

Wegens *Gorcum*, van

A. Blom, Medic. Doctor; medegedeeld door *G. Kolff*,
 Emer. Predikant te Spyk.

Wegens *Leerdam*, van

C. P. Smitsbergen, Medic. Doctor; medegedeeld door
R. G. Bartz, enz.

Van den ALBLASSER WAARD, van

H. Taay, Opziender over het Zegel, wegens 's Lands
 Collectieve Middelen; medegedeeld door *J. Ebbe*,
 Notaris in 's Hage; en
J. van Wageningen, enz.

Van den LOPIKER WAARD, het *Land* van STEIN,
 en den KRIMPENER WAARD; van

G. J. de Jong, Predikant te Oudewater; en

A. Ledeboer, Predikant te Haastrecht; medegedeeld door
Mr. *D. H. van Nooten*, enz.

Nopens Gouda, van

P. Blaauw, Predikant aldaar; medegedeeld door *J. van Spaan*, enz. en

A. Verryst, Med. Doctor.

Van Yffelstein, van

J. E. Lyklama a Nyebolt, Med. Doctor.

Van Schoonhoven, van

W. van Lil, Medic. Doctor.

III. *Van de Landen tusfchen den gemeenen MAAS en RHYMOND, en het VLIET gelegen, en onder deeze,*

Wegens de MAASSTEDEN; als betreffende *Rotterdam*,

S. de Monchy, Med. Doct. en Professor, enz. en

* *P. Vink*, Med. Doctor, Anat. & Chir. Lector, enz.;
medegedeeld door *C. C. H. Meuschen*, Legations-
Raad, enz.

Delfshaver, van

W. Servaas, Med. Doctor.

Schiedam, van

G. Soetens, Predikant, enz. en

W. M. Keuchenius, Med. Doct. Schepen en Raad, enz.

Vlaar-

Vlaardingen, van

A. van den Ham, Med. Doctor.

Maasfluis, van

J. Koole, Med. Doct. enz. medegedeeld door *J. Schim*,
Lid deezer Maatschappye.

De *Binnensteden* enz. in DELFLAND; als van *Delft*,

W. Verbrugge, Med. Doct. præfident Schepen enz. mede-
gedeeld door . . . *van Goens*, Collonel van de Gar-
des Dragonders; en

* *J. Verbrugge*, Med. Doctor.

's *Hage*.

Uit Verscheidener Waarneemingen.

De *Dorpen* in het WESTLAND, enz.

Volgens opgave daar van §. LXXIII*, gedaan.

RHYNLAND, en de Steden en Dorpen, daar
onder begreepen; als van *Leiden*,

C. Byleveld, Med. Doctor; en

J. le Francq van Berkbey, Med. Doctor, Historiæ Nat.
Lector, enz.

De *Weteringen*, van

J. W. Bouwink, toen Predikant aldaar, thans te Voor-
schooten.

Haarlem, van

J. Engelman, Medic. Doctor, Opziender van 's Lands
Werken van Rhymland, enz. door Mr. *A. Perre-
not*, enz.

N A B E R I C H T.

AMSTELLAND, van

J. Bilderdyk, Medic. Doctor, Opziender van 's Lands Collectieve Middelen; medegedeeld door *F. Vaster*, Inspecteur van 's Lands Collectieve Middelen over het Zuider deel.

GOOLAND. *Naarden, Weesp en Muiden*, van

H. Rappardus, Predikant te Nederhorst den Berg; en *D. van Boshuizen Craanen*, Medic. Doctor te Naarden; medegedeeld door *W. de Koning*, Pred. in 's Hage.

Hilversum en de Oude Loosdrecht, van

D. Vreedenburg, Chirurzyn te Hilversum; en *J. de Mol*, Predikant in de Oude Loosdrecht.

NOORD-HOLLAND. *De Beverwyk*, van

A. Roskam Kool, Koopman enz. medegedeeld door *J. F. Martinet*, enz.

Van Zaandam, van

. . . . *Dico*, Burgemeester enz. en Een Medicus aldaar, de naam onbekend; medegedeeld door den zelve.

Van Alkmaar, van

Mr. R. Paludanus, Raad en Thesaurier, Directeur dezer Maatschappye, enz.; medegedeeld door *Mr. D. H. van Nooten*, enz.

* *M. Hofkens de Courcelles*, Med. Doctor; en *S. du Bois Hoolewerf*, Med. Doct. Schepen en Raad.

Edam,

Edam, en een groot-gedeelte van het oostelyk en zuidelyk gedeelte van Noord-Holland, van

ƒ. *F. Martinet*, A. L. M. & Phil. Doctor, toen Predikant deezer Stad, thans te Zutphen, enz. ; medegedeeld door *W. de Koning*.

Van *Hoorn*, van

De Ziekten volgens opgave van * . . . *Schaagen*, Med. Doctor ; en *P. Denker*, Chirurgyen te Edam.

De Levenswyze en de nauwkeurige beschryving van het Koegras, de Waard-gronden en de Gronden van de Zuider-Zee, — van * *P. Binkborst*, Burgemeester en Bewindhebber, enz. ; medegedeeld door *ƒ. C. Reigersman*, Thefaurier Generaal van Zyne Doorlucht. Hoogheid, enz.

Van *Enkhuizen*, van

ƒ. *F. Martinet*, enz. van een Med. Doct. * onbekend.

Van *Wieringen*, van

ƒ. *W. Caarl*, Chirurgyen en Practizyn, enz. ; medeged. door *ƒ. F. Martinet*, enz.

Van de *Wormer*, van

D. D. Donker, Predikant ; door *ƒ. F. Martinet*.

Van *Marken*, van

ƒ. *de Graaff*, Schout enz. door denzelven.

Van *Texel*, van

ƒ. *F. Martinet*, enz.

IV. *Wegens de Provincie FRIESLAND, en in het zelve*

Stavoren, van

W. Keuchenius, Med. Doctor enz. door denzelven.

Van

Van *Harlingen*, van

. . . . *Styl*, Med. Doctor enz. en
S. Stinstra; Med. Doctor enz. door denzelfven.

Het *midden-gedeelte* van FRIESLAND, van

M. van Pbelsum, Med. Doctor, enz. medegedeeld door
S. Stinstra, enz. en

B. van der Feen, voorheen Predikant in 't Heeren Feen,
 thans te Delft.

V. *Van de Provincie GRONINGEN.*

De *Stad* en de *Ommelanden*, van

. . . . *Gummer*, Med. Doctor, enz.; medegedeeld
 door Mr. *A. A. van Iddekinge*, enz.

Van *Appingedam*, enz. van

J. Zwart, toen Predikant aldaar, thans in de Wilmstad.

VI. *Van de hoogere Landen, en onder deeze*

Van *Drenthe*, van

Mr. *J. van Lier*, Ontfanger Generaal des Landschaps
Drenthe, enz. medegedeeld door *A. Vosmaer*, Di-
 recteur van het Kabinet van Zyne Doorlucht. Hoog-
 heid, enz.

Coeverden, van

. . . . *de Blecourt*, Commis van 's Lands Magazy-
 nen, enz.; medegedeeld door Mr. *A. A. van Idde-
 kinge*, enz.

De

De *hooge* VELUWE, enz. van

A. van den Berg, toen Predikant te Barneveld, thans te Arnhem; en
H. Bergbuis, Med. Doctor te Amesfoort.

Het *hooge* van de MAJORIE, enz. van

J. M. de Man, enz.

*

*

*

De *Waterstaat* van SCHIELAND is voor een gedeelte opgegeeven door G. SOETENS enz, en geheel, benevens die van DELF- en RHYNLAND, door D. KLINKENBERG, *Ordinaris Klerk ter Secretarje van Holland*, en Lid van deeze Maatschappye. — Die van NOORD-HOLLAND door Mr. R. PALUDANUS, een fraai stuk, 't welk eene byzondere Verhandeling vereifchte, en in alle zyne omftandigheden niet heeft kunnen medegedeeld worden. — Die van FRIESLAND en het *Landschap* DRENTHE, door den den Wel Ed. Gestrengen Heer *Capitein Ingenieur* C. J. CRAJENHOFF, welke mede om deszelfs uitgebreidheid niet heeft kunnen geplaatst worden: hoewel het zelve den waaren staat dier gedeelten van het Vaderland, op hooge orde opgenomen, bevat. —

Alle welke Berichten dan, langs de evengenoemde wegen en middelen, om zoo veel mogelyk de geheimhouding te bewaaren, my geworden zynde, betuige ik by deezen myne openbaare dankzegginge aan hun allen in de verscheidene opzichten, waar in zy het hunne tot dit
zamen-

zamenfel hebben bygedraagen ; terwyl ik dezelve als zoo veele waardige Leden en mede Bestuurders der Maatschappye , voor zoo verre die als nog in haar luisterryk lichaam niet zyn ingelyfd , op het nederigste voordraage , ten einde dezelve het overblyvende verder mogen helpen vervullen ! En , hoewel verscheidenen deezer Begunstigers , door den dood reeds weggerukt , wier naamen met een * geteekend zyn , de vrugten van hunnen arbeid niet hebben mogen zien ; zoo wensche ik echter van harten , dat de nog leevenden in hunnen Vaderlandschen iever , ter ontwikkeling van den zwaaren begonnen knoop , mogen voortvaaren , het heilzaame nut daar uit ontwaar worden , en anderen tot gelyke poogingen blyven aanzetten.

Ten aanzien van de behandeling zelve , heb ik dit alleen nog maar te melden : dat sommige Berichten by de overgifte ontbraken , en na de bekrooning eerst ingekomen zynde ; volgens de Wet deezer Maatschappye tusschen [ ] gesteld zyn ; dat van gelyken omtrent andere waarneemingen en latere ontdekkingen is geschied. Gelykerwys de rede van eene nadere uitbreidinge §. CCXLIX. not. t. verklaard is. — Gaarne had ik deezen Schat van Waarneemingen en Berichten in eene gelykluidende taale willen voortbrengen ; en ware het mogelyk mynen Landgenooten mededeelen. Dan de veelvuldige onderscheidene Berichten , naar de taal van ieder in het byzonder ontworpen , de afgelegenheid der drukpersse , by myne dagelyksche onvermydelyke bezigheden enz. hebben my de onmogelykheid daarvan by de uitkomst doen ondervinden. — Men overweege myn gezegde (§. CCLXXXIII.) ; en verbeter de meest-zinftoorende Feilen op de beste wyze.

O P ZWANENBURG.

7 ANUARY, 1776.

Da- gen	Baro- met.	Ther- mom.	Kragten St. der Wind.	Lugt-ge- steldheit.	Magneet- Naald.	Regen in Lijnen.
	30. ^{I 1/2}	35	Z ZW 2	Omtr. helder	21° 42'	
1	- ^{I 3/4}	35	OtZ 2	—	- 40	
	29.10 ^{I 3/4}	35	ZZO 2	—	- 39	
	- ^{I 3/4}	34	OtZ 4	Betr. sneeuw	- 39	I
2	- ^{I 3/4}	35	— 4	—	- 40	
	- ^{I 3/4}	31	— 4	Zeer betr.	- 42	
	30. ^{I 3/4}	28	ONO 2	Helder	- 41	
3	- ^{I 3/4}	30	— 2	—	- 42	
	- ^{I 3/4}	24	— 2	—	- 43	
	- ^{I 3/4}	26	ZO 4	Zeer betr.	- 43	
4	29.10 ^{I 3/4}	29	— 6	Betr. sneeuw	-	
	- ^{I 3/4}	34	— 8	—	-	5
	- ^{I 3/4}	40	ZW 2	Betr. regen	- 43	5
5	- ^{I 3/4}	41	— 2	Zeer betr.	- 44	
	- ^{I 3/4}	41	— 2	Betr. mist	- 43	V)
	- ^{I 3/4}	32	NO 2	Betrokken	- 43	
6	- ^{I 3/4}	30	— 4	—	-	
	- ^{I 3/4}	26	— 6	—	-	
	- ^{I 3/4}	21	— 8	Betr. sneeuw	-	
7	- ^{I 3/4}	21	— 8	—	- 43	
	- ^{I 3/4}	24	— 6	—	- 44	
	- ^{I 3/4}	32	— 4	Betrokken	- 43	
8	- ^{I 3/4}	31	— 4	Zeer betr.	- 42	
	- ^{I 3/4}	20	— 6	Betrokken	- 40	
	- ^{I 3/4}	17	— 6	Zeer betr.	- 42	
9	- ^{I 3/4}	20	— 6	Omtr helder	-	
	- ^{I 3/4}	20	— 4	Betrokken	-	
	- ^{I 3/4}	25	... 0	—	- 40	
10	- ^{I 3/4}	29	... 0	—	- 43	
	- ^{I 3/4}	30	Z 2	—	- 42	
	- ^{I 3/4}	29	ZO 2	—	- 42	
11	- ^{I 3/4}	32	— 2	—	- 39	
	- ^{I 3/4}	29	OZO 2	—	-	
	- ^{I 3/4}	27	ONO 4	—	- 39	
12	- ^{I 3/4}	30	— 4	—	- 42	
	- ^{I 3/4}	29	— 4	—	- 38	
	- ^{I 3/4}	26	NO 6	— sneeuw	- 39	
13	- ^{I 3/4}	26	— 6	—	- 38	
	- ^{I 3/4}	26	— 8	Betrokken	-	
	- ^{I 3/4}	26	— 6	—	- 37	
14	- ^{I 3/4}	26	— 6	—	- 38	
	- ^{I 3/4}	25	— 6	—	- 39	L)
	- ^{I 3/4}	25	— 6	—	- 40	
15	- ^{I 3/4}	28	— 4	—	- 42	
	- ^{I 3/4}	26	— 2	—	- 39	
	- ^{I 3/4}	27	— 2	—	- 39	
16	- ^{I 3/4}	30	— 2	—	-	
	- ^{I 3/4}	26	— 2	—	-	

W A A R N E M I N G E N

J A N U A R Y, 1776.

Da- gen.	Baro- met.	Ther- mom.	Kragt en St. der Wind.	Lugt-ge- steldheit.	Magneet- Naald	Regen in Lynen.
17	29. 9 $\frac{1}{4}$	28	NO 4	Betrokken	21 ^o 38'	
	- 9 $\frac{1}{4}$	30	— 4	Zeer betr.	37	
	- 9 $\frac{1}{2}$	31	— 4	Betrokken		
18	- 10 $\frac{1}{2}$	24	ONO 4	Helder	38	
	- 1	27	— 4	—		
	- 11 $\frac{1}{4}$	18	O 2	—	35	
	- 11 $\frac{1}{2}$	11	— 2	—	35	
19	- 11 $\frac{1}{2}$	15	— 2	—		
	- 9 $\frac{1}{2}$	11	— 2	—		
	- 8 $\frac{1}{2}$	9	O t N 2	—	35	
20	- 8 $\frac{1}{2}$	16	— 2	Omt. held.		
	- 7 $\frac{3}{4}$	14	— 2	—		
	- 7	24	ZW 2	Betrokken		
21	- 6 $\frac{1}{2}$	3	— 2	—	35	
	- 6	30	— 2	—		
	- 5 $\frac{1}{2}$	28	ZZW 2	—		ND
22	- 5 $\frac{1}{2}$	29	— 2	Zeer betr.	34	
	- 5	30	Z 2	Betrokken	38	
	- 6	30	 0	—	32	
23	- 6 $\frac{1}{2}$	34	W 2	Omt. helder	33	
	- 8	27	NO 2	—	32	
	- 9	29	W 2	Zeer betr.	30	
24	- 9 $\frac{1}{4}$	35	— 2	Omt. held.	33	
	- 10 $\frac{1}{2}$	27	O 2	—	32	
	- 11	25	O t N 2	—	35	
25	- 11 $\frac{1}{4}$	26	— 2	—	35	
	- 11	20	— 2	Helder	35	
	- 11 $\frac{1}{4}$	17	NO 2	—	36	
26	- 11 $\frac{1}{2}$	18	— 4	—	35	
	- 11 $\frac{1}{4}$	15	— 2	—	34	
	- 11 $\frac{1}{4}$	0	ONO 6	—	30	
27	- 11 $\frac{1}{2}$	5	— 6	—	33	E□C
	30.	4	— 6	—		
	- 1 $\frac{1}{4}$	4	O t N 4	—	30	
28	- 1	13	— 4	—	34	
	- 1	9	— 2	—		
	- 1	13	— 2	—	30	
29	- 1	22	— 2	—		
	- 1	14	— 2	—		
	- 1	22	O 2	Zeer betr.		
30	- 1	24	— 2	Omt. helder		
	- 1 $\frac{1}{2}$	13	— 2	Helder		
	- 1 $\frac{1}{2}$	9	 0	—		
31	- 1 $\frac{1}{2}$	19	 0	—		
	- 1 $\frac{1}{2}$	14	 0	—		

Hoogste Barom. 30 D. 2 $\frac{1}{4}$ Lyn.
 Laagste dito 29 - 3 $\frac{1}{2}$
 Middelh. dito 29 - 8 $\frac{3}{8}$
 Hoogste Thermo. 35 } Gr.
 Laagste dito 0 }
 Middelh. dito 17 $\frac{1}{2}$

Gemidd. Barom. 29 D. 8 $\frac{8}{10}$ L.
 - - - - - Therm. 24 $\frac{1}{10}$ Gr.
 t Gevallen Water 11 L.
 Uitwaseming
 Dagelyksche kragt
 der Winden 3 $\frac{1}{2}$.

OP ZWANENBURG.
FEBRUARY, 1776.

Dagen	Baromet.	Thermom.	Kragten St. der Wind.	Lugt-gesteldheit.	Magneet-Naald.	Regen in Lijn.
	30. 1	9	Z 0	Helder	21° 33'	
1	- 1/2	18	Z O 2	—	- 34	
	29. 10 1/2	23	O t Z 2	—	-	
	- 9 1/2	33	Z 2	Betrokken	- 34	
2	- 9	36	— 2	Zeer betr.	- 35	
	- 7 1/4	35	— 2	—	- 36	
	- 7	35	Z t W 2	Omr. helder	- 33	
3	- 7 1/2	39	W Z W 2	Zeer betr.	- 3+	
	- 7	36	Z W 2	Betrokken	- 35	
	- 4 1/4	37	Z t O 2	Zeer betr.	- 34	
4	- 3	40	— 2	—	- 32	Eclips V ☾
	- 2 1/4	39	Z 4	Betrokken	- 35	
	- 1 1/4	41	Z Z W 0	Omr. held.	- 34	
5	- 2 1/2	45	Z W 6	Helder	- 37	
	- 0	41	Z Z W 6	—	- 35	
	- 0	40	Z W 2	Omr. held.	- 36	
6	- 0	43	— 4	—	- 37	
	- 1/2	38	— 4	Betrokken	- 35	
	28. 11	39	— 8	—	- 35	
7	- 11 1/2	42	— 10	Zeer betr.	- 37	
	29. 3 1/2	40	— 8	Betrokk. reg.	- 35	
	- 7 1/2	36	W 2	Zeer betr.	- 37	
8	- 7 1/2	39	Z W 2	—	- 36	
	- 5 1/4	40	— 6	Betr. regen	- 35	
	- 5	40	W 2	Betrokken	- 33	
9	- 4 1/2	40	— 2	Omr. helder	- 37	
	- 2 1/2	42	Z 8	Betr. regen	-	
	- 0	43	Z t W 6	Zeer betr.	- 37	
10	- 0	46	Z Z W 10	—	- 38	
	- 0	40	Z W 8	Betr. regen	- 36	
	28. 11	40	— 2	Betrokken	- 37	
11	- 11	41	Z 6	— regen	- 38	L ☐ ☽
	- 11 1/2	40	Z W 2	Betrokken	- 35	
	29. 1	36	Z Z W 2	—	- 37	
12	- 1 1/2	42	•••• 0	Zeer betr.	- 40	
	- 4	34	•••• 0	Betrokken	- 43	
	- 7 1/2	33	•••• 0	Omr. held.	- 40	
13	- 7 1/2	40	•••• 0	—	-	
	- 8	38	Z Z W 2	—	- 38	
	- 5 1/2	41	— 4	Betr. regen	- 39	
14	- 6	44	Z W 4	Zeer betrokk.	- 42	
	- 6	40	W Z W 2	Omr. helder	- 38	
	- 10	40	W 2	—	- 42	
15	- 11	44	W Z W 2	Zeer betr.	-	
	- 9	41	Z W 4	Betrokken	- 39	
	- 8 1/4	43	— 4	Zeer betr.	- 38	
16	- 8 1/2	46	— 6	Helder	- 41	
	- 9	40	— 4	Omr. helder	- 37	

WAARNEMINGEN
FEBRUARY, 1776.

Da- gen	Baro- meter	Ther- mom.	Kragten St. der Wind.	Lugt-ge- feldheit.	Magneet- Naald.	Regen in Lynen
	29. 8 ³ / ₄	36	ZW 2	Betrokk. mist	21° 38'	
17	- 8	42	Z 2	—————	- 43	
	- 6	41	OtZ 2	Betr. regen	- 42	
	- 4 ¹ / ₄	38	Z 2	Betrokken	- 42	
18	- 3	4	— 2	Zeer betr.	- 43	
	- 2 ¹ / ₂	39	ZtO 2	—————	-	
	- 4	40	ZW 2	—————	- 40	
19	- 5	44	— 2	—————	-	n l. N ☽
	- 8	37	WNW 2	Omt. helder	- 35	☉ Ecl.
	- 9 ¹ / ₂	38	ZW 4	Betrokken	- 36	
20	- 8 ¹ / ₂	42	— 6	— regen	- 34	
	- 7	38	W 2	Omt. helder	- 35	
	- 6 ¹ / ₄	37	ZW 6	Betr. regen	- 34	
21	- 5 ¹ / ₂	46	WZW 8	—————	-	
	- 6 ¹ / ₄	39	— 2	Zeer betr.	- 35	
	- 6	40	— 2	Omt. helder	- 37	
22	- 6 ³ / ₄	44	WtZ 4	Zeer betr.	- 38	
	- 4	39	ZZW 6	—————	- 30	
	- 2	41	WZW 6	—————	- 33	
23	- 3	44	— 6	—————	- 34	
	- 3 ¹ / ₂	40	WtN 2	—————	- 35	
	- 3 ¹ / ₂	39	ZW 2	—————	- 35	
24	- 3	44	ZZO 4	—————	-	
	- 1 ³ / ₄	40	ZW 2	—————	-	
	- 4 ¹ / ₄	39	ZZW 2	Betrokken	- 33	
25	- 2	44	— 4	—————	- 35	
	- 2 ¹ / ₂	40	Z 4	—————	- 33	
	- 2	39	ZZW 4	—————	- 33	
26	- 1 ³ / ₄	44	— 4	—————	- 34	
	- 1 ³ / ₄	40	ZW 4	Zeer betr.	- 33	E ☐ ☽
	- 2 ¹ / ₂	43	— 6	—————	- 34	
27	- 3	46	WZW 3	Omt. helder	- 37	
	- 2 ¹ / ₂	41	Z 6	Betrokken	- 34	
	- 2 ¹ / ₄	44	ZZW 4	—————	- 35	
28	- 2 ³ / ₄	49	— 6	Zeer betrokk.	- 37	
	- 3	44	ZW 4	—————	- 30	
	- 4 ¹ / ₄	44	— 4	—————	- 34	
29	- 4	48	— 6	—————	-	
	- 4 ¹ / ₂	43	WZW 4	Omt. helder	- 33	

Hoogste Barom. 30 D. 1 L.
 Laagste dito 28 - 11
 Middelh. dito 29 - 6
 Hoogste Therm. 49 } Gr.
 Laagste dito 9 }
 Middelh. dito 29 }

Gemidd. Barom. 29 D. 4⁶/₁₀ L.
 - - - Therm. 39⁷/₁₀ Gr.
 't Gevallen Water 34 L.
 't Uitgewaasemde 11
 Dagelyksche kragt
 der Winden 3⁷/₁₀ omt.

O P Z W A N E N B U R G.

M A A R T, 1776.

Da- gen	Baro- met.	Ther- mom.	Kragt en St. der Wind.	Lugt-ge- feldheit.	Magneet- Naald.	Regen in Lynen.
<i>'s Morgens ten 7 uuren.</i>						
	29. 5 $\frac{1}{2}$	40	W t N 2	Omtr. held.	21° 35'	
1	- 6	45	— 2	—	-	
	- 7	40	— 2	Zeer betr.	- 37	
	- 7 $\frac{1}{4}$	40	NW 2	—	- 27	
2	- 7 $\frac{1}{2}$	44	— 4	—	- 29	
	- 8	36	— 2	Omtr. held.	- 30	
	- 8	36	— 2	—	- 34	
3	- 7 $\frac{1}{2}$	41	WNW 2	—	- 35	
	- 4 $\frac{1}{2}$	38	W 2	—	- 30	
	- 4 $\frac{1}{2}$	37	ZO 2	Zeer betr.	- 30	
4	- 6 $\frac{1}{2}$	42	NO 2	—	- 32	
	- 1	38	W 2	—	- 30	
	- 8 $\frac{1}{2}$	39	Z 4	Betr. regen	- 37	
5	- 9	42	W 6	Omtr. helder	- 38	
	- 9 $\frac{1}{2}$	42	— 4	Helder	- 37	
	- 9 $\frac{3}{4}$	42	W t Z 2	Betrokken	- 38	
6	- 8 $\frac{1}{2}$	46	ZW 2	Zeer betr.	- 42	
	- 7	40	NO 1	Betrokken	- 35	
	- 9	37	— 2	Zeer betr.	- 29	
7	- 9 $\frac{1}{4}$	38	O 2	—	- 34	
	- 6	37	OZO 4	Betrokken	- 27	
	- 3	36	ZO 4	— regen	- 33	
8	- 3	44	... 0	—	-	
	- 2 $\frac{1}{4}$	42	Z t O 2	Zeer betr.	- 30	
	- 2 $\frac{1}{2}$	43	Z 4	—	- 28	
9	- 2	47	Z t O 4	—	- 34	
	- 1 $\frac{1}{2}$	42	Z 6	Betr. regen	- 31	
	- 3 $\frac{1}{4}$	44	WZW 4	Betrokken,	- 30	
10	- 4 $\frac{1}{2}$	44	— 4	—	- 32	
	- 0 $\frac{1}{2}$	42	— 2	Omtr. helder	- 30	
	- 7 $\frac{1}{4}$	40	WNW 1	Zeer betrok.	- 33	
11	- 9 $\frac{1}{2}$	47	NW 2	—	-	
	- 10 $\frac{1}{2}$	37	— 2	Helder	- 30	
	- 11	40	ZW 4	Omtr. held.	- 31	
12	- 11 $\frac{1}{2}$	48	— 6	Betrokken	- 37	
	- 11 $\frac{1}{4}$	44	— 4	—	- 29	
	- 11 $\frac{1}{2}$	47	— 2	—	- 24	
13	- 11	51	— 2	Omtr. h elder	- 38	
	- 9 $\frac{1}{2}$	46	— 1	Betrokken	- 35	
	- 8 $\frac{1}{2}$	46	N 2	Helder	- 38	
14	- 9	51	— 4	Omtr. helder	- 48	
	- 10 $\frac{1}{2}$	40	NW 4	Betrokken	- 35	
	- 11	42	WZW 2	Omtr. helder	- 43	
15	- 11 $\frac{1}{2}$	54	W 2	Zeer betr.	- 45	
	- 11 $\frac{1}{2}$	46	NW 2	Betrokken	- 43	
	- 30.	45	N 2	Zeer betr.	- 43	
16	- 1	53	N t O 2	Omtr. helder	- 46	
	- 2	40	— 2	Helder	- 45	

V C

L O C

W A A R N E M I N G E N

M A A R T, 1776.

Da- gen	Baro- met.	Ther- mom.	Kragt en St. der Wind.	Lugt-ge- feldheit.	Magneet- Naald.	Regen in Lynen
	30. 3	41	 0	Helder	21° 42'	
17	- 3	51	Z 2	-----	- 56	N. licht
	- 2	42	NW 2	-----	- 34	
	- 2	43	ZW 2	-----	- 40	
18	- 1 ¹ / ₂	51	— 4	Zeer bet.	- 43	
	- 1 ¹ / ₂	46	— 2	Betrokken	- 42	
	29. 11 ³ / ₄	48	— 2	-----	- 32	
19	- 11 ³ / ₄	49	— 4	-----	- 54	N ☾
	- 11	48	— 6	Omtr. helder	- 51	
	30. 1	44	N 2	Zeer betr.	- 42	
20	- 2 ¹ / ₄	50	NO 2	-----	- 40	
	- 3 ¹ / ₄	43	OtZ 2	Omtr. helder	- 37	
	- 3	43	ZZO 2	-----	- 32	
21	- 2 ³ / ₄	58	Z 2	-----	- 44	
	- 1 ³ / ₄	50	— 2	Helder	- 30	
	- 1	46	ZZO 2	-----	- 34	
22	- 1	57	ZO 2	Omtr. helder	- 43	N. licht
	- 0	53	— 2	Helder	- 20	
	29. 11 ³ / ₄	50	ZZO 2	Omtr. helder	- 39	
23	- 11 ³ / ₄	62	— 2	-----	- 43	
	- 11 ¹ / ₂	52	 0	-----	- 40	
	- 10 ³ / ₄	52	 0	Zeer betr.	- 39	
24	- 11	62	NW 2	-----	- 51	
	30. 2	45	NO 4	-----	- 37	
	- 3 ¹ / ₂	43	— 4	Omtr. held.	- 32	
25	- 4	50	— 4	Zeer betr.	- 33	
	- 5	42	— 4	Helder	- 38	
	- 5	40	OtN 2	-----	- 32	
26	- 4 ¹ / ₂	49	ONO 2	-----	- 68	E ☐ ☾
	- 2 ¹ / ₂	44	 0	-----	- 57	N. licht
	- 1	40	NO 2	-----	- 58	
27	- 1 ¹ / ₂	53	— 2	Omtr. helder	- 68	
	29. 11 ³ / ₄	45	— 2	Zeer betr.	- 62	
	- 11 ¹ / ₄	45	NtW 2	-----	- 63	
28	- 11 ¹ / ₂	46	NNW 4	-----	- 75	
	- 11 ¹ / ₄	43	— 4	-----	- 60	
	- 11	44	— 2	Betr. regen	- 36	
29	30. 1 ¹ / ₂	49	— 4	Zeer betrok.	- 67	
	- 2	42	N 2	-----	- 58	
	- 2 ³ / ₄	43	NW 4	-----	- 64	
30	- 3 ¹ / ₄	48	— 4	Betrokken	- 73	
	- 4	43	W 2	Zeer betr.	- 75	
	- 3 ¹ / ₄	49	— 2	Betrokken	- 70	
31	- 3	55	— 4	Zeer betr.	- 75	
	- 3 ¹ / ₄	50	WNW 2	Betrokken	- 78	

Hoogste Barom. 30 D. 5 L.
 Laagste dito 29 - 1¹/₂
 Middelh. dito 29 - 8³/₄
 Hoogste Therm. 62 } Gr.
 Laagste dito 36 }
 Middelh. dito 49 }

Gemidd. Barom. 29 D. 10⁶/₁₆ L.
 - - - Therm. 45 Gr.
 't Gevallen Water 5 Lyn
 Uitwaaseming 23
 Dagelyksche kragt
 der Winden 2 6.

OP ZWANENBURG.

A P R I L , 1776.

Dagen	Baromet.	Thermom.	Kragt en St. der Wind.	Lugt-gesteldheit.	Magneet-Naald.	Regen in Lyuen.
	30. 3 ¹ / ₂	49	NW 2	Betrokken	21° 68'	
1	- 3 ¹ / ₂	55	— 2	Zeer betr.	- 72	
	- 3 ¹ / ₂	43	— 2	Betrokk. mist	-	
	- 3	48	— 2	Zeer betr.	- 72	
2	- 3	58	— 2	—	-	
	- 3	45	N 2	—	- 73	
	- 3 ¹ / ₄	45	... 0	Omtr. helder	- 68	
3	- 3	53	Z 2	—	- 73	
	- I	50	WZ W 2	Zeer betr.	- 62	
	29. 11 ¹ / ₂	48	NW 4	Betrokken	- 63	
4	- 11	49	— 6	—	- 75	V ☾
	- 11 ¹ / ₂	43	— 4	—	- 65	
	- 11 ³ / ₄	43	Nt W 4	—	- 73	
5	30. 0	47	NNW 4	Zeer betr.	- 85	
	- I	41	NW 2	—	- 73	
	- I	41	N 2	—	- 35	I
6	- I	52	NNO 2	Omtr. held.	- 65	
	- I	40	NNW 2	Helder	- 74	I
	29. 10 ¹ / ₂	47	W 2	Zeer betr.	- 73	
7	- 9 ³ / ₄	51	— 2	—	- 75	
	- 8 ³ / ₄	45	NW 4	—	- 63	I
	- 7	4	NNW 4	—	- 60	I
8	- 6	44	— 4	—	- 64	N. licht
	- 10 ¹ / ₂	37	NW 4	—	- 62	
	- 6	41	N 4	Betrokken	- 54	
9	- 8	45	NNO 6	Zeer betr.	- 84	
	- 11	41	— 4	Omtr. helder	- 71	
	30. I	41	NO 2	—	- 49	
10	- I	49	— 2	—	- 75	N. licht
	- 1 ¹ / ₄	42	NNW 2	Betrokken	- 55	
	- I	47	— 2	Zeer betr.	- 60	
11	- I	51	N 4	—	- 73	☐ ☾
	- 1 ¹ / ₂	44	NNW 4	Omtr. helder	- 64	
	- I	47	NW 2	Zeer betr.	- 55	
12	- 0	54	W 2	—	- 73	
	29. 10 ¹ / ₄	47	Wt Z 2	—	- 64	
	- 8 ¹ / ₂	47	WZ W 2	Betrokken	- 64	
13	- 8 ¹ / ₂	50	N 2	—	- 75	
	- 10	42	NNO 2	—	- 72	
	- 10	42	Ot Z 2	Zeer betr.	- 68	N. licht
14	- 9 ¹ / ₂	51	Zt O 2	—	- 69	
	- 8 ¹ / ₄	48	ZO 2	Betrokken	- 65	
	- 8	50	ZW 4	Zeer betrokk.	- 69	
15	- 8 ¹ / ₂	56	WZ W 4	—	- 73	
	- 9	49	ONO 2	Betrokken	- 68	
	- 8 ¹ / ₂	51	— 2	Omtr. helder	- 65	
16	- 7 ¹ / ₄	67	OZO 2	—	- 71	
	- 7	57	— 2	—	- 56	

O P Z W A N E N B U R G.

M E Y, 1776.

Dagen	Baromet.	Thermom.	Kragten St. der Wind.	Lugt-gefteldheit	Magneet-Naald.	Regen in Lyaen.
	30. 1 $\frac{1}{2}$	45	N t W 2	Betrokken	21 ^o 38'	
1	- 2	52	— 2	Zeer betrok.	- 84	
	- 2 $\frac{1}{2}$	42	NW 2	Omt. helder	- 69	
	- 2	48	ZW 2	—	- 66	
2	- 1 $\frac{3}{4}$	52	— 4	Zeer betr.	- 73	
	29. 11	52	— 6	—	- 67	
	- 6	51	W Z W 6	Betr. regen	- 67	3
3	- 6	54	W N W 4	Omt. helder	- 74	
	- 6	48	— 6	—	- 68	V ☾
	- 6 $\frac{1}{4}$	49	NW t W 6	Betrokken	- 69	
4	- 7 $\frac{1}{2}$	53	— 4	Zeer betr.	- 73	
	- 4	50	Z W 6	Betrokken	- 64	
	- 1 $\frac{3}{4}$	46	W Z W 2	Zeer betr.	- 69	4
5	- 1 $\frac{3}{4}$	50	— 2	Betrokken	- 81	
	- 2	46	— 2	Zeer betr.	- 77	
	- 3	48	— 2	— regen	- 73	I I I I I
6	- 3 $\frac{3}{4}$	52	NW 4	Omt. helder	- 79	
	- 6 $\frac{1}{4}$	47	— 4	Zeer bet reg.	- 73	
	- 6 $\frac{3}{4}$	46	NNW 2	— eer betr.	- 73	
7	- 7	50	NW 2	—	- 67	
	- 7 $\frac{1}{4}$	43	— 2	Omt. helder	- 67	N. licht
	- 7 $\frac{1}{2}$	47	Z W 2	Zeer betr.	- 64	
8	- 7 $\frac{3}{4}$	52	NW 2	—	- 70	
	- 8	46	— 2	—	- 68	
	- 7 $\frac{1}{4}$	49	NNW 2	—	- 64	
9	- 9	56	— 2	—	- 73	
	- 10 $\frac{1}{2}$	47	— 2	Omt. helder	- 68	N. licht
	- 10 $\frac{1}{4}$	51	N 2	Betrokken	- 60	L ☐ ☽
10	30. C	56	— 2	Zeer betr.	- 73	N. licht
	- 1 $\frac{1}{2}$	46	N NO 2	Omt. held.	- 74	
	- 2	49	— 2	—	- 67	
11	- 2	52	— 2	—	- 69	N. licht
	- 2 $\frac{3}{4}$	48	— 2	—	- 63	
	- 3	51	W 2	—	- 38	
12	- 3 $\frac{1}{2}$	60	Z W 2	—	- 55	
	- 4	51	. 0	—	- 73	
	- 4 $\frac{1}{4}$	55	Z W 2	Betrokken	- 68	
13	- 4 $\frac{3}{4}$	58	NW 2	Omt. helder	- 70	
	- 5 $\frac{1}{4}$	49	NNW 2	Helder	-	
	- 4 $\frac{1}{4}$	52	W Z W 2	Betrokken	- 60	
14	- 3 $\frac{3}{4}$	61	NW 2	Zeer betr.	- 69	
	- 3 $\frac{1}{2}$	49	— 2	Omt. helder	- 62	
	- 2	49	W Z W 2	Betrokken	- 60	I
15	- 1 $\frac{1}{2}$	52	NW 2	Zeer betr.	- 69	
	- 1 $\frac{1}{2}$	48	— 2	Betrokken	- 61	
	29. 11 $\frac{3}{4}$	49	NNW 2	—	- 64	I
16	- 11 $\frac{1}{2}$	52	— 2	Zeer betr.	- 73	
	- 11 $\frac{1}{2}$	49	— 2	— regen	- 65	3

W A A R N E M I N G E N

M E Y, 1776.

Da- gen	Baro- met.	Ther- mom.	Kragt en St. der Wind.	Lugt-ge- feldheit.	Magneet- Naald.	Regen in Lynce
	29. 11 $\frac{1}{2}$	51	NNO 4	Zeer betr.	21° 62'	
17	30. 0	55	N 4	Betrokken	73	N ☾
	- 0	48	NNW 4	Omtr. helder	73	
	- 0	53	NNO 2	—	65	
18	- 0	58	NO 4	Helder	75	
	29. 11 $\frac{1}{4}$	54	— 6	Zeer betr.	68	
	- 11 $\frac{1}{4}$	54	ONO 6	Omtr. helder	60	
19	- 11 $\frac{1}{2}$	63	— 6	—	69	
	30. 0	56	— 2	Zeer betr.	70	
	-	57	NNO 2	—	68	
20	- 1 $\frac{1}{4}$	65	— 2	Omtr. helder	64	
	- 2	52	N 2	Betrokken	73	
	- 2	51	NNO 4	—	68	
21	- 2	56	NtW 4	Zeer betr.	75	
	- 1 $\frac{3}{4}$	48	— 4	—	—	
	-	50	NNW 4	—	68	
22	- 0	52	NW 4	Betrokken	—	
	29. 10 $\frac{3}{4}$	49	— 6	Zeer betr.	55	
	- 10 $\frac{1}{4}$	50	NtW 4	—	55	
23	- 10 $\frac{1}{2}$	52	NNW 4	Omtr. held.	63	
	- 10 $\frac{3}{4}$	44	— 4	Zeer betr.	66	
	30. 1	52	NNO 4	—	68	
24	- 1 $\frac{1}{2}$	56	N 4	Omtr. helder	—	
	- 2	47	NW 2	Zeer betr.	—	
	- 2	50	— 2	—	66	
25	- 2	56	WNW 2	—	—	E ☐ ☾
	- 1 $\frac{1}{4}$	47	NW 2	Omt. held.	65	
	- 1 $\frac{1}{4}$	53	ZW 2	Zeer betrokk.	65	
26	- 1	58	— 2	Omtr. helder	69	
	-	49	W 2	—	57	
	-	54	NNO 2	—	62	
27	- 1 $\frac{3}{4}$	66	N 2	—	68	
	-	52	— 2	—	72	
	- 1	52	... 0	Helder	67	
28	- 1 $\frac{3}{4}$	61	... 0	Omt. held.	65	
	-	55	ONO 2	Helder	73	
	- 1	57	ZO 2	—	64	
29	-	70	— 1	Omtr. helder	99	
	-	61	... 0	—	68	N. licht
	29. 11 $\frac{3}{4}$	64	ZW 2	—	65	
30	- 11 $\frac{1}{4}$	72	— 2	Betrokken	70	N. licht
	- 11 $\frac{1}{4}$	66	... 0	Betr. regen	68	7
	- 11 $\frac{1}{4}$	66	ZW 2	Zeer betrokk.	65	
31	- 11 $\frac{1}{4}$	68	ZZW 2	Betrokken	60	N. licht
	- 11 $\frac{1}{4}$	62	— 2	—	65	

Hoogste Barom. 30 D. 5 $\frac{1}{4}$ L.
 Laagste dito 29 - 1 $\frac{3}{4}$ L.
 Middelh. dito 29 - 9 $\frac{1}{2}$ L.
 Hoogste Therm. 72 } Gr.
 Laagste dito 42 }
 Middelh. dito 57 }

Gemidd. Barom. 29 D. 11 $\frac{1}{8}$ L.
 - - - Therm. 53 Gr.
 't Gevallen Water 22 Lyn
 Uitwaasfeming 35
 Dagelykſche kragt
 der Winden 2 $\frac{1}{8}$ L.

O P Z W A N E N B U R G .

J U N Y , 1776.

Da- gen	Baro- met.	Ther- mom.	Kragt en St. der Wind.	Lugt-ge- steldheit.	Magneet- Naald.	Regen in Lijnen.
	29.11	64	...	0	21° 67'	4
1	- 10	70	NO	2	68	
	- 10	66	—	2	70	
	- 11	70	—	2	67	
2	- 11	79	ONO	2	70	
	- 11	70	NO	2	61	VD
	- 11	70	O	2	60	
3	- 11	79	—	2	65	
	- 11	71	—	2	67	
	- 10	70	—	2	65	
4	- 10 ^{1/4}	76	Z	2	68	
	- 11	64	ZW	2	70	
	- 10 ^{1/2}	64	Z	2	63	
5	- 10 ^{1/4}	72	ZW	2	65	
	- 9 ^{1/2}	59	ZZW	2	68	
	- 7	65	Z	2	71	
6	- 6 ^{1/2}	61	—	2	73	I
	- 6	53	ZW	2	72	3
	- 7	52	—	2	65	3
7	- 8	66	WZW	4	83	
	- 8 ^{1/2}	55	ZW	4	74	
	- 9	57	ZtO	2	68	
8	- 9 ^{1/4}	64	ZtW	4	67	
	- 10	52	ZW	2	70	1 1/2 L
	- 11	57	Z	2	67	I
9	- 11 ^{3/4}	66	—	2	70	
	- 11 ^{1/4}	60	...	0	72	1
	30.	60	ZZW	2	62	2 1/4
10	- 0	67	—	2	60	
	- 0	6	NO	2	75	
	29. 8 ^{3/4}	64	O	2	64	
11	- 8 ^{3/4}	76	ZO	2	65	
	- 8 ^{1/2}	61	...	0	65	
	- 8	63	Z	2	59	
12	- 8	65	ZW	2	62	1 1/4
	- 7 ^{3/4}	57	NW	2	65	I
	- 7	58	WNW	2	60	
13	- 7 ^{1/2}	64	—	2	61	
	- 8 ^{1/2}	56	—	2	57	
	- 9 ^{1/4}	60	—	2	57	
14	- 10	64	NW	2	62	
	- 11	60	...	0	54	
	- 10 ^{3/4}	66	Z	2	54	
15	- 10 ^{1/2}	76	ZZW	2	68	
	- 11	63	...	0	65	
	- 10	65	Z	2	55	
16	- 9 ^{1/4}	68	—	2	70	
	- 7 ^{1/2}	58	—	2	55	2 1/2 N

WAARNEMINGEN

JUNY, 1776.

Da- gen	Baro- met.	Ther- mom.	Kragt en St. der Wind.	Lugt ge- steltheid.	Magneet- Naald.	Regen in Lynen.
17	29.10	60	WNW 2	Omt. helder	21° 58'	1/2
	- 11 1/2	65	NtW 4	—————	- 67	
	30. 1 1/2	59	— 2	—————	- 58	
18	- 1 1/2	61	W 2	Zeer betr.	- 59	3/4
	- 1 1/2	64	NW 2	Helder	- 60	
	- 3	55	— 2	—————	- 58	
19	- 3 1/2	60	— 2	Zeer betr.	- 58	
	- 3 3/4	64	— 2	Omt. helder	- 65	
	- 3 3/4	58	N 2	Helder	- 60	N. licht
20	- 3 1/2	59	— 2	Zeer betr.	- 57	
	- 3	66	— 2	Omt. helder	- 60	
	- 1 1/2	62	— 2	Helder	- 56	N. licht
21	29.11 1/2	73	ZZO 2	Omt. helder	- 54	
	- 10	62	ZtW 2	Zeer betr.	- 60	
	- 10	62	— 2	Betrokken	- 61	
22	- 10	62	ZW 2	Zeer betr.	- 63	1 1/2
	- 10	66	WZW 4	—————	- 68	
	- 10 3/4	60	— 2	—————	- 66	
23	- 10 3/4	61	— 4	—————	- 62	
	- 11	63	— 6	—————	- 65	
	- 11	61	ZW 4	—————	- 68	
24	- 9 1/2	61	— 4	—————	- 64	
	- 9 1/2	62	WZW 6	—————	- 65	
	- 9 1/2	59	— 4	—————	- 57	E□□
25	- 11	59	WNW 4	—————	- 57	
	- 11	61	— 2	Omt. held.	- 75	
	- 10 1/2	57	— 2	Betrokken	- 53	
26	- 10 1/2	60	NW 2	Zeer betr.	- 53	
	- 10 1/2	65	WNW 2	Omt. held.	- 56	
	- 10	54	NW 2	—————	- 57	
27	- 9 3/4	59	N 2	Betrokken	- 49	
	- 9 3/4	61	NNO 2	—————	- 51	
	- 9 1/4	62	NO 2	—————	- 63	
28	- 1 1/4	61	— 2	Zeer betrockk.	- 54	
	- 10 3/4	65	— 2	Omt. helder	- 64	
	- 11 3/4	57	NNW 2	Zeer betr.	- 63	
29	- 11 1/2	56	NtW 2	Betrokken	- 57	
	- 11 3/4	59	— 2	—————	- 58	
	- 11 1/2	56	— 2	—————	- 59	
30	- 11 1/2	56	NW 2	—————	- 55	
	- 11 1/2	65	— 2	Zeer betr.	- 60	
	- 11 1/2	56	— 2	Omt. held.	- 66	

Hoogste Barom. 30 D. 3 3/4 L.
 Laagste dito 29 - 6
 Middelh. dito 29 - 10 7/8
 Hoogste Therm. 79 }
 Laagste dito 52 } Gr.
 Middelh. dito 65 1/2 }

Gemidd. Barom. 29 D. 10 1/8 L.
 - - - - - Therm. (21 5/8 Gr.
 't Gevallen Water 24 1/2 L.
 't Uitgewaasfemde 47
 Dagelykthe kragt
 der Winden 2 1/8.

O P Z W A N E N B U R G.

J U L Y, 1776.

Da- gen	Baro- met.	Ther- mom.	Kragt en St. der Wind.	Lugt-ge- steadheit.	Magneet- Naald.	Regen in Lynen.
	29.10 ^{1/2}	62	WZ W 2	Zeer betr.	21° 62'	
1	- 11	64	W 2	—	- 64	V ☾
	- 11 ^{1/2}	60	WZ W 2	—	- 68	
	- 11	63	... 0	—	- 72	
2	- 11	65	W 2	Omtr. helder	- 65	
	30. ^{1/2}	59	Wt N 2	—	-	3/4
	- 0	61	Wt Z 2	Betr. regen	- 63	
3	29.11 ^{1/2}	65	WZ W 2	—	- 67	
	- 11 ^{1/2}	63	... 0	Betrokken	- 70	2 3/4
	- 11 ^{1/2}	67	Z W 2	Omtr. helder	- 65	
4	- 11 ^{1/2}	71	WZ W 2	—	- 75	
	- 11 ^{1/4}	65	Z W 2	Helder	- 65	
	- 11	72	OZO 2	Omtr. held.	- 68	
5	- 10 ^{3/4}	81	ZO 2	—	- 70	
	- 9	71	— 4	Zeer bet. wl.	- 60	
	- 8	71	— 2	Zeer betr.	- 60	
6	- 7	83	— 2	—	- 69	1 1/4
	- 7	61	Wt N 4	Betr. regen	- 60	1 1/2
	- 8	64	ZZ W 4	Zeer betr.	- 55	2 1/4
7	- 8 ^{3/4}	62	Z W 6	—	- 64	
	- 10 ^{1/2}	63	— 4	Omtr. helder	- 60	
	- 11 ^{1/2}	63	— 2	—	- 70	
8	30. 0	67	Wt Z 2	—	-	L ☾
	- ^{1/2}	60	— 2	—	- 62	
	- ^{1/4}	64	ZZ W 2	—	- 69	
9	- ^{1/4}	72	— 2	—	- 67	
	- 0	65	... 0	—	- 70	
	29.11 ^{1/2}	65	WN W 2	Betrokken	- 64	
10	- 11 ^{1/2}	73	NW 2	Omtr. helder	- 75	
	- 11 ^{1/2}	65	— 2	—	- 64	
	- 11	65	— 2	—	- 60	
11	- 11	78	— 2	—	- 70	
	- 11	67	N 2	Zeer betr.	- 60	
	- 11	68	OZO 2	—	- 59	3/4
12	- 11 ^{1/4}	72	WZ W 2	—	- 70	
	- 11	65	Wt N 2	—	- 67	1 1/2
	- 9 ^{1/2}	70	ZO 2	—	- 55	
13	- 9	72	Z 2	—	- 64	1 1/2
	- 9	61	Wt N 2	Betrokken	- 52	
	- 9 ^{1/2}	61	W 2	Zeer betr.	- 55	
14	- 9 ^{1/2}	69	— 4	—	- 59	
	- 9 ^{1/2}	64	— 2	—	- 52	
	- 9 ^{3/4}	64	Z W 2	—	- 50	1/4
15	- 10	70	— 2	—	- 64	Eclips
	- 9 ^{1/4}	66	... 0	—	- 60	N ☾
	- 8 ^{1/2}	68	ZZO 2	—	- 59	1 1/2
16	- 8 ^{1/2}	74	Z 4	—	- 70	
	- 8 ^{3/4}	06	WZ W 2	— wlicht	- 62	

WAARNEMINGEN AUGUSTUS, 1776.

Da- gen	Baro- meter	Ther- mom.	Kragt en St. der Wind	Lugt-ge- feldheit.	Magneet- naald.	Regen in Lynen.
	29. $8\frac{1}{2}$	60	ZW 6	Zeer betr.	21° 74'	$1\frac{1}{2}$
17	- $9\frac{1}{2}$	72	— 6	— regen	- 72	$1\frac{1}{2}$
	- 10	60	— 4	Omtr. helder	- 73	
	- $10\frac{2}{4}$	63	— 2	Reg. o. held.	- 60	3 $\frac{3}{4}$
18	- $10\frac{3}{4}$	65	— 2	Omtr. helder	- 65	
	- 11	63	— 2	Zeer betr.	- 63	
	- $9\frac{1}{2}$	62	ZZO 2	Betrokken	- 68	$1\frac{1}{2}$
19	- 9	64	ZO 4	— regen	- 62	3 $\frac{3}{4}$
	- $8\frac{1}{2}$	66	ZW 4	Betrokken	- 58	2
	- 9	65	— 2	—	- 58	
20	- 9	69	— 4	Zeer betr.	- 69	N. licht
	- $10\frac{1}{4}$	66	— 6	—	- 63	1
	30. 0	63	NNW 2	—	- 56	
21	- 1	68	NW 2	—	- 74	
	- $1\frac{3}{4}$	56	W 2	—	- 71	
	- 1	61	— 2	—	- 64	
22	- 1	69	— 2	—	- 77	E □ D
	- $1\frac{3}{4}$	61	NNW 2	—	- 50	
	- 1	63	N 2	Betrokken	- 50	
23	- 1	65	— 2	—	- 85	
	- $1\frac{1}{4}$	60	... 0	Zeer betr.	- 65	
	- $1\frac{1}{4}$	61	NW 2	—	- 64	
24	- 0	67	— 2	—	-	
	- 0	59	— 2	Betr. regen	- 58	$1\frac{1}{2}$
	- $1\frac{1}{4}$	60	— 2	Zeer betr	- 57	
25	- 1	64	— 4	Omtr. held.	- 67	
	- $1\frac{3}{4}$	58	— 2	—	- 50	
	- $1\frac{3}{4}$	56	... 0	—	- 50	
26	- 1	61	N 2	—	- 62	
	- $1\frac{1}{4}$	56	NO 2	Helder	- 60	
	- $1\frac{3}{4}$	56	O 2	Zeer betr	- 63	
27	- $1\frac{3}{4}$	64	NO 2	Omtr. held	- 45	
	- 0	59	— 2	Helder	- 40	
	29. $11\frac{1}{2}$	53	ONO 2	Zeer betr.	- 73	
28	- $11\frac{1}{2}$	64	— 2	Betrokken	- 53	
	- 11	58	— 2	Zeer betr.	- 57	
	- $9\frac{1}{2}$	57	— 2	—	- 65	4 V D
29	- $8\frac{1}{2}$	73	— 2	Omtr. held.	- 52	
	- $7\frac{3}{4}$	63	Z 2	—	- 45	
	- $7\frac{3}{4}$	64	— 1	—	- 5	
30	- 8	72	ZW 2	Zeer betr.	- 48	2
	- $8\frac{1}{4}$	60	ZZW 2	Omtr. held.	- 41	$1\frac{1}{2}$
	- 9	62	ZW 2	—	- 57	
31	- $9\frac{1}{4}$	71	— 2	—	- 67	
	- $7\frac{3}{4}$	60	NO 2	—	-	

Hoogste Barom. 30 D. $3\frac{3}{4}$ L.
 Laagste dito 29 - $7\frac{3}{4}$
 Middelb. dito 29 - $11\frac{3}{4}$
 Hoogste Therm. 77 } Gr.
 Laagste dito 56 }
 Middelb. dito 66 }

Gemidd. Barom. 29 D. $11\frac{1}{16}$ L.
 - - - Therm. $64\frac{8}{10}$ Gr.
 't Gevallen Water 46 L.
 't Uirgewaasfemde 44
 Dagelyksche kragt
 der Winden $2\frac{2}{10}$.

O P Z W A N E N B U R G.

S E P T E M B E R, 1776.

Dagen	Baromet.	Thermom.	Kragten St. der Wind.	Lugt-gesfeldheit.	Magneet-Naald.	Regen in Lyneen.
	29. 7	61	Z O 2	Betr. regen	21° 62'	
1	- 7 ^{1/2}	66	W Z W 2	Omt. helder	- 65	1 1/2
	- 7	60	•••• 0	—————	- 50	
	- 6 ^{1/2}	59	Z O 2	Zeer betr.	- 39	
2	- 6	70	Z t O 4	Omt. helder	-	
	- 5 ^{3/4}	59	———— 4	Zeer betr.	- 45	
	- 4 ^{3/4}	60	Z 4	—————	- 38	
3	- 4	65	———— 6	—————	- 54	
	- 4	57	Z W 4	———— regen	- 52	5
	- 4	61	W 2	Omt. helder	- 55	3
4	- 5	66	NNW 2	Zeer betr.	- 77	
	- 6	58	———— 2	—————	- 72	1 1/2
	- 7	59	ZZW 2	———— regen	- 71	2
5	- 7 ^{1/2}	61	———— 2	Omt. helder	- 68	1 □ □
	- 9 ^{1/2}	5	•••• 0	—————	- 54	
	- 10	58	WNW 2	—————	20. 54	
6	- 11 ^{1/4}	64	———— 2	—————	21. 15	
	30. 0	58	•••• 0	—————	- 26	
	- 0	58	Z 2	—————	- 5	
7	29. 11	67	———— 2	Betrokken	- 62	
	- 9 ^{1/2}	56	———— 2	———— regen	- 25	1
	- 6 ^{1/4}	57	Z O 4	Regen o. h.	- 30	2 1/2
8	- 5 ^{1/4}	62	———— 4	Helder	- 29	
	- 8	54	•••• 0	Omt. held.	- 19	
	- 9 ^{3/4}	57	NO 2	—————	- 14	
9	30. 1	60	———— 2	Helder	- 18	
	- 1	57	•••• 0	Omt. held.	- 20	
	- 1	57	NO 2	—————	- 16	
10	- 1 ^{1/4}	64	———— 2	Helder	- 33	
	- 1 ^{1/4}	58	•••• 3	Omt. held.	- 30	
	- 1 ^{1/4}	60	Z 2	—————	- 27	
11	- 1 ^{1/2}	68	Z W 2	Betrokken	- 30	
	- 1 ^{1/4}	62	W Z W 2	Zeer betr.	- 25	
	- 1 ^{3/4}	64	Z W 2	—————	- 22	
12	- 1	67	———— 2	—————	- 35	ND
	- 1	64	———— 2	—————	- 25	
	- 1	61	ZZW 2	—————	- 25	
13	- 1 ^{3/4}	68	Z W 2	—————	- 2	
	- 0	58	———— 2	Omt. helder	- 24	
	29. 10 ^{3/4}	63	———— 2	—————	- 20	
14	- 10 ^{1/4}	68	———— 2	—————	- 39	
	- 11	58	•••• 0	—————	- 30	
	- 11	63	Z W 2	—————	- 27	
15	- 11 ^{1/2}	68	———— 2	Zeer betr.	- 28	
	- 10	63	•••• 0	Omt. helder	- 25	
	- 10	61	NW 2	Zeer betr.	- 24	2
16	- 11 ^{1/2}	66	———— 2	—————	- 31	
	30. 1	62	Z W 2	Betrokken	- 24	

WAARNEMINGEN SEPTEMBER, 1776.

Dagen	Baro- mer.	Ther- mom.	Kragten St. der Wind.	Lugt ge- steldheid.	Magneet- Naald.	Regen in Lynen.
17	29.11 ³ / ₄	61	W 2	Zeer betr.	21° 22'	1 ¹ / ₂
	30. 0	62	ZW 4	Betrokken	- 38	
	29. 9 ³ / ₄	55	Z 4	— regen	- 29	
18	- 9 ¹ / ₂	56	N 2	Zeer betr.	- 27	6 ¹ / ₂
	- 10 ¹ / ₂	62	— 4	—	- 46	
	- 11	55	— 2	Omt. helder	- 47	
19	30. —	56	NtO 4	Zeer betr.	- 37	
	- 1 ¹ / ₄	58	NO 4	Omt. held.	- 48	
	- 2 ¹ / ₂	51	— 4	—	- 17	
20	- 3	51	— 2	—	- 14	
	- 3 ¹ / ₄	57	— 4	—	- 20	
	- 3 ² / ₄	51	— 2	—	- 33	E□C
21	- 4	49	— 2	—	- 39	
	- 4 ¹ / ₂	60	— 2	—	- 43	
	- 5	52	— 2	—	- 32	
22	29.10 ¹ / ₂	53	 0	Zeer betr.	- 29	
	3. 4	62	NO 2	—	- 30	
	- 3 ¹ / ₄	52	— 2	—	- 19	
23	- 1 ¹ / ₄	52	— 2	Omt. helder	- 13	
	- 1	58	ONO 4	—	- 44	
	- 0	53	— 2	Helder	- 33	
24	- 0	52	 0	—	- 32	
	- 0	57	ONO 2	Omt. helder	- 38	
	29.11 ¹ / ₄	54	 0	Zeer betr.	- 30	
25	- 10 ¹ / ₂	56	Z 2	—	- 35	
	- 10	65	ZZO 2	—	- 43	
	- 7 ¹ / ₂	59	— 2	Betrokken	- 35	
26	- 5 ¹ / ₂	62	— 2	— regen	- 15	
	- 5 ¹ / ₂	66	— 4	Zeer betr.	- 32	
	- 6	62	— 2	—	- 24	
27	- 6 ¹ / ₂	57	ZW 2	—	- 23	
	- 7 ³ / ₄	66	W 2	Omt. held.	- 30	
	- 8 ³ / ₄	56	— 2	Helder	- 25	V C
28	- 8 ¹ / ₂	56	ZZW 4	Zeer betr.	- 27	
	- 8	62	ZW 4	—	- 29	
	- 8 ¹ / ₂	56	ZZW 2	—	- 28	
29	- 9 ³ / ₄	56	 0	—	- 18	I
	- 11	65	NNO 2	—	- 40	
	30. —	56	NO 2	Helder	- 38	
30	- 1	55	 0	Omt. helder	- 35	
	- 1 ¹ / ₄	63	NNO 2	Zeer betr.	- 32	
	- 1	58	— 2	—	- 35	

Hoogste Barom. 30 D. 5 L.
 Laagste dito 29 - 4¹/₂
 Middelh. dito 29 - 10³/₄
 Hoogste Therm. 70
 Laagste dito 49 } Gr.
 Middelh. dito 59 }

Gemidd. Barom. 29 D. 10⁶/₁₀ L.
 - - - Therm. 59¹/₂ Gr.
 't Gevallen Water 28 L.
 't Uitgewaasemde 25
 Dagelyksche kragt
 der Winden 2¹/₁₀.

OP ZWANENBURG.

OCTOBER, 1776.

Da- gen	Baro- met.	Ther- mom.	Kragt en St. der Wind.	Lugt-ge- teldheit.	Magneet- Naald.	Regen in Lynen.
	30.	56	NNO 2	Zeer betr.	21° 25'	
1	-	62	—	Helder	27	
	1	56	—	—	25	
	1	52	—	Omtr. helder	25	
2	-	64	—	—	30	
	2	57	... 0	Helder	27	
	2	57	... 0	Omtr. held.	25	
3	-	64	NO 2	—	-	
	2	57	N 2	—	27	
	1	57	... 0	Zeer betr.	27	
4	-	65	... 0	Helder	28	
	29. 11	55	... 0	—	25	
	10	58	Z 2	Betrokken	24	L ☐ ☐
5	-	62	... 0	—	-	
	10	55	... 0	Omtr. held.	-	
	9	55	... 0	Zeer betr.	-	
	8	56	... 0	—	12	
6	-	62	NNW 2	—	25	
	8	54	—	Betr. regen	40	
	8	53	WtN 2	Zeer bet	41	I
7	-	58	ZW 4	Omtr. held.	47	
	7	52	Z 6	Betrokken	43	
	9	55	WtN 4	Zeer betr.	42	
8	-	60	WZW 4	—	45	
	9	56	—	Betrokken	37	
	30.	53	WtN 4	Omtr. helder	35	4 1/4
9	-	57	W 6	—	39	
	1	51	WtN 4	Zeer betr.	28	
	1	52	—	Betr. regen	35	I 1/2
10	-	57	—	Zeer betr.	44	
	1	55	NW 2	—	40	
	29. 11	59	NtW 6	—	29	
11	30.	61	—	—	30	
	2	51	—	—	8	
	3	52	—	—	12	
12	-	56	—	—	-	
	3	52	—	—	-	
	2	53	W 2	Betrokken	15	N ☐
13	-	57	—	—	28	I
	1	56	—	Zeer betr.	24	
	1	56	... 0	Betrokken	12	
14	-	59	... 0	—	14	
	2	55	ZW 2	—	15	
	2	55	—	—	1	
15	-	59	ZW 2	—	10	
	2	54	Z 2	Zeer betr.	14	
	1	52	ZO 2	Omtr. helder	12	
16	-	57	—	—	26	
	1	54	—	—	12	

W A A R N E M I N G E N

O C T O B E R, 1776.

Da- gen.	Baro- met.	Ther- mom.	Kragt en St. der Wind.	Lugt-ge- feldtheit.	Magneet- Naald	Regen in Lynce
	30. 0	52	ZO 2	Omtr. held.	21° 10'	
17	- 0	62	ZZO 2	Zeer betr.	- 11	
	- 1 $\frac{1}{2}$	60	Z 2	Betrokken	- 8	
	- 3	52	ZZW 2	Omt. held.	- 9	
18	- 3 $\frac{1}{2}$	61	— 2	—	- 45	
	- 2 $\frac{1}{2}$	50	— 2	—	- 27	
	- 1 $\frac{1}{2}$	52	ZO 2	Betr. regen	- 27	I
19	- 0	60	ZZO 2	Regen betr.	- 25	I
	- 0	57	— 2	Zeer betr.	- 18	I
	- 0	56	— 2	—	- 23	I
20	29. 11 $\frac{1}{2}$	62	— 2	Omt. held.	- 27	I
	- 11 $\frac{1}{2}$	58	ZtO 2	Zeer betr.	- 12	I E □
	30. 0	57	— 2	Betrokk. mist	- 10	
21	- 1	60	 0	Betrokken	- 45	
	- 1	57	Z 2	Omt. held.	- 19	
	- 1	52	ZtO 2	—	- 10	
22	- 1 $\frac{1}{4}$	60	— 2	—	- 12	
	- 1 $\frac{1}{2}$	58	ZZO 2	Zeer betr.	- 8	
	- 1 $\frac{1}{2}$	54	— 2	—	- 5	
23	- 1	61	— 2	Omtr. helder	- 3	
	- 2	55	NO 2	Zeer betr.	- 5	
	- 2	52	— 4	Betrokken	- 3	
24	- 2 $\frac{1}{2}$	55	— 4	—	- 11	
	- 2	50	— 2	—	- 8	
	- 1 $\frac{1}{2}$	47	O t N 2	—	- 4	
25	- 1 $\frac{1}{4}$	52	— 2	Zeer betr.	- 5	
	- 1 $\frac{1}{4}$	48	— 2	—	- 2	
	- 0	46	— 2	—	- 9	
26	29. 11 $\frac{1}{2}$	49	— 2	Omtr. helder	- 13	
	- 11 $\frac{1}{2}$	46	— 2	Zeer betr.	- 10	
	- 10 $\frac{1}{2}$	47	NW 2	Betrokken	- 10	
27	- 10 $\frac{1}{2}$	52	W t N 2	Zeer betrokk.	- 20	
	- 11 $\frac{3}{4}$	48	— 2	—	- 17	V D
	30. 0	47	 0	—	- 16	
28	- 1	55	 0	Omtr. helder	- 27	
	- 1 $\frac{1}{2}$	49	 0	—	- 16	
	- 1 $\frac{1}{2}$	47	ZtO 2	Zeer betr.	- 15	
29	- 1 $\frac{3}{4}$	52	— 2	Omt. held.	- 25	
	- 1 $\frac{1}{4}$	47	— 2	—	- 13	
	- 1 $\frac{1}{2}$	41	ZZO 2	—	- 8	
30	- 1 $\frac{1}{2}$	50	— 2	Helder	- 13	
	- 0	43	NO 2	Omtr. held.	- 7	
	- 0	40	ONO 2	—	- 6	
31	29. 11 $\frac{1}{2}$	48	— 2	—	- 10	
	30. 3 $\frac{1}{4}$	41	NO 2	—	- 5	

Hoogste Barom. 30 D - 3 $\frac{1}{2}$ Lyn.
 Laagste dito 29 - 7 $\frac{1}{2}$
 Middelh. dito 29 - 11 $\frac{1}{2}$
 Hoogste Therm. 65 }
 Laagste dito 40 } Gr.
 Middelh. dito 52 }

Gemidd. Barom. 30 D. $\frac{6}{10}$ L.
 - - - - Therm. 54 $\frac{3}{10}$ Gr.
 't Gevallen Water 9 $\frac{1}{2}$ L.
 Uitwaseming 12 $\frac{1}{2}$
 Dagelyksche kragt
 der Winden 2.

OP ZWANENBURG. NOVEMBER, 1776.

Dagen	Baromet.	Thermom.	Kragten St. der Wind.	Lugtgefteldheit.	Magneet-Naald.	Regen in Lynen.
<i>'s Morgens ten 8 uuren.</i>						
1	30. $\frac{1}{4}$ - $\frac{1}{2}$	43 47	ZO 2 — 2	Zeer betr. —	21° 1'	6
2	29. II - 10	40 44	— 2 — 2	— Betrokken	-	2 0
3	- 10 - 11	44 44	ZZO 2 ZO 2	Zeer betr. Betr. mist	-	6 3
4	30. $\frac{3}{4}$ - $\frac{1}{4}$ - $\frac{2}{4}$ - $\frac{2}{4}$ - $\frac{2}{4}$ - $\frac{2}{4}$	40 41 40 44 47 48	ZO 2 — 2 NO 2 ZW 2 — 4 ZZW 2	Betr. mist Zeer betr. Betrokken — mist Betrokken —	-	24 7 4 10 7 6
5	- $\frac{2}{4}$ - $\frac{2}{4}$ - $\frac{2}{4}$	48 52 48	ZZW 2 ZW 2 — 2	— — —	-	20 7
6	- 3 - $\frac{1}{4}$ - 2 - $\frac{1}{2}$ - 1 - 1	40 49 41 40 50 43	ZZW 2 Zt W 2 ZO 2 — 2 ... 0 ... 0	Zeer betr. Omt. held. Helder — — —	-	2 0 25 40 37
7	- 1 - 1 - 1 - $\frac{1}{4}$ - 1 - 3	38 48 39 36 47 41	— 2 — 2 NO 2 O 2 — 2 — 2	— — Zeer betrokk. Omt. helder — Betr. mist	-	29 50 23 12 14 3
8	- 1 - 1 - 1 - 1 - 1 - 1	38 45 44 46 47 46	... 0 ... 0 ... 0 ... 0 ... 0 ... 0	— — — — — —	-	0 1 0 0 0 0
9	- 0 - 0 - 0 - 0 - 0 - 0	47 46 46 48 48 47	... 0 ... 0 ... 0 NW 2 — 2 Z 2	— — — Zeer betr. — Betr. regen	-	0 0 0 9 6 9
10	- 2 - 2 - 2 - 2 - 2 - 2	48 48 47 50 49 51	— 2 — 2 — 2 — 2 ZZW 2 — 2	— — — — Zeer betr. —	-	9 6 9 10 8 6
11	- 2 - 2 - 2 - 2 - 2 - 2	51 56 51 50 55 52	— 2 — 2 ZW 2 — 2 — 2 — 2	— — Betrokken — Zeer betr. —	-	8 6 19 20 21 22
12	29. I $\frac{1}{2}$ - 9 $\frac{1}{4}$ - 9 $\frac{1}{4}$ - 9 $\frac{1}{4}$	55 55 56 50	ZZW 4 ZW 6 NW 2	Betrokken Zeer betr. —	-	22 22 24 8

L ☐ D

N C
I

WAARNEMINGEN NOVEMBER, 1776.

Da- gen	Baro- meter	Ther- mom.	Kragt en St. der Wind	Lugt-ge- feldheit.	Magneet- naald.	Regen in Lynen
	29. 6 $\frac{1}{2}$	52	W Z W	4	Betr. regen	21° 5'
17	- 7 $\frac{1}{4}$	52	—	6	Omtr. helder	$\frac{1}{2}$
	- 9 $\frac{1}{2}$	47	NW	4	Zeer betr.	35
	- 10 $\frac{1}{2}$	47	W	2	—	5
18	- 9 $\frac{3}{4}$	5	Z W	4	—	$\frac{1}{2}$
	- 7 $\frac{1}{2}$	51	W	6	Betr. regen	9
	- 8 $\frac{1}{4}$	49	W & N	2	Betrokken	$\frac{1}{2}$ E □
19	- 8 $\frac{1}{4}$	52	—	2	Zeer betr.	3 $\frac{1}{2}$
	- 5	51	Z W	4	Betr. reg.	13
	- 2	57	W Z W	6	—	5
20	- 2	52	W & N	10	—	3
	18. 11 $\frac{1}{2}$	49	—	14	—	$\frac{1}{2}$ 1 $\frac{1}{2}$ 1 $\frac{1}{2}$
	29. 4 $\frac{1}{2}$	46	WNW	14	Betrokken	3
21	- 5 $\frac{1}{4}$	46	—	8	— regen	27
	- 6 $\frac{1}{4}$	43	NW	10	—	27
	- 0	45	—	6	—	4 $\frac{1}{2}$
22	- 9 $\frac{3}{4}$	45	—	4	Zeer betr.	27
	- 9 $\frac{1}{2}$	43	W	2	—	29
	- 6 $\frac{1}{2}$	36	Z O	2	—	20
23	- 5 $\frac{3}{4}$	41	—	2	—	19
	- 4 $\frac{3}{4}$	39	O	2	Betr. regen	19
24	- 8	40	NO	6	Zeer betr.	22
	- 9 $\frac{1}{4}$	37	N	2	—	20
	30. 1 $\frac{1}{2}$	39	NNW	2	—	15
25	- 3 $\frac{1}{2}$	44	—	2	Omtr. held.	10
	- 4 $\frac{1}{2}$	36	...	0	Helder	13
	- 5 $\frac{1}{2}$	32	...	0	Omtr. held.	8
26	- 4 $\frac{1}{2}$	32	...	0	Helder	5
	- 3 $\frac{1}{2}$	37	ONO	2	—	9
	- 1 $\frac{1}{2}$	32	O & Z	2	—	5
	- 3 $\frac{3}{4}$	35	—	2	Omtr. helder	5
27	- 1 $\frac{1}{4}$	26	O	2	—	4
	29. 11 $\frac{1}{2}$	35	—	4	—	5
	- 9 $\frac{1}{2}$	33	Z O	2	Betrokken	5
28	- 8 $\frac{1}{2}$	35	—	2	Zeer betr.	—
	- 7 $\frac{1}{2}$	33	—	2	—	2
	- 5 $\frac{3}{4}$	33	O & Z	2	Betrokken	3
29	- 4 $\frac{1}{4}$	37	—	2	—	7
	- 6 $\frac{1}{4}$	34	—	2	Zeer betr.	3
	- 6	33	—	2	—	0
30	- 8 $\frac{1}{2}$	38	—	2	Omtr. held.	18
	- 8 $\frac{1}{2}$	40	—	2	—	5

Hoogste Barom. 30 D. 5 L.
 Laagste dito 28 - 11 $\frac{1}{2}$
 Middelh. dito 29 8 $\frac{1}{4}$
 Hoogste Therm. 57
 Laagste dito 32 } Gr.
 Middelh. dito 44 $\frac{1}{2}$

Gemidd. Barom. 29 D. 10 $\frac{1}{8}$ L.
 - - - Therm. 44 Gr.
 't Gevallen Water 21 L.
 't Uitgewaasemde 15
 Dagelykche kragt
 der Winden 2 $\frac{8}{10}$.

OP ZWANENBURG.
DECEMBER, 1776.

Dagen	Baromet.	Thermom.	Kragt en St. der Wind.	Lugt-gefeldheit.	Magneet-Naald.	Regen in Lijnen.
1	29. 8 1/2 9 1/2 11 1/2	44 45 46	ZZO 4 — 4 — 2	Betrokken Zeer betr. Omtr held.	21° 7' — 19 — 10	
2	30. 1 1/2 1 3/4 1 1/4	42 49 40	ZO 2 — 2 — 2	Betrokken — Omtr. helder	— 12 — 19 — 22	
3	— I — I 1 1/2	37 41 37	— 2 Z 2 — 2	— — Zeer betr.	— 23 — — 20	L ☐ ☾
4	— 1 1/2 — 1 1/4 — 1 1/4	39 40 42	— 2 — 2 — 2	Betr. mist Betrokken Omtr held.	— 16 — 17 — 43	
5	— 1 — 1 1/4 — 1 1/4	42 45 43	— 2 ... 0 ... 0	Betr. mist — —	— 38 — 43 — 35	
6	— 1 — 0 29. 11 1/2	37 40 37	O 2 — 2 ... 0	Betrokken — Omtr. held.	— 37 — 36 — 50	
7	30. 0 — 1 1/2 — 1 1/4	32 37 33	O 2 — 2 — 2	Helder — Betr. mist	— 9 — 5 — 5	
8	— 1 1/4 — 1 3/4 — 2 1/4	30 36 31	OZO 2 — 2 — 2	Helder — —	— 27 — 34 — 50	I 2
9	— 2 1/2 — 2 1/2 — 3	30 32 28	ZO 2 — 2 — 2	— — Betr mist	— 55 — —	
10	— 3 1/2 — 3 1/2 — 4 1/2	31 35 37	ZO 2 Z 2 — 2	Helder — Omtr. helder	— 60 — 51 — 55	N licht
11	— 5 1/4 — 5 — 5	31 39 39	ZO 2 Z 2 ... 0	— — —	— 51 — 58 — 65	N D
12	— 5 — 5 — 4 1/2	39 41 40	... 0 Z 2 — 2	— — —	— 65 — 73 — 65	I 2
13	— 4 1/2 — 4 1/2 — 4 1/2	40 38 38	— 2 — 2 — 2	— — Betrokken	— 69 — 75 — 59	2 2
14	— 4 1/2 — 4 1/2 — 3 1/2	36 37 37	— 2 — 2 ZO 2	— — —	— 57 — — 55	
15	— 2 — 1 1/4 29. 11 1/2	35 36 37	— 2 ZtW 2 — 2	— — —	— 57 — 45 — 59	
16	— 9 1/2 — 8 1/2 — 8	39 40 41	ZZW 2 ZW 2 — 2	— regen — Zeer betr.	— 57 — 65 — 33	1 1/2 3 1/4 2

WAARNEMINGEN DECEMBER, 1776.

Da- gen	Baro- mer.	Ther- mom.	Kragt en St. der Wind.	Lugt-ge- feldheit.	Magneet- Naald.	Regen in Lynen.
17	29. $7\frac{1}{4}$ - $6\frac{3}{4}$ 7 - $6\frac{1}{4}$	40 0 35 34	NW 2 — 2 W 2 ... 0	Zeer betr. — Omt. held. Zeer betr.	21° 38' — 40 — 34 — 35	1
18	- 7 - 6 - $4\frac{1}{2}$	37 36 34	Z 2 — 2 ZZO 4	Omt. helder- Zeer betr. betrokken	- 5 - 4 - 15	E □ C
19	- $3\frac{3}{4}$ - 4 - $5\frac{1}{2}$	34 41 41	Z 4 W 2 — 2	— sneeuw Zeer betr.	- 14 - 13 - 15	$\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$
20	- $5\frac{1}{4}$ - $7\frac{1}{2}$	44 37	— 2 — 2	Omt. helder —	- 27 - 35	
21	- $8\frac{1}{4}$ - 7 - $7\frac{1}{2}$	43 44 46	ZZW 4 Z 4 NW 4	Zeer betr. Betrokken — regen	- 27 - 20 - 7	2 4 1 3 4
22	- 7 - 7 - 8	51 50 47	WZW 8 WNW 6 — 2	Betrokken Zeer betr.	- 4 - 5 - 10	
23	- 9 - $7\frac{1}{2}$	47 44	— 2 — 4	Omt. helder Zeer betr.	- 5 - 55	3 4 1 1 1
24	- $4\frac{3}{4}$ - 3 - 4	43 41 38	W 6 — 8 WNW 4	— regen — —	- 28 - 45 - 45	
25	- $6\frac{3}{4}$ - 7 - $8\frac{1}{4}$	38 38 42	NNW 2 NW 2 — 2	Zeer betr. — —	- 45 - 60 - 50	V D
26	- 9 - $9\frac{1}{2}$ - $10\frac{1}{2}$	36 38 34	O 2 — 2 ... 0	— — Omt. held, Zeer betr.	- 50 - 68 - 65	
27	- 11 - $11\frac{1}{2}$	32 38	... 0 ... 0	— —	- 3 - 58	
28	30. 0 - $1\frac{1}{2}$	32 31 33	O 2 NO 2 — 2	Omt. helder Zeer betrockk. —	- 65 - 68 - 70	
29	- 29.10 - $6\frac{1}{2}$ - $6\frac{1}{2}$	32 36 38	Z 2 N 2 NW 2	— — —	- 60 - 60 - 75	
30	- 1 - $4\frac{1}{2}$ - $4\frac{3}{4}$	37 29 29	— 10 NO 4 NW 2	Betrokken — Zeer betrockk.	- 85 - 85 - 75	
31	- $6\frac{1}{2}$ - 8 - $8\frac{1}{4}$ - 9	25 26 33 30	NO 2 — 2 N 2 — 2	Omt. helder — Zeer betrockk. Betrokken	- 65 - 67 - 70 - 60	

Hoogste Barom. 30 D. $5\frac{1}{4}$ L.
 Laagste dito 29 - 1
 Middelb. dito 29 - $9\frac{1}{2}$
 Hoogste Therm. 50
 Laagste dito 25 Gr.
 Middelb. dito $37\frac{1}{2}$

Gemidd. Barom. 29 D. $10\frac{7}{8}$ L.
 - - - - Therm. $37\frac{1}{2}$ Gr.
 Gevallen Water 13 Lyn
 Uitwaasfening 2
 Dagelykſche kragt
 der Winden $2\frac{2}{3}$

Gemidd. Maand. Waarn. dit gantſche Jaar door één gerekend, kom
 de Barom. 29 D. $10\frac{40}{100}$ L. Therm. $50\frac{25}{100}$ Gr. Gevall Regen $21\frac{58}{100}$ L.
 Uitwaasfening $24\frac{21}{100}$ L. Kracht der Winden $21\frac{56}{100}$ omt.

